VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

21. KÖTET

1883–1889

BUDAPEST 1970

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

21. KÖTET

1883–1889

BUDAPEST 1970

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a huszonegyedik kötethez

Marx és Engels műveinek huszonegyedik kötete Engelsnek 1883 májusa és 1889 decembere között írt munkáit foglalja magában.

Ez az időszak a kapitalizmus viszonylag békés fejlődésének időszaka volt. Megkezdődött a kapitalizmus monopolkapitalizmussá változása; a proletariátus erőt gyűjtött az elkövetkező forradalmi harcokhoz. „A Nyugat befejezte a polgári forradalmakat. A Kelet még nem érett meg rájuk" – így jellemezte Lenin ezt az időszakot. (Összes Művei, 23. köt. 2. old.)

A 80-as években az európai és amerikai munkásmozgalom rohamos fejlődésen ment át. A munkásosztály újabb és újabb csoportjai csatlakoztak a mozgalomhoz, egyre szélesebb munkástömegeket ragadtak meg a tudományos szocializmus eszméi. Németországban és Franciaországban már jelentős tömegbefolyással rendelkező proletárpártok működtek, amelyek elméleti alapzatukként elfogadták a marxizmust. Ausztria–Magyarországon, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Belgiumban, Hollandiában, Svájcban, az Egyesült Államokban keletkezőben vagy megszilárdulóban voltak a szocialista szervezetek; Oroszországban az első marxista csoport, a „Munka Felszabadítása" megkezdte a tudományos szocializmus rendszeres terjesztését. A proletár tömegek növekvő osztálytudata megteremtette a feltételeket a Nemzetközi Munkásszövetség által kitűzött fő feladat megvalósítására: a tudományos szocializmus alapján álló proletár tömegpártok megteremtésére.

E feladat megvalósításához mindenekelőtt szükséges volt küzdeni a munkásmozgalomra kívülről ható polgári és kispolgári ideológiai befolyás és a munkásmozgalomban jelentkező kispolgári, reformista és anarchista áramlatok ellen, szembeszállni a burzsoáziának a felső munkásrétegek korrumpálására és az opportunista elemek kihasználására irányuló politikájával.

Marx halála után teljesen Engelsre hárult a nemzetközi szocialista mozgalom előtt álló politikai feladatok tisztázásának és elméleti megalapozásának munkája. Legfőbb kötelességének Engels a „Tőke" hátrahagyott kéziratainak sajtó alá rendezését tekintette. (Ebben az időszakban Engels megjelentette a „Tőke" második könyvét (1885) és elkezdte a harmadik könyv kéz-

iratának feldolgozását. Úgyszintén ő gondozta az első könyv újabb kiadásait és fordításait; ezekhez írt előszavait lásd 23–25. köt.) E fő tevékenysége mellett dolgozott elméleti munkáin és vette ki a részét a szocialista mozgalom irányvonalának kidolgozásában, politikai harcaiban és szervezési teendőiben.

Engels egyik elméletileg legjelentősebb műve ebben az időszakban „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című munkája. Az őstársadalmaknak és a történelmi társadalmak kialakulásának kérdése Marxot és Engelst már a „Német ideológia" óta foglalkoztatta. Nézeteiket a továbbiakban mind részletesebben megalapozták: Marx elsősorban az ázsiai társadalmak vizsgálata során, Engels pedig a kelták, németek és más népek régi történelmének tanulmányozásával. Miután Morgan 1877-ben megjelent könyve számos lényeges következtetésüket megerősítette és más oldalról új anyaggal támasztotta alá, időszerűnek látták, hogy felfogásukat az addigi kutatási eredmények összefoglalása alapján nyilvánosságra hozzák. A kérdéskört eredetileg Marx akarta feldolgozni, de halála megakadályozta ebben; Engels a munka során felhasználta Marx hátramaradt jegyzeteit.

Engels műve rendszeresen feldolgozza az ősközösségi és a rabszolgatartó társadalomalakulatról és részben a feudalizmusról kialakított elméletüket. Feltárja a családi viszonyok fejlődését, a magántulajdon és az antagonisztikus osztályok kialakulásának okait és az államnak mint az uralkodó osztályok hatalmi szerszámának szükségszerű keletkezését és az eljövendő osztálynélküli, kommunista társadalomban éppoly szükségszerű elhalását.

Engels kimutatja, hogy a család történelmi kategória, és vizsgálja a család formáinak – a csoportházasságtól a magántulajdon kialakulásával megszilárduló monogámiáig – összefüggését a társadalom fejlődési szakaszaival és függését a termelési mód változásaitól, megmutatja, hogy a társadalmi rendszer meghatározásában hogyan csökken a nemi-rokonsági kötelékek döntő szerepe a termelőerők fejlődésével egészen addig, míg a magántulajdon győzelmével létre nem jön egy olyan társadalom, amelyben „a család rendjén teljesen a tulajdon rendje uralkodik" (26. old.). Éles bírálatnak veti alá a polgári családot; feltárja a nők jogi és tényleges egyenlőtlenségének gazdasági alapzatát és rámutat arra, hogy a nők felszabadításának feltétele a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és a szocialista társadalom felépítése; ez lehetővé teszi a nők bevonását a társadalmi termelésbe, teljes társadalmi egyenlőség biztosítását a nők számára és a nők megszabadítását a háztartási munkától, ami módot ad arra, hogy a család fejlettebb típusa jöjjön létre és a nemi kapcsolatok és a család anyagi megfontolások helyett a szerelemre és kölcsönös megbecsülésre alapozódjanak.

A mű vizsgálódásainak jelentős része a különböző tulajdonformáknak és a társadalmi rend tőlük függő formáinak kialakulásával és fejlődésével foglalkozik. A polgári ideológusokkal szemben Engels cáfolhatatlanul kimutatja, hogy magántulajdon nem mindig volt, hogy az őstársadalom igen hosszú időszakában a termelési eszközök köztulajdonban voltak, nem volt osztálytagozódás, nem volt kizsákmányolás, nem volt a néptől különvált közhatalom, hogy mindez a termelőerők fejlődésével és a munkatermelékenység növekedésével jöhetett és jött létre, hogy ezek történelmileg keletkezett és történelmileg megszüntethető formák.

A munka középpontjában az állam eredetének és lényegének kérdése áll. Az államelmélet kidolgozásában a mű folytatja a szintén már a 40-es évek közepén megkezdett, a „Kommunista Párt kiáltványá"-ban, a „Brumaire tizennyolcadikájá"-ban, a „Polgárháború"-ban, az „Anti-Dühring"-ben tovább vitt elemzéseket. Engels fejtegetései közvetlenül a polgári apologéták ellen irányulnak, akik szerint az állam az osztályok felett álló szerv, mely arra hivatott, hogy egyaránt védelmezze valamennyi polgár érdekeit. Az athéni, római és germán államalakulás példáján szemlélteti, hogy az osztálytársadalmakban az állam az uralkodó osztályok eszköze az elnyomottak fékentartására. „Az állam" – írja Engels – „rendszerint a leghatalmasabb, gazdaságilag uralkodó osztály állama, s ez az osztály az állam révén politikailag is uralkodó osztállyá válik és ekképpen az elnyomott osztály fékentartásának és kizsákmányolásának új eszközeire tesz szert." (151–152. old.) Engels vizsgálja a különféle államformákat, köztük a polgári demokratikus köztársaságot, a demokrácia állítólagosan legmagasabbrendű formáját. Feltárja a polgári köztársaság osztályjellegét, azt, hogy a demokratikus homlokzat a burzsoázia uralmát rejti. Kitapintva a polgári állam további fejlődésének bizonyos lényeges vonásait, az államapparátusnak a finánctőkével és a monopóliumokkal való összeolvadásának előjeleit, beszél a demokratikus köztársaság ama formájáról, amelyben „a vagyon ... gyakorolja hatalmát ... a kormány és a tőzsde szövetsége formájában, amely annál könnyebben létrejön, minél inkább növekednek az államadósságok, és minél jobban koncentrálódik nemcsak a szállítás, hanem maga a termelés is részvénytársaságok kezében, amelyeknek megintcsak a tőzsde a központjuk" (152. old.). Engels óvott a parlamentarisztikus illúzióktól és utalt arra, hogy amíg fennáll a tőke hatalma, semmiféle demokratikus szabadságjog nem jelenti a dolgozók felszabadítását, s egyúttal hangsúlyozta, hogy a proletariátus érdekelve van a demokratikus szabadságok fenntartásában és bővítésében, mivel ezek nyújtják a legjobb feltételeket felszabadító harcának megvívásához, a társadalom forradalmi átalakításához. Ezt a forradalmi fordulatot történelmi szükségszerű-

séggé teszi az ellentmondás a modern termelőerők és a tőkés termelési viszonyok között, s e forradalom – mint Marx és Engels sokszor hangsúlyozta – csakis a régi államapparátus szétzúzásával és a demokrácia legmagasabb formájának, a proletariátus diktatúrájának útján mehet végbe, küszöbölheti ki a termelési eszközök magántulajdonát és az antagonisztikus osztályokat és teremtheti meg így a feltételeket az állam elhalásához: „A társadalom, amely a termelést a termelők szabad és egyenlő társulása alapzatán újjászervezi, az egész államgépezetet oda helyezi, ahova majd való lesz: a régiségek múzeumába, a rokka és a bronzbalta mellé." (153. old.) Lenin az „Állam és forradalom"-ban részben ezekhez az engelsi fejtegetésekhez kapcsolódott államelméletének kidolgozása során, fellépett azellen, hogy az állam elhalásának elméletét szembeállítsák az osztályállam forradalmi megszüntetésének követelményével, és rámutatott arra, hogy az állam elhalásának elmélete nem a polgári államnak polgári viszonyok közötti fokozatos felszámolódására vonatkozik, hanem a szocialista államra, amely a kommunista társadalom felépítéséhez szükséges funkcióinak elvégzése mértékében szűnik meg a kommunizmusban.

Engelsnek a kötetben szereplő másik nagy jelentőségű elméleti munkája a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége". Engels itt rendkívül világosan ábrázolja a marxista világszemlélet kialakulási folyamatát és lényegét. E munka létrejötte is szorosan összefügg a – különösen németországi – munkásmozgalom szükségleteivel. A dialektikus materializmus alapzatainak átfogó bemutatása megkönnyítette a küzdelmet az opportunizmus és reformizmus mögött álló idealista elméletek ellen; ugyanakkor a marxista filozófiának a klasszikus német filozófiához való viszonyát – minőségi különbségeiket és tartalmi-történelmi kapcsolataikat – tisztázni azért is szükséges volt, mert az ekkortájt divatba kerülő újkantianizmus, majd később egyes Hegelben kiindulópontot kereső reakciós ideológiák megkísérelték a klasszikus német filozófia idealista vonásait szembeállítani a marxizmussal, és ezek az irányzatok befolyásra tettek szert nemcsak a polgárság, hanem a szociáldemokrata értelmiség köreiben is.

Engels kimutatja, hogy a marxista filozófia a filozófiai gondolkodás egész megelőző fejlődésének eredménye. Engels számára a filozófia története nem a gondolkodás önfejlődésének története; felmutatja a filozófia pártosságát, összefüggését az osztályok és pártok harcaival, ideológiai törekvéseivel, s maga is a proletár álláspont, a haladó világnézet szenvedélyes harcosaként lép fel a reakciós, regresszív áramlatok ellen. Vizsgálódásainak homlokterében a filozófia történetének középponti kérdése: materializmus és idealizmus ellentéte áll. Gondolkodás és lét, szellem és természet viszonyának elem-

zését Engels összeköti a világ megismerhetőségének problémájával, amelyben a létnek és emberi tudatbeli tükröződésének kölcsönhatása jelentkezik. Engels fellép a materializmus és az idealizmus közötti közvetítési kísérletek (dualizmus, agnoszticizmus) ellen, s a materialista dialektika alapján igazolja a világ megismerhetőségét. Engels kitér a vallás történelmi és társadalmi gyökereire, reakciós tartalmára; rámutat a hanyatló polgári filozófia tudománytalan mivoltára és apologetikus szerepére. Kimutatja, hogy csakis a munkásosztály forradalmi világnézete, a dialektikus materializmus hozta magával az emberi gondolkodás valóságos továbbfejlesztését, hogy e világnézet képviselői a klasszikus német filozófia valóságos örökösei.

Hegel filozófiájának kritikai elemzése során Engels megmutatja e filozófia progresszív magját, a dialektikus módszert, és az ellentmondást e módszer és burka, az idealista hegeli rendszer között. Megmutatja, hogy hogyan hámozta ki Marx a hegeli filozófia racionális magvát és kapcsolta össze azt a materialista világfelfogással. Hangsúlyozva a feuerbachi materializmus történelmi szerepét a modern, dialektikus materializmus kialakulásának időszakában, Engels rámutat az egész Marx előtti materializmus korlátozott voltára, mechanikus, metafizikus jellegére, különösen az emberi társadalom és annak történelme területén.

Engels részletesen elemzi azt a forradalmi átalakulást, amelyet a dialektikus materializmus megteremtése hozott a filozófia történetében. Vizsgálja az emberi társadalom általános fejlődéstörvényeit, világosan megmutatja, hogy milyen módon szolgálnak a történelmi folyamat alapzatául a gazdasági viszonyok, s hogy mennyiben képes a felépítmény önállóan fejlődni, aktív szerepet játszani, az alapzatra visszahatni, megcáfolva ezzel azt az állítást, hogy a marxizmus „egyoldalú" történelemmagyarázatot ad, amennyiben mindent a „gazdasági tényezőre" vezet vissza és az egyéb – ideológiai, politikai stb. – „tényezőket" figyelmen kívül hagyja, semmibe veszi. Engels behatóan tárgyalja azt az összefüggést, amely a haladó filozófia fejlődése és az emberi gondolkodásnak a természettudomány területén elért eredményei között áll fenn, rámutat arra, hogy a progresszív osztály törekvéseit kifejező forradalmi világnézet támogatást kap a természettudományokban végbemenő nagy fejlődéstől.

A „Filozófia nyomorúsága" 1885-ös, első német nyelvű kiadásához írt előszó – akárcsak a szintén 1885-ben írt előszó a „Tőke" második könyvéhez – behatóan bírálja a Rodbertus-iskola katedraszocialista irányzatát, a porosz állam osztályok felett álló jellegét hirdető, a bismarcki politikát megideologizáló „államszocializmust". Bírálja a Rodbertus-féle gazdaságtani elméleteket, kimutatja a „munkapénz"-utópia képtelenségét, kimutatja, hogy

ennek az elméletnek a gyökere az értéktörvény kapitalizmusbeli érvényesülésének teljes meg nem értése; megvilágítja, hogy a tőkés rend megdőlésének és a szocializmus győzelmének szükségszerűsége nem erkölcsi elveken, hanem gazdasági tényeken nyugszik.

Számos más régi művük új kiadására, ill. fordítására is sor került ebben az időszakban („A Kommunista Párt kiáltványa", „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" stb.); ezekhez Engels részben előszókat írt, amelyekben számot vet az elmélet és a gyakorlat fejlődésével. „A Kiáltvány" 1888-as angol kiadásának előszavában joggal megállapíthatta: „A »Kiáltvány«... jelenleg kétségtelenül az egész szocialista irodalom legelterjedtebb, legnemzetközibb terméke, közös program, melyet Szibériától Kaliforniáig munkások milliói ismernek el." (395. old.)

A „Hogyan nem szabad Marxot fordítani" című cikkben Engels ízekre szedi a „Tőke" első fejezetének Hyndman által (J. Broadhouse álnéven) készített fordítását és kifejti nézeteit arról, hogy mik a követelmények egy Marx-fordítással szemben. (A „Tőke" angol és orosz fordításai Engels részvételével és segítségével készültek; erről v. ö. még Engels ez időbeli levelezését.)

A „Tőké"-n végzett munkája mellett Engels figyelemmel kísérte a tőkés gazdaság fejlődését és elemezte új jelenségeit. Marx szabadkereskedelemről tartott beszédének amerikai kiadásához előszót írt, amelyben mindenekelőtt azt vizsgálja, hogyan válnak a védővámok a kapitalizmus fejlődésével a haladást előmozdító eszközből a haladást gátló eszközzé. Ennek során elemez olyan új jelenségeket, mint a nagy részvénytársaságok alakulása, amit a tőkés termelés fejlődéséből fakadó szükségszerű következménynek tekint; megmutatja, hogy a monopóliumok nemcsak a külföldi konkurrencia ellen irányulnak, hanem a belföldi fogyasztók életbevágó érdekei ellen is.

Az elméleti munka mellett Engels gyakorlati vezető szerepet játszott a nemzetközi szocialista és munkásmozgalomban, személyes kapcsolatot tartott Európa szinte valamennyi állama és az Észak-Amerikai Egyesült Államok szocialista vezetőivel és szocialista sajtójával; cikkeivel, leveleivel, személyes tanácsaival döntő befolyást gyakorolt a világ munkásmozgalmára, közreműködött a proletárpártok szervezeti és elméleti megerősítésében, hibáik kijavításában, a munkásmozgalmon belüli és kívüli szocializmus-ellenes irányzatokkal vívott politikai harcaikban.

Különös figyelmet szentelt Engels a németországi mozgalomnak. Németország történelmi fejlődésének sajátszerűségei – a végig nem vitt polgári forradalom, Németország „felülről" történt egyesítése, a burzsoázia politikai gyengesége és gyávasága, a kapitalizmus rohamos fejlődése, párhuzamosan

a gazdasági és elsősorban politikai téren ki nem küszöbölt félfeudális maradványokkal – rendkívüli módon kiélezték az osztályellentéteket. Ezek a körülmények szerepet játszottak abban, hogy a német proletariátus a XIX. sz. utolsó negyedében a nemzetközi munkásmozgalom legerősebb szervezetét hozta létre. Németország volt az első ország, amelyben a marxizmus alapján álló egységes szocialista tömegpárt jött létre. A németországi munkásmozgalom 1878-tól kezdve a Bismarck-kormány szocialistaellenes kivételes törvénye által teremtett nehéz feltételek között működött. Engels segítséget adott a pártbeli lassalleánus, opportunista irányzatok elleni harcban, a pártvezetőség ingadozásainak és hibáinak leküzdésében és egy helyes forradalmi taktika kialakításában, amely legális és illegális munka összekapcsolásával 1890-ben végre kikényszerítette a szocialista-törvény eltörlését.

A „Lakáskérdéshez" II. kiadásának előszavában Engels számot vet a Németországban és a német szociáldemokráciában meglevő polgári és kispolgári áramlatokkal és hangsúlyozza, hogy ezeknek az áramlatoknak a létalapja azokban a társadalmi viszonyokban keresendő, amelyek Németországban uralkodnak – „a par excellence nyárspolgári országban olyan időben, amikor az ipari fejlődés ezt a régtől begyökeresedett nyárspolgárságot erőszakkal és tömegesen fosztja meg talajától" (313. old.).

Az opportunista irányzatokkal szemben, a munkástömegek forradalmi nevelése és a párt irányvonalának helyes kidolgozása érdekében Engels nagy jelentőséget tulajdonított a forradalmi munkásmozgalom történetének és hagyományainak, mindenekelőtt a Kommunisták Szövetsége és az I. Internacionálé tapasztalatainak. Több cikket, tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek; ezek közé tartozik: „Marx és a »Neue Rheinische Zeitung«", „A Kommunisták Szövetsége történetéhez". Újra kiadatta a „Karl Marx a kölni esküdtek előtt" című brosúrát és Marx röpiratát, a „Leleplezések a kölni kommunista-perről"-t. Engels ugyanakkor behatóan foglalkozott a német munkásmozgalom aktuális eseményeivel és folyamataival; ezzel kapcsolatos írásai közül való a Ruhr-vidéki bányászsztrájkról szóló cikke.

Engels nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a szociáldemokrácia milyen irányvonalat követ a parasztkérdésben és milyen politikát folytat a parasztsággal kapcsolatban; a forradalom biztosítékát és egyben a parasztságnak a feudális-kapitalista elnyomás alól való felszabadításához vezető egyetlen utat a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségében látta. E kérdésben is mind elméleti, mind propagandisztikus szempontból szükségesnek tartotta, hogy a szocialista mozgalom irányvonala történelmi alátámasztást kapjon. Hozzáfogott a „Német parasztháború" átdolgozásához és kibővítéséhez, új, népszerű tudományos kiadást tervezett a „Mark" című

írásából, cikket írt „A porosz parasztok történetéhez" címmel; az otthonmunkások kérdésével és ennek a kisparasztok problémájával való összefüggésével foglalkozik a „Lakáskérdéshez" II. kiadásának előszavában.

A kötetben szereplő történeti írásai közül jelentős a „Parasztháború"-hoz tervezett bevezető tanulmányból elkészült töredék: „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről", amelyben többek között a centralizált abszolút monarchiák történelmi szerepét vizsgálja, és fejtegetései fontos adalékokat nyújtanak a nemzeti államok kialakulásának kérdéséhez. A kötetben kapott helyet Engelsnek egy másik, nagyobb terjedelmű történelmi töredéke is: „Az erőszak szerepe a történelemben". Engelsnek szándékában állt az „Anti-Dühring" három erőszak-elméleti fejezetét egy negyedik fejezettel kiegészítve külön brosúrában megjelentetni; a töredék ennek a tervezett negyedik fejezetnek az elkészült része. Ebben az írásában Engels Németország történelmének példáján világítja meg gazdaság és politika viszonyáról az „Anti-Dühring"-ben kifejtett nézeteit. Az írás felvázolja Németország 1848 utáni történelmét, elemzi a Németország „felülről" való, „vérrel és vassal" történt egyesítéséhez vezető folyamatokat, jellemzi a német uralkodó osztályok által játszott történelmi szerepet és a bismarcki német birodalmat, a németországi osztályerők megoszlását, s eljut arra a következtetésre, hogy Németországban a proletariátus az egyetlen osztály, amely igényt tarthat az egész nép valóságos nemzeti érdekeinek képviseletére.

Különös figyelmet szentelt a 80-as években erőteljesen fellendülő amerikai munkásmozgalomnak is. Lehetségesnek és szükségesnek tartotta a szocializmus amerikai propagandáját. A „Munkásosztály helyzeté"-nek amerikai kiadásához írt előszavában Engels párhuzamot von a 80-as évek amerikai munkásainak és a 40-es évek angol munkásainak politikai tudata között és rámutat arra, hogy az amerikai kapitalizmus rohamos fejlődése törvényszerűen magával fogja hozni az amerikai munkásmozgalom ugyanilyen rohamos fejlődését. Ugyanebben az írásában Engels bírálja Henry George elképzeléseit, amelyek ekkoriban bizonyos befolyást gyakoroltak az amerikai munkásmozgalomra. Engels progresszív szerepet tulajdonít a george-isták által követelt földnacionalizálásnak, de kimutatja, hogy ez nem csodaszer, amely egy csapásra megoldhatja a társadalmi problémákat, s a tőkés rend fenntartása mellett a föld nacionalizálása nem vezet el a dolgozóknak az elnyomás és kizsákmányolás alóli felszabadításához.

Ebben az előszóban és sok más írásában is Engels nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a proletariátus csak úgy szabadíthatja fel magát és csak úgy ragadhatja kezébe a politikai hatalmat, ha önálló politikai pártot teremt, amely következetes forradalmi szocialista program alapján áll. Azt is hang-

súlyozza, hogy a tudományos szocializmus elveinek programnyilatkozatszerű elismerése egymagában semmit sem ér; ha (mint akkoriban az Amerikai Szocialista Munkáspárt) nem találják meg a kapcsolatot a széles munkástömegekkel és gyakorlati harcaikkal, akkor a párt óhatatlanul egy magába zárkózott, erőtlen kis szekta lesz.

Számos írás foglalkozik Anglia és az angol munkásmozgalom helyzetével, így az „Anglia 1845-ben és 1885-ben", a „Munkásosztály helyzete" amerikai kiadásához írt függelék, „A londoni dokkmunkások sztrájkja", „A burzsoázia leköszönése". Engels felismerte, hogy Anglia fokozatosan el fogja veszteni ipari monopóliumát és uralkodó helyzetét a világpiacon és ezzel együtt meg fog szűnni az angol munkásoknak más országok munkásaihoz képest megkülönböztetett helyzete is. Engels – az angliai Szociáldemokrata Föderáció szektásan elzárkózó opportunista vezetőségével éles ellentétben – nagy jelentőséget tulajdonított a széles tanulatlan munkásrétegek öntudatra ébredésének és annak, hogy a „munkásarisztokráciát" tömörítő régi trade unionok mellett létrejönnek a munkások széles tömegeit tömörítő új trade unionok, amelyek egy szocialista tömegpárt magvát alkothatják.

Hasonlóan nagy figyelemmel kísérte Engels a franciaországi munkásmozgalmat. Engels szerint „Franciaország az az ország, ... ahol ... a váltakozó politikai formák..., amelyekben ezek" (az osztályharcok) „mozognak, és amelyekben eredményei összegeződnek, a legélesebb körvonalakban domborodnak ki" (238. old.). A kommün veresége után a francia munkásmozgalom kezdte kiheverni sebeit; a forradalmi szocialisták jelentős sikereket értek el, a parlamentben a munkásképviselők eredményes tevékenységet folytattak. A francia munkáspártról leszakadt opportunista elemek, a posszibilisták fokozatosan elszigetelődtek, és megteremtődtek a feltételek ahhoz, hogy a munkáspárt a marxisták vezetésével mindinkább szocialista tömegpárttá fejlődjék. Engels levelekkel, cikkekkel, szervezői tevékenységgel segítette a francia marxisták harcát; v. ö. pl. e kötetben: „A helyzet", „A »Socialiste« szerkesztő bizottságának", „A Párizsi Kommün tizenötödik évfordulójára", „Az üveggyári munkások sztrájkja Lyonban".

Rendkívüli jelentőséget tulajdonított Engels az oroszországi forradalmi mozgalom fejlődésének. A 80-as években teljesen eluralkodó politikai reakció, a fokozódó megtorlások és terror ellenére Engels meg volt győződve arról, hogy az orosz forradalmi erők növekedését nem lehet megállítani és az orosz forradalmárok mind jelentősebb szerepet fognak játszani a nemzetközi mozgalomban. „Oroszország a mai kor Franciaországa", mondta Lopatyinnak. „Jogosan és kiérdemelten megilleti az *új* társadalmi átalakítás forradalmi kezdeményezése." (446. old.) Engels szoros kapcsolatot tartott az

orosz forradalmárokkal (többek között Vera Zaszuliccsal és Plehanovval); minden módon támogatta a marxizmus oroszországi propagandáját és az első oroszországi marxista csoportot, a „Munka Felszabadítását"-t; nagyra becsülte az orosz marxisták elméleti és polemikus írásait.

Miután a 80-as évek végén Európában szinte minden országban létrejöttek és megszilárdultak a marxista pártok és megteremtődtek a feltételek egy új nemzetközi szocialista szervezet létrehozásához, Engels teljes erővel hozzáfogott az 1889-ben összehívandó nemzetközi szocialista munkáskongresszus előkészítéséhez, amely megvetette a II. Internacionálé alapját. Engels közreműködésével sikerült meghiúsítani az angol Szociáldemokrata Föderáció és a francia posszibilisták arra irányuló kísérleteit, hogy a nemzetközi munkásmozgalom vezetését magukhoz ragadják. V. ö. ezzel kapcsolatban Engels írását: „A posszibilisták megbízólevelei", továbbá az általa fogalmazott levelet a „Labour Elector" szerkesztőségének és az általa szerkesztett, Bernstein által fogalmazott két röpiratot az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszusról, valamint a kongresszus összehívásával kapcsolatos dokumentumokat a mellékletekben.

A kötetben több írás foglalkozik a militarizmus, a fegyverkezés, a fenyegető háborús veszély kérdésével. Az ezek elleni harcot Engels a szocialista pártok és az egész nemzetközi munkásmozgalom egyik legfőbb feladatának tekintette. „Európa politikai helyzete" című cikkében Engels így ír az uralmon levőkről: *„Felrémlik előttük a társadalmi forradalom kísértete, és menedékül csak egyetlen üdvös eszközt ismernek: a háborút."* (302. old.) A militarista és agresszív politika leleplezésére íródott Engels bevezetése is Borkheim „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten"-jához. Ez az előszó az európai nagyhatalmak között fennálló ellentmondások elemzése alapján vizsgálja az uralkodó osztályok által előkészített jövőbeli háború arányait és következményeit, s többek között azt írja, hogy ez „egy eddig soha nem sejtett kiterjedésű és hevességű világháború" lenne. „Nyolc-tíz millió katona esik majd egymás torkának és közben úgy letarolja egész Európát, mint soha semmiféle sáskaraj sem. A harmincéves háború pusztításai három-négy esztendőre összesűrítve és az egész kontinensre kiterjesztve; éhínség, járványok, a hadseregeknek és a néptömegeknek az égető ínség előidézte általános elvadulása; kereskedelmünk, iparunk és hitelrendszerünk mesterséges üzemének menthetetlen szétzilálódása, amely általános csődbe torkollik; a régi államoknak és hagyományos állambölcsességüknek olyan mérvű összeomlása, hogy a koronák tucatszám gurulnak az utcák kövezetére, és senki sem akad, aki felvenné őket; teljességgel lehetetlen előrelátni, hogy mindez mivel végződik majd, és ki kerül ki győztesként ebből a harcból; csak egy

eredmény teljességgel bizonyos: az általános kimerültség és az, hogy létrejönnek a munkásosztály végső győzelmének feltételei." (333. old.)

Lenin 1918-ban, „Látnoki szavak" című cikkében ezt írta Engels e soairól: „Abból, amit Engels megmondott, egy s más másképpen történt: hogy is ne változott volna meg a világ és a kapitalizmus az eszeveszetten gyors imperialista fejlődés harminc esztendeje alatt. De a legcsodálatosabb az, hogy igen sok dolog, amit Engels megjósolt, úgy történt, »ahogy a könyvben írva áll«. Mert Engels kifogástalanul pontos osztályelemzést adott, az osztályok és az osztályok kölcsönös viszonyai pedig a régiek maradtak." (Művei, 27. köt. 507. old.)

*

Mellékletként közöljük Engels előszavát „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című munkájának 1891-es kiadásához, valamint több olyan írást és dokumentumot, amelyeknek megfogalmazásában Engels közreműködött (így a „Jogász-szocializmus" című, A. Menger ellen irányuló cikket, amely részben Engelstől ered és Kautskytól kapta meg végső alakját, valamint az 1889-es nemzetközi munkáskongresszussal kapcsolatos röpiratokat és dokumentumokat), ill. amelyek ismertetik Engels nézeteit és állásfoglalásait (Lopatyin beszámolója Engelsszel folytatott beszélgetéséről, továbbá a „New Yorker Volkszeitung" Engelsszel készített interjúja).

Das

Kommunistische Manifest.

Dritte autorisirte deutsche Ausgabe.

Mit Vorworten der Verfasser.

Hottingen-Zürich
Verlag der Schweizerischen Volksbuchhandlung
1883.

A „Kommunista Kiáltvány"
1883-as német kiadásának címlapja

Előszó
[a „Kommunista Párt kiáltványá"-hoz[1],] az 1883-as német kiadáshoz

A jelen kiadás előszavát, sajnos, egyedül kell aláírnom. Marx, az a férfiú, akinek Európa és Amerika egész munkásosztálya többet köszönhet, mint bárki másnak – Marx a highgate-i temetőben nyugszik, és sírja fölött immár az első fű zöldell. Halála óta a „Kiáltvány" átdolgozásáról vagy kiegészítéséről már éppenséggel nem lehet szó többé. Annál inkább szükségesnek tartom, hogy itt még egyszer nyomatékosan leszögezzem a következőket.

A „Kiáltvány"-on végighúzódó alapgondolat: hogy a gazdasági termelés és minden történelmi korszaknak ebből szükségszerűen folyó társadalmi tagozódása az alapja e korszak politikai és szellemi történetének; hogy ennek megfelelően (a föld ősrégi közös birtoklásának felbomlása óta) az egész történelem osztályharcok története volt, kizsákmányolt és kizsákmányoló, elnyomott és elnyomó osztály között a társadalmi fejlődés különböző fokain folytatott harcok története; hogy ez a harc azonban most olyan fokot ért el, amelyen a kizsákmányolt és elnyomott osztály (a proletariátus) már csak úgy szabadíthatja fel magát az őt kizsákmányoló és elnyomó osztály (a burzsoázia) alól, ha egyidejűleg az egész társadalmat mindenkorra megszabadítja a kizsákmányolástól, az elnyomástól és az osztályharcoktól – ez az alapgondolat egyedül és kizárólag Marxé.*

---

* „Ehhez a gondolathoz" – mondom az angol fordításhoz készült előszóban** –, „amely véleményem szerint arra van elhivatva, hogy a történelemtudományban ugyanolyan haladásnak legyen az alapja, mint aminőnek Darwin elmélete volt a természettudományban – ehhez a gondolathoz mindketten már több esztendővel 1845 előtt fokozatosan közeledtünk. Hogy mennyire haladtam ebben az irányban önállóan előre, legjobban mutatja »A munkásosztály helyzete Angliában« c. munkám***. Mikor azonban 1845 tavaszán Brüsszelben ismét találkoztam Marxszal, ő már teljesen kidolgozta ezt a gondolatot, és majdnem olyan világos szavakkal tárta elém, mint amelyekkel azt itt összefoglaltam." – *Engels jegyzete az 1890-es német kiadáshoz.*

** *V. ö. 396. old. – Szerk.*

*** *V. ö. 2. köt. 211–473. old. – Szerk.*

Ezt már gyakran kijelentettem; de éppen most szükséges, hogy ez itt álljon maga a „Kiáltvány" előtt is.

London, 1883 június 28.

F. Engels

Vorwort zur deutschen Ausgabe von 1883

A megjelenés helye: K. Marx és F. Engels: „Das Kommunistische Manifest", III. kiad., Hottingen-Zürich 1883

Eredeti nyelve: német

[Georg Weerth[2]]

Mesterlegénydal

Írta Georg Weerth (1846)

Hogy nyílott a cseresznye
Ott volt a szállásunk,
Hogy nyílott a cseresznye
Frankfurtban megszálltunk.

Ám szólt a szállásgazda:
„Zekétek csupa rongy!"
„Te tetves szállásgazda,
Ilyet nekünk ne mondj!

Szaporán inni bort hozz,
A sört is hozhatod,
És adj a sörhöz, borhoz
Egy jól sült állatot."

Csap csordul, szánkba szinte,
Nagyot iszunk, de úgy!
Ám ajkunkon az íze
Olyan, akár a húgy.

Aztán hozott egy nyulat
És káposztát, sokat.
Látván e kimúlt nyulat,
Rázott az iszonyat.

S ahogy az ágyba tértünk,
S megvolt az estima,
Egyvégben szívta vérünk,
Sok csípős bestia.

Frankfurt szép városában
Történt e kis eset,
Megérti ezt, ki élt ott
És szintúgy szenvedett.

Weerth barátunknak ezt a költeményét Marx hátrahagyott írásai között találtam meg újból. Weerth, a német proletariátus első és legjelentősebb költője, rajnai családban született Detmoldban, ahol apja egyházi szuperintendens volt. Mikor 1843-ban Manchesterben tartózkodtam, Weerth egy német cég alkalmazottjaként Bradfordba jött, és sok derűs vasárnapot töltöttünk együtt. 1845-ben, mikor Marx és én Brüsszelben laktunk, Weerth átvette cége kontinentális ügynökségét és úgy intézte a dolgot, hogy ugyancsak Brüsszelben legyen a főhadiszállása. Az 1848-as márciusi forradalom után valamennyien találkoztunk Kölnben, ahol megalapítottuk a „Neue Rheinische Zeitung"-ot[3]. Weerth vállalta a tárcarovatot, és kétlem, hogy akármelyik más újságnak volt valaha ilyen vidám és karakán tárcarovata. Egyik fő munkája: „Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski", a Heinétől az „Atta Troll"-ban így elnevezett Lichnowski herceg kalandjainak leírása.[4] A tények mind igazak; hogy hogyan jutottak tudomásunkra, arról talán egy más alkalommal. Ezek a Schnapphahnski-tárcák 1849-ben könyv alakban összegyűjtve is megjelentek Hoffmann és Campénál, s még ma is módfelett mulattatóak. Mivel azonban Schnapphahnski-Lichnowski 1848 szeptember 18-án von Auerswald porosz tábornokkal (aki szintén tagja volt a parlamentnek[5]) kilovagolt, hogy kikémlelje a frankfurti barikádharcosok segítségére induló parasztcsapatokat, s a parasztok őt és Auerswaldot mint kémeket érdemük szerint agyonverték, a német birodalmi kormányzóság vádat emelt Weerth ellen a halott Lichnowski megsértése miatt, Weerth pedig, aki már régen Angliában volt, háromhavi fogházat kapott, jóval azután, hogy a reakció megfojtotta a „Neue Rheinische Zeitung"-ot. Ezt a három hónapot aztán csakugyan leülte, mert üzleti ügyei arra kényszerítették, hogy időnként ellátogasson Németországba.

1850–51-ben egy másik bradfordi cég képviseletében Spanyolországba utazott, aztán Nyugat-Indiába és bajárta szinte egész Dél-Amerikát. Rövid

európai látogatása után visszatért szeretett Nyugat-Indiájába. Ott nem akarta magát megfosztani attól az élvezettől, hogy szemügyre vegye Louis-Napoléon igazi eredetijét, Soulouque-ot, Haiti szigetének néger királyát. De – mint W. Wolff 1856 augusztus 28-án Marxnak írta – „nehézségei támadtak a vesztegzár-hatóságokkal, kénytelen volt feladni tervét és útközben felszedte a sárgaláz csíráit, amelyeket magával vitt Havannába. Ágynak esett, betegségéhez még agyhártyagyulladás járult, és – július 30-án – a mi Weerthünk meghalt Havannában."

A német proletariátus első és *legjelentősebb* költőjének neveztem. Valóban, szocialista és politikai versei eredetiségben, elmésségben és főként érzéki izzásban messze felülmúlják Freiligrath költeményeit. Gyakran használt heinei formákat, de csak azért, hogy egészen eredeti, önálló tartalommal töltse meg őket. Amellett abban különbözött a legtöbb költőtől, hogy költeményei, mihelyt leírta őket, teljességgel közömbösek voltak neki. Ha egy példányt elküldött Marxnak vagy nekem, nem törődött többet velük, és sokszor csak nagy nehezen lehetett rávenni, hogy valahol kinyomassa őket. Csak a „Neue Rheinische Zeitung" idejében volt ez másképp. Hogy miért, az kiderül Weerthnek 1851 április 28-án Hamburgból Marxhoz írt leveléből, melyből az alábbiakat idézem:

„Különben remélem, hogy július elején viszontláthatlak Londonban, mert nem bírom tovább ezeket a hamburgi grasshoppereket (szöcskéket). Itt ragyogó egzisztencia fenyeget, de én visszariadok tőle. Mindenki más két kézzel kapna utána. De én túl öreg vagyok ahhoz, hogy filiszter legyen belőlem, és túl a tengeren ott van a távol Nyugat...

Az utóbbi időben sok mindenfélét írtam, de semmit sem fejeztem be, mert nem látom az íróskodásnak semmi okát-célját. Ha *te* írsz valamit nemzetgazdaságtanról, annak van célja és értelme. De *én*? Sovány élceket, rossz tréfákat gyártani, hogy hülye mosolyt csaljak a hazai ábrázatokra – esküszöm, nem ismerek ennél szánalmasabb valamit! Írói tevékenységem kétségtelenül elpusztult a »Neue Rheinische Zeitung«-gal.

Meg kell vallanom: amennyire sajnálom, hogy az utolsó három évet hiábavalóan elvesztegettem, annyira örülök, ha kölni tartózkodásunkra gondolok. *Nem* kompromittáltuk magunkat. Ez a fő! Nagy Frigyes óta senki sem kezelte a német népet olyannyira en canaille*, mint a »Neue Rheinische Zeitung«.

* – csőcselékként – *Szerk*

Nem akarom evvel azt mondani, hogy ez az én érdemem volt; de én is benne voltam...

Ó Portugália! Ó Spanyolhon!" (W. éppen onnan jött.) „Ha legalább szép eged, borod, narancsaid és mirtuszaid a mieink volnának! De még az sincs! Mindig csak eső és lógó orrok és füstölt hús!

Esőben, hosszú orral

híved

G. Weerth"

Aminek Weerth mestere volt, amiben túltett Heinén (mert egészségesebb és mesterkéletlenebb volt), és amiben német nyelven csak Goethe múlta fölül, az a természetes, robusztus érzékiség és testi gyönyör kifejezése. A „Sozialdemokrat" sok olvasója elszörnyedne, ha a „Neue Rheinische Zeitung" némely tárcáját itt leközölném. De ilyesmi eszem ágában sincs. Nem hallgathatom el azonban azt a megjegyzést, hogy a német szocialisták számára is el kell egyszer jönnie annak a pillanatnak, amikor nyíltan sutba dobják ezt a utolsó német filiszter-előítéletet, a hazug nyárspolgári morális prüdériát, amely úgyis csak a titkos trágárkodás leplezésére szolgál. Ha pl. Freiligrath verseit olvassa valaki, igazán azt hihetné, hogy az embereknek egyáltalán nincsenek nemiszerveik. Pedig senki sem tudott úgy örülni egy halk kis disznóságnak, mint éppen a költészetben oly módfelett szende Freiligrath. Legfőbb ideje már, hogy legalább a német munkások megszokják, hogy dolgokról, amelyeket naponként vagy éjenként ők is gyakorolnak, természetes, nélkülözhetetlen és igen kellemetes dolgokról ugyanúgy elfogódottság nélkül beszéljenek, mint a latin népek, mint Homérosz és Platón, mint Horatius és Juvenalis, mint az Ótestamentum és a „Neue Rheinische Zeitung".

Egyébként Weerth kevésbé megbotránkoztató dolgokat is írt, és ezek közül időnként szívesen küldök egyet-mást a „Sozialdemokrat" tárcarovatának.

A megírás ideje: 1883 május vége
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1883 június 7. (24.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás: F. Engels

A Jelenések Könyve[6]

A Biblia történeti és nyelvészeti kritikája, az Ó- és az Újszövetségbe foglalt különféle írások korának, eredetének és történeti értékének vizsgálata olyan tudomány, amelyet ez országban néhány szabadgondolkodású teológuson kívül jóformán senki sem ismer, s ezek a teológusok is igyekeznek ezt minél nagyobb titokban tartani.

Ez a tudomány csaknem kizárólag német. Emellett az a kevéske, ami belőle Németország határain túljutott, nem éppen a legjobb része; ez az a szabadgondolkodású kritika, amely elfogulatlanságával, alaposságával és egyben keresztény voltával kérkedik. A bibliai könyveket nem egyenesen a Szentlélek nyilatkoztatta ki, hanem az istenségnek az emberség szent szelleme révén történő kinyilatkoztatásai stb. Ilymódon a tübingeni iskola[7] (Baur, Gfrörer stb.) a nagy favorit Hollandiában és Svájcban éppúgy, mint Angliában; ha pedig valaki kissé messzebb akar menni, Strausst követi. Ugyanez a szellő, de teljesen történelmietlen szellem jellemzi a híres Ernest Renant, aki csak szegényes plagizátora a német kritikusoknak. Valamennyi művéből semmi sem az övé, kivéve az ezeket átható gondolat esztétikus szentimentalizmusát és azt a sótlan-cukros nyelvezetet, amelybe az egészet belemártja.

Egy jó dolgot kétségkívül mondott Ernest Renan: „Ha pontos fogalmat akarnak maguknak alkotni arról, hogy mik is voltak az első keresztény közösségek, ne napjaink egyházközségeivel hasonlítsák össze ezeket; inkább a Nemzetközi Munkásszövetség helyi szekcióihoz hasonlítottak." S ez így is van. A kereszténység ugyanúgy ragadta meg a tömegeket, ahogy a modern szocializmus teszi, a legkülönfélébb szekták és még inkább összeütköző egyéni vélemények alakjában — ezek között voltak világosabbak, voltak zavarosabbak, s az utóbbiak alkották az óriási többséget —, de mind szembenálltak az uralkodó rendszerrel, a „fennálló hatalmakkal".

Vegyük szemügyre például a Jelenések Könyvét, s meg fogjuk látni, hogy ez nem a leghomályosabb és a legtitokzatosabb, hanem a legegyszerűbb és a legvilágosabb könyve az egész Újszövetségnek. Egyelőre arra kell kérnünk az olvasót, higgye el nekünk azt, amit fokról fokra be fogunk

bizonyítani. Azt, hogy az időszámításunk szerinti 68. évben vagy 69 januárjában íródott, és hogy ezért nemcsak az Újszövetség egyetlen olyan könyve, amelynek kelte valóban meg van állapítva, hanem a legrégibb könyve is. Ebből a könyvből akár egy tükörből látható, hogyan festett a kereszténység 68-ban.

Először is szekták, újra meg újra csak szekták. A hét ázsiai gyülekezethez intézett üzenetek legalább három szektát említenek, amelyekről egyébként semmit sem tudunk: a Nikolaitákat, a Bálámitákat és egy asszonynak a követőit, akit itt Jézabel névvel jelképeznek [2, 14. 15. 20.]. Mindháromról azt állítják, hogy híveiknek megengedik, hogy bálványáldozatokból egyenek, és hogy paráználkodók. Figyelemreméltó tény, hogy minden nagy forradalmi mozgalommal előtérbe kerül a „szabad szerelem" kérdése. Az emberek egy részénél mint forradalmi haladás, mint a szükségtelenné vált, régi hagyományos béklyók lerázása; másoknál mint szívesen fogadott tanítás, amely kényelmes takarója mindenféle fesztelen üzelmeknek férfi és nő között. Az utóbbiak, a filiszter-fajta, úgy látszik, hamarosan felülkerekedtek; a „paráználkodást" ugyanis mindig kapcsolatba hozzák a „bálványáldozatokból" való evéssel, ami a zsidóknak és a kereszténveknek szigorúan tilos volt, bár visszautasítása olykor veszélyes vagy legalábbis kellemetlen lehetett. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy a szabad szerelem itt említett hívei általában hajlottak arra, hogy mindenkivel barátságban éljenek, s hogy a legcsekélyebb készségük sem volt a mártíroskodásra.

A kereszténységet, mint minden más nagy forradalmi mozgalmat is, a tömegek csinálták. Előttünk teljesen ismeretlen úton-módon keletkezett Palesztinában egy olyan időben, amikor százával bukkantak fel új szekták, új vallások, új próféták. Valójában itt csak a haladóbb szekták kölcsönös súrlódásaiból spontánul keletkező átlagjelenségről van szó, amely azután az alexandriai zsidó Philón tantételeivel gazdagodva, majd később erős sztoikus[8] beszüremléseket magába fogadva tanná vált. Ha a tan dolgában Philónt valóban a kereszténység atyjának nevezhetjük, akkor Seneca volt a nagybátyja. Az Újszövetség egész szakaszait, úgy látszik, szinte betű szerint kimásolták műveiből; másrészt Persius szatíráiban egész szakaszok találhatók, amelyeket mintha az akkor még meg sem írt Újszövetségből másolt volna. Mindezeknek a tan-elemeknek a Jelenések Könyvében nyomuk sem található. Itt a kereszténységet a ránk maradt legnyersebb formában látjuk. Csak egy uralkodó dogmatikus pont van: az, hogy a hívőket Krisztus áldozata megmentette. De hogy ez hogyan és miért történt, az teljesen meghatározhatatlan. Nem más ez, mint annak a régi zsidó és pogány elképzelésnek, amely szerint Istent vagy az isteneket áldozatokkal kell

kiengesztelni, az a sajátos keresztény átformálása (valójában ez tette a kereszténységet egyetemes vallássá), amely szerint Krisztus halála az egyszer s mindenkorra elegendő nagy áldozat.

Az eredendő bűnnek nyoma nincsen. Egy szó sincs a szentháromságról. Jézus „a Bárány", de alá van rendelve Istennek. Valójában az egyik szakaszban (15, 3.) Mózessel állítják egy sorba. Az egy Szentlélek helyett itt „isteni hét lélek" szerepel (3, 1. és 4, 5.). A megölt szentek (a mártírok) bosszúért kiáltanak Istenhez: „Uram, te szent és igaz, meddig nem ítélsz még, és nem állasz bosszút a mi vérünkért azokon, akik a földön laknak?" (6, 10.) – az ilyen indulatokat később a kereszténység elméleti morálkodexéből gondosan törölték, de a gyakorlatban annál ádázabbul érvényre juttatták, mihelyt a keresztények felülkerekedtek a pogányokon.

Természetesen a kereszténység csak a judaizmus egyik szektájaként jelentkezik. Így a hét gyülekezethez intézett üzenetekben: „Tudom ... azoknak káromkodását, akik azt mondják, hogy ők zsidók" (nem keresztények), „és nem azok, hanem a Sátán zsinagógája" (2, 9.); majd ismét, 3, 9.: „Ímé én adok a Sátán zsinagógájából, azok közül, akik zsidóknak mondják magukat és nem azok." Szerzőnknek időszámításunk 69. évében a leghalványabb fogalma sem volt arról, hogy a vallási fejlődésnek egy új szakaszát képviseli, amely arra hivatott, hogy a forradalom egyik legfontosabb elemévé váljon. Ezért van az is, hogy amikor Isten királyiszéke előtt megjelennek a szentek, először 144 000 zsidó kerül eléje, 12 000 a tizenkét nemzetség mindegyikéből, s csak utána bocsáttatnak elé azok a pogányok, akik a judaizmusnak ehhez az új szakaszához csatlakoztak [7, 4–9.].

Így festett a kereszténység a 68. esztendőben az Újszövetség legrégibb s egyetlen olyan könyve szerint, amelynek valódiságához nem fér kétség. Hogy ki volt a szerző, azt nem tudjuk. Ő maga Jánosnak nevezi magát. Még csak nem is állítja, hogy ő János „apostol", mert az „új Jeruzsálem" alapján rajta vannak „a Bárány tizenkét apostolának nevei" (21, 14.). Ezek tehát nyilván már halottak voltak, amikor könyvét írta. Hogy zsidó volt, az világos a görög nyelvében bőségesen fellelhető hebraizmusokból; nyelvtani hibák tekintetében még az Újszövetség többi könyvét is messze felülmúlja. Hogy az úgynevezett János-evangélium, János levelei és ez a könyv legalább három különböző szerzőtől való, azt nyelvezetük világosan bizonyítja, még ha a bennük foglalt, egymással tökéletesen ellenkező tanok nem bizonyítanák is.

Az apokaliptikus látomásokat, amelyek a Jelenések Könyvének csaknem egészét alkotják, a szerző a legtöbb esetben betű szerint átvette az Ószövetség klasszikus prófétáitól és azok későbbi utánzóitól, kezdve Dániel könyvén

(ez kb. 160 évvel időszámításunk előtt keletkezett, és olyan dolgokat jósolt meg, amelyek évszázadokkal előbb már bekövetkeztek) és végezve „Énok könyvén", egy görög nyelvű apokrif csinálmányon, amely nem sokkal időszámításunk kezdete előtt íródott. Az eredeti lelemény, sőt még az összelopkodott látomások csoportosítása is, rendkívül szegényes. Ferdinand Benary professzor – 1841-ben a berlini egyetemen tartott előadássorozatának köszönhetem az alábbi adalékokat – kimutatta, fejezet és vers szerint, honnan kölcsönözte szerzőnk minden egyes állítólagos látomását. Ezért nem is érdemes „Jánosunkat" minden hóbortjában végigkövetnünk. Jobban tesszük, ha mindjárt arra a pontra térünk rá, amely felfedi ennek a mindenesetre figyelemreméltó könyvnek a titkát.

Szöges ellenkezésben valamennyi ortodox kommentátorával, akik mind azt várják, hogy jóslatai, immár több mint 1800 év után, még valóra válnak, „János" folyton-folyvást azt hajtogatja: „Az idő közel van, mindeneknek meg kell lenniök hamar." S különösképpen vonatkozik ez arra a válságra, amelyet megjövendöl, s amelyet nyilván megérni remél.

Ez a válság a nagy végső harc Isten és az „Antikrisztus" között, ahogy azt mások nevezték. A döntő fejezetek a 13. és a 17. Hagyjunk el minden felesleges ékítményt: „János" lát feljőni egy fenevadat a tengerből, amelynek hét feje és tíz szarva vagyon (a szarvak egyáltalán nem érdekelnek bennünket), „és látám, hogy egy az ő fejei közül mintegy halálos sebbel megsebesíttetett; de az ő halálos sebe meggyógyíttaték". E fenevadnak hatalom adaték a föld felett Istennel és a Báránnyal szemben negyvenkét hónapra (a szent hét év felére), s ezen idő alatt minden ember viselni tartozott jobb kezén vagy homlokán a fenevad bélyegét vagy nevének számát. „Itt van a bölcsesség. Akinek értelme van, *számlálja meg a fenevad számát, mert emberi szám: és annak száma hatszázhatvanhat.*"

A második században Eirénaiosz még tudta, hogy a megsebzett és meggyógyított fejen Nero császár értendő. Ő volt a keresztények első nagy üldözője. Halálakor különösen Achájában és Ázsiában elterjedt a hír, hogy nem is halt meg, hanem csak megsebesült, és hogy egy napon majd újra megjelenik és rettegést kelt az egész világon (Tacitus: „Historiae", II. 8.*). Emellett Eirénaiosz ismert egy másik nagyon régi olvasatot, amely szerint a név számát 666 helyett 616-ra teszi.[9]

A 17.** fejezetben ismét megjelenik a hétfejű fenevad, ezúttal a jól ismert skárlátveres asszony ül rajta, akinek tetszetős leírását az olvasó

* *Engelsnél*: „Annales", VI. 22. – *Szerk.*
** *Engelsnél*: 12. – *Szerk.*

magában a könyvben fellapozhatja. Egy angyal ott kijelenti Jánosnak: „A fenevad, amelyet láttál, volt és nincs... A hét fő a hét hegy, amelyen az asszony ül; király is hét van; *az öte elesett, és az egyik van, a másik még el nem jött*; és mikor eljő, kevés ideig kell annak megmaradni. A fenevad pedig, amely vala és nincs, *az maga a nyolcadik, és a hét közül való*... És az asszony, amelyet láttál, ama nagy város, amelynek királysága van a földnek királyain."

Van tehát itt két világos megállapításunk: 1. a skárlátveres asszony Róma, a nagy város, amelynek királysága van a földnek királyain; 2. a könyv megírása idején a hatodik római császár uralkodik; utána következik majd egy másik, aki rövid ideig lesz uralmon, s akkor visszatér az egyik, aki „a hét közül való", aki megsebesíttetett, de meggyógyíttaték, s akinek neve benne foglaltatik e titokzatos számban, s akiről Eirénaiosz még tudta, hogy ez Nero.

Augustustól számolva ott van Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius; Nero az ötödik. A hatodik, aki van, az Galba, akinek a trónralépése jel volt a legiók felkelésére – jelesül Galliában –, melyet Otho, Galba utóda vezetett.[10] Eszerint könyvünknek Galba idején kellett íródnia, aki 68 június 9-től 69 január 15-ig uralkodott. A könyv Nero küszöbönálló visszatértét jósolja.

A végső bizonyíték pedig – a szám. Ez is Ferdinand Benary felfedezése, s azóta nem is vitatta soha senki a tudományos világban.

Időszámításunk előtt körülbelül háromszáz évvel a zsidók kezdték betűiket számok jelképeként használni. A spekulatív rabbik ebben a misztikus magyarázat vagy kabbala egy új módszerét látták. Titkos szavakat azzal a számmal fejeztek ki, amely a bennük foglalt betűk számértékének összeadásából keletkezik. Ezt az új tudományt elnevezték gematriahnak, geometriának. Mármost ezt a tudományt alkalmazza itt „János". Be kell bizonyítanunk 1., hogy a szám egy ember, mégpedig Nero nevét tartalmazza, és 2. hogy az adott megoldás mind a 666 olvasatra, mind pedig az ugyanolyan régi 616 olvasatra áll. Vegyük a héber betűket és azok értékét:

נ (nun)	*n* =	50
ר (*rés*)	*r* =	200
ו (vav) mint	*o* =	6
נ (nun)	*n* =	50
ק (koph)	*k* =	100
ס (szamech)	*sz* =	60
ר (rés)	*r* =	200

Neron Keszar, Neron császár, görögül Nerón Kaiszar. Ha mármost a görög írásmód helyett a latin Nero Caesart ültetjük át héber írásjegyekre, eltűnik a nun a *Neron* szó végéről, s ezáltal ötvennel csökken az érték. Így eljutunk a másik régi olvasathoz, a 616-hoz, s ezzel a bizonyítás a kívánható legtökéletesebb.*

Ilymódon tökéletes világosság derül a titokzatos könyvre. „János" azt jósolja, hogy Nero visszatér körülbelül 70-re és rémuralmat fog gyakorolni, amely negyvenkét hónapig, vagyis 1260 napig tart. Ennek leteltével eljövend Isten, legyőzi Nerót, az Antikrisztust, tűzzel lerombolja a nagy várost és ezer évre megkötözi az ördögöt. Megkezdődik az ezeréves birodalom és így tovább. Mindez ma már teljesen érdektelenné vált, kivéve olyan tudatlan személyek számára, akik továbbra is próbálgatják kiszámítani az utolsó ítélet napját. De mint a csaknem kezdetleges kereszténység hiteles képe, amelyet e keresztények egyike rajzolt meg, ez a könyv többet ér, mint az Újszövetség valamennyi többi könyve együttvéve.

The Book of Revelation
A megírás ideje: 1883 eleje
A megjelenés helye: „Progress",
1883, II. köt., 112–116. old.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás: Frederick Engels

* A név fenti írásmódja, mind a második nunnal, mind anélkül, megegyezik a Talmudban előforduló írásmóddal, tehát hiteles. – *Engels jegyzete*.

Marx és a „Neue Rheinische Zeitung" 1848–1849[11]

A februári forradalom kitörésekor a német „Kommunista Párt" – mint mi neveztük – csak egy kis törzsből, a titkos propagandatársaságként megszervezett Kommunisták Szövetségéből állott. Titkos csak azért volt a Szövetség, mert Németországban akkor nem volt egyesülési és gyülekezési jog. A külföldi munkásegyleteken kívül, amelyekből tagjait toborozta, a Szövetségnek magában Németországban mintegy harminc csoportja, vagyis szekciója volt, ezenkívül sok helyütt egyes tagjai. De e jelentéktelen harci erőnek elsőrendű vezetője volt *Marx* személyében, olyan vezetője, akinek mindenki készséggel alárendelte magát, és – neki köszönhetően – olyan elvi és taktikai programja, amelynek még ma is teljes érvénye van: a *„Kommunista Kiáltvány"*.

Itt most elsősorban a program taktikai részét kell szemügyre vennünk. Ez általános vonatkozásban így szól:

„A kommunisták nem külön párt a többi munkáspárttal szemben. Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik. Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat. A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus *közös, a nemzetiségtől független* érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az *összmozgalom érdekét* képviselik. A kommunisták tehát a *gyakorlatban* minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; *az elmélet terén* a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit."*

És különös vonatkozással a német pártra:

---

* *V. ö. 4. köt. 452–453. old. – Szerk.*

„Németországban a kommunista párt, mihelyt a burzsoázia forradalmi módon lép fel, együtt küzd a burzsoáziával az abszolút monarchia, a feudális földtulajdon és a kispolgáriság ellen. Egyetlen pillanatra sem mulasztja el azonban, hogy a munkásokban a lehető legvilágosabban tudatosítsa a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet, hogy így a német munkások azokat a társadalmi és politikai feltételeket, amelyeket a burzsoáziának uralmával meg kell teremtenie, azonnal mint megannyi fegyvert a burzsoázia ellen fordíthassák, hogy így, a németországi reakciós osztályok megdöntése után, nyomban megindulhon a harc maga a burzsoázia ellen. Németországra irányítják a kommunisták legnagyobb figyelmüket, mert Németország polgári forradalom küszöbén áll" stb. („Kiáltvány", IV.*)

Soha még taktikai program úgy nem vált be, mint ez. Forradalom előestéjén készült és kiállotta e forradalom próbáját; s ahányszor azóta valamelyik munkáspárt eltért tőle, mindannyiszor megbosszulta magát az elhajlás; ma pedig, csaknem negyven esztendő múltán, ez a vezérfonala Európa minden határozott és öntudatos munkáspártjának, Madridtól Pétervárig.

A párizsi februári események siettették a küszöbönálló német forradalmat és ezzel módosították jellegét. A német burzsoázia nem a saját erejéből győzedelmeskedett, hanem egy francia munkásforradalom uszályában. Még mielőtt végleg legyűrte volna régi ellenfeleit, az abszolút királyságot, a feudális földbirtokot, a bürokráciát, a gyáva nyárspolgárságot, már frontot kellett nyitnia az új ellenséggel, a proletariátussal szemben. Itt azután rögtön megmutatkozott a Franciaország és Anglia mögött messze elmaradt német gazdasági állapotoknak és az ennélfogva ugyancsak elmaradt német osztályviszonyoknak a hatása.

A német burzsoáziának, amely éppen csak hozzákezdett nagyipara megalapozásához, hiányzott az ereje, a bátorsága, de a kényszerítő ösztönzése is arra, hogy a feltétlen uralmat az államban kivívja magának; az ugyanilyen arányban fejletlen proletariátus, mely teljes szellemi elnyomatásban nőtt fel, mely szervezetlen, és önálló szervezkedésre egyelőre képtelen is volt, csak tompán érezte mélyreható érdekellentétét a burzsoáziával. Így azután, bár valójában fenyegető ellenfele volt a burzsoáziának, politikailag függvénye maradt. A burzsoázia, amelyet a német proletariátus megrémített — nem is az a proletariátus, amely akkor vele szemben állott, hanem amivé fenyegetően fejlődött és ami a francia proletariátus már csakugyan

* *V. ö. uo. 470. old. – Szerk.*

volt –, csupán egyetlen menekvést látott: bármilyen, akár a leghitványabb kiegyezést a monarchiával és a nemességgel; a proletariátus nagy tömegének tehát, amely még nem ismerte saját történelmi szerepét, egyelőre a burzsoázia előrehajtó, szélsőbalszárnyának szerepét kellett vállalnia. A német munkásoknak mindenekelőtt azokat a jogokat kellett kiharcolniok, amelyek nélkülözhetetlenek voltak számukra ahhoz, hogy önállóan, osztálypártban szervezkedjenek: sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot – azokat a jogokat, amelyeket voltaképp a burzsoáziának kellett volna saját uralma érdekében kiküzdenie, de amelyeket félelmében ő maga elvitatott most a munkásoktól. A Szövetség néhány száz szétszórt tagja szinte eltűnt a mozgalomba hirtelenül belesodródott hatalmas tömegben. A német proletariátus tehát eleinte mint szélső demokratikus párt jelent meg a politikai színtéren.

Számunkra, akik akkor Németországban egy nagy lapot alapítottunk, ezzel a zászló magától adódott. Csak a demokrácia zászlajáról lehetett szó, de olyan demokráciáéról, amely mindenütt az egyes részletekben hangsúlyozta sajátos proletár jellegét, bár azt még nem írhatta egyszer s mindenkorra a lobogójára. Ha erre nem lettünk volna hajlandók, ha nem akartunk volna a mozgalom készen talált, leghaladóbb, ténylegesen proletár szárnyához kapcsolódni és azt előre hajtani, akkor nem maradt volna számunkra egyéb, csak az, hogy valami kis zuglapocskában kommunizmust prédikáljunk és nagy cselekvő párt helyett kis szektát alapítsunk. Ám arra, hogy a pusztában prédikáljunk, már nem voltunk elég romlatlanok; ahhoz nagyon is jól tanulmányoztuk az utopistákat. Nem erre készítettük programunkat.

Amikor Kölnbe érkeztünk, ott már előkészületek folytak demokrata és részben kommunista oldalról egy nagy újság megindítására. Hamisítatlan helyi, kölni lapot akartak csinálni, s bennünket szerettek volna Berlinbe száműzni. De huszonnégy óra alatt elfoglaltuk a terepet, elsősorban Marx révén, az újság miénk lett, mindössze annyi engedmény ellenében, hogy *Heinrich Bürgerst* bevettük a szerkesztőségbe. Ő *egy* cikket írt (a 2. számba), többet soha.

Nekünk Kölnbe kellett mennünk, nem pedig Berlinbe. Először is Köln volt a középpontja a Rajna tartománynak, amely végigcsinálta a francia forradalmat, a Code Napoléonnal[12] *modern* jogi szemléletet őrzött meg magának, a messze legjelentősebb nagyipart fejlesztette ki és akkor minden tekintetben Németország leghaladottabb része volt. Az akkori Berlint nagyon is jól ismertük saját tapasztalatunkból: éppen hogy keletkező burzsoáziáját, nagyszájú, de tettre gyáva, csúszó-mászó kispolgárságát, még teljesen fejletlen munkásságát, állami hivatalnokainak, nemesi és udvari csőcselékének nagy tömegét, egészében puszta „uralkodói székhely" jelle-

gét. Döntő azonban az volt, hogy Berlinben a nyomorúságos porosz Landrecht[13] uralkodott és politikai perekben hivatásos bírák ítélkeztek; a Rajnánál a Code Napoléon volt érvényben, amely nem ismeri a sajtópert, mert előfeltételezi a cenzúrát, s esküdtszék ítélkezett, nem politikai vétségek, hanem csupán *bűncselekmények* esetén; Berlinben a forradalom *után* az ifjú Schlöfelt egy évre ítélték valami apróságért;[14] a Rajna mellett feltétlen sajtószabadsággal rendelkeztünk – s utolsó cseppjéig ki is használtuk.

Így indultunk el 1848 június 1-én, igen szerény részvénytőkével, amelynek csak kis részét fizették be, és maguk a részvényesek is több mint bizonytalanok voltak. A fele mindjárt az első szám után otthagyott bennünket, a hónap végére pedig már egy sem maradt belőlük.

Szerkesztőségünk alkotmánya egyszerűen Marx diktatúrája volt. Nagy napilapnál, amelynek órára kell elkészülnie, nem is lehet másként következetes magatartást biztosítani. Itt azonban Marx diktatúrája méghozzá magától értetődő is volt, senki el nem vitatta, mindannyian szívesen elismertük. Elsősorban az ő éleslátása és biztos tartása tette lapunkat a forradalmi évek leghíresebb német újságjává.

A „Neue Rheinische Zeitung" politikai programjának két fő pontja volt: Egységes, oszthatatlan, demokratikus német köztársaság és háború Oroszország ellen, ami magában foglalta Lengyelország helyreállítását is.

A kispolgári demokrácia akkoriban két frakcióra oszlott: az északnémetre, amely szívesen látott volna egy demokratikus porosz császárt, és a délnémet, akkoriban szinte sajátosan badeni frakcióra, amely Németországot föderatív köztársasággá akarta átváltoztatni, svájci mintára. Mindkét irányzat ellen harcolnunk kellett. A proletariátus érdeke éppúgy tiltotta Németország elporoszosítását, mint a kisállamosdi megörökítését. Ez az érdek azt követelte, hogy Németország végre *nemzetté* egyesüljön, mert csak ez biztosíthatta azt a minden ránkmaradt kicsinyes akadálytól megtisztított harcteret, amelyen a proletariátus és a burzsoázia megmérkőzhet. De a proletariátus érdeke éppúgy a porosz vezetés létrehozatalát is tiltotta; hiszen éppen a porosz állam volt – egész berendezkedésével, hagyományával és uralkodóházával – az egyetlen komoly belső ellenfél, amelyet a németországi forradalomnak le kellett győznie; és ráadásul Poroszország Németországot csak Németország kettészakításával, Német-Ausztria kirekesztésével egyesíthette. Nem lehetett tehát más közvetlen forradalmi programunk, mint ez: a porosz állam felbomlása, az osztrák állam széthullása, Németország valóságos egyesítése köztársaságként. Ez pedig Oroszország elleni háborúval és csakis azzal volt keresztülvihető. Erre az utóbbi pontra még visszatérek.

A lap hangja egyébként korántsem volt ünnepélyes, komoly vagy lelkesült. Csupa megvetésreméltó ellenféllel álltunk szemben és teljes megvetéssel kezeltük is valamennyit. A cselszövő királyság, a kamarilla, a nemesség, a „Kreuzzeitung"[15], az egész „reakció", amelyen a filiszter erkölcsileg felháborodott – csak gúny és nevetség tárgya volt számunkra. De nem kevésbé a forradalomban felkapaszkodott új bálványok is: a márciusi miniszterek, a frankfurti és a berlini gyűlés[16], ezeknek jobb- és baloldala egyaránt. Mindjárt az első szám első cikke* kigúnyolta a frankfurti parlament semmiségét, véget nem érő szónoklatainak céltalanságát, gyáva határozatainak felesleges voltát. Részvényeseink felének elvesztésébe került ez a cikk. A frankfurti parlament még csak vitaklub sem volt: jóformán nem is vitatkoztak benne, hanem csak előre elkészített akadémikus értekezéseket daráltak le és olyan határozatokat hoztak, amelyek célja a német filiszter lelkesítése lett volna, de amelyekre különben senki nem is hederített.

A berlini gyűlésnek már több jelentősége volt: valódi hatalommal állt szemben, a földön állva, nem a fellegek közötti frankfurti kakukkfészekben vitatkozott és hozta határozatait. Ezért behatóbban is foglalkoztunk vele. De a baloldal ottani bálványait is, Schulze-Delitzscht, Berendst, Elsnert, Steint stb., éppoly élesen támadtuk, mint a frankfurtiakat, kíméletlenül lelepleztük határozatlanságukat, csüggetegségüket, számító óvatosságukat és kimutattuk, hogy kompromisszumosdijukkal hogyan sodródnak lépésről lépésre a forradalom elárulásába. Ez persze borzadályt keltett a demokratikus kispolgárban, aki ezeket a bálványokat csak az imént gyártotta saját használatára. Ez a borzadály volt szemünkben a jele, hogy telibe találtunk.

Ugyanígy felléptünk a kispolgárság által buzgón terjesztett azon csalatkozás ellen is, hogy a forradalom a márciusi napokkal lezárult és most már csak a termését kell betakarítani. A mi számunkra február és március csak akkor jelenthetett valóságos forradalmat, ha nem lezárulása, hanem ellenkezőleg, kiindulópontja lesz egy hosszú forradalmi mozgalomnak, amelyben, akárcsak a nagy francia forradalomban, a nép saját harcai révén továbbfejlődik, a pártok egyre élesebben különválnak, mígnem egészen egybeesnek a nagy osztályokkal – a burzsoáziával, a kispolgársággal, a proletariátussal –, s amelyben a proletariátus fokról fokra, sorozatos csatákat víva meghódítja az egyes pozíciókat. Ezért a demokratikus kispolgársággal is mindenütt szembeszálltunk, ahol az a proletariátussal fennálló

* *V. ö. 5. köt. 8–11. old. – Szerk.*

osztályellentétét el akarta kenni e kedvelt szólamával: hiszen valamennyien ugyanazt akarjuk, minden nézeteltérés puszta félreértésen alapul. Ám minél kevésbé engedtük meg a kispolgárságnak, hogy félreértse a *mi* proletár demokráciánkat, annál engedékenyebb és kezesebb lett irántunk. Minél élesebben és határozottabban lépnek fel vele szemben, annál készségesebben lapul meg, annál több engedményt tesz a munkáspártnak. Erről meggyőződtünk.

Végül lelepleztük a különböző úgynevezett nemzetgyűlések parlamenti kretenizmusát (ahogy Marx nevezte[17]). Ezek az urak minden hatalmi eszközt kiengedtek a kezükből, sőt részben önként visszaszolgáltattak a kormányoknak. Az újonnan megerősödött reakciós kormányok mellett Berlinben és Frankfurtban egyaránt hatalomnélküli gyűlések álltak, amelyek mindazonáltal azt képzelték, hogy tehetetlen határozataik kiemelik a világot a sarkaiból. Ez a kretén öncsalás uralkodott mindenütt, még a szélsőbalon is. Odakiáltottuk nekik: parlamenti győzelmük egybe fog esni valóságos vereségükkel.[18]

És így is történt mind Berlinben, mind Frankfurtban. Mikor a „baloldal" megkapta a többséget, a kormány szétkergette az egész gyűlést; megtehette, mert a gyűlés eljátszotta hitelét a népnél.

Amikor később elolvastam *Bougeart* könyvét *Marat-ról*, rájöttem, hogy mi nem egy vonatkozásban tudattalanul csak az igazi (nem a royalisták által meghamisított) „Népbarát"[19] nagy mintaképét követtük, s hogy az egész dühödt tombolásnak és az egész történelemhamisításnak, ami miatt majdnem egy évszázadon keresztül Marat-nak csak torzképét ismerték, csakis az az oka, hogy Marat a pillanat bálványairól, Lafayette-ről, Baillyról és másokról könyörtelenül lerántotta a leplet és mint a forradalom máriskész árulóit mutatta be őket; és hogy mint mi, ő sem lezárultnak, hanem permanensnek akarta nyilváníttatni a forradalmat.

Nyíltan kimondottuk, hogy az általunk képviselt irányzat csak akkor szállhat harcba valóságos pártcéljainkért, ha a Németországban fennálló hivatalos pártok közül már a legszélső került kormányra: akkor mi leszünk vele szemben az ellenzék.

Ám az események gondoskodtak arról, hogy német ellenfeleink kigúnyolása mellett a lángoló szenvedély is hangot kapjon. A párizsi munkások 1848 júniusi felkelése a helyünkön talált bennünket. Az első lövés eldördülésétől kezdve fenntartás nélkül kiálltunk a felkelők mellett. Vereségük után Marx a legyőzötteket egyik leghatalmasabb cikkében ünnepelte.[20]

Ekkor otthagytak bennünket maradék részvényeseink is. De megvolt

az elégtételünk, hogy mi voltunk az egyetlen lap Németországban és jóformán egész Európában, amely magasra tartotta a letiport proletariátus zászlaját abban a pillanatban, amikor a világ burzsoái és nyárspolgárai rágalmaik szennyzuhatagát omlasztották a legyőzöttekre.

A külpolitika egyszerű volt: kiállás minden forradalmi nép mellett, felhívás a forradalmi Európa általános háborújára az európai reakció nagy támasza — Oroszország ellen. Február 24-től[21] kezdve világosan láttuk, hogy a forradalomnak csak *egy* valóban félelmetes ellensége van, Oroszország; és hogy ez az ellenség annál inkább kénytelen beleavatkozni a küzdelembe, minél inkább európai méreteket ölt a mozgalom. A bécsi, milánói és berlini események késleltették ugyan az orosz támadást, de végső bekövetkezése annál bizonyosabb lett, minél közelebbről fenyegette a forradalom Oroszországot. De ha sikerült volna Németországot belevinni az Oroszország elleni háborúba, akkor befellegzett a Habsburgoknak és Hohenzollernoknak, és a forradalom győz az egész vonalon.

Ez a politika végighúzódik az újság minden egyes számán, egészen addig, amíg az oroszok valóban bevonultak Magyarországra, ami előrelátásunkat tökéletesen igazolta és eldöntötte a forradalom vereségét.

Amikor 1849 tavaszán közeledett a döntő küzdelem, a lap hangja számról számra hevesebb és szenvedélyesebb lett. *Wilhelm Wolff* a „Schlesische Milliardé"-ban (nyolc cikk)[22] emlékeztette a sziléziai parasztokat, hogy a feudális terhek megváltásakor hogyan forgatták ki őket pénzükből és földbirtokukból a kormány segítségével a földesurak, és egymilliárd tallér kártérítést követelt.

Ugyanakkor, áprilisban megjelent *Marx* értekezése a bérmunkáról és tőkéről, vezércikksorozatban;[23] ez világosan utalt politikánk szociális céljára. A lap minden száma, minden különkiadása rámutatott a készülő nagy ütközetre, az ellentétek kiéleződésére Franciaországban, Itáliában, Németországban és Magyarországon. Jelesül az áprilisi és májusi különkiadásaink megannyi felhívás voltak a néphez, hogy álljon készen az odaütésre.

„Odakünn a birodalomban" csodálkoztak, hogy mi mindezt ily zavartalanul műveljük egy elsőrendű porosz erőd kellős közepén, 8000 főnyi helyőrséggel szemben, a főőrség szeme láttára; csakhogy a szerkesztőségi szobában levő nyolc szuronyospuska és 250 élestöltény, no meg a szedők piros jakobinussapkája miatt a tisztek a mi házunkat is olyan erődnek tekintették, amelyet nem lehet holmi rajtaütéssel bevenni.

Végül 1849 május 18-án lecsaptak ránk.

A drezdai és elberfeldi felkelést elfojtották, az iserlohnit körülzárták,

a Rajna tartomány és Vesztfália hemzsegett a szuronyoktól, amelyeknek a porosz Rajna-vidék teljes leigázása után Pfalz és Baden ellen kellett menetelniök. Ekkor végül volt mersze a kormányzatnak, hogy ránktörjön. A szerkesztők egyik fele ellen bírósági eljárás folyt, másik felét mint nem porosz honost bármikor kiutasíthatták. Ezellen mit sem tehettünk, amikor a kormányzat mögött egy teljes hadtest állt. Fel kellett adnunk erődünket, de fegyvereinkkel és málhánkkal, zeneszó mellett, az utolsó, vörös nyomású szám lobogó zászlaja alatt vonultunk el, a kölni munkásokat pedig óvtuk a reménytelen puccsoktól és azt kiáltottuk feléjük:

„A »Neue Rheinische Zeitung« szerkesztői búcsúzóul köszönetet mondanak Nektek azért az együttérzésért, amelyet irántuk tanúsítottatok. Utolsó szavuk mindig és mindenütt ez lesz: *A munkásosztály felszabadítása*!"[24]

Így ért véget a „Neue Rheinische Zeitung", rövid idővel első évfolyamának befejezése előtt. Szinte anyagi eszközök nélkül indítottuk el – mint mondottam, azt a keveset, amit kilátásba helyeztek, csakhamar megvonták tőlünk –, de már szeptemberben közel 5000 példányig vittük fel. A kölni ostromállapot felfüggesztette megjelenését; október közepén elölről kellett kezdenünk. De 1849 májusában, beszüntetésekor, már újra 6000 előfizetője volt, míg a „Kölnische"[25] sem rendelkezett, saját bevallása szerint, akkor 9000-nél több előfizetővel. Sem előtte, sem utána egyetlen német újság sem rendelkezett soha ilyen hatalommal és befolyással, egy sem tudta a proletár tömegeket úgy felvillanyozni, mint a „Neue Rheinische".

És ezt mindenekelőtt *Marxnak* köszönhette.

Amikor lecsaptak ránk, a szerkesztőség szétszéledt. *Marx* Párizsba ment, ahol érlelődött a döntés, amely 1849 június 13-án[26] bekövetkezett; *Wilhelm Wolff* ekkor elfoglalta helyét a frankfurti parlamentben – éppen akkor, amikor a gyűlésnek választania kellett aközött, hogy vagy felülről fogják szétkergetni, vagy csatlakozik a forradalomhoz; és magam a Pfalzba mentem és adjutáns lettem Willich szabadcsapatában.[27]

Marx und die „Neue Rheinische Zeitung" 1848–1849

A megírás ideje: 1884 február közepe és március eleje között

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1884 március 13. (11.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Fr. Engels

A család, a magántulajdon és az állam eredete

Lewis H. Morgan kutatásai nyomán[28]

Der Ursprung der Familie,
des Privateigentums und des Staats.
Im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen

A megírás ideje: 1884 március vége május 24.

A megjelenés helye: külön kötetben,
Hottingen-Zürich 1884;
IV., kiegészített kiad., Stuttgart [1891] 1892

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F r i e d r i c h E n g e l s

Der Ursprung der Familie,

des

Privateigenthums

und des Staats.

Im Anschluss

an

Lewis H. Morgan's Forschungen

von

Friedrich Engels.

Hottingen-Zürich.
Verlag der Schweizerischen Volksbuchhandlung.
1884.

„A család, a magántulajdon és az állam eredete"
első kiadásának címoldala

Максиму Ковалевскому
в Лондоне 6 марта 1892 от автора.

Der Ursprung

der

Familie, des Privateigenthums

und

des Staats.

Im Anschluß an Lewis H. Morgan's Forschungen

von

Friedrich Engels.

Vierte Auflage.

Sechstes und siebentes Tausend.

Stuttgart
Verlag von J. H. W. Dietz
1892.

„A család, a magántulajdon és az állam eredete" negyedik kiadásának címoldala, Kovalevszkijnak írt ajánlással

Az 1884-es, első kiadáshoz

Az itt következő fejezetek bizonyos fokig végrendeletet teljesítenek. Nem kisebb ember, mint Karl Marx, szándékozott Morgan kutatásainak eredményeit a maga – bizonyos határokon belül azt mondhatom, hogy kettőnk – materialista történelem-vizsgálatának eredményeivel összefüggésben bemutatni és ezúton aztán egész jelentőségüket tisztázni. Hiszen Morgan a Marx által negyven esztendővel ezelőtt felfedezett materialista történelemfelfogást a maga módján Amerikában újra felfedezte és ez – a barbárság és a civilizáció összehasonlításában – a fő pontokban ugyanazokra az eredményekre vezette, mint Marxot. És ahogy a „Tőké"-t a céhbeli közgazdászok Németországban éveken át éppoly buzgón plagizálták, amilyen makacsul agyonhallgatták, Morgan „Ancient Society"-jával* is ugyanígy bántak el Angliában a „prehisztorikus" tudomány szóvivői. Az én munkám csak szerény pótléka lehet annak, amit elhunyt barátomnak már nem adatott meg elvégezni. De Morgan művéből készített bő kivonatai között rendelkezésemre állnak kritikai megjegyzései, s ezeket itt a lehetőséghez képest visszaadom.

A materialista felfogás szerint a végső soron meghatározó mozzanat a történelemben: a közvetlen élet termelése és újratermelése. Ez azonban maga is megint kettős jellegű. Egyfelől a létfenntartási eszközöknek, a táplálkozás, ruházkodás, lakás tárgyainak létrehozása, valamint az ehhez szükséges szerszámoké; másfelől magának az embernek a létrehozása, az emberi nem fenntartása. Azokat a társadalmi berendezkedéseket, amelyek közepette egy-egy meghatározott történelmi korszak és egy-egy meghatározott ország emberei élnek, a termelés mindkét fajtája megszabja: egyfelől a munkának, másfelől a családnak a fejlődési foka. Minél kevésbé fejlett még a munka, minél korlátozottabb termékeinek mennyisége, tehát a társadalom gazdag-

* Lewis H. Morgan: „Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization", London, Macmillan & Co., 1877. A könyvet Amerikában nyomták és Londonban meglepően nehezen lehet hozzájutni. A szerző néhány évvel ezelőtt meghalt. – *Engels jegyzete.*

sága is, annál túlnyomóbban uralkodóként jelennek meg a társadalmi rendben a nemzetségi kötelékek. A társadalom e nemzetségi kötelékeken alapuló tagozódásának keretei között viszont egyre jobban fejlődik a munka termelékenysége; vele együtt a magántulajdon és a csere, a gazdaságbeli különbségek, idegen munkaerő értékesíthetősége és ezzel osztályellentéteknek az alapzata: új társadalmi elemek, amelyek nemzedékeken át igyekeznek a régi társadalmi berendezkedést az új állapotokhoz idomítani, míg végül a kettő összeegyeztethetetlensége teljes forradalmasodást nem idéz elő. A nemzetségi kötelékeken nyugvó régi társadalmat az újonnan kifejlődött társadalmi osztályok összecsapása során szétrobbantják; helyébe egy új társadalom lép, az államban összefogva, amelynek alsóbb egységei már nem nemzetségi, hanem területi kötelékek, – egy olyan társadalom, amelyben a család rendjén teljesen a tulajdon rendje uralkodik, és amelyen belül most szabadon kibontakoznak azok az osztályellentétek és osztályharcok, amelyek az egész eddigi *írott* történelem tartalmát alkotják.

Morgan nagy érdeme az, hogy írott történelmünknek ezt a történelemelőtti alapzatát főbb vonásaiban felfedezte és rekonstruálta, s az északamerikai indiánok nemzetségi kötelékeiben megtalálta számunkra a kulcsot a legrégibb görög, római és német történelem legfontosabb, eddig megoldatlan rejtélyeihez. Nem is egy nap műve e munka. Csaknem negyven esztendeig küszködött anyagával, míg teljesen úrrá nem lett rajta. De éppen ezért is vált könyve korunk kevés korszakalkotó műveinek egyikévé.

A következő fejtegetésekben az olvasó nagyjában és egészében könnyen megkülönbözteti majd, mi az, ami Morgantól származik, és mit fűztem hozzá én. A Görögországgal és Rómával foglalkozó történelmi szakaszokban nem szorítkoztam Morgan bizonyítóadataira, hanem hozzátehettem mindazt, ami rendelkezésemre állt. A keltákról és németekről szóló szakaszok lényegében tőlem származnak; Morgannak itt jóformán csak másodkéz források és a német viszonyokat illetően – Tacituson kívül – csak Freeman úr rossz liberális hamisításai álltak rendelkezésre. A gazdasági fejtegetéseket, amelyek Morgannál az ő célja szempontjából kielégítők, de az enyémnek a szempontjából mindenképpen elégtelenek, mind újra feldolgoztam. És végül magától értetődően én vagyok felelős a végkövetkeztetésekért is mindenütt, ahol nem kifejezetten idézem Morgant.

I

Történelemelőtti kultúrfokok

Morgan az első, aki tárgyismerettel meghatározott rendet próbál teremteni az emberi előtörténetben; amíg jelentékenyen kibővült anyag nem kényszerít változtatásokra, az ő csoportosítása nyilván érvényben marad.

A három fő korszak – vadság, barbárság, civilizáció – közül őt magától értetődően csak az első kettő és a harmadikba való átmenet foglalkoztatja. A két korszak mindegyikét alsó, középső és felső fokra osztja a létfenntartási eszközök termelésében elért haladás szerint; mert, amint mondja: „az ebben a termelésben kifejtett ügyesség döntő az ember fölényének és a természet feletti uralmának foka szempontjából; az összes lények közül csak az ember jutott el odáig, hogy szinte feltétlen uralomra tett szert az élelmiszerek előállítása felett. Az emberi haladás összes nagy korszakai többékevésbé közvetlenül egybeesnek a létfenntartási források kibővítésének korszakaival."[29] – A család fejlődése ezzel párhuzamos, de nem nyújt olyan frappáns ismertetőjegyeket az időszakok elválasztására.

1. Vadság

1. *Alsó fok.* Az emberi nem gyermekkora; az emberek ekkor még, legalább részben, fákon élve – csakis így magyarázható meg fennmaradásuk a nagy ragadozók között – eredeti lakóhelyeiken, a tropikus vagy szubtropikus erdőkben tartózkodtak. Gyümölcs, dió, gyökér szolgált táplálékukul; a tagolt beszéd kialakulása e kor fő eredménye. Mindazon népek közül, amelyek a történelmi időszak során ismeretessé váltak, egyik sem volt már ebben az ősállapotban. Habár ez az állapot hosszú évezredekig tarthatott, közvetlen bizonyítékaink nincsenek rá; de ha elismertük, hogy az ember az állatvilágból származik, akkor ennek az átmenetnek a feltételezése elkerülhetetlen.

2. *Középső fok.* Halaknak (rákokat, kagylókat és más víziállatokat is beleértve) táplálkozásra való felhasználásával és a tűz használatával kezdődik. A kettő összefügg, mert a haltáplálék csak a tűz révén válik teljesen felhasználhatóvá. Ez az új táplálék azonban függetleníti az embereket az éghajlattól

és a helytől; az emberiség a folyók és tengerpartok mentén már a vadság állapotában is elterjedhetett a föld legnagyobb részén. A korai kőkorszak durván megmunkált, csiszolatlan kőszerszámai, az úgynevezett paleolit szerszámok, amelyek teljesen vagy legnagyobbrészt ebbe az időszakba esnek, minden világrészen való elterjedésükkel bizonyítékul szolgálnak ezekre a vándorlásokra. Az újonnan benépesülő övezetek és a szakadatlanul működő kutatási ösztön, a tűzdörzsölés ismeretével egyetemben, új élelmiszerekhez juttatta az embereket; így különféle liszttartalmú gyökerekhez és gumókhoz, forró hamuban vagy sütőgödörben (földbe vájt kemencében) kisütve, a vadhoz, amely az első fegyverek, a buzogány és a dárda felfedezése után a táplálék alkalmi kiegészítőjévé vált. Kizárólagosan vadásznépek, amilyenek a könyvekben szerepelnek, azaz olyanok, amelyek *csak* vadászatból élnek, sohasem voltak; a vadászzsákmány ehhez túlságosan bizonytalan. Úgy látszik, a táplálékforrások tartós bizonytalansága folytán tűnt fel ezen a fokon az emberevés, amely ettől kezdve sokáig fennmaradt. Az ausztráliaiak és számos polinéziai nép még ma is a vadságnak e középső fokán áll.

3. *Felső fok.* Az íj és a nyíl feltalálásával kezdődik; ezáltal a vad rendszeres táplálékká, a vadászat normális munkaággá válik. Az íj, a húr és a nyíl már igen összetett szerszám, amelynek feltalálása hosszú, felgyülemlett tapasztalatot és megélesedett szellemi erőket előfeltételez, tehát egy sereg más találmány egyidejű ismeretét is. Ha összehasonlítjuk azokat a népeket, amelyek az íjat és nyilat már ismerik ugyan, de még nem ismerik a fazekasmesterséget (amelytől Morgan a barbárságba való átmenetet számítja), csakugyan megtaláljuk már a falvakba település némi kezdeteit, bizonyos uralmat a létfenntartási cikkek termelése felett, fából való edényeket és eszközöket, kézi szövést (szövőszék nélkül) háncsrostokkal, fakéregből vagy nádból font kosarakat, csiszolt (neolit) kőszerszámokat. A tűz és a kőbalta többnyire hozzásegített már az egy fatörzsből vájt csónakhoz és helyenként gerendákhoz és deszkákhoz a házépítés céljára. Mindezeket a vívmányokat megtaláljuk pl. az Amerika északnyugati részén élő indiánoknál, akik ismerik ugyan az íjat és a nyilat, de nem ismerik a fazekasságot. A vadság korában az íj és a nyíl jelenti azt, amit a barbárság korában a vaskard és a civilizáció korában a tűzfegyver: a döntő fegyvert.

2. *Barbárság*

1. *Alsó fok.* A fazekasság bevezetésétől kelteződik. Ez sok esetben kimutathatóan, és valószínűleg mindenütt, úgy keletkezett, hogy fonott vagy faedényeket agyaggal betapasztottak, hogy tűzállóvá tegyék őket; eközben ha-

marosan felfedezték, hogy a megformált agyag a belső edény nélkül is megteszi a szolgálatot.

Eddig a fejlődés menetét egészen általánosan, mint valamennyi nép egy meghatározott időszakára egyaránt érvényeset vizsgálhattuk, tekintet nélkül arra, hogy hol élt. A barbárság beköszöntével azonban a fejlődés olyan fokára értünk, amelyen a két nagy földrész különböző természeti adottsága érvényesül. A barbárság időszakának jellemző mozzanata az állatok megszelídítése és tenyésztése, valamint a növények termesztése. Mármost a keleti földrész, az ún. Óvilág, csaknem az összes szelídítésre alkalmas állatokkal és egy kivételével az összes termesztésre alkalmas gabonafajtákkal rendelkezett; a nyugati földrész, Amerika a szelídíthető emlősállatok közül csak a lámával, ezzel is csak a délvidék egy részén, és az összes termeszthető gabonák közül is csak eggyel, igaz, hogy a legjobbal: a kukoricával. E különböző természeti feltételek hatása, hogy ettől kezdve a két félgömb népessége külön úton jár, és hogy az egyes fokok határai a két esetben különbözők.

2. *Középső fok.* Keleten a háziállatok megszelídítésével, nyugaton a táplálóknövények öntözéses termesztésével, valamint az adobék (napon szárított vályogtéglák) és kövek építkezésre való felhasználásával kezdődik.

A nyugattal kezdjük, mert itt az európai hódításig sehol sem haladták túl ezt a fokot.

A barbárság alsó fokán élő indiánoknál (ezekhez tartoztak mindazok, akiket a Mississippitől keletre találtak) felfedezésük idején már volt bizonyos kerti művelés, kukoricát, talán tököt, dinnyét és más kerti növényeket is termesztettek, s ezekből került ki táplálékuk igen lényeges alkotórésze; faházakban, cölöpkerítéses falvakban laktak. Az északnyugati törzsek, különösen a Columbia-folyó vidékén élők, még a vadság felső fokán álltak, s nem ismerték sem a fazekasságot, sem a növénytermesztés semmiféle fajtáját. Ezzel szemben Új-Mexikó úgynevezett pueblóinak[30] indiánjai, valamint a mexikóiak, közép-amerikaiak és peruiak a hódítás idején a barbárság középső fokán álltak; adobéból vagy kőből épített erődszerű házakban laktak, mesterségesen öntözött kertekben kukoricát és más, hely és éghajlat szerint különböző tápnövényeket termesztettek, amelyek fő táplálékforrásukul szolgáltak, sőt már egynéhány állatot is megszelídítettek – a mexikóiak a pulykát és más madarakat, a peruiak a lámát. Emellett ismerték a fémek feldolgozását – a vas kivételével, s ezért még mindig nem nélkülözhették a kőfegyvereket és kőszerszámokat. A spanyol hódítás azután elvágott minden további önálló fejlődést.

Keleten a barbárság középső foka a tejet és húst adó állatok megszelídítésével kezdődött, míg a növények termesztése ebben az időszakban, úgy

látszik, még jó ideig ismeretlen maradt. A háziállatok megszelídítése és tenyésztése és nagyobb csordák kialakítása szolgálhatott alkalmul arra, hogy az árják és szemiták kiváljanak az egyéb barbárok tömegéből. Az európai és az ázsiai árjáknál az állatnevek még közösek, a kultúrnövények nevei viszont szinte sohasem.

A csordák kialakulása az erre alkalmas helyeken a pásztorélethez vezetett; így az Euphratész és Tigrisz füves síkságjain élő szemitáknál és az indiai síkságok, az Óxosz és Iaxartész, a Don és a Dnyepr mentén elterülő síkságok árjáinál. Az ilyen legelővidékek határain mehetett végbe először az állatok megszelídítése. Így a későbbi nemzedékeknek úgy tűnt, mintha a pásztornépek ezekről a vidékekről származnának, holott ezek korántsem voltak az emberi nem bölcsői, ellenkezőleg, vad elődeik, de még a barbárság alsó fokán álló emberek számára is csaknem lakhatatlanok voltak. És megfordítva, mihelyt ezek a középső fokon álló barbárok hozzászoktak a pásztorélethez, soha többé nem is juthatott eszükbe, hogy a folyóvölgyek bőfüvű síkságairól önként visszatérjenek azokba az erdőségekbe, amelyekben őseik otthonosak voltak. Sőt, amikor a szemiták és árják még tovább szorultak észak és nyugat felé, még akkor is lehetetlen volt számukra, hogy a nyugatázsiai és az európai erdővidékekre költözzenek, amíg a gabonatermesztés képessé nem tette őket arra, hogy állataikat e kevésbé kedvező talajon eltartsák és főleg átteleltessék. Több mint valószínű, hogy a gabonatermesztés itt előbb az állatok takarmányszükségletéből keletkezett és csak később vált fontossá az emberi táplálkozáshoz.

Talán az árják és szemiták húsban és tejben gazdag táplálkozása — és különösen ennek kedvező hatása a gyermekek fejlődésére — magyarázza e két faj sikeresebb fejlődését. Tény, hogy az új-mexikói pueblo-indiánoknak, akik csaknem tisztán növényi táplálékra vannak szorítva, kisebb az agyuk, mint a barbárság alsó fokán álló, de több húst és halat fogyasztó indiánoké. E fokon mindenesetre lassanként eltűnik az emberevés és csak mint vallási aktus vagy, ami itt ezzel majdnem azonos, mint varázsszer marad fenn.

3. *Felső fok.* A vasérc olvasztásával kezdődik, majd a betűírás feltalálásával és irodalmi feljegyzésre való felhasználásával megy át a civilizációba. Ez a fok, amelyen, mint mondottuk, csak a keleti félgömb népei mentek át önállóan, gazdagabb termelési vívmányokban, mint az összes megelőző fokok együttvéve. Ide tartoznak a hőskori görögök, az itáliai törzsek röviddel Róma alapítása előtt*, Tacitus németjei és a viking-kor normannjai.

---

* *Az 1884-es kiadásban a mondat hátralevő része helyett*: és Caesar (vagy inkább úgy mondanók: Tacitus) németjei — *Szerk.*

Mindenekelőtt szemünkbe tűnik itt a vaseke, amely elé állatot fognak; ez tette lehetővé a nagy szintű mezőgazdaságot, a *földművelést* s ezzel a létfenntartási eszközöknek az akkori viszonyokhoz képest gyakorlatilag korlátlan szaporítását; ezzel együtt végbemegy az erdőirtás és az erdős területek szántóföldé és legelővé változtatása is – ami megint, nagy méretekben, a vasfejsze és vasású nélkül szintén lehetetlen volt. Ezzel együtt azonban sor került a népesség gyors szaporodására és kis területen sűrű népesség kialakulására is. A földművelést megelőzően nyilván egészen kivételes viszonyoknak kellett volna fennforogniok ahhoz, hogy félmillió embert egyetlen központi irányítás alatt lehessen egyesíteni; valószínűleg ez soha nem is fordult elő.

A barbárság felső fokának legvirágzóbb szakaszát tárják elénk a homéroszi költemények, jelesül az „Iliasz". Fejlett vasszerszámok; kovácsfujtató; kézimalom; fazekaskorong; olaj- és borkészítés; iparművészetbe hajló, fejlett fémfeldolgozás; kocsi és harci kocsi; hajóépítés gerendákból és pallókból; a művészi építészet kezdetei; fallal körülvett városok tornyokkal és bástyákkal; a homéroszi eposz és az egész mitológia – ezek a fő örökségek, amelyeket a görögök a barbárságból a civilizációba átvittek. Ha ezzel összehasonlítjuk Caesar, sőt Tacitus leírását a germánokról, akik ugyanannak a kultúrfoknak kezdetén állottak, amelyből a homéroszi görögök éppen egy magasabb fokra készültek lépni, látjuk, hogy a barbárság felső foka a termelés fejlődésének milyen gazdagságát foglalja magában.

Az a kép, amelyet az emberiségnek a vadságon és a barbárságon át a civilizáció kezdetéig elvezető fejlődéséről itt Morgan nyomán felvázoltam, máris igen gazdag az új és – mi több – kétségbevonhatatlan, mert közvetlenül a termelésből merített vonásokban. De mégis színtelennek és szegényesnek tűnik majd a mellett a kép mellett, amely vándorlásunk végén fog kibontakozni; csak akkor lesz módunkban a barbárságból a civilizációba való átmenetet és e két korszak csattanós ellentétét teljes megvilágításba helyezni. Morgan beosztását addig is így általánosíthatjuk: Vadság – túlnyomóan kész természeti termékek elsajátításának a korszaka; az ember mesterséges termékei túlnyomóan ennek az elsajátításnak a segédszerszámai. Barbárság – az állattenyésztés és földművelés megszerzésének, olyan módszerek megtanulásának a korszaka, amelyek módot adnak természeti javak fokozott termelésére emberi tevékenység útján. Civilizáció – a természeti javakat feldolgozó további megmunkálás, a tulajdonképpeni ipar és művészet megtanulásának a korszaka.

II

A család

Morgan, aki élete nagy részét a New York államban ma is élő irokézek között töltötte, és akit ezek egyik törzse (a szenekáké) örökbe fogadott, azt találta, hogy ezeknél olyan rokonsági rendszer áll fenn, amely valóságos családi kapcsolataikkal ellentmondásban van. Morgan azt a mindkét részről könnyen felbontható monogám házasságot, mely náluk uralkodó volt, „párocscsaládnak" nevezi. Az ilyen házaspár utódainak származását tehát mindenki ismerte és elismerte; nem lehetett kétség, hogy kit illet az apa, anya, fiú, leány, fivér, nővér megjelölés. De e kifejezések tényleges használata ellentmond ennek. Az irokéz nemcsak saját gyermekeit, hanem fivéreinek gyermekeit is fiainak és leányainak nevezi, és ezek apjuknak szólítják őt. Nővéreinek gyermekeit viszont unokaöccseinek és unokahúgainak nevezi, és azok őt nagybátyjuknak. Az irokéz nő viszont saját gyermekei mellett nővérei gyermekeit nevezi fiainak és leányainak, és ezek őt anyjuknak szólítják. Fivérei gyermekeit ellenben unokaöccseinek és unokahúgainak nevezi, és azok őt nagynénjüknek szólítják. Ugyanígy fivérek gyermekei fivérnek és nővérnek szólítják egymást, s hasonlóképpen nővérek gyermekei is. Viszont egy asszony gyermekei és fivérének gyermekei egymást unokatestvéreknek nevezik. És ezek nemcsak üres nevek, hanem a vérrokonság közelebbi vagy távolabbi fokára, egyenlő és nem-egyenlő voltára vonatkozólag ténylegesen érvényben levő nézeteket fejeznek ki; és e nézetek alapzatául szolgálnak egy teljesen kidolgozott rokonsági rendszernek, mely egy egyes egyén több száz különböző rokoni kapcsolatának kifejezésére alkalmas. Mi több. Ez a rendszer nemcsak az összes amerikai indiánoknál van teljes érvényben (eddig nem találtak kivételt), de csaknem változatlanul megtaláljuk India őslakóinál, Dekkánban a dravida törzseknél és Hindusztánban a gaura törzseknél is. Több mint kétszáz különböző rokoni kapcsolat megjelölésére még ma is egymással megegyező kifejezéseket használnak a délindiai tamilok és a New York állambeli szeneka-irokézek. S ezeknél az in-

diai törzseknél is, éppúgy, mint az összes amerikai indiánoknál, a ma érvényes családformából adódó rokonsági kapcsolatok ellentmondanak a rokonsági rendszernek.

Mivel magyarázható ez? Figyelembe véve, milyen döntő szerepet játszik a rokonság minden vad és barbár nép társadalmi rendjében, semmiképpen sem intézhetjük el szólamokkal ennek az ennyire elterjedt rendszernek a jelentőségét. Egy olyan rendszert, amely Amerikában általános érvényű, Ázsiában pedig egészen más fajhoz tartozó népeknél szintén fennáll, s többé-kevésbé módosult formákban Afrikában és Ausztráliában és mindenütt tömegesen fellelhető – egy ilyen rendszer történelmi magyarázatra szorul, s nem lehet mellébeszéléssel elintézni, amint azt pl. MacLennan megkísérelte.[31] Az apa, gyermek, fivér, nővér megjelölés nem pusztán tiszteletbeli cím, hanem egészen határozott, nagyon komoly kölcsönös kötelezettségekkel jár, amelyek összessége az illető népek társadalmi berendezkedésének lényeges része. És a magyarázat meg is lett. A Sandwich-szigeteken (Hawaii) e század első felében még fennállt a családnak egy formája, amelyben éppen olyan apák és anyák, fivérek és nővérek, fiúk és leányok, nagybátyák és nagynénék, unokaöcsök és unokahúgok voltak, amilyeneket az amerikai – ó-indiai rokonsági rendszer megkövetel. De csodák csodája! A Hawaiiban érvényes rokonsági rendszer megintcsak nem egyezett az ottani ténylegesen fennálló családformával. Ott ugyanis az unokatestvérek kivétel nélkül, valamennyien fivérek és nővérek, és úgy tekintik őket, mint közös gyermekeit nemcsak anyjuknak és anyjuk nővéreinek vagy apjuknak és apjuk fivéreinek, hanem különbség nélkül mint szüleik összes testvéreinek gyermekeit. Ha tehát az amerikai rokonsági rendszer egy Amerikában már kiveszett, kezdetlegesebb családformát előfeltételez, amelyet a Hawaiiban valóban még megtalálunk, akkor másfelől a hawaii rokonsági rendszer egy még őseredetibb családformára utal, amelynek fennállását ugyan már sehol sem tudjuk kimutatni, de amelynek fenn *kellett* állnia, mert különben nem jöhetett volna létre a megfelelő rokonsági rendszer. „A család", mondja Morgan, „az aktív elem; sohasem stacionárius, hanem alacsonyabb formából magasabb formába halad előre abban a mértékben, ahogy a társadalom alacsonyabb fokról magasabb fokra fejlődik. A rokonsági rendszerek ezzel szemben passzívak; csak hosszú időközök alatt regisztrálják azt a haladást, amelyet a család az idő folyamán megtett, és csak akkor változnak meg gyökeresen, ha a család gyökeresen megváltozott."[32] – „És", teszi hozzá Marx, „ugyanígy van a politikai, jogi, vallási filozófiai rendszerekkel egyáltalában." Míg a család élete továbbfolyik, a rokonsági rendszer megcsontosodik, s míg ez szokásszerűen továbbra is fennáll, a család túlnő

rajta. De ugyanazzal a bizonyossággal, amellyel Cuvier egy Párizs környékén talált őslénycsontból megállapíthatta, hogy erszényes állaté volt, s hogy valamikor e vidéken azóta kipusztult erszényes állatok éltek, ugyanazzal a bizonyossággal következtethetünk egy történelmileg ránk maradt rokonsági rendszerből arra, hogy az ennek megfelelő, ma már kipusztult családforma valamikor fennállt.

Az imént említett rokonsági rendszerek és családformák abban különböznek a ma érvényben levőktől, hogy minden gyermeknek több anyja és apja van. Az amerikai rokonsági rendszerben, amelynek a hawaii család felel meg, fivér és nővér nem lehet ugyanazon gyermek apja, illetve anyja; a hawaii rokonsági rendszer pedig olyan családot előfeltételez, amelyben, ellenkezőleg, ez volt a szabály. Olyan családformák egész sorával lesz dolgunk, amelyek egyenesen ellentmondanak az eddig rendszerint egyedül érvényesnek elfogadott családformáknak. A hagyományos felfogás csak a monogám házasságot ismeri, továbbá a férfi többnejűségét, esetleg még a nő többférjűségét is, s közben elhallgatja, mint a moralizáló nyárspolgárhoz illik, hogy a gyakorlat ezeken a hivatalos társadalom megszabta korlátokon hallgatólagosan, de igen fesztelenül túlteszi magát. Az őstörténet tanulmányozása viszont olyan állapotokat tár fel, amelyeknél a férfiak többnejűségben és asszonyaik egyidejűleg többférjűségben élnek, és ezért a közös gyermekek valamennyijük közös gyermekeinek számítanak; olyan állapotokat, amelyek a monogám házasságba való végleges feloldódásukig maguk is a változások egész során mennek át. Ezek a változások olyanformán mennek végbe, hogy az a kör, amelyet a közös házassági kötelék átfog, és amely eredetileg igen tág volt, egyre jobban és jobban összeszűkül, míg végül csak a monogám párt hagyja meg, amely ma az uralkodó forma.

Amikor Morgan ilymódon a család történetét visszafelé megkonstruálja, kollégáinak többségével egyetértésben eljut egy olyan ősállapotig, amelyben a törzsön belül korlátlan nemi érintkezés uralkodott, úgyhogy minden nő minden férfié és minden férfi minden nőé volt egyaránt. Ilyen ősállapotról már a múlt század óta beszéltek, de csak általános szólamokban; Bachofen volt az első, aki komolyan vette – ez egyik nagy érdeme –, s a történelmi és vallási hagyományokban kutatta ennek az állapotnak a nyomait.[33] Ma már tudjuk, hogy az általa felfedezett nyomok korántsem a szabálynélküli nemi érintkezés társadalmi fokához vezetnek vissza, hanem egy sokkal későbbi formához, a csoportházassághoz. Az a primitív társadalmi fok, ha valóban fennállt, oly távoli korszakra esik, hogy nemigen számíthatunk arra, hogy társadalmi fosszíliákban, visszamaradt vad törzseknél, *közvetlen*

bizonyítékokat találhassunk egykori létezésére. Bachofen érdeme éppen az, hogy ezt a kérdést a kutatás előterébe állította.*

Újabban divattá vált, hogy letagadják az emberiség nemi életének ezt a kezdeti fokát. Meg akarják kímélni az emberiséget ettől a „szégyentől". Éspedig, a közvetlen bizonyítékok hiányán kívül, különösen az egyéb állatvilág példájára hivatkoznak; erre vonatkozólag Letourneau („L'évolution du mariage et de la famille", 1888) számos tényt állított össze, amelyek szerint a teljesen szabályozatlan nemi érintkezés az állatok között is csak alacsony fokon fordul elő. Mindezekből a tényekből azonban csak azt a következtetést vonhatom le, hogy az embert és őskori életviszonyait illetően abszolúte semmit sem bizonyítanak. A gerinceseknél a párok tartósabb együttmaradása fiziológiai okokból elegendően magyarázódik, pl. a madaraknál abból, hogy a nőstény segítségre szorul a költés ideje alatt; a hűséges monogámiának a madárvilágból vett példái az emberre nézve nem bizonyítékok, minthogy az emberek éppen nem madaraktól származnak. És ha a szigorú monogámia minden erények legnagyobbika, akkor a pálmát a galandféreg viszi el, mert a testét alkotó 50—200 proglottisz vagy íz mindegyikében teljes hím és nőstény ivarberendezéssel bír, és egész életét azzal tölti, hogy testének minden ilyen ízében önmagával termékenyül. Ha azonban az emlősöknél maradunk, közöttük a nemi élet minden formáját megtaláljuk; a szabálynélküliséget, a csoportházasság kezdeteit, a többnejűséget, a monogámiát; csak a többférjűség hiányzik, erre csak az emberek voltak képesek. Még legközelebbi rokonaink, a négykezűek is az összes lehető különféleségeit mutatják hím és nőstény csoportosulásának; és ha a határokat még szűkebbre vonjuk és csak a négy emberszabású majomfajtát vizsgáljuk, Letourneau mindössze annyit tud mondani róluk, hogy hol monogámok, hol poligámok, míg Giraud-Teulon szerint Saussure azt állítja, hogy monogámok.[34] Korántsem bizonyítékok Westermarcknak („The History of Human Marriage", London 1891) az emberszabású majmok monogámiájára hozott újabb állításai sem. Egyszóval az értesülések

* Hogy Bachofen mennyire nem értette, mi az, amit felfedezett, jobbanmondva amire ráhibázott, azt bizonyítja azzal, hogy ezt az ősállapotot *hetérizmusnak* nevezi. A hetérizmus a görögöknél, amikor ezt a szót meghonosították, nőtlen vagy monogámiában élő férfiaknak férjezetlen nőkkel való érintkezését jelentette; ez mindig előfeltételezi a házasság egy meghatározott formáját, amelyen kívül ez az érintkezés végbemegy, s már a prostitúciónak legalább a lehetőségét magában foglalja. Más értelemben a szót soha nem is használták, és magam is, Morgannal együtt, ilyen értelemben használom. Bachofen rendkívül jelentős felfedezéseit mindenütt egészen a hihetetlenségig elmisztifikálja az a képzelődése, hogy férfi és nő történelmileg kialakult kapcsolatai az emberek mindenkori vallási képzeteiből erednek, nem pedig valóságos életviszonyaikból. – *Engels jegyzete.*

olyanok, hogy a becsületes Letourneau elismeri: „Egyébként az emlősállatoknál egyáltalán nincs szoros viszony az intellektuális fejlettség foka és a nemi érintkezés formája között."[35] Espinas pedig („Des sociétés animales", 1877) kereken azt mondja: „A horda a legmagasabb társadalmi csoport, amely az állatoknál megfigyelhető. *Úgy tűnik*, hogy családokból tevődik össze, de már kezdettől fogva *ellentétben áll egymással a család és a horda*, fordított arányban fejlődnek."[36]

Mint már a fentiek mutatják, az emberszabású majmok családi és egyéb társas csoportjairól úgyszólván semmi határozottat nem tudunk; az értesülések homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. Ezen nincs is mit csodálkoznunk. Mennyire ellentmondóak, micsoda kritikai ellenőrzésre és rostálásra szorulnak már a vad emberi törzsekre vonatkozó értesüléseink is; márpedig majomközösségeket még sokkal nehezebb megfigyelni, mint emberi közösségeket. Egyelőre tehát el kell vetnünk minden végkövetkeztetést az ilyen teljesen megbízhatatlan értesülésekből.

Espinas idézett mondata ellenben már jobb támpontot nyújt. Magasabbrendű állatoknál horda és család nem kölcsönös kiegészítői, hanem ellentétei egymásnak. Espinas nagyon szépen kifejti, hogy a hím féltékenysége a párzási idő alatt minden társas hordát meglazít vagy időlegesen fel is bont. „Ahol a családi kötelékek szorosak, ott hordák csak ritka kivételként alakulnak. Ahol ellenben szabad nemi érintkezés vagy poligámia uralkodik, a horda szinte magától jön létre... Ahhoz, hogy horda keletkezhessék, a családi kötelékeknek meg kell lazulniok és az egyénnek ismét szabaddá kell válnia. Ezért találunk a madaraknál olyan ritkán szervezett hordákat... Az emlősöknél ezzel szemben akadnak valamelyest szervezett társadalmak, éppen azért, mert itt az egyén nem olvad fel a családban... A horda közösségi érzésének tehát kialakulásakor nem lehet nagyobb ellensége, mint a család közösségi érzése. Mondjuk hát ki kereken: hogyha a családnál magasabb társas forma kifejlődött, az csak úgy történhetett, hogy olyan családokat foglalt magában, amelyek alapos változáson mentek át; ez azonban nem zárja ki azt, hogy ezek a családok éppen ezáltal találhattak később lehetőséget arra, hogy végtelenül kedvezőbb körülmények között újra kialakuljanak." (Espinas, i. m.; idézi Giraud-Teulon: „Origines du mariage et de la famille", 1884, 518–520. old.)

Itt megmutatkozik, hogy az állattársadalmaknak az emberi társadalmakra való visszakövetkeztetés szempontjából van ugyan bizonyos értékük — de csak negatív értelemben. A magasabbrendű gerinces állat, tudomásunk szerint, csak két családformát ismer: a többnejűséget vagy a monogám párosodást; mindkettőben csak *egy* felnőtt hím, csak *egy* férj élhet. A hím féltékeny-

sége, amely a családnak köteléke és egyszersmind korlátja, az állatcsaládot ellentétbe állítja a hordával; a horda, a társas élet magasabb formája, helyenként lehetetlenné válik, helyenként meglazul, vagy a párzás idejére felbomlik, de a legjobb esetben is fékezi a fejlődést a hím féltékenysége. Ez egymagában elegendő bizonyíték arra, hogy az állatcsalád és az emberi őstársadalom nem egyeztethető össze, hogy az állatsorból kiemelkedő ősemberek vagy egyáltalán nem ismertek családot, vagy legfeljebb olyant, amilyen az állatoknál nem fordul elő. Az olyan fegyvertelen állat, mint a létrejövő ember, kis számban boldogulhatott abban az elszigeteltségben is, melynek legmagasabb társas formája a monogám párosodás, ahogyan azt Westermarck vadászok tudósításai nyomán a gorillának és a csimpánznak tulajdonítja. De az állatsorból való kifejlődéshez, a legnagyobb előrehaladás véghezviteléhez, melyet a természet felmutat, egy további elemre volt szükség: arra, hogy az egyed hiányzó védekezőképességét a horda egyesített ereje és együttműködése pótolja. Olyan viszonyokból, amilyenek között ma az emberszabású majmok élnek, tisztára megmagyarázhatatlan volna az ember voltra való átmenet; ezek a majmok inkább letévedt oldalágak benyomását keltik, amelyek fokozatos kihalásnak néznek elébe és mindenesetre hanyatlóban vannak. Ez egymagában elegendő ahhoz, hogy a majmok és az ősember családformái között minden párhuzamot elvessünk. Az állat emberré válása csakis nagyobb és tartósabb csoportokban mehetett végbe, az ilyen csoportok kialakulásának első feltétele pedig az volt, hogy a felnőtt hímek egymást kölcsönösen, féltékenységtől mentesen megtűrjék. És valóban, mi is a családnak az a legősibb, legeredetibb formája, amelyet a történelemben kétségtelenül kimutathatunk, s amelyet hellyelközzel még ma is tanulmányozhatunk? A csoportházasság, az a forma, amelyben férfiak egész csoportjai és nők egész csoportjai kölcsönösen birtokolják egymást, s amelyben kevés tere van a féltékenységnek. S továbbá későbbi fejlődési fokon kivételes formaként megtaláljuk a többférjűséget, amely végképp arculcsapása a féltékenység minden érzelmének, és amely ezért az állatok között ismeretlen. Minthogy azonban a csoportházasság előttünk ismeretes formáit olyan sajátságosan bonyolult feltételek kísérik, amelyek szükségszerűen a nemi kapcsolat korábbi, egyszerűbb formáira és ezzel végső fokon a szabályozatlan érintkezésnek olyan időszakára utalnak vissza, mely az állati mivoltból az emberibe való átmenetnek felel meg, így az állatházasságokra való hivatkozások ismét éppen arra a pontra vezetnek, amelytől egyszer s mindenkorra el kellett volna téríteniök bennünket.

Mit is jelent hát ez: szabályozatlan nemi érintkezés? Azt, hogy a most vagy egy korábbi időben érvényes tilalmi korlátok nem voltak érvény-

ben. Láttuk már, hogyan omlott le a féltékenység állította korlát. Ha semmi más, annyi bizonyos, hogy a féltékenység viszonylag későn kifejlődött érzés. Ugyanez áll a vérfertőzés képzetére is. Nemcsak fivér és nővér volt eredetileg férj és feleség, sok népnél a szülők és gyermekek közötti nemi érintkezés is megengedett dolog mind a mai napig. Bancroft („The Native Races of the Pacific States of North America", 1875, I. köt.) tanúsítja ezt a Behring-szoros kaviatjairól, az Alaszka-táji kadiakokról, a brit Észak-Amerika belsejében élő tinnehekről; Letourneau ugyanerről a tényről állít össze beszámolókat a csippeva indiánokra, a chilei cucukra, a karaibokra, a hátsó-indiai karénokra vonatkozóan; nem is szólva a parthusokkal, perzsákkal, szkítákkal, hunokkal stb. foglalkozó ókori görög és római elbeszélésekről. Mielőtt még a vérfertőzést feltalálták volna (mert a vérfertőzés *igenis* találmány, méghozzá nagyon értékes), a szülők és gyermekek nemi érintkezése nem lehetett visszataszítóbb, mint más olyan személyeké, akik különböző nemzedékekhez tartoznak, ez pedig még a legnyárspolgáribb országokban ma is előfordul anélkül, hogy roppant elszörnyedést váltana ki; még hatvanéves-elmúlt agg „leányzók" is férjhez mennek némelykor – ha elég gazdagok – harminc körüli fiatalemberekhez. Ha lehántjuk a legőseredetibb ismert családformákról a vérfertőzés velük kapcsolatos képzeteit – olyan képzeteket, melyek a mieinktől teljességgel különbözőek és gyakran egyenesen ellentmondanak nekik –, akkor eljutunk a nemi érintkezésnek egy olyan formájához, amelyet csakis szabályozatlannak nevezhetünk. Szabályozatlan annyiban, hogy a később az erkölcs által vont korlátozások még nem álltak fenn. Ebből azonban még korántsem következik szükségképpen, hogy a mindennapi gyakorlatban tarkabarka zűrzavar volt. Monogám párok időleges összeállása éppenséggel nem lehetetlen, hiszen ez legtöbb esetben még most a csoportházasságban is így van. És ha Westermarck, egy ilyen ősállapot legújabb letagadója, házasságnak nevez minden olyan állapotot, amelyben a két nem párosan él az utód megszületéséig, erre azt mondhatjuk, hogy ilyenfajta házasság igenis előfordulhatott a szabályozatlan érintkezés állapotában anélkül, hogy ellentmondott volna a szabályozatlanságnak, azaz a nemi érintkezést korlátozó erkölcsi szabályok hiányának. Westermarck persze abból a nézetből indul ki, hogy „a szabályozatlanság az egyéni vonzalmak elnyomásával jár", úgyhogy „legigazibb formája a prostitúció".[37] Én viszont úgy látom, hogy az ősállapotok mindenféle megértése lehetetlen mindaddig, amíg azokat bordélyszemüvegen át nézik. A csoportházasságnál még visszatérünk erre a pontra.

Morgan szerint a szabályozatlan érintkezésnek ebből az ősállapotából

valószínűleg már igen korán kifejlődött:* 1. A *vérrokonsági család*, a család első foka. Ebben a házasságcsoportok nemzedékekként különülnek el: a család határain belül az összes nagyapák és nagyanyák valamennyien egymás férjei és feleségei, ugyanígy ezeknek gyermekei, tehát az apák és anyák is, mint ahogy emezek gyermekei a közös házastársak harmadik körét alkotják, s ezek gyermekei, az első nemzedék dédunokái, a negyediket. Ebben a családformában tehát csak az elődök és utódok, szülők és gyermekek vannak kirekesztve az egymás közti házasság jogaiból és kötelességeiből (ahogy mi mondanók). A fivérek és nővérek, az első-, másod- és távolabbi fokú unokafivérek és unokanővérek egymásnak mind fivérei és nővérei és *éppen ezért* mind egymás házastársai is. Fivér és nővér viszonyában ezen a fokon magamagától bennefoglaltatik a kölcsönös nemi érintkezés gyakorlása.** Az ilyen család tipikus alakja egy párnak az ivadékaiból állna, ahol is minden egyes fokon a leszármazottak egymás fivérei és nővérei s éppen ezért egymás férjei és feleségei.

A vérrokonsági család kihalt. A történelem felemlítette legkezdetlegesebb népek sem nyújtanak rá kimutatható példát. De hogy valamikor fenn *kellett*

---

* *Az 1884-es kiadásban a 34. oldalon levő 3. bekezdés második* („Ilyen ősállapotról" *kezdetű*) *mondatától idáig terjedő szövegrész helyén a következő szövegrész volt* (*a *-gal jelölt helyhez tartozott a 35. oldalon levő szerzői lábjegyzet*): Ennek az ősállapotnak a felfedezése Bachofen első nagy érdeme.* Ebből az ősállapotból valószínűleg már igen korán kifejlődött: – *Szerk.*

** Marx egy 1882 tavaszán írt levelében[38] a legerősebb kifejezésekkel nyilatkozik az őskornak a Wagner-féle Nibelung-szövegben[39] uralkodó teljes meghamisításáról. „Ki hallott olyat, hogy fivér a nővérét mint jegyesét ölelte?"[40] Wagner e „kéjenc isteneinek", akik szerelmi ügyeiket egészen modernül egy cseppnyi vérfertőzéssel teszik pikánsabbá, Marx így válaszol: „Az őskorban feleség *volt* a nővér, *és ez volt erkölcsös.*" – (A negyedik kiadáshoz.) Egy francia barátom, aki Wagnernak nagy tisztelője, nem ért egyet ezzel a jegyzettel és megemlíti, hogy már a Wagnernak alapul szolgáló régebbi „Eddá"-ban[41], az „Ögisdrekká"-ban[42], Loki szemére veti Freyjának: „Az istenek előtt saját fivéredet ölelted." A testvérházasságot tehát, mint mondja, már akkor elítélték. Az „Ögisdrekka" olyan kor kifejezője, amelyben a régi mítoszokba vetett hit teljesen megtört; tisztára lukianoszi gúnydal az istenekről. Ha abban Loki Mefisztóként ilyen szemrehányást tesz Freyjának, ez inkább Wagner ellen szól. Néhány sorral tovább Loki azt is mondja Niördhrnek: „Nővéreddel (ilyen) fiat nemzettél" (vidh systur thinni gaztu slikan mög). Niördhr ugyan nem áza, hanem vána,[43] és az „Ynglinga Sagá"-ban[44] azt mondja, hogy a vánák országában szokásos a testvérházasság, az ázáknál meg nem.[45] Ez arra mutatna, hogy a vánák régibb istenek, mint az ázák. Niördhr mindenesetre az ázák között él mint velük egyenlő, és így az „Ögisdrekka" inkább amellett bizonyít, hogy a norvég istenmondák keletkezésének idején a testvérházasság, legalábbis istenek között, még nem keltett iszonyatot. Ha már menteni akarja valaki Wagnert, az „Edda" helyett talán inkább Goethét kellene idéznie, aki az istenről és a bajadérról szóló balladájában hasonló hibát követ el a nők vallási önátengedését illetően és ezt túlságos közelségbe hozza a modern prostitúcióhoz. – *Engels jegyzete.*

állnia, erre a feltevésre kényszerít bennünket az egész Polinéziában még ma is érvényben levő hawaii rokonsági rendszer, amely a vérrokonság olyan fokait fejezi ki, melyek csak ebben a családformában keletkezhetnek; erre kényszerít bennünket a család egész további fejlődése, amely ezt a formát mint szükségszerű előfokot szabja meg.

2. A *punaluacsalád.* Ha a szervezés első előrelépése az volt, hogy a szülőket és gyermekeket kirekesztették a kölcsönös nemi érintkezésből, a második a nővérek és fivérek kirekesztése volt. Ez az előrelépés, minthogy korban egymáshoz közelebb állókat választott el, sokkal fontosabb volt, mint az első, de sokkal nehezebb is. Fokozatosan ment végbe; valószínűleg* azzal kezdődött, hogy a vérszerinti (azaz anyai ágú) testvéreket rekesztették ki a nemi érintkezésből, először csak egyes esetekben, majd mindinkább szabályként (Hawaiiban még ebben a században is előfordultak kivételek), s azzal végződött, hogy tilossá vált még az oldalági testvérek – azaz a mi megjelölésünk szerint első-, másod- és harmadfokú unokatestvérek – közötti házasodás is; Morgan szerint ez „kitűnően példázza, hogyan működik a természetes kiválogatódás elve".[46] Nem kérdéses, hogy azok a törzsek, amelyek ezzel az előrelépéssel korlátozták a beltenyészetet, szükségképp gyorsabban és teljesebben fejlődtek, mint azok, amelyeknél a testvérházasság szabály és parancs maradt. Hogy ennek az előrelépésnek milyen hatalmasan érződött a hatása, azt a közvetlenül belőle fakadt, az eredeti célon messze túlnövő *nemzetség* intézménye bizonyítja, amely a Föld legtöbb, ha ugyan nem valamennyi barbár népe társadalmi rendjének alapzata lett, és amelyből Görögországban és Rómában közvetlenül a civilizációba lépünk át.

Minden őscsaládnak legkésőbben néhány nemzedék után szét kellett válnia. Az őseredeti kommunisztikus össz-háztartás, amely, mélyen belenyúlva a barbárság középső szakaszába, kivétel nélkül mindenütt uralkodott, megszabta a családközösség – a viszonyokhoz képest változó, de mindegyik helyen eléggé meghatározott – maximális nagyságát. Mihelyt kialakult az a képzet, hogy az egy anyától származó gyermekek nemi érintkezése megengedhetetlen, ennek éreztetnie kellett hatását a régi házközösségek e szétválásainál és újak alakulásánál (ezek azonban nem estek egybe szükségképpen a családcsoporttal). A nővérek egy vagy több sora lett az egyik házközösség magva, a vérszerinti fivéreik sora a másiké. Így vagy ehhez hasonlóan alakult ki a vérrokonsági családból az a forma, amelyet Morgan punaluacsaládnak nevez. A hawaii szokás szerint bizonyos számú nővér, édestestvérek vagy távolabbi testvérek (azaz első-, másod- vagy távolabbi fokú unokanő-

* *Az 1884-es kiadásban a* valószínűleg *szó hiányzik. – Szerk.*

vérek) közös feleségei voltak közös férjeiknek, ezek közül azonban fivéreik ki voltak zárva; e férjek most már nem nevezték egymást fivérnek, és nem is kellett többé azoknak lenniök, hanem punaluának, azaz kebelbarátnak, mondhatni asszociénak*. Ugyanúgy egy sor édes- vagy távolabbi fivér közös házasságban volt bizonyos számú asszonnyal, akik *nem* nővéreik, és ezek az asszonyok is punaluánok szólították egymást. Ez a klasszikus alakja annak a családalakulatnak, amelynek később számos változata lehetett, és amelynek lényegi jellemvonása: férfiak és nők kölcsönös közössége egy meghatározott családi körön belül, amelyből azonban a feleségek fivérei – először csak az édestestvérek, később a távolabbiak is – és fordítva is a férjek nővérei is ki voltak zárva.

Ez a családforma a legteljesebb pontossággal megadja azokat a rokonsági fokokat, amelyeket az amerikai rendszer kifejez. Anyám nővéreinek gyermekei még mindig anyám gyermekei, éppígy apám fivéreinek gyermekei apámnak is gyermekei és nekem valamennyien testvéreim; de anyám fivéreinek gyermekei most anyám unokaöccsei és unokahúgai, apám nővéreinek gyermekei apám unokaöccsei és unokahúgai és nekem mindezek unokafivéreim és unokanővéreim. Mert míg anyám nővéreinek férjei még mindig anyám férjei és éppígy apám fivéreinek feleségei még apám feleségei is – jogilag, ha gyakorlatilag nem is mindig –, addig a testvérek közötti nemi érintkezés társadalmi elítélése a testvérek gyermekeit, akiket eddig megkülönböztetés nélkül egymás testvéreinek tekintettek, két osztályba sorolta: az egyikbe tartozók továbbra is egymás (távolabbi) fivérei és nővérei maradnak, a másikba tartozók – egyik esetben a fivér, másik esetben a nővér gyermekei – nem *lehetnek* többé testvérek, nem lehetnek már közös szüleik, sem közös apjuk, sem közös anyjuk, sem mind a kettő, s ezért válik itt először szükségessé az unokaöcs és unokahúg, az unokafivér és unokanővér osztálya, amely a korábbi családrendben még értelmetlen lett volna. Az amerikai rokonsági rendszert, amely merőben értelmetlennek tűnik fel minden valamiféle monogámián alapuló családformánál, a punaluacsalád a legkisebb egyes részletekbe menően racionálisan megmagyarázza és természetesen indokolja. Amennyire elterjedt ez a rokonsági rendszer, legalábbis annyira elterjedten kellett a punaluacsaládnak vagy egy hozzá hasonló formának** fennállnia.

Erről a Hawaiiban kimutatottan valóban fennálló családformáról valószínűleg egész Polinéziára vonatkozólag is lennének adataink, ha a jámbor

* – társnak – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban* vagy egy hozzá hasonló formának *hiányzik.* *Szerk.*

hittérítők, akárcsak hajdan a spanyol szerzetesek Amerikában, valami mást is láttak volna az ilyes kereszténytelen viszonyokban, mint puszta „utálatosságot".* Amikor Caesar elbeszéli nekünk a britekről, akik ekkor a barbárság középső fokán állottak, hogy „tíz- vagy tizenkettőnként közös feleségeik vannak, mégpedig többnyire fivéreknek fivéreikkel, szülőknek gyermekeikkel"[48] – ez leginkább csoportházasságként** magyarázható. Barbárságban élő anyának nincs tíz-tizenkét olyan korú fia, hogy ezek közös asszonyokat tarthassanak, de az amerikai rokonsági rendszerben, amely a punaluacsaládnak felel meg, sok fivér van, mert egy férfinak az összes közeli és távoli unokafivérei és fivérei. A „szülőknek gyermekeikkel" kifejezés Caesarnál bizonyára téves; az, hogy az apa és fia vagy anya és leánya ugyanahhoz a házassági csoporthoz tartozzanak, ebben a rendszerben nincs ugyan teljesen kizárva, de apa és leánya vagy anya és fia semmiképpen sem tartozhattak. Úgyszintén ez vagy a csoportházasságnak egy hasonló formája*** adja legkönnyebb magyarázatát Hérodotosz és más ókori írók beszámolóinak a vad és barbár népeknél fennálló nőközösségről. Ez arra is vonatkozik, amit Watson és Kaye („The People of India") az Audhban (a Gangesztól északra) élő tikurokról mond: „Csaknem különbség nélkül, nagy közösségekben élnek együtt" (ti. nemileg), „s ha két ember házastársnak számít, ez a kapcsolat is csak névleges."

Úgy látszik, a messze legtöbb esetben közvetlenül a punaluacsaládból keletkezett a *nemzetség* intézménye. Az ausztráliai osztályrendszer[49] is nyújt ugyan kiindulópontot ehhez; az ausztráliaiaknál vannak nemzetségek, de nincs még meg a punaluacsalád°, csak a csoportházasságnak egy nyersebb formája.

A csoportcsalád bármely formájában bizonytalan, ki a gyermek apja, de bizonyos, ki az anyja. Bár az anya az egész család *valamennyi* gyermekét a maga gyermekének szólítja és mindegyikkel szemben anyai kötelességek hárulnak rá, mégis meg tudja különböztetni vérszerinti gyermekeit a többi-

* Annak a különbségnélküli nemi érintkezésnek, az úgynevezett „fertőnemzésnek" a nyomai, amelyeket Bachofen vélt fellelni,[47] – ez most már nem vonható kétségbe – a csoportházassághoz vezetnek vissza. „Ha Bachofen ezeket a punaluaházasságokat »törvénynélkülinek« tartja, azon időszak embere viszont a közelebbi és távolabbi apai vagy anyai unokatestvérek mai házasságainak legtöbbjét tartaná vérfertőzőnek, tudniillik vérszerinti testvérek közötti házasságnak." (Marx) – *Engels jegyzete.*

** *Az 1884-es kiadásban*: punaluacsaládként – *Szerk.*

*** *Az 1884-es kiadásban* ez vagy a csoportházasságnak egy hasonló formája *helyett*: ez a családforma – *Szerk.*

° *Az 1884-es kiadásban a mondat hátralevő része helyett*: , szervezetük azonban túlontúl elszigetelten áll, semhogy tekintettel kellene rá lennünk. – *Szerk.*

ektől. Világos tehát, hogy amíg csoportházasság áll fenn, a leszármazást csak *anyai* részről lehet kimutatni, tehát csak a *női ágat* ismerik el. Így is van ez valóban minden népnél a vadságban és a barbárság alsó fokán; és Bachofen második nagy érdeme, hogy ezt elsőnek fedezte fel. Ő anyajog névvel jelöli az anyai ágú leszármazásnak ezt a kizárólagos elismerését és az idők folyamán ebből adódó örökösödési kapcsolatokat; a rövidség kedvéért megtartom ezt a nevet. A név azonban fonák, mert ezen a társadalmi fokon jurisztikus értelemben véve jogról még szó sincs.

Ha mármost kiemeljük a punaluacsalád két mintacsoportjának egyikét, tudniillik az édes- és távolabbi (azaz édesnővérekből első-, másod- és távolabbi fokon leszármazott) nővérek sorát, gyermekeikkel és anyai ágon édes- vagy távolabbi fivéreikkel együtt (akik előfeltevésünk szerint *nem* férjeik), akkor pontosan megkaptuk azoknak a személyeknek a körét, akik később mint egy nemzetség tagjai jelennek meg a nemzetségi intézmény ősformájában. Valamennyiüknek közös ősanyjuk van, s a tőle való leszármazás teszi egyazon nemzedék minden nőtagját egymás nővérévé. E nővérek férjei azonban már nem lehetnek fivéreik, tehát nem származhatnak ugyanattól az ősanyától, nem is tartoznak tehát ugyanabba a vérrokonsági csoportba, a későbbi nemzetségbe; gyermekeik azonban ebbe a csoportba tartoznak, hiszen a döntő csakis az anyai ágon való leszármazás, minthogy egyedül az bizonyos. Mihelyt létrejött a nemi érintkezés tilalma az összes testvérek között, még a legtávolabbi oldalági rokonok között is anyai részről, a fent leírt csoport is egy nemzetséggé változott át, azaz a női ágú vérrokonoknak azzá a szilárd körévé alakul, amelyen belül nem szabad házasodni, és amelyet azután egyre több más közös társadalmi és vallási jellegű intézmény szilárdít meg és különböztet meg ugyanezen törzs többi nemzetségeitől. Erről később részletesen. Ha azonban azt állapítjuk meg, hogy a nemzetség nem csupán szükségszerűen, hanem magától értetődően is a punaluacsaládból fejlődik ki, akkor kézenfekvő annak feltételezése, hogy ez a családforma valamikor szinte biztosan fennállt minden olyan népnél, amelynél a nemzetségi intézmények kimutathatók, azaz csaknem valamennyi barbárnál és kultúrnépnél.

Amikor Morgan a könyvét írta, a csoportházasságra vonatkozó ismeretünk még igen korlátozott volt. Valami keveset hallottunk az osztályokba szervezett ausztráliaiak csoportházasságairól, emellett Morgan már 1871-ben közzétette a hawaii punaluacsaládról rendelkezésére álló tudósításokat.[50] A punaluacsalád egyfelől teljesen megmagyarázta az amerikai indiánok között uralkodó rokonsági rendszert, amely Morgan minden vizsgálódásának kiindulópontja volt; másfelől kész kiindulópontul szolgált az anyajogú nem-

zetség levezetéséhez; végül sokkal magasabb fejlődési fokot jelentett, mint az ausztráliai osztályok. Megérthető tehát, hogy Morgan a punaluacsaládban a párosházasságot szükségképpen megelőző fejlődési fokot látta és azt tartotta, hogy korábbi időkben általánosan elterjedt volt. Azóta a csoportházasság számos más formáját ismertük meg, és most már tudjuk, hogy Morgan itt túl messze ment. De punaluacsaládjában mindenesetre szerencsésen rábukkant a csoportházasság legmagasabb, klasszikus formájára, arra a formára, amelyből a legegyszerűbben magyarázódik a magasabb formába való átmenet.

A csoportházasságra vonatkozó ismereteinket a leglényegesebben Lorimer Fison angol hittérítő gazdagította, aki ezt a családformát a klasszikus talaján, Ausztráliában éveken át tanulmányozta.[51] A legalacsonyabb fejlődési fokot a dél-ausztráliai Mount Gambier körül élő ausztrálnégereknél találta. Ezeknél az egész törzs két nagy osztályra válik szét, krokikra és kumitékra. Mindegyik osztályon belül szigorúan tilos a nemi érintkezés; ezzel szemben az egyik osztály mindegyik férfija születésénél fogva férje a másik osztály minden asszonyának, az pedig születésénél fogva az ő felesége. Nem az egyének, hanem az egész csoportok házasok egymással, osztály az osztállyal. És meg kell jegyeznünk, hogy itt sehol sem tesznek fenntartást korkülönbség vagy specialis vérrokonság dolgában, kivéve amennyiben azt a két exogám osztályra való szétválasztás szabja meg. A kroki férfinak minden kumité nő jog szerinti felesége; minthogy azonban az ő saját leánya, mint kumité asszony leánya, anyajog szerint szintén kumité, ezáltal született felesége minden kroki férfinak, tehát az apjának is. Legalábbis az osztályszervezet, ahogy előttünk áll, ezelé nem gördít akadályt. Ez a szervezet tehát vagy olyan időben keletkezett, amikor a beltenyészet korlátozására ösztönző homályos törekvés ellenére a szülő és a gyermek közötti nemi érintkezésben még nem láttak semmi különösebb szörnyűséget – és akkor az osztályrendszer közvetlenül a szabályozatlan nemi kapcsolat állapotából alakult volna ki. Vagy pedig amikor az osztályok létrejöttek, a szülő és a gyermek nemi viszonyát *már* tiltotta az erkölcs – és akkor a mostani állapot a vérrokonsági családra mutat vissza és ez az első lépés, mely abból kivezet. Ez utóbbi a valószínűbb. Tudomásom szerint Ausztráliából nem említenek példákat házassági kapcsolatra szülő és gyermek között, és az exogámia későbbi formája, az anyajogú nemzetség, e kapcsolat tilalmát szintén rendszerint hallgatólagosan előfeltételezi, mint olyasvalamit, amit keletkezése idején már készen talált.

A *két* osztály rendszere nemcsak a dél-ausztráliai Mount Gambier körül lelhető fel, hanem attól keletre, a Darling-folyó mentén, valamint északke-

leten, Queenslandben is, tehát messzire el van terjedve. Csak az anyai ágú testvérek közötti, a fivérek gyermekei közötti és a nővérek gyermekei közötti házasságot tiltja, mert ezek ugyanahhoz az osztályhoz tartoznak; nővér és fivér gyermekei azonban házasodhatnak. A beltenyészet megakadályozására egy további lépést az új-dél-walesi Darling-folyó vidékén a kamilaroi törzsnél találunk, ahol az eredeti két osztály négy osztályra hasadt, és e négy osztály mindegyike szintén mindenestül házasságban áll egy meghatározott másik osztály egészével. A két első osztály egymás született házastársa; aszerint, hogy az anya az első vagy a második osztályhoz tartozott, gyermekei a harmadik vagy negyedik osztályba kerülnek; az ebből a két, szintén egymással házas osztályból származó gyermekek ismét az első vagy második osztályba tartoznak. Így az egyik nemzedék mindig az első és második, a következő a harmadik és negyedik, az ezután következő ismét az első és második osztályhoz tartozik. Eszerint (anyai ágú) unokatestvérek nem lehetnek férj és feleség, de másodunokatestvérek már lehetnek. Ez a sajátságosan bonyolult rend még szövevényesebbé válik, amikor – mindenesetre később – ráoltják az anyajogú nemzetségeket, ebbe azonban nem bocsátkozhatunk bele. Látnivaló, hogy a beltenyészet megakadályozására irányuló törekvés újra meg újra érvényre jut, de egészen spontánul, tapogatózva, a cél világos tudata nélkül.

A csoportházasság, amely itt Ausztráliában még osztályházasság, tömegházassági állapot a férfiaknak gyakran a kontinens egész széltében szétszórt egész osztálya és a nőknek ugyanilyen kiterjedt osztálya között – ez a csoportházasság közelebbről nézve nem is olyan szörnyűséges, amilyennek a bordély-vircsafthoz szokott filiszter-fantázia elképzeli. Ellenkezőleg, hosszú évekig tartott, amíg létezését csak megsejtették, s legújabban is megint kétségbe vonják. Felületes szemlélő nem lát benne mást, mint laza monogámiát és helyenkénti többnejűséget alkalmi hűtlenséggel. Fisonhoz és Howitthoz hasonlóan éveket kell rászánni, hogy az ember ezekben a – gyakorlatuk szerint az átlageurópai számára inkább meghitten ismerős – házassági állapotokban felfedezze a szabályozó törvényt, azt a törvényt, amely szerint az idegen ausztrálnéger, szülővidékétől sok ezer kilométernyire, olyan emberek között, akiknek nyelve érthetetlen a számára, mégis nem ritkán táborról táborra, törzsről törzsre talál asszonyokat, akik készségesen és ártatlanul kedvére tesznek, és amely szerint a férfi, akinek több felesége van, egyet közülük átenged a vendégnek éjszakára. Ahol az európai ember erkölcsnélküliséget és törvénynélküliséget lát, valójában szigorú törvény uralkodik. A nők a jövevény házassági osztályához tartoznak s ennélfogva született feleségei; ugyanaz az erkölcsi törvény, amely őket egymáshoz kapcsolja,

kiközösítés terhe mellett tilt minden érintkezést az egymáshoz tartozó házassági osztályokon kívül. Még ahol rabolják az asszonyokat, ami gyakran előfordul, és sok vidéken szabály, ott is gondosan betartják az osztálytörvényt.

A nőrablásban egyébként itt már a monogámiához való átmenet nyoma mutatkozik, legalábbis a párosházasság formájában; ha egy fiatal férfi barátai segítségével leányt rabolt vagy szöktetett, akkor e leánnyal sorban valamennyi férfi nemileg közösül, de azután ama fiatal férfi feleségének számít, aki a rablást kezdeményezte. És megfordítva, ha a nő megszökik elrablójától és más férfihoz kerül, akkor ennek felesége lesz és az előbbi elvesztette előjogát. Az általában tovább fennálló csoportházasság mellett és azon belül tehát kialakulnak kizárólagossági viszonyok, hosszabb vagy rövidebb időre szóló párosodások, amellett többnejűség, úgyhogy a csoportházasság itt is kiveszőfélben van, és csak az a kérdés, vajon az európai behatás folytán mi tűnik le előbb a színről: a csoportházasság-e vagy az abban élő ausztrálnégerek.

Az Ausztráliában uralkodó, egész osztályokat felölelő házasság mindenesetre nagyon alacsony és őseredeti formája a csoportházasságnak, míg a punaluacsalád, ismereteink szerint, a legmagasabb fejlődési foka. Az előbbi, úgy látszik, a kóborló vad törzsek társadalmi állapotának megfelelő forma, az utóbbi pedig már kommunisztikus közösségek viszonylag szilárd településeit előfeltételezi és közvetlenül a következő magasabb fejlődési fokra vezet. A kettő között biztosan még egynémely közbenső fokra bukkanunk majd; itt a vizsgálatnak egy éppen csak megnyitott, de még alig érintett területe előtt állunk.*

3. A *párboscsalád.* Hosszabb-rövidebb időre bizonyos párosodás már a csoportházasság idején vagy még korábban is előfordult; a férfinak számos felesége között volt egy főfelesége (kedvenc feleségnek még nemigen nevezhető), és ennek az asszonynak ő volt a legfőbb férje a többi között. Ez a körülmény nem kis mértékben fokozta a hittérítők zavarát, akik a csoportházasságban** hol szabályozatlan nőközösséget, hol önkényes házasságtörést látnak. Ez a szokásszerű párosodás azonban szükségképpen mindinkább megszilárdult, minél jobban kialakult a nemzetség, és minél jobban megszaporodtak a „fivérek" és a „nővérek" osztályai, akik között a házasodás most lehetetlen volt. A vérrokonok közötti házasodás akadályozása, lökést

---

* *Az 1884-es kiadásban a 43. oldalon levő 3.* („Amikor Morgan" *kezdetű*) *bekezdéstől idáig terjedő szövegrész hiányzik.* – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban*: punaluacsaládban – *Szerk.*

kapván a nemzetségtől, még tovább ment. Így azt látjuk, hogy az irokézeknél és a barbárság alsó fokán álló legtöbb más indián törzsnél is tilos a házasság *minden* olyan rokon között, akit rokonsági rendszerük felölel – s ilyen akad több százféle. A házassági tilalmak e növekvő bonyolultsága egyre inkább lehetetlenné teszi a csoportházasságokat; a csoportházasságokat kiszorítja a *párroscsalád*. Ezen a fokon egy férfi egy nővel él együtt, de úgy, hogy a férfinak továbbra is joga van többnejűségre és alkalmi hűtlenségre, bár az előbbi gazdasági okokból ritkán fordul elő; a nőktől viszont az együttélés tartamára többnyire a legszigorúbb hűséget követelik meg és házasságtörésüket kegyetlenül büntetik. A házassági kapcsolatot azonban mindkét fél könnyen felbonthatja, s a gyermekek továbbra is egyedül anyjukat illetik meg.

A vérrokonoknak a házassági kötelékből való ezen egyre fokozottabb kirekesztésében is a természetes kiválogatódás érvényesül. Morgan szavaival: „A nem-vérrokon nemzetségek közötti házasságok testileg és szellemileg életerősebb fajt hoztak létre, két fejlődő törzs keveredett, és az új koponyák és agyak természetes módon bővültek, míg magukba nem foglalták mindkettőnek a képességeit."[52] A nemzetségi berendezkedésű törzsek ezért szükségképpen az elmaradottak fölé kerekedtek vagy példájuk azokat is magával ragadta.

Az őstörténeti család fejlődése tehát annak az eredetileg az egész törzset átfogó körnek az állandó szűkülésében áll, amelyen belül a két nem között házassági közösség uralkodik. Előbb a közelebbi, majd a mind távolabbi rokonoknak, sőt utoljára a csak beházasodottaknak a kizárásával végül a csoportházasság minden fajtája gyakorlatilag lehetetlenné válik, és végeredményben csak az egyelőre még lazán összekapcsolt egy pár marad meg, az a molekula, amelynek felbomlásával a házasság egyáltalában véget ér. Már ebből is látszik, hogy a szó mai értelmében vett egyéni nemi szerelemnek milyen kevés köze volt a monogámia keletkezéséhez. Még inkább bizonyítja ezt az e fokon álló összes népek gyakorlata. A korábbi családformákban a férfiak sohasem szenvedtek nőhiányban, ellenkezőleg, a kelleténél is több asszonyuk volt, most viszont a nő ritkává és keresetté válik. Ezért a párosházasság létrejöttével kezdetét veszi a nők rablása és vásárlása – ezek az igen elterjedt *tünetei*, de csakis tünetei, egy bekövetkezett, sokkal mélyebben rejlő változásnak, s ezeket a tüneteket, a nőszerzésnek e puszta módszereit MacLennan, a pedáns skót, mint „rablásos házasságot" és „vásárlásos házasságot" külön családosztályokká költötte át. Különben is, az amerikai indiánoknál és más népeknél (ugyanazon a fokon) a házasságkötés nem a részesek ügye – őket gyakran meg sem kérdezik –, hanem az anyáké. Sok-

szor két olyan embert jegyeznek el így, akik nem is ismerik egymást, és a megkötött ügyletről csak akkor értesülnek, amikor elérkezik a házasság ideje. Esküvő előtt a vőlegény a menyasszony nemzetségrokonainak (tehát anyai rokonainak, de apjának és apai rokonságának nem) ajándékokat ad, amelyeket az átengedett leány váltságának tekintenek. A házasságot továbbra is bármelyik házasfél tetszés szerint felbonthatja: de sok törzsnél, pl. az irokézeknél, a közvélemény mindinkább elítéli az ilyen válásokat; viszálykodáskor mindkét fél nemzetségrokonai közvetíteni próbálnak, s válásra csak akkor kerül sor, ha ez nem vezet eredményre; ilyenkor a gyermekek az anyánál maradnak és mindkét félnek szabadságában áll újraházasodni.

A pároscsalád, amely önmagában túl gyenge és túl állandótlan, semhogy külön háztartást tegyen szükségletté vagy akár csak kívánatossá, korántsem bomlasztja fel a régebbi időkből rámaradt kommunisztikus háztartást. A kommunisztikus háztartás azonban a nők uralmát jelenti a házban, mint ahogy a vérszerinti anya kizárólagos elismerése a vérszerinti apa bizonyos ismeretének lehetetlensége mellett a nőknek, vagyis az anyáknak nagy tiszteletét jelenti. Egyike a legképtelenebb, a XVIII. századi felvilágosodás idejéből származó elképzeléseknek, hogy a társadalom kezdetén a nő a férfi rabszolgája volt. A nő valamennyi vad és valamennyi a barbárság alsó és középső fokán, részben a felső fokán álló törzsnél nemcsak szabad volt, hanem nagy tiszteletben állt. Hogy milyen a helyzete még a pároscsaládban is, tanúsítsa ezt Arthur Wright, a szeneka-irokézek között hosszú ideig élő hittérítő: „Ami családjaikat illeti, abban az időben, amikor még a régi hosszú házakban" (több család kommunisztikus háztartásai) „laktak, . . . ott mindig valamelyik clan" (nemzetség) „volt uralkodó, úgy, hogy a nők férjeiket a többi clanból" (nemzetségből) „választották. . . A házban rendszerint a női fél uralkodott; a készletek közösek voltak, de jaj volt annak a szerencsétlen férjnek vagy szeretőnek, aki túl lusta vagy ügyetlen volt ahhoz, hogy hozzájáruljon a maga részével a közös készlethez. Akárhány gyermeke vagy bármennyi saját birtoka volt is a házban, bármely szempillantásban ráparancsolhattak, hogy fogja a motyóját és kotródjék. És nem volt tanácsos szembeszegülnie; jól befűtöttek neki a házban, nem tehetett mást, mint hogy visszatért saját clanjába" (nemzetségébe), „vagy pedig, és többnyire ez történt, eltávozott és valamelyik másik clanban új házasságot keresett. A clanokban" (nemzetségekben) „és másutt is mindenütt a nők voltak a nagy hatalom. Alkalomadtán attól sem riadtak vissza, hogy egy főnököt letegyenek és közharcossá fokozzák le."[53] – A kommunisztikus háztartás, amelyben a legtöbb vagy valamennyi asszony ugyanahhoz a nemzetséghez tartozik, a férjek viszont különböző nemzetségek tagjai, – ez a tárgyi alap-

zata annak az őskorban általánosan elterjedt nőuralomnak, melynek felfedezése Bachofen harmadik érdeme. – Pótlólag megjegyzem még, hogy az utazóknak és hittérítőknek azok a beszámolói, amelyek szerint a vad és barbár népeknél a nőket túlterhelik munkával, korántsem állnak ellentmondásban a mondottakkal. A két nem közötti munkamegosztást nem a nő társadalmi helyzete szabta meg, hanem egészen más okok. Olyan népek, amelyeknél a nőknek sokkal többet kell dolgozniok, mint amennyi a mi elképzelésünk szerint méltányos volna, a nőket gyakran sokkal több valódi tiszteletben részesítik, mint a mi európai embereink. A civilizáció hölgye – látszathódolattól övezetten és minden valódi munkától elidegenítve –, sokkal alacsonyabb társadalmi helyzetet foglal el, mint a barbárság keményen dolgozó asszonya, aki a népe szemében valóságos úrhölgynek (lady, frowa, Frau = úrnő) számított, és aki az volt jelleménél fogva is.

Hogy a párosházasság Amerikában ma már teljesen kiszorította-e a csoportházasságot*, azt a még mindig a vadság felső fokán álló északnyugat-amerikai és főként a dél-amerikai népek között végzendő behatóbb vizsgálatoknak kell eldönteniök. Ez utóbbiakkal kapcsolatban a nemi kötetlenség annyi példáját említik, hogy itt a régi csoportházasság teljes túlhaladása aligha feltételezhető.** Mindenesetre még nem valamennyi nyoma tűnt el. Legalább negyven észak-amerikai törzsnél van joga a legidősebb nővért feleségül vevő férfinak arra, hogy felesége összes húgait szintén nőül vegye, mihelyt a szükséges életkort elérik; ez annak a maradványa, amikor a nővérek egész sorának közös férjeik voltak. S Kalifornia félszigetének lakóiról (a vadság felső foka) Bancroft elbeszéli, hogy vannak bizonyos ünnepségeik, amelyeken több „törzs" összejövetelt tart különbségnélküli nemi érintkezés céljából.[54] Ezek nyilván nemzetségek, amelyek ezeken az ünnepeken annak az időnek homályos emlékét őrzik, amikor egy nemzetség asszonyainak a másik nemzetség valamennyi férfija közös házastársuk volt és megfordítva. Ugyanez a szokás uralkodik még Ausztráliában is. Néhány népnél előfordul, hogy az idősebb férfiak, a főnökök és a varázslópapok a nőközösséget kiaknázzák a maguk számára és a legtöbb nőt a maguk részére monopolizálják; de cserébe engedniök kell, hogy bizonyos ünnepek és nagy népgyűlések alkalmával a régi közösség ismét valóra váljék és asszonyaik a fiatal férfiakkal örömüket leljék. Westermarck, 28–29. old., egy egész sor példát hoz fel az ilyen időszakos szaturnália-ünnepekre[55], amelyeken a régi szabad nemi érintkezés rövid időre megint hatályba lép; így Indiában a hóknál, a

* *Az 1884-es kiadásban*: punaluacsaládot – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban a mondat hiányzik.* – *Szerk.*

szantaloknál, a pandzsáknál és a kotaroknál, néhány afrikai népnél stb. Westermarck ebből furcsamód arra következtet, hogy ez nem az általa tagadott csoportházasságnak, hanem - az ősembernél éppúgy, mint a többi állatoknál meglevő párzási időnek csökevénye.

Itt jutunk el Bachofen negyedik nagy felfedezéséhez, a csoportházasságtól párosházassághoz vezető, széles körben elterjedt átmeneti forma felfedezéséhez. Az, amit Bachofen az ősi isteni parancsolatok megszegése miatti vezeklésként mutat be, a vezeklés, amellyel a nő megváltja az erényességhez való jogát, az valójában csak misztikus kifejezése annak a vezeklésnek, amellyel a nő kiváltja magát a régi férjközösségből és megszerzi azt a jogot, hogy csak *egy* férfié legyen. Ez a vezeklés a nő korlátozott önátengedésében áll: a babiloni asszonyoknak évenként egyszer Mülitta templomában oda kellett adniok magukat; más elő-ázsiai népeknél a leányokat évekre Anaitisz templomába küldték, ahol magukválasztotta kedveseikkel a szabad szerelemnek kellett áldozniok, mielőtt férjhez mehettek; hasonló vallási köntösbe rejtett szokások a Földközi-tenger és a Gangesz között csaknem valamennyi ázsiai népnél egyaránt megtalálhatók. A megváltási vezeklő áldozat az idők folyamán egyre enyhébb lett, amint azt már Bachofen megjegyzi: „Az évenként ismétlődő áldozatbemutatás helyébe az egyszeri meghozatal, a férjes nő hetérizmusa helyébe a leányoké lép, a házasság alatti áldozat helyébe a házasság előtti és a válogatás nélküli odaadás helyébe a csak bizonyos személyeknek való." („Mutterrecht", XIX. old.) Más népeknél nincs meg a vallási burok; némely népnél - az ókori trákoknál, keltáknál stb., India sok őslakójánál, maláji népeknél, déltengeri szigetlakóknál és sok indián törzsnél még ma is – a leányok házasságkötésükig a legnagyobb nemi szabadságot élvezik. Nevezetesen majdnem mindenütt Dél-Amerikában, amint azt mindenki, aki ott csak valamennyire is a belső részekig hatolt, tanúsíthatja. Agassiz például („A Journey in Brazil", Boston–New York 1886, 266. old.) a következőket beszéli el egy indián származású gazdag családról: amikor bemutatták a lánynak, kérdezősködött az apja felől, abban a hiszemben, hogy ez anyjának a férje, aki tisztként szolgált a Paraguay elleni háborúban; a leány anyja azonban mosolyogva válaszolt: Não tem pai, é filha da fortuna – nincs apja, ő a véletlen gyermeke. „Az indián vagy félvér nők ilyenképpen beszélnek mindenkor szégyenkezés vagy rosszallás nélkül a házasságonkívüli gyermekeikről; s ez távolról sem szokatlan dolog, inkább az ellenkezője látszik kivételnek. A gyermekek . . . gyakran csak anyjukat ismerik, mert reá hárul minden gond és felelősség; apjukról nem tudnak semmit; az asszonynak úgy látszik soha nem is jut eszébe, hogy neki vagy gyermekeinek valamilyen igényük lehetne az apával szemben." Amin

a civilizáció embere itt megütközik, az az anyajog szerint és a csoportházasságban egyszerűen szabály.

Ismét más népeknél a vőlegény barátai és rokonai vagy az esküvői vendégek magán az esküvőn élnek a menyasszonyra való hagyományos jogukkal, és a vőlegény csak utolsónak kerül sorra; így a Baleárokon és az afrikai Audzsila lakóinál az ókorban, az abesszíniai bareáknál még ma is. Megint másoknál a közösséget valamilyen hivatalos személy képviseli, a törzs vagy a nemzetség feje, kacika, sámán, pap, fejedelem vagy bárhogy hívják is, és ő gyakorolja a menyasszonynál az első éj jogát. Minden újromantikus fehérremosás ellenére mind a mai napig is fennáll ez a jus primae noctis* mint a csoportházasság maradványa az alaszkai terület legtöbb lakójánál (Bancroft: „Native Races", I. 81. old.), az észak-mexikói tahuknál (uo. 584. old.) és más népeknél; és legalábbis az eredetileg kelta országokban, ahol közvetlenül a csoportházasságból öröklődött át, a középkorban mindvégig fennmaradt, pl. Aragóniában. Míg Kasztíliában a parasztok sohasem voltak jobbágyok, Aragóniában a leggyalázatosabb jobbágyság uralkodott Katolikus Ferdinánd 1486. évi döntéséig[56]. Ebben az okmányban a következőket olvashatjuk: „Úgy ítélünk és nyilatkozunk, hogy a fentebb említett urak" (señorok, bárók), „...ha a paraszt nősül, az első éjszakán nem hálhatnak az asszonynál, vagy úri joguk kimutatására a nászéjszakán, minekutána az asszony ágyba feküdt, nem léphetnek át az ágyon és a nevezett asszonyon; sem pedig a parasztnak lányát vagy fiát nem foghatják szolgálatra a fentebb említett urak annak akarata ellenére sem fizetségért, sem fizetség nélkül." (Katalán eredetiben idézi Sugenheim: „Leibeigenschaft", Pétervár 1861, 35. old.)

Bachofennak továbbá feltétlenül igaza van, amikor végig azt állítja, hogy abból az állapotból, amelyet „hetérizmusnak" vagy „fertőnemzésnek" nevez, a monogámiára való átmenet lényegében a nők műve. Minél jobban elvesztették a régi hagyományos nemi viszonyok a gazdasági életfeltételek fejlődésével, tehát az ősi kommunizmus aláásásával és a népesség növekvő sűrűségével az erdei-őseredetien naiv jellegüket, szükségképp annál lealacsonyítóbbak és nyomasztóbbak lettek azok a nők szemében; annál sürgetőbben kellett megváltásként óhajtaniok a jogot az erényességre, az egyetlen férfival való időleges vagy tartós házasságra. A férfiaktól ez az előrehaladás már azért sem indulhatott ki, mert mind a mai napig egyáltalában sohasem jutott eszükbe, hogy a tényleges csoportházasság kellemetességeiről lemondjanak. A nőknek előbb végre kellett hajtaniok a párosházasságra való átme-

* – az első éj joga – *Szerk.*

netet, s csak akkor vezethették be a férfiak a szigorú monogámiát – persze csakis a nők számára.*

A pároscsalád a vadság és barbárság határán keletkezett, többnyire már a vadság felső, itt-ott csak a barbárság alsó fokán. Ez a barbárság jellegzetes családformája, mint ahogy a vadságé a csoportházasság, a civilizációé pedig a monogámia. Hogy szilárd monogámiává fejlődjék tovább, ebben az eddig látottakon kívül más okoknak is közre kellett játszaniok. A csoport a páros együttélésben már a legvégső egységére, két atomú molekulájára redukálódott: egy férfira és egy nőre. A természetes kiválogatódás a házassági közösségből való mind tovább vitt kirekesztéssel bevégezte művét; ebben az irányban már nem maradt tennivalója. Ha tehát új, *társadalmi* hajtóerők nem léptek volna működésbe, semmi ok sem lett volna arra, hogy a páros együttélésből egy új családforma alakuljon ki. De ezek a hajtóerők működésbe léptek.

Most elhagyjuk Amerikát, a pároscsalád klasszikus talaját. Semmi jel sem enged arra következtetni, hogy ott magasabb családforma fejlődött volna ki, hogy ott a felfedezés és a hódítás előtt bármikor bárhol is szilárd monogámia állt volna fenn. Másképp áll a dolog az Óvilágban.

Itt a háziállatok megszelídítése és nyájak tenyésztése a gazdagságnak addig nem sejtett forrását fejlesztette ki és egészen új társadalmi viszonyokat hozott létre. A barbárság alsó fokáig a maradandó gazdagság szinte csak a házból, a ruházatból, durva ékszerekből és a táplálék megszerzésére és elkészítésére szolgáló szerszámokból: csónakból, fegyverből, a legegyszerűbb fajta háztartási eszközökből állt. A táplálékért napról napra újból meg kellett küzdeni. Most az előretörő pásztornépek – az indiai Öt Folyam és a Gangesz területén, valamint az Óxosz és Iaxartész akkor még vízben sokkal gazdagabb sztyeppjein élő árják, az Euphratész és Tigrisz mentén élő szemiták – ló-, teve-, szamár-, marha-, juh-, kecske- és disznócsordáikkal olyan birtokra tettek szert, amely csak őrizetet és egészen csekély gondozást igényelt ahhoz, hogy állandóan növekvő számban szaporodjék és tejben, húsban a legbőségesebb táplálékot nyújtsa. A táplálékszerzés minden korábbi módja most háttérbe szorult; a vadászat, mely valamikor szükségszerűség volt, most luxussá vált.

---

* *Az 1884-es kiadásban a 49. oldalon levő 2. bekezdés hetedik* („Ugyanez a szokás" *kezdetű*) *mondatától idáig terjedő szövegrész helyén a következő szövegrész volt*: Hasonló maradványok az Óvilágból eléggé ismertek, így a föníciai leányok templomi önátengedése Asztaroth ünnepein; még az első éj középkori joga is – amelynek az újromantikus német fehérremosások ellenére nagyon is kézzelfogható létezése volt – egy feltehetőleg a kelta nemzetség (a clan) által átörökített darabja a punaluacsaládnak. – *Szerk.*

De kié volt ez az új vagyon? Eredetileg kétségtelenül a nemzetségé. A nyájak és csordák magántulajdonának azonban már korán ki kellett fejlődnie. Nehéz megmondani, hogy az úgynevezett Mózes első könyvének szerzője szerint Ábrahám atyánk saját jogán, mint egy családközösség feje volt-e nyájainak birtokában, vagy pedig abban a minőségében, hogy egy nemzetség ténylegesen örökletes vezetője volt? Csak annyi biztos, hogy nem képzelhetjük el őt modern értelemben vett tulajdonosnak. Biztos továbbá az is, hogy a hiteles történelem küszöbén a nyájak már mindenütt a családfők különtulajdonában* vannak éppúgy, mint a barbár kor műtárgyai, a fémeszközök, a luxuscikkek és végül az emberi jószág – a rabszolgák is.

Hiszen ekkor már fel volt találva a rabszolgaság is. A barbárság alsó fokán a rabszolgának nem volt értéke. Ezért bántak az amerikai indiánok legyőzött ellenségeikkel egészen másképpen, mint a magasabb fokon állók. A férfiakat megölték, vagy pedig testvérként befogadták a győztesek törzsébe; a nőket feleségül vették vagy más módon szintén befogadták őket életben maradt gyermekeikkel együtt. Ezen a fokon az emberi munkaerő még nem termel számottevő többletet fenntartási költségein felül. Az állattenyésztés, a fémmegmunkálás, a szövés és végül a földművelés meghonosodásával megváltozott a helyzet. Amiként a korábban oly könnyen megszerezhető feleségek ekkor csereértékre** tettek szert és adásvétel tárgyai lettek, ugyanígy történt a munkaerőkkel is, különösen amióta a nyájak véglegesen a családi birtokba*** mentek át. A család nem szaporodott olyan gyorsan, mint az állatállomány. Több emberre volt szükség az állatok őrzéséhez; erre az ellenséges hadifoglyot is fel lehetett használni, sőt tenyészteni is lehetett, akár az állatokat.

Az ilyen vagyonok, mihelyt családi° magánbirtokba mentek át és ott gyorsan gyarapodtak, hatalmas lökést adtak a párosházasságon és az anyajogú nemzetségen alapuló társadalomnak. A párosházasság új elemet vitt a családba. A vérszerinti anya mellé odaállította a hiteles vérszerinti apát, aki ráadásul valószínűleg hitelesebb volt, mint egyik-másik mai „apa". Az akkori családi munkamegosztás szerint a férfi feladata volt a táplálék megszerzése és az ehhez szükséges munkaeszközök előállítása, tehát ez utóbbiak tulajdona is neki jutott; válás esetén ezeket magával vitte, ahogy a nő megtartotta a háztartási eszközeit. Az akkori társadalom szokása szerint

* *Az 1884-es kiadásban*: magántulajdonában – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban* oly könnyen megszerezhető feleségek ekkor csereértékre *helyett*: oly nagyszámú feleség ekkor értékre – *Szerk.*

*** *Az 1884-es kiadásban* családi birtokba *helyett*: magánbirtokba – *Szerk.*

° *Az 1884-es kiadásban* családi *hiányzik.* – *Szerk.*

tehát a férfi az új táplálékforrás, az állatállomány tulajdonosa és később az új munkaeszköz, a rabszolgák tulajdonosa is volt. Ugyanennek a társadalomnak a szokása szerint azonban gyermekei nem örökölhettek tőle, mert e tekintetben a következő volt a helyzet.

Az anyajog szerint — tehát amíg a származást csak női ágon tartották számon — és a nemzetség eredeti öröklési szokása szerint kezdetben a nemzetségrokonok voltak az elhalt nemzetségtag örökösei. A vagyonnak a nemzetségen belül kellett maradnia. Tekintettel a tárgyak jelentéktelenségére, a vagyon a gyakorlatban alkalmasint kezdettől fogva a legközelebbi nemzetségrokonokra, tehát az anyai ágú vérrokonokra szállt át. Az elhalt férj gyermekei azonban nem az ő nemzetségéhez tartoztak, hanem az anyjukéhoz; anyjuk után örököltek, eleinte anyjuk többi vérrokonával együtt, később talán elsősorban; de az apjuktól nem örökölhettek, mert nem az ő nemzetségéhez tartoztak, az apa vagyonának viszont ott kellett maradnia. Ha a nyájak birtokosa meghalt, nyájai tehát először fivéreire és nővéreire és nővéreinek gyermekeire vagy anyja nővéreinek utódaira szálltak. Saját gyermekei azonban ki voltak rekesztve az örökségből.

A vagyonok tehát gyarapodásuk arányában a férfit egyrészt fontosabb helyzethez juttatták a családban, mint a nőt, másrészt arra ösztönözték a férfiakat, hogy e megerősödött helyzetüket felhasználva a hagyományos öröklési rendet gyermekeik javára megdöntsék. Ez azonban nem ment, amíg a származást anyajog szerint számították. Meg kellett tehát dönteni az anyajogot, és meg is döntötték. Ez nem is volt olyan nehéz, mint amilyennek ma látszik. Hiszen ez a forradalom — az egyik legmélyebbre ható, amelyet az emberek átéltek — nem kellett hogy érintse a nemzetség egyetlen élő tagját sem. Minden tagja továbbra is az maradhatott, ami volt. Elég volt az az egyszerű határozat, hogy a jövőben a nemzetség férfitagjainak utódai megmaradnak a nemzetségben, a nőtagok utódait pedig kirekesztik és apjuk nemzetségébe teszik át. Ezzel a származásnak női ágon való számontartása és az anyai örökösödési jog megdőlt, férfi ágú származás és apai örökösödési jog lépett a helyébe. Hogy ez a forradalom hogyan és mikor zajlott le a kultúrnépeknél, erről semmit sem tudunk. Ez teljesen a történelemelőtti időkre esik. De hogy ilyen *volt*, ezt a kelteténél is jobban bizonyítják az anyajognak kivált Bachofen által összegyűjtött bőséges nyomai; s hogy milyen könnyen megy végbe, azt egy egész sor indián törzsnél látjuk, amelynél e forradalom csak nemrég folyt le és még most is folyik, részben a növekvő vagyon és a megváltozott életmód (az erdőkből a prérire költözés) behatására, részben a civilizáció és a hittérítők morális befolyására. Nyolc Missouri-törzsből hatnál férfi ágú, de kettőnél még női ágú a leszármazás

és az öröklés. A sóni, miami és delavár indiánoknál az a szokás honosodott meg, hogy a gyermekeket az apa nemzetségéhez tartozó valamely nemzetségnéven átteszik ebbe a nemzetségbe, hogy apjuk után örökölhessenek. „Vele született kazuisztikája ez az embernek: a dolgokat a nevük megváltoztatásával megváltoztatni! És kibúvókat találni, hogy a hagyományokon belül áttörhesse a hagyományt, ahol erre közvetlen érdek kellő ösztönzést adott!" (Marx) Ezáltal istentelen zűrzavar támadt, amelyet csak az apajogra való áttéréssel lehetett orvosolni és részben orvosoltak is. „Ez látszik egyáltalában a legtermészetesebb átmenetnek." (Marx) – Hogy az összehasonlító jogászat művelői mit tudnak mondani nekünk arról az útról-módról, ahogy ez az átmenet az Óvilág kultúrnépeinél lefolyt – persze szinte csupa hipotézis –, erről v. ö. M. Kovalevszkij: „Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété", Stockholm 1890.*

Az anyajog megdöntése a *női nem világtörténelmi veresége* volt. A férfi vette kezébe a gyeplőt a házban is, a nőt megalázta, leigázta, élvezetének rabszolgájává és a gyermeklétrehozás puszta szerszámává tette. A nőnek ezt a lealacsonyított helyzetét, amely nevezetesen a hőskori és még inkább a klasszikus kori görögöknél nyíltan megmutatkozik, fokozatosan szépítgették és elkendőzték, helyenként enyhébb formába is burkolták; kiküszöbölve koránt sincs.

A férfiak így megalapozott egyeduralmának első hatása a patriarchális család most felmerülő közbenső formájában mutatkozik meg. Fő jellemvonása nem a többnejűség – erről később –, hanem „bizonyos számú szabad és nem-szabad személynek egy családdá szervezése a családfő apai hatalma alatt. A szemita formában ez a családfő többnejűségben él, a nem-szabadoknak feleségük és gyermekük van, és az egész szervezet célja a nyájak őrzése egy körülhatárolt területen."[57] A lényeg itt a nem-szabadok bekebelezése a családba és az apai hatalom; ezért e családforma kiteljesedett típusa a római család. A família szó eredeti jelentése nem fedi a mai nyárspolgárnak érzelmességből és házi perpatvarból összetevődő eszményét; a rómaiaknál eleinte nem is a házaspárra és gyermekeire vonatkozik, hanem csakis a rabszolgákra. Famulus házi rabszolgát jelent, família pedig az egy férfi tulajdonában levő rabszolgák összessége. Még Gajus korában is a familia, id est patrimonium (azaz örökrész) végrendeleti hagyatkozás tárgya volt. A rómaiak a kifejezést annak az új társadalmi szervezetnek megjelölésére találták ki, amelynek feje a római apai hatalommal uralkodik asszony, gyermekek és bizonyos számú rabszolga felett, valamennyijük életének és halálá-

* *Az 1884-es kiadásban a mondat hiányzik. – Szerk.*

nak ura. „A szó tehát [...] nem régibb a latin törzsek vaspáncélba szorított családrendszerénél, amely a földművelés és a törvényes rabszolgaság meghonosodása, valamint az árja italusoknak a görögöktől való elválása után alakult ki."[58] Marx ehhez hozzáteszi: „A modern család nemcsak a rabszolgaságot (servitus), hanem a jobbágyságot is csírájában magában foglalja, mert eleve vonatkozásban áll a földművelésben teljesítendő szolgálattal. *Miniatűrben* mindazokat az ellentéteket magában hordja, amelyek később a társadalomban és annak államában szélesen kifejlődnek."

Az ilyen családforma az átmenetet mutatja a párosházasságból a monogámiába. Hogy a nő hűségét, tehát a gyermekek tekintetében az apaságot biztosítsák, a nőt feltétel nélkül kiszolgáltatják a férfi hatalmának: ha megöli a feleségét, csak jogát gyakorolja.

A patriarchális családdal az írott történelem területére lépünk, s ezzel olyan területre, amelyen az összehasonlító jogtudomány jelentős segítséget nyújthat. S ez itt valóban lényegesen előbbre vitt bennünket. Makszim Kovalevszkijnak („Tableau etc. de la famille et de la propriété", Stockholm 1890, 60–100. old.) köszönhetjük annak kimutatását, hogy a patriarchális házközösség, amelyet a szerbeknél és bolgároknál ma is megtalálunk zadruga (kb. baráti közösségnek fordítható) vagy bratsztvo (testvériség) néven és módosult formában a keleti népeknél is, az átmeneti fokot alkotta a csoportházasságból kialakult anyajogú család és a modern világ monogám családja között. Ez bizonyítottnak látszik, legalábbis az Óvilág kultúrnépeire, az árjákra és a szemitákra vonatkozólag.

A délszláv zadruga az ilyen családközösségnek legjobb ma még élő példája. Egy apa utódainak több nemzedékét foglalja magában, feleségeikkel együtt, akik valamennyien egy portán együtt laknak, közösen művelik a földjeiket, közös készletekből táplálkoznak és ruházkodnak és a hozamtöbbletet közösen birtokolják. A közösség a ház urának (domaćin) legfőbb igazgatása alatt áll, aki a családot kifelé képviseli, kisebb tárgyakat elidegeníthet, a pénztárt kezeli és ezért, valamint a szabályszerű üzletmenetért felelős. A ház urát választják, és nem okvetlenül a család legidősebb férfitagja. A nők és munkáik a ház asszonyának (domaćica) vezetése alatt állnak, aki rendszerint a domaćin felesége. A szava nyomós, sokszor döntő a lányok férjének megválasztásánál is. A legfőbb hatalom azonban a családi tanácsnak, az összes felnőtt tagok, férfiak és nők gyűlésének a kezében van. E gyűlésnek a ház ura számot ad; a gyűlés hozza a döntő határozatokat, bíráskodik a tagok felett, jelentősebb vételekről és eladásokról, nevezetesen földbirtok stb. adásvételéről határoz.

Körülbelül tíz éve mutatták csak ki, hogy ilyen nagy családközösségek

Oroszországban is fennállnak;[59] ma már általánosan elismerik, hogy éppannyira az orosz néphagyományban gyökereznek, akárcsak az obscsina vagy faluközösség. A legrégibb orosz törvénykönyvben, Jaroszlav „Pravdá"-jában[60] ugyanolyan néven (verv) szerepelnek, mint a dalmát törvényekben[61] és lengyel és cseh történelmi forrásokban is kimutathatók.

Heusler szerint („Institutionen des deutschen Rechts"[62]) a gazdasági egység eredetileg a németeknél sem a modern értelemben vett monogám család, hanem a „házközösség", amely több nemzedékből, illetőleg monogám családból áll és elég gyakran nem-szabadokat is magában foglal. A római családot is erre a típusra vezetik vissza, és újabban ennélfogva erősen kétségbe vonják a családfő abszolút hatalmát, valamint a többi családtag jognélküliségét. Írországban a keltáknál állítólag hasonló családközösségek álltak fenn; Franciaországban a Nivernais-ben parçonneries néven egészen a francia forradalomig maradtak fenn, a Franche-Comtéban pedig máig sem vesztek ki egészen. Louhans vidékén (Saône-et-Loire) nagy parasztházakat látunk, közös, tetőig érő magas középső teremmel és körülötte a hálókamrákkal, amelyekhez hat-nyolc lépcsőfok vezet, s amelyekben ugyanannak a családnak több nemzedéke lakik.

Indiában a házközösséget közös talajműveléssel már Nearkhosz említi[63] Nagy Sándor idejében, s e házközösség ma is fennáll ugyanazon a vidéken, Pandzsábban és az ország egész északnyugati részén. A Kaukázusban Kovalevszkij maga ki tudta mutatni. Algériában is fennáll még a kabiloknál. Állítólag még Amerikában is előfordult; a „calpullis-okban"[64], amelyeket Zurita ír le[65] a régi Mexikóban, ilyen házközösségeket vélnek felfedezni; Cunow viszont („Ausland", 1890, 42–44. sz.[66]) elég világosan kimutatta, hogy Peruban a hódítás idején egyfajta Mark-berendezkedés állt fenn (és ezt a Markot különös módon marcának nevezték) a művelés alá vett föld időszakos felosztásával, tehát egyedi műveléssel.

Mindenesetre a patriarchális házközösség a közös földbirtoklással és közös műveléssel egészen más jelentőséghez jutott most, mint eddig. Nem kételkedhetünk többé abban, hogy ez a házközösség az Óvilág kultúrnépeinél és egynémely más népénél fontos átmeneti szerepet játszott az anyajogú és a monogám család között. Alább még visszatérünk Kovalevszkijnak arra a további végkövetkeztetésére, hogy ugyancsak a házközösség volt az az átmeneti fok, amelyből aztán kifejlődött a falu- vagy Mark-közösség egyedi műveléssel, a szántók és legelők előbb időszakos, majd végleges felosztásával.

Az e házközösségeken belüli családi élettel kapcsolatban megjegyzendő, hogy legalábbis Oroszországban azt tartják a családfőről, hogy erősen

visszaél helyzetével a közösségbeli fiatalabb nőkkel, sajátlag a menyeivel szemben és gyakran háremet alakít magának belőlük; az orosz népdalok erről igen ékesen szólnak.*

Mielőtt áttérnénk az anyajog bukásával gyorsan kifejlődő monogámiára, még néhány szót a többnejűségről és többférjűségről. Mindkét házassági forma csak kivétel lehet, úgyszólván történelmi luxustermék, hacsak nem fordulnak elő egy országban egymás mellett, ami tudvalevően nem történik meg. Minthogy tehát a többnejűségből kirekesztett férfiak nem kereshetnek vigaszt a többférjűségből kimaradt nőknél, a férfiak és a nők száma viszont, tekintet nélkül a társadalmi intézményekre, eleddig meglehetősen egyforma volt, önmagában véve ki van zárva, hogy e házassági formák közül akár az egyik, akár a másik általános érvényűvé emelkedjék. Ténylegesen a férfi többnejűsége nyilvánvalóan a rabszolgaság terméke volt és egyes kivételes helyzetű férfiakra szorítkozott. A szemita patriarchális családban csak maga a pátriárka és legfeljebb még egy-két fia él többnejűségben; a többieknek be kell érniök egy feleséggel. Még ma is így van ez Keleten mindenütt; a többnejűség a gazdagok és előkelők kiváltsága, a feleségek leginkább vásárolt rabszolganők; a nép tömege monogámiában él. Ugyanilyen kivétel a többférjűség Indiában és Tibetben; biztosan nem érdektelen és még közelebbről megvizsgálandó, hogyan keletkezett ez a csoportházasságból**. A gyakorlatában a többférjűség egyébként sokkal kulánsabbnak látszik, mint a mohamedánok féltékeny hárem-vircsaftja. Legalábbis az indiai nairoknál minden három, négy vagy több férfinak közös felesége van ugyan; de mindegyiknek lehet emellett három vagy több más férfival együtt közösen még második felesége is, és ugyanígy harmadik, negyedik stb. Csoda, hogy MacLennan ezekben a házassági klubokban, amelyek közül többnek is tagja lehet valaki, és amelyeket maga is leír, nem fedezte fel a *klubházasság* új osztályát. Ez a házassági klub-vircsaft egyébként nem is valódi többférjűség; ellenkezőleg, mint már Giraud-Teulon megjegyzi, a csoportházasság specializált formája ez; a férfiak többnejűségben élnek, a nők többférjűségben.***

4. A *monogám család*. A pároscsaládból keletkezik, mint megmutattuk, a barbárság középső és felső foka között; végleges győzelme a civilizáció kezdetének egyik ismérve. A férfi uralmán alapul; határozott célja olyan gyermekek nemzése, akiknél az apaság vitathatatlan, s ezt az apaságot azért

* *Az 1884-es kiadásban az 56. oldalon levő 3.* („A patriarchális családdal" *kezdetű) bekezdéstől idáig terjedő szövegrész hiányzik.* – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban*: punaluacsaládból – *Szerk.*

*** *Az 1884-es kiadásban a mondat hiányzik.* – *Szerk.*

követelik meg, mert e gyermekek fognak egykor, mint vérszerinti örökösök, az apai vagyonba lépni. A párosházasságtól abban különbözik, hogy a házassági kötelék sokkalta szilárdabb; már nem lehet bármelyik fél tetszése szerint felbontani. Most már rendszerint csak a férfi bonthatja fel, csak ő taszíthatja el feleségét. A házas férfinak a hűtlenséghez való jogát legalábbis a szokás ezután is biztosítja (a Code Napoléon kifejezetten elismeri, mígcsak a férfi az ágyasát a házasotthonba nem hozza[67]), s e jogot a fokozódó társadalmi fejlődéssel egyre inkább gyakorolják; ha azonban a nőnek is eszébe jut a régi nemi gyakorlat, s azt újjá akarja éleszteni, szigorúbban büntetik érte, mint azelőtt bármikor.

Az új családformát teljes keménységében a görögöknél láthatjuk. Amíg, mint Marx megjegyzi, az istennők mitológiai helyzete egy régebbi időszakot idéz, amelyben a nők még szabadabb, megbecsültebb helyzetben voltak, a hőskor asszonyát már lealacsonyítja a férfi uralma és a rabnők konkurrenciája. Olvassuk el az „Odüsszeiá"-ban, hogyan *inti* le és hallgattatja el anyját Télemakhosz.[68] Homérosznál a zsákmányolt fiatal nők a győztesek érzéki élvezetének prédái; a parancsnokok rang szerint sorban kiválasztják a legszebbeket közülük; az egész „Iliasz" köztudomásúlag Akhilleusznak és Agamemnónnak egy ilyen rabnő miatti viszálya körül forog. Minden jelentősebb homéroszi hősnél említés történik arról a hadifogoly leányról, akivel megosztja sátrát és ágyát. Ezeket a nőket elviszik haza és a házasotthonba is, ahogy Aiszkhülosznál Agamemnón Kasszandrát; az ilyen rabnőkkel nemzett fiak egy kis részt kapnak az apai örökségből és teljesen szabadoknak számítanak; Teukrosz ilyen házasságonkívüli fia Telamónnak és apja nevét viselheti. A feleségtől elvárják, hogy mindezt tűrje, maga azonban szigorúan erényes és hűséges legyen. A hőskor görög asszonya nagyobb tiszteletben áll ugyan, mint a civilizáció időszakáé, de férje számára végül mégis csupán házasságonbelüli gyermekörököseinek anyja, háztartásának legfőbb házvezetőnője, a rabnők felügyelője – azoké, akiket a családfő kedve szerint tehet és tesz is ágyasává. A rabszolgaságnak a monogámia melletti fennállása, szép fiatal rabnők létezése, akik mindenestül, amijük csak van, a *férj* tulajdonai, ez nyomja rá kezdettől fogva a monogámiára a sajátos jellegét, azt, hogy *csak a feleség számára* monogámia, a férj számára pedig nem. És e jellege mindmáig megvan.

A későbbi görögöknél különbséget kell tennünk dórok és iónok között. Az előbbiek – klasszikus példája Spárta – sok tekintetben még ősibb házassági viszonyokban élnek, mint amilyeneket akár Homérosz bemutat. Spártában az állam által az ottani nézetek szerint módosított párosházasság van érvényben, amely egyben-másban még a csoportházasságra emlékeztet.

A gyermektelen házasságokat felbontják; Anaxandridasz király (időszámításunk előtt 560 körül) gyermektelen felesége mellé második feleséget vett és két háztartást vitt; ugyanez idő tájt Arisztón király két meddő felesége mellé harmadikat is vett, de a két első közül az egyiket elbocsátotta. Másrészt több fivérnek közös felesége lehetett; a barát, ha barátja felesége jobban tetszett neki, osztozhatott vele a feleségén, és az is rendjén valónak számított, hogy valaki átengedje a feleségét egy stramm „csődörnek", mint Bismarck mondaná, még akkor is, ha az illetőnek nem volt polgárjoga. Plutarkhosz egy helyütt megírta, hogy egy spártai nő a férjéhez utasította udvarlóját, aki ajánlataival üldözte, s ez – Schoemann szerint – még nagyobb erkölcsi szabadságra vall.[69] A tényleges házasságtörés az, hogy az asszony a férjét a háta mögött megcsalja, éppen ezért hallatlan dolog is volt. A házi rabszolgaság viszont Spártában, legalábbis fénykorában, ismeretlen volt; a jobbágy helóták[70] külön laktak a földbirtokon, a spartiaták tehát kevésbé voltak kitéve annak a kísértésnek, hogy azok asszonyaival kikezdjenek. Hogy ilyen körülmények között a nőknek Spártában sokkal megbecsültebb helyzetük volt, mint a többi görögségnél, az nem is lehetett másképp. A görög nők közül a spártai asszonyok és az athéni hetérák legjobbjai az egyetlenek, akikről az ókoriak respektussal beszélnek, akiknek a kijelentéseit érdemesnek tartják feljegyezni.

Egészen más a helyzet az iónoknál, akikre Athén a jellemző. A leányok csak fonni, szőni és varrni tanultak, legfeljebb egy keveset még olvasni és írni. Úgyszólván be voltak zárva, csakis nőkkel érintkeztek. A női lakrész a ház egy elkülönített része volt, az emeleten vagy a hátsóépületben; férfiak, kivált idegenek oda nem egykönnyen jutottak be, és a nők ide húzódtak vissza, ha férfilátogató érkezett. A nők csak rabnő kíséretében léptek ki a házból; otthon a szó szoros értelmében őrizték őket; Arisztophanész írja, hogy a házasságtörők elriasztására molossziai vérebeket tartottak, és legalábbis az ázsiai városokban a nőkre eunuchok ügyeltek, akiket Khioszban már Hérodotosz idejében kereskedelmi célra gyártottak, mégpedig Wachsmuth szerint nem csupán barbárok számára.[71] Euripidész a nőt oikurémának, házgondozószernek (a szó semlegesnemű) nevezi, s az athéniak szemében a nő a gyermeknemzés ügyletén kívül nem is volt más: legfőbb házicseléd. A férfinak megvoltak a gimnasztikai gyakorlatai, a közéleti tanácskozásai, a nő mindebből ki volt zárva; a férfinak ezenkívül gyakran voltak rabnői, akikkel rendelkezhetett, és ott volt számára Athén virágkorában a kiterjedt és az állam által legalábbis pártfogolt prostitúció. Éppen e prostitúció alapzatán fejlődtek ki azok az egyedülálló görög női jellemek, akik szellemükkel és művészien képzett ízlésükkel éppúgy az antik nőiség általános színvonala

fölé emelkednek, mint a spártai nők a jellemükkel. De hogy a nőnek előbb hetérává kellett válnia, hogy nő lehessen, ez a legszigorúbb ítélet az athéni családról.

Ez az athéni család lett az idők folyamán a mintakép, amelynek példájára nemcsak a többi iónok, hanem mindinkább a belország és a gyarmatok összes görögjei is kialakították házi viszonyaikat.* De a görög nőknek minden elszigetelés és őrizet ellenére elég alkalmuk akadt arra, hogy férjüket megcsalják. A férfiaknak, akik szégyelltek volna valamiféle szerelmet elárulni feleségük iránt, az volt a mulatságuk, hogy mindenfajta szerelmeskedésekbe bonyolódtak a hetérákkal; de a nők lealázása megbosszúlta magát a férfiakon és lealázta őket is, mígcsak bele nem süppedtek a fiúszerelem undokságába, és mint önmagukat, isteneiket is le nem alázták a Ganümédész-mítosszal.[72]

Ez volt a monogámia eredete, amennyire nyomon tudjuk követni az ókor legcivilizáltabb és legmagasabban fejlett népénél. Korántsem az egyéni nemi szerelem gyümölcse volt, ahhoz nem volt a legcsekélyebb köze sem, hiszen a házasságok továbbra is előnyösség szempontjából kötött megállapodások voltak. Ez volt az első családforma, amely nem természeti, hanem gazdasági** feltételeken alapult***, tudniillik a magántulajdonnak az eredeti természetadta köztulajdon felett aratott győzelmén. A férfi uralma a családban és olyan gyermekek létrehozása, akik csak az övéi lehettek és hivatva voltak gazdagságát örökölni, – a görögök kereken kimondták, hogy ez a monogámia egyedüli és kizárólagos célja. Egyebekben a monogámia terhükre volt, kötelesség volt az istenekkel, az állammal és saját őseikkel szemben, és hát e kötelességet teljesíteniök kellett. Athénban törvény írta elő nemcsak a nősülést, hanem az úgynevezett házassági kötelességek bizonyos minimumának teljesítését is.°

---

* *Az 1884-es kiadásban az 59. oldalon levő 2. bekezdés második* („Amíg, mint Marx megjegyzi" *kezdetű) mondatától idáig terjedő szövegrész helyén a következő szövegrész volt*: Amíg, mint Marx megjegyzi, az istennők mitológiai helyzete egy régebbi időszakot idéz, amelyben a nők még szabadabb, megbecsültebb helyzetben voltak, a hőskor asszonyát félfogházi elzártságban tartják, hogy biztosítsák a gyermekek helyes apaságát. A férfi viszont hadifogoly rabnőkkel, háborús sátortársnőivel szórakozik. Alig volt jobb a helyzet a klasszikus időszakban. Becker „Charikles"-ében bővebbet olvashatunk arról, hogyan bántak a görögök feleségeikkel. Ha nem is éppen bezárva, de a világtól elzárva férjük legfőbb házicselédjévé lettek és elsősorban a többi házicselédekkel való érintkezésre voltak szorítva. A leányokat a szó szoros értelmében bezárták, az asszonyok csak a rabnők kíséretében mentek el hazulról. Ha férfilátogató jött, az asszony visszavonult a női lakrészbe. – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban*: társadalmi – *Szerk.*

*** *Az 1884-es kiadásban a mondat hátralevő része hiányzik.* – *Szerk.*

° *Az 1884-es kiadásban a mondat hiányzik.* – *Szerk.*

A monogám házasság tehát semmiképpen sem a férfi és a nő megbéküléseként lép fel a történelemben, s még sokkal kevésbé ennek legmagasabbrendű formájaként. Ellenkezőleg. Úgy lép fel, mint az egyik nem leigázása a másik által, mint a nemek egy olyan szembenállásának a proklamációja, amely az egész előtörténelem folyamán addig ismeretlen volt. Egy régi, 1846-ból származó kiadatlan kéziratban, melyet Marx és én írtunk, ezt találom: „A munka első megosztása a férfi és nő közötti, gyermeknemzés céljából."[73] És ehhez ma hozzátehetem: Az első osztályellentét, mely a történelemben fellép, egybeesik a férfi és a nő antagonizmusának a kifejlődésével a monogám házasságban, és az első osztályelnyomás a női nemnek a férfinem által történő elnyomásával. A monogám házasság nagy történelmi haladás volt, de a rabszolgaság és a magánvagyon mellett egyidejűleg megnyitja azt a máig is tartó korszakot, amelyben minden haladás egyúttal viszonylagos visszaesés is, amelyben egyesek java és fejlődése csak mások jaja és visszaszorítása árán érvényesül. A monogám házasság a civilizált társadalom sejtformája, amelyen már tanulmányozhatjuk az ebben a társadalomban teljesen kibontakozó ellentétek és ellentmondások természetét.

A nemi érintkezés régi viszonylagos szabadsága korántsem szűnt meg a párosházasság, vagy akár a monogám házasság győzelmével. „A régi házassági rendszer, bár a punaluacsoportok fokozatos kiveszésével szűkebb határok közé szorult, még mindig körülvette a továbbfejlődő családot és egészen a civilizáció küszöbéig nyomon kísérte ... végezetül a hetérizmus új formájába tűnt el, amely az embereket egészen a civilizációig követte s a családra még mindig ráveti sötét árnyékát."[74] Hetérizmuson Morgan a férfiaknak férjezetlen nőkkel folytatott, a *monogám házasság mellett* fennálló házasságonkívüli nemi érintkezését érti, amely, mint ismeretes, a civilizáció egész időszaka alatt a legkülönbözőbb formákban virágzik és mindinkább nyílt prostitúcióvá válik. Ez a hetérizmus közvetlenül a csoportházasságból vezetődik le, abból az önátengedési áldozatból, amellyel a nők megváltották az erényességre való jogukat. A pénzért való odaadás kezdetben vallási aktus volt, a szerelem istennőjének templomában történt, s a pénz eredetileg a templom kincstárába folyt be. Az arméniai Anaitisz, a korinthoszi Aphrodité hieroduléi[75], éppúgy, mint Indiában a templomokban foglalkoztatott vallási táncosnők, az ún. bajadérok (a portugál bailadeira — táncosnő — szó eltorzított változata) voltak az első prostituáltak. Az önátengedést, amely eredetileg minden nő kötelessége volt, később az összes többiek helyetteseiként egyedül ezek a papnők gyakorolták. Más népeknél a leányoknak a házasság előtt engedélyezett nemi szabadságból vezetődik le a hetérizmus — tehát szintén a csoportházasság maradványa, csak más úton származott

ránk. A tulajdonbeli különbözőségek kialakulásával, tehát már a barbárság felső fokán, a rabszolgamunka mellett szórványosan fellép a bérmunka is, és vele egyidőben, annak szükségszerű velejárójaként, a szabad nők iparszerű prostitúciója a rabszolganők kényszerű kiszolgáltatottsága mellett. Így hát kétarcú az az örökség, amelyet a csoportházasság a civilizációra hagyott, mint ahogy kétarcú, kétszínű, meghasonlott, ellentétes mindaz, amit a civilizáció létrehoz: egyfelől a monogámia, másfelől a hetérizmus a legvégletesebb formájával, a prostitúcióval egyetemben.* A hetérizmus éppen olyan társadalmi berendezkedés, mint akármelyik másik; folytatja a régi nemi szabadságot – a férfiak javára. A valóságban nemcsak tűrik, hanem kivált az uralkodó osztályok vidáman részt is vesznek benne, ám szólamokban elítélik. De a valóságban ez az elítélés korántsem sújtja a benne részes férfiakat, hanem csakis a nőket: ezeket megvetik és kitaszítják, hogy így ismét társadalmi alaptörvényként proklamálják a férfiak feltétlen uralmát a női nem felett.

Ezzel azonban magán a monogámián belül kifejlődik egy második ellentét. A létezését a hetérizmussal megszépítő férj mellett ott áll az elhanyagolt hitves.** S az ellentétnek nem ragadható meg csak az egyik oldala a másik oldal nélkül, mint ahogy nincs a kezünkben az egész alma, miután a felét már megettük. Pedig úgy látszik, a férfiak így vélekedtek, míg asszonyaik jobb belátásra nem bírták őket. A monogám házassággal két állandó, azelőtt ismeretlen társadalmi jellemalak lép a színre: a nő állandó szeretője és a felszarvazott férj. A férfiak legyőzték a nőket, de a legyőzöttek nagylelkűen megkoronázták a győzteseket. A monogámia és a hetérizmus mellett a házasságtörés elkerülhetetlen társadalmi berendezkedéssé lett – elítélték, keményen büntették, de elnyomni nem tudták. A gyermekek biztos apasága továbbra is legfeljebb morális meggyőződésen nyugodott, és e megoldhatatlan ellentmondás megoldására a Code Napoléon 312. cikkelye kimondta: L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari; a házasság alatt fogant gyermek apja – a férj. Ez a háromezeréves monogámia végső eredménye.

Így tehát a monogám család, azokban az esetekben, melyek történelmi keletkezésükhöz híven, világosan feltárják a férfiak kizárólagos uralma folytán kiütközött szembenállást férfi és nő között, kicsinyben képet ad ugyanazokról az ellentétekről és ellentmondásokról, amelyek között a civilizáció kezdete óta osztályokra bomlott társadalom mozog anélkül, hogy képes

* *Az 1884-es kiadásban az utolsó hét mondat (az „Ez a hetérizmus közvetlenül" kezdetűtől) hiányzik. – Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban az utolsó két mondat hiányzik. – Szerk.*

volna feloldani és leküzdeni őket. Itt természetesen csak a monogám házasságnak azokról az eseteiről beszélek, amelyekben a házasélet a valóságban az egész berendezkedés eredeti jellegének előírása szerint zajlik, de a nő fellázad a férfi uralma ellen. Hogy nem minden házasság így zajlik, azt ki sem tudja jobban a német nyárspolgárnál, aki otthon éppúgy nem tudja uralmát biztosítani, mint az államban, tehát joggal a felesége viseli a nadrágot, minthogy ő maga nem méltó rá. Viszont úgy hiszi, hogy magasan felette áll francia sorstársának, akivel – gyakrabban, mint ővele – ennél rosszabb is megesik.

A monogám család egyébként korántsem mindenütt és mindenkor jelentkezett abban a klasszikus merev formájában, amelyet a görögöknél öltött. A rómaiaknál, akik eljövendő világhódítókként, ha nem is olyan tisztán, de távolabbra láttak, mint a görögök, a nő szabadabb volt és jobban tisztelték. A római férfi úgy hitte, hogy feleségének élete és halála feletti hatalma a házastársi hűségért eléggé kezeskedik. Azonkívül a feleség itt éppenúgy önként felbonthatta a házasságot, mint a férj. De a legnagyobb haladást a monogám házasság fejlődésében határozottan a németeknek a történelembe való belépése hozta magával, mégpedig azért, mert náluk, alkalmasint szegénységük következtében, a monogámia úgy látszik még nem fejlődött ki teljesen a párosházasságból. Három, Tacitus említette körülményből következtetünk erre: Először is, bár a házasságot igencsak szentnek tartották – „beérik egy feleséggel, a nők őrzője az erényesség"[76] –, mégis többnejűség volt ez előkelők és törzsfők részére, ami tehát a párosházasságban élő amerikaiakéhoz hasonló állapot. Másodszor, az anyajogról az apajogra való átmenet bizonyára csak nem sokkal előbb ment végbe náluk, mert az anyai nagybácsi – az anyajog szerint legközelebbi férfi nemzetségrokon – még szinte közelebbi rokonnak számított, mint az apa, ami szintén megfelel az amerikai indiánok álláspontjának, akiknél Marx, mint gyakran mondotta, megtalálta a kulcsot saját őskorunk megértéséhez. Harmadszor pedig, a németeknél a nők nagy tiszteletben álltak és befolyásuk volt a közügyekre is, ami szöges ellentétben áll a monogám férfiuralommal. Szinte csupa olyan dolog, amelyben a németek megegyeznek a spártaiakkal, akik, mint láttuk, szintén nem haladták meg még teljesen a párosházasságot.* A németek fellépésével tehát e tekintetben is egy egészen új elem jutott világuralomra. Az új monogámia, amely most a római világ romjain a népek keveredéséből kifejlődött, enyhébb formákba öltöztette a férfiuralmat és a nőknek legalábbis külsőleg sokkal megbecsültebb és szabadabb helyzetet biztosított,

* *Az 1884-es kiadásban a mondat hiányzik. – Szerk.*

mint aminőt a klasszikus ókor valaha is ismert. Csak ez tette lehetővé, hogy a monogámiából – hol benne, hol mellette, hol ellene, mikor hogy – kifejlődhetett a legnagyobb erkölcsi haladás, amelyet neki köszönhetünk: a modern egyéni nemi szerelem, amely az egész korábbi világban ismeretlen volt.

Ám ez a haladás határozottan abból a körülményből fakadt, hogy a németek még pároscsaládban éltek és a nő ennek megfelelő helyzetét, amennyire lehetett, ráoltották a monogámiára, de korántsem a németek holmi mondabeli, csodálatos erkölcsi tisztaságú természeti adottságából, ami arra szorítkozik, hogy a párosházasság csakugyan nem mozog olyan rikító erkölcsi ellentétekben, mint a monogámia. Ellenkezőleg, vándorlásaik során a németek, különösen amikor délkeleten a fekete-tengeri sztyepp-nomádokkal kerültek kapcsolatba, erkölcsileg erősen lezüllöttek és ezektől a lovaglás művészetén kívül csúf természetellenes bűnöket is eltanultak, amint ezt Ammianus a taifalokról és Prokopiosz a herulokról kifejezetten tanúsítja.[77]

De ha a monogámia valamennyi ismert családforma közül az egyetlen volt is, amely alatt a modern nemi szerelem kifejlődhetett, ez még nem jelenti azt, hogy a szerelem kizárólag vagy akár túlnyomóan a monogámiában, a házastársak kölcsönös szerelmeként fejlődött ki. A férfiuralom alatt álló szilárd monogám házasság egész természete kizárta ezt. Az összes történelmileg aktív, azaz az összes uralkodó osztályoknál a házasságkötés az maradt, ami a párosházasság óta volt: előnyösség szempontjából kötött alku, amelyet a szülők rendeztek el. A nemi szerelem mint szenvedély és mint minden embert (legalábbis az uralkodó osztályokban) megillető szenvedély, mint a nemi ösztön legmagasabb formája – s ez teszi éppen a sajátos jellegét – a történelemben először a középkori lovagi szerelem formájában jelent meg, ez pedig egyáltalán nem volt házastársi szerelem. Ellenkezőleg. Klasszikus alakjában, a provence-iaknál, duzzadó vitorlákkal a házasságtörésre vesz irányt, és költőik dicsőítik azt. A provence-i szerelmi költészet gyöngyei az albák, vagyis hajnali dalok. Ezek a dalok izzó színekkel ecsetelik, hogyan fekszik a lovag szép hölgyének – a más feleségének – ágyában, miközben kint az őr vigyáz és figyelmezteti, amint feldereng az első hajnalpirkadás (alba), hogy még észrevétlenül elillanhasson; az elválási jelenet alkotja aztán a költemény csúcspontját. Az északfranciák és a derék németek is átvették ezt a költészeti fajt a lovagi szerelem megfelelő módjával együtt, s a mi öreg Wolfram von Eschenbachunk is hátrahagyott erről a vonzó tárgyról három gyönyörűszép hajnali dalt, amelyeket jobban szeretek, mint a három hosszú hőskölteményét.

Napjaink polgári házasságkötése kétfajta. Katolikus országokban ma is a szülők gondoskodnak az ifjú polgárcsemete részére hozzáillő feleségről,

s ennek következtében a monogámiában rejlő ellentmondás természetesen a legteljesebben kibontakozik: buja hetérizmus a férfi részéről, buja házasságtörés a nő részéről. A katolikus egyház bizonyára csak azért is törölte el a válást, mert meggyőződött arról, hogy a házasságtörés ellen éppúgy nincs orvosság, mint a halál ellen. Protestáns országokban viszont rendszerint megengedik a polgárcsemetének, hogy saját osztályából több-kevesebb szabadsággal válasszon magának feleséget, miáltal a házasságkötésnek bizonyos fokig szerelem szolgálhat alapul, s ezt illendőségből mindig előfeltételezik, ami meg is felel a protestáns álszenteskedésnek. A férfi itt lanyhábban űzi a hetérizmust és a nő házasságtörése is kevésbé szabályszerű. Minthogy azonban az emberek mindenfajta házasságban megmaradnak annak, amik a házasság előtt voltak, a protestáns országok polgárai pedig többnyire nyárspolgárok, ez a protestáns monogámia a legjobb esetek átlagában is csak ahhoz az ólmos unalmú házastársi közösséghez jut el, amelyet családi boldogságnak szokás nevezni. E kétféle házasulási módszer legjobb tükre a regény, a katolikus módszerre a francia, a protestánsra a német*. A férfi mindkettőben „megkapja": a németben a fiatalember a leányt, a franciában a férj a szarvait. Hogy a kettő közül melyik jár rosszabbul, az nem mindig tűnik ki. A francia burzsoá ezért éppúgy megborzad a német regény unalmától, mint a német nyárspolgár a francia regény „erkölcstelenségétől". Ámbár legújabban, amióta „Berlin világvárossá válik", a német regény is kezdi valamivel kevésbé félénken kolportálni az ott régóta jól ismert hetérizmust és házasságtörést.

A házasságot azonban mindkét esetben a részesek osztályhelyzete szabja meg, és ennyiben mindig előnyházasság. Ez az előnyházasság mindkét esetben elég gyakran átcsap a legvaskosabb prostitúcióba — olykor mindkét félnél, sokkal gyakrabban azonban a feleség részéről, aki csak abban különbözik a közönséges kurtizántól, hogy testét nem bérmunkás módjára darabmunkára adja bérbe, hanem egyszer s mindenkorra adja el rabszolgaságba. És minden előnyházasságra érvényes Fourier mondása: „Mint ahogy a nyelvtanban a kettős tagadás állítást ad, a házassági morálban a kettős prostitúció erénynek számít."[78]** A nemi szerelem csak az elnyomott osztályok, ma tehát a proletariátus körében lesz és lehet a nőhöz való viszonyban valóságos szabály — akár hivatalosan engedélyezett ez a viszony, akár nem. Itt azonban hiányzik a klasszikus monogámia minden alapzata is.

---

* *Az 1884-es kiadásban*: német és svéd – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban az utolsó két mondat* (*az* „Ez az előnyházasság" *kezdetűtől*) *hiányzik.* – *Szerk.*

Itt hiányzik mindaz a tulajdon, amelynek megőrzésére és átörökítésére a monogámiát és a férfiuralmat éppen létrehozták, és itt hiányzik ezzel együtt minden ösztönzés is a férfiuralom érvényesítésére. Mi több, hiányoznak ennek eszközei is; a polgári jog, amely a férfiuralmat védi, csak a birtokosokra és ezeknek a proletárokkal való érintkezésére áll fenn; pénzbe is kerül, és ezért szegénység okából nincs érvénye a munkásnak asszonyához való viszonyára. Itt egészen más személyi és társadalmi viszonyok döntenek. És végképp amióta a nagyipar a nőt otthonából a munkapiacra és a gyárba vitte és elég gyakran a család kenyéradójává teszi, a proletárlakásban kicsúszott minden talaj a férfiuralom utolsó maradéka alól is – legfeljebb még abból a durvaságból maradt meg valami, amely a monogámia bevezetése óta kapott lábra a nőkkel szemben. Így hát a proletár családja már nem monogám a szó szoros értelmében, még ha legszenvedélyesebb szerelem és legszilárdabb hűség köti is össze a két felet, és ha történetesen egyházi és világi áldás szentesítette is kapcsolatukat. Ezért a monogámia örök kísérői, a hetérizmus és a házasságtörés is csaknem elenyésző szerepet játszanak itt; a nő a válás jogát ténylegesen visszaszerezte, és ha a házastársak nem tudnak összeférni, inkább szétválnak. Egyszóval a proletárházasság monogám a szó etimológiai értelmében, de korántsem az a szó történelmi értelmében.

Jogászaink persze azt állítják, hogy a törvényhozás haladása fokozódó mértékben alaptalanná teszi a nők minden panaszát. A modern civilizált törvényrendszerek egyre inkább elismerik, először is, hogy a házasság csak akkor érvényes, ha az mindkét fél által önkéntesen kötött szerződés, és másodszor, hogy a házasságban is mindkét fél egyenlő jogokkal és kötelességekkel áll egymással szemben. Ha pedig ezt a két követelményt következetesen érvényesítik, akkor a nők mindent megkaptak, amit csak kívánhatnak.

Ez a hamisítatlan jogászi érvelés pontosan ugyanolyan, mint az, amellyel a radikális republikánus burzsoá a proletárt leinti és elhallgattatja. A munkaszerződésnek a két fél által önkéntesen kötött megállapodásnak kell lennie. De önkéntesen kötött megállapodásnak számít, mihelyt a törvény a két felet *papíron* egyenlővé teszi. Ahhoz a hatalomhoz, amelyet a különböző osztályhelyzet az egyik félnek ad, ahhoz a nyomáshoz, amelyet a másik félre gyakorol – kettőjük valóságos gazdasági helyzetéhez –, ahhoz a törvénynek semmi köze. És a munkaszerződés tartama alatt is a két felet megintcsak egyenlő jogoknak kell megilletniök, hacsak az egyik vagy a másik kifejezetten le nem mondott róluk. Hogy a gazdasági tényállás a munkást rákényszeríti arra, hogy az egyenjogúságnak még a legcsekélyebb látszatáról is lemondjon, arról a törvény megint nem tehet.

A házasságra vonatkozólag a törvényt, még a leghaladottabbat is, teljességgel kielégíti a részeseknek önkéntességüket illető formális jegyzőkönyvi kijelentése. Sem a törvény, sem a jogász nem törődhetik azzal, hogy mi megy végbe a jogi kulisszák mögött, ahol a valóságos élet lejátszódik, hogy hogyan jön létre ez az önkéntesség. Pedig itt a legegyszerűbb jogösszehasonlítás megmutathatná a jogászoknak, hogy is állunk ezzel az önkéntességgel. Azokban az országokban, amelyekben a törvény a szülői vagyonból köteles részt biztosít a gyermekeknek, ahol tehát nem lehet őket az örökösödésből kirekeszteni – Németországban, a francia jogú országokban stb. –, a gyermekek a házasságkötésben a szülők beleegyezéséhez vannak kötve. Az angol jogú országokban, ahol a szülői beleegyezés nem törvényes kelléke a házasságkötésnek, a szülők teljesen szabadon végrendelkezhetnek vagyonukról, tetszésük szerint kirekeszthetik gyermekeiket az örökösödésből. Hogy ennek ellenére és éppen ezért a házasságkötés szabadsága azokban az osztályokban, amelyekben van mit örökölni, valójában egy hajszállal sem nagyobb Angliában és Amerikában, mint Franciaországban és Németországban, az igazán világos.

Nem áll jobban a dolog a férfi és nő egyenjogúságával a házasságban sem. A két nemnek korábbi társadalmi állapotokból örökölt jogi egyenlőtlensége nem oka, hanem okozata a nő gazdasági elnyomásának. A régi kommunisztikus háztartásban, amely sok házaspárt és azok gyermekeit foglalta magában, a nőkre bízott háztartásvezetés éppen olyan közügynek, olyan társadalmilag szükséges tevékenységnek számított, mint a férfiak által végzett táplálékszerzés. A patriarchális családdal és még inkább a monogám családdal ez megváltozott. A háztartás vezetése elvesztette közügy jellegét. Már nem tartozott a társadalomra. *Magánszolgálattá* vált; a nő első cseléddé lett, a társadalmi termelésben való részvételből kiszorult. Csak korunk nagyipara nyitotta meg újra a nő előtt – de csakis a proletárnő előtt – az utat a társadalmi termeléshez. Ám ezt olymódon tette, hogy ha a nő teljesíti kötelességeit a család magánszolgálatában, akkor kívül marad a köztermelésen és semmit sem kereshet; ha pedig részt vesz a köztevékenységben és önállóan akar keresni, képtelen családi kötelességeit teljesíteni. És amilyen a nő helyzete a gyárban, ugyanolyan minden foglalkozási ágban, akár az orvosi vagy az ügyvédi pályán is. A modern monogám család a nő nyílt vagy leplezett házi rabszolgaságán alapul, és a modern társadalom olyan tömeg, amely csupa monogám családokból tevődik össze, mint molekuláiból. Manapság az esetek nagy többségében a férfinak kell a keresőnek, a család kenyéradójának lennie, legalábbis a birtokos osztályokban, s ez olyan uralkodó helyzetbe juttatja, amelyben

nem szorul jurisztikus extraelőjogokra. A családban a férfi a burzsoá, a nő képviseli a proletariátust. Az ipari világban azonban csak akkor domborodik majd ki teljes élességében a proletariátusra nehezedő gazdasági elnyomás sajátos jellege, amikor a tőkésosztály összes törvényi különelőjogait kiküszöbölték és a két osztály teljes jurisztikus egyenjogúsága létrejött; a demokratikus köztársaság nem szünteti meg a két osztály ellentétét, ellenkezőleg, csak megteremti azt a talajt, amelyen az ellentétet megharcolják. És ugyanígy annak az uralomnak a sajátságos jellege is, amelyet a férfi a modern családban a nő felett gyakorol, valamint mindkettőjük valóságos társadalmi egyenlősége létrehozásának szükségessége és módja csak akkor lép majd éles napvilágra, amikor a két nem már jurisztikusan tökéletesen egyenjogú lesz. Akkor majd megmutatkozik, hogy a nő felszabadításának első előfeltétele az, hogy az egész női nemet újra bevonják a köztevékenységbe, s ez viszont megköveteli, hogy kiküszöböljék a monogám családnak azt a tulajdonságát, hogy a társadalom gazdasági egységét alkotja.

A házasságnak eszerint három fő formáját ismerjük, amelyek nagyjában és egészében az emberi fejlődés három fő szakaszának felelnek meg. A vadságnak a csoportházasság, a barbárságnak a párosházasság, a civilizációnak a monogámia, kiegészítve házasságtöréssel és prostitúcióval. A párosházasság és a monogámia közé, a barbárság felső fokán, a férfiaknak a rabnők feletti parancsnoklása és a többnejűség ékelődik be.

Mint egész ismertetésünk bizonyítja, a haladás, mely ebben a sorrendiségben mutatkozik, ahhoz a sajátságossághoz kapcsolódik, hogy a nőktől a csoportházasságban élvezett nemi szabadságot mindinkább megvonják, a férfiaktól viszont nem. És csakugyan a férfiak számára a csoportházasság ténylegesen mind a mai napig fennáll. Ami a nőnél bűn és súlyos törvényes és társadalmi következményekkel jár, az a férfinál dicsőségnek számít vagy legrosszabb esetben is csak apró erkölcsi szeplőnek, amelyet örömest viselnek. De minél inkább átalakul korunkban az ősi hagyományú hetérizmus a tőkés árutermeléstől és minél inkább idomul hozzá, minél inkább válik leplezetlen prostitúcióvá, annál demoralizálóbb a hatása. Éspedig a férfiakat még sokkal jobban demoralizálja, mint a nőket. A prostitúció a nők közül csak azokat a szerencsétleneket süllyeszti le, akik áldozatául esnek, s ezeket is távolról sem olyan fokban, mint rendszerint hiszik. Ezzel szemben lealacsonyítja az egész férfivilág jellemét. Így jelesül a hosszantartó jegyesség tíz eset közül kilencben formális előiskolája a házassági hűtlenségnek.

Most azonban olyan társadalmi forradalmasodásnak megyünk elébe, amely a monogámia eddigi gazdasági alapzatait éppoly biztosan el fogja tüntetni, mint az azt kiegészítő prostitúcióét. A monogámia nagyobb vagyonoknak egy kézben — mégpedig férfi kezében — való koncentrálásából keletkezett és abból a szükségletből, hogy e vagyonokat ennek a férfinak a gyermekei örököljék, ne pedig máséi. Ehhez a nő monogámiájára volt szükség, a férfiéra nem, úgyhogy a nő e monogámiája egyáltalán nem állt útjában a férfi nyílt vagy leplezett poligámiájának. Ám az előttünk álló társadalmi forradalmasodás, amely a tartós, örökölhető vagyonoknak legalábbis az aránytalanul legeslegnagyobb részét — a termelési eszközöket — társadalmi tulajdonná változtatja majd, ezáltal az egész örökösödési gondot minimumra zsugorítja. Mivel mármost a monogámia gazdasági okokból keletkezett, el fog-e tűnni, ha ezek az okok eltűnnek?

Nem lenne jogosulatlan, ha azt válaszolnók: olyannyira nem fog eltűnni, hogy éppenséggel csakis akkor fog igazán megvalósulni. Mert a termelési eszközöknek társadalmi tulajdonná változtatásával eltűnik a bérmunka, a proletariátus is, tehát az a szükségszerűség is, hogy a nők egy bizonyos — statisztikailag megállapítható — száma kénytelen magát pénzért áruba bocsátani. A prostitúció eltűnik, a monogámia pedig, ahelyett, hogy letűnnék, végre valósággá válik — a férfiak számára is.

A férfiak helyzete tehát mindenesetre nagyon megváltozik. De jelentős változáson megy át a nőké is, *valamennyi* nőé. A termelési eszközök köztulajdonba kerülésével a monogám család már nem gazdasági egysége a társadalomnak. A magánháztartás átváltozik társadalmi tevékenységgé. A gyermekek gondozása és nevelése közüggyé válik; a társadalom egyaránt gondoskodik minden gyermekről, akár házasságonbelüli, akár házasságonkívüli. Ezzel véget ér a „következményektől" való félelem, ez a leglényegesebb társadalmi — morális és gazdasági — mozzanat, amely ma egy leányt megakadályoz abban, hogy semmivel sem törődve odaadja magát a szeretett férfinak. Vajon nem lesz-e ez elég ok arra, hogy lassanként kialakuljon egy fesztelenebb nemi érintkezés, és ezzel együtt egy lazább közvélemény a szűzi tisztesség, és a női szégyen tekintetében is? És végül, nem azt láttuk-e, hogy a modern világban monogámia és prostitúció ellentétek ugyan, de elválaszthatatlan ellentétek, egyazon társadalmi állapot pólusai? Eltűnhetik-e a prostitúció úgy, hogy a monogámiát is magával ne rántsa a szakadékba?

Itt egy új mozzanat is működésbe lép, egy olyan mozzanat, amely a monogámia kialakulása idején legfeljebb csírájában volt meg: az egyéni nemi szerelem.

A középkort megelőzően egyéni nemi szerelemről nem lehetett szó. Magától értetődik, hogy a személyes szépség, meghitt ismeretség, összehangolt hajlamok stb. különböző nemű emberekben fel-felkeltették a nemi érintkezés vágyát, hogy sem a nőknek, sem a férfiaknak nem volt teljesen közömbös, kivel kerülnek ebbe a legintimebb viszonyba. De ez a mi szerelmünktől még végtelenül messze van. Az egész ókorban a szülők kötik a házasságokat a részesek helyett, ezek pedig nyugodtan beletörődnek. Az a kevéske házastársi szerelem, amit az ókor ismer, nem szubjektív hajlam, hanem objektív kötelesség, nem oka, hanem velejárója a házasságnak. Modern értelemben vett szerelmi viszonyok az ókorban csak a hivatalos társadalmon kívül fordulnak elő. Azok a pásztorok, akiknek szerelmi örömét és bánatát Theokritosz és Moszkhosz megéneklik, Longosz „Daphnisz és Khloé"-ja, valamennyien rabszolgák, akiknek nincsen részük az államban, a szabad polgár életszférájában. Nem számítva a rabszolgákat, szerelmi ügyeket csak a hanyatló régi világ bomlási termékeiként találunk, mégpedig olyan nőkkel, akik szintén kívül állnak a hivatalos társadalmon, hetérákkal, tehát idegenekkel vagy felszabadítottakkal: Athénban lehanyatlása előestéjén, Rómában a császárkorban. Szabad polgárok és polgárnők között szerelmi ügy legfeljebb mint házasságtörés fordult elő. És az ókor klasszikus szerelmi költője, az öreg Anakreón, olyannyira fütyült a mi értelmünkben vett nemi szerelemre, hogy még a szeretett lény nemére is fütyült.

A mi nemi szerelmünk lényegesen különbözik az ókoriak egyszerű nemi vágyától, az erósztól. Először is előfeltételezi a szeretett lény viszontszerelmét; a nő ennyiben egyenrangú a férfival, míg az ókori erósz esetében korántsem mindig kérdezték meg. Másodszor a nemi szerelemnek olyan fokú intenzitása és tartóssága van, hogy mindkét fél nagy, vagy éppen a legnagyobb szerencsétlenségnek tartja, ha nem lehetnek egymáséi vagy el kell válniok; mindketten hajlandók sokat, még életüket is kockára tenni, hogy egymáséi lehessenek, ami az ókorban legfeljebb házasságtörés esetén fordult elő. És végül létrejön a nemi kapcsolat megítélésének új erkölcsi mércéje; most már nemcsak azt kérdik: házasságonbelüli vagy házasságonkívüli volt-e a kapcsolat, hanem azt is: szerelemből és viszontszerelemből fakadt-e vagy sem. Magától értetődik, hogy a feudális vagy polgári gyakorlatban ez az új mérce sem jár jobban, mint bármely más mércéje a morálnak — túlteszik magukat rajta. De azért rosszabbul sem jár. Ugyanúgy elismerik, mint a többit — elméletben, papíron. Ennél többet meg egyelőre nem is kívánhat.

Ahol az ókor nekifutamodásai abbamaradtak, ott kezdi elölről a nemi szerelmet a középkor: a házasságtörésnél. A hajnali dalokat feltaláló lovagi

szerelmet már leírtuk. Ettől a szerelemtől, amelynek célja a házasságtörés, addig a szerelemig, amelynek célja a házasságalapítás, még hosszú az út, s a lovagság ezt sohasem járta végig. S még ha a léha latinoktól az erényes németekhez fordulunk is, a „Nibelungenlied"-ben azt látjuk, hogy bár Kriemhild titkon nem kevésbé szerelmes Siegfriedbe, mint Siegfried őbelé, mégis Gunther közlésére, hogy esküvel odaígérte egy lovagnak, akit nem nevez meg, egyszerűen ezt válaszolja: „Kérned nem kell engem; úgy cselekszem mindig, amint parancsolod akit, uram, férjemül szánsz, azzal örömest eljegyzem magam." Eszébe sem jut, hogy szerelme itt egyáltalában számba jöhet. Gunther Brünhildért, Etzel Kriemhildért verseng anélkül, hogy valaha is látta volna; ugyanígy a „Gutrun"-ban[79] irlandi Siegebant norvég Utéért, hegelingeni Hetel irlandi Hildéért és végül morlandi Siegfried, ormaniai Hartmut és seelandi Herwig Gutrunért; és először itt fordul elő, hogy a nő önként dönt az utóbbi férfi mellett. A fiatal fejedelemnek rendszerint szülei keresnek menyasszonyt, ha még élnek, máskülönben a nagy hűbérurak tanácsa alapján ő maga keres, de a hűbérurak szava mindenkor nagy súllyal esik latba. Nem is lehet másként. A lovag, a báró vagy a fejedelem nősülése politikai aktus, alkalom a hatalom növelésére új szövetségek révén; a *ház* érdeke dönt, nem az egyed tetszése. Hogyan is kerülhetne hát a szerelem abba a helyzetbe, hogy övé legyen az utolsó szó a házasságkötésnél?

Nem más a helyzet a középkori városok céhpolgáránál. Éppen az őt védő kiváltságok, a körülzáradékolt céhrendtartások, azok a mesterkélt határvonalak, amelyek részint a többi céhtől, részint saját céhbeli társaitól, részint legényeitől és tanoncaitól törvényileg elválasztották, máris elég szűkre szabták azt a kört, amelyen belül hozzáillő feleséget kereshetett. S hogy ezek közül ki illett legjobban hozzá, azt e bonyolult rendszerben semmiképpen sem egyéni tetszése döntötte el, hanem a családi érdek.

Így hát az esetek aránytalan többségében a házasságkötés a középkor végéig az maradt, ami kezdettől fogva volt, olyan ügy, amelyben nem a részesek döntöttek. Kezdetben mindenki már születésekor házas volt – házas a más nembeliek egy egész csoportjával. A csoportházasság későbbi formáiban valószínűleg hasonló viszony forgott fenn, a csoport szűkült mindjobban össze. A párosházasságnál szabály, hogy az anyák állapodnak meg gyermekeik házasságában; itt is azokra az új rokoni kötelékekre való tekintettel döntenek, amelyek a fiatal pár helyzetét a nemzetségen és törzsön belül erősítik. S mikor azután a magántulajdonnak a köztulajdon fölé kerekedésével és az örökléshez fűződő érdekkel uralomra került az apajog és a monogámia, akkor lett a házasságkötés csak igazán függővé gazdasági tekintetektől.

A vásárlásos házasság *formája* eltűnik, maga a dolog azonban egyre fokozottabb mértékben valóra válik, úgyhogy nemcsak a nőnek, hanem a férfinak is ára van már – nem személyes tulajdonságaihoz, hanem birtokához mérten. Az uralkodó osztályok gyakorlatában elejétől fogva hallatlan dolog maradt, hogy a részesek kölcsönös vonzalma lehessen a minden másnál nyomósabb ok a házasságkötésben; ilyesmi legfeljebb a romantikában fordult elő, vagy – az elnyomott osztályoknál, ezek pedig nem számítottak.

Ez volt az az állapot, amelyet a tőkés termelés készentalált, amikor a nagy földrajzi felfedezések korától kezdve a világkereskedelem és a manufaktúra révén elindult a világuralom felé. Úgy vélné az ember, hogy a házasságkötésnek ez a módja kiválóan megfelelt a tőkés termelésnek, és így is volt. Ám – a világtörténelem iróniája kifürkészhetetlen – éppen a tőkés termelés ütötte a döntő rést rajta. Azzal, hogy minden dolgokat áruvá változtatott, felbomlasztott minden régről maradt, hagyományos viszonyt s az örökölt erkölcs, a történelmi jog helyébe az adásvételt, a „szabad" szerződést állította; ezért aztán H. S. Maine angol jogász azt hitte,[80] hogy hatalmas felfedezésre jutott, amikor kimondta, hogy az előző korszakokhoz képest egész haladásunk abban áll, hogy eljutottunk from status to contract, az átöröklötten hagyományos állapotoktól a szabad szerződés útján létrejött állapotokhoz, ami persze, már amennyi helytálló belőle, már a „Kommunista Kiáltvány"-ban is benne volt.[81]

Szerződéskötéshez azonban olyan emberek kellenek, akik szabadon rendelkeznek személyükkel, cselekedeteikkel és birtokaikkal és egyenjogúan állnak egymással szemben. A tőkés termelésnek éppen az volt egyik fő dolga, hogy megteremtse ezeket a „szabad" és „egyenlő" embereket. Bár ez eleinte csak félig tudatos, ráadásul vallási köntösbe burkolt módon történt, a lutheri és calvini reformáció óta már szilárdan elismert tétel volt az, hogy az ember csak akkor felelős teljes mértékben cselekedeteiért, ha azokat akaratának teljes szabadságában követte el, és hogy erkölcsi kötelesség ellenállást tanúsítani mindenféle erkölcstelen tettre való kényszerrel szemben. De hogyan csengett ez össze a házasságkötés eddigi gyakorlatával? A házasság polgári felfogás szerint szerződés, jogügylet volt, mégpedig valamennyi közül a legfontosabb, hiszen egy egész életre két ember teste és lelke felett rendelkezett. Formailag akkoriban önkéntesen kötötték ugyan; a részesek igenje nélkül nem ment a dolog. De mindenki nagyon is jól tudta, hogy született meg ez az igen, és kik voltak a házasság tulajdonképpeni megkötői. De ha minden más szerződésnél követelmény volt az elhatározás valóságos szabadsága, miért nem volt az itt is? Vajon annak a két fiatal embernek, akit összekerítettek, nem volt-e szintén joga arra, hogy szabadon rendelkezzék önmaga,

teste és annak szervei felett? Hát nem hozta-e divatba a lovagság a nemi szerelmet, s a lovagi házasságtörő szerelemmel szemben nem a házastársi szerelem volt-e a szerelem igazi polgári formája? Ha viszont a házastársaknak kötelességük egymást szeretni, akkor nem kötelességük-e a szerelmeseknek, hogy egymással lépjenek házasságra és senki mással? A szerelmeseknek ez a joga nem előbbrevaló volt-e a szülők, rokonok, és egyéb hagyományos házasságüzérek és kerítők jogánál? Miután a szabad személyes vizsgálóravétel joga már zavartalanul betört az egyház és a vallás területére, hogyan torpanhatna meg az idősebb nemzedék azon tűrhetetlen igénye előtt, hogy a fiatalabbak teste, lelke, vagyona, boldogsága és boldogtalansága felett rendelkezzék?

E kérdéseknek fel kellett vetődniök egy olyan korban, amely minden régi társadalmi köteléket meglazított és minden átöröklött képzetet megingatott. A világ egy csapásra csaknem tízszeresére nőtt; egy félgömb egyik térnyolcada helyett most már az egész földgömb tárult a nyugat-európai emberek szeme elé, akik sietve igyekeztek a többi hét térnyolcadot is birtokba venni. És ahogy leomlottak a régi szűk honi korlátok, úgy omlottak le a középkori előírásos gondolkodásmód ezeréves korlátai is. Az ember testi és lelki szeme előtt végtelenül kitágult a látóhatár. Mit törődött a tiszteletreméltóság letéteményeseinek jóváhagyásával, mit törődött a nemzedékeken át öröklődő tisztes céhkiváltságokkal az a fiatalember, akit India kincsei, Mexikó és Potosí arany- és ezüstbányái csábítottak? A polgárság kóborlovag-korszaka volt ez; ennek is megvolt a maga romantikája és szerelmi rajongása, de polgári talajon és végső fokon polgári célokkal.

Így történt, hogy a feltörekvő polgárság, kivált a protestáns országokban, amelyekben a legerősebben rázkódtatták meg a fennálló rendet, a házasságra vonatkozóan is mindinkább elismerte a szerződéskötés szabadságát és a fent leírt módon keresztül is vitte. A házasság osztályházasság maradt, de az osztályon belül a részeseknek megadták a választás bizonyos fokú szabadságát. És papíron, a morális elméletben, valamint a költői ábrázolásban is, mindennél megdönthetetlenebbül állt a tétel, hogy erkölcstelen minden házasság, amely nem kölcsönös nemi szerelmen és nem a házasfelek valóban szabad megegyezésén nyugszik. Egyszóval a szerelmi házasságot emberi jognak proklamálták, mégpedig nemcsak droit de l'homme-nak*, hanem kivételesen droit de la femme-nak** is.

De ez az emberi jog egy pontban különbözött az összes többi úgynevezett

* – emberi jognak, a férfi jogának – *Szerk.*

** – a nő jogának – *Szerk.*

emberi jogoktól. Míg ezek a gyakorlatban az uralkodó osztályra, a burzsoáziára korlátozódtak és az elnyomott osztályt, a proletariátust közvetlenül vagy közvetve megrövidítették bennük, itt ismét igazolódik a történelem iróniája. Az uralkodó osztályon továbbra is az ismert gazdasági befolyások uralkodnak és ezért valóban szabadon kötött házasság itt csak kivételképpen fordul elő, viszont az elnyomott osztályon belül, mint láttuk, ez a szabály.

A házasságkötés teljes szabadsága tehát csak akkor vihető általánosan keresztül, ha a tőkés termelésnek és az általa létrehozott tulajdonviszonyoknak a kiküszöbölése eltávolította mindazokat a gazdasági melléktekinteteket, amelyeknek most még oly hatalmas befolyásuk van a párválasztásra. Akkor éppenséggel nem marad más indíték, mint a kölcsönös vonzalom.

Minthogy a nemi szerelem természeténél fogva kizárólagos – habár ez a kizárólagosság manapság csak a nőben valósul meg teljességgel –, ezért a nemi szerelemre alapított házasság természeténél fogva monogám. Láttuk, mennyire igaza volt Bachofennak, amikor a csoportházasságtól a párosházassághoz vivő haladást túlnyomóan a nők művének tekintette; csak a párosházasságtól a monogámiához való továbbhaladás írható a férfiak számlájára; ez pedig történelmileg, lényegében a nők helyzetének rosszabbodásában és a férfiak hűtlenségének megkönnyítésében állt. Ha mármost azok a gazdasági tekintetek is elesnek, amelyek miatt a nők eltűrték a férfiak e szokásszerű hűtlenségét – a saját megélhetésük és még inkább gyermekeik jövője miatti gond –, akkor a nők ezzel elért egyenjogúsága minden eddigi tapasztalat szerint végtelenül nagyobb mértékben abba az irányba fog hatni, hogy a férfiak valóban monogámmá, semmint abba, hogy a nők polianderré váljanak.

De ami a monogámiáról egészen határozottan le fog hullani, az mindazon jellemvonása, amelyeknek bélyegét a tulajdonviszonyokból való származása nyomta rá, s ez elsősorban a férfi uralma, másodsorban a házasság felbonthatatlansága. A férfi uralma a házasságban egyszerűen gazdasági uralmának következménye és ezzel együtt magától megdől. A házasság felbonthatatlansága részben annak a gazdasági helyzetnek a következménye, amelyben a monogámia kialakult, részben egy olyan kor hagyománya, amelyben e gazdasági helyzetnek a monogámiával való összefüggését még nem igen értették meg és a dolgot vallási alapon el is túlozták. Ezt már ma is ezerszeresen áttörték. Ha csak a szerelemre alapított házasság erkölcsös, akkor csak az a házasság erkölcsös, amelyben a szerelem meg is maradt. Az egyéni nemi szerelem állapotában leledzés időtartama azonban egyénenként nagyon különböző, kivált a férfiaknál, és a vonzalom pozitív véget érése vagy egy új szenvedélyes szerelem általi kiszorítása mindkét házasfélre, akárcsak a tár-

sadalomra nézve is jótéteménnyé teszi a választ. Csak éppen meg fogják kímélni az embereket attól, hogy feleslegesen át kelljen gázolniok a válóper mocskán.

Amit tehát már manapság sejthetünk a nemi viszonyoknak a tőkés termelés előttünk álló elsöprése után kialakuló rendjéről, az túlnyomóan negatív jellegű, jobbára arra korlátozódik, ami eltűnik majd. De mi lép a helyébe? Ez majd eldől, amikor felnőtt egy új nemzedék: olyan férfiaké, akik soha életükben nem kerültek abba a helyzetbe, hogy a nő odaadását pénzzel vagy más társadalmi hatalmi eszközökkel megvásárolják, és olyan nőké, akik soha nem kerültek sem abba a helyzetbe, hogy a valódi szerelmen kívül bármiféle más tekintetből odaadják magukat egy férfinak, sem abba, hogy a gazdasági következményektől való félelmükben visszautasítsák azt, akit szeretnek. Ha ezek az emberek itt lesznek, kutyába sem veszik majd, hogy ma mit hiszünk arról, amit tenniök kellene; ők maguk fogják saját gyakorlatukat és ehhez mérten a mindegyik egyes ember gyakorlatát illető közvéleményüket kialakítani – punktum.*

De térjünk vissza Morganhoz, akitől jócskán eltávolodtunk. A civilizáció időszakában kifejlődött társadalmi intézmények történelmi vizsgálata már túlmegy könyvének keretein. A monogámia sorsa ebben a korszakban ezért csak egészen röviden foglalkoztatja. A monogám család továbbalakulásában ő is haladást lát, közeledést a nemek teljes egyenjogúsága felé, de látja azt is, hogy e célt még nem érték el. Ám, mondja, „ha elismerjük azt a tényt, hogy a család négy egymást követő formán ment át és most az ötödikben van, felmerül a kérdés, tartós lehet-e ez a forma a jövőre nézve? Az egyedül lehetséges válasz az, hogy haladnia kell a társadalom haladásával, változnia a társadalom változásával, amint eddig is történt. A család a társadalmi rendszer teremtménye és ennek műveltségi állapotát tükrözi vissza. Minthogy a monogám család tökéletesedett a civilizáció kezdete óta, méghozzá igen észrevehetően a modern korban, ezért legalábbis sejthető, hogy további tökéletesedésre képes, mígcsak a két nem egyenlősége el nincs érve. Ha a távoli jövőben a monogám család nem lenne képes betölteni a társadalom igényeit, akkor lehetetlen előre megmondani, milyen természetű lesz az, amely követni fogja."[82]

---

* *Az 1884-es kiadásban a 67. oldalon levő 2.* („Jogászaink persze" *kezdetű) bekezdéstől iddig terjedő szövegrész hiányzik. – Szerk.*

III

Az irokéz nemzetség

Most rátérünk Morgan egy másik felfedezésére, amely legalább ugyanolyan fontos, mint az őscsaládforma rekonstruálása a rokonsági rendszerekből. Morgan kimutatta, hogy az amerikai indiánok egy-egy törzsén belül állatnevekkel jelölt nemzetségi kötelékek lényegileg azonosak a görögök genoszaival, a rómaiak genseivel; hogy az amerikai forma az őseredeti, a görög-római a későbbi, a leszármazott; hogy az őskori görögök és rómaiak egész társadalomszervezete – gensek, phratriák és törzsek – hű párhuzamára talál az amerikai indiánokéban; hogy a nemzetség [gens] minden barbár nép közös berendezkedése egészen a civilizációba való belépésig, sokszor még azon túl is (amennyire mindmáig forrásainkból megállapítható) – ennek kimutatása egy csapásra fényt derített a legrégibb görög és római történelem legnehezebb részeire és egyúttal nem is sejtett felvilágosításokkal szolgált az őskori – az *állam* bevezetése előtti – társadalmi berendezkedés alapvonásairól. Bármilyen egyszerűen fest is a dolog, amikor már ismerjük, Morgan mégis csupán a legutóbbi időkben fedezte fel; előző, 1871-ben megjelent írásában[50] még nem találta nyitját e titoknak, melynek feltárása a máskülönben oly magabiztos angol őstörténészeket azóta egy időre* elnémította.

A latin gens szó, amelyet Morgan a nemzetségi kötelékre általánosan alkalmaz, akárcsak az azonos jelentésű görög genosz, az általános-árja gan tőből származik (a németben, ahol árja g helyén szabály szerint k-nak kell állnia: kan), ami nemzést jelent. Gens, genosz, szanszkritul dzsanasz, gótul (a fenti szabály szerint) kuni, ónordul és angolszászul kyn, angolul kin, középfelnémetül künne egyformán nemet, leszármazást jelent. A latin gens és a görög genosz szót azonban speciálisan arra a nemzetségi kötelékre használják, amely közös származásúnak (itt közös ősapától származónak) vallja magát, és amelyet bizonyos társadalmi és vallási berendezések külön közös-

* *Az 1884-es kiadásban* egy időre *hiányzik.* – *Szerk.*

ségbe fűznek össze, amelynek keletkezése és természete ennek ellenére összes történetíróink előtt mostanáig homályban maradt.

Már fent, a punaluacsaládnál láttuk, hogy mi a nemzetség összetétele az őseredeti formában. Magában foglalja mindazokat a személyeket, akik a punaluaházasság révén és az abban szükségszerűen uralkodó képzetek szerint egy meghatározott egyedi ősanyának, a nemzetség megalapítójának elismert utódai. Minthogy ebben a családformában az apaság bizonytalan, csak a női leszármazás érvényes. Minthogy fivérek a nővéreiket nem vehetik feleségül, hanem csak más leszármazású asszonyokat, az ezekkel az idegen feleségekkel nemzett gyermekek anyajog szerint kívül kerülnek a nemzetségen. Tehát csak minden nemzedék *leányainak* utódai maradnak a nemzetségi köteléken belül; a fiak utódai átkerülnek anyjuk nemzetségébe. Mi lesz mármost ebből a vérrokonsági csoportból, mihelyt külön csoporttá alakul a törzsön belüli hasonló csoportokkal szemben?

Ennek az őseredeti nemzetségnek klasszikus formájaként Morgan az irokéz nemzetséget veszi, speciálisan a szeneka-törzs nemzetségét. E törzsben nyolc – állatokról elnevezett – nemzetség van: 1. Farkas, 2. Medve, 3. Teknősbéka, 4. Hód, 5. Szarvas, 6. Szalonka, 7. Kócsag, 8. Sólyom. Mindegyik nemzetségben a következő szokás uralkodik:

1. Megválasztja szahemját (béke-elöljáró) és főnökét (hadvezető). A szahemot magából a nemzetségből kellett választani és hivatala örökletes volt a nemzetségben, amennyiben megüresedése esetén azonnal újra be kellett tölteni; a hadvezetőt a nemzetségen kívülről is lehetett választani és tiszte időlegesen betöltetlen is maradhatott. Szahemmá sohasem választották az előző szahem fiát, *minthogy az irokézeknél anyajog uralkodott, a fiú tehát más* nemzetséghez tartozott; de sokszor választották meg az előző szahem fivérét vagy nővérének fiát. A választáson mindenki szavazott, a férfiak és nők egyaránt. A választás eredményét azonban a többi hét nemzetségnek is jóvá kellett hagynia, s a megválasztottat csak ezután iktatták ünnepélyesen hivatalába, mégpedig az egész irokéz szövetség közös tanácsa iktatta be. Ennek jelentősége később fog megmutatkozni. A szahem hatalma a nemzetségen belül apai, tisztán morális természetű volt; kényszereszközökkel nem rendelkezett. Hivatalból tagja volt a szenekák törzsi tanácsának és az összes irokézek szövetségi tanácsának. A hadifőnöknek csak hadjáratokban volt parancsolnivalója.

2. A nemzetség tetszése szerint elmozdíthatja a szahemot és a hadifőnököt. Ezt is férfiak és nők együttesen határozzák el. A hivatalukat vesztett vezetők ezután egyszerű harcosok, mint a többiek, magánszemélyek. A törzsi tanács egyébként a nemzetség akarata ellenére is elmozdíthat szahemokat.

3. Egyetlen tag sem házasodhatik a nemzetségen belül. Ez alapvető szabálya a nemzetségnek, a kötelék, amely összetartja; negatív kifejezője a nagyon pozitív vérrokonságnak, amelynél fogva az odatartozó egyének valójában nemzetséggé válnak. Morgan ennek az egyszerű ténynek a felfedezésével elsőnek tárta fel a nemzetség természetét. Mennyire nem értették meg addig a nemzetséget, az látszik a vadakról és barbárokról szóló korábbi tudósításokból, amelyekben a nemzetségi rendet alkotó különböző testületeket értetlenül és megkülönböztetés nélkül törzsként, clanként, thumként stb. egyre-másra összecserélik és olykor megállapítják róluk, hogy egy-egy ilyen testületen belül tilos a házasságkötés. Így keletkezett az a reménytelen zűrzavar, amelynek kellős közepén MacLennan Napóleonként léphetett fel és rendet teremthetett e hatalmi szóval: Az összes törzsek megoszlanak olyanokra, amelyeken belül tilos a házasodás (exogám törzsek), és olyanokra, amelyeken belül megengedett (endogám törzsek). És miután így a dolgot sikerült igazán alaposan összekuszálnia, mélyértelmű vizsgálatokba bocsátkozhatott, vajon idétlen osztályai közül melyik a régibb: az exogámia vagy az endogámia. A vérrokonságon alapuló nemzetség felfedezésével, amelynek tagjai között éppen ennélfogva lehetetlen a házasodás, ez a képtelenség önmagától véget ért. – Magától értetődő, hogy azon a fokon, amelyen az irokézeket találjuk, a nemzetségen belüli házasodás tilalmát töretlenül betartják.

4. Az elhaltak vagyona a többi nemzetségtársra szállt, a nemzetségben kellett maradnia. Mivel azok a tárgyak, melyeket egy irokéz hátrahagyhatott, jelentéktelenek voltak, a legközelebbi nemzetségrokonok osztoztak rajtuk; ha férfi halt meg, édesfivérei, nővérei és anyai nagybátyjai; ha nő halt meg, akkor gyermekei és édesnővérei, de fivérei nem. Éppen ezért férj és feleség sem örökölhetett egymástól, úgyszintén gyermek sem apjától.

5. A nemzetségtársak egymásnak segítséggel, védelemmel és jelesül idegenektől elszenvedett sérelem megbosszulásában támogatással tartoztak. Az egyed a maga biztonságát a nemzetség védelmére bízta és ezt meg is tehette; aki őt megsértette, az egész nemzetséget sértette meg. Ebből, a nemzetség vérségi kötelékeiből fakadt a vérbosszú kötelezettsége, amelyet az irokézek feltétlenül elismertek. Ha egy nemzetségidegen megölt egy nemzetségtársat, akkor a meggyilkoltnak az egész nemzetsége köteles volt a vérbosszúra. Először közvetítéssel próbálkoztak; a gyilkos nemzetsége tanácsot ült és egyezségi ajánlatokat tett a meggyilkolt nemzetsége tanácsának, többnyire sajnálkozását fejezte ki és jelentős ajándékokat kínált. Ha ezt az elégtételt elfogadták, az ügy el volt intézve. Ellenkező esetben a megsértett nemzetség kijelölt egy vagy több bosszúállót, akik kötelesek voltak a gyilkost

üldözni és megölni. Ha ez megtörtént, a meggyilkolt nemzetségének nem volt panaszra joga, a dolog ki volt egyenlítve.

6. A nemzetségnek meghatározott nevei vagy névsorozatai vannak, amelyeket az egész törzsben csak ez a nemzetség használhat; úgyhogy az egyed neve egyúttal azt is megmondja, melyik nemzetséghez tartozik. A nemzetségi névvel eleve együttjárnak a nemzetségi jogok.

7. A nemzetség idegeneket befogadhat és ezzel az egész törzs tagjává tehet. Azok a hadifoglyok, akiket nem öltek meg, így valamelyik nemzetségbe való befogadás révén a szeneka-törzs tagjai lettek és ezzel megkapták a teljes nemzetségi és törzsi jogokat. A befogadás egyes nemzetségtársak ajánlására történt, férfiakéra, akik fivérükké, ill. nővérükké, nőkére, akik gyermekükké fogadták az idegent; ennek megerősítésére a nemzetségbe való ünnepélyes felvétel volt szükséges. Gyakran egyes kivételesen megfogyatkozott nemzetségeket egy másik nemzetséghez tartozók tömeges befogadásával erősítettek meg újra, e másik nemzetség beleegyezésével. Az irokézeknél a nemzetségbe való ünnepélyes felvétel a törzsi tanács nyilvános ülésén történt és ezáltal ténylegesen vallási szertartássá lett.

8. Speciális vallási ünnepségeket az indián nemzetségeknél nemigen lehet kimutatni; de az indiánok vallási szertartásai többé-kevésbé a nemzetségekkel függnek össze. Az irokézek évenkénti hat vallási ünnepén az egyes nemzetségek szahemjait és hadifőnökeit hivatalból a „hit őrei" közé sorolták és papi funkcióik voltak.

9. A nemzetségnek közös temetkezőhelye van. New York államban a fehérek közé beékelt irokézeknél ez most már eltűnt, de korábban megvolt. Más indiánoknál még megvan; így az irokézekkel közeli rokonságban álló tuszkaroráknál, akik keresztények ugyan, de minden nemzetségük számára egy meghatározott sort tartanak fenn a temetőben, úgyhogy az anyát ugyanabba a sorba temetik, amelybe gyermekeit, de az apát nem. S az irokézeknél is elmegy a temetésre a halott egész nemzetsége, gondoskodik a sírhelyről, a sírbeszédekről stb.

10. A nemzetségnek tanácsa van, amely a nemzetség összes felnőtt férfi- és nőtagjának demokratikus gyűlése, mindenkinek egyenlő szavazati joggal. Ez a tanács választotta meg és mozdította el a szahemokat és a hadifőnököket, úgyszintén a többi „hit őrét" is; ez határozott az engesztelő ajándékokról (vérdíjakról), illetve a vérbosszúról a meggyilkolt nemzetségtagokért; ez fogadta be az idegeneket a nemzetségbe. Egyszóval a tanács volt a szuverén hatalom a nemzetségben.

Ez tehát a tipikus indián nemzetség hatásköre. „Minden tagja szabad ember, mindegyik tartozik a másik szabadságát is védeni; személyes jogaik

egyenlők – sem a szahemok, sem a hadvezetők nem tartanak igényt valamiféle előjogra; testvériséget alkotnak, amelyet vérségi kötelékek fűznek össze. Szabadság, egyenlőség, testvériség – bár soha meg nem fogalmazottan – voltak az alapelvei a nemzetségnek; a nemzetség pedig megint egysége egy egész társadalmi rendszernek, alapzata a szervezett indián társadalomnak. Ez magyarázza azt a hajlíthatatlan függetlenségérzetet és a fellépésnek azt a személyes méltóságát, amit az indiánokról mindenki elismer."[83]

A felfedezés idején egész Észak-Amerika indiánjai anyajogú nemzetségekben voltak megszervezve. Csak néhány törzsben bomlottak fel a nemzetségek, mint a dakotáknál, néhány más törzsben pedig apajog szerint voltak megszervezve, így az ozsibváknál, az omahaknál.

Igen sok olyan indián törzsnél, amely több mint öt-hat nemzetségből áll, minden három, négy vagy több nemzetség külön csoportba egyesül; ezt Morgan az indián név hű fordításával, a görög ellenpárja után, phratriának (testvériségnek) nevezi. Így a szenekáknak két phratriájuk van; az első az 1–4. nemzetséget, a második az 5–8. nemzetséget öleli fel. Közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy e phratriák többnyire azokat az eredeti nemzetségeket képviselik, amelyekre a törzs kezdetben oszlott; hiszen a nemzetségen belüli házassági tilalomnál fogva minden törzsnek szükségképpen legalább két nemzetséget kellett felölelnie, hogy önállóan fennállhasson. Abban a mértékben, ahogyan a törzs szaporodott, minden nemzetség megint kettőre vagy többre oszlott, s ezek mindegyike külön nemzetségként jelent meg, míg az összes ágnemzetségeket felölelő eredeti nemzetség mint phratria él tovább. A szenekáknál és a legtöbb más indiánnál az egy phratriába tartozó nemzetségek testvérnemzetségek, míg a másik phratriába tartozók ezek unokatestvérnemzetségei – olyan megjelölések ezek, amelyeknek, mint láttuk, nagyon reális és kifejező értelmük van az amerikai rokonsági rendszerben. Eredetileg nem is házasodhatott a szeneka a maga phratriáján belül, de ez a tilalom régen kiment a szokásból és a nemzetségre korlátozódik. A szenekák hagyománya szerint a Medve és a Szarvas a két eredeti nemzetség, a többi e kettőből ágazik le. Miután már ez az új berendezkedés gyökeret vert, a szükséglet szerint módosították is; ha nemzetségek egy phratriában kihaltak, kiegyenlítésképpen olykor egész nemzetségeket helyeztek át oda más phratriákból. Ezért találunk különböző törzseknél azonos nevű nemzetségeket különbözőképpen csoportosítva a phratriákban.

Az irokézeknél a phratriának részben társadalmi, részben vallási funkciói vannak. 1. Labdajátékban a phratriák mérkőznek egymás ellen; mindegyik phratria a legjobb játékosait küldi ki, a többiek, phratriánként külön állítva, nézik a mérkőzést és fogadásokat kötnek az övéik győzelmére. – 2. A törzsi

tanácsban együtt ülnek egy-egy phratria szahemjei és hadvezetői, a két csoport egymással szemben, s mindegyik szónok úgy beszél mindegyik phratria képviselőihez, mint külön testülethez. – 3. Ha emberölés történt a törzsben, s gyilkos és áldozat nem ugyanahhoz a phratriához tartozott, akkor a megsértett nemzetség gyakran apellált a testvérnemzetségeihez; ezek phratria-tanácsot tartottak és mint összesség fordultak a másik phratriához, hogy ez is hívjon össze tanácsot az ügy elsimítására. Itt tehát a phratria ismét mint eredeti nemzetség lép fel, amely inkább számíthat sikerre, mint a gyengébb ágnemzetség egymagában. – 4. Kiváló emberek halálakor a másik phratria gondoskodott a temetésről és gyászszertartásról, míg a halott phratriája mint gyászoló gyülekezet vett részt ebben. Ha szahem halt meg, a másik phratria jelentette a tisztség megüresedését az irokézek szövetségi tanácsának. – 5. A szahemválasztásnál szintén volt szerepe a phratria tanácsának. Meglehetősen magától értetődőnek tekintették, hogy a testvérnemzetségek jóváhagyták a választást, de a másik phratria nemzetségei tiltakozhattak. Ilyen esetben összegyűlt ennek a phratriának a tanácsa; ha fenntartotta a tiltakozást, a választás hatálytalanná vált. – 6. Régebben az irokézeknek különleges vallási misztériumaik voltak, amelyeket a fehérek medicine-lodge-oknak* neveztek. Ezeket a szenekáknál két vallási szövetség ünnepelte, új tagjaik szabályszerű beavatáson estek át; e szövetségekből a két phratria mindegyikére jutott egy. – 7. Ha, ami csaknem biztos, az a négy linage (nemzetségi ágazat), amely a hódításkor Tlaxcalá négy negyedét lakta, négy phratria volt, akkor ezzel bebizonyosodott, hogy a phratriák, mint a görögöknél és a németek hasonló nemzetségi kötelékeinél, katonai egységet is alkottak; ez a négy linage külön-külön csapatban vonult a harcba, saját egyenruhájában és zászlajával és saját vezérével.

Ahogy több nemzetség alkot egy phratriát, úgy a klasszikus formában több phratria alkot egy törzset; nagyon meggyengült törzseknél a középtag, a phratria némely esetben hiányzik. Mi jellemzi mármost az indián törzset Amerikában?

1. Külön terület és külön név. Mindegyik törzsnek tényleges telephelyén kívül még tetemes vadász- és halászterülete is volt. Ezen túl széles semleges földsáv terült el, amely a legközelebbi törzs területéig nyúlt és rokon nyelvű törzsek közt keskenyebb, nem-rokon nyelvű törzsek között szélesebb volt. Ez ugyanaz, mint a németek határerdeje, az a pusztaság, amelyet Caesar szévjei teremtenek területük körül, az îsarnholt (dánul jarnved, limes Danicus) a németek és a dánok között, a Sachsenwald és a branibor (szlá-

* – orvosi páholyoknak; varázsló páholyoknak – *Szerk.*

vul = véderdő), amelyről Brandenburg kapta nevét, a németek és a szlávok között. Az ilyenformán bizonytalan határokkal elkülönített terület a törzs közföldje volt, amelyet mint ilyent a szomszéd törzsek elismertek és maga a törzs támadások ellen megvédelmezett. A határok bizonytalansága gyakorlatilag többnyire csak akkor vált hátrányossá, amikor a népesség nagyon megszaporodott. – A törzsnevek többnyire láthatólag inkább véletlenül keletkeztek, nem szándékosan választották; idővel az is gyakran előfordult, hogy egy törzset a szomszédtörzsek más néven neveztek, mint az önmagát; hasonlóképp, ahogy a németek is első történelmi össz-nevüket – germánok – a keltáktól kapták.

2. Külön, csakis e törzsre sajátságos *nyelvjárás*. Ténylegesen törzs és nyelvjárás érdemileg egybeesik; Amerikában még nemrég is folyt új törzsek és új nyelvjárások alakulása szétválás útján és ez alighanem még ma sem ért egészen véget. Ha két meggyengült törzs egybeolvadt, kivételesen előfordul, hogy egyazon törzsben két közelálló nyelvjárást beszélnek. Az amerikai törzsek átlagos létszáma 2000 fő alatt van; a cserokik azonban mintegy 26 000-en vannak; ez az Egyesült Államokban a legnagyobb indián csoport, amely ugyanazt a nyelvjárást beszéli.

3. A nemzetségek által választott szahemok és hadvezetők ünnepélyes beiktatásának joga és

4. ezek elmozdításának joga, még nemzetségük akarata ellenére is. Minthogy ezek a szahemok és hadvezetők a törzsi tanács tagjai, a törzsnek ezek a velük szembeni jogai maguktól értetődők. Ahol törzsek szövetséget alkottak és valamennyi törzs egy szövetségi tanácsban képviseltette magát, ott ezek a jogok a szövetségi tanácsra szálltak át.

5. Közös vallási képzetek (mitológia) és kultuszgyakorlások megléte. „Az indiánok a maguk barbár módján vallásos nép voltak."[84] Mitológiájuk kritikai vizsgálatára eddig még nem került sor; vallásos képzeteik megtestesüléseit – mindenféle szellemek – már emberi alakban képzelték el, de a barbárság alsó foka, amelyen álltak, még nem ismer képi ábrázolást, úgynevezett bálványokat. A többistenhit irányában fejlődő természet- és elemimádás ez. A különböző törzseknek megvoltak a maguk szabályos ünnepei, meghatározott kultuszformákkal, főleg táncokkal és játékokkal; különösen a tánc volt lényeges alkotórésze az összes vallási ünnepségeknek; mindegyik törzs külön tartotta ünnepeit.

6. Törzsi tanács a közös ügyek intézésére. Ez a tanács az egyes nemzetségek összes szahemjaiból és hadvezetőiből tevődött össze, a nemzetségek valóságos, mert bármikor elmozdítható képviselőiből; tanácskozásai nyilvánosan folytak, a törzs többi tagjaitól körülvéve, akiknek joguk volt bele-

szólni és nézetüket hallatni; a döntés a tanácsé volt. Szabály szerint minden jelenlevőt kívánságára meghallgattak; választott szónokukkal a nők is előadathatták nézetüket. Az irokézeknél a végső döntésnek egyhangúnak kellett lennie; így volt ez a német Mark-közösségek némely határozatánál is. A törzsi tanács szabályozta nevezetesen az idegen törzsekhez való viszonyt; követségeket fogadott és küldött ki, hadat üzent és békét kötött. Ha háborúra került sor, legtöbbször önkéntesek harcoltak benne. Elvileg mindegyik törzs hadiállapotban volt mindegyik másik törzzsel, amellyel nem kötött kifejezett békeszerződést. Az ilyen ellenség elleni hadbavonulást többnyire egyes kiváló harcosok szervezték; haditáncot tartottak, s aki a táncban részt vett, ezzel jelezte csatlakozását a sereghez. Az osztag rögtön hadirendbe állt és megindult. Ha a törzs területét megtámadták, a védelmet is leginkább önkéntes jelentkezők látták el. A csapat kivonulása és visszatérése alkalmából mindig nyilvános ünnepségeket tartottak. Ilyen hadjáratokhoz a törzsi tanács beleegyezésére nem volt szükség, erre engedélyt sem nem kértek, sem nem kaptak. Ugyanolyan ez, mint a német kíséretek magánhadjáratai, ahogy azokat Tacitus leírja, csakhogy a németeknél a kíséretek már állandóbb jelleget öltöttek, már békeidőben megszervezett szilárd magot alkotnak és eköré csoportosul háború esetén a többi önkéntes. E harci osztagok ritkán voltak nagyszámúak; az indiánok még nagy távolságokra irányuló legjelentősebb vállalkozásaikat is jelentéktelen harci erőkkel hajtották végre. Ha több ilyen kíséret nagy vállalkozásra fogott össze, mindegyik csak a saját vezérének engedelmeskedett; a hadjárati terv egységét – jól-rosszul – e vezérek tanácsa biztosította. Ez az alemannok hadviselése a IV. században a Felső-Rajnánál, amint azt Ammianus Marcellinus leírásából ismerjük.

7. Némely törzsnél van vezér-főnök is, hatásköre azonban igen csekély. E tisztet valamelyik szahem tölti be, aki gyors cselekvést követelő esetekben ideiglenes rendszabályokat foganatosít, míg a tanács össze nem ül és végleges döntést nem hoz. Gyenge, de a további fejlődés során többnyire meddőnek bizonyuló kezdeménye ez egy végrehajtó hatalommal felruházott tisztviselőnek; ilyen tisztviselő, mint majd látni fogjuk, a legtöbb esetben, ha ugyan nem mindig, éppen a legfőbb hadvezérből fejlődött.

A törzsbe egyesülésen az amerikai indiánok nagy többsége nem jutott túl. Kis létszámú törzsekben, amelyeket széles határsávok választottak el egymástól és örökös háborúk gyengítettek, gyér lakossággal óriási területet foglaltak el. Rokon törzsek között pillanatnyi veszély esetén hellyel-közzel szövetségek keletkeztek és a veszély elmúltával felbomlottak. Egyes vidékeken azonban az eredetileg rokon szétforgácsolt törzsek tartós szövetségekben újra tömörültek és ezzel megtették az első lépést a nemzetté alakulás

felé. Az Egyesült Államokban az ilyen szövetség legfejlettebb formáját az irokézeknél találjuk. A Mississippitől nyugatra elterülő lakóhelyeikről, ahol valószínűleg a nagy dakota család egyik ágát alkották, hosszú vándorlás után a mai New York államban telepedtek le, öt törzsre oszolva: szenekák, kajugák, onondagák, oneidák és mohaukok. Halászatból, vadászatból és kezdetleges konyhakertészetből éltek, falvakban laktak, amelyeket rendszerint cölöpkerítéssel védtek. Számuk soha nem haladta meg a 20 000 főt, mind az öt törzsben volt néhány közös nemzetség, ugyanazon nyelv közelálló nyelvjárásait beszélték, és összefüggő területen laktak, amelyet felosztottak az öt törzs között. Minthogy ezt a területet újonnan hódították meg, ezért természetes volt e törzsek szokásszerű összetartása a kiszorítottakkal szemben, amely, legkésőbb a XV. század elején, formálisan „örök szövetséggé", esküvel megpecsételt föderációvá fejlődött, s ez új erejének érzésében azonnal támadó jellegűvé is vált és hatalma tetőpontján, 1675 körül, körös-körül nagy földterületeket hódított meg, lakosságukat pedig részben elűzte, részben adófizetőjévé tette. Az irokéz szövetség a legelőrehaladottabb társadalmi szervezet, amelyet az indiánok, amennyiben a barbárság alsó fokát nem lépték át (tehát a mexikóiak, új-mexikóiak és peruiak kivételével), elértek. A szövetség alaphatározmányai a következők voltak:

1. Az öt vérrokon törzs örök szövetsége, a tökéletes egyenlőség és az összes belső törzsi ügyekben való önállóság alapzatán. Ez a vérrokonság volt a szövetség igazi alapzata. Az öt törzs közül hármat apatörzsnek neveztek, ezek egymás testvérei voltak; a másik kettőt fiútörzsnek, ezek szintén testvértörzsek voltak. Három nemzetség — a legrégibbek — mind az öt törzsben, másik három nemzetség pedig három törzsben még elevenen képviselve volt; mindezen nemzetségek tagjai mind az öt törzsben valamennyien egymás testvérei voltak. A közös, csak nyelvjárásban különböző nyelv fejezte ki és bizonyította a közös származást.

2. A szövetség szerve az ötven — egyenlő rangú és tekintélyű — szahemból álló szövetségi tanács volt; ez a tanács döntött végérvényesen a szövetség minden ügyében.

3. Ezt az ötven szahemot a szövetség alapításakor elosztották a törzsek és nemzetségek között, mint kifejezetten szövetségi célokra alakított új tisztségek viselőit. Az illető nemzetségek minden üresedéskor újra betöltötték tisztségüket és bármikor elmozdíthatták őket; tisztségükbe való beiktatásuk azonban a szövetségi tanács joga volt.

4. E szövetségi szahemok a mindenkori törzsükben is szahemok voltak, helyük és szavazatuk volt a törzsi tanácsban is.

5. A szövetségi tanács csak egyhangú határozatot hozhatott.

6. A szavazás törzsenként történt, úgyhogy mindegyik törzsnek és mindegyik törzsben valamennyi tanácstagnak hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a döntés érvényes legyen.

7. Az öt törzsi tanács mindegyike összehívhatta a szövetségi tanácsot, ez azonban önmagát nem.

8. Az ülések az egybegyűlt nép előtt folytak le; minden irokéz felszólalhatott; a döntés egyedül a tanácsé volt.

9. A szövetségnek nem volt személyes feje, a végrehajtó hatalom élén álló főnöke.

10. Ezzel szemben két legfelsőbb hadvezetője volt, egyenlő hatáskörrel és egyenlő hatalommal (a spártaiak két „királya", a rómaiak két consulja).

Ez volt az egész köz-alkotmány, amely alatt az irokézek több mint négyszáz év óta éltek és élnek. Morgan nyomán részletesebben ismertettem ezt, mert itt alkalmunk van egy olyan társadalom szervezetének tanulmányozására, amely még nem ismer *államot*. Az állam a mindenkor benne résztvevők összességétől elválasztott, külön közhatalmat előfeltételez, és Maurer – aki helyes ösztönnel ismeri fel, hogy a német Mark-berendezkedés az államtól lényegileg különböző, bár később ennek nagyrészt alapjául szolgáló, önmagában véve tisztán társadalmi intézmény –, Maurer ezért minden írásában azt vizsgálja, hogy a Markok, falvak, porták és városok eredeti berendezkedéseiből és ezek mellett hogyan alakult ki fokozatosan a közhatalom.[85] Látjuk az észak-amerikai indiánoknál, hogy az eredetileg egységes néptörzs mint terjeszkedik ki fokozatosan egy óriási földrész területére, hogyan válnak a törzsek szétválás útján népekké, törzsek egész csoportjává, hogyan változnak a nyelvek, míg végül nemcsak hogy nem értik egymást, de elenyészik eredeti egységük csaknem minden nyoma is; hogyan válnak szét emellett a törzsekben az egyes nemzetségek is több nemzetségre, maradnak fenn a régi anyanemzetségek mint phratriák és maradnak mégis ugyanazok e legrégibb nemzetségek nevei egymástól igen távol lakó és rég elszakadt törzsekben – a Farkas és a Medve még most is nemzetségnevek az indián törzsek többségénél. És valamennyijükre nagyjában és egészében ráillik a fent leírt alkotmány – csak éppen hogy sok törzs nem jutott el odáig, hogy rokon törzsekkel szövetségre lépjen.

Látjuk azonban azt is, hogy – mihelyt a nemzetség mint társadalmi egység már adva van – a nemzetségek, a phratriák és a törzs egész berendezkedése milyen csaknem kényszerítő szükségszerűséggel – mert természetszerűséggel – fejlődik ki ebből az egységből. Mindhárom csoport különböző fokozatú vérrokonságot képvisel, mindegyik önmagában zárt és saját ügyeit maga intézi, de mindegyik ki is egészíti a másikat. És a rájuk háruló ügyek

köre felöleli a barbárság alsó fokán állók közügyeinek összességét. Ahol tehát valamely népnél megtaláljuk a nemzetséget mint társadalmi egységet, ott a fent leírt törzsi szervezethez hasonlót is kereshetünk; és ahol elegendő forrás áll rendelkezésünkre, mint a görögök és a rómaiak esetében, ott nemcsak megtaláljuk ezt, hanem arról is meggyőződhetünk, hogy ahol a források cserbenhagynak minket, ott az amerikai indiánok társadalmi berendezkedésével való összehasonlítás átsegít a legsúlyosabb kételyeken és talányokon.

És milyen csodálatos berendezkedés ez a nemzetségi berendezkedés minden gyermetegségével és egyszerűségével együtt! Katonák, zsandárok és rendőrök nélkül, nemesség, királyok, helytartók, prefektusok vagy bírák nélkül, börtönök, pereskedések nélkül megy minden a maga rendes útján. Minden viszályt vagy vitát azoknak az összessége dönti el, akikre tartozik, a nemzetség vagy a törzs, vagy az egyes nemzetségek egymás között – csak mint legvégső, ritkán alkalmazott eszköz fenyeget a vérbosszú, amelynek a mi halálbüntetésünk csak civilizált formája, a civilizáció minden előnyével és hátrányával terhelten. Bár sokkal több a közös ügy, mint napjainkban – hiszen a háztartást egy sor család közösen és kommunisztikusan látja el, a föld törzsi birtok, csak a kiskerteket utalják ki ideiglenesen a háztartásoknak –, mégsincs szükség a mi szétágazó és szövevényes igazgatási apparátusunknak még egy morzsájára sem. A részesek határoznak, és a legtöbb esetben az évszázados szokás már mindent szabályozott. Szegények és szűkölködők nem lehetnek – a kommunisztikus háztartás és a nemzetség ismeri kötelezettségeit az öregekkel, betegekkel és a háborúban megrokkantakkal szemben. Mindenki egyenlő és szabad – a nők is. Rabszolgaságnak még nincs tere, idegen törzsek leigázásának rendszerint szintén nincs. Amikor az irokézek 1651 körül az erie törzset és a „semleges nemzetet"[86] legyőzték, felajánlották nekik, hogy mint egyenjogúak lépjenek be a szövetségbe; csak amikor a legyőzöttek ezt megtagadták, akkor űzték el őket területükről. S hogy milyen férfiakat és nőket termel ki az ilyen társadalom, azt bizonyítják mindazon fehér emberek, akik romlatlan indiánokkal találkoztak és csodálattal tapasztalták e barbárok személyes méltóságát, egyenességét, jellemerejét és bátorságát.

Csak a legutóbb láthattuk e bátorság példáit Afrikában. Néhány évvel ezelőtt a zulukafferok, úgyszintén néhány hónappal ezelőtt a núbiaiak – mindkettő olyan törzs, amelynél a nemzetségi berendezkedések még nem vesztek ki – véghezvitték azt, amire egyetlen európai hadsereg sem képes.[87] Tűzfegyverek nélkül, csak lándzsákkal és dárdákkal felszerelve, az angol gyalogsággal szemben – amely zárt ütközetben a világ elismerten legelső

gyalogsága – a hátultöltő puskák golyózáporában a szuronyok hegyéig nyomultak és nem egyszer megbontották, sőt hátrálásra kényszerítették az angolok sorait, annak ellenére, hogy a fegyverek rettenetesen egyenlőtlenek voltak, hogy semmiféle szolgálati idejük nincs és azt sem tudják, mi a gyakorlatozás. Hogy milyen kitartásra és teljesítményre képesek, azt bizonyítják az angolok, akik arról panaszkodnak, hogy a kaffer 24 óra alatt hosszabb utat gyorsabban tesz meg, mint a ló, – legkisebb izmuk is kiugrik, kemény és acélos, mint az ostorszíj, mondja róluk egy angol festő.

Ilyenek voltak az emberek és az emberi társadalom, mielőtt végbement a különböző osztályokra válás. S ha helyzetüket összehasonlítjuk a mai civilizált emberek óriási többségének helyzetével, látjuk, milyen roppant távolság van a mai proletár meg kisparaszt és a régi szabad nemzetségtársak között.

Ez az egyik oldal. De ne feledjük el, hogy ez a szervezet pusztulásra volt ítélve. A törzsön túl nem jutott; a törzsek szövetsége már aláásásának kezdetét jelöli, amint ez ki fog tűnni, és amint az irokézek leigázási kísérleteiben már kitűnt. Ami a törzsön kívül állt, az a jogon kívül állt. Ahol nem volt kifejezett békeszerződés, ott háború uralkodott törzs és törzs között, és a háborút azzal a kegyetlenséggel folytatták, amely az embert a többi állattól megkülönbözteti, s amelyet csak később enyhített az érdek. A nemzetségi berendezkedés virágkorában, amilyennek Amerikában láttuk, rendkívül fejletlen termelést előfeltételez, tehát nagy területen rendkívül gyér népességet, tehát azt, hogy az ember csaknem teljesen a vele idegenül szembenálló meg nem értett külső természetnek az uralma alatt áll, ami visszatükröződik a gyermeteg vallási képzetekben. A törzs maradt a határ az ember számára, mind a törzstől idegennel szemben, mind pedig önmagát illetően: a törzs, a nemzetség és berendezkedései szentek és sérthetetlenek voltak, természettől adott felsőbb hatalmak, amelyeknek az egyes ember érzése, gondolkodása és cselekvése feltétlenül alá volt vetve. Bármily imponálóknak látjuk is e korszak embereit, ugyanennyire megkülönböztethetetlen is egyik a másiktól, még, mint Marx mondja, a természetadta közösség köldökzsinórján függnek. Ennek a természetadta közösségnek a hatalmát meg kellett törni – meg is törték. De olyan befolyások törték meg, amelyek a mi szemünkben már eleve lesüllyedésnek tűnnek fel, bűnbeesésnek a régi nemzetségi társadalom egyszerű erkölcsi magaslatáról. A legalantasabb érdekek – aljas kapzsiság, durva élvhajhászás, piszkos zsugoriság és a közös birtok önző megrablása –, ezek avatják fel az új, civilizált társadalmat, az osztálytársadalmat; a leggyalázatosabb eszközök – lopás, erőszak, álnokság, árulás –, ezek ássák alá és buktatják meg a régi osztálynélküli nemzetségi társadal-

mat. És maga az új társadalom, egész harmadfélévezredes fennállása alatt, sohasem volt más, mint a törpe kisebbség fejlődése a kizsákmányolt és elnyomott nagy többség rovására, és ma még inkább az, mint ezelőtt bármikor.

IV

A görög nemzetség

A görögök, akárcsak a pelaszgok és más rokonnépek, már történelemelőtti idő óta ugyanazon szerves sor szerint rendeződtek, mint az amerikaiak: nemzetség, phratria, törzs, törzsszövetség. A phratria kimaradhatott, mint a dóroknál, a törzsszövetségnek még nem kellett mindenütt kialakulnia, de mindenkor a nemzetség volt az egység. Abban az időben, amikor a görögök belépnek a történelembe, a civilizáció küszöbén állnak; köztük és az amerikai törzsek között, amelyekről előbb szóltunk, majdnem teljes két nagy fejlődési időszak áll – ennyivel vannak előbbre a hőskori görögök az irokézeknél. A görög nemzetség ezért már korántsem ugyanaz, mint az archaikus irokéz nemzetség; a csoportházasság* bélyege kezd jelentősen elmosódni. Az anyajog helyére az apajog lépett; a kialakuló magángazdagság ezzel ütötte az első rést a nemzetségi berendezkedésen. A második rés az elsőnek természetes következménye volt: minthogy az apajog bevezetése után a gazdag örökösnő vagyona házassága folytán férjére, tehát más nemzetségre szállt volna, áttörték azt, ami minden nemzetségi jog alapzata, és nemcsak megengedték, de *megparancsolták* ilyen esetre, hogy a lány a nemzetségen belül menjen férjhez, hogy a vagyont megtartsák a nemzetségnek.

Grote görög történelme szerint[88] speciálisan az athéni nemzetséget a következők tartották össze:

1. Közös vallási ünnepségek és kizárólagos jog arra, hogy papokat adjon egy meghatározott isten, a nemzetség állítólagos ősapja tiszteletére, akit ebbeli minőségében külön melléknévvel jelöltek.

2. Közös temetkezőhely (v. ö. Démoszthenész „Eubulidész"-ét[89]).

3. Kölcsönös öröklési jog.

4. Kölcsönös kötelezettség segítségre, védelemre és támogatásra megtámadtatás esetén.

---

* *Az 1884-es kiadásban*: punaluacsalád *Szerk.*

5. Kölcsönös jog és kötelezettség a nemzetségen belüli házasodásra bizonyos esetekben, különösen ha árvalányokról vagy örökösnőkről volt szó.

6. Közös tulajdon birtoklása, legalábbis egynéhány esetben, külön arkhónnal (elöljáró) és kincstartóval.

Azután a phratriabeli egyesülés több nemzetséget kötött össze, csak kevésbé szorosan; de itt is találunk hasonló jellegű kölcsönös jogokat és kötelességeket, különösen meghatározott vallási gyakorlatok közösségét és egy phratriabeli megölése esetén az üldözés jogát. Az egy törzshöz tartozó phratriák összességének szintén voltak szabályszerűen visszatérő közös szent ünnepségeik a nemesek (eupatridészek) sorából választott phülobaszileusz (törzs-elöljáró) elnöklete alatt.

Ennyit mond Grote. És Marx hozzáfűzi: „De a görög nemzetség mögül nagyon is félreismerhetetlenül kikandikál a vadember (pl. irokéz)." Még félreismerhetetlenebbé válik majd, ha vizsgálódásunkat kissé tovább visszük.

A görög nemzetséghez ugyanis még a következők is fűződnek:

7. Apajog szerinti leszármazás.

8. A nemzetségen belüli házasság tilalma, kivéve az örökösnők esetét. E kivétel és az, hogy parancsba foglalták, bizonyítja a régi szabály érvényét. Úgyszintén következik ez abból az általános érvényű tételből, amely szerint a nő a házassággal lemondott a maga nemzetségének vallási rítusairól, átlépett a férjéébe és férje phratriájába is felvették. Eszerint és Dikaiarkhosz egyik ismert passzusa szerint[90] a nemzetségen kívüli házasodás volt a szabály, Becker pedig a „Charikles"-ben éppenséggel azt feltételezi,[91] hogy senkinek sem volt szabad saját nemzetségén belül házasodnia.

9. A nemzetségbe való befogadás joga; ez a családba fogadás útján történt, de nyilvános formalitásokkal és csak kivételesen.

10. Az elöljárók választásának és elmozdításának joga. Tudjuk, hogy minden nemzetségnek megvolt a maga arkhónja; semmi nem mutat arra, hogy ez a hivatal meghatározott családokban örökletes lett volna. A barbárság végéig a valószínűség mindig a szigorú* örökletesség ellen szól, mert ez teljesen összeegyeztethetetlen olyan állapotokkal, amikor a nemzetségen belül szegénynek és gazdagnak tökéletesen egyenlő jogai voltak.

Nemcsak Grote, hanem Niebuhr, Mommsen és a klasszikus ókor összes többi eddigi történetírói is a nemzetségen szenvedtek hajótörést. Számos ismérvét helyesen jegyezték fel, de mindig *családok csoportjának* tekintették és ezzel lehetetlenné tették maguknak a nemzetség természetének és erede-

* *Az 1884-es kiadásban* szigorú *hiányzik.* — *Szerk.*

ténak megértését. A család a nemzetségi berendezkedésben soha nem volt és nem is lehetett szervezeti egység, hiszen férj és feleség szükségképpen két különböző nemzetséghez tartozott. A nemzetség egészben beolvadt a phratriába, a phratria a törzsbe; a család félig a férj, félig a feleség nemzetségébe olvadt. Az állam sem ismer el a közjogban családot; a család mindmáig csak a magánjog számára létezik. Mégis egész eddigi történetírásunk abból a kivált a XVIII. században megtámadhatatlanná vált képtelen előfeltevésből indul ki, hogy a civilizációnál alig régebbi monogám család az a kristályosodási mag, amely körül a társadalom és az állam fokozatosan kialakult.

„Grote úr címére továbbá meg kell jegyezni", veti közbe Marx, „hogy bár a görögök nemzetségeiket a mitológiából származtatják, e nemzetségek régibbek, mint az *őáltaluk* alkotott mitológia az isteneivel és félisteneivel együtt."

Morgan szívesen hivatkozik Grote-ra, mert tekintélyes és mégis egészen szavahihető tanú. Grote elmondja továbbá, hogy mindegyik athéni nemzetségnek az állítólagos ősapjától származtatott neve volt, hogy Szolón előtt általánosan, és végrendelet hiányában még Szolón után is, a halott vagyonát a nemzetségtársak (gennétészek) örökölték, és hogy emberölés esetén először az áldozat rokonainak, azután nemzetségbeli, végül phratriabeli társainak volt joguk és kötelességük a bűnöst a bíróság előtt vádolni: „mindaz, amit a legrégibb athéni törvényekről hallunk, a nemzetségekre és phratriákra való beosztáson alapul"[92].

A nemzetségek közös ősöktől való leszármazása súlyos fejtörést okozott az „iskolás tudományú nyárspolgároknak" (Marx). Minthogy ezeket a közös ősöket természetesen tisztára mitikusnak tüntetik fel, a nemzetség keletkezését egymás mellett álló, eredetileg nem is rokon családokból sehogy sem tudják megmagyarázni, és mégis ezt kell megtenniök, hogy a nemzetségek létezését megmagyarázhassák. Itt azután egy körben forgó szóáradat kezdődik, amely nem jut túl ezen a tételen: a családfa mese ugyan, de a nemzetség valóság, és Grote végül is a következőket mondja – a közbeszúrások Marxtól valók: „Csak ritkán hallunk erről a családfáról, mert csak bizonyos, különösen ünnepélyes alkalmakkor viszik a nyilvánosság elé. De a jelentéktelenebb nemzetségeknek éppúgy megvoltak a maguk közös vallási gyakorlatai" ⟨mily különös ez, Mr. Grote!⟩ „és a közös emberfeletti ősapjuk és családfájuk, mint a nevesebbeknek" ⟨mily nagyon különös ez, Grote úr, *jelentéktelenebb* nemzetségek esetében!⟩; „az alapelgondolás és az ideális alapzat" ⟨tisztelt uram, nem *ideális*, hanem karnális, vagyis lefordítva *húsból való*⟩ „mind egyiknél ugyanaz volt."[93]

Marx Morgan erre adott válaszát a következőképpen foglalja össze: „A

nemzetségnek ősformájában – és ez a görögöknél egykor éppúgy megvolt, mint más halandóknál – megfelelő vérrokonsági rendszer megőrizte a nemzetség valamennyi tagja egymás közötti rokonságainak ismeretét. E részükre döntően fontos körülményt már gyermekkorukban megtanulták a gyakorlatból. A monogám család kialakulásával ez feledésbe ment. A nemzetségi név olyan családfát teremtett, amely mellett az egyedi családé jelentéktelennek tűnt fel. Most már ennek a névnek kellett megőriznie viselői közös leszármazásának tényét; de a nemzetség családfája olyan messzire nyúlt vissza, hogy tagjai kölcsönös valóságos rokonságukat már nem tudták kimutatni, kivéve abban a korlátozott számú esetben, amikor újabb keletű közös őseik voltak. Maga a név volt a közös leszármazás bizonyítéka, mégpedig befogadásoktól eltekintve, végérvényes bizonyíték. Ezzel szemben a nemzetségtársak közötti bármiféle rokonság tényleges tagadása à la Grote és Niebuhr, amely a nemzetséget merőben kiagyalt és költött alkotássá változtatja, méltó az »ideális«, azaz szobatudós írástudókhoz. Mivelhogy a nemzedékek összeláncolódása, jelesül a monogámia beköszöntével, a távolba merült és az elmúlt valóság a mitológiai fantázia-képben tükröződve jelenik meg, ezért a jóravaló nyárspolgárok arra következtettek és következtetnek, hogy a fantázia-családfa valóságos nemzetségeket teremtett!"

A *phratria*, mint az amerikaiaknál, több ágnemzetségre szakadt és azokat egyesítő anyanemzetség volt, és valamennyit gyakran még közös ősapától származtatta. Így Grote szerint „Hekataiosz phratriájának összes egykorú tagjai egyazon istent tiszteltek tizenhatodfokú ősapaként"[94]; ennek a phratriának nemzetségei tehát betű szerint mind testvérnemzetségek voltak. Homérosznál még katonai egységként szerepel a phratria, azon a híres helyen, ahol Nesztór azt tanácsolja Agamemnónnak: Rendezd el a férfiakat törzsek és phratriák szerint, hogy phratria a phratria oldalán álljon és törzs a törzs oldalán.[95] – Egyébiránt a phratriának joga és kötelessége, hogy a tagján elkövetett vérbűnt megtorolja, tehát régebbi időben kötelezettsége volt a vérbosszú is. Továbbá közös szentségei és ünnepei vannak, mint ahogy az egész görög mitológiának a hagyományos óárja természetkultuszból való kialakulása lényegileg a nemzetségek és phratriák által volt megszabva és ezeken belül ment végbe. Továbbá elöljárója (phratriarkhosz) volt, és de Coulanges szerint[96] gyűléseket is tartott és kötelező határozatokat hozott, joghatósággal és igazgatással rendelkezett. Még a későbbi állam is, mely a nemzetséget már mellőzte, a phratriának meghagyott bizonyos közhivatali teendőket.

Több rokon phratriából áll a törzs. Attikában négy törzs volt, mindegyikben három phratria és minden phratriában harminc nemzetség. A csoportok

ilyen kikerekítettsége tudatos, tervszerű beavatkozást előfeltételez a természetadta módon keletkezett rendbe. Hogy hogyan, mikor és miért történt ez meg, arról nem szól a görög történelem, történelmi emlékeket maguk a görögök csak a hőskorig visszamenően őriztek meg.

Az aránylag kis területre összezsúfolt görögök között nyelvjárási eltérés kevésbé fejlődött ki, mint a kiterjedt amerikai erdőségekben; de itt is azt látjuk, hogy csak ugyanazon fő nyelvjárást beszélő törzsek egyesültek nagyobb egészbe, és még a kis Attikában is külön nyelvjárást találunk, amely később az általános prózai nyelvként uralkodóvá lett.

A homéroszi költeményekben a görög törzsek többnyire már kis népekké egyesültek, de ezeken belül a nemzetségek, phratriák és törzsek még tökéletesen megtartották önállóságukat. Már falakkal megerősített városokban laktak; a népesség száma a nyájak növekedésével, a földművelés kiterjedésével és a kézművesség kezdeteivel együtt növekedett; ezzel együtt nőttek a vagyoni különbözőségek s velük az ősi, természetadta demokrácián belül az arisztokratikus elem. Az egyes népecskék szüntelen háborúkat viseltek a legjobb földterületek birtokáért és alkalmasint a zsákmányért is; a hadifoglyok rabszolgasága már elismert berendezkedés volt.

E törzsek és népecskék alkotmánya a következő volt:

1. Állandó hatóság volt a *tanács*, bulé, amely eredetileg bizonyára a nemzetségek elöljáróiból tevődött össze, később, amikor ezek száma túl nagy lett, egy kiválasztott részből, ami alkalmat adott az arisztokrata elem kialakulására és megerősödésére; mint ahogy Dionüsziosz szerint[97] éppenséggel a hőskori tanács is az előkelőkből (kratisztoszok) tevődött össze. Fontos ügyekben a tanács döntött végérvényesen; így hozza Aiszkhülosznál a thébai tanács azt az adott tényállásra vonatkozólag döntő határozatot, hogy Eteoklésznek méltó temetést kell adni, Polüneikész tetemét azonban a kutyák elé kell vetni.[98] Az állam létesítésével e tanács a későbbi szenátussá alakult át.

2. A *népgyűlés* (agora). Az irokézeknél azt láttuk, hogy a nép – férfiak és nők – körülállja a tanács gyűlését, rendezett módon beleszól és így befolyásolja a határozatokat. A homéroszi görögöknél ez a „körülállás" [„Umstand"] – hogy egy ónémet bíráskodási kifejezést használjunk – már teljes népgyűléssé fejlődött, éppúgy, mint a németeknél az őskorban. A népgyűlést a tanács hívta össze fontos ügyek eldöntésére; minden férfi felszólalhatott. A döntés kézfelemeléssel történt (Aiszkhülosz az „Oltalomkeresők"-ben) vagy felkiáltással. A népgyűlés végső fokon szuverén volt, mert, mondja Schoemann („Griechische Altertümer"[99]), „ha olyan dologról van szó, amelynek végrehajtásához a nép közreműködése szükséges, Homérosz soha-

sem említ olyan eszközt, amellyel a népet akarata ellenére kényszeríteni lehetett volna rá". Ebben az időben ugyanis, amikor a törzs minden felnőtt férfitagja harcos volt, nem volt még a néptől elválasztott közhatalom, amelyet szembe lehetett volna állítani vele. A természetadta demokrácia még teljes virágjában volt, és ennek kell a kiindulópontnak lennie a tanács, valamint a baszileusz hatalmának és helyzetének megítélésénél.

3. A *hadvezér* (baszileusz). Marx ehhez megjegyzi: „Az európai tudósok, többnyire született fejedelmi lakájok, a baszileuszból modern értelemben vett monarchát csinálnak. Morgan, a republikánus jenki, tiltakozik ezellen. Igen gúnyosan, de joggal jegyzi meg a kenetes Gladstone-ról és annak »Juventus Mundi«-járól: »Gladstone úr a hőskori görög főnököket királyokként és fejedelmekként mutatja be nekünk, azzal a ráadással, hogy gentlemanek is; de maga is kénytelen elismerni: egészében úgy látszik, hogy az elsőszülötti öröklésre vonatkozó szokás vagy törvény eléggé megvolt, de nem túlontúl éles határozottsággal.«"[100] Gladstone úr bizonyára maga is úgy láthatja, hogy az ennyire fenntartásosan körülírt elsőszülötti öröklés, amely eléggé megvan, ha nem is túlontúl élesen, éppen annyit ér, mintha nem is volna.

Láttuk már, mi a helyzet az elöljárói tisztek öröklése tekintetében az irokézeknél és más indiánoknál. Minden hivatalt választás útján töltöttek be, többnyire egy nemzetségen belül és ennyiben a nemzetségben örökletesen. Üresedés esetén mindinkább előnyben részesítették a legközelebbi nemzetségrokont – a fivért vagy a nővér fiát –, hacsak nem voltak okok a mellőzésére. Ha tehát a görögöknél az apajog uralma alatt a baszileusz hivatala rendszerint fiára vagy fiai egyikére szállt át, ez csak arra bizonyíték, hogy fiai számára itt megvolt az a valószínűség, hogy a nép őket választja utódul, de semmi esetre sem bizonyíték a népszavazás nélküli jogérvényes öröklésre. Amit itt látunk, az az irokézeknél is, a görögöknél is a nemzetségeken belüli külön nemesi családok első csírája, a görögöknél ezenkívül a jövendő örökletes vezérség vagy monarchia első csírája is. A valószínűség tehát amellett szól, hogy a görögöknél a baszileuszt vagy a nép választotta, vagy legalábbis megerősítette elismert szervei – a tanács vagy az agora – útján, aminthogy ez érvényesült a római „királynál" (rex) is.

Az „Iliasz"-ban Agamemnón, a férfiak ura, nem a görögök legfőbb királyaként jelenik meg, hanem mint egy várost ostromló szövetséges hadsereg legfőbb parancsnoka. S erre a minőségére utal Odüsszeusz, amikor a görögök között viszály támadt, a híres sorokban: Nem jó ám a sok úr parancsnoksága; egy legyen parancsnok stb. (az ezt követő kedvelt verssor a

jogarról későbbi betoldás).[101] „Odüsszeusz itt nem kormányformáról tart előadást, hanem engedelmességet követel a legfőbb hadvezér iránt a háborúban. A Trója előtt csak hadseregként megjelenő görögöknek az agorán elég demokráciában van részük. Akhilleusz, amikor ajándékokról, vagyis a zsákmány elosztásáról beszél, sohasem Agamemnónt és nem valamelyik másik baszileuszt szólítja fel osztóbírónak, hanem az »akhájok fiait«, vagyis a népet. A különféle prédikátumok: Zeusz-nemzette, Zeusz-táplálta, mit sem bizonyítanak, hiszen *minden* nemzetség valamelyik istentől származik, a törzsfőé pedíglen »előkelőbb« istentől – itt Zeusztól. Még akik személy szerint nem-szabadok, többek közt Eumaiosz, a kondás is, »isteniek« (dioi és theioi), mégpedig az »Odüsszeiá«-ban, tehát az »Iliasz«-nál jóval későbbi korban; ugyanebben az »Odüsszeiá«-ban hérósznak nevezik még Muliosz hírnököt és Démodokoszt, a vak dalnokot is.[102] Egyszóval a baszileia szó, amelyet a görög írók a homéroszi úgynevezett királyságra alkalmaznak (mert fő ismertetőjele a hadvezérség), a tanáccsal és népgyűléssel kiegészítve, csak – katonai demokráciát jelent." (Marx)

A baszileusznak nemcsak katonai, hanem papi és bírói hatásköre is volt; az utóbbi nincs közelebbről meghatározva, az előbbit a törzs vagy a törzsszövetség legfőbb képviselőjének minőségében gyakorolja. Polgári, igazgatási hatásköréről soha nincs szó; úgy látszik azonban, hogy hivatalból tagja volt a tanácsnak. Etimológiailag egészen helyes tehát, ha a baszileusz szót királynak [König] fordítják, mivel a König (kuning) a kuni, künne szóból ered és egy nemzetség elöljáróját jelenti. De a király szó mai jelentésének semmiképpen sem felel meg az ógörög baszileusz. Thuküdidész a régi baszileiát kifejezetten patrikének, azaz nemzetségekből leszármaztatottnak nevezi, és azt mondja, hogy szilárdan meghatározott, tehát korlátozott hatásköre volt.[103] És Arisztotelész azt mondja, hogy a hőskori baszileia szabad emberek feletti vezérlet volt, a baszileusz pedig hadvezér, bíró és főpap;[104] későbbi értelemben vett kormányzati hatalma tehát nem volt.*

Látjuk tehát, hogy a hőskori görög alkotmányban a régi nemzetségi

* Mint a görög baszileuszból, az azték hadvezérből is modern fejedelmet csináltak. Morgan elsőként veti alá a történelmi kritikának a spanyolok eleinte félreértéses és túlzó, később egyenesen hazug tudósításait és kimutatja, hogy a mexikóiak a barbárság középső fokán álltak, de magasabban, mint az új-mexikói pueblo-indiánok, és alkotmányuk, amennyire az eltorzított tudósításokból kihámozható, a következőnek felelt meg: három törzs szövetsége, amely bizonyos számú más törzset adófizető alávetettjévé tett, és amelyet szövetségi tanács és szövetségi hadvezér kormányzott, s ez utóbbiból csináltak a spanyolok „császárt".[105] – *Engels jegyzete.*

szervezet még eleven erejében van, de már az aláásása is megkezdődött: apajog a gyermekek vagyoni örökösödésével, ami elősegíti a vagyonfelhalmozódást a családban, és a családot a nemzetséggel szemben hatalommá teszi; a vagyoni különbözőség visszahat az alkotmányra azáltal, hogy kialakulnak az örökletes nemesség és királyság első kezdetei; a rabszolgaság egyelőre még csupán hadifoglyokra szorítkozik, de már feltárja a kilátást a saját törzsbeliek, sőt saját nemzetségbeliek rabszolgává tételére; a törzsek közötti régi háborúskodás már a szárazon és vízen űzött, állatok, rabszolgák, kincsek szerzésére irányuló rendszeres rablássá, szabályos kereseti forrássá fajul; egyszóval a gazdagságot a legfőbb jóként dicsőítik és tisztelik és a régi nemzetségi rendekkel visszaélnek, hogy a vagyonok erőszakos rablását igazolhassák. Már csak egy hiányzott: olyan berendezkedés, amely az egyesek újonnan szerzett vagyonát ne csupán a nemzetségi rend kommunisztikus hagyományaival szemben biztosítsa, ne csupán a korábban oly kevésre becsült magántulajdont szentesítse és ezt a szentesítést minden emberi közösség legfőbb céljának nyilvánítsa, hanem amely a tulajdonszerzésnek, tehát a vagyon mindinkább gyorsuló gyarapodásának egymás után kifejlődő új formáit az általános társadalmi elismerés pecsétjével is ellássa; olyan berendezkedés, amely nemcsak a társadalom megkezdődött osztályokra szakadását teszi örökkévalóvá, hanem a birtokos osztály jogát is a birtoktalan osztály kizsákmányolására és az előbbiek uralmát az utóbbiak felett.

S ez a berendezkedés létre is jött. Feltalálták az *államot*.

V

Az athéni állam keletkezése

Hogy hogyan fejlődött ki az állam azáltal, hogy a nemzetségi alkotmány szerveit részint átformálták, részint új szervek beiktatásával kiszorították és végül valódi állami hatóságokkal teljesen felváltották, miközben a nemzetségeiben, phratriáiban és törzseiben magamagát védő, valóban „fegyverben álló nép"[106] helyébe ezeknek az állami hatóságoknak a szolgálatában álló, tehát a nép ellen is felhasználható fegyveres „közhatalom" lépett, — ennek legalábbis az első szakaszát sehol jobban nyomon nem követhetjük, mint az ókori Athénban. A formaváltozásokat lényegében Morgan írta le, az azokat létrehozó gazdasági tartalmat nagyrészt nekem kell hozzáfűznöm.

A hőskorban az athéniak négy törzse Attikában még elkülönített területeken élt; a négy törzset alkotó tizenkét phratriának is úgy látszik még külön-külön székhelye volt Kekropsz tizenkét városában. Az alkotmány még ugyanaz mint a hőskorban: népgyűlés, néptanács, baszileusz. Ameddig az írott történelem visszanyúlik, a föld már fel volt osztva és magántulajdonba került, amint ez a barbárság felső fokának vége felé már viszonylag fejlett árutermelésnek és a velejáró árukereskedelemnek megfelel. Gabonán kívül bort és olajat termeltek; a tengeri kereskedelmet az Égei-tengeren egyre inkább elragadták a föniciaiaktól, s nagyrészt attikai kezekbe került. A földbirtok adásvétele, földművelés és kézművesség, kereskedelem és hajózás között a munka előrehaladó megosztása szükségképpen csakhamar összekeverte a nemzetségek, phratriák és törzsek tagjait, a phratria és a törzs körzetébe olyan lakosok kerültek, akik, bár ugyanannak a népnek tagjai, mégsem tartoztak ezekhez a testületekhez, tehát idegenek voltak saját lakóhelyükön. Békés időkben ugyanis minden phratria és minden törzs maga intézte ügyeit és nem fordult az athéni néptanácshoz vagy baszileuszhoz. Aki pedig a phratria vagy törzs területén lakott, de nem volt annak tagja, természetesen nem vehetett részt igazgatásában sem.

A nemzetségi alkotmány szerveinek szabályozott játéka így olyannyira

rendetlenné vált, hogy már a hőskorban segíteni kellett rajta. Bevezették a Thészeusznak tulajdonított alkotmányt. A változás mindenekelőtt abban állt, hogy Athénban központi igazgatást létesítettek, vagyis az eddig a törzsek által önállóan intézett igazgatási ügyek egy részét közös teendőnek nyilvánították és az Athénban székelő közös tanácsra ruházták. Ezzel az athéniak egy lépéssel tovább mentek, mint bármelyik amerikai bennszülött nép valaha is: az egymás mellett lakó törzsek puszta szövetsége helyébe egyetlen néppé olvadásuk lépett. Ilymódon általános athéni népjog keletkezett, amely felette állt a törzsek és nemzetségek jogszokásainak; az athéni polgár, mint ilyen, meghatározott jogokat és új jogvédelmet kapott olyan területen is, ahol törzse szerint idegen volt. Ezzel azonban megtörtént az első lépés a nemzetségi alkotmány aláásására; mert ez az első lépés volt afelé, hogy később olyan polgárokat is befogadtak, akik egész Attikában törzsük szerint idegenek voltak, akik teljesen kívül álltak és kívül is maradtak az athéni nemzetségi alkotmányon. A Thészeusznak tulajdonított második berendezkedés az volt, hogy az egész népet, nemzetségre, phratriára vagy törzsre való tekintet nélkül, három osztályra osztotta — eupatridészek vagy nemesek, geómoroszok vagy földművelők és démiurgoszok vagy kézművesek — és a nemesekre ruházta a hivatalviselés kizárólagos jogát. Ez a beosztás, a nemesség hivatalviselésének kivételével, hatástalan maradt ugyan,* mert egyebekben nem létesített jogkülönbségeket az osztályok között. Mégis fontos, mert bemutatja nekünk a csendben kifejlődött új társadalmi elemeket. Megmutatja, hogy abból, hogy a nemzetségi hivatalokat szokásszerűen bizonyos családokból töltik be, már kialakult e családok alig vitatott előjoga a hivatalokra, hogy ezek a családok, amelyek vagyonuk révén amúgy is hatalmasak voltak, kezdtek nemzetségeik keretein kívül külön kiváltságos osztállyá összeállni, és hogy az éppen keletkezőben levő állam ezt az igényüket szentesítette. Azt is mutatja továbbá, hogy a földművelők és a kézművesek között a munka megosztása már eléggé megerősödött ahhoz, hogy a nemzetségek és törzsek szerinti régi tagozódás elsőbbségének társadalmi jelentőségét vitássá tegye. Végül proklamálja a nemzetségi társadalom és az állam összeegyeztethetetlen ellentétét; az államalakítás első kísérlete abban áll, hogy szétszakítja a nemzetségeket, amennyiben mindegyiknek a tagjait szétválasztja kiváltságosokra és mellőzöttekre, az utóbbiakat pedig két foglalkozási osztályra és így egymással szembeállítja őket.

* *Az 1884-es kiadásban a mondat hátralevő része helyett*: mert a két másik osztály nem kapott külön jogokat — *Szerk.*

Athén további politikai történetét Szolónig csak hiányosan ismerjük. A baszileuszi tisztség ideje lejárt; az állam élére a nemességből választott arkhónok kerültek. A nemesség uralma egyre fokozódott, mígnem az időszámításunk előtti 600. esztendő táján elviselhetetlenné vált. A közszabadság elnyomásának fő eszköze pedig — a pénz és az uzsora volt. A nemesség fő székhelye Athénban és környékén volt, ahol a tengeri kereskedelem és az alkalmilag még mindig velejáró kalózkodás gazdagította és a pénzvagyont az ő kezében koncentrálta. Innen nyomult be a fejlődő pénzgazdálkodás mindent felbomlasztó választóvízként a falusi községek naturális gazdaságra alapított, hagyományos ősi létezési módjába. A nemzetségi alkotmány teljességgel összeegyeztethetetlen a pénzgazdálkodással; az attikai parcellásparasztok tönkremenése egybeesett az őket védelmezően összefűző régi nemzetségi kötelék meglazulásával. Az adóslevél és a birtokelzálogosítás (mert az athéniak a jelzálogot is már feltalálták) nem kímélte sem a nemzetséget, sem a phratriát. És a régi nemzetségi alkotmány nem ismert pénzt, előleget, pénzadósságot. Ezért a nemesség mind bujábban burjánzó pénzuralma új szokásjogot is kialakított, amely biztosította a hitelezőt adósával szemben, szentesítette a kisparaszt kizsákmányolását a pénz birtokosa által. Attika valamennyi dülőjén zálogoszlopok meredeztek, amelyeken fel volt tüntetve, hogy a földdarab, amelyen állnak, ennek és ennek van elzálogosítva ennyi meg ennyi pénz erejéig. Azokat a szántóföldeket, amelyek nem voltak így megjelölve, nagyrészt eladták már a jelzálog vagy a kamatok lejárta miatt és átmentek az uzsorás nemesek tulajdonába; a paraszt örülhetett, ha megengedték neki, hogy bérlőként a földön maradjon és munkája hozadékának *egyhatodából* éljen, *öthatodát* pedig bérlet fejében az új gazdának fizesse. Mi több. Ha az eladott földdarabért kapott ár nem fedezte az adósságot, vagy ha a kölcsönt zálogbiztosíték nélkül vették fel, akkor az adósnak el kellett adnia gyermekeit külföldre, rabszolgaságba, hogy hitelezőjét kielégítse. Az apa eladja gyermekeit — ez volt az apajog és a monogámia első gyümölcse! És ha a vérszopó még így sem volt kielégítve, az adóst magát is eladhatta rabszolgának. Így fest a civilizáció gyönyörű hajnalpírja az athéni népnél.

Korábban, amikor a nép élethelyzete még megfelelt a nemzetségi alkotmánynak, ilyen forradalmi átalakulás lehetetlen volt; most ez megtörtént, azt sem tudták, hogyan. Térjünk vissza egy pillanatra irokézeinkhez. Ott elgondolhatatlan volt az az állapot, amely most az athéniakra úgyszólván saját közreműködésük nélkül és minden bizonnyal akaratuk ellenére ránehezedett. Ott a létfenntartás megtermelésének évről évre változatlan módja sohasem hozhatott létre ilyen, mintegy kívülről rájuk kényszerített

összeütközéseket, gazdag és szegény, kizsákmányoló és kizsákmányolt közötti ellentétet. Az irokézek még nagyon távol álltak attól, hogy a természeten uralkodjanak, de a számukra érvényes természeti határokon belül urai voltak saját termelésüknek. Kiskertjeik rossz termésétől, tavaik és folyóik halkészletének, erdeik vadállományának kimerülésétől eltekintve, tudták, hogy létfenntartásukért kifejtett munkájuknak mi lesz az eredménye. Amit eredményeznie kellett, az a létfenntartásuk volt, szűkösebben vagy bőségesebben, ahogy jött; de sohasem eredményezhetett szándékolatlan társadalmi forradalmasodásokat, a nemzetségi kötelékek szétszakadását, a nemzetségek és törzsek tagjainak ellentett, harcban álló osztályokra hasadását. A termelés a legszűkebb korlátok között mozgott; de – a termelők saját terméküknek urai voltak. Ez volt a barbár termelés roppant előnye, amely a civilizáció beköszöntésével veszendőbe ment, és amelynek visszahódítása – de az embernek a természet felett immár kivívott hatalmas uralma és az immár lehetséges szabad társulás alapzatán – a legközelebbi nemzedékek feladata lesz.

A görögöknél más volt a helyzet. A nyájakban és luxustárgyakban létrejött magánbirtoklás az egyedek közötti cseréhez, a termékek *áruvá* változásához vezetett. És ez a magva az egész következő forradalmasodásnak. A termelők, mihelyt már nem közvetlenül maguk fogyasztották el terméküket, hanem csere útján kiadták kezükből, elvesztették az uralmat felette. Már nem tudták, mi lesz belőle, és lehetővé vált, hogy a terméket majdan a termelő ellen használják fel, annak kizsákmányolására és elnyomására. Ezért egyetlen társadalom sem őrizheti meg a saját termelése feletti uralmat és a termelési folyamata társadalmi hatásai feletti ellenőrzést, amely nem törli el az egyedek közötti cserét.

Hogy az egyedek közötti csere létrejötte után és a termékek áruvá változtatásával milyen gyorsan érvényesíti uralmát a termék a termelőn, azt az athéniaknak meg kellett tapasztalniok. Az árutermeléssel megjött a földnek egyedi, saját számlára végzett művelése és ezzel rövidesen az egyedek földtulajdona is. Megjött továbbá a pénz, az általános áru, amely minden más árura kicserélhető volt; de amikor az emberek a pénzt feltalálták, nem gondoltak arra, hogy ezzel ismét egy új társadalmi hatalmat teremtettek, azt az általános Egy Hatalmat, amely előtt az egész társadalomnak meg kellett hajolnia. És ez az új, megalkotóinak tudta és akarata nélkül hirtelen magasba törő hatalom egész ifjonti kíméletlenségével éreztette uralmát az athéniakkal.

Mit volt mit tenni? A pénz diadalmenetével szemben a régi nemzetségi alkotmány nemcsak tehetetlennek bizonyult; keretein belül teljességgel kép-

telen volt még csak helyet is találni olyasmi számára, mint pénz, adós és hitelező, adósságok kényszerbehajtása. De hát az új társadalmi hatalom megvolt, és semmiféle jámbor óhaj, a régi jó idők semmiféle visszavágyása nem űzte ki a világból a pénzt és a kamatuzsorát. Ráadásul a nemzetségi alkotmányon számos más, alárendelt jelentőségű rés is keletkezett. A nemzetségek és phratriák tagjainak összevissza keveredése az egész attikai területen, főleg magában Athén városában, nemzedékről nemzedékre fokozódott, annak ellenére, hogy az athéniak földjeiket eladhatták ugyan nemzetségen kívülieknek, lakóházukat azonban még most sem. A munka megosztása a különböző termelési ágak – földművelés, kézművesség, ez utóbbinak számos alfaja, kereskedelem, hajózás stb. – között az ipar és a forgalom haladásával egyre teljesebben kifejlődött; a népesség most már foglalkozása szerint oszlott meglehetősen szilárd csoportokra, s ezek mindegyikének egy sor új, közös érdeke volt, amelyeknek a nemzetségen vagy a phratrián belül nem volt helyük, amelyeknek az ellátása tehát új hivatalokat tett szükségessé. A rabszolgák száma jelentősen megszaporodott és már akkor is jóval nagyobb lehetett a szabad athéniak számánál; a nemzetségi alkotmány eredetileg nem ismert rabszolgaságot, tehát semmiféle eszközt sem a nemszabadok e tömegének kordábantartására. És végül a kereskedelem egy csomó idegent vonzott Athénba, akik ott a könnyebb pénzkereset miatt letelepedtek; ezek a régi alkotmány szerint szintén jogtalanok és védtelenek voltak, s bár hagyományosan megtűrték őket, mégis zavaró idegen elemet alkottak a népben.

Egyszóval, a nemzetségi alkotmány a végét járta. A társadalom napról napra jobban kinőtt belőle; még a szeme láttára keletkezett legsúlyosabb bajokat sem tudta gátolni vagy orvosolni. Közben azonban csendben kifejlődött az állam. Azok az új csoportok, amelyeket először a város és falu közötti, azután a különböző városi munkaágak közötti munkamegosztás hozott létre, új szerveket teremtettek érdekeik védelmére; mindenféle hivatalokat létesítettek. Azután az ifjú államnak mindenekelőtt saját hatalomra volt szüksége, amely a tengerjáró athéniaknál először is csak tengeri hatalom lehetett egyes kisebb háborúkhoz és a kereskedelmi hajók védelméhez. Már Szolón előtt, nem tudjuk mikor, létrehozták a naukrariákat, kis területi körzeteket, törzsenként tizenkettőt; mindegyik naukrariának egy-egy hadihajót kellett kiállítania, felszerelnie és legénységgel ellátnia, ezenkívül még két lovagot állított. Ez a berendezkedés kettősen megtámadta a nemzetségi alkotmányt. Először azzal, hogy közhatalmat teremtett, amely már nem esett egybe minden további nélkül a felfegyverzett nép összességével; másodszor azzal, hogy első ízben osztotta be a népet közcélokra nem rokonsági

csoportok, hanem *helyi együttlakásuk* szerint. Hogy ez mit jelentett, azt meglátjuk.

Minthogy a nemzetségi alkotmány nem tudott segítséget nyújtani a kizsákmányolt népnek, nem maradt más, csak a keletkező állam. És ez a szolóni alkotmánnyal meg is hozta a segítséget, ugyanakkor a régi alkotmány rovására újólag megerősítette magát. Szolón – nem tartozik itt ránk, miképpen váltották valóra az időszámításunk előtti 594. esztendőre eső reformját, – Szolón nyitotta meg az úgynevezett politikai forradalmak sorát, mégpedig a tulajdonba való beavatkozással. Minden eddigi forradalom arra irányult, hogy a tulajdon egyik fajtáját megvédelmezze a tulajdon egy másik fajtájával szemben. Nem védelmezhetik anélkül az egyiket, hogy a másikat meg ne sértsék. A nagy francia forradalomban feláldozták a hűbéri tulajdont, hogy megmentsék a polgárit; a szolóni forradalomban a hitelezők tulajdonának kellett sérelmet szenvednie az adósok tulajdona javára. Az adósságokat egyszerűen érvénytelennek nyilvánították. A részleteket nem ismerjük pontosan, de Szolón a költeményeiben azzal dicsekszik, hogy az eladósodott földekről eltüntette a zálogoszlopokat és visszahozta az adósságok miatt külföldre eladottakat és elmenekülteket. Ez csak nyílt tulajdonsértéssel volt lehetséges. És valóban, minden úgynevezett politikai forradalmat az elsőtől az utolsóig az – *egyik* fajta tulajdon védelmében csinálták és – egy *másik* fajta tulajdon elkobzásával, amit lopásnak is neveznek, hajtották végre. Így igaz, hogy harmadfélezer esztendő óta a magántulajdont csak tulajdonsértéssel lehetett fenntartani.

Mármost azon fordult meg a dolog, hogy megakadályozzák a szabad athéniak ilyen rabszolgasorba kerülésének visszatérését. Ezt mindenekelőtt általános rendszabályokkal érték el, pl. azzal, hogy eltiltották az olyan adósszerződéseket, amelyekben az adós személye volt a zálog. Továbbá megállapították az egyes ember által birtokolható földtulajdon legnagyobb mértékét, hogy a nemességnek a paraszti földre érzett farkasétvágyát legalább némiképpen korlátozzák. Azután alkotmánymódosítások következtek; a mi szempontunkból az alábbiak a legfontosabbak:

A tanács tagjainak számát négyszázra emelték – százra mindegyik törzsből; itt tehát még a törzs maradt az alapzat. De ez volt az egyetlen vonatkozás is, amelyben a régi alkotmányt bevonták az új államtestbe. Mert egyebekben Szolón a polgárokat négy osztályba sorolta, földbirtokuk és annak hozadéka szerint: 500, 300 és 150 medimnosz gabona (1 medimnosz = kb. 41 liter) volt a minimális hozadék az első három osztály számára; akinek ennél kevesebb volt a földbirtoka vagy birtoktalan volt, az a negyedik osztályba került. Az összes hivatalokat csak a legfelső három, a legmagasabba-

kat csak az első osztályból lehetett betölteni; a negyedik osztálynak csak az a joga volt, hogy a népgyűlésen felszólaljon és szavazzon, de itt választottak minden tisztviselőt, itt kellett azoknak számot adniok, itt hoztak minden törvényt, és itt a negyedik osztályé volt a többség. Az arisztokratikus előjogokat a vagyon előjogainak formájában részben megújították ugyan, de a döntő hatalom a népé maradt. Továbbá a négy osztály egy új hadiszervezetnek alapzatát alkotta. Az első két osztály állította ki a lovasságot; a harmadiknak nehézgyalogságként kellett szolgálnia; a negyediknek könnyű, vértezetlen gyalogságként vagy a hajóhadban, és ott valószínűleg zsoldot is kapott.

Itt tehát teljesen új elem vonul be az alkotmányba: a magánbirtok. Az állampolgárok jogait és kötelességeit földtulajdonuk nagysága szerint mérik, és amilyen arányban nő a vagyoni osztályok befolyása, abban az arányban szorulnak ki a régi vérrokonsági testületek; a nemzetségi alkotmány újabb vereséget szenvedett.

A politikai jogoknak a vagyon szerinti kimérése azonban nem olyan berendezkedés, amely nélkül az állam nem állhat fenn. Bármily nagy szerepe volt is az államok alkotmánytörténetében, mégis nagyon sok állam, és éppen a legteljesebben kifejlettek, nem voltak erre ráutalva. Athénban is csak átmeneti szerepe volt; Ariszteidész óta mindegyik polgár előtt nyitva állt minden hivatal.[107]

A rákövetkező nyolcvan év alatt az athéni társadalom fokozatosan belekerült abba az irányba, amelyben a következő évszázadokban továbbfejlődött. A Szolón előtti idők burjánzó földuzsorájának gátat szabtak, ugyanígy a földbirtok mértéktelen koncentrációjának is. A kereskedelem és a rabszolgamunkával mindinkább nagyban űzött kézművesség és műipar uralkodó kereseti ággá lett. Az emberek felvilágosultabbak lettek. Már nem saját polgártársaikat zsákmányolták ki a kezdeti brutális módon, hanem túlnyomóan a rabszolgákat és az Athénon kívüli vevőkört. Az ingó birtok, a pénzvagyon és a rabszolgákból és hajókból álló vagyon egyre nőtt, de most már nem csupán eszköz volt földbirtok megszerzésére, mint az első, korlátolt időkben, hanem öncéllá lett. Ezzel egyrészt a régi nemesi hatalomnak támadt győztes konkurrenciája az ipar és kereskedelem gazdagjainak új osztályában, másrészt azonban a régi nemzetségi alkotmány utolsó maradványai alól is kihúzták a talajt. A nemzetségek, phratriák és törzsek, amelyeknek tagjai most egész Attikában szétszórtan és teljesen összekeveredve laktak, ezzel egészen alkalmatlanokká lettek politikai testületek szerepére; számtalan athéni polgár egyik nemzetséghez sem tartozott, bevándorlók voltak, akik polgárjogot kaptak ugyan, de nem vették fel őket a régi nemzet-

ségi kötelékek egyikébe sem; mellettük egyre nőtt a csupán védelemben részesülő idegen bevándorlók[108] száma.

A pártharcok ezalatt tovább folytak; a nemesség igyekezett korábbi előjogait visszahódítani és egy pillanatra sikerült is megint fölülkerekednie, míg Kleiszthenész forradalma (időszámításunk előtt 509) végleg meg nem döntötte;[109] vele együtt azonban a nemzetségi alkotmány utolsó maradványát is.

Kleiszthenész az új alkotmányában figyelmen kívül hagyta a nemzetségeken és phratriákon alapuló négy régi törzset. Helyükbe egészen új szervezet lépett, a polgároknak már a naukrariákban megkísérelt, csupán a lakóhely szerinti beosztása alapján. Már nem a nemzetségi kötelékekhez való tartozás, hanem csakis a lakóhely volt döntő; nem a népet osztották be, hanem a területet, a lakosok politikai szempontból csak a terület puszta tartozékaivá váltak.

Egész Attikát száz községi körzetre, démoszra osztották, mindegyiknek önigazgatása volt. Mindegyik démoszban az ott lakó polgárok (démotészek) megválasztották elöljárójukat (démarkhosz) és kincstartójukat, valamint harminc, kisebb peres ügyek eldöntésére illetékes bírót. Saját templomot és védőistent vagy hérószokat is kaptak, akiknek papjait választották. A legmagasabb hatalom a démoszban a démotészek gyűlése volt. Ez, ahogy Morgan helyesen jegyzi meg, az önkormányzatú amerikai városközösség ősképe.[110] Ugyanazzal az egységgel, amellyel a modern állam a legmagasabb kialakulásában végződik, kezdődik a keletkező athéni állam.

Tíz ilyen egység, démosz egy törzset alkotott, de ezt, hogy megkülönböztessék a régi nemzetségi törzstől, most helyi törzsnek nevezik. A helyi törzs nem csupán önigazgató politikai, hanem egyben katonai testület volt; ez választotta a phülarkhoszt, vagyis a törzs elöljáróját, aki a lovasságot, a taxiarkhoszt, aki a gyalogságot, és a sztratégoszt, aki a törzs területén besorozott egész legénységet vezényelte. Öt hadihajót is állított a törzs, legénységgel és parancsnokokkal együtt, és névadó védőszentül egy attikai hérószt kapott. Végül ötven tanácsnokot választott az athéni tanácsba.

Mindezt betetőzte az athéni állam, amelyet a tíz törzs ötszáz választottjából összetevődő tanács és végső fokon a népgyűlés kormányzott, amelyben minden athéni polgárnak részvételi és szavazati joga volt; emellett a különböző igazgatási ágakat és bírói jogköröket arkhónok és más tisztviselők látták el. A végrehajtó hatalomnak Athénban nem volt legfőbb tisztviselője.

Ezzel az új alkotmánnyal és az igen nagyszámú védelemben részesülő, részben bevándorolt idegen, részben felszabadított rabszolga befogadásával kiszorultak a nemzetségi alkotmány szervei a közügyek intézéséből; magán-

egyletekké és vallási közösségekké süllyedtek. De a régi nemzetségi kor morális befolyása, hagyományos szemlélet- és gondolkodásmódja még sokáig tovább öröklődött és csak lassanként halt ki. Ez megmutatkozott egy további állami berendezkedésnél.

Láttuk, hogy az állam egyik lényeges ismertetőjele a nép tömegétől megkülönböztetett közhatalom. Athénnak akkor még csak néphadserege és közvetlenül a nép által állított hajóhada volt; ezek védték meg kifelé és ezek tartották kordában a rabszolgákat, akik már akkor a népesség nagy többségét alkották. A polgárokkal szemben a közhatalom először csak mint rendőrség állt fenn, amely egyidős az állammal; ezért is beszéltek a XVIII. századi naiv franciák civilizált nemzetek helyett rendőrösített nemzetekről (nations policées). Az athéniak tehát államukkal egyidejűleg rendőrséget is létesítettek, gyalogos és lovas íjászokból álló igazi zsandárságot – Landjägereket*, ahogy Dél-Németországban és Svájcban mondják. De ezt a zsandárságot – *rabszolgákból* alakították. Ez a fogdmeg-szolgálat a szabad athéniak szemében olyan lealázó volt, hogy inkább fogatták le magukat fegyveres rabszolgákkal, semmint e gyalázatos munkára maguk vállalkoztak volna. Ez még a régi nemzetségi érzület volt. Rendőrség nélkül az állam nem állhatott fenn, de még fiatal volt és még nem rendelkezett elég morális tekintéllyel ahhoz, hogy tiszteltté tegye azt a mesterséget, amelyet az idősebb nemzetségtársak szükségképp becstelennek láttak.

Hogy mennyire megfelelt a fő vonásaiban immár kész állam az athéniak új társadalmi helyzetének, az megmutatkozik a gazdagság, a kereskedelem és az ipar gyors felvirágzásában. Az az osztályellentét, melyen a társadalmi és politikai berendezkedések nyugodtak, már nem a nemesség és a köznép, hanem a rabszolgák és a szabadok, a védettek és a polgárok ellentéte volt. A teljes virágzás idején az egész athéni szabad polgárság, nőket és gyermekeket beleértve, mintegy 90 000 főből állt, ehhez mindkét nembeli rabszolgák 365 000-en, védettek – idegenek és felszabadítottak – 45 000-en. Minden felnőtt férfipolgárra tehát legalább 18 rabszolga és kettőnél több védett jutott. A rabszolgák nagy száma onnan eredt, hogy sokan közülük manufaktúrákban, nagy helyiségekben együtt dolgoztak felügyelők keze alatt. A kereskedelem és ipar fejlődésével azonban a vagyon kevés kézben halmozódott fel és koncentrálódott, a szabad polgárok tömege pedig elszegényedett; számukra nem maradt más választás, mint az, hogy vagy konkurrenciát csinálnak saját kézműves munkájukkal a rabszolgamunkának, ami gyalázatosnak, nyomorúságos dolognak számított és kevés sikerrel is kecsegtetett –

* – csendőröket – *Szerk.*

vagy pedig lezüllenek. Az utóbbit tették – az adott viszonyok közt szükségszerűen –, és minthogy ők voltak a tömeg, ezzel az egész athéni államot tönkretették. Nem a demokrácia tette tönkre Athént, amint azt a fejedelmek előtt farkcsóváló európai iskolamesterek állítják, hanem a rabszolgaság, amely a szabad polgár munkáját megvetetté tette.

Az athéni állam keletkezése különösen tipikus mintája egyáltalában az államalakulásnak, egyrészt mert egészen tisztán, minden külső vagy belső erőszak beavatkozása nélkül megy végbe – Peiszisztratosz rövid ideig tartó bitorló uralma[111] nyomot sem hagyott –, másrészt mert egy rendkívül magas formafejlettségű államot, demokratikus köztársaságot bontakoztat ki közvetlenül a nemzetségi társadalomból, végül mert minden lényeges részletét kellőképpen ismerjük.

VI

Nemzetség és állam Rómában

A Róma alapításáról szóló mondából kiderül, hogy az első letelepülők számos (a monda szerint száz) egy törzsbe egyesült latin nemzetség tagjai voltak; ezekhez nemsokára csatlakozott egy állítólag szintén száz nemzetséget számláló sabellus törzs, végül egy harmadik, különböző elemekből álló és állítólag ugyancsak száz nemzetséget magában foglaló törzs. Első pillantásra látható az egész elbeszélésből, hogy itt már kevés természetadta dolog van, kivéve a nemzetséget, és némely esetekben ez maga is csak egy az őshazában még tovább fennálló anyanemzetség hajtása. A törzsek homlokán ott a mesterséges képződmény bélyege, ámbár többnyire rokon elemekből és a régi, nem csinált, hanem természetesen nőtt törzs mintájára tevődtek össze; emellett nincs kizárva, hogy a három törzs mindegyikének magva egy valódi, régi törzs lehetett. A középtag, a phratria, tíz nemzetségből állt és curiának hívták; ilyen curia tehát harminc volt.

Elismert dolog, hogy a római nemzetség a göröggel azonos intézmény volt; ha a görög nemzetség továbbalakulása annak a társadalmi egységnek, amelynek ősformáját az amerikai rézbőrűek mutatják, akkor ugyanez áll minden további nélkül a római nemzetségre is. Mondanivalónkat tehát itt rövidebbre foghatjuk.

A római nemzetségnek, legalábbis a város legrégibb korában, a következő volt az alkotmánya:

1. A nemzetségtársak kölcsönös öröklési joga; a vagyon a nemzetségben maradt. Minthogy a római nemzetségben, akár a görögben, már apajog uralkodott, a női ágú utódok az örökösödésből ki voltak zárva. Az általunk ismert legrégibb írott római jog, a Tizenkéttáblás Törvény[112] szerint elsősorban a gyermekek örököltek mint vérszerinti örökösök; ilyenek hiányában az agnatusok (*férfiági* rokonok), és ha ilyen sem volt, akkor a nemzetségtársak. A vagyon minden esetben a nemzetségben maradt. Látjuk itt, hogyan hatolnak be a nemzetségi szokásba fokozatosan új, a megszaporodott vagyon és a monogámia okozta jogi határozmányok: a nem-

zetségtársak eredetileg egyenlő öröklési jogát – alkalmasint már korán, mint fent említettük – először gyakorlatilag az agnatusokra korlátozzák, végül a gyermekekre és azok utódaira férfi ágon; a Tizenkét Táblában ez magától értetődőleg fordított sorrendben jelenik meg.

2. Közös temetkezőhely birtoka. A patricius Claudius nemzetség, mikor Regiliből bevándorolt Rómába, egy darab földet kapott kiutalva a maga számára és hozzá közös temetkezőhelyet a városban. Még Augustus alatt is a teutoburgi erdőben[113] elesett Varus Rómába hozott fejét* a gentilitius tumulusban** temették el; nemzetségének (Quinctilius) tehát még megvolt a külön sírdombja.

3. Közös vallási ünnepek. Ezek – a sacra gentilitia – ismertek.

4. Kötelezettség arra, hogy a nemzetségen belül nem kötnek házasságot. Ezt, úgy látszik, Rómában sohasem foglalták írott törvénybe, de a szokás megmaradt. A rengeteg római házaspár közt, amelyeknek neve ránk maradt, egyetlenegy sincs, amelyben a férj és a feleség nemzetségi neve ugyanaz volna. Az örökösödési jog ugyancsak bizonyítja ezt a szabályt. A feleség a házasság révén elveszti agnatusi jogait, kilép nemzetségéből; apjától vagy apja fivéreitől sem ő, sem gyermekei nem örökölhetnek, mert különben az apai nemzetség elveszítené az örökrészt. Ennek csak azzal az előfeltevéssel van értelme, hogy a nő nem mehet nemzetségtársához feleségül.

5. Közös földbirtok. Ez az ősidőkben mindig megvolt, mihelyt megkezdték a törzsi föld felosztását. A latin törzseknél a föld részint a törzs, részint a nemzetség, részint a háztartások birtokában volt, amelyek akkoriban aligha*** voltak egyes monogám családok. Állítólag Romulus osztott ki először egyedeknek földet, mindenkinek körülbelül egy hektárt (két jugerumot). De még később is találunk földbirtokot a nemzetségek kezében, nem is szólva az állami földről, amely körül a köztársaság egész belső története forog.

6. A nemzetség tagjainak kötelessége egymás kölcsönös védelmére és támogatására. Ennek már csak romjait mutatja az írott történelem; a római állam mindjárt kezdettől fogva olyan túlhatalommal lépett fel, hogy a méltánytalansággal szembeni védelem joga reá szállott át. Mikor Appius Claudiust letartóztatták,[114] egész nemzetsége gyászt öltött, még azok is, akik személyes ellenségei voltak. A második pún háború[115] idején a nem-

---

* *Az 1884-es kiadásban a mondat hátralevő része helyett*: a Gens Quinctilia sírhelyén (gentilitius tumulus) temették el. – *Szerk.*

** – nemzetségi sírhelyen – *Szerk.*

*** *Az 1884-es kiadásban* akkoriban aligha *helyett*: nem szükségképpen – *Szerk.*

zetségek szövetkeztek hadifogoly nemzetségtársaik kiváltására; a szenátus ezt *megtiltotta* nekik.

7. Jog a nemzetségi név viselésére. Ez megmaradt a császárkorig; a felszabadítottaknak megengedték, hogy volt uraik nemzetségnevét felvegyék, de ez nem járt nemzetségi jogokkal.

8. Jog idegeneknek a nemzetségbe fogadására. Ez valamely családba való befogadás útján történt (mint az indiánoknál), ezzel együttjárt a nemzetségbe való felvétel is.

9. Az elöljáró választásának és elmozdításának jogáról sehol sem történik említés. Minthogy azonban Róma első idejében minden hivatalt választás vagy kinevezés útján töltöttek be, a választott királyon kezdve lefelé, és a curiák is választották a papjaikat, feltehetjük ugyanezt a nemzetségi elöljárókkal (princepsek) kapcsolatban is – bármennyire szabállyá lehetett is, hogy a választás a nemzetségnek egy és ugyanazon családjából történt.

Ez volt a *római nemzetség* hatásköre. Az apajogra való, már befejezett áttérés kivételével ez hű tükörképe az irokéz nemzetség jogainak és kötelességeinek; itt is „félreismerhetetlenül kikandikál az irokéz".

Hogy még ma is mekkora zűrzavar uralkodik a legelismertebb történetíróinknál is a római nemzetségi rendet illetően, erre csak egy példát. Mommsen a köztársasági és az augustusi kor római tulajdonneveiről szóló értekezésében („Römische Forschungen", Berlin 1864, I. köt.) ezt mondja: „Az összes férfi nemzetségtársakon kívül – kivéve természetesen a rabszolgákat, de beleértve a befogadottakat és védetteket – a nemzetségi név a nőket is megilleti... A törzs" (ahogy Mommsen itt a genset fordítja) „egy ... közös – valóságos vagy vélt, vagy akár költött – leszármazásból eredő, az ünnepek, a temetkezés és az örökösödés közössége által egyesített közösségi intézmény, melybe az összes személyileg szabad egyéneknek, tehát a nőknek is bele lehet és kell magukat számítaniok. A férjes nők nemzetségi nevének meghatározása körül azonban nehézség merül fel. Addig persze nincs ilyen nehézség, amíg a nőnek csakis nemzetségtársával volt szabad házasodnia; és kimutatható, hogy sokáig nehezebb volt a nőnek nemzetségén kívül férjhez mennie, mint azon belül, mert hiszen ezt a jogot, a gentis enuptiót* még a hatodik században is mint személyes előjogot jutalomként adományozták... Ahol azonban ilyen kiházasodások előfordultak, a legrégibb időben a nőnek ezzel együtt minden bizonnyal át kellett mennie férjének törzsébe. Semmi sem biztosabb, mint az, hogy a feleség a régi vallási házasságban teljesen belép a férj jogi és szakrális

* – kiházasodást a nemzetségből; nemzetségenkívüli házasságot – *Szerk.*

közösségébe és kilép a magáéból. Ki ne tudná, hogy a férjes nő elveszíti nemzetségtársaival szemben mind aktív, mind passzív örökösödési jogát, ezzel szemben örökösödési kötelékbe kerül férjével, gyermekeivel és egyáltalában férje nemzetségtársaival? Ha pedig férjének mintegy gyermekévé válik és férje családjába kerül, hogyan maradhatna távol annak nemzetségétől?" (8 11. old.)

Mommsen azt állítja tehát, hogy a római nőknek, akik valamilyen nemzetséghez tartoztak, eredetileg csak nemzetségükön *belül* volt szabad házasodniok, a római nemzetség tehát endogám volt és nem exogám. Ez a nézet, amely ellentmond más népekkel kapcsolatos minden tapasztalatunknak, főként, ha ugyan nem kizárólag, Liviusnak egyetlen sokat vitatott passzusán alapul (XXXIX. könyv 19. fej.), amely szerint a város 568. esztendejében, időszámításunk előtt 186-ban, a senatus elhatározta, uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset – hogy Fecenia Hispalának joga legyen vagyona felett rendelkezni, azt csökkenteni, nemzetségén kívül házasodni, gyámot választani, egészen úgy, mintha e jogot (elhalt) férje végrendeletileg ráruházta volna; hogy férjhez mehet teljes jogú szabad emberhez, és annak, aki feleségül veszi őt, ezt ne róják fel rossz cselekedetéül vagy szégyenéül.

Kétségtelenül tehát itt Fecenia, egy felszabadított, megkapja a jogot, hogy a nemzetségen kívül házasodjék. És éppilyen kétségtelenül eszerint a férjnek joga volt feleségére végrendeletileg ráruházni a jogot, hogy az ő halála után a nemzetségen kívül házasodjék. De *melyik* nemzetségen kívül?

Ha a nőnek nemzetségén belül kellett házasságot kötnie, mint Mommsen felteszi, akkor házassága után is ebben a nemzetségben maradt. De először is éppen a nemzetségnek ez az állítólagos endogám volta az, amit bizonyítani kell. Másodszor pedig, ha a nőnek a nemzetségben kellett házasodnia, akkor természetesen a férfinak is, hiszen különben nem kapott feleséget. Akkor oda jutunk, hogy a férj végrendeletileg olyan jogot ruházhatott feleségére, amelylyel ő maga, önmagára vonatkozólag, nem rendelkezett; jogi képtelenségre jutunk. Mommsen ezt maga is érzi és ezért feltételezi: „a nemzetségből való kiházasodáshoz jogilag bizonyára nem csupán a hatalom birtokosának, hanem valamennyi nemzetségtársnak a beleegyezésére volt szükség" (10. old., jegyzet). Ez egyrészt igen merész feltételezés, másrészt ellentmond az idézet világos szövegének; a senatus ezt a jogot a *férj helyett* adja meg, kifejezetten sem többet, sem kevesebbet nem ad a nőnek, mint amennyit a férje adhatott volna neki, de amit ad neki, az *abszolút*, semmi egyéb

korlátozástól nem függő jog; ha tehát él vele, ez jövendő férjének se legyen hátrányára; sőt utasítja az akkori és jövőbeni consulokat és praetorokat, gondoskodjanak arról, hogy emiatt a nőt semmiféle méltánytalanság ne érje. Mommsen feltevése tehát teljességgel megengedhetetlennek látszik.

Vagy pedig: a nő más nemzetségbeli férfihoz ment feleségül, de ő maga a születése szerinti nemzetségben maradt. Akkor a fenti passzus szerint a férjének joga lett volna arra, hogy megengedje feleségének, hogy kiházasodjék a saját nemzetségéből. Vagyis joga lett volna intézkedni egy olyan nemzetség ügyeiben, amelyhez nem is tartozott. A dolog olyan képtelenség, hogy több szót nem is kell vesztegetni rá.

Marad tehát csak az a feltevés, hogy a nő első házasságában más nemzetségbeli férfihoz ment feleségül és a házasság révén minden további nélkül átlépett férje nemzetségébe, mint ezt ilyen esetekre Mommsen ténylegesen el is fogadja. Akkor nyomban magyarázatot kap az egész összefüggés. A nőnek, akit a házasság kiszakított régi nemzetségéből és felvettek az új nemzetségi kötelékbe, a férfiéba, egészen különleges helyzete van ebben. Tagja ugyan a nemzetségnek, de nem vérrokon; felvételének módja eleve kizárja, hogy megtiltsák neki a házasságot azon a nemzetségen belül, amelybe csak az imént házasodott be; felvették továbbá a nemzetség házassági kötelékébe, férje halálakor örököl annak vagyonából, tehát egy nemzetségtárs vagyonából. Mi sem természetesebb, mint hogy e vagyonnak a nemzetségen belül kell maradnia, hogy tehát a nő köteles első férjének egy nemzetségtársához menni feleségül és senki máshoz. Ha pedig kivételt tesznek, ki más illetékes arra, hogy felhatalmazza rá, ha nem az, aki e vagyont ráhagyta, az első férje? Abban a pillanatban, amikor feleségére vagyonrészt hagy és egyúttal megengedi neki, hogy ezt a vagyonrészt házasság révén vagy házasság következtében átvigye idegen nemzetségbe, a vagyon még az övé, tehát betű szerint csak a maga tulajdonáról rendelkezik. Ami magát a nőt illeti és férje nemzetségéhez való viszonyát, nos, férje volt az, aki őt egy szabad akarati aktussal — a házassággal — ebbe a nemzetségbe bevitte; tehát ugyancsak természetesnek látszik, hogy ő az alkalmas személy arra, hogy felhatalmazza a nőt az ebből a nemzetségből egy második házassággal történő kilépésre. Röviden, a dolog egyszerűnek és magától értetődőnek látszik, mihelyt elejtjük az endogám római nemzetségre vonatkozó csodálatos elképzelést és azt Morgannal együtt eredetileg exogámnak fogjuk fel.

Még egy utolsó feltevés marad, amelynek ugyancsak akadtak képviselői, sőt alkalmasint a legnagyobb számban: A passzus eszerint csak annyit mond, „hogy felszabadított szolgálóknak (libertae) külön beleegyezés

nélkül nem volt szabad e gente enubere" (a nemzetségen kívül házasodni) „vagy máskülönben olyan aktust végeznie, amely, capitis deminutio minimával* járván, a libertának a nemzetségi kötelékből való kilépését idézte volna elő". (Lange: „Römische Altertümer", Berlin 1856, I. köt. 195. old., ahol liviusi passzusunkkal kapcsolatban Huschkéra történik hivatkozás.[116]) Ha ez a feltevés helyes, akkor a passzus végképp semmit sem bizonyít a teljes jogú szabad római nőkre vonatkozólag, és végképp nem lehet szó arról a kötelezettségükről, hogy a nemzetségen belül menjenek férjhez.

Az enuptio gentis kifejezés csak ezen az egy helyen és az egész római irodalomban sehol másutt nem fordul elő; az enubere – kiházasodni – szó csak három ízben, szintén Liviusnál, de ott sem a nemzetséggel kapcsolatban. Az a fantázia, hogy a római nők csak a nemzetségen belül házasodhattak, csak ennek az egy helynek köszönheti létezését. De ez teljességgel fenntarthatatlan. Mert a passzus vagy a felszabadítottak különleges korlátozására vonatkozik és akkor mit sem bizonyít a teljes jogú szabad nőket (ingenuae) illetően, vagy pedig teljes jogú szabad nőkre is érvényes és akkor éppen azt bizonyítja, hogy a nő szabály szerint a nemzetségén kívül házasodott, de a házassággal átlépett férje nemzetségébe, – tehát Mommsen ellen és Morgan mellett szól. –**

Róma alapítása után csaknem háromszáz esztendővel még olyan erősek voltak a nemzetségi kötelékek, hogy egy patricius nemzetség, a Fabiusoké, a senatus beleegyezésével, saját szakállára hadjáratot indíthatott a szomszédos Veji város ellen. 306 Fabius vonult harcba, úgy mondják, és kelepcébe csalva egytől egyig megölték őket; egyetlenegy életben maradt fiú tartotta fenn a nemzetséget.

Tíz nemzetség alkotott, mint mondottuk, egy phratriát, amelyet itt curiának hívtak és fontosabb közhatásköre volt, mint a görög phratriának. Minden curiának saját vallásgyakorlásai, szentélyei és papjai voltak; ez utóbbiak összességükben alkották a római papi collegiumok egyikét. Tíz curia alkotott egy törzset, amelynek valószínűleg, mint a többi latin törzsnek, eredetileg választott elöljárója – hadvezére és főpapja – volt. A három törzs összessége alkotta a római népet, a Populus Romanust.

A római néphez csak az tartozhatott tehát, aki egy nemzetségnek és ennek révén egy curiának és egy törzsnek tagja volt. E nép első alkotmánya a következő volt. A közügyeket mindenekelőtt a senatus intézte, amely,

* – a családi jogok elvesztésével – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban a 110. oldalon levő 6.* („Hogy még ma is mekkora zűrzavar" *kezdetű) bekezdéstől idáig terjedő szövegrész hiányzik. – Szerk.*

mint Niebuhr elsőként helyesen meglátta, a háromszáz nemzetség elöljáróiból tevődött össze; éppen ezért, mint a nemzetségek véneit, atyáknak – patres – nevezték őket, összességüket pedig senatusnak (vének tanácsa a senex – öreg – szóból). Az, hogy az elöljárót szokásszerűen mindegyik nemzetségnek mindig ugyanabból a családjából választották, itt is életre hívta az első törzsi nemességet; ezek a családok patriciusoknak nevezték magukat és kizárólagos igényt támasztottak a senatusba és minden egyéb hivatalba való bekerülés jogára. Azt, hogy a nép ebbe az igénybe idővel belement és az tényleges joggá változott, a monda akként fejezi ki, hogy az első senatoroknak és utódaiknak Romulus adta a patriciatust és a velejáró előjogokat. A senatus, akárcsak az athéni bulé, számos ügyben döntött, a fontosabbakban, nevezetesen az új törvényekben, előzetes tanácskozást tartott. Ezekről a népgyűlés, neve szerint comitia curiata (curiák gyűlése) döntött. A nép curiánként csoportosulva összegyűlt, mindegyik curiában valószínűleg nemzetségek szerint, a döntésnél a harminc curia mindegyikének egy-egy szavazata volt. A curiák gyűlése fogadott el vagy vetett el minden törvényt, választotta meg az összes magasabb tisztviselőket, a rexet (az úgynevezett királyt) is beleértve, üzent hadat (békét azonban a senatus kötött) és mint legfelsőbb bíróság döntött a részesek fellebbezése esetén mindazon ügyekben, amelyben halálos ítéletet mondtak ki római polgárra. – Végül a senatus és a népgyűlés mellett ott állt a rex, aki pontosan megfelelt a görög baszileusznak és semmiképpen sem volt az a csaknem abszolút király, akinek Mommsen ábrázolja.[117]* Ő is hadvezér volt, főpap és bizonyos bíróságok elnöke. Polgári hatásköre vagy a polgárok élete, szabadsága és tulajdona feletti hatalma egyáltalán nem volt, amennyiben az nem a hadvezér fegyelmi hatalmából vagy a bírósági elnök ítéletvégrehajtó hatalmából fakadt. A rex tisztsége nem volt örökletes; ellenkezőleg, a curiák gyűlése, valószínűleg elődjének javaslatára, először megválasztotta és azután egy második gyűlésen ünnepélyesen beiktatta. Hogy elmozdítható is volt, azt bizonyítja Tarquinius Superbus sorsa.

Mint a hőskorban a görögök, a rómaiak tehát az úgynevezett királyok

* A latin rex ugyanaz, mint az ír-kelta righ (törzsi elöljáró) és a gót reiks; hogy ez ugyanúgy, mint eredetileg a német Fürst (azaz mint angolul first, dánul förste, az első) is, nemzetségi vagy törzsi elöljárót jelentett, az kitűnik abból, hogy a gótoknak már a negyedik században külön szavuk volt a későbbi királyra, egy egész nép hadvezérére: thiudans. Ulfilas Bibliafordítása Artaxerxészt és Heródest sohasem nevezi reiksnek, hanem thiudansnak, és Tiberius császár birodalmát sem reikinek, hanem thiudinassusnak. Thiudareiks, Theodorich, azaz Dietrich gót thiudansnak vagy – ahogy pontatlanul fordítjuk – királynak a nevében ez a két elnevezés egybeolvad. — *Engels jegyzete.*

idején nemzetségeken, phratriákon és törzseken alapuló és ezekből kifejlesztett katonai demokráciában éltek. A curiák és törzsek részben mesterséges alakulatok voltak ugyan, de ama társadalom valódi, természetadta mintái szerint formálták őket, amelyből eredtek, és amely még mindenfelől körülvette őket. A természetadta patricius nemesség már tért hódított ugyan, a rexek fokozatosan bővíteni próbálták ugyan hatáskörüket – ez azonban mit sem változtat az alkotmány eredeti alapjellegén, és egyedül ezen fordul meg a dolog.

Róma város és a hódítás által megnövelt római terület népessége közben megszaporodott, részben bevándorlás folytán, részben a leigázott, többnyire latin körzetek lakosaival. Mindezek az új állampolgárok (a cliensek kérdését itt félretesszük) kívül álltak a régi nemzetségeken, curiákon és törzseken, nem voltak tehát a Populus Romanus, a tulajdonképpeni római nép része. Személyileg szabad emberek voltak, földtulajdonuk lehetett, adót kellett fizetniök és katonai szolgálatot teljesíteniök. Hivatalt azonban nem viselhettek és sem a curiák gyűlésén nem vehettek részt, sem a meghódított állami földek elosztásában. Ők alkották az összes közjogokból kizárt plebset. Folyton növekvő számuk, katonai kiképzésük és felfegyverzettségük révén fenyegető hatalommá lettek a régi, minden kívülről jövő szaporulat elől most szilárdan lezárt populusszal szemben. Ehhez járult még, hogy a földbirtok, úgy látszik, meglehetős egyenletesen oszlott el populus és plebs között, míg az akkor persze még nem nagyon fejlett kereskedelmi és ipari vagyon bizonyára túlnyomórészt a plebs kezén volt.

Minthogy sűrű homály fedi Róma egészen mondaszerű őstörténetét – s ezt a homályt még erősen fokozzák a későbbi forrásmunkák jurisztikus műveltségű szerzőinek racionális-pragmatikus értelmezési kísérletei és beszámolói –, lehetetlen bármi határozottat mondani annak a forradalomnak sem az idejéről, sem a lefolyásáról, sem az indítékáról, amely a régi nemzetségi alkotmánynak véget vetett. Csak az bizonyos, hogy oka a plebs és a populus közötti küzdelmekben rejlett.

A Servius Tullius rexnek tulajdonított új alkotmány, amely görög mintákra, nevezetesen Szolónra támaszkodott, új népgyűlést alkotott, amelyben különbség nélkül benne volt vagy kimaradt populus és plebs, aszerint, hogy teljesített-e katonai szolgálatot vagy sem. Az egész hadköteles lakosságot vagyona szerint hat osztályba sorolták. Az öt osztályban a legkisebb birtok rendre ez volt: I. 100 000 as, II. 75 000, III. 50 000, IV. 25 000, V. 11 000 as; Dureau de la Malle nyomán ez körülbelül 14 000, 10 500, 7000, 3600 és 1570 márka. A hatodik osztály, a proletariusok, a kevésbé vagyonosokból, a szolgálat és adózás alól mentesekből állott. A centuriák új népgyűlésén

(comitia centuriata) a polgárok katonai rendben álltak fel, csapatonként száz emberből álló centuriáikban, és mindegyik centuriának egy szavazata volt. Az első osztály azonban 80 centuriát állított ki, a második 22-t, a harmadik 20-at, a negyedik 22-t, az ötödik 30-at, a hatodik is tisztesség okáért egyet. Ezekhez járultak még a leggazdagabbaktól kikerült lovasok 18 centuriával, összesen 193; a szavazatok többsége: 97. Mármost egymagukban a lovasoknak és az első osztálynak együttvéve 98 szavazata, tehát többsége volt; ha ezek egyetértettek, a többit meg sem kellett kérdezni, az érvényes határozat meg is volt.

A centuriáknak erre az új gyűlésére szálltak át most a curiák korábbi gyűlésének összes politikai jogai (néhány névleges jogon kívül); a curiák és az őket alkotó nemzetségek ezáltal, akárcsak Athénban, pusztán magánjellegű és vallási társulásokká süllyedtek és mint ilyenek még sokáig tovább tengődtek, a curiák gyűlése pedig nemsokára egészen feledésbe ment. Hogy a három régi nemzetségi törzset is kiszorítsák az államból, egy sereg politikai joggal rendelkező négy helyi törzset vezettek be, amelyek a város egy-egy negyedét lakták.

Ezzel Rómában is, már az úgynevezett királyság eltörlése előtt, szétfeszítették a személyes vérségi kötelékeken nyugvó régi társadalmi rendet és helyébe új, területi beosztáson és vagyoni különbségen alapuló, valóságos állami alkotmányt tettek. A közhatalmat itt a hadköteles polgárság alkotta, szemben nemcsak a rabszolgákkal, hanem a katonai szolgálatból és fegyverviselésből kizárt úgynevezett proletariusokkal is.

Ezen új alkotmány keretében, melyet csak tovább kialakított a valóságos királyi hatalmat bitorló utolsó rex, Tarquinius Superbus elűzése és a rexnek két egyenlő hivatali hatalommal rendelkező hadvezérrel (consullal) való helyettesítése (mint az irokézeknél) – ezen alkotmány keretében mozog a római köztársaság egész története, a patriciusok és plebejusok minden harcával a hivatalokba való bejutás és az állami földekben való részesedés körül; míg végül a patricius nemesség beolvadt a nagy föld- és pénzbirtokosok új osztályába, akik fokozatosan megkaparintották a katonai szolgálat által tönkretett parasztok összes földbirtokát, az így keletkezett roppant földbirtokokat rabszolgákkal műveltették meg, Itáliát elnéptelenítették és ezzel nemcsak a császárságnak nyitottak kaput, hanem utódainak, a német barbároknak is.

VII

A nemzetség a keltáknál és a németeknél

Helyszűke miatt nem térhetünk ki a legkülönbözőbb vad és barbár népeknél tisztább vagy homályosabb formában még most is fennálló nemzetségi intézményekre vagy ezek nyomaira az ázsiai kultúrnépek régebbi történetében. Egyikét vagy másikát mindenütt megtaláljuk. Csak néhány példa: Még mielőtt a nemzetséget felismerték volna, éppen az az ember, aki a legtöbbet fáradozott ennek félreértésén, MacLennan kimutatta és egészében helyesen leírta a nemzetséget a kalmüköknél, cserkeszeknél, szamojédoknál és három indiai népnél: a varaliknál, a magaroknál és munnipuriknál. Újabban M. Kovalevszkij felfedezte és leírta a psávoknál, hevszuroknál, szvanoknál és más kaukázusi törzseknél.* Itt csak néhány rövid megjegyzést a keltáknál és germánoknál előforduló nemzetségről.

A ránkmaradt legrégibb kelta törvények a nemzetséget még teljes elevenségében mutatják; Írországban a néptudatban legalábbis ösztönösen ma is él, miután az angolok erőszakkal szétfeszítették; Skóciában a múlt század derekán még teljes virágjában volt, és itt is csak az angolok fegyvereivel, törvényhozásával és bíróságaival szemben maradt alul.

Az ó-walesi törvények, amelyeket több száz évvel az angol hódítás[118] előtt, legkésőbb a XI. században foglaltak írásba, még egész falvak közösségi földművelését mutatják, habár csak mint a korábbi általános szokás kivételes maradványát; mindegyik családnak öt acre földje volt saját megművelésre, emellett egy földdarabot közösen műveltek és a hozamot elosztották. Írország és Skócia analógiájára nem fér hozzá kétség, hogy e faluközösségek nemzetségeket vagy nemzetségek alosztásait képviselik, még ha a walesi törvények újabb átvizsgálása, amire nem telik időm (kivonataim 1869-ből valók[119]), nem bizonyítaná is ezt közvetlenül. Azt azonban közvetlenül bizonyítják a walesi források és velük együtt az írországiak is, hogy a XI. szá-

* *Az 1884-es kiadásban az utolsó három mondat (az „Egyikét vagy másikát" kezdetűtől) hiányzik. – Szerk.*

zadban a keltáknál a párosházasságot még korántsem szorította ki a monogámia. Walesben a házasság csak hét év után vált felbonthatatlanná, jobbanmondva felmondhatatlanná. Ha csak három éjszaka hiányzott a hét évhez, a házasfelek elválhattak. Ez esetben osztoztak: a nő végezte az osztást, a férfi választotta a maga részét. A bútorokat bizonyos nagyon mulatságos szabályok szerint osztották el. Ha a férfi bontotta fel a házasságot, vissza kellett adnia a nőnek a hozományt és még másegyebet is; ha a nő bontotta fel, akkor kevesebbet kapott. A gyermekek közül kettőt kapott a férfi, egyet, a középsőt az asszony. Ha a nő a válás után másik férjet választott, az első férje pedig újra érte ment, követnie kellett őt akkor is, ha *fél*lábbal az új nászágyban volt már. Ha azonban hét évig együtt élt a két házastárs, akkor férj és feleség voltak, előzetes formális házasság nélkül is. A lányok házasság előtti erényességét egyáltalán nem tartották be és nem követelték meg szigorúan; az erre vonatkozó rendelkezések rendkívül frivol természetűek és semmiképpen sem felelnek meg a polgári erkölcsnek. Ha a nő házasságtörést követett el, a férfi megverhette (egyike a három esetnek, amikor ez meg volt engedve neki, különben büntetés alá esett), de további elégtételt nem követelhetett, mert „ugyanazért a vétségért vagy engesztelés jár, vagy boszszú, de nem mindkettő egyszerre"[120]. Igen átfogó okok voltak, amelyekre hivatkozva a nő a válást kérhette anélkül, hogy az osztozkodásnál igényei csorbát szenvedtek volna: elégséges ok volt a férj rossz szagú lehelete. A törvénykönyvben nagy szerepet játszik a törzsfőnöknek vagy királynak az első éj jogának megváltásáért fizetendő díj (gobr merch, innen a középkori marcheta, franciául marquette). A nőknek a népgyűléseken szavazati joguk volt. Ha még hozzáfűzzük, hogy Írországban hasonló viszonyokra van tanúbizonyság; hogy ott az ideiglenes házasság szintén nagyon szokásos volt, és az asszonynak válás esetén pontosan szabályozott, nagy kedvezményei voltak, a házi munkájáért még kártérítés is járt neki; hogy ott „első feleség" is akad más feleségek mellett, és a házasságon belül vagy házasságon kívül született gyermekek között az örökség megosztásánál nem tesznek különbséget – akkor a párosházasság olyan képét kapjuk, amelyhez képest az Észak-Amerikában érvényes házasságforma szigorúnak tűnik, de hát ez nem meglepő a XI. században egy olyan népnél, amely Caesar idejében még csoportházasságban élt.

Az ír nemzetséget (sept, a törzs neve clainne, clan) nemcsak a régi jogkönyvek, hanem azok az angol jogászok is megerősítik és leírják, akiket a XVII. században átküldtek Írországba, hogy a clanok földjét az angol király domíniumává változtassák. Ez utóbbi időig a föld a clan vagy nemzetség köztulajdona volt, hacsak a főnökök nem változtatták már saját magán-

domíniumukká. Ha egy nemzetségtárs meghalt, tehát egy háztartás megszűnt, az elöljáró (caput cognationisnak* nevezték az angol jogászok) az egész terület földjét újra felosztotta a többi háztartás között. Ez nyilván nagyjából a Németországban érvényes szabályok szerint ment végbe. Találunk még most is néhány – negyven-ötven évvel ezelőtt pedig igen nagyszámú – községhatárt, amelyek ún. rundale-ben vannak. A parasztok – egyedi bérlői a földnek, amely azelőtt a nemzetség közös tulajdona volt, és amelyet az angol hódító elrabolt – mind külön a maguk darabja után fizetik a bérletet, de az összes szántót és rétdarabokat egybeveszik, fekvésük és minőségük szerint felosztják „Gewannokra", ahogy a Mosel-vidékén hívják, és mindenki minden Gewannban megkapja a maga részét; a nádast és a legelőt közösen használják. Még ötven évvel ezelőtt is e földeket időről időre, néha évenként, újra felosztották. Az ilyen rundale-község telektérképe egészen olyan, mint a Mosel-vidéki vagy a Hochwaldban levő valamelyik német Gehöferschafté. A „factionokban"** is a nemzetség él tovább. Az ír parasztok sokszor olyan pártokra oszlanak, amelyek látszólag egészen képtelen vagy értelmetlen különbségeken alapulnak, az angolok számára teljesen érthetetlenek, és ezeknek láthatólag nincs más céljuk, mint a factionok egymás közötti kedvelt ünnepi verekedése. Ezek a szétfeszített nemzetségek mesterséges felélesztései, kései pótlékai és a maguk módján az öröklött nemzetségi ösztön továbbélését mutatják. Sok vidéken egyébként a nemzetségtársak eléggé együtt vannak még a régi területen; így még a harmincas években Monaghan grófság lakosai nagy többségének mindössze négy családneve volt, azaz négy nemzetségből vagy clanból származott.***

Skóciában a nemzetségi rend hanyatlása az 1745-ös felkelés[122] leverésétől

* – a vérrokonság fejének – *Szerk.*

** – „pártocskákban" – *Szerk.*

*** *A negyedik kiadáshoz.* Most, hogy néhány napot Írországban töltöttem[121], megint frissen tudatára ébredtem, hogy ott a falusi nép még mennyire a nemzetségi korszak képzeteiben él. A paraszt szemében a földbirtokos, akinek földjét bérli, még mind afféle clanfőnök, aki tartozik a földet mindenki érdekében kezelni, akinek a paraszt bérleti díj formájában adót fizet, de akitől szükség esetén támogatást is kell kapnia. És éppen így minden jobbmódúnak kötelessége, hogy bajba jutott szegényebb szomszédját támogassa. Az ilyen segítség nem alamizsna, hanem az, ami a szegényebbet jog szerint megilleti gazdagabb clantársától vagy a clanfőnöktől. Érthető a politikai gazdászok és jogászok ama panasza, hogy lehetetlen az ír paraszttal a modern polgári tulajdon fogalmát megértetni; az írnek egyszerűen nem fér a fejébe az olyan tulajdon, amelynek csak jogai vannak, kötelességei meg nincsenek. De érthető az is, hogy azok az írek, akik ilyen naiv nemzetségi képzetekkel hirtelen angol vagy amerikai nagyvárosokba vetődnek, olyan lakosság közé, amelynek egészen mások a morális és jogi nézetei, az ilyen írek ott könnyen tökéletesen összezavarodnak morál és jog dolgában, elvesztik minden tartásukat és sokszor óhatatlanul tömegesen demoralizálódnak. – *Engels jegyzete.*

kelteződik. Még megvizsgálandó, hogy e rendnek melyik láncszemét alkotja speciálisan a skót clan; annyi kétségtelen, hogy annak egyik láncszeme. Walter Scott regényeiben megelevenedik előttünk ez a skót felföldi clan. Morgan szerint „szervezetére és szellemére nézve pompás mintaképe volt a nemzetségnek, csattanós példája a nemzetségi élet uralmának a nemzetségbeliek felett... Magánharcaikban és vérbosszújukban, clanok szerinti területelosztásukban, közös földhasználatukban, a clantagoknak a főnökhöz és egymáshoz való hűségében a nemzetségi társadalom mindenütt visszatérő vonásaival találkozunk... A leszármazás apajog szerint számított, úgyhogy a férfiak gyermekei a clanban maradtak, míg a nők gyermekei apjuk clanjába kerültek."[123] De hogy korábban Skóciában anyajog uralkodott, azt bizonyítja az a tény, hogy, Beda szerint, a piktek királyi családjában nőági öröklés volt érvényben.[124] Sőt még a punaluacsalád egy darabja is megőrződött mind a walesieknél, mint a szkotoknál egészen a középkorig az első éj jogában, amelyet a clanfőnök vagy a király mint a régebbi közös férjek utolsó képviselője minden menyasszonynál jogosan gyakorolhatott, hacsak e jogot meg nem váltották.*

Hogy a németek a népvándorlásig nemzetségekbe voltak szervezve, az kétségtelen. A Duna, a Rajna, a Visztula és az északi tengerek közötti területet csak időszámításunk előtt néhány évszázaddal szállhatták meg; a cimberek és teutonok még javában vándoroltak, és a szévek csak Caesar korában telepedtek le állandó lakhelyeken. Róluk állítja Caesar határozottan, hogy nemzetségek és rokonságok szerint (gentibus cognationibusque) telepedtek le,[125] márpedig a gens Juliához tartozó római szájában e gentibus szónak elvitathatatlanul meghatározott jelentése van. Állt ez az összes németekre; az elfoglalt római provinciákban is a letelepedés, úgy látszik, még nemzetségek szerint ment végbe. Az alemann népjog[126] megerősíti, hogy a nép a Dunától délre meghódított földön nemzetségek (genealogiák) szerint telepedett le;[127] a genealogia szót teljesen ugyanabban az értelemben hasz-

---

* *Az 1884-es kiadásban még ez következik*: Ugyanez a jog – Észak-Amerikában a legtávolibb északnyugaton többrendbelileg előfordul – az oroszoknál is érvényben volt; itt Olga nagyhercegnő törölte el a tizedik században.

A jobbágycsaládok Franciaországban, különösen Nivernais-ben és a Franche-Comtéban a forradalomig fennálló kommunisztikus háztartásai, hasonlóan a szerb-horvát vidékek szláv családközösségeihez, szintén régebbi nemzetségi szervezet maradványai. Még most sem vesztek ki egészen, pl. Louhans-nál (Saône-et-Loire) még egy sereg nagy, sajátságosan épített parasztházat látunk, közös központi teremmel és körös-körül hálókamrákkal, amelyekben ugyanannak a családnak több nemzedéke lakik. – *Szerk.*

nálják, mint később a Mark- vagy faluközösséget. Újabban Kovalevszkij felállította azt a nézetet, hogy e genealogiák azok a nagy házközösségek, amelyek között a földet elosztották, és amelyekből csak később fejlődött ki a faluközösség. Ugyanez vonatkozhatik akkor a farára is, amely kifejezéssel a burgundok és longobardok – tehát egy gót és egy herminoni vagy felnémet néptörzs – nagyjából, ha ugyan nem pontosan ugyanazt jelölik, mint az alemann törvénykönyv a genealogiával. Hogy valójában mivel állunk itt szemben: nemzetséggel-e vagy házközösséggel, azt még behatóbban meg kell vizsgálni.

A nyelvi emlékek kétségben hagynak bennünket afelől, vajon az összes németeknek közös kifejezésük volt-e a nemzetségre, és ha igen, melyik. Etimológiailag a görög genosz, latin gens szónak a gót kuni, középfelnémet künne felel meg és ebben az értelemben is használatos. Az anyajog korára mutat vissza, hogy az asszonyt jelölő szó ugyanebből a tőből származik: görögül güné, szlávul zsena, gótul qvino, ónordul kona, kuna. – A longobárdoknál és burgundoknál, mint mondottuk, farát találunk, amit Grimm a fisan – nemzeni – feltételezett tőből vezet le. Én inkább a kézenfekvőbb faran – utazni [fahren], vándorolni – szóból származtatnám, mint a vándormenet csaknem magától értetődően rokonokból összetevődő szilárd osztagának megjelölését, amely megjelölés a többszáz éves, először kelet, majd nyugat felé tartó vándorlás folyamán fokozatosan átment magára a nemzetségi közösségre. – Továbbá gótul sibja, angolszászul sib, ófelnémetül sippia, sippa – atyafiság [Sippe]. Ónordul csak a többesszám: sifjar – a rokonok – fordul elő; az egyesszám csak egy istennő neveként: Sif. – És végül még egy másik kifejezés is előfordul a Hildebrand-énekben[128], amikor Hildebrand azt kérdezi Hadubrandtól, „ki az apja a nép férfiai közül . . . vagy melyik nemzetségbe tartozol" (eddo huêlîhhes *cnuosles* du sîs). Ha volt a nemzetségnek közös német neve, az bizonyára gótul kuninak hangzott; emellett szól nemcsak a rokonnyelvek megfelelő kifejezésével való azonossága, hanem az is, hogy ebből származik a kuning – király [König] – szó, amely eredetileg nemzetségi vagy törzsi elöljárót jelent. A sibja – Sippe – kifejezés, úgy látszik, nem jön tekintetbe, legalábbis sifjar ónordul nemcsak vérrokonokat, hanem sógorokat is jelent, tehát legalább *két nemzetség* tagjait öleli fel; a sif maga tehát nem lehetett a nemzetséget jelentő kifejezés.*

* *Az 1884-es kiadásban a 120. oldalon levő 2. bekezdés negyedik* („Állt ez az összes németekre" *kezdetű) mondatától idáig terjedő szövegrész helyén a következő szövegrész volt*: Állt ez az összes németekre; az elfoglalt római provinciákban is a letelepedés még nemzetségek szerint történt. A nyolcadik századi alemann népjogban genealogia egyenesen mint Mark-közösséggel egyértelmű szó szerepel, úgyhogy azt látjuk, hogy itt egy német nép, mégpedig

Mint a mexikóiaknál és a görögöknél, a németeknél is nemzetségi testületek szerint tagolták a csatarendet, mind a lovascsapatot, mind a gyalogosok ékoszlopát; s ha Tacitus azt mondja: családok és rokonságok szerint,[129] ez a határozatlan kifejezés azzal magyarázható, hogy az ő korában a nemzetség Rómában már rég nem volt eleven egyesülés.

Döntő fontosságú Tacitusnál az a passzus, amely szerint: az anya fivére az unokaöccsét fiának tekinti, sőt egyesek az anyai nagybátya és unokaöccse közötti vérségi köteléket még szentebbnek és szorosabbnak tartják, mint az apa és fia közöttit; ezért ha túszokat követelnek, a nővér fia nagyobb biztosítéknak számít attól, akit ezzel kötni akarnak, mint a saját fia.[130] Eleven darabja ez az anyajog szerint szervezett, tehát őseredeti nemzetségnek, mégpedig mint olyasmi, ami a németekre különösképp jellemző.* Ha egy ilyen nemzetségbeli társ a fogadalmának zálogul saját fiát adta, és a fiú az apa szerződésszegésének áldozata lett, ez csak az apára tartozott. De ha nővére fia esett áldozatul, akkor a legszentebb nemzetségi jog szenvedett sérelmet; a legközelebbi nemzetségrokon, aki mindenki másnál inkább köteles volt a fiút vagy ifjút oltalmazni, az volt a vétkes a halálában; vagy nem lett volna szabad őt zálogba adnia, vagy be kellett volna tartania a szerződést. Ha semmi egyéb nyomát nem találnók a nemzetségi alkotmánynak a németeknél, ez az egy passzus is elegendő volna.

újfent szvévek, nemzetségek, gensek szerint települt le és mindegyik nemzetségnek egy meghatározott körzetet utaltak ki. A burgundoknál és longobardoknál a nemzetséget faránek nevezték, és a nemzetségtársak megjelölése (faramanni) a burgund népjogban egyenesen mint burgundival egyértelmű szó használatos, ellentétben a román lakosokkal, akik természetesen nem foglaltattak bele a burgund nemzetségekbe. A földfelosztás tehát Burgundiában is nemzetségek szerint ment végbe. Így oldódik meg a faramanni-kérdés, amelyen a germán jogászok száz év óta hiába törték a fejüket. Ez a fara név a nemzetségre aligha volt általános érvényű a németeknél, habár megtaláljuk itt mind egy gót, mind pedig egy másik, herminoni (felnémet) származású népnél. A németben a rokonságra alkalmazott szótövek igen nagyszámúak, és egyaránt alkalmazzák őket olyan kifejezésekre is, amelyeknél a nemzetségre való vonatkozást feltételezhetünk. – *Szerk.*

* Az anyai nagybátya és unokaöccse közötti köteléknek az anyajog korából származó, sok népnél előforduló különösen szoros természetét a görögök csak a hőskor mitológiájából ismerik. Diodórosz szerint (IV, 34.) Meleagrosz megöli Thesztiosz fiait, anyjának, Althaiának fivéreit. Anyja e tettben oly megbocsáthatatlan bűnt lát, hogy megátkozza a gyilkost, tulajdon fiát, és halálát kívánja. „Az istenek, mint beszélik, meghallgatták kívánságát és véget vetettek Meleagrosz életének." Ugyanezen Diodórosz szerint (IV, [43—]44.) az argonautészok[131] Héraklész vezetésével partra szállnak Thrákiában és ott azt látják, hogy Phineusz, új feleségének ösztökélésére, gyalázatosan bánik eltaszított feleségétől, a Boreasz-lány Kleopatrától származó két fiával. De az argonautészok között Boreasz-fiak is vannak, Kleopatra fivérei, tehát a bántalmazottak anyai nagybátyjai. Ezek tüstént oltalmukba veszik unokaöcseiket, kiszabadítják őket és megölik az őröket. – *Engels jegyzete.*

Még döntőbb fontosságú – mert mintegy 800 évvel későbbi – az istenek alkonyáról és a világ végéről szóló ónord ének, a „Völuspâ"[132] egyik részlete. Ez a „jósnő látomása", amelybe, mint most Bang és Bugge kimutatták,[133] keresztény elemek is szövődnek, a nagy katasztrófát bevezető kornak általános elfajulását és romlottságát ábrázolva így szól:

„Broedhr munu berjask ok at bönum verdask,
munu *systrungar* sifjum spilla."

„Fivérek fognak egymás ellen küzdeni, egymás gyilkosai lesznek, és *nővérek gyermekei* meg fogják szakítani a rokonságot." Systrungar az anya nővérének fiát jelenti, és hogy ezek megtagadják vérrokonságukat, a költő szemében még a fivérgyilkosság bűntettéhez képest is fokozás. A fokozás a systrungar szóban van, amely az anyai ágú rokonságot hangsúlyozza; ha e helyett syskina-börn – testvér gyermekei – vagy syskina-synir – testvér fiai – állna, akkor a második sor az elsőhöz képest nem volna fokozás, hanem gyengítő esés. Tehát még a viking korban, a „Völuspâ" keletkezése idején sem homályosult el az anyajog emléke Skandináviában.*

Egyébként Tacitus korában az anyajog legalábbis az általa közelebbről ismert** németeknél már helyt adott az apajognak: a gyermekek örököltek apjuktól; ahol nem voltak gyermekek, ott a fivérek és az apai és anyai nagybátyák. Hogy az anya fivérét is részesítették az örökségben, az azzal függ össze, hogy az imént említett szokás még fennmaradt, és szintén azt bizonyítja, hogy az apajog akkor milyen fiatal volt még a németeknél. Mélyen a középkorba nyúlóan is találhatók nyomai az anyajognak. Akkoriban, úgy látszik, még nemigen bíztak az apaságban, kivált a jobbágyoknál nem; ha tehát a hűbérúr valamelyik várostól visszakövetelte megszökött jobbágyát, akkor pl. Augsburgban, Bázelban és Kaiserslauternban a vádlott jobbágy voltát hat legközelebbi, mégpedig kizárólag anyai ágú vérrokonának kellett esküvel bizonyítania (Maurer: „Städteverfassung", I. köt. 381. old.).

Az éppen csak akkor kihaló anyajog egy további maradványa a németeknek a női nem iránti nagy tisztelete, amely a rómaiak számára csaknem felfoghatatlan. A németekkel kötött szerződések legbiztosabb túszai nemesi családokból való hajadonok voltak; a németeknek borzalmas az a gondolat, hogy asszonyaik és leányaik fogságba és rabszolgaságba kerülhetnek, és ez minden másnál jobban ösztökéli bátorságukat a csatában; valami szentet, prófétait látnak a nőben, a legfontosabb ügyekben is hallgatnak tanácsára;

* *Az 1884-es kiadásban ez a bekezdés hiányzik.* – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban* legalábbis az általa közelebbről ismert *helyett*: a – *Szerk.*

így Veleda, a Lippe-vidék brukter papnője volt a lelke az egész batáv felkelésnek, amelyben németek és belgák Civilis vezetésével az egész galliai római uralmat megrendítették.[134] Az otthonban, úgy látszik, nem volt vitás a nő uralma; a nőknek, az öregeknek és a gyermekeknek kell persze minden házimunkát is ellátniok, a férfi vadászik, iszik vagy lustálkodik. Így mondja Tacitus;[135] de minthogy nem szól arról, kik művelik a szántóföldet, a rabszolgákról pedig határozottan kijelenti, hogy csak adóztak, de robotmunkát nem teljesítettek, a felnőtt férfiak zömének bizonyára mégiscsak el kellett végeznie azt a csekély munkát, amit a földművelés megkövetelt.

A házasság formája, mint fentebb már mondottuk, a mindinkább a monogámiához közeledő párosházasság volt. Szigorú monogámia ez még nem volt, mert az előkelők többnejűsége meg volt engedve. A leányok erényességét (ellentétben a keltákkal) egészében szigorúan vették, és Tacitus különös melegséggel beszél arról is,[136] hogy a németeknél eltéphetetlen volt a házassági kötelék. Válóok szerinte csak a nő házasságtörése volt. Tudósítása azonban itt egyben-másban hézagos és különben is túlságosan buzgólkodik abban, hogy a léha rómaiak elé az erény tükrét tartsa. Annyi biztos: ha a németek az ő erdőségeikben csakugyan ilyen kivételes erénylovagok voltak, csak a külvilággal való csekély érintkezésre volt szükség ahhoz, hogy a többi európai átlagember színvonalára süllyedjenek; a római világ közepette az erkölcsi szigor utolsó nyoma még sokkal gyorsabban eltűnt, mint a német nyelv. Olvassuk csak el Tours-i Gergelyt. Magától értetődik, hogy a német őserdőkben nem uralkodhatott a rafinált érzéki gyönyör bujasága, mint Rómában, és így a németek e tekintetben akkor is még eléggé fölényben vannak a római világgal szemben, ha nem költünk legendákat testi dolgokban tanúsított önmegtartóztatásukról, ami egy egész népnél soha és sehol nem uralkodott.

A nemzetségi alkotmányból fakadt az a kötelezettség, hogy az apa vagy a rokonok ellenségeskedéseit örökségül éppúgy át kell venni, mint barátságaikat; ugyanez áll a vérdíja, a vérbosszú megváltására emberölés vagy sebesítések esetében. Ezt a vérdíjat, amelyet egy emberöltővel ezelőtt még sajátos német intézménynek tekintettek, most népek százainál kimutatták mint a nemzetségi rendből fakadó vérbosszú enyhítésének általános formáját. Megtalálható éppúgy, mint a vendégbarátságra kötelezettséget, többek közt az amerikai indiánoknál is; az a leírás, amelyet Tacitus ad („Germania", 21. fej.) arról, ahogy a germánok gyakorolják a vendégbarátságot, szinte a részletekig megegyezik azzal, amelyet Morgan az ő indiánjairól ad.

Ma már a múlté az a heves és vég nélküli vita, amely arról folyt, hogy a Tacitus németjei vajon végleg felosztották-e már a szántóföldet vagy sem,

és hogyan értelmezendők az idevágó passzusok. Amióta kimutatták, hogy csaknem minden népnél a nemzetség művelte közösen a szántóföldet, később pedig kommunisztikus családközösségek, amelyek Caesar tanúsága szerint a széveknél még megvoltak,[137] valamint hogy ezt követően egyes családoknak utaltak ki földet időszakos újrafelosztással, amióta megállapították, hogy a szántóföldnek ez az időszakos újrafelosztása Németországban helyenként még napjainkig is fennmaradt, azóta nem kell rá több szót vesztegetni. Ha a németek a közös földművelésről, amely Caesar határozott állítása szerint megvolt a széveknél (felosztott vagy magánszántó egyáltalán nincs náluk, mondja), a Tacitusig eltelt 150 év alatt áttértek az egyedi művelésre a föld évenkénti újrafelosztásával, akkor ez valóban épp elég haladás; az átmenet a közös művelés fokáról a föld teljes magántulajdonára ily rövid közbeeső idő alatt és minden idegen beavatkozás nélkül egyszerűen lehetetlenség. Én tehát Tacitusban csak azt olvasom, amit ő kereken kimond: a germánok évente váltogatják (vagy újrafelosztják) a megművelt földet, és emellett marad elég közös föld is.[138] Ez a földművelésnek és föld elsajátításának az a foka, amely pontosan megfelel a németek akkori nemzetségi berendezkedésének.

Az előző bekezdést változatlanul hagyom, ahogy a korábbi kiadásokban volt. A kérdés időközben másként alakult. Amióta Kovalevszkij (v. ö. fentebb [55.] old.) kimutatta, hogy a patriarchális házközösség igen elterjedt, ha ugyan nem általános közbeeső fok az anyajogú kommunisztikus család és a modern elszigetelt család között, azóta már nem az a kérdés, mint még Maurer és Waitz vitájában, hogy köztulajdon vagy magántulajdon volt-e a föld, hanem az, hogy *mi volt a formája* a köztulajdonnak. Hogy Caesar idejében a széveknél nemcsak köztulajdon volt a föld, hanem közösen is művelték közös számlára, ehhez nem fér kétség. Hogy a nemzetség volt-e a gazdasági egység, vagy a házközösség, vagy valamilyen a kettő között álló kommunisztikus rokonsági csoport, vagy pedig a földviszonyoktól függően mind a három csoport előfordult, azon sokáig lehet még vitatkozni. Kovalevszkij mármost azt állítja, hogy a Tacitus leírta állapot előfeltétele nem a Mark- vagy faluközösség, hanem a házközösség; csak ebből a házközösségből fejlődött ki aztán sokkal később, a népesség megnövekedése következtében, a faluközösség.

Eszerint a németek települései a római korban általuk elfoglalt, valamint a rómaiaktól később elhódított területen nem falvakból álltak, hanem nagy családközösségekből, amelyek több nemzedéket öleltek fel, egy megfelelő földterületet művelés alá vettek és a körülötte fekvő pusztaságot szomszédaikkal együtt mint közös Markot használták. Tacitus passzusa a megművelt

föld váltogatásáról akkor valóban agronómiai értelemben veendő: A közösség minden évben más földdarabot szántott fel és az előző év szántóföldjét parlagon hagyta vagy engedte megint egészen elvadulni. Minthogy a népesség ritka volt, még mindig maradt elég puszta föld, s ez szükségtelenné tett minden viszályt a föld birtoklása körül. A házközösségek eszerint csak évszázadok múlva bomlottak fel, amikor tagjaik száma annyira megszaporodott, hogy az akkori termelési feltételek között a közös gazdálkodás már nem volt lehetséges; az addig közös szántóföldeket és réteket az ismert módon felosztották az immár kialakuló egyedi háztartások között, eleinte ideiglenesen, később egyszer s mindenkorra, de az erdők, a legelők és a vizek közösek maradtak.

Oroszország esetében ez a fejlődésmenet történelmileg teljesen kimutatottnak látszik. Ami Németországot és másodsorban pedig a többi germán országot illeti, nem tagadható, hogy e feltevés sok tekintetben jobban magyarázza a forrásokat és könnyebben oldja meg a nehézségeket, mint az eddigi, amely szerint a faluközösség Tacitusig nyúlik vissza. A legrégibb dokumentumok pl. a Codex Laureshamensisben[139] egészében sokkal jobban megmagyarázhatók a házközösség, mint a falusi Mark-közösség segítségével. Másrészt viszont ez megint újabb nehézségeket és újabb, még megoldandó kérdéseket vet fel. Itt csak új vizsgálatok hozhatnak döntést; de nem tagadhatom, nagyon nagy valószínűség szól amellett, hogy a házközösség mint közbeeső fok Németországban, Skandináviában és Angliában is megvolt.*

Caesarnál a németek részben éppen csak letelepedtek, részben még kerestek állandó lakhelyet, Tacitus idejében viszont a letelepedésnek már egy teljes évszázada van mögöttük; ennek megfelelően a létfenntartási cikkek termelésében tett haladásuk félreismerhetetlen. Cölöpházakban laknak; ruházatuk még nagyon is erdei-őseredeti; durva gyapjúköpeny, állatbőrök, nők és előkelők részére vászon alsóruha. Táplálékuk tej, hús, vad gyümölcs és, mint Plinius hozzáteszi,[140] zabkása (Írországban és Skóciában még most is kelta nemzeti eledel). Vagyonuk az állatállomány: ez azonban silány fajú, a marhák kicsinyek, jelentéktelenek, szarvnélküliek, a lovak kis pónik, rossz futók. Pénzt ritkán és keveset használtak, csakis rómait. Aranyat és ezüstöt nem dolgoztak fel és nem becsülték, a vas ritka volt és legalábbis a Rajna és a Duna menti törzsek, úgy látszik, csaknem kizárólag behozták, nem maguk termelték. A runaírást (amely görög vagy latin betűket utánoz) csak titkosírásként ismerték és csak vallási varázsláshoz használták. Ember-

* *Az 1884-es kiadásban az utolsó három bekezdés hiányzik. – Szerk.*

áldozatok még szokásban voltak. Egyszóval olyan néppel van dolgunk, amely éppen ekkor emelkedett a barbárság középső fokáról a felső fokára. Míg azonban a rómaiakkal közvetlenül határos törzseknél a római ipartermékek könnyebbé vált behozatala az önálló fém- és textilipar fejlődését megakadályozta, északkeleten, a Keleti-tenger partján egészen kétségtelenül kialakult ilyen ipar. A schleswigi mocsarakban talált fegyverzet-darabok – hosszú vaspallos, páncéling, ezüstsisak stb., a második század végéről származó római érmékkel együtt – és a népvándorlás folyamán elterjedt német fémtárgyak egészen sajátos, nem kevéssé kialakult típust mutatnak, még ott is, ahol eredetileg római mintára támaszkodnak. A civilizált római birodalomba való kivándorlás Anglia kivételével mindenütt véget vetett ennek a honi iparnak. Hogy milyen egységesen keletkezett és alakult tovább ez az ipar, azt mutatják pl. a bronzcsatok; a Burgundiában, Romániában, az Azovi-tenger partján talált darabok mintha ugyanabból a műhelyből kerültek volna ki, mint az angliaiak vagy svédországiak, és éppen olyan kétségtelenül germán eredetűek.

A barbárság felső fokának felel meg az alkotmány is. Tacitus szerint[141] általánosan fennállt az elöljárók (princepsek) tanácsa, amely kisebb ügyekben döntött, a fontosabbakat pedig előkészítette és döntés véget a népgyűlés elé terjesztette; népgyűlés a barbárság alsó fokán – legalábbis ott, ahol ismerjük, az amerikaiaknál – csak a nemzetség számára van, a törzs vagy a törzsszövetség számára még nem. Az elöljárók (princepsek) még élesen elválnak a hadvezetőktől (duxok), akárcsak az irokézeknél. Az előbbiek részben már a törzstársak tiszteletajándékaiból – jószág, gabona stb. – élnek; akárcsak Amerikában, többnyire ugyanabból a családból választják őket; az apajogra való áttérés, akárcsak Görögországban és Rómában, itt is kedvez a választás öröklődéssé való fokozatos átváltozásának és ezzel egy-egy nemesi család kialakulásának mindegyik nemzetségben. Ez a régi, úgynevezett törzsi nemesség a népvándorlás alatt vagy röviddel utána többnyire eltűnt. A hadvezéreket származásra való tekintet nélkül, csupán rátermettség szerint választották. Kevés hatalmuk volt és példájukkal kellett hatniok; a tulajdonképpeni fegyelmi hatalmat a hadseregben Tacitus határozott állítása szerint[142] a papok gyakorolták. A valóságos hatalom a népgyűlés kezében volt. A király vagy törzsi elöljáró elnököl, a nép dönt – a morgás nemet, a közfelkiáltás és fegyvercsörgetés igent jelent. A népgyűlés egyben bíráskodó gyülekezet is; panaszokat terjesztenek elé, és a gyűlés ítél; itt hozzák a halálos ítéleteket, mégpedig halál csak gyávaságért, népárulásért és természetellenes fajtalanságért jár. A nemzetségben és más alosztásokban is az összesség ítél az elöljáró elnöklete alatt, aki, mint minden

őseredeti német bíróságnál, csak tárgyalásvezető és kérdező lehetett; ítélethozó a németeknél mindig és mindenütt az összesség volt.

Törzsek szövetségei Caesar ideje óta alakultak ki; néhány szövetségnek már királya is volt; a legfőbb hadvezér, mint a görögöknél és a rómaiaknál, már a türanniszra törekedett és olykor meg is szerezte. Az ilyen szerencsés bitorlók korántsem voltak korlátlan uralkodók; de mégis megkezdték már a nemzetségi alkotmány béklyóinak szétdarabolását. Míg különben a felszabadított rabszolgák alárendelt helyzetben voltak, mert nem tartozhattak egyik nemzetséghez sem, az új királyok kegyenceiként gyakran jutottak ranghoz, vagyonhoz és tisztségekhez. Ugyanez történt, miután a római birodalmat az immár nagy országok királyává lett hadvezérek meghódították. A frankoknál a király rabszolgái és felszabadítottjai előbb az udvarnál, aztán az államban nagy szerepet játszottak; az új nemesség nagyrészt ezekből származik.

A királyság kialakulását előmozdította egy berendezkedés: a kíséretek. Már az amerikai rézbőrűeknél láttuk, hogy a nemzetségi alkotmány mellett saját szakállukra háborúskodó magántársaságok alakulnak. Ezek a magántársaságok a németeknél már állandó egyletekké lettek. Az a hadvezető, aki hírnévre tett szert, egy csapatnyi zsákmányra éhes fiatalembert gyűjtött maga köré, akik személyes hűséggel tartoztak neki, és ő is nekik. A vezető ellátta és ajándékokkal tartotta, hierarchikusan rendezte őket; testőrség és ütőképes csapat volt ez a kisebb, kész tisztikar a nagyobb portyázásokra. Bármilyen gyengék voltak is szükségképpen ezek a kíséretek, mint ahogy pl. Odovakarnál is látjuk később Itáliában, mégis már ezek voltak a régi népszabadság hanyatlásának csírái és ezt a jellegüket a népvándorlás alatt és után be is igazolták. Mert először is előmozdították a királyi hatalom létrejöttét. Másodszor pedig, mint már Tacitus megjegyzi,[143] csak folytonos háborúkkal és rablóhadjáratokkal lehetett őket összetartani. A rablás céllá lett. Ha a kíséret vezérének a közelben nem akadt dolga, embereivel más népekhez vonult, ahol háború volt és kilátás zsákmányra; részben az ilyen kíséretekből kerültek ki a római zászló alatt még németek ellen is nagy tömegben harcoló német segédnépek. A németek átkának és gyalázatának: a landsknechtségnek már itt megvolt az első kezdeménye. A római birodalom meghódítása után a királyoknak ezek a kíséretei alkották a nemszabad és a római udvari szolganépség mellett a későbbi nemesség második fő alkotórészét.

A népekké szövetkezett német törzsek alkotmánya tehát nagyjában ugyanolyan, amilyen a hőskori görögöknél és az úgynevezett királykori rómaiaknál kifejlődött: népgyűlés, nemzetségi elöljárók tanácsa, hadvezér,

aki már valóságos királyi hatalomra törekszik. Ez volt a legkialakultabb alkotmány, amelyet a nemzetségi rend egyáltalában kifejleszthetett, a barbárság felső fokának mintaalkotmánya. Mihelyt a társadalom túllépett azokon a határokon, amelyeken belül ez az alkotmány elegendő volt, vége lett a nemzetségi rendnek; szétfeszítették, és helyébe az állam lépett.

VIII

A németek államalakítása

Tacitus szerint a német nép igen nagyszámú volt. Az egyes német népek nagyságáról Caesarnál kapunk körülbelüli elképzelést;[144] szerinte a Rajna balpartján megjelenő uzipétek és tenkterek száma 180 000 fő, asszonyokat és gyermekeket beleértve. Egy-egy nép tehát mintegy 100 000 főből állt,* ami máris jelentősen nagyobb szám, mint pl. az irokézek összességéé virágkorukban, amikor, bár 20 000-en sem voltak, a Nagy Tavaktól az Ohióig és a Potomacig az egész országot rettegésben tartották. Ha a beszámolók nyomán megkíséreljük a Rajna közelében letelepedett, pontosabban ismert népek csoportosítását, látjuk, hogy egy-egy ilyen nép a térképen átlagban körülbelül akkora területet foglal el, amekkora egy porosz kormányzati kerület, tehát mintegy 10 000 négyzetkilométert, illetve 182 földrajzi négyzetmérföldet. A rómaiaknak a Visztuláig terjedő Germania Magnája** kereken 500 000 négyzetkilométert fog át. Ha az egyes népek átlagos létszámát 100 000-re tesszük, akkor Germania Magnának összesen ötmilliós lakossága lehetett, ami barbár népcsoportnál tekintélyes szám, a mi viszonyaink között azonban – négyzetkilométerenként 10, illetve földrajzi négyzetmérföldenként 550 fő – rendkívül kevés. Ez azonban korántsem meríti ki az akkor élő németek számát. Tudjuk, hogy a Kárpátok mentén a Duna torkolatáig gót törzsből származó német népek laktak, basztarnok, peukinok és mások; számuk olyan nagy volt, hogy Plinius szerint belőlük tevődik össze a németek ötödik fő törzse,[145] és hogy – már időszámításunk előtt 180-ban Perszeusz makedon király zsoldosaiként tűnvén fel – még Augustus első éveiben egészen Drinápoly

* Az itt feltételezett számot megerősíti Diodórosz egy passzusa a galliai keltákról: „Galliában sok különféle nagyságú nép lakik. A legnagyobbaknál körülbelül 200 000, a legkisebbeknél 50 000 a lélekszám." (Diodorus Siculus, V, 25.) Átlagosan tehát 125 000; az egyes gall népek létszámát, magasabb fejlettségi állapotuk miatt, okvetlenül valamivel nagyobbra kell tennünk, mint a németekét. – *Engels jegyzete.*

** – Nagy-Germániája – *Szerk.*

vidékéig nyomultak elő. Ha számukat csak egymilliónak vesszük, akkor is időszámításunk kezdetén a németek valószínű száma legkevesebb hatmillió.

A Germániában való letelepedés után a népességnek fokozódó sebességgel kellett szaporodnia; a fent említett ipari haladás egymagában is bizonyítaná ezt. A schleswigi mocsárleletek, a velük együtt talált római érmék tanúsága szerint, a harmadik századból valók. Ez idő tájt tehát a Keleti-tenger mentén már kialakult fém- és textilipar uralkodott, élénk érintkezés a római birodalommal és bizonyos luxus a gazdagabbaknál – mindez sűrűbb népesség nyomait mutatja. De ugyanez idő tájt indul meg a németek általános támadóháborúja is a Rajna, a római határsánc és a Duna egész vonalán, az Északi-tengertől a Fekete-tengerig – ami közvetlenül bizonyítja az egyre növekvő, kifelé törekvő népsűrűséget. Háromszáz évig tartott a küzdelem, s ezalatt a gót népek egész fő törzse (a skandináviai gótok és a burgundok kivételével) délkelet felé nyomult és balszárnyát alkotta annak a nagy támadó vonalnak, amelynek középpontjában a Felső-Dunánál a felnémetek (herminonok), jobbszárnyán pedig az iszkevonok – a mostani elnevezés szerint frankok – a Rajnánál nyomultak előre; az ingevonokra jutott Britannia meghódítása. Az ötödik század végén a római birodalom elerőtlenedve, elvérezve és tehetetlenül nyitva állt a behatoló németek előtt.

Fent az ókori görög és római civilizáció bölcsőjénél álltunk. Most koporsója előtt állunk. A Földközi-tenger medencéjének minden országát évszázadokon át egyengette a római világuralom gyaluja. Ahol a görög nem tanúsított ellenállást, a nemzeti nyelvek mindenütt kénytelenek voltak átadni helyüket egy megrontott latinságnak; nem voltak nemzeti különbségek, nem voltak gallok, ibérek, ligurok, nórikumiak többé, valamennyien rómaiakká lettek. A római igazgatás és római jog mindenütt felbomlasztotta a régi nemzetségi kötelékeket és ezzel a helyi és nemzeti öntevékenység utolsó maradványát. Az újdonsült rómaiság nem nyújtott pótlékot; nem nemzetiséget fejezett ki, hanem csak a nemzetiség hiányát. Új nemzetek elemei mindenütt megvoltak; a különböző provinciák latin nyelvjárásai egyre jobban eltértek egymástól; megvoltak még a természetes határok, amelyek Itáliát, Galliát, Hispániát és Afrikát régebben önálló területekké tették, s hatásuk érezhető volt még. Sehol sem volt meg azonban az az erő, amely ezeket az elemeket új nemzetekké fogta volna össze; sehol nyoma sem volt fejlődőképességnek, ellenállóerőnek, nem is szólva alkotókészségről. A roppant terület roppant embertömegét csak egyetlen kötelék tartotta össze: a római állam, és ez az idők folyamán legádázabb ellenségükké és elnyomójukká lett. A provinciák semmisítették

meg Rómát; Róma maga is provinciális várossá lett, mint a többi – voltak előjogai, de már nem uralkodott, már nem volt a világbirodalom középpontja, sőt már a császárok és alcsászárok székhelye sem; ezek Konstantinápolyban, Trierben, Milánóban laktak. A római állam óriási bonyolult gépezetté vált, amelynek kizárólagos rendeltetése az alattvalók kiszipolyozása volt. A mindenféle adó, közmunka és szolgáltatás egyre mélyebb szegénységbe taszította a népesség tömegét; a nyomást az elviselhetetlenségig fokozták a helytartók, adószedők, katonák zsarolásai. Ide jutott a római állam a világuralmával; létezési jogát a belső rend fenntartására és a külső barbárok elleni védelemre alapozta. Rendje azonban rosszabb volt a legrosszabb rendetlenségnél is, és a barbárokat, akik ellen a polgárokat állítólag védelmezte, e polgárok úgy várták, mint megmentőiket.

A társadalmi állapot nem kevésbé kétségbeejtő volt. Már a köztársaság utolsó idői óta a meghódított provinciák kíméletlen kizsákmányolása volt a római uralom célja; a császárság nem törölte el, hanem ellenkezőleg, szabályozta e kizsákmányolást. Minél jobban hanyatlott a birodalom, annál magasabbra emelkedtek az adók és a szolgáltatások, annál szemérmetlenebbül raboltak és zsaroltak a hivatalnokok. Kereskedelemben és iparban sohasem tűntek ki a népek felett uralkodó rómaiak; csak kamatuzsorában múltak felül mindent, ami előttük és utánuk valaha is volt. Ami a kereskedelemből még megvolt és megmaradt, tönkretette a hivatalnokok zsarolása; ami mégis megélt, az a birodalom keleti, görög részére jut, amely vizsgálódásunkon kívül esik. Általános elszegényedés, a forgalom, a kézművesség, a művészet visszafejlődése, a népesség csökkenése, a városok hanyatlása, a földművelés visszasüllyedése alacsonyabb fokra – ez volt a római világuralom végeredménye.

A földművelés, amely az egész ókori világ döntő termelési ága volt, most ismét azzá lett, jobban, mint valaha. Itáliában azokat az óriási birtokkomplexusokat (latifundiumokat), amelyek a köztársaság vége óta csaknem egész területét elfoglalták, kétféle módon értékesítették. Vagy legelőként, mikor is a népesség helyét juhok és ökrök foglalták el, amelyek őrzéséhez csak néhány rabszolgára volt szükség. Vagy villákként, amelyen rabszolgák tömegével nagyarányú kertművelést folytattak, részben a birtokos luxusára, részben a városi piacokon való eladásra. A nagy legelők megmaradtak és bizonyára még terjedtek is; a villabirtokok és kertművelésük szétzüllöttek birtokosaik elszegényedésével és a városok hanyatlásával. A rabszolgamunkára alapozott latifundiumgazdálkodás már nem fizetődött ki; de akkoriban ez volt az egyetlen lehetséges formája a nagybani mezőgazdaságnak. A kicsinybeni művelés lett megint az egyedül jövedelmező formává.

Egyik villát a másik után darabolták fel kis parcellákra és adták ki örökbérlőknek, akik meghatározott összeget fizettek, vagy partiariusoknak*, akik inkább intézők voltak, mint bérlők, és munkájukért az évi termék hatodát vagy éppen csak kilencedét kapták. Túlnyomórészt azonban colonusokra bízták ezeket a kis szántóparcellákat, akik ezért meghatározott évi összeget fizettek, röghöz kötöttek és parcellástul eladhatók voltak; nem voltak ugyan rabszolgák, de szabadok sem, szabadokkal nem léphettek házasságra, és egymás közti házasságukat nem tekintették teljes érvényű házasságnak, hanem csak ágyasságnak (contubernium), mint a rabszolgákét. Ők a középkori jobbágyok előfutárai.

Az ókori rabszolgaság túlélte magát. Sem vidéken, a nagybani mezőgazdaságban, sem a városi manufaktúrákban nem hozott többé olyan jövedelmet, amely megérte volna a fáradságot – termékeinek nem volt többé piacuk. A kicsinybeni földművelés és a kis kézművesség pedig, amelyre a birodalom virágkorának óriási termelése összezsugorodott, nem sok rabszolgát tudott foglalkoztatni. A társadalomban már csak a gazdagok házi és luxusrabszolgái számára volt hely. Arra azonban még mindig elegendő volt a halódó rabszolgaság, hogy minden termelőmunkát mint rabszolgatevékenységet szabad rómaiakhoz – márpedig az volt most már mindenki – méltatlannak tüntessen fel. Ennélfogva egyfelől egyre nagyobb számban szabadítottak fel felesleges, teherré vált rabszolgákat, másfelől megszaporodtak részben a colonusok, részben a lezüllött szabadok (hasonlóan az amerikai ex-rabszolgatartó államok poor white-jeihez**). A kereszténység teljesen ártatlan az ókori rabszolgaság fokozatos kihalásában. Évszázadokon át megfért a rabszolgasággal a római birodalomban és később sem akadályozta soha a kereszténységnek a rabszolgakereskedelmet, sem a németeknek északon, sem a velenceieknek a Földközi-tengeren, sem a későbbi négerkereskedelmet.*** A rabszolgaság már nem volt kifizetődő, azért halt ki. De a halódó rabszolgaság mérges töviskent hagyta vissza a szabadok termelőmunkájának megvetését. Itt jutott a római világ kiúttalan zsákutcába; a rabszolgaság gazdaságilag lehetetlen, a szabadok munkája morálisan megvetett volt. Az egyik már nem, a másik még nem lehetett a társadalmi termelés alapformája. Csupáncsak teljes forradalom segíthetett már.

---

* – részeseknek – *Szerk.*

** – szegény fehéreihez – *Szerk.*

*** Liutprand cremonai püspök szerint a X. században Verdunben, tehát a Szent Német Birodalomban, a fő iparág eunuchok gyártása volt, akiket nagy profittal exportáltak Spanyolországba, a mór háremek részére.[146] – *Engels jegyzete.*

A provinciákban sem volt jobb a helyzet. A legtöbb tudósításunk Galliából van. A colonusok mellett itt még szabad kisparasztok is voltak. Ezek, hogy a hivatalnokok, bírák és uzsorások erőszakoskodásával szemben biztosítva legyenek, gyakran egy-egy hatalmasságnak a védelme, patronatusa alá helyezték magukat; éspedig nemcsak egyesek, hanem egész községek is, úgyhogy a császárok a negyedik században több ízben tilalmakat bocsátottak ki ezellen. De mit segített ez a védelmet keresőkön? A patronus kikötötte, hogy földjeik tulajdonát reá ruházzák, ő ennek fejében biztosította nekik az élethossziglani haszonélvezetet — ezt a fogást az anyaszentegyház is megjegyezte magának és a IX. és X. században Isten országának és saját földbirtokának gyarapítására derekasan utánozta. Akkoriban persze, a 475. év körül, Salvianus marseille-i püspök még felháborodottan kikel az ilyes lopás ellen és elmondja, hogy a római hivatalnokok és nagy földesurak nyomása olyan szörnyű lett, hogy sok „római" a barbárok által megszállt vidékekre menekült, és hogy az ott letelepedett római polgárok semmitől sem féltek jobban, mint attól, hogy megint római uralom alá kerülnek.[147] Hogy akkoriban a szülők szegénységükben gyakran eladták gyermekeiket rabszolgának, azt bizonyítja egy ezellen kibocsátott törvény.

A német barbárok, viszonzásul azért, hogy a rómaiakat saját államuktól megszabadították, egész földjük kétharmad részét elvették tőlük és felosztották egymás között. A felosztás a nemzetségi alkotmány szerint történt; a hódítók viszonylag csekély számánál fogva igen nagy földterületek felosztatlanok maradtak, részben az egész nép, részben az egyes törzsek és nemzetségek birtokaként. Mindegyik nemzetségben a szántót és rétet az egyes háztartások között egyenlő részekben kisorsolták; nem tudjuk, hogy a felosztást időnként megismételték-e, mindenesetre a római provinciákban hamarosan felhagytak a felosztásokkal, és az egyedi részesedések elidegeníthető magántulajdonná, allodiummá lettek. Erdő és legelő felosztatlanul maradt, közös használatra; ezek használatát, valamint a felosztott határ megművelésének módját a régi szokás és az összesség határozata szerint szabályozták. Minél régebben élt falujában a nemzetség, és minél jobban egybeolvadtak fokozatosan németek és rómaiak, annál inkább háttérbe szorította a kötelék rokonsági jellegét a területi jelleg; a nemzetség eltűnt a Mark-közösségben, amelyben persze még elég gyakran láthatók annak nyomai, hogy tagjainak rokonságából eredt. Ilymódon itt, legalábbis azokban az országokban, amelyekben a Mark-közösség fennmaradt — Észak-Franciaországban, Angliában, Németországban és Skandináviában — a nemzetségi alkotmány észrevétlenül átment egy területi

alkotmányba, és ezzel képessé vált az államba való beilleszkedésre. Mindamellett megtartotta azt a természetadta demokratikus jelleget, amely az egész nemzetségi alkotmányt jellemzi, és még a később rákényszerített elfajulásában is megőrzött egy darabot a nemzetségi alkotmányból és ezzel egy fegyvert az elnyomottak kezében, mely elevenen megmaradt egészen a legújabb korig.

Hogy ilyenformán a nemzetségbeli vérségi kapcsolat hamarosan veszendőbe ment, az annak a következménye volt, hogy a hódítás folytán szervei a törzsben és az össznépben is elfajultak. Tudjuk, hogy az alávetettek feletti uralom nem fér össze a nemzetségi alkotmánnyal. Itt ezt látjuk nagy méretekben. A római provinciák urává lett német népeknek meg kellett-e hódításaikat szervezniök. De sem a római tömegeket a nemzetségi testületekbe felvenni, sem ezek révén rajtuk uralkodni nem lehetett. Az egyelőre nagyrészt továbbműködő római helyi igazgatási testületek élére valami pótlékot kellett tenni a római állam helyébe, és ez csak egy másik állam lehetett. A nemzetségi alkotmány szerveinek így állami szervekké kellett átváltozniok, mégpedig a körülmények nyomására igen gyorsan. A hódító nép legközelebbi képviselője azonban a hadvezér volt. A meghódított területnek befelé és kifelé való biztosítása megkövetelte a hadvezér hatalmának erősítését. Elérkezett a pillanat, hogy a hadvezérség királysággá változzék – s ez meg is történt.

Vegyük a frank birodalmat. Itt a száliak győzelmes népének nemcsak a hatalmas római állami domíniumok kerültek teljes birtokába, hanem mindazok az igen nagy területek is, amelyeket nem osztottak el a kisebb-nagyobb Gau- és Mark-közösségek között, nevezetesen az összes nagyobb erdőkomplexusok. Az egyszerű legfőbb hadvezérből valóságos fejedelemmé lett frank király első cselekedete az volt, hogy ezt a néptulajdont királyi birtokká változtatta, a néptől ellopta és kíséretének ajándékba vagy használatba adta. Ez a kíséret, amely eredetileg az ő személyes hadikíséretе és a sereg többi alvezére volt, rövidesen nemcsak rómaiakkal, vagyis rómaivá lett gallokkal erősödött, akik írástudásuk, műveltségük, a román országnyelvnek és a latin irodalmi nyelvnek, valamint az országos jognak az ismerete folytán hamarosan nélkülözhetetlenek lettek számára, hanem rabszolgákkal, jobbágyokkal és felszabadítottakkal is, akikből udvartartása kikerült, és akikből kegyenceit választotta. Ezek valamennyien részt kaptak a nép földjéből, eleinte legtöbbször ajándékba, később beneficiumok[148] formájában használatba, kezdetben többnyire a király életének tartamára, s így kialakult egy új nemesség alapzata a nép rovására.

Ez még nem minden. Az óriási kiterjedésű birodalmat a régi nemzetségi

alkotmány eszközeivel nem lehetett kormányozni; az elöljárók tanácsa, ha már régen el nem tűnt, nem tudott volna összegyűlni, s helyébe rövidesen a király állandó környezete lépett; a régi népgyűlés látszatra fennmaradt ugyan, de szintén mindinkább csupán a hadsereg alvezéreinek és az újonnan felkerülő nagyoknak a gyűlésévé vált. A szabad földbirtokos parasztságot, a frank nép tömegét az örökös polgárháborúk és hódító háborúk, az utóbbiak kivált Nagy Károly alatt, éppen úgy kimerítették és lesüllyesztették, mint korábban a köztársaság utolsó időiben a római parasztságot. Ez a parasztság, amely eredetileg az egész hadsereget, Franciaország meghódítása után pedig a hadsereg magvát alkotta, a IX. század elejéig már annyira elszegényedett, hogy alig minden ötödik ember tudott hadba vonulni. A közvetlenül a király által fegyverbe szólított szabad parasztok hadra kelt serege helyébe olyan hadsereg lépett, amely az újonnan felkerült nagyok szolganépéből tevődött össze, köztük függő parasztokból, azoknak utódaiból, akik korábban nem ismertek a királyon kívül urat és még korábban királyt sem. Károly utódai alatt teljessé vált a frank parasztság tönkremenetele a belső háborúk, a királyi hatalom gyengesége és a nagyurak ennek megfelelő túlkapásai folytán, akikhez most még a Károly által kinevezett és hivataluk örökletessé tételére törekvő Gau-grófok[149] járultak, s végül a normannok betörései folytán. Nagy Károly halála után ötven évvel a frank birodalom éppen úgy ellenállásra képtelenül hevert a normannok lába előtt, mint négyszáz évvel korábban a római birodalom a frankok lába előtt.

És nemcsak a külső tehetetlenség, hanem a belső társadalmi rend, jobbanmondva rendetlenség is csaknem ugyanolyan volt. A szabad frank parasztok hasonló helyzetbe jutottak, mint elődeik, a római colonusok. Miután a háborúk és fosztogatások tönkretették őket, az újonnan felkerült nagyok vagy az egyház védelme alá kellett magukat helyezniök, mert a királyi hatalom túl gyenge volt ahhoz, hogy megvédje őket; ezt a védelmet azonban drágán kellett megfizetniök. Mint régebben a gall parasztoknak, nekik is át kellett ruházniok földjük tulajdonát védurukra, akitől aztán különböző és változó formákban úrbéri földként visszakapták, de mindig csak szolgáltatások és adózások teljesítése fejében; s mihelyt a függőségnek ebbe a formájába jutottak, apránként elvesztették személyi szabadságukat is; néhány nemzedékkel később többnyire már jobbágyok voltak. Hogy milyen gyorsan ment végbe a szabad parasztság hanyatlása, azt mutatja Irminon telekkönyve[150] az akkor Párizs melletti, ma párizsi Saint-Germain-des-Prés apátságról. Az apátság hatalmas, az egész környéken szétszórt földbirtokán akkor, még Nagy Károly életében, 2788 háztartás települt, csaknem kivétel nélkül német nevű frankok. Közöttük 2080 colonus, 35 litus[151], 220

rabszolga és csak 8 szabad telepes! Azt a gyakorlatot, amelyet Salvianus istentelennek nyilvánított, mármint hogy a védúr magára íratta a paraszt földjének tulajdonát és a földet csak élete tartamára adta neki vissza használatra, az egyház most általánosan alkalmazta a parasztokkal szemben. A most mindinkább szokásba jövő robotszolgáltatásoknak éppannyira mintaképei voltak a római angariák[152], az állam számára végzett kényszerszolgáltatások, mint a német Mark-közösségtársak híd- és útépítkezésekre és más közös célokra teljesített szolgáltatásai. A népesség tömege tehát négyszáz év múltán látszólag visszaérkezett oda, ahonnan elindult.

Ez azonban csak két dolgot bizonyított: Először, hogy a hanyatló római birodalom társadalmi tagozódása és tulajdoneloszlása teljesen megfelelt a mezőgazdasági és ipari termelés akkori fokának, tehát elkerülhetetlen volt; másodszor, hogy ez a termelési fok a következő négyszáz év alatt sem lényegesen nem süllyedt, sem lényegesen nem emelkedett, tehát ugyanazzal a szükségszerűséggel hozta létre újra ugyanazt a tulajdoneloszlást és ugyanazokat a népességosztályokat. A római birodalom utolsó évszázadaiban a város elveszítette a falu feletti korábbi uralmát és a német uralom első évszázadaiban még nem nyerte vissza. Ez mind a mezőgazdaság, mind az ipar alacsony fejlődési fokát előfeltételezi. Ez az egész helyzet szükségszerűséggel kitermel uralkodó nagybirtokosokat és függő kisparasztokat. Hogy mily kevéssé lehetett egyfelől a rabszolgákkal űzött római latifundiumgazdálkodást, másfelől a robotmunkával folytatott újabb nagybani művelést egy ilyen társadalomra ráoltani, azt bizonyítják Nagy Károly hatalmas, de csaknem nyomtalanul tovatűnt kísérletei a híres császári villákkal. E kísérleteket csak kolostorok folytatták tovább és csak ezeknek voltak gyümölcsözők; de a kolostorok abnormis társadalmi testületek voltak, házasságnélküliségen alapultak; kivételes teljesítményeket felmutathattak, de éppen ezért mindig kivételek is maradtak.

És mégis történt haladás e négyszáz esztendő alatt. Bár a végén megint csaknem ugyanazokat a fő osztályokat látjuk, mint az elején, mégis mások lettek az emberek, akik ezeket az osztályokat alkották. Eltűnt az ókori rabszolgaság, eltűntek a lezüllött szegény szabadok, akik a munkát mint rabszolgához illőt megvetették. A római colonus és az új függő paraszt között ott állt a szabad frank paraszt. A pusztuló római világ „hiábavaló emlékezete és hasztalan küzdelme" már kimúlt és eltemették. A kilencedik század társadalmi osztályai nem egy hanyatló civilizáció elposványosodásában, hanem egy új civilizáció vajúdása közepette alakultak ki. Az új nemzedék – az urak is, a szolgák is – férfiak nemzedéke volt, római elődeihez viszonyítva. A hatalmas földesurak és szolgáló parasztok közötti viszony, amely a római

elődök számára az ókori világ kiúttalan hanyatlási formája volt, az új nemzedék számára most egy új fejlődés kiindulópontja lett. Azután meg, akármilyen improduktívnak látszik is ez a négyszáz esztendő, *egy* nagy produktumot mégis hátrahagyott: a modern nemzetiségeket, a nyugat-európai emberiség újjáalakulását és tagozódását az eljövendő történelem számára. A németek valóban újjáélesztették Európát, és ezért a germán időszak államfelbomlasztása nem normann–szaracén leigázással végződött, hanem a beneficiumok és a védelem alá helyezkedés (commendatio[153]) továbbalakulásával feudalizmussá* és egy olyan hatalmas népszaporulattal, hogy alig kétszáz évvel utóbb a keresztes hadjáratok súlyos érvágásait baj nélkül elviselték.

Mi volt hát az a titokzatos varázsszer, amellyel a németek a haldokló Európába új életerőt leheltek? Vajon a német néptörzs veleszületett varázsereje, mint soviniszta történetírásunk regéli? Korántsem. A németek, különösen akkor, rendkívül tehetséges és a legéletteljesebb fejlődésben levő árja törzs voltak. De nem a sajátos nemzeti tulajdonságaik fiatalították meg Európát, hanem egyszerűen – a barbárságuk, a nemzetségi alkotmányuk.

Mert mi más volt személyes derekasságuk és bátorságuk, szabadságszeretetük és demokratikus ösztönük, amely minden közügyet saját ügynek látott, egyszóval mindazon tulajdonság, amely a rómaiakból kiveszett, és amely egyedül volt képes a római világ iszapjából új államokat alakítani és új nemzetiségeket sarjasztani – mi más volt mindez, mint a felső fokon álló barbárnak a jellemvonása, nemzetségi alkotmányának gyümölcse?

Hogy a monogámia ókori formáját átalakították, a férfiuralmat a családban enyhítették, a nőt magasabb polcra helyezték, mint a klasszikus világ valaha is, mi más tette őket erre képessé, mint a barbárságuk, a nemzetségi szokásaik, az anyajog korából örökölt, még élő hagyományaik?

Hogy a legfontosabb országok közül háromban, Németországban, Észak-Franciaországban és Angliában a hamisítatlan nemzetségi alkotmány egy darabját a Mark-közösségek formájában átmentették a feudális államba és ezzel az elnyomott osztálynak, a parasztságnak még a legkeményebb középkori jobbágyság közepette is olyan helyi összetartó erőt és olyan ellenállási eszközt adtak, amilyent sem az ókori rabszolgák, sem a modern proletárok nem találtak készen – mi másnak köszönhető ez, mint a barbárságuknak, a kizárólagosan barbár, nemzetségek szerinti településmódjuknak?

És végül, hogy kialakíthatták és kizárólagossá tehették a szolgaságnak hazájukban már gyakorolt enyhébb formáját, amelybe a rabszolgaság a

* *Az 1884-es kiadásban a mondat hátralevő része hiányzik. – Szerk.*

római birodalomban is mindinkább átment; egy olyan formát, amely, mint elsőnek Fourier emelte ki, megadja a leigázottaknak az *osztályként* való fokozatos felszabadulás eszközét (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif**);[154] olyan formát, amely ezáltal magasan felette áll a rabszolgaságnak, melyben csak az átmeneti állapot nélkül történő azonnali egyedi felszabadítás volt lehetséges (a rabszolgaságnak győztes lázadás útján való eltörlése az ókorban ismeretlen) – míg a középkor jobbágyai osztályként való felszabadításukat fokról fokra csakugyan keresztülvitték –, mi másnak köszönhetjük ezt, mint a barbárságuknak, amelynek folytán még nem jutottak el a kialakult rabszolgaságig, sem az ókori munkarabszolgaságig, sem a keleti házi rabszolgaságig?

Ami életerőset és éltetőt a németek a római világba plántáltak, az mind barbárság volt. Valóban csak barbárok képesek arra, hogy a végét járó civilizációban kínlódó világot megfiatalítsák. És ehhez a folyamathoz a barbárság felső foka, amelyre és amelyben a németek a népvándorlás előtt felküzdötték magukat, volt éppen a legkedvezőbb. Ez mindennek a magyarázata.

* – megadja a földművelőknek a *kollektív és progresszív* felszabadulás eszközeit – *Szerk.*

IX

Barbárság és civilizáció

Nyomon követtük eddig a nemzetségi berendezkedés felbomlását a három nagy egyedi példán, a görögök, a rómaiak és a németek példáján. Befejezésül vizsgáljuk meg azokat az általános gazdasági feltételeket, amelyek már a barbárság felső fokán aláásták a társadalom nemzetségi szervezetét, a civilizáció beköszöntésével pedig teljesen kiküszöbölték. Itt éppen annyira szükségünk lesz Marx „Tőké"-jére, mint Morgan könyvére.

A nemzetség a vadság középső fokán keletkezik, felső fokán továbbalakul, virágkorát – amennyire forrásainkból megítélhetjük – a barbárság alsó fokán éri el. Ezzel a fejlődési fokkal kezdjük tehát.

Ezen a fokon, amelynél az amerikai rézbőrűeket kell példának vennünk, azt látjuk, hogy a nemzetségi berendezkedés már tökéletesen kialakult. Egy-egy törzs több, rendszerint két* nemzetségre tagolódik; ezeknek az eredeti nemzetségeknek mindegyike a népesség szaporodásával szétesik több ágnemzetségre, amelyekkel szemben az anyanemzetség mint phratria jelenik meg; a törzs maga több törzsre hasad, melyek mindegyikében a régi nemzetségeket nagyrészt megtaláljuk; a rokon törzseket, legalábbis egyes esetekben, szövetség fogja át. Ez az egyszerű szervezet tökéletesen megfelel azoknak a társadalmi állapotoknak, amelyekből keletkezett. Nem más, mint e társadalmi állapotok sajátos, természetadta csoportosítása, és képes minden összeütközést kiegyenlíteni, amely az így szervezett társadalmon belül keletkezhetik. Kifelé a háború a kiegyenlítő; ez végződhetik a törzs megsemmisítésével, de sohasem a leigázásával. A nemzetségi alkotmánynak éppen az a nagyszerűsége és egyben korlátoltsága, hogy nem tesz lehetővé uralmat és szolgaságot. Belül még nincs különbség jogok és kötelességek között; az a kérdés, vajon a közügyekben való részvétel, a vérbosszú vagy annak megváltása jog-e vagy kötelesség, az indián számára fel sem merül; ez éppoly képtelennek tűnnék fel előtte, mint az, hogy evés, alvás, vadászás

* *Az 1884-es kiadásban* rendszerint két *hiányzik.* – *Szerk.*

jog-e vagy kötelesség. Ugyanígy nem hasadhat a törzs és a nemzetség különböző osztályokra sem. És ez elvezet bennünket ezen állapot gazdasági bázisának vizsgálatához.

A népesség szerfelett gyér: csak a törzs lakóhelyén sűrűbb, amely körül széles körben először is a vadászterület fekszik, azután a semleges védőerdő, amely a törzset más törzsektől elválasztja. A munka megosztása merőben természetadta; csak a két nem között van meg. A férfi háborúzik, vadászik és halászik, előteremti a táplálkozás nyersanyagát és az ehhez szükséges szerszámokat. A nő látja el a házat, ő készíti el az élelmet és ruházatot, főz, sző, varr. Mindegyikük úr a maga területén: a férfi az erdőben, az asszony a házban. Mindegyikük tulajdonosa a maga készítette és maga használta szerszámoknak: a fegyver, a vadász- és halászszerszám a férfié, a háziholmi a nőé. A háztartás kommunisztikus, több, néha sok család részére.* Amit közösen készítenek és közösen használnak, az közös tulajdon: a ház, a kert, a csónak. Itt tehát, és csakis itt még, érvényben van a „saját munkával szerzett tulajdon", a civilizált társadalom jogászainak és közgazdászainak e gyermekmeséje, az az utolsó hazug jogi ürügy, amelyre a mai tőkés tulajdon *még támaszkodik.*

De az emberek nem mindenütt álltak meg ezen a fokon. Ázsiában olyan állatokat találtak, amelyeket megszelídíteni és megszelídítve továbbtenyészteni lehetett. A vad bivalytehénre vadászni kellett, a szelídített évenként egy borjat adott és ráadásul tejet is. A leghaladottabb törzsek közül néhánynál – árjáknál, szemitáknál, talán már a turániaknál is – eleinte az állatok szelídítése, később már csak a tenyésztése és őrzése vált fő munkaágukká. Pásztortörzsek váltak ki a barbárok egyéb tömegéből: ez volt *a munka első nagy társadalmi megosztása.* A pásztortörzsek nemcsak több, hanem más létfenntartási eszközt is termeltek, mint a többi barbár. Nemcsak nagyobb tömegben volt tejük, tejtermékük és húsuk, mint amazoknak, hanem volt állatbőrük, gyapjújuk, kecskeszőrük és a nyersanyag tömegével együtt szaporodó fonott és szőtt cikkük is. Ezzel első ízben vált lehetővé rendszeres csere. Korábbi fokokon csak alkalmi csere mehetett végbe; a fegyverek és szerszámok készítésében tanúsított különleges ügyesség eredményezhet ideiglenes munkamegosztást. Így sok helyen találták meg kőszerszámkészítő műhelyek kétségtelen maradványait a későbbi kőkorszakból; azok a művesek, akik itt ügyességüket kiképezték, valószínűleg ugyanúgy az összesség

* Különösen Amerika északnyugati partvidékén; lásd Bancroft. A Sarolta királynő-szigeten, a haidáknál előfordulnak háztartások, amelyekben egy fedél alatt 700 személy él. A nutkáknál egész törzsek éltek egy fedél alatt. – *Engels jegyzete.*

számlájára dolgoztak, mint az indiai nemzetségi közösségek állandó kézművesei ma is még. Ezen a fokon más csere, mint a törzsön belüli, semmi esetre sem keletkezhetett, és ez is kivételes esemény maradt. Itt viszont, a pásztortörzsek kiválása után, a különböző törzsek tagjai közötti cserének, rendszeres intézményként való kialakulásának és megszilárdulásának minden feltételét készen találjuk. Eredetileg törzs cserélt törzzsel, kölcsönösen a nemzetségi elöljárók révén; amikor azonban a nyájak különtulajdonba* kezdtek átmenni, mindinkább túlsúlyra jutott az egyedi csere, s végül egyetlen forma lett. De a fő cikk, melyet a pásztortörzsek szomszédaiknak a cserében adtak, az állat volt; az állat lett az az áru, amelyben minden más árut felbecsültek, és amelyet mindenütt szívesen vettek cserébe más árukért, – egyszóval, az állat már ezen a fokon pénzfunkcióra tett szert és pénzszolgálatokat teljesített. Ilyen szükségszerűséggel és gyorsasággal fejlődött ki már az árucsere legkezdetén egy pénzáru szükséglete.

A kertművelés, mely a barbárság alsó fokán álló ázsiaiaktól valószínűleg idegen volt, legkésőbb a középső fokon jelentkezett náluk, a földművelés előfutáraként. A turáni fennsík éghajlata nem enged meg pásztorkodást, ha nincsenek takarmánykészletek a hosszú és szigorú télre; itt tehát feltétel volt a rétművelés és gabonatermesztés. Ugyanez érvényes a Fekete-tengertől északra eső sztyeppekre is. De bár a gabonát először az állatok számára termesztették, csakhamar emberi táplálék is lett belőle. A megművelt föld még törzsi tulajdon volt, melyet eleinte a nemzetségeknek, később ezek a házközösségeknek, végül** az egyedeknek utaltak át használatra; ezeknek bizonyos birtoklási jogaik lehettek a földre, ennél több azonban nem.

E fok ipari vívmányai közül kettő különösen fontos. Az első a szövőszék, a második az ércek olvasztása és a fémek feldolgozása. A réz, az ón és a kettőből összeötvözött bronz volt messze a legfontosabb; a bronzból használható szerszámok és fegyverek készültek, de a kőszerszámokat nem tudta kiszorítani; ezt csak a vas tudta megtenni, és a vas előállításához még nem értettek. Kezdtek aranyat és ezüstöt felhasználni ékszernek és dísznek, és ezeknek minden bizonnyal már magas értékük volt a rézhez és a bronzhoz képest.

A termelésnek minden ágban – az állattenyésztésben, földművelésben, háziiparban – végbemenő megnövekedése képessé tette az emberi munkaerőt arra, hogy nagyobb terméket állítson elő, mint amennyi a fenntar-

---

* *Az 1884-es kiadásban*: magántulajdonba – *Szerk.*

** *Az 1884-es kiadásban* a házközösségeknek, végül *hiányzik.* – *Szerk.*

tásához szükséges volt. Egyszersmind növelte a napi munkamennyiséget is, amely a nemzetség, a házközösség vagy az egyedi család egy-egy tagjára jutott. Új munkaerők bevonása vált kívánatossá. A háború megadta ezeket: a hadifoglyokat rabszolgákká változtatták. A munka első nagy társadalmi megosztása, amellyel velejárt a munka termelékenységének, tehát a vagyonnak a megnövekedése és a termelés területének kibővülése, az adott történelmi feltételek összessége mellett szükségszerűen maga után vonta a rabszolgaságot. Az első nagy társadalmi munkamegosztásból kialakult a társadalom első nagy szakadása két osztályra: urakra és rabszolgákra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra.

Hogy mikor és hogyan mentek át a nyájak a törzs vagy a nemzetség közbirtokából az egyes családfők tulajdonába, erről mostanáig semmit sem tudunk. De lényegében ezen a fokon kellett megtörténnie. Mármost a nyájakkal és a többi új vagyonokkal forradalom tört rá a családra. A kenyérkereset mindig a férfi dolga volt, a hozzá szükséges eszközöket ő termelte és az ő tulajdona voltak. A nyájak voltak a kereset új eszközei; kezdetben a megszelídítésük és később az őrzésük a férfi munkája volt. Övé volt ezért az állat, övéi az állatokért cserébe kapott áruk és rabszolgák. Mindaz a többlet, amelyet a kereset most hozott, a férfinak jutott; a nő is élvezhette, de a tulajdonban nem volt része. A „vad" harcos és vadász megelégedett a házban a második hellyel, a nő után; a „szelídebb" pásztor, vagyonára hivatkozva, az első helyre nyomult és visszaszorította a nőt a másodikra. És a nő nem is panaszkodhatott. A családon belüli munkamegosztás szabályozta a tulajdoneloszlást férfi és nő között; ez nem változott meg, mégis feje tetejére állította az addigi házi viszonyt, csupáncsak azért, mert a családon kívül a munkamegosztás más lett. Ugyanaz az ok, amely korábban a nő uralmát biztosította a házban: az, hogy feladata a házi munkára szorítkozott, ugyanez az ok most a férfi uralmát biztosította a házban: a nő házi munkája most eltűnt a férfi kereső munkája mellett; a kereső munka volt minden, a nőé pedig jelentéktelen ráadás. Már itt látjuk, hogy a nő felszabadítása, a férfival való egyenjogúsítása mindaddig lehetetlenség, amíg a nőt a társadalmi termelőmunkából kizárják és a házi magánmunkára korlátozzák. A nő felszabadítása csak akkor válik lehetővé, amikor nagy, társadalmi méretekben részt vehet a termelésben, s a házi munka már csak jelentéktelen mértékben veszi igénybe. Ez pedig csak a modern nagyiparral vált lehetségessé, amely nem csupán megengedi, de egyenesen megkívánja a nagy szinten folytatott női munkát és arra törekszik, hogy a házi magánmunkát egyre inkább köztevékenységgé oldja fel.

Azzal, hogy a férfié lett a tényleges uralom a házban, egyeduralmának utolsó korlátja is megdőlt. Ezt az egyeduralmat megerősítette és örökössé tette az anyajog bukása, az apajog bevezetése és a párosházasság fokozatos átmenete a monogámiába. Ez azonban rést ütött a régi nemzetségi rendben: az egyedi család hatalommá lett és fenyegetően szembemagasodott a nemzetséggel.

A következő lépés a barbárság felső fokára vezet bennünket, abba az időszakba, amelyben valamennyi kultúrnép a hőskorát éli: a vaskard, de egyben a vaseke és vasfejsze korába. A vas az ember szolgálatába állt, az utolsó és legfontosabb mindazon nyersanyagok közül, amelyeknek történelmi forradalmasító szerepük volt, az utolsó — a burgonya megjelenéséig. A vas teremtette meg a nagyobb területeken folytatott földművelést, kiterjedt erdőségek termőfölddé változtatását; olyan kemény és éles szerszámot adott a kézművesnek, amelynek sem kő, sem más ismert fém nem állhatott ellen. Mindez fokozatosan történt; az első vas gyakran lágyabb volt még, mint a bronz. A kőfegyver így hát csak lassan tűnt el; nemcsak a Hildebrand-énekben, de még 1066-ban Hastingsnél[155] is szerepeltek kőbalták a csatában. De a haladás most már feltartóztathatatlanul, szakadatlanabbul és gyorsabban folytatódott. A kőfalakkal, tornyokkal és bástyákkal körülzárt, kő- vagy téglaházakból épült város lett a törzs vagy törzsszövetség központi székhelye; az építészet hatalmas haladása ez, de a megnövekedett veszély és a védelemre szorulás jele is. A vagyon gyorsan gyarapodott, de már egyesek vagyonaként; a szövés, a fémfeldolgozás és a többi, egyre inkább elkülönülő kézművesség a termelést mind többrétűvé és kiműveltebbé tette; a földművelés már nemcsak gabonát, hüvelyeseket és gyümölcsöt hozott, hanem olajat és bort is, amelynek készítését megtanulták. Ilyen sokrétű tevékenységet már nem űzhetett egy és ugyanaz az egyes ember; bekövetkezett a *munka második nagy megosztása*: a kézművesség különvált a földműveléstől. A termelésnek és ezzel a munka termelékenységének folytonos növekedése emelte az emberi munkaerő értékét; a megelőző fokon még keletkezőben levő és szórványos rabszolgaság most a társadalmi rendszer lényeges alkotórésze lesz; a rabszolga már nem egyszerű segéderő, tucatjával hajtják munkára, a földre és a műhelybe. A termelésnek a két nagy főágra, földművelésre és kézművességre hasadásával létrejön a közvetlenül a cserére irányuló termelés, az árutermelés; vele együtt a kereskedelem, nem csupán belül és a törzsi határokon, hanem már a tengeren át is. Mindez azonban még nagyon fejletlen; a nemes fémek kezdenek túlnyomó és általános pénzáruvá válni, de még veretlenül, csak a csupasz súlyuk szerint cserélik őket.

A szabadok és rabszolgák közötti különbségekhez a gazdagok és szegényebbek közötti különbség járul – az új munkamegosztással a társadalom új, osztályokra való hasadására kerül sor. Az egyes családfők közötti birtokkülönbségek szétfeszítik a régi kommunisztikus házközösséget mindenütt, ahol addig fennmaradtak; s vele együtt az e közösség számlájára folytatott közös földművelést. A szántóföldet kiutalják használatra az egyes családoknak, eleinte ideiglenesen, később egyszer s mindenkorra; fokozatosan és a párosházasságnak monogámiába való átmenetével párhuzamosan végbemegy az átmenet a teljes magántulajdonba. Az egyedi család kezd a társadalom gazdasági egységévé válni.

A sűrűbb népesség szorosabb összefogásra kényszerít kifelé és befelé egyaránt. A rokon törzsek szövetsége mindenütt szükségességgé válik; de hamarosan az összeolvadásuk is, és ezzel az, hogy az elválasztott törzsi területek egybeolvadjanak a nép összterületévé. A nép hadvezére – rex, baszileusz, thiudans – nélkülözhetetlen, állandó hivatalviselővé válik. Létrejön a népgyűlés ott is, ahol eddig nem volt. Hadvezér, tanács, népgyűlés a katonai demokrácia felé fejlődő nemzetségi társadalom szervei. Katonai – mert a háború és a háborúra való szervezkedés most a népélet szabályszerű funkciója lett. A szomszédok gazdagsága izgatja a népek kapzsiságát, akiknek szemében a gazdagság megszerzése már a legfőbb életcélok egyike. Barbárok ezek: a rablást könnyebbnek, sőt tiszteletreméltóbbnak tartják, mint a munkával szerzést. Azelőtt csak sérelmek megbosszulása vagy az elégtelenné vált terület kiterjesztése végett folyt háború, most a puszta rablás céljából, és állandó kereseti ággá lesz. Nem hiába merednek a fenyegető falak az új, megerősített városok körül; árkaikban a nemzetségi alkotmány sírja tátong, tornyaik pedig már a civilizációba nyúlnak. És ugyanígy alakulnak a dolgok belül is. A rablóháborúk megnövelik a legfőbb hadvezér és az alvezérek hatalmát; az utódoknak ugyanabból a családból történő szokásszerű választása, kivált az apajog bevezetése óta, lassanként átmegy az eleinte megtűrt, azután megkívánt, végül bitorolt öröklésbe; lerakták az örökletes királyság és az örökletes nemesség alapzatát. A nemzetségi alkotmány szervei ilymódon lassanként elszakadnak a népben, a nemzetségben, a phratriában, a törzsben rejlő gyökereiktől, és az egész nemzetségi alkotmány átfordul az ellenkezőjébe: a saját ügyeinek szabad rendezésére alakult törzsi szervezetből a szomszédok kifosztására és elnyomására szolgáló szervezetté válik, és ennek megfelelően a szervei a népakarat szerszámaiból a saját népükkel szemben gyakorolt uralom és elnyomás önálló szerveivé lesznek. Ez azonban sohasem lett volna lehetséges, ha a nemzetségtársakat a gazdagság sóvársága nem szakí-

totta volna gazdagokra és szegényekre, ha „a tulajdonkülönbség egyazon nemzetségen belül az érdekek egységét át nem változtatta volna a nemzetségtársak antagonizmusává" (Marx), és ha a rabszolgaság elterjedése nem kezdte volna már olyan színben feltüntetni a létfenntartás munkával való megszerzését, mint ami csak rabszolgához méltó tevékenység, mint ami szégyenletesebb a rablásnál.

Ezzel a civilizáció küszöbére érkeztünk. A civilizációt a munka megosztásának újabb haladása nyitja meg. A legalsóbb fokon az emberek csak közvetlenül saját szükségletükre termeltek; az esetlegesen előforduló csereaktusok elszigeteltek voltak, csak a véletlenül keletkező felesleget érintették. A barbárság középső fokán a pásztornépeknél az állatokban már olyan birtokot találunk, amely a nyájak bizonyos nagysága mellett a saját szükségleten felül rendszeresen többletet szolgáltat; ugyanakkor munkamegosztást hoz létre a pásztornépek és a nyájak nélküli, visszamaradt törzsek között, ezzel két különböző, egymás mellett fennálló termelési fokot és ezzel a rendszeres csere feltételeit. A barbárság felső foka meghozza a további munkamegosztást a földművelés és a kézművesség között, ezzel a munkatermékek egyre növekvő részének közvetlenül cserére termelését és ezzel az egyedi termelők közötti cserének a társadalom életszükségességévé emelkedését. A civilizáció mindezeket a készen talált munkamegosztásokat megszilárdítja és fokozza, nevezetesen azzal, hogy kiélezi az ellentétet a város és a falu között (amikor is vagy a város uralkodhatik gazdaságilag a falu felett, mint az ókorban, vagy pedig a falu a város felett, mint a középkorban), és hozzátesz egy harmadik, a civilizációra sajátságos, döntő fontosságú munkamegosztást: létrehoz egy olyan osztályt, amely már nem a termeléssel foglalkozik, hanem csak a termékek cseréjével – a *kereskedőket*. Az osztályalakulás összes addigi kezdeményei még kizárólag a termeléssel voltak kapcsolatosak; a termelésben részt vevő embereket szétválasztották vezetőkre és kivitelezőkre, vagy pedig nagyobb és kisebb szintű termelőkre. Itt lép fel első ízben egy olyan osztály, amely anélkül, hogy bárhogyan is részt venne a termelésben, nagyjában és egészében magához ragadja a termelés irányítását és gazdaságilag aláveti magának a termelőket; kikerülhetetlen közvetítővé válik két-két termelő között és mindkettőt kizsákmányolja. Azzal az ürüggyel, hogy leveszi a termelők válláról a cserével járó fáradságot és kockázatot, hogy termékeik kelendőségét távoli piacokra kiterjeszti és ezzel a népesség leghasznosabb osztályává válik, kialakul egy parazitákból álló osztály, igazi társadalmi élősdiek osztálya, amely

nagyon csekély tényleges teljesítményei béreként lefölözi a hazai és az idegen termelés színe-javát, nagy hamar roppant vagyonra és megfelelő társadalmi befolyásra tesz szert és éppen ezért a civilizáció időszakában mind nagyobb tiszteletre és a termelés feletti mind nagyobb uralomra hivatott, míg végül maga is világra hoz valamit, ami saját terméke: az időszakos kereskedelmi válságokat.

Ezen a szóbanforgó fejlődési fokon az ifjú kereskedőségnek persze még sejtelme sincs arról, micsoda nagy dolgoknak néz elébe. De kialakul, nélkülözhetetlenné teszi magát, és ez elegendő. Vele együtt pedig kialakul a *fémpénz*, a vert érme, és a fémpénzzel új eszközhöz jut a nem-termelő, amelynek révén úrrá lehet a termelő és termelése felett. Felfedezték az áruk áruját, amely minden más árut rejtve magában hordoz, azt a varázseszközt, amely tetszés szerint minden kívánatos és megkívánt dologgá átváltozhat. Akié ez volt, uralkodott a termelés világán; – és kié volt mindenekelőtt? A kereskedőé. Nála a pénz kultusza biztos kézben volt. Gondoskodott róla, hogy nyilvánvalóvá váljék: minden árunak és ezzel minden árutermelőnek imádattal a porba kell hullnia a pénz előtt. Gyakorlatilag bebizonyította, hogy a gazdagság minden más formája maga is csak puszta látszattá lesz a gazdagságnak mint olyannak e megtestesülésével szemben. Soha többé nem lépett fel a pénz hatalma olyan őseredeti nyerseséggel és erőszakossággal, mint ebben az ifjonti időszakában. A pénzért való áruvásárlás után jött a pénzkölcsön, ezzel meg a kamat és az uzsora. És semelyik későbbi törvényhozás nem taszítja oda olyan kíméletlenül és menthetetlenül az adóst az uzsorás hitelező lába elé, mint az ó-athéni és ó-római törvények – és mindkettő spontánul keletkezett, szokásjogként, kizárólag gazdasági kényszerből.

Az árukból és rabszolgákból álló vagyon, a pénzvagyon mellé most a földbirtokvagyon lépett. Az egyeseknek az eredetileg a nemzetségtől vagy a törzstől átengedett földparcellákra való birtokjoga most már annyira megszilárdult, hogy ezek a parcellák örökletes tulajdonukká lettek. Egy idő óta mindenekelőtt arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a nemzetségi közösségnek a parcellára való jogától, amely béklyóvá lett számukra. A béklyótól megszabadultak – de rövidesen az új földtulajdontól is. A föld teljes, szabad tulajdona nemcsak annak lehetőségét jelentette, hogy valaki csorbítatlanul és korlátozatlanul birtokolja a földet, hanem annak lehetőségét is, hogy elidegenítse. Amíg a föld nemzetségi tulajdon volt, ez a lehetőség nem létezett. De mikor az új földbirtokos a nemzetség és a törzs felettes tulajdonának béklyóját végleg lerázta, elszakította azt a köteléket is, amely őt eddig eloldozhatatlanul összefűzte a földdel. Hogy ez

mit jelentett, arra megtanította a magántulajdonnal együtt feltalált pénz. A föld most áruvá válhatott, amelyet eladnak és elzálogosítanak. Alighogy bevezették a földtulajdont, feltalálták már a jelzálogot (lásd Athén). Mint ahogyan a monogámia sarkában jár a hetérizmus és a prostitúció, úgy jár ez időtől a földtulajdon sarkában a jelzálog. Teljes, szabad, elidegeníthető földtulajdont akartatok, nos, megkaptátok – tu l'as voulu, George Dandin!*

Így aztán a kereskedelem kiterjedésével, a pénzzel és pénzuzsorával, a földtulajdonnal és jelzáloggal gyorsan haladt a vagyon koncentrálódása és centralizálódása egy kisszámú osztály kezében, és ezzel együtt egyre nőtt a tömegek szegénysége és a szegények tömege. Az új vagyonarisztokrácia, amennyiben nem esett már eleve egybe a régi törzsi nemességgel, végleg háttérbe szorította azt (Athénban, Rómában, a németeknél). S mialatt a szabadok a vagyon szerint így osztályokra szakadtak, iszonyúan megszaporodott, különösen Görögországban, a rabszolgák száma,** akiknek kikényszerített munkája alkotta azt az alapzatot, amelyen az egész társadalom felépítménye emelkedett.

Vegyük szemügyre mármost, mi lett e társadalmi forradalmasodás közepette a nemzetségi alkotmányból. Tehetetlenül állott azokkal az új elemekkel szemben, amelyek közreműködése nélkül nőttek naggyá. A nemzetségi alkotmány előfeltétele az volt, hogy egy nemzetség vagy éppen egy törzs tagjai egyazon területen egyesülten éltek és azt kizárólag ők lakták. Ennek már régen vége volt. Nemzetségek és törzsek mindenütt összekeveredtek, rabszolgák, védettek, idegenek mindenütt ott laktak a polgárok között. A barbárság középső fokának vége felé elért letelepültséget minduntalan áttörte a lakóhelynek a kereskedelem, a foglalkozásváltozás, a földbirtokcsere által megszabott mozgékonysága és változékonysága. A nemzetségi testületek tagjai már nem jöhettek össze saját közös ügyeik intézésére; már csak jelentéktelen dolgokról gondoskodtak üggyel-bajjal, mint a vallási ünnepek. Azok mellett a szükségletek és érdekek mellett, amelyek biztosítására a nemzetségi testületek hivatottak és képesek voltak, a kereseti viszonyok forradalmasodása és a társadalmi tagozódás ebből következő változása folytán új szükségletek és érdekek keletkeztek, amelyek nemcsak idegenek voltak a régi nemzetségi rendtől, de minden módon keresztezték is azt. A munka megosztása révén kialakult kézművescsoportok érdekei, a város-

* – te akartad, George Dandin![156] – *Szerk.*

** Számukat Athénban lásd fent [106.] old. Korinthoszban a város virágkorában 460 000-re, Aiginében 470 000-re rúgott, mindkét esetben tízszeresére a szabad polgárnépességnek. – *Engels jegyzete.*

nak a faluval ellentétben fennálló különleges szükségletei új szerveket követeltek; de mindegyik ilyen csoport a legkülönbözőbb nemzetségekhez, phratriákhoz és törzsekhez tartozó emberekből tevődött össze, sőt idegenek is tartoztak hozzá; ezeknek a szerveknek tehát a nemzetségi alkotmányon kívül kellett kialakulniok, mellette, s ezzel ellene. – És megintcsak mindegyik nemzetségi testületben érvényesült az érdekeknek ez az összeütközése, mely abban csúcsosodott ki, hogy ugyanabban a nemzetségben és ugyanabban a törzsben egyesültek gazdagok és szegények, uzsorások és adósok. – Ehhez járult még az új, a nemzetségi szövetségektől idegen népesség tömege, amely, mint Rómában, hatalommá válhatott az országban, és amellett túl nagyszámú is volt, semhogy a vérrokon nemzetségekbe és törzsekbe fokozatosan felvétethessék. Ezzel a tömeggel szemben zárt, kiváltságos testületekként álltak a nemzetségi közösségek; az őseredeti természetadta demokrácia átcsapott gyűlölködő arisztokráciává. – Végezetül a nemzetségi alkotmány olyan társadalomból nőtt ki, amely nem ismert belső ellentéteket, és csak egy ilyen társadalomhoz is illeszkedett. Nem volt kényszerítő eszköze a közvéleményen kívül. Most azonban olyan társadalom keletkezett, amelynek összes gazdasági életfeltételeinél fogva szabadokra és rabszolgákra, kizsákmányoló gazdagokra és kizsákmányolt szegényekre kellett szakadnia, olyan társadalom, amely nemhogy képes lett volna ezeket az ellentéteket újból kibékíteni, hanem mindinkább ki kellett éleznie őket. Ilyen társadalom vagy csak az osztályok egymás elleni folytonos nyílt harcában állhatott fenn, vagy pedig olyan harmadik hatalom uralma alatt, amely, látszólag a harcoló osztályok felett állván, ezek nyílt összeütközését elnyomta és az osztályharcot legfeljebb gazdasági területen, úgynevezett törvényes formában engedte megvívni. A nemzetségi alkotmány ideje lejárt. Szétfeszítette a munka megosztása és ennek eredménye, a társadalom osztályokra szakadása. Helyét az *állam* foglalta el.

Részleteiben szemügyre vettük fent azt a három fő formát, amelyben az állam a nemzetségi alkotmány romjain felépül. Athén nyújtja a legtisztább, legklasszikusabb formát: itt az állam közvetlenül és túlnyomóan a magában a nemzetségi társadalomban kifejlődő osztályellentétekből keletkezik. Rómában a nemzetségi társadalom zárt arisztokráciává válik egy rajta kívül álló, jognélküli, de kötelességekkel tartozó nagyszámú plebs közepette; a plebs győzelme szétfeszíti a régi nemzetségi alkotmányt és roncsain megépíti az államot, amelyben azután mind a nemzetségi arisztokrácia, mint a plebs csakhamar teljesen felolvad. A római birodalmat legyűrő németeknél végül az

állam közvetlenül a nagy idegen területek meghódításából keletkezik, mivel az ezek feletti uralomra a nemzetségi alkotmány nem nyújt eszközöket. Minthogy azonban ez a hódítás nem jár együtt sem a régi népesség elleni komoly harccal, sem haladottabb munkamegosztással; minthogy a meghódítottak és hódítók csaknem ugyanazon a gazdasági fejlődési fokon állnak, a társadalom gazdasági bázisa tehát a régi marad, ezért a nemzetségi alkotmány módosult, területi alakjában hosszú évszázadokon át fennmaradhat mint Mark-alkotmány és még a későbbi nemesi és patríciusi nemzetségekben, sőt még parasztnemzetségekben is, mint a dithmarscheni[157], meggyengült formában egy időre megifjodhatik.*

Az állam tehát korántsem a társadalomra kívülről rákényszerített hatalom, éppoly kevéssé „az erkölcsi eszme valósága", „az ész képe és valósága", mint Hegel állítja.[158] Hanem a társadalom terméke meghatározott fejlődési fokon; annak bevallása, hogy ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával, kibékíthetetlen ellentétekre hasadt, amelyeknek megfékezésére képtelen. Hogy azonban ezek az ellentétek, az ellenkező gazdasági érdekű osztályok ne emésszék fel magukat és a társadalmat meddő küzdelemben, ahhoz egy látszólag a társadalom felett álló hatalom vált szükségessé, amely az összeütközést tompítja, a „rend" korlátain belül tartja; és ez a társadalomból származó, de fölébe helyezkedő, tőle mindjobban elidegenülő hatalom az állam.

A régi nemzetségi szervezettel szemben az államot elsősorban az állampolgárok *terület szerinti* beosztása jellemzi. A régi, vérségi kötelékek alkotta és összetartotta nemzetségi közösségek, mint láttuk, elégtelenekké váltak, nagyrészt azért, mert előfeltételezték, hogy tagjaik egy meghatározott területhez vannak kötve, holott ez már régen véget ért. A terület megmaradt, de az emberek mozgékonyak lettek. A területi beosztást vették tehát kiindulópontul, és a polgárok ott gyakorolhatták a közzel kapcsolatos jogaikat és kötelességeiket, ahol letelepedtek, tekintet nélkül nemzetségre és törzsre. Az állampolgároknak ez a területi illetőség szerinti szervezete közös minden államban. A mi szemünkben ezért természetes; de láttuk, milyen kemény és hosszadalmas harcokba került, míg ez a szervezet Athénban és Rómában a régi nemzetségek szerinti szervezet helyébe léphetett.

A második vonás egy olyan *közhatalom* létesítése, amely már nem esik közvetlenül egybe az önmagát fegyveres hatalomként megszervező népes-

* Az első történetíró, akinek legalább megközelítő elképzelése volt a nemzetség lényegéről, Niebuhr volt, és ezt – de az innen minden további nélkül átvitt tévedéseit is – annak köszönheti, hogy ismerte a dithmarscheni nemzetségeket. – *Engels jegyzete.*

séggel. Ez a külön közhatalom azért szükséges, mert a népesség öntevékeny fegyveres szervezete az osztályokra szakadás óta lehetetlenné vált. A rabszolgák is a népességhez tartoznak; a 90 000 athéni polgár csak kiváltságos osztály a 365 000 rabszolgával szemben. Az athéni demokrácia néphadserege arisztokratikus közhatalom volt a rabszolgák ellen és kordában tartotta őket; de hogy a polgárokat is kordában tarthassák, zsandárságra volt szükség, mint fent elbeszéltük. Ez a közhatalom mindegyik államban létezik; nem csupán fegyveres emberekből áll, hanem dologi függelékekből is, börtönökből és mindenféle kényszerintézményekből, amelyekről a nemzetségi társadalom mit sem tudott. A közhatalom nagyon jelentéktelen, szinte elenyésző lehet olyan társadalmakban, amelyekben az osztályellentétek még fejletlenek, és félreeső területeken, mint például időnként és helyenként az Amerikai Egyesült Államokban. De abban a mértékben erősödik, ahogy az osztályellentétek az államon belül kiéleződnek, és ahogy az egymással határos államok nagyobbak és népesebbek lesznek – csak mai Európánkat kell megnézni, ahol az osztályharc és a hódítási konkurrencia a közhatalmat olyan magaslatra szökkentette, amelyen az egész társadalmat és magát az államot is elnyeléssel fenyegeti.

E közhatalom fenntartásához az állampolgárok járulékai szükségesek – az *adók*. Ezek a nemzetségi társadalom számára teljesen ismeretlenek voltak. Ma azonban sokat tudnánk mesélni róluk. A civilizáció haladásával már az adókból sem futja; az állam váltót intézvényez a jövőre, kölcsönöket vesz fel, *államadósságokat* csinál. Erről is regélhetne a vén Európa.

A közhatalomnak és az adóbehajtás jogának birtokában a hivatalnokok most a társadalomnak a társadalom *felett* álló szerveiként jelennek meg. A szabad, készséges tisztelet, amellyel a nemzetségi alkotmány szerveinek adóztak, nekik nem elég, még ha meg is kaphatnák; a társadalomtól elidegenedő hatalom hordozói lévén, tekintélyüket kivételes törvényekkel kell megteremteni, melyeknél fogva különleges szentséget és sérthetetlenséget élveznek. A civilizált állam leghitványabb rendőrszolgájának több a „tekintélye", mint a nemzetségi társadalom valamennyi szervének együttvéve; de a civilizáció leghatalmasabb fejedelme és legnagyobb államférfija vagy hadvezére is megirigyelheti a legkisebb nemzetségi elöljárót, azért a kikényszerítetlen és elvitatatlan tiszteletért, amelyben részesül. De hát az egyik a társadalom kellős közepén áll; a másik pedig kénytelen valami társadalmon kívülit és felülit képviselni akarni.

Minthogy az állam abból a szükségletből keletkezett, hogy az osztályellentéteket kordában tartsa, de ugyanakkor ezen osztályok összeütközésének közepette keletkezett, ezért az állam rendszerint a leghatalmasabb, gaz-

daságilag uralkodó osztály állama, s ez az osztály az állam révén politikailag is uralkodó osztállyá válik és ekképpen az elnyomott osztály fékentartásának és kizsákmányolásának új eszközeire tesz szert. Így az ókori állam mindenekelőtt a rabszolgatartók állama volt a rabszolgák fékentartására, a feudális állam a nemesség szerve a jobbágyok és függő parasztok fékentartására, a modern képviseleti állam pedig a tőke szerszáma a bérmunka kizsákmányolására. Kivételesen azonban olyan időszakok is előfordulnak, amelyekben a harcoló osztályok annyira egyensúlyt tartanak egymással, hogy az államhatalom mint látszólagos közvetítő pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert mindkét féllel szemben. Ilyen a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája, amely a nemesség és a polgárság között tartott egyensúlyt; ilyen az első és kivált a második francia császárság bonapartizmusa, amely a proletariátust a burzsoázia és a burzsoáziát a proletariátus ellen játszotta ki. E nemben a legújabb teljesítmény, amely uralkodót és elnyomottat egyaránt nevetséges színben tüntet fel, a bismarcki nemzet új német birodalma[159]: itt a tőkéseket és a munkásokat tartják egyensúlyban egymással szemben és csapják be egyaránt a lezüllött porosz parlagi nemesek javára.

A legtöbb történelmi államban azonkívül az állampolgároknak vagyonuk fokozatai arányában mérik ki jogaikat és ezzel egyenesen kimondják, hogy az állam a birtokos osztály védelmi szervezete a birtoktalan osztály ellen. Így volt ez már az athéni és római vagyoni osztályok esetében. Így volt a középkori feudális államban, ahol a politikai hatalmi helyzet a földbirtok szerint tagolódott. Így van a modern képviseleti államok választási cenzusában. De a birtokkülönbségnek ez a politikai elismerése korántsem lényeges. Ellenkezőleg, az állami fejlődés alacsony fokát jelzi. A legmagasabb államforma, a demokratikus köztársaság, amely modern társadalmi viszonyaink között mindinkább elkerülhetetlen szükségszerűséggé válik és az egyedüli államforma, amelyben a proletariátus és a burzsoázia megvívhatja végső döntő harcát – a demokratikus köztársaság hivatalosan már nem vesz tudomást birtokkülönbségekről. Ebben a vagyon közvetve, de annál biztosabban gyakorolja hatalmát. Egyrészt a közvetlen hivatalnoki korrupció formájában, amire Amerika a klasszikus minta, másrészt a kormány és a tőzsde szövetsége formájában, amely annál könnyebben létrejön, minél inkább növekednek az államadósságok, és minél jobban koncentrálódik nemcsak a szállítás, hanem maga a termelés is részvénytársaságok kezében, amelyeknek megintcsak a tőzsde a központjuk. Erre Amerikán kívül csattanós példa a legújabb francia köztársaság, és a derék Svájc is megtette a magáét ezen a téren. De hogy a kormány és a tőzsde e testvéri szövetségéhez demokratikus

köztársaság nem szükséges, azt bizonyítja Anglián kívül az új német birodalom, ahol nem lehet megmondani, hogy az általános választójog kit emelt magasabbra, Bismarckot-e vagy Bleichrödert. Végül pedig a birtokos osztály közvetlenül az általános választójog útján uralkodik. Ameddig az elnyomott osztály, a mi esetünkben tehát a proletariátus, még nem érett meg arra, hogy önmagát felszabadítsa, addig többségében a fennálló társadalmi rendet tekinti az egyedül lehetségesnek és politikailag a tőkésosztály uszálya, szélső balszárnya lesz. De amilyen mértékben éretté válik önmaga felszabadítására, abban a mértékben alakul saját párttá és választja meg saját képviselőit, nem pedig a tőkésekét. Az általános választójog ilymódon a munkásosztály érettségének fokmérője. A mai államban ennél több nem lehet és nem is lesz soha; de ennyi elég is. Azon a napon, amelyen az általános választójog hőmérője forrpontot jelez a munkásoknál, tudják majd mind ők, mind a tőkések, hogy hányadán vannak.

Az állam tehát nem öröktől fogva van. Voltak társadalmak, amelyek elboldogultak nélküle, amelyeknek államról és államhatalomról sejtelmük sem volt. A gazdasági fejlődés egy meghatározott fokán, amellyel szükségszerűen vele járt a társadalom osztályokra szakadása, e szakadás révén az állam szükségszerűséggé vált. Most gyors léptekkel közeledünk a termelésnek egy olyan fejlődési fokához, amelyen ezeknek az osztályoknak a létezése nemcsak nem szükségszerűség többé, hanem a termelés pozitív akadályává lesz. Meg fognak dőlni, ugyanolyan elkerülhetetlenül, mint ahogy egykor keletkeztek. Velük együtt elkerülhetetlenül megdől az állam. A társadalom, amely a termelést a termelők szabad és egyenlő társulása alapzatán újjászervezi, az egész államgépezetet oda helyezi, ahová majd való lesz: a régiségek múzeumába, a rokka és a bronzbalta mellé.

A civilizáció tehát az előrebocsátottak szerint a társadalomnak az a fejlődési foka, amelyen a munka megosztása, az egyesek közötti ebből eredő csere és a kettőt összefogó árutermelés teljesen kibontakozik és az egész korábbi társadalmat forradalmasítja.

A termelés minden előző társadalmi fokon lényegileg közös volt, mint ahogy a fogyasztás is nagyobb vagy kisebb kommunisztikus közösségeken belül a termékek közvetlen elosztása útján történt. A termelésnek ez a közös volta a legszűkebb korlátok között forgott fenn; de együtt járt a termelők uralmával termelési folyamatuk és termékük felett. Tudják, mi lesz a termékből: ők fogyasztják el, nem kerül ki a kezükből; és amíg a termelést ezen az alapzaton folytatják, addig nem is nőhet a termelők feje fölé, nem

hozhat létre velük szemben kísérteties idegen hatalmakat, amint ez a civilizációban szabályszerűen és elkerülhetetlenül megtörténik.

De lassan beékelődik ebbe a termelési folyamatba a munka megosztása. Aláássa a termelés és elsajátítás közös voltát, az egyesek általi elsajátítást túlnyomó szabállyá emeli és ezzel létrehozza az egyesek közötti cserét – hogy milyen módon, azt fentebb megvizsgáltuk. Az árutermelés fokozatosan uralkodó formává válik.

Az árutermeléssel, a már nem saját felhasználásra, hanem cserére történő termeléssel a termékek szükségképpen egyik kézből a másikba kerülnek. A termelő a cserében odaadja a termékét, nem tudja többé, mi lesz vele. Mihelyt a pénz és a pénzzel a kereskedő mint közvetítő a termelők közé lép, a cserefolyamat még bonyolultabbá, a termékek végső sorsa még bizonytalanabbá válik. Sok a kereskedő, és egyik sem tudja, mit csinál a másik. Az áruk már nem csupán egyik kézből a másikba kerülnek, hanem egyik piacról a másikra is; a termelők elvesztették az uralmat az életkörük össztermelése felett, a kereskedők pedig nem szerezték meg. Termékek és termelés a véletlen hatalma alá kerülnek.

De a véletlen, az csak egyik pólusa egy összefüggésnek, melynek másik pólusát szükségszerűségnek hívják. A természetben, ahol látszólag szintén a véletlen uralkodik, már régen kimutattuk minden egyes területen azt a belső szükségszerűséget és törvényszerűséget, amely ebben a véletlenben érvényesül. És ami áll a természetre, az áll a társadalomra is. Minél inkább lesz egy társadalmi tevékenység, a társadalmi folyamatok egy sora túl hatalmassá az emberek tudatos ellenőrzése számára és nő a fejük fölé, minél inkább tűnik úgy, hogy a merő véletlenre van bízva, annál inkább érvényesülnek ebben a véletlenben mintegy természeti szükségszerűséggel e társadalmi tevékenység sajátságos, bennelakozó törvényei. Ilyen törvények uralkodnak az árutermelés és az árucsere véletlenségein is; az egyes termelővel és cserélővel idegen, sőt eleinte felismeretlen hatalmakként állnak szemben, amelyeknek természetét előbb fáradságosan ki kell kutatni és mélyére kell hatolni. Az árutermelésnek ezek a gazdasági törvényei módosulnak e termelési forma különböző fejlődési fokaival; nagyjában és egészében azonban a civilizáció egész időszaka az uralmuk alatt áll. És a termék még ma is ura a termelőknek; a társadalom össztermelését ma sem közösen megfontolt terv szabályozza, hanem vak törvények, amelyek elemi erővel érvényesülnek, végső fokon az időszakos kereskedelmi válságok viharaiban.

Láttuk fent, hogy az emberi munkaerő a termelésnek egy elég korai fejlődési fokán számottevően nagyobb terméket képes szolgáltatni, mint amennyi a termelők létfenntartásához szükséges, és hogy a fődolgot tekintve ez

ugyanaz a fejlődési fok, mint amelyen a munka megosztása és az egyesek közötti csere kialakul. Nem soká tartott már, amíg felfedezték azt a nagy „igazságot", hogy az ember is lehet áru; hogy az emberi erő* kicserélhető és elhasználható, csak rabszolgává kell változtatni az embert. Alig kezdtek az emberek cserélni, már őket magukat is cserélték. Az aktívum passzívummá vált, akár akarták az emberek, akár nem.

A civilizáció alatt legteljesebben kibontakozó rabszolgasággal bekövetkezett a társadalom első nagy szakadása egy kizsákmányoló és egy kizsákmányolt osztályra. Ez a szakadás továbbtartott az egész civilizált időszakon át. A rabszolgaság a kizsákmányolás első, az ókori világra sajátságos formája; ezt követi a jobbágyság a középkorban, a bérmunka az újabb korban. Ez a szolgaság három nagy formája, amelyek a civilizáció három nagy korszakára jellemzők; a nyílt, s legújabban a leplezett, rabszolgaság mindig velük jár.

Az árutermelésnek azt a fokát, amellyel a civilizáció kezdődik, gazdaságilag az jellemzi, hogy bevezették 1. a fémpénzt és vele a pénztőkét, a kamatot és az uzsorát; 2. a kereskedőket mint közvetítő osztályt a termelők között; 3. a földmagántulajdont és a jelzálogot, és 4. a rabszolgamunkát mint uralkodó termelési formát. A civilizációnak megfelelő és vele véglegesen uralomra kerülő családforma a monogámia, a férfi uralma a nő felett, és az egyedi család mint a társadalom gazdasági egysége. A civilizált társadalom összefoglalása az állam, amely kivétel nélkül minden tipikus időszakban az uralkodó osztály állama és lényegileg minden esetben az elnyomott, kizsákmányolt osztály fékentartására szolgáló gépezet. Jellemző még a civilizációra: egyrészt a város és a falu ellentétének mint az egész társadalmi munkamegosztás alapzatának rögzítése; másrészt a végrendelkezés bevezetése, miáltal a tulajdonos még halála után is rendelkezhetik tulajdona felett. Ez a berendezkedés, amely egyenes arculcsapása a régi nemzetségi alkotmánynak, Athénban Szolónig ismeretlen volt; Rómában már korán bevezették, de hogy mikor, azt nem tudjuk;** a németeknél a papok vezették be, hogy a jámbor német akadálytalanul hagyhassa örökrészét az egyházra.

---

* *Az 1884-es kiadásban*: munkaerő – *Szerk.*

** Lassalle „System der erworbenen Rechte"-jében a második rész főként a körül a tétel körül forog, hogy a római végrendelet oly régi, mint maga Róma, hogy a római történelemben soha „nem volt végrendelet nélkuli kor", hanem a végrendelet még a Róma előtti időben keletkezett a halottak kultuszából. Lassalle, mint hithű óhegeliánus, a római joghatározmányokat nem a rómaiak társadalmi viszonyaiból vezeti le, hanem az akarat „spekulatív fogalmából", és ennek során jut erre a teljességgel történelmietlen állításra. Nem csodálkozhatunk ezen olyan konyvben, amely ugyanezen spekulatív fogalom alapján arra az eredményre jut, hogy a római oroksegnél a vagyon átruházása tisztára mellékes dolog volt. Lassalle nemcsak hisz a római jogászok, kulonosen a koraiak illúzióiban; még túl is tesz rajtuk. — *Engels jegyzete.*

Ezzel az alapvető berendezkedéssel a civilizáció olyan dolgokat vitt végbe, amelyekre a régi nemzetségi társadalom a legtávolabbról sem volt képes. De úgy vitte őket végbe, hogy az emberek legpiszkosabb ösztöneit és szenvedélyeit hozta mozgásba és fejlesztette ki az összes többi hajlama rovására. A sima kapzsiság volt a civilizáció lelke első napjától máig, a vagyon és újra a vagyon és harmadszor is a vagyon, nem a társadalom vagyona, hanem ezé az egyes hitvány egyéné, ez volt az egyedül döntő célja. Ha eközben a tudomány növekvő fejlődése és visszatérő időszakokban a művészet legteljesebb virágja az ölébe hullott, ez is csak azért történt, mert ezek nélkül nem lett volna lehetséges korunk vagyonszerzeményének telje.

Minthogy a civilizáció alapzata az, hogy az egyik osztály kizsákmányolja a másikat, egész fejlődése állandó ellentmondásban mozog. A termelés minden előrelépése egyidejűleg visszalépés az elnyomott osztály, azaz a nagy többség helyzete szempontjából. Ami jótétemény egyeseknek, az szükségszerűen csapás a többieknek, ami új felszabadulás egyik osztálynak, az új elnyomás egy másiknak. A legcsattanósabb bizonyíték erre a gépi berendezés bevezetése, melynek hatásai ma világszerte ismertek. És ha a barbárok, mint láttuk, nemigen tehettek még különbséget jogok és kötelességek között, a civilizáció a kettő különbségét és ellentétét a leghülyébb tökfej előtt is világossá teszi azzal, hogy jószerivel minden jogot az egyik osztálynak juttat, viszont jószerivel minden kötelességet a másiknak.

De ennek nem szabad így lennie. Ami jó az uralkodó osztálynak, legyen jó az egész társadalomnak, amellyel az uralkodó osztály azonosítja magát. Minél tovább halad tehát a civilizáció, annál inkább kénytelen az általa szükségszerűen létrehozott visszásságokra a szeretet palástját borítani, szépítgetni vagy eltagadni őket, egyszóval olyan konvencionális képmutatást meghonosítani, amely korábbi társadalmi formákban, de még a civilizáció első fokain sem volt ismeretes, és amely legvégül abban az állításban csúcsosodik ki: az elnyomott osztály kizsákmányolását a kizsákmányoló osztály egyedül és kizárólag a kizsákmányolt osztály saját érdekében folytatja; és ha a kizsákmányolt osztály ezt nem látja be, sőt lázad, akkor ez a legrútabb hálátlanság jótevőivel, a kizsákmányolókkal szemben.*

* Eleinte az volt a szándékom, hogy a civilizációnak azt a ragyogó bírálatát, amely Charles Fourier műveiben elszórtan fellelhető, odaállítom Morgané és a magamé mellé. Sajnos nincs erre időm. Csak azt jegyzem meg, hogy már Fourier a monogámiát és a földtulajdont tekinti a civilizáció legfőbb ismertetőjelének, és hogy a civilizációt a gazdagoknak a szegények elleni háborújának nevezi. Ugyancsak megvan már nála az a mély átlátás, hogy minden fogyatékos, ellentétekre szakadt társadalomban egyedi családok (les familles incohérentes) alkotják a gazdasági egységeket. – *Engels jegyzete.*

És most befejezésül hadd idézzük Morgan ítéletét a civilizációról: „A civilizáció eljövetele óta a vagyon oly mérhetetlenül megnövekedett, formái oly változatosak lettek, alkalmazása annyira átfogó és a tulajdonosok érdekében való kezelése olyan ügyességgel folyik, hogy e vagyon, a néppel szemben, *olyan hatalommá vált, amelyen nem lehet úrrá lenni. Az emberi szellem tanácstalanul és lenyűgözve áll a saját teremtménye előtt.* Mégis el fog jönni az idő, amikor az emberi ész megerősödve urává lesz a vagyonnak, mikor megállapítja mind az államnak a védelmébe vett tulajdonhoz való viszonyát, mind a tulajdonosok jogainak határait. A társadalom érdekei abszolúte felette állnak az egyedi érdekeknek, s a kettőt igazságos és harmonikus viszonyba kell hozni. Ha a jövőnek is a haladás lesz a törvénye, amint a múlté volt, a puszta vagyonhajhászás nem lehet az emberiség végső rendeltetése. A civilizáció beállta óta eltelt idő csak egy kis töredéke az emberiség eltelt életidejének, csak egy kis töredéke a még előtte álló időnek. Egy olyan történelmi pályafutás végén, amelynek a vagyon az egyetlen végcélja, fenyegetően ott áll a társadalom felbomlása, mert egy ilyen pályafutás a saját megsemmisítésének elemeit hordja magában. Demokrácia az igazgatásban, testvériség a társadalomban, egyenlőség a jogokban és az általános oktatás fogja felavatni a társadalom következő, magasabb fokát, amely felé tapasztalás, ész és tudomány állandóan törekednek. *Ez a régi nemzetségek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének újjáéledése lesz — de magasabb fokon.*" (Morgan: „Ancient Society", 552. old.)

[Az emberi társulásokról[160]]

Az eddigi — természetadta vagy akár mesterséges társulások a dolog természeténél fogva gazdasági célokat szolgáltak, de e célokat elbujtatták és elásták ideológiai mellékességek alá. Az ókori polisznak, középkori városnak vagy céhnek, a földtulajdonos nemesség feudális kötelékének egytől egyig voltak ideológiai mellékcéljai, amelyek megszentelték őket, s amelyek a patricius-nemzetségi kötelék és a céh esetében nem kevésbé a nemzetségi társadalom emlékeiből, hagyományaiból és mintaképeiből eredtek, mint az ókori polisz. — Először a tőkés kereskedelmi társaságok lettek egészen józanok és tárgyilagosak — de közönségesek. A jövőbeli társulás egyesíteni fogja az utóbbiak józanságát a régieknek a közös társadalmi jólétre vivelt gondjával és ezáltal tölti be majd célját.

A megírás ideje: 1884
Eredeti nyelve: német

[Előzetes megjegyzés Marx „Bérmunka és tőké"-jének különkiadásához[161]]

Az itt következő munka 1849 április 5-től* kezdődően vezércikk-sorozatként a „Neue Rheinische Zeitung"-ban jelent meg. Alapjául azok az előadások szolgáltak, amelyeket *Marx* 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegyletben[162] tartott. Nyomtatásban a munka töredék maradt; a 269. számban a végére írt „Folytatása következik" teljesíthetetlen maradt az akkor egymást rohamosan követő események, az oroszok Magyarországra való bevonulása, a drezdai, iserlohni, elberfeldi, pfalzi és badeni felkelések miatt, amelyek (1849 május 19-én) magának az újságnak elnémítását vonták maguk után.

A megírás ideje: 1884 június
A megjelenés helye: Karl Marx: „Lohnarbeit und Kapital", Hottingen-Zürich 1884
Eredeti nyelve: német
Aláírás: Friedrich Engels

* *Engelsnél*: 4-től – *Szerk.*

Előszó
[a „Filozófia nyomorúsága" 1885-ös német kiadásához][163]

Az előttünk fekvő írás 1846—47 telén keletkezett, abban az időben, amikor Marx már tisztázta önmaga előtt új történelmi és közgazdasági szemléletmódjának alapvonásait. Proudhonnak éppen akkor megjelent „Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère"-je alkalmat adott neki arra, hogy ezeket az alapvonásokat annak az embernek a nézeteivel ellentétben fejtse ki, aki akkortól a legjelentősebb helyet volt hivatva betölteni a kor francia szocialistái között. Azóta, hogy ez a két férfi Párizsban gyakran egész éjszakákon át vitatkozott közgazdasági kérdésekről, útjaik egyre inkább szétváltak; Proudhon írása bebizonyította, hogy kettőjük között most már áthidalhatatlan szakadék tátongott; ezt ignorálni akkor lehetetlen volt; és így Marx ebben a válaszában a gyógyíthatatlan szakadást konstatálta.

Marx összefoglaló ítélete Proudhonról az ezen előszó után következő tanulmányban van lefektetve, amely a berlini „Sozialdemokrat" 1865. évi 16., 17. és 18. számában jelent meg.[164] Ez volt az egyetlen cikk, amelyet Marx ebbe a lapba írt; von Schweitzer úrnak csakhamar nyilvánvalóvá lett kísérletei, hogy a lapot feudális és kormányvizekre terelje, arra kényszerítettek bennünket, hogy már néhány hét után nyilvánosan felmondjuk munkatársi kapcsolatunkat.[165]

Németország számára az előttünk fekvő írásnak éppen a jelen pillanatban olyan jelentősége van, amelyet maga Marx soha nem sejtett. Hogyan is tudhatta volna, hogy Proudhonra sújtva a mai történő-bálványt, Rodbertust találta el, aki akkoriban még név szerint is ismeretlen volt előtte?

Nem itt a helye annak, hogy belebocsátkozzam Marx és Rodbertus viszonyába; erre valószínűleg hamarosan alkalmam nyílik majd.[166] Itt csak annyit, hogy amikor Rodbertus azzal vádolja Marxot, hogy őt „megrabolta" és „Zur Erkenntnis" című írását „»Tőké«-jében egészen csinosan felhasználta anélkül, hogy őt idézné"[167], ezzel olyan rágalomra ragadtatja

magát, amely csak a félreismert zseni bosszúságával és a Poroszországon kívül történő dolgok felől, kiváltképpen pedig a szocialista és közgazdasági irodalom felől való bámulatos tudatlanságával magyarázható. Marxnak sem ezek a vádak, sem Rodbertus említett írása nem kerültek soha a szeme elé; Rodbertustól egyáltalán csak a három „Sozialer Brief"-et ismerte, ezeket is semmi esetre sem 1858 vagy 1859 előtt.

Több okkal állítja Rodbertus ezekben a levelekben, hogy „Proudhon konstituált értékét" *ő* már Proudhon *előtt* felfedezte;[168] emellett persze ismét tévesen hízeleg magának azzal, hogy *ő* az *első* felfedező. Mindenesetre tehát a bírálat ebben az írásban egyúttal őrá is vonatkozik, és ez kényszerít engem arra, hogy röviden belebocsátkozzam „Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände" (1842) című „alapvető" művecskéjébe, amennyiben ugyanis ez a szintén (ismét tudattalanul) benne foglalt Weitling-féle kommunizmuson kívül Proudhon-anticipációkat is napfényre hoz.

Amennyiben a modern szocializmus, egyre megy, hogy milyen irányzatú, a polgári politikai gazdaságtanból indul ki, csaknem kivétel nélkül a ricardoi értékelmélethez kapcsolódik. Azt a két tételt, amelyet Ricardo 1817-ben rögtön a „Principles" elején proklamál, hogy ugyanis: 1. minden áru értékét egyes-egyedül a termeléséhez szükséges munkamennyiség határozza meg, és 2. hogy az egész társadalmi munka terméke a földbirtokosok (földjáradék), tőkések (profit) és munkások (munkabér) három osztálya között kerül elosztásra, ezt a két tételt Angliában már 1821 óta felhasználták szocialista következtetésekre,[169] mégpedig részben olyan élességgel és határozottsággal, hogy ez a most csaknem elkallódott, nagyrészt csupán Marx által ismét felfedezett irodalom a „Tőke" megjelenéséig felülmúlhatatlan maradt. Erről más alkalommal. Ha tehát Rodbertus 1842-ben a maga részéről fenti tételekből szocialista következtetéseket vont le, ez egy némettől akkoriban bizonyára nagyon jelentős lépés volt előre, de legfeljebb Németországban számíthatott új felfedezésnek. Hogy a ricardoi elméletnek ilyen alkalmazása mily kevéssé volt új, azt Marx Proudhonnal szemben bizonyítja be, aki hasonló önhittségben szenvedett.

„Aki csak egy kissé is ismeri a politikai gazdaságtan fejlődését Angliában, annak tudnia kell, hogy – különböző korszakokban – az országnak majd minden szocialistája javasolta a ricardoi elmélet *egyenlősítő*" (azaz szocialista) „alkalmazását. Idézhetnők Proudhon úrnak: Hopkins »Politikai gazdaságtan«-át, 1822; William Thompson: »An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness«, 1827; T. R. Edmonds: »Practical, Moral and Political Economy«, 1828; stb. stb. és még négy oldalra való satöbbi. Mi megelégszünk azzal, hogy egy angol

kommunistát szólaltatunk meg: Brayt; idézni fogjuk »Labour's Wrongs and Labour's Remedy«, Leeds 1839, című figyelemreméltó művét."[170] És már csupán az itt megadott Bray-idézetek is jó darabot eloszlatnak a Rodbertus igényelte elsőbbségből.

Akkor Marx még sohasem járt a British Museum olvasótermében. A párizsi és brüsszeli könyvtárakon kívül, az én könyveimen és kivonataimon kívül csak a Manchesterben felkutatható könyveket nézte át azon hathetes angliai utazás idején, amelyet együtt tettünk meg 1845 nyarán. A szóbanforgó irodalom tehát a negyvenes években még korántsem volt olyan hozzáférhetetlen, mint netán manapság. Ha ennek ellenére Rodbertus számára mindenkor ismeretlen maradt, az csupán az ő porosz helyi korlátoltságának tulajdonítható. Rodbertus a tulajdonképpeni megalapítója a specifikusan porosz szocializmusnak, és most végre elismerik mint ilyet.

De még szeretett Poroszországában sem maradhatott meg Rodbertus zavartalanul. 1859-ben megjelent Berlinben Marxtól „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet".* Ebben a közgazdászoknak Ricardo elleni kifogásai között második ellenvetésként a következő van kiemelve (40. old.**):

„Ha egy termék csereértéke egyenlő a benne foglalt munkaidővel, akkor egy munkanap csereértéke egyenlő egy munkanap termékével. Vagyis a munkabérnek a munka termékével egyenlőnek kell lennie. Márpedig ennek ellenkezője az eset." Amihez a következő jegyzet van: „Ezt a [polgári-] gazdaságtani részről Ricardo ellen felhozott ellenvetést később szocialista részről felkapták. Előfeltételezvén a formula elméleti helyességét, megvádolták a gyakorlatot, hogy ellentmond az elméletnek, és felkérték a polgári társadalmat, hogy elméleti elvének állítólagos következményét vonja le a gyakorlatban. Angol szocialisták legalábbis ilyen módon fordították a csereérték Ricardo-féle formuláját a politikai gazdaságtan ellen." Ugyanebben a jegyzetben utalás történik Marxnak a „Misère de la philosophie"-jára, amely akkoriban még mindenütt kapható volt a könyvkereskedelemben.

Rodbertusnak tehát elég alkalma volt meggyőződni arról, hogy 1842-ben tett felfedezései valóban újak voltak-e. Ehelyett azonban újra meg újra hirdeti és olyan páratlanoknak tartja őket, hogy még csak eszébe sem jut, hogy Marx éppen úgy önállóan levonhatta a következtetéseit Ricardóból, mint ő maga, Rodbertus. Tisztára lehetetlen! Marx őt „megrabolta" – őt, akinek ugyanez a Marx minden alkalmat megadott, hogy megbizonyosodhassék arról, milyen sokkal mindkettőjük előtt kimondták már ezeket a végkövet-

* *V. ö. 13. köt. 5–147. old. – Szerk.*
** *V. ö. uo. 41. old. – Szerk.*

keztetéseket Angliában, legalábbis abban a nyers formában, amelyet Rodbertusnál még öltenek!

A ricardoi elmélet legegyszerűbb szocialista felhasználása mármost a fent megadott. Ez sok esetben olyan meglátásokra vezetett az értéktöbblet eredetére és természetére vonatkozólag, amelyek Ricardón messze túlmennek; így többek között Rodbertusnál is. Attól eltekintve, hogy Rodbertus sehol sem nyújt bármit, amit már előtte legalább éppoly jól el ne mondtak volna, ábrázolása, csakúgy, mint az elődeié, abban szenved, hogy a gazdasági kategóriákat: munka, tőke, érték, stb., a közgazdászoktól rámaradt nyers, a jelenséghez tapadó formában látatlanban veszi át anélkül, hogy tartalmukat megvizsgálná. Ezáltal nemcsak hogy elvágja maga előtt a további fejlődés minden útját – ellentétben Marxszal, aki először csinált valamit ezekből a most már 64 év óta sűrűn ismételt tételekből –, hanem, mint majd kitűnik, meg is nyitja magának az utópiába vezető egyenes utat.

A ricardoi elmélet fenti felhasználása, hogy a munkásoké mint az egyetlen valóságos termelőké az egész társadalmi termék, *az ő* termékük, egyenesen a kommunizmusba vezet. Ámde – ahogy Marx a fenti helyen céloz is erre – ez a felhasználás gazdaságtani szempontból formailag helytelen, mert egyszerűen a morál alkalmazása a gazdaságra. A polgári gazdaság törvényei szerint a termék legnagyobb része *nem* a munkásoké, akik azt termelték. Ha mármost azt mondjuk: ez igazságtalan, ennek nem szabad lennie, akkor ez egyelőre nem tartozik a gazdaságtanra. Ezzel csak azt mondjuk, hogy ez a gazdasági tény ellentmond erkölcsi érzékünknek. Ezért Marx sohasem erre alapozta kommunista követeléseit, hanem a tőkés termelési módnak szükségszerű, szemünk előtt napról napra inkább végbemenő összeomlására; ő csak azt mondja, hogy az értéktöbblet meg nem fizetett munkából áll, ami egyszerű tény. De ami gazdaságtani szempontból formailag helytelen, az azért még világtörténelmileg helyes lehet. Ha a tömeg erkölcsi tudata igazságtalannak nyilvánít egy gazdasági tényt, mint annak idején a rabszolgaságot vagy a jobbágymunkát, akkor ez annak bizonyítéka, hogy az a tény már túlélte magát, hogy más gazdasági tények léptek közbe, amelyek következtében amaz elviselhetetlenné és tarthatatlanná vált. A formális gazdasági helytelenség mögött tehát egy nagyon is igaz gazdasági tartalom rejtőzhet. Hogy közelebbről belebocsátkozhassunk az értéktöbblet-elmélet jelentőségébe és történetébe, annak nem itt van a helye.

Emellett azonban a Ricardo-féle értékelméletből még más következtetéseket is lehet levonni és ilyeneket le is vontak. Az áruk értékét az előállításukhoz szükséges munka határozza meg. Ámde megesik, hogy e rossz világban az árukat hol értékükön felül, hol azon alul adják el, mégpedig nem csu-

pán a konkurrencia ingadozásai következtében. A profitrátának éppen úgy megvan az a tendenciája, hogy minden kapitalista számára egyazon szintre egyenlítődjék ki, mint ahogy az áruk árának megvan az a tendenciája, hogy kereslet és kínálat révén a munkaértékre redukálódjék. A profitrátát azonban az egy-egy ipari üzletbe befektetett össztőke után számítják. Minthogy pedig lehetséges, hogy két különböző üzletágban az évi termék egyenlő munkamennyiségeket testesít meg, tehát egyenlő értéket képvisel, és a munkabér is egyenlő magas mindkettőben, de az előlegezett tőkék az egyik üzletágban kétszer vagy háromszor akkorák lehetnek, mint a másikban, ami gyakran előfordul – itt a Ricardo-féle értéktörvény, mint már maga Ricardo felfedezte, ellentmondásba kerül az egyenlő profitráta törvényével. Ha mindkét üzletág termékeit értékükön adják el, akkor a profitráták nem lehetnek egyenlők; ha pedig a profitráták egyenlők, akkor nem mindig adhatók el mindkét üzletág termékei az értékükön. Itt tehát ellentmondás van, két gazdasági törvény antinómiája; ennek gyakorlati megoldása Ricardo szerint (I. fej. 4. és 5. szakasz[171]) rendszerint a profitráta javára és az érték rovására megy végbe.

Mármost van azonban a ricardoi értékmeghatározásnak, ominózus tulajdonságai ellenére, egy olyan oldala, amely a derék polgár számára kedvessé és becsessé teszi. Ez a meghatározás ellenállhatatlan erővel apellál igazságérzetére. Igazságosság és a jogok egyenlősége, ez az a két alappillér, amelyre a XVIII. és XIX. század polgára szeretné saját társadalmának épületét a feudális igazságtalanságok, egyenlőtlenségek és kiváltságok romjai felett felállítani. S az áru értékének a munka által való meghatározása és a munkatermékeknek az ezen értékmérő szerint végbemenő szabad cseréje egyenjogú árubirtokosok között, ezek – mint már Marx kimutatta – a valóságos alapzatok, amelyeken a modern polgárság egész politikai, jogi és filozófiai ideológiája felépült. Mihelyt adva van az a felismerés, hogy az áru értékének a munka a mértéke, máris mélyen sértenie kell a derék polgár jobb érzését egy olyan világ gonoszságának, amely az igazságosságnak ezt az alaptörvényét névleg elismeri ugyan, de a lényeget illetően, úgy tűnik, minden pillanatban gátlás nélkül félretolja. S főleg a kispolgár, akinek tisztességes munkája – még ha az csak segédei és tanoncai munkája is – napról napra mindinkább elértéktelenedik a nagyüzemi termelésnek és a gépeknek a konkurrenciája következtében, főleg a kistermelő kénytelen olyan társadalomra vágyódni, amelyben a termékeknek munkaértékük szerinti cseréje végrevalahára teljes és kivétel nélküli igazsággá lesz; másszóval: a kispolgár kénytelen olyan társadalomra vágyódni, amelyben az árutermelés egyetlen egyes törvénye kizárólagosan és csorbítatlanul érvényesül, de ki vannak küszö-

bölve azok a feltételek, amelyek között ez a törvény egyáltalában érvényesülhet, tudniillik az árutermelésnek és ezen túlmenőleg a tőkés termelésnek a többi törvényei.

Hogy ez az utópia milyen mélyen be van ágyazva a modern – valódi vagy eszmei – kispolgár gondolkodásmódjába, bizonyítja az a tény, hogy már 1831-ben John Gray szisztematikusan kifejtette, hogy a harmincas években Angliában gyakorlatilag megkísérelték és elméletileg agyoncsépelték, hogy 1842-ben Rodbertus Németországban, 1846-ban Proudhon Franciaországban mint vadonatúj igazságot hirdette, hogy még 1871-ben Rodbertus újból kinyilatkoztatta[172] a szociális kérdés megoldásaként és mintegy szociális végrendeletként, és hogy 1884-ben ismét követőkre talál a történtek ama seregében, amely Rodbertus nevére hivatkozva a porosz államszocializmus kiaknázására készülődik.[173]

Ennek az utópiának a kritikáját Marx oly kimerítően nyújtotta mind Proudhonnal, mind pedig Grayvel szemben (lásd e mű függelékét[174]), hogy itt beérhetem ez utópia megokolásának és lefestésének sajátosan rodbertusi formájára vonatkozó néhány megjegyzéssel.

Mint már mondottam, Rodbertus a hagyományos gazdaságtani fogalommeghatározásokat teljesen abban a formában veszi át, amelyben azok a közgazdászoktól reá maradtak. Még csak meg sem kísérli, hogy megvizsgálja őket. Szerinte az érték „valamely dolog mennyiségi érvénye a többivel szemben, ezt az érvényt mértéknek felfogva".[175] Ez az – enyhén szólva – igen lompos definíció a legjobb esetben arról ad nekünk fogalmat, hogy körülbelül milyennek látszik az érték, de egyáltalában nem mondja meg, hogy az micsoda. De mivel ez minden, amit Rodbertus nekünk az értékről mondani tud, érthető, hogy az értéken kívül fekvő értékmércét keres. Miután harminc oldalon át használati értéket és csereértéket – az elvont gondolkodásnak Adolph Wagner úr által oly végtelenül megcsodált erejével[176] – zagyván összevissza hányt, arra az eredményre jut, hogy valódi értékmérő nincs, és meg kell elégednünk egy pótmérővel. Ilyennel szolgálhatna a munka, de csak akkor, ha egyenlő munkamennyiségek termékei mindig egyenlő munkamennyiségek termékeivel cserélődnek ki; akár úgy, hogy „már önmagában ez az eset áll fenn, akár úgy, hogy intézkedéseket tesznek" ennek biztosítására.[177] Érték és munka tehát bármiféle tárgyi összefüggés nélkül maradnak, noha Rodbertus az egész első fejezetet arra fordítja, hogy megmagyarázza nekünk, hogy miért „kerülnek" az áruk „munkába", és semmi másba, mint munkába.

Mármost a munkát ismét látatlanban abban a formában veszi, amelyben a közgazdászoknál fordul elő. Sőt még csak így sem. Mert ha két szóval utal

is a munkaintenzitás különbségeire, a munkát mégis egészen általánosan úgy szerepelteti, mint amibe „kerül" valami, tehát mint értékmérőt, akár a normális társadalmi átlagfeltételek között történik a ráfordítás, akár nem. Hogy a termelők tíz napot használnak-e fel olyan termékek előállítására, melyek egy nap alatt előállíthatók, avagy csak egyet, hogy a legjobb avagy a legrosszabb szerszámokat használják-e, hogy munkaidejüket társadalmilag szükséges cikkek előállítására és a társadalmilag megkövetelt mennyiségben használják-e fel, avagy egészen nem kívánt cikkeket, vagy pedig kívánt cikkeket szükségleten felül vagy alul készítenek-e – minderről szó sem esik: a munka, egyenlő munka termékét egyenlő munka termékével kell kicserélni. Rodbertus, aki egyébként bármikor, akár helyénvaló, akár nem, kész arra, hogy nemzeti álláspontra helyezkedjék és az általános társadalmi őrtorony magasságából tekintse át az egyes termelők viszonyait, itt ezt aggodalmasan elkerüli. Mégpedig csakis azért, mert már könyvének első sorától egyenesen a munkapénz utópiája felé hajózik, és a munkának a maga értékképző tulajdonságában való minden vizsgálata kikerülhetetlen sziklazátonyokat gördítene vizeire. Ösztöne itt jelentősen erősebb volt, mint elvont gondolkodásának ereje, amelyet Rodbertusnál mellékesen szólva csak a legkonkrétabb gondolatnélküliség fedezhet fel.

Az utópiára való átmenet mármost egy szempillantás alatt megtörténik. Azok az „intézkedések", amelyek a munkaérték szerinti árucserét kivétel nélküli szabályként biztosítják, nem okoznak nehézséget. Ennek az irányzatnak a többi utópistája, Graytől Proudhonig, töri magát, hogy olyan társadalmi berendezkedéseket eszeljen ki, amelyek e cél megvalósítására hivatottak. Ők legalább megkísérlik, hogy a gazdasági kérdést gazdasági úton, maguknak a cserélő árubirtokosoknak az akciója révén oldják meg. Rodbertusnak sokkal könnyebb. Mint jó porosz, az államhoz apellál: a reformot az államhatalom egy dekrétuma megparancsolja.

Ezzel hát az érték szerencsésen „konstituálva" van, de korántsem áll ugyanez eme konstituálásnak Rodbertus által igényelt elsőbbségére. Ellenkezőleg, Gray, csakúgy mint Bray – s mellettük sokan mások –, gyakran és jóval Rodbertus előtt unos-untig elismételte e gondolatot: a jámbor óhajt olyan intézkedésekre, amelyeknek segítségével a termékek minden körülmények között állandóan és csakis munkaértékükön cserélődnek ki.

Miután az állam az értéket – legalább a termékek egy részének értékét, hiszen Rodbertus szerény is – ilymódon konstituálta, kibocsátja a maga munkapapírpénzét, az ipari tőkéseknek előleget ad belőle, amellyel ezek a munkásokat díjazzák, mire a munkások a kapott munkapapírpénzzel megveszik a termékeket, s így közvetítik a papírpénz visszaáramlását kiindulópont-

jára. Hogy ez mily csodaszépen bonyolódik le, azt magától Rodbertustól kell meghallgatnunk.

„Ami a második feltételt illeti, azt a szükséges intézkedést, hogy a cédulán nyugtázott érték valóban megvan a forgalomban, azáltal foganatosítják, hogy csak az, aki valóban lead egy terméket, kap cédulát, amelyen pontosan megjelölik a munkamennyiséget, amellyel a terméket előállította. Aki kétnapi munka termékét adja le, olyan cédulát kap, amelyen »két nap« megjelölés áll. E szabálynak a kibocsátásnál való pontos szemmeltartása által szükségképpen e második feltételnek is teljesülnie kell. Hiszen, mivel feltevésünk szerint a javak valóságos értéke mindig egybeesik azzal a munkamennyiséggel, melybe előállításuk került, és ennek a munkamennyiségnek a mércéje a közönséges időbeosztás, tehát valaki, aki odaad egy terméket, amelyre kétnapi munkát használt fel, ha két napot kap nyugtázva, nem is kapott sem több, sem kevesebb értéket nyugtatva vagy kiutalva, mint amennyit valóban leszállított; – és mivel továbbá *csakis* az kap ilyen nyugtát, aki valóban szállított a forgalomba terméket, ezért az is biztos, hogy a cédulán jelzett érték a társadalom kielégítésére megvan. Bármily tágnak gondoljuk is el mármost a munkamegosztás körét, ha ezt a szabályt pontosan betartjuk, akkor *a meglevő érték összegének a nyugtázott érték összegével pontosan egyenlőnek* kell *lennie*. Minthogy azonban a nyugtázott érték összege pontosan a kiutalt érték összege is, ezért ennek is *szükségképpen egyeznie kell a meglevő értékkel, minden igény kielégül, és helyesen eszközlik az elszámolást*" (166–167. old.).

Ha eddig Rodbertusnak mindig az a balszerencséje volt, hogy elkésett új felfedezéseivel, ezúttal legalább az az érdeme megvan, hogy *egy* módon eredeti: ebben a gyerekesen naiv, átlátszó, mondhatnám valódi pomerániai formában egyetlen konkurrense sem merte kimondani a munkapénz-utópia balgaságát. Minthogy minden papírjegyért megfelelő értéktárgyat szállítottak, és semmiféle értéktárgyat nem adnak le újra, csak megfelelő papírjegy ellenében, tehát a papírjegyek összegének állandóan fedezve kell lennie az értéktárgyak összegével; a számítás maradéktalanul egyezik, munkásodpercnyire stimmel és nincs az a szolgálatban mégúgy megőszült államijáradékhivatali-főpénztárszámfejtő, aki a legkisebb számítási hibát is kimutathatná. Mit kívánhatunk még?

A mai tőkés társadalomban minden ipari tőkés a saját szakállára termel, azt, úgy és annyit, ahogy akarja. A társadalmi szükséglet azonban ismeretlen nagyság marad számára, mind a szükségelt tárgyak minőségét, fajtáját, mind a mennyiségét illetőleg. Ami ma nem szállítható elég gyorsan, azt holnap esetleg a szükségletet messze meghaladóan kínálhatják. Ennek ellenére a szükségletet végül is így vagy úgy, jól vagy rosszul, kielégítik, és a termelés

nagyjában-egészében végül is a szükségelt tárgyakra irányul. Hogyan érik el az ellentmondásnak ezt a kiegyenlítődését? A konkurrencia által. És hogyan viszi véghez a konkurrencia ezt a megoldást? Egyszerűen úgy, hogy a pillanatnyi társadalmi szükséglet számára fajtájuk vagy mennyiségük szerint használhatatlan árukat munkaértékük alá értékteleníti és ezen a kerülőúton érezteti a termelőkkel, hogy vagy egyáltalában használhatatlan cikkeket, vagy magukban véve használható cikkeket használhatatlan, fölös mennyiségben állítottak elő. Ebből két dolog következik:

Először az, hogy az áruk árának az áruk értékétől való folytonos eltérése az a szükséges feltétel, amelynek alapján és amely által az áruérték egyáltalában létrejöhet. Csak a konkurrenciának és vele az áruk árának ingadozásai által érvényesül az árutermelés értéktörvénye, ezáltal válik valósággá az áruértéknek a társadalmilag szükséges munkaidő által történő meghatározása. Hogy eközben az érték megjelenési formája, az ár, rendszerint kissé másképp fest, mint az érték, amelyet megjelenít, ebben a sorsban az érték a legtöbb társadalmi viszonnyal osztozik. A király is többnyire egészen másképp fest, mint a monarchia, amelyet jelképez. Aki tehát az egymással cserélő árutermelők társadalmában helyre akarja állítani a munkaidő által történő értékmeghatározást, azáltal, hogy a konkurrenciának megtiltja, hogy ezt az értékmeghatározást az árakra gyakorolt nyomással az egyetlen módon állítsa helyre, amelyen egyáltalában helyreállítható, az ezzel csak azt bizonyítja, hogy legalábbis ezen a téren, magáévá tette a gazdasági törvények szokásos utopikus semmibevevését.

Másodszor: A konkurrencia, amikor az egymással cserélő árutermelők társadalmában érvényre juttatja az árutermelés értéktörvényét, éppen ezáltal valósítja meg a társadalmi termelésnek az adott körülmények között egyedül lehetséges szervezetét és rendjét. Csupán a termékek elértéktelenedése vagy túlértékelése segítségével lehet az egyes árutermelőkkel kézzelfoghatóan megértetni azt, hogy a társadalomnak milyen és mennyi termékre van, illetve nincs szüksége. Éppen ezt az egyetlen szabályozót akarja azonban a Rodbertus által is képviselt utópia felszámolni. És ha ezután megkérdezzük, miféle biztosítékunk van arra, hogy minden termékből a szükséges mennyiséget és nem többet fognak termelni, hogy nem fogunk-e hiányt szenvedni gabonában és húsban, miközben torkig leszünk répacukorral és belefulladunk a burgonyapálinkába, hogy lesz-e elegendő nadrágunk, amelylyel csupaszságunkat befedjük, miközben milliószámra hemzsegnek a nadrággombok, — akkor Rodbertus diadalmaskodva megmutatja nekünk remek számítását, amely szerint minden felesleges font cukorról, minden eladatlan hordó pálinkáról, minden felvarrhatatlan nadrággombról a helyes nyugtát

állították ki, egy olyan számítást, amely pontosan „egyezik", amely szerint „minden igény kielégül és helyesen eszközlik az elszámolást". És aki nem hiszi, forduljon X állami-járadékhivatali-főpénztárszámfejtőhöz Pomerániában, aki a számítást felülvizsgálta, helyesnek találta, és aki teljesen szavahihető, mivelhogy még sohasem kapták rajta pénztárhiányon.

És most figyeljük meg azt a naivitást, amellyel Rodbertus az ipari és kereskedelmi válságokat utópiája segítségével ki akarja küszöbölni. Mihelyt az árutermelés világpiaci méreteket öltött, a kiegyenlítődés a magánszámlára termelő egyes termelők és a szükséglet mennyisége és minősége szempontjából előttük többé-kevésbé ismeretlen piac között, amelynek számára termelnek – egy világpiaci vihar, egy kereskedelmi válság útján megy végbe.* Ha mármost megtiltják a konkurrenciának, hogy az árak emelkedése vagy esése által közölje az egyes termelőkkel, hogyan áll a világpiac, akkor végképp bekötik ezek szemét. Az árutermelést úgy berendezni, hogy a termelők már semmit se tudhassanak meg annak a piacnak állásáról, amelynek számára termelnek – ez csakugyan olyan kúrája a válság-betegségnek, amelyért Eisenbart doktor is megirigyelhetné Rodbertust.

Most már érthető, miért határozza meg Rodbertus az áruk értékét sommásan a „munka" által, és miért enged meg legfeljebb csak annyit, hogy a munkának különböző intenzitásfokai vannak. Ha megvizsgálta volna, hogy miáltal és hogyan hoz létre a munka értéket, és hogy ennélfogva határozza meg és méri is, akkor eljutott volna a társadalmilag szükséges munkához, amely az egyes termék számára mind az ugyanazon fajtájú többi termékhez, mind a társadalmi össz-szükséglethez viszonyítva szükséges. Ezzel eljutott volna az elé a kérdés elé: hogyan megy végbe az egyes árutermelők termelésének a társadalom össz-szükségletéhez való alkalmazkodása; ez pedig egész utópiáját lehetetlenné tette volna. Rodbertus ezúttal tényleg jobbnak látta, hogy „elvonatkoztasson", mármint attól, amin éppen megfordul a dolog.

Most végre eljutunk ahhoz a ponthoz, ahol Rodbertus valóban valami újat nyújt nekünk: valamit, ami őt mindmegannyi munkapénz-cseregazdálkodást hirdető társától megkülönbözteti. Mindezek abból a célból követelik ezt a csereberendezkedést, hogy eltöröljék a bérmunkának a tőke

* Legalábbis ez volt a helyzet a legutóbbi időkig. Amióta Anglia világpiaci monopóliumát egyre inkább megtöri Franciaországnak, Németországnak és mindenekelőtt Amerikának a világkereskedelemben való részvétele, úgy látszik, a kiegyenlítődés egy új formája jut érvényre. A válságot megelőző általános prosperitás periódusa még mindig nem akar bekövetkezni. Ha ez teljesen elmaradna, akkor a modern ipar normális állapotává a csupán kisebb ingadozásokkal járó krónikus pangásnak kellene válnia. *engls jegyzete.*

által való kizsákmányolását. Minden termelőnek meg kell kapnia termékének teljes munkaértékét. Ebben Graytől Proudhonig mindnyájan megegyeznek. Semmi esetre sem – mondja Rodbertus. A bérmunka és annak kizsákmányolása megmarad.

Először is a munkás a társadalomnak semmilyen elképzelhető állapotában sem kaphatja meg fogyasztásra termékének egész értékét; a termelt alapból mindenkor fedeznie kell egész sor gazdaságilag nem-termelő, de szükséges funkciót is, egyúttal tehát az illető embereket is el kell tartani. – Ez csak addig helyes, amíg a munka mai megosztása van érvényben. A termelőmunkát általánosan kötelezővé tevő társadalomban, amely pedig szintén „elképzelhető", ez elesik. Megmaradna azonban egy társadalmi tartalék- és felhalmozási alap szükségessége, s ezért *a* munkások, azaz valamennyien, akkor is összteremékük birtokában és élvezetében maradnának ugyan, de nem élvezné minden egyes a maga „teljes munkahozadékát". Gazdaságilag nem-termelő funkcióknak a munkatermékből való fenntartása nem kerülte el más munkapénz-utopisták figyelmét sem. Ők azonban a munkásokra bízzák, hogy e célból önmagukat adóztassák meg a szokásos demokratikus módon, Rodbertus ellenben, aki teljes 1842-es szociálreformját az akkori porosz állam testére szabta, az egész dolgot ráhagyja a bürokrácia tetszésére, mely a munkásnak a saját termékében való részesedését felülről határozza meg és kegyként juttatja neki.

Másodszor pedig Rodbertus szerint a földjáradéknak és a profitnak is csorbítatlanul fenn kell maradnia. Mert a földbirtokosok és az ipari tőkések is gyakorolnak bizonyos társadalmilag hasznos vagy éppen szükséges, bár gazdaságilag nem-termelő funkciókat, és a földjáradékban meg a profitban mintegy fizetést kapnak ezért – amely felfogás tudvalevőleg még 1842-ben sem volt semmiképpen új. Tulajdonképpen most túlontúl sokat kapnak azért a kevésért, amit – és elég rosszul – teljesítenek, de hát Rodbertusnak, legalább a legközelebbi 500 évre, szüksége van kiváltságos osztályra, és ezért az értéktöbblet jelenlegi rátájának, hogy szabatosan fejezzem ki magam, fenn kell maradnia, de nem szabad emelkednie. Az értéktöbblet e jelenlegi rátáját Rodbertus 200 százaléknak veszi, azaz a munkás napi tizenkét órai munka után ne tizenkét óráról kapjon nyugtát, hanem csak négyről, és a többi nyolc óra alatt termelt érték a földbirtokos és a tőkés között osztandó el. A rodbertusi munkanyugták tehát hazudnak. De viszont éppenséggel pomerániai junker földbirtokosnak kell lenni valakinek ahhoz, hogy azt képzelje, akad olyan munkásosztály, amely hajlandó tizenkét órát dolgozni, hogy négy munkaóráról szóló nyugtát kapjon. Ha lefordítják a tőkés termelés hókuszpókuszát erre a naiv nyelvre, amelyben leplezetlen rab-

lásként jelenik meg, akkor lehetetlenné teszik azt. A munkásnak adott minden egyes elismervény lázadásra való egyenes felhívás lenne és a német Birodalmi Büntetőtörvénykönyv 110. §-ának[178] hatálya alá esnék. Csak az képzelheti el, hogy ilyen arcátlanságot lehet a munkásoknak ajánlani, aki soha nem látott más proletariátust, mint a még ténylegesen féljobbágyságban tartott napszámos proletariátust egy pomerániai junkerbirtokon, ahol a bot és a korbács uralkodik, és ahol a falu minden csinos nőszemélye a nagyságos úr háreméhez tartozik. De hát a mi konzervatívjaink egyben legnagyobb forradalmáraink is.

Ha azonban munkásaink eléggé szelíd lelkűek, s el lehet hitetni velük, hogy teljes tizenkét órai kemény munka alatt a valóságban csak négy órát dolgoztak, akkor jutalmul garantáltatik nekik, hogy saját termékükben való részesedésük, amíg a világ világ, nem süllyed az egyharmad alá. Ez aztán tényleg a jövő zenéje gyermektrombitán előadva, és nem éri meg, hogy egy szót is vesztegessünk rá. Amennyiben tehát Rodbertus a munkapénz-csere-utópiában valami újat nyújt, ez az új egyszerűen gyerekes és mélyen alatta áll mind az előtte, mind az utána működő számos társa teljesítményének.

Ahhoz az időhöz képest, amikor megjelent, Rodbertusnak „Zur Erkenntnis etc."-je feltétlenül jelentős könyv volt. Hogy Ricardo értékelméletét az egyik irányban továbbfejlesztette, sokat ígérő kezdet volt. Bár ez csupán az ő számára és Németország számára volt új, mégis egészében ugyanazon a szinten áll, mint a jobb angol elődeinek teljesítményei. De éppen csak hogy kezdet volt, amelyből csak további alapos és kritikai munkával lehetett volna az elmélet számára valódi nyereséget elérni. Ezt a továbbvitelt azonban önmaga elvágta azáltal, hogy mindjárt eleve Ricardónak a másik irányban, az utópia irányában való továbbviteléhez is hozzálátott. Ezzel elveszítette minden kritika első feltételét – az elfogulatlanságot. Előre elhatározott céllal fogott munkához, irányzatos közgazdásszá vált. Utópiájának rabságába esvén, elzárta maga elől a tudományos haladás minden lehetőségét. 1842-től haláláig ugyanabban a körben forog, állandóan ugyanazokat a már első írásában kimondott vagy érintett gondolatokat ismétli, félreismertnek érzi, megraboltnak véli magát, holott nem volt mit elrabolni tőle, és végül, nem minden szándékosság nélkül, elzárkózik annak felismerésétől, hogy alapjában véve csak már régen felfedezettet fedezett fel újból.

Néhány helyen a fordítás eltér a nyomtatott francia eredetitől. Ez Marx kézirati változtatásain alapul, amely változtatásoknak a most előkészített új francia kiadásban is helyt fogunk adni.[179]

Aligha szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy az ebben a műben használt kifejezésmód nem teljesen egyezik a „Tőké"-ével. Így e mű még a *munkáról* mint áruról, a munka vételéről és eladásáról beszél, a munka*erő* helyett.

Kiegészítésül csatolva van még ehhez a kiadáshoz: 1. egy részlet Marxnak „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művéből, Berlin 1859, John Gray *első* munkapénz-csereutópiájáról,* és 2. Marx brüsszeli, a szabadkereskedelemről mondott beszédének** (1848) fordítása, amely a szerzőnek ugyanahhoz a fejlődési periódusához tartozik, mint a „Misère".

London, 1884 október 23.

Vorwort

A megjelenés helye: Karl Marx: „Elend der Philosophie", Stuttgart 1885

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

* *V. ö. 13. köt. 59–62. old. – Szerk.*

** *V. ö. 4. köt. 422–435. old. – Szerk.*

[A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről[180]]

Mialatt az uralkodó feudális nemesség sivár harcainak zaja töltötte be a középkort, az elnyomott osztályok csendes munkája egész Nyugat-Európában aláásta a feudális rendszert, olyan állapotokat teremtett, amelyekben mind kevesebb hely maradt a hűbérurak számára. A vidéken persze még élték világukat a nemes uraságok, kínozták a jobbágyokat, dúskáltak azok verítékéből, legázolták vetésüket, erőszakoskodtak asszonyaikkal és leányaikkal. De körös-körül városok emelkedtek; Itáliában, Dél-Franciaországban, a Rajnánál ókori római városok támadtak fel hamvaikból; másutt, főleg Németország belsejében, újak alakultak; mindig védőfalakkal és árkokkal körülvéve, s ezek az erődítmények sokkal erősebbek voltak, mint a nemesek várai, mert csak nagy hadsereg foglalhatta el őket. E falak és árkok mögött fejlődött a – céhpolgárias és eléggé kicsinyes – középkori kézművesség, itt gyülemlettek fel az első tőkék, itt született meg a városok egymás közötti s a világ többi részével való forgalmának szükséglete, s a szükséglettel együtt fokozatosan létrejöttek az eszközök is e forgalom megvédésére.

A XV. században a városi polgárok már nélkülözhetetlenebbekké lettek a társadalomban, mint a feudális nemesség. A lakosság nagy tömegének foglalkozása s így a termelés fő ága ugyan még mindig a földművelés volt. De néhány szabad paraszt, aki a nemesség szorongattatásai ellenére itt-ott elszigetelten még fenntartotta magát, eléggé bebizonyította, hogy a földművelésben nem a nemesek naplopása és zsarolása, hanem a paraszt munkája a fő dolog. S akkortájt a nemesség szükségletei is úgy megsokasodtak és megváltoztak, hogy a városok még számukra is nélkülözhetetlenek lettek; hiszen egyetlen termelési eszközét, páncélját és fegyverét is a városokból szerezte be! Belföldi szöveteket, bútort és ékszert, olasz selyemféléket, brabanti csipkét, északi prémeket, arab illatszert, levantei gyümölcsöt, indiai fűszert – mindent, csak a szappant nem – a városoktól vásárolt. Kifejlődött bizonyos világkereskedelem; az olaszok behajózták a Földközi-tengert s ezen túl az atlanti partokat egész Flandriáig, a Hansa-beliek a feltörő holland és angol konkurrencia ellenére még mindig uralkodtak az Északi- és

a Keleti-tengeren. A tengeri forgalom északi és déli gócai között az összeköttetést szárazföldön tartották fenn; az utak, amelyeken ez a kapcsolat lebonyolódott, Németországon haladtak át. Mialatt a nemesség mind feleslegesebbé, a fejlődés akadályává vált, a városi polgárság lett az az osztály, amelyben a termelésnek és a forgalomnak, a művelődésnek, a társadalmi és politikai intézményeknek a továbbfejlődése megtestesült.

A termelés és a csere mindezen haladása valójában, mai fogalmak szerint, igen szűk korlátok között mozgott. A termelés még a tiszta céhkézművesség formájához volt kötve, tehát még maga is feudális jellegű volt; a kereskedelem az európai vizeken belül maradt s nem ment túl a levantei parti városokon, ott cserélte ki a Távol-Kelet termékeit. De bármily kicsinyes és korlátozott maradt is az ipar s vele együtt az iparűző polgárság, mégis képes volt arra, hogy a feudális társadalmat átalakítsa, s legalább fejlődőben volt, míg a nemesség tespedt.

Ezenkívül a városi polgárságnak hatalmas fegyvere volt a feudalizmus ellen – *a pénz*. A korai középkor feudális mintagazdaságában a pénznek alig volt szerepe. A hűbérúr mindent, amire szüksége volt, jobbágyaitól kapott, munka vagy késztermék formájában; az asszonyok fonták és szőtték a lent és a gyapjút és készítették a ruhákat; a férfiak művelték a földet; a gyerekek őrizték az uraság nyáját, szedtek neki erdei gyümölcsöket, madárfészkeket, almot; az egész családnak ezenkívül még gabonát, gyümölcsöt, tojást, vajat, sajtot, szárnyast, növendékmarhát és ki tudja még mi mindent kellett beszolgáltatnia. Minden feudális uradalom önellátó volt; még a hadiszolgáltatásokat is termékekben hajtották be; forgalom, csere nem volt, pénz feleslegesnek bizonyult. Európa olyan alacsony fokra süllyedt, annyira elölről kellett kezdenie ismét, hogy a pénznek nem annyira társadalmi szerepe volt, mint pusztán politikai: *adófizetésre* szolgált s főleg *rablással* szerezték.

Mindez most megváltozott. A pénz ismét általános csereeszköz lett s ezzel tömege is jelentősen megszaporodott; a nemesség sem nélkülözhette többé, s minthogy kevés vagy semmi eladnivalója nem volt, minthogy most már a rablás sem volt többé olyan könnyű mesterség, rá kellett szánnia magát, hogy a városi uzsorástól kölcsönözzön. Jóval azelőtt, hogy az új ágyúk rést lőttek a lovagvárakba, a pénz már aláaknázta őket; valójában a puskapor úgyszólván csak ítéletvégrehajtó volt a pénz szolgálatában. A pénz volt a polgárság nagy politikai kiegyenlítő gyaluja. Mindenütt, ahol személyi viszonyt pénzviszony, természetbeni szolgáltatást pénzbeni szolgáltatás szorított ki, ott polgári viszony lépett a feudális helyébe. A vidéken ugyan a messze legtöbb esetben továbbra is fennmaradt a régi kezdetleges természetbeni gaz-

daság, de akadtak már egész kerületek, így Hollandiában, Belgiumban, az Alsó-Rajnánál, ahol a parasztok robot- és természetbeni szolgáltatások helyett pénzt adtak az uraknak, ahol urak és alattvalók már megtették az első döntő lépést afelé, hogy földbirtokossá, illetve bérlővé alakuljanak át, ahol tehát a feudalizmus politikai intézményei a vidéken is kezdték elveszteni társadalmi alapzatukat.

Hogy mennyire aláásta és belülről szétmarta a pénz a feudalizmust már a XV. század végén, csattanósan mutatja az aranyéhség, amely ebben az időben hatalmába kerítette Nyugat-Európát. *Aranyat* kerestek a portugálok az afrikai partokon, Indiában, az egész Távol-Keleten; *arany* volt az a varázsszó, amely a spanyolokat az Atlanti-óceánon át Amerikába hajtotta; *arany* volt az első dolog, ami iránt a fehér ember érdeklődött, amint újonnan felfedezett partra lépett. De ez a vágy, kalandokra indulni a távolba, aranyat keresni, bármennyire feudális és félfeudális formákban valósult is meg kezdetben, gyökerében mégis összeegyeztethetetlen volt már a feudalizmussal, melynek alapzata a földművelés s melynek hódító hadjáratai lényegében *földszerzésre* irányultak. Emellett a hajózás döntően *polgári* foglalkozás, amely feudalizmusellenes jellegét valamennyi modern hadiflottára is rányomta.

A feudalizmus tehát a XV. században egész Nyugat-Európában teljesen szétesőben volt; a feudális területekbe mindenütt antifeudális érdekű városok ékelődtek be, saját jogokkal és felfegyverzett polgársággal, ezek a városok a hűbérurakat részben már társadalmilag, pénzzel, sőt itt-ott politikailag is függőségükbe vonták; még a vidéken is, ott, ahol a földművelés különösen kedvező viszonyok következtében virágzott, a régi feudális kötelékek a pénz hatására kezdtek meglazulni. Csak az újonnan meghódított területeken, mint Németországnak az Elbától keletre eső része vagy más visszamaradott, a kereskedelem útvonalaitól távol eső helyeken virágzott tovább a régi nemesi uralom. De mindenütt – városokban és falun egyaránt – megsokasodtak a lakosságban azok az elemek, akik mindenekelőtt azt követelték, hogy szűnjék meg az örökös esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya, amely állandóvá tette a belső háborút még akkor is, amikor külső ellenség volt az országban, szűnjék meg a szakadatlan, teljesen céltalan pusztítás állapota, amely az egész középkoron át uralkodott. Ezek az elemek önmagukban még túl gyengék voltak ahhoz, hogy akaratukat keresztülvigyék, de erős támaszt találtak az egész feudális rend betetőzésében – a királyságban. S ez az a pont, ahol a társadalmi viszonyok vizsgálata az állami viszonyok területére vezet, ahol a gazdaságtanból átlépünk a politikába.

A népek középkor eleji összevisszaságából lassanként kibontakoztak az

új nemzetiségek, egy olyan folyamat során, amelyben a legtöbb egykori római tartományban, mint ismeretes, a legyőzöttek hasonították magukhoz a győzőt, a paraszt és a városlakó a germán urat. A modern nemzetiségek tehát szintén az elnyomott osztályok termékei. Miként történt az összeolvadás itt, a határvonás ott, arról szemléltető képet nyújt Közép-Lotaringia Menke-féle Gau-térképe.* Csak a román és a germán eredetű helynevek közti határvonalat kell követni ezen a térképen, és meggyőződhetünk arról, hogy ez a vonal Belgiumban és Alsó-Lotaringiában lényegében egybeesik a francia és német nyelv száz év előtt még fennállott határával. Itt-ott találhatunk még keskeny vitás területeket, ahol a két nyelv küzd az uralomért; egészében azonban biztosan tudhatjuk, mi marad német, mi román. A térkép legtöbb helynevének óalfrank és ófelnémet alakja azonban azt mutatja, hogy a IX., legkésőbb a X. században keletkeztek, hogy tehát a határvonal a Karoling-kor vége felé már lényegében meg volt húzva. A román oldalon, különösen a nyelvhatár közelében, előfordulnak keveréknevek, egy német személynévből s egy román helymegjelölésből összetéve, pl. a Meuse nyugati oldalán Verdun közelében: Eppone curtis, Rotfridi curtis, Ingolini curtis, Teudegisilo villa, mai nevük Ippécourt, Récourt-le-Creux, Amblaincourt-sur-Aire, Thierville. Ezek frank urasági székhelyek voltak, kis német települések román földön, melyek előbb-utóbb elrománosodtak. A városokban az egyes vidéki területeken nagyobb német telepek létesültek, amelyek nyelvüket még hosszabb ideig megtartották; egy ilyen helyen keletkezett pl. még a IX. század végén a Ludwigslied[181]; de hogy a frank urak nagy része már korábban elrománosodott, bizonyítják a királyok és országnagyok 842-ből származó esküformulái[182], amelyekben a román már Franciaország hivatalos nyelveként jelenik meg.

Miután a nyelvcsoportok már elhatárolódtak (eltekintünk a későbbi hódító és irtóháborúktól, amilyeneket pl. az Elba menti szlávok[183] ellen viseltek), természetes, hogy adott alapzatai lettek az államalakításnak, s hogy a nemzetiségek kezdtek nemzetekké fejlődni. Hogy milyen hatalmas volt ez az elem már a IX. században, azt mutatja a lotaringiai keverékállam[184] gyors összeomlása. Habár a nyelv- és országhatárok az egész középkoron át eléggé távol estek egymástól, de mégis minden nemzetiséget — talán Itáliát kivéve — egy nagy önálló állam képviselt Európában, és a mind világosabban és tudatosabban fellépő törekvés nemzeti államok létesítésére — a haladás egyik leglényegesebb rugója a középkorban.

* Spruner—Menke: „Handatlas zur Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit", III. kiad., Gotha 1874, 32. sz. térkép. — *Engels jegyzete.*

Valamennyi ilyen középkori államban most már a király volt az egész feudális hierarchia csúcsa, csúcs, amelyet a vazallusok nem nélkülözhettek, s amely ellen ugyanakkor állandóan lázadoztak. Az egész feudális gazdaság alapviszonya – földadományozás bizonyos személyi szolgálatok és szolgáltatások fejében – már őseredeti, legegyszerűbb alakjában is elég viszályra adott okot, különösen ahol oly sokaknak állt érdekében a perpatvar. Hát még a késői középkorban, mikor a hűbéri viszonyok minden országban az engedélyezett, megvont, ismét megújított, hatályukat vesztett, megváltoztatott vagy másként kialkudott jogok és kötelességek kibogozhatatlan gombolyagává váltak. Merész Károly pl. birtokai egy része alapján a császár hűbérese, másik része alapján a francia király hűbérese volt; másrészt ugyanekkor hűbérura, a francia király, bizonyos területekért hűbérese volt Merész Károlynak, saját vazallusának; hogyan lehetett hát az összeütközéseket elkerülni? – Innen ered az évszázados ide-oda játék: a vazallusok odavonzása a királyi központ felé, amely egyedüli védelmezőjük kifelé és egymással szemben, és a központtól való eltaszításuk, amibe ez a vonzás szüntelenül és elkerülhetetlenül átcsap; innen ered a királyság és a vazallusok közötti szakadatlan harc, amelynek sivár zsivaja minden mást túlharsogott az alatt a hosszú korszak alatt, amikor a rablás volt a szabad emberhez méltó egyetlen kereseti forrás; innen ered az árulásoknak, orgyilkosságoknak, mérgezéseknek, alattomosságoknak s az összes elképzelhető aljasságoknak az a végtelen, magát mindig újratermelő sorozata, mely a lovagiasság költői neve mögött bújik meg s egyre csak becsületről meg hűségről beszél.

Kézenfekvő, hogy ebben az általános zűrzavarban a királyság volt a haladó elem. A rendet képviselte a rendetlenségben, a kialakuló nemzetet a lázongó vazallus államokra való szétforgácsolódással szemben. A feudális felszín alatt keletkező valamennyi forradalmi elem éppúgy rá volt utalva a királyságra, mint a királyság reá. A királyság és polgárság szövetsége a X. századból keletkezik; gyakran szakították meg összeütközések – aminthogy az egész középkorban semmi sem haladt folytonosan a saját pályáján –, egyre szilárdabban, egyre hatalmasabban jött létre újra, míg végül győzelemre segítette a királyságot, a királyság pedig hálából leigázta és kifosztotta szövetségesét.

Királyok és polgárok egyaránt hatalmas támaszt találtak egy feltörő rendben, a *jogászokban*. A római jog újrafelfedezése munkamegosztást hozott létre a papok – a feudális kor jogtanácsosai – és a nem egyházi jogtudósok között. Ezek az új jogászok eleve lényegileg polgári rend voltak; azonkívül még az általuk tanulmányozott, előadott és gyakorlott jog is jellegénél fogva

lényegileg antifeudális és bizonyos tekintetben polgári volt. A római jog olyannyira klasszikus jogi kifejezése egy olyan társadalom életviszonyainak és összeütközéseinek, amelyben tiszta magántulajdon uralkodik, hogy egyetlen későbbi törvényhozás sem tudott semmi lényegeset javítani rajta. A középkor polgári tulajdona azonban még erősen össze volt keveredve feudális korlátozásokkal, pl. nagyrészt kiváltságokból állt; a római jog tehát ennyiben sokkal előbbre is volt az akkori polgári viszonyoknál. A polgári tulajdon további történelmi fejlődése azonban csak abban állhatott, hogy – amint ez meg is történt – tiszta magántulajdonná fejlődött. Ez a fejlődés azonban hatalmas ösztönzőt talált a római jogban, amely már mindazt készen tartalmazta, ami felé a kései középkor polgársága még csak tudattalanul törekedett.

Nem változtat a dolgon az sem, hogy igen sok esetben a római jog adott ürügyet a nemességnek a parasztok fokozott elnyomására, pl. ahol a parasztok nem tudtak írásos bizonyítékot bemutatni arról, hogy az egyébként szokásos terhek alól mentesítve vannak. A nemesség a római jog nélkül is talált volna ilyen ürügyeket, és talált is nap mint nap. Mindenesetre hatalmas haladás volt, hogy olyan jog jutott érvényre, amely a feudális viszonyokat egyáltalán nem ismerte és tökéletesen anticipálta a modern magántulajdont.

Láttuk, miként kezdett a feudális nemesség a kései középkor társadalmában gazdasági tekintetben feleslegessé, sőt akadállyá válni; miként állt már politikailag is útjában a városok és az akkor csak monarchikus formában lehetséges nemzeti állam fejlődésének. Mindezek ellenére azonban felszínen tartotta az a körülmény, hogy egészen addig az ő monopóliuma volt a fegyverforgatás, hogy nem lehetett nélküle hadat viselni, csatát vívni. Ennek is meg kellett változnia; meg kellett történnie az utolsó lépésnek, értésére kellett adni a feudális nemességnek, hogy vége annak az időszaknak, amelyben ő uralkodott a társadalomban és az államban, hogy lovagi minőségében nem használható többé már a harcmezőn sem.

A feudális berendezkedést olyan hadsereggel legyőzni, amely maga is feudális volt, amelyben a katonákat szorosabb kötelékek fűzték közvetlen hűbérurukhoz, mint a királyi hadseregparancsnoksághoz – ez nyilvánvalóan annyit tett volna, mint hibás körben mozogni és nem előbbrejutni. A XIV. század elejétől kezdve a királyok arra törekednek, hogy ettől a feudális seregtől függetlenítsék magukat és megteremtsék saját hadseregüket. Ettől az időtől kezdve állandóan növekvő részt alkotnak a királyok seregében a toborzott vagy zsoldoscsapatok. Ezek eleinte gyalogosok voltak, a városok söpredékéből és szökött jobbágyokból álltak – lombardok, genovaiak, németek, belgák stb. –, és a városok megszállására, ostromokhoz használták

fel őket, nyílt csatamezőn kezdetben nemigen lehetett őket alkalmazni. De a középkor vége felé már a lovagokkal is találkozunk, akik ki tudja honnan összeszedett kíséreteikkel idegen fejedelmek zsoldjába állnak és ezzel is jelzik a feudális hadviselés menthetetlen összeomlását.

Egyidejűleg létrejött a hadképes gyalogság alapfeltétele: a városok és a szabad parasztok, ott, ahol ilyenek voltak vagy újraképződtek. Eddig a lovagok ugyancsak lovas kísérőcsapataikkal egyetemben nem annyira a sereg magját alkották, mint inkább magát a sereget; a velük vonuló jobbágyok gyalogos csatlóshada nem számított, szinte csak arra volt jó, hogy — nyílt mezőn — kereket oldjon és zsákmányoljon. Amíg a feudalizmus virágkora tartott, a XIII. század végéig, a lovasság vívott meg és döntött el minden csatát. Ettől kezdve megváltozik a helyzet, mégpedig különböző helyeken egyidőben. Angliában a jobbágyság fokozatos eltűnése szabad parasztok — földbirtokosok (yeomanek) vagy bérlők — népes osztályát teremtette meg, s ezzel az akkori angol nemzeti fegyver, az íj kezelésében gyakorlott új gyalogság nyersanyagát. Ezeknek az íjászoknak a bevetése — akik, ha menetközben esetleg lóra szálltak is, mindig gyalogosan harcoltak — indítékot adott egy lényeges változtatásra az angol hadsereg taktikájában. A XIV. századtól kezdve az angol lovasok szívesebben harcoltak gyalog, ahol csak a terep vagy más körülmények ezt lehetővé tették. A harcot az íjászok kezdik meg, és megpuhítják az ellenséget, mögöttük a gyalogos lovagok zárt phalanxa várja az ellenséges támadást vagy a kedvező pillanatot az előretörésre; csak egy rész marad lovon, hogy oldaltámadásokkal segítse elő a döntést. Az angolok akkori szakadatlan győzelmei Franciaországban[185] lényegében azon alapulnak, hogy ilymódon a védekező elemet a hadseregbe újra bevezették, és győzelmeik többnyire védekező csaták támadó visszavágásokkal, ugyanúgy mint Wellington csatái Spanyolországban és Belgiumban. Amikor a franciák átvették az új taktikát — talán amióta az angol íjászok szerepét náluk zsoldos olasz számszeríjasok töltötték be —, megszakadt az angolok diadalútja. — Hasonlóképpen a XIV. század elején a flandriai városok gyalogosai szembe mertek szállni — s gyakran sikerrel — nyílt csatában a francia lovagokkal, Albrecht császár kísérlete pedig, hogy a csak a birodalomnak alárendelt svájci parasztokat elárulja az osztrák főhercegnek, azaz önmagának, megadta a lökést az első európai hírű modern gyalogság felállításához.[186] A svájciaknak az osztrákok és főleg a burgundok felett aratott győzelmeiben a páncélos lovasság — akár lóháton, akár gyalogosan — végleges vereséget szenvedett a gyalogságtól, a feudális hadsereg a modern hadsereg ősétől, a lovag a polgártól és a szabad paraszttól. És a svájciak, hogy köztársaságuknak, Európa első független köztársaságának

polgári jellegét előre leszögezzék, háborús hírnevüket azonnal *ezüstre váltották*. Minden politikai szempont eltűnt; a kantonok toborzóasztalokká változtak, hogy zsoldosokat csődítsenek össze a legtöbbet ígérő számára. Másutt is, nevezetesen Németországban, körbejárt a toborzódob; de annak a kormányzatnak a cinizmusa, amely, úgy látszott, csakis hazája fiainak eladásáért volt a világon, utolérhetetlen maradt, amíg a legmélységesebb nemzeti lealacsonyodás[187] idején a német fejedelmek túl nem szárnyalták.

Ugyancsak a XIV. században hozták az arabok Spanyolországon át Európába a lőport és a tüzérséget. A kézi lőfegyvernek a középkor végéig semmi jelentősége nem volt, ami érthető, hiszen az angol íjász íja Crécynél[188] éppoly messzire és talán biztosabban talált – ha nem is ugyanazzal a hatással –, mint a gyalogos simacsövű puskája Waterloonál[189]. A tábori ágyú szintén még gyermekkorát élte; ellenben a nehézágyúk már számtalanszor rést lőttek a lovagvárak szabadonálló falaiba s hírül adták a feudális nemességnek, hogy a lőporral megpecsételtetett a vége az ő birodalmának.

A könyvnyomtatás elterjedése, az ókori irodalom tanulmányozásának újjáéledése, az egész kulturális megmozdulás, amely 1450 óta egyre erőteljesebb, egyre általánosabb lesz – mindez a polgárságot és a királyságot erősítette a feudalizmus elleni harcban.

Mindezen okok együttműködése, amelyeket évről évre erősített egymásra való növekvő, egyre inkább ugyanazon irányban továbbhajtó kölcsönhatásuk, a XV. század második felében eldöntötte a győzelmet, még nem a polgárság, hanem a királyság győzelmét, a feudalizmus felett. Mindenütt Európában, még azokban a távoli, jelentéktelen országokban is, amelyek nem mentek keresztül a feudális állapoton, egyszerre a királyi hatalom kerekedett felül. A Pireneusi-félszigeten két ott élő román nyelvtörzs egyesült a spanyol királyságban[190], s a provanszi nyelvet beszélő Aragónia behódolt a kasztíliai irodalmi nyelvnek; a harmadik törzs a maga nyelvterületét (Galícia kivételével) a portugál királyságban – az ibér Hollandiában – egyesítette, elfordult a szárazföldtől és tengeri tevékenységével bizonyította be jogosultságát a különálló létezésre. – Franciaországban a közbeeső burgund birodalom[191] bukása után XI. Lajosnak végre sikerült az akkor még igen szűkre szabott francia területen a királyság képviselte nemzeti egységet helyreállítania, annyira, hogy utóda* már itáliai ügyekbe keveredhetett,[192] s hogy ez az egység már csak egyszer – a reformáció[193] idején – vált rövid időre kétségessé. – Anglia végre felhagyott Don Quijote-i hódító háborúival Franciaországban, amelyben idővel elvérzett volna; a feudális

* VIII. Károly. – *Szerk.*

nemesség a rózsaháborúkban[194] keresett kárpótlást és többet talált, mint amennyit keresett: az egymás elleni harcban felőrlődött és trónra juttatta a Tudor-házat, amelynek királyi hatalma valamennyi elődjéét és utódjáét felülmúlta. A skandináv országok már régen egyesültek, Lengyelország a Litvániával való egyesülés[195] óta még csorbítatlan királyi hatalommal az élén haladt fénykora felé, sőt Oroszországban is párhuzamosan folyt a helyi fejedelmek leverése és a tatár iga lerázása, s ezt a folyamatot III. Iván véglegesen megpecsételte. Egész Európában csak két ország volt, amelyben a királyság és a nélküle akkoriban lehetetlen nemzeti egység egyáltalán nem vagy csak papíron volt meg: Itália és Németország.

A megírás ideje: 1884 vége

Eredeti nyelve: német

A „Paraszthábor ú"-hoz[196]

A reformáció – luteránus és kálvinista – a burzsoázia első számú forradalma, amelyben a paraszthábor ú a kritikus epizód. A feudalizmus felbomlása, valamint a városok fejlődése – mindkettő decentralizáló; ezáltal egyenest szükségessé vált az abszolút monarchia a nemzetiségek összetartásához. Abszolútnak *kellett* lennie, éppen valamennyi elemének centrifugális jellege miatt. Az abszolút azonban nem vulgáris értelemben veendő: állandó harcot jelent részint a rendekkel, részint a lázadó feudálisokkal és városokkal; a rendeket sehol sem törölte el; tehát inkább *rendi* (még feudális, bomlófélben levő feudális és embrionális polgári) monarchiaként jellemezhető.

Az első számú forradalom győzelme – amely forradalom sokkal európaibb, mint az angol és sokkal gyorsabban lett európaivá, mint a francia – Svájcban, Hollandiában, Skóciában, Angliában, – bizonyos mértékben Svédországban is, már G[ustav] Wasa idején, és Dániában, itt csak, ortodox-abszolutisztikus formában, 1660-ban.

I.* Okok Németországban. Történet kezdettől fogva. Németország a népvándorlás hőskora után kaputt. Csak Franciaországból kiindulva állítja helyre Nagy Károly. Ezzel együtt római császár-birodalmi eszme. Felújítója Ottó. Több a nem-német, mint a német. Németország tönkremenése – az itáliai városrablás – folytán a Hohenstaufenok alatt. Ezzel megerősítést nyert a szétforgácsoltság – excepto casu revolutionis**. Fejlődés az interregnumtól[197] a XV. századig. A városok felemelkedése. A Németországban sohasem tökéletes feudalizmus hanyatlása a fejedelmek nyomása alatt (a császár mint országló fejedelem a birodalmi lovagok *ellen*, mint császár a birodalmi lovagok *mellett*). A parasztok fokozatos felszabadítása,

---

* *A kéziratban az I. pont a II. pont után következik. – Szerk.*

** – a forradalom esetét kivéve – *Szerk.*

a XV. századi visszaesésig. Németország anyagilag a korabeli országok színvonalán. – Döntő, hogy Németországban a provinciális szétforgácsoltság *és az inváziótól való hosszú ideig tartó mentesség* miatt nem olyan erős a nemzeti egységre irányuló szükséglet, mint Franciaországban (százéves háború), Spanyolországban, melyet éppen akkor hódítottak vissza a móroktól, Oroszországban, ahonnan akkor űzték ki a tatárokat, Angliában (rózsaháború), és hogy a császárok is épp akkor annyira hitványak voltak.

II. Európai alakjában a renaissance a feudalizmus általános hanyatlásán és a városok felemelkedésén alapszik. Azután abszolutisztikus nemzeti monarchiák – mindenütt, csak Németországban és Itáliában nem.

III. A reformáció jellege mint az általános törekvések egyedül lehetséges, *populáris* kifejezése stb.

Zum „Bauernkrieg"

A megírás ideje: 1884 vége

Eredeti nyelve: német

Császári Orosz Valóságos Titkos Dinamittanácsosok[198]

Mindenki tudja, hogy az orosz kormány minden követ megmozgat, hogy a nyugat-európai államokkal szerződéseket üssön nyélbe a menekült orosz forradalmárok kiszolgáltatása ügyében.

Hasonlóképpen mindenki tudja, hogy elsősorban az fontos neki, hogy Angliától csikarjon ki ilyen szerződést.

Végül mindenki tudja, hogy a hivatalos Oroszország semmilyen eszköztől sem riad vissza, ha az célhoz vezet.

Nos jó. 1885 január 13-án Bismarck megállapodást köt Oroszországgal, melynek értelmében minden orosz politikai menekültet ki kell szolgáltatni, ha Oroszországnak kedve támad őt azzal vádolni, hogy leendő császárgyilkos vagy dinamitos merénylő.[199]

Január 15-én Olga Novikova asszony a „Pall Mall Gazette"-ben[200] felhívást intézett Angliához; ugyanaz a Novikova asszony, aki 1877-ben és 1878-ban, a török háború előtt és alatt az oroszok érdekében oly pompásan beugratta a nemes Gladstone urat.[201] Figyelmezteti Angliát, ne tűrje tovább, hogy olyan emberek, mint Hartmann, Kropotkin és Sztyepnyak, angol földön összeesküvést szőjenek, „*hogy minket Oroszországban meggyilkoljanak*", éppen most, amikor az angoloknak a dinamit a saját körmükre ég; és ugyan mi mást kíván Oroszország Angliától az orosz forradalmárokkal kapcsolatban, mint amit Anglia az ír dinamitos merénylőkkel kapcsolatban most maga kénytelen kérni Amerikától?

Január 24-én reggel Londonban közzéteszik a porosz–orosz szerződést.

És január 24-én, délután 2 órakor, negyed óra alatt három dinamitrobbanás történik Londonban, amelyek több pusztulást okoznak, mint az összes előzők együttvéve, és legkevesebb 7, mások szerint 18 embert megsebesítenek.

Ezek a robbanások túlságosan is kapóra jönnek, semhogy fel ne merülne a kérdés: Kinek használnak? Kinek fűződik leginkább érdeke ezekhez az egyébként céltalan, senki ellen külön nem irányuló riasztó lövésekhez, amelyeknek

nemcsak alacsony rangú rendőrök meg burzsoák estek áldozatul, hanem munkások és feleségük meg gyermekeik is? Kinek? Annak a pár ír embernek, akiket az angol kormány brutalitása fogságuk idején kétségbeesésbe kergetett, és akik feltevés szerint a dinamitot elhelyezték? Vagy pedig az orosz kormánynak, amely célját – a kiszolgáltatási szerződést – nem tudja elérni anélkül, hogy egészen rendkívüli nyomást ne gyakorolna a kormányra és a népre Angliában, akkora nyomást, amely elegendő ahhoz, hogy tomboló vak dühre gerjessze az angol közvéleményt a dinamitos merénylők ellen?

Amikor a lengyel menekültek – nagyon kevés kivétellel – nem voltak kaphatók arra, hogy az orosz diplomácia és rendőrség kívánságára hamis orosz papírpénzt gyártsanak, akkor az orosz kormány ügynököket küldött külföldre, többek közt Kamenszkij államtanácsost, hogy erre ösztökéljék őket; amikor pedig ez sem sikerült, akkor Kamenszkij úr és társai maguk voltak kénytelenek hamis orosz papírpénzt gyártani. Amint ez részletesen olvasható a „Die Falschmünzer oder die Agenten der russischen Regierung" című brosúrában, Genf, H. Georg, 1875. – A svájci és a londoni rendőrség, valószínűleg a párizsi is, tudna egyet és mást mesélni arról, hogy az orosz pénzhamisítók üldözésekor rendszerint végül olyan emberekre akadt, akiknek üldözését az orosz követség konokul elutasította.

Hogy mire képes a hivatalos Oroszország, amikor arról van szó, hogy útjában álló személyeket méreggel, tőrrel stb. eltegyen láb alól, arra elég példát nyújt a Balkán-félsziget legutóbbi száz esztendejének története. Csak Elias Regnault híres „Histoire des principautés danubiennes"-jére, Párizs 1855, utalok. Az orosz diplomácia állandóan rendelkezik mindenfajta ügynökökkel, olyanokkal is, akiket gaztettekre használnak fel és aztán megtagadnak.

Tehát nem habozom az 1885 január 24-i londoni robbanásokat a továbbiakig Oroszország számlájára írni. Lehet, hogy ír kezek helyezték el a dinamitot, de több mint valószínű, hogy orosz fej és orosz pénz volt mögöttük.

Az orosz forradalmárok harcmódját a szükség írja elő, ellenfeleik akciója. Az eszközökért, amelyeket alkalmaznak, népüknek és a történelemnek tartoznak felelősséggel. De azok az urak, akik ezt a harcot Nyugat-Európában kényszerítő szükség nélkül iskolás fiúk módjára parodizálják, akik a forradalmat Schinderhanneshoz[202] akarják lerángatni, akik fegyvereiket még csak nem is valóságos ellenségek, hanem általában a közönség ellen irányítják, ezek az urak semmi esetre sem az orosz forradalmárok utódai és szövetségesei, hanem legádázabb ellenségeik. Amióta kiderült, hogy a hivatalos Orosz-

országon kívül senkinek sem érdeke e hőstettek sikere, már csak az a kérdés, melyikük nem-önkéntes és melyikük önkéntes, fizetett ügynöke az orosz cárizmusnak.

London, 1885 január 25.

Kaiserlich Russische
Wirkliche Geheime Dynamiträte

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1885 január 29. (5.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F r i e d r i c h E n g e l s

Anglia 1845-ben és 1885-ben[203]

Negyven évvel ezelőtt Anglia válság küszöbén állt, s minden jel arra mutatott, hogy e válság csak erőszakkal oldható meg. Az ipar óriási, gyors fejlődése messze túlszárnyalta a külföldi piacok kiterjedését és a kereslet növekedését. A termelés menetét minden tíz évben erőszakosan megszakította egy általános kereskedelmi válság, amelyet hosszú, krónikus pangás után rövid néhány éves virágzás követett, és ez ismét lázas túltermeléssel, majd újabb összeomlással végződött. A tőkésosztály fennhangon szabadkereskedelmet követelt a gabonát illetően, és azzal fenyegetőzött, hogy kikényszeríti ezt olymódon, hogy visszaküldi a városok éhező lakosságát a mezőgazdasági kerületekbe, ahonnan jöttek; de – mint John Bright mondotta – „nem mint kenyeret kolduló pauperokat, hanem mint magát ellenséges területen beszállásoló hadsereget"[204]. A városok munkástömegei részt követeltek a politikai hatalomból – követelték a népchartát[205]; a munkásokat a kispolgárság többsége is támogatta, és az egyetlen különbség kettejük között az volt, hogy erőszakkal vagy törvényes úton vigyék-e keresztül a chartát. Ekkor következett be az 1847-es kereskedelmi válság és az ír éhínség, s velük a forradalom kilátása.

Az 1848-as francia forradalom mentette meg az angol burzsoáziát. A győzelmes francia munkások szocialista kiáltványai megrémítették az angol kispolgárságot és dezorganizálták az angol munkások mozgalmát, amely szűkebb keretek közt mozgott, de inkább közvetlenül gyakorlati volt. A chartizmus éppen abban a pillanatban, amikor ki kellett volna fejtenie teljes erejét, belsőleg összeomlott, még mielőtt 1848 április 10-én[206] külsőleg is összeomlott volna. A munkásosztály politikai tevékenysége háttérbe szorult. A tőkésosztály győzött az egész vonalon.

Az 1831-es parlamenti reform[207] az egész tőkésosztálynak a földbirtokos arisztokrácián aratott győzelme volt. A gabonavámok eltörlése[208] az *ipari* tőkések győzelmét jelentette, győzelmet nemcsak a nagybirtokon, hanem azokon a tőkés csoportokon is, amelyeknek az érdekei többé-kevésbé azonosak voltak vagy egybefonódtak a földbirtok érdekeivel: bankárokon, tőzsdespekulánsokon, járadékosokon stb. A szabadkereskedelem azt jelentette,

hogy átalakítják Anglia egész belső és külső, pénzügyi és kereskedelmi politikáját, összhangba hozva azt az ipari tőkések érdekeivel, annak az osztálynak az érdekeivel, amely most a nemzetet képviselte. És ez az osztály komolyan munkához látott. Az ipari termelés útjából könyörtelenül félrelökött minden akadályt. Felforgatta a vámtarifát és az egész adórendszert. Mindent egyetlen célnak rendelt alá, de olyan célnak, amely az ipari tőkés szempontjából óriási fontosságú volt, nevezetesen annak, hogy olcsóbbá tegye a nyersanyagokat és különösen a munkásosztály létfenntartási eszközeit, a nyersanyagok termelését, és alacsony szinten tartsa a munkabért, ha már nem lehet még lejjebb szorítani. Anglia legyen a „világ műhelye"; minden más ország legyen Angliának az, ami Írország már akkor is volt – ipari termékeinek piaca, nyersanyag- és élelmiszerbeszerzési forrása. Anglia egy földművelő világ nagy ipari középpontja, ipari nap, amely körül egyre több gabona- és gyapottermelő bolygó kering. Micsoda nagyszerű távlatok!

Az ipari tőkések azzal az erőteljes, józan ésszel, a hagyományos elveknek azzal a megvetésével fogtak hozzá nagy céljuk megvalósításához, amely mindig megkülönböztette őket a kontinensen élő nyárspolgáribb konkurrenseiktől. A chartizmus kihalóban volt. Az üzleti virágzás visszatértét, amely az 1847-es válság elviharzása után természetszerű és szinte magától értetődő volt, kizárólag a szabadkereskedelemnek tulajdonították. E két körülmény folytán az angol munkásosztály politikailag a „nagy liberális párt", a gyárosok által vezetett párt uszálya lett. Ezt a megszerzett előnyt állandósítani kellett. És a chartisták heves ellenállásából, amely nem a szabadkereskedelem ellen irányult, hanem azellen, hogy a szabadkereskedelmet a nemzet egyetlen létkérdésévé tegyék, a gyárosok megértették és napról napra jobban megértik, hogy a burzsoázia a munkásosztály segítsége nélkül sohasem vívhatja ki a teljes társadalmi és politikai uralmat a nemzet felett. Lassanként tehát megváltozott a két osztály egymás iránti magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már készségesen megtartották, sőt többé-kevésbé az egész iparra kiterjesztették. A trade unionokat, amelyeket még nemrég az ördög műveként becsmérelték, a gyárosok most dédelgették és pártfogolták mint felettébb jogos intézményeket és mint hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek, most alkalmilag egészen hasznosnak tartották, különösen akkor, amikor a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat. Azon törvények közül, amelyek munkáltatójával szemben megfosztották a munkást egyenlő jogától, legalább a legvérlázítóbbakat eltörölték. És az egykor oly rettegett népcharta most lényegében politikai programja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik

a végsőkig küzdöttek ellene. Törvényileg *eltörölték a választhatósági cenzust* és bevezették a *titkos szavazást*. Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reform[209] már erősen közeledik az *általános választójoghoz*, legalábbis ahhoz, amely ma Németországban megvan; a választókerületi törvényjavaslat, amelyet most tárgyal a parlament, *egyenlő választókerületeket* alakít, amelyek nagyjában legalábbis nem egyenlőtlenebbek, mint a franciaországi vagy németországi választókerületek. Mint a legközelebbi jövő kétségtelen vívmánya kilátásban van a *képviselői fizetés*, és, ha nem is a *parlament évenkénti választása*, de a mandátum rövidebb időtartama; és még azt mondják egyesek, hogy a chartizmus halott.

Az 1848-as forradalomnak, mint nem egy elődjének, furcsa sorsa volt. Ahogy Karl Marx mondani szokta, ugyanazok az emberek, akik leverték a forradalmat, végrendeletének teljesítői lettek. Louis-Napoléon kénytelen volt megteremteni az egységes és független Olaszországot, Bismarck kénytelen volt Németországban a maga módján forradalmi átalakítást végrehajtani és Magyarországnak bizonyos függetlenséget visszaadni, az angol gyárosok pedig nem tehetnek egyebet, mint hogy törvényerőre emelik a népchartát.

Az ipari tőkések ezen uralmának eleinte csodálatos hatása volt Angliában. Az üzlet ismét megélénkült és olyan mértékben kiterjedt, hogy ez még a modern iparnak ebben a bölcsőjében is példátlan volt. A termelés 20 év alatt, 1850-től 1870-ig olyan óriási mértékben fellendült, a kivitel és behozatal olyan szédítően emelkedett, olyan roppant gazdagság halmozódott fel a tőkések kezében és olyan rengeteg emberi munkaerő összpontosult az óriási városokban, hogy ehhez képest a gőz és a gépek minden korábbi hatalmas alkotása eltörpült. Igaz, hogy ezt a haladást, mint korábban is, a tízévenként visszatérő válság félbeszakította, mind 1857-ben, mind 1866-ban; de ezeket a visszaeséseket most természetes, elkerülhetetlen eseménynek tekintették, amelyen túl kell esni, hogy azután minden visszatérjen a rendes kerékvágásba.

És a munkásosztály helyzete ebben az időszakban? Időlegesen volt javulás, még a nagy tömeg számára is. De ezt a javulást mindannyiszor ismét a régi színvonalra süllyesztette a nagyszámú munka nélküli tartalék beözönlése, az, hogy az új gépek állandóan kiszorították a munkásokat, hogy a mezőgazdasági munkások, akiket most szintén egyre fokozottabb mértékben kiszorítottak a gépek, a városba vándoroltak.

Tartós javulást csak a munkásosztály két védett csoportjánál látunk. Ezek közül az elsők a gyárimunkások. A törvényhozás legalább viszonylagosan ésszerű normálmunkanapot állapított meg részükre; ez hozzájárult fizikai

állapotuk viszonylagos helyreállításához és bizonyos erkölcsi fölényt biztosított nekik, amelyet területi koncentrációjuk még jobban fokozott. Helyzetük kétségtelenül jobb, mint 1848 előtt volt. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy tíz sztrájkjuk közül kilencet maguk a gyárosok saját érdekükben idéznek elő, mert abban látják a termelés korlátozásának egyetlen eszközét. Sohasem lehet rábírni a gyárosokat arra, hogy közös megegyezéssel szabják rövidebbre a munkanapot – még akkor sem, ha egyáltalán nem tudják eladni gyártmányaikat. De ha sztrájkba kényszerítik a munkásokat, a tőkések egytől egyig bezárják gyáraikat.

Másodszor a nagy trade unionok. Ezek azoknak a munkaágaknak a szervezetei, amelyekben csakis vagy túlnyomórészt *felnőtt férfiak* munkáját lehet alkalmazni. Itt sem a női és a gyermekmunkának, sem a gépi berendezésnek a konkurrenciája nem tudta eddig megtörni a munkások szervezett erejét. A géplakatosok, az ácsok és asztalosok, az építőmunkások szervezete mind külön-külön hatalom, amely még a gépi berendezés bevezetésével is sikeresen szembeszáll, amint ezt például az építőmunkások szervezete teszi. Helyzetük 1848 óta kétségtelenül javult; ennek legjobb bizonyítéka az, hogy már több mint 15 év óta nemcsak munkáltatóik vannak megelégedve velük, hanem ők is nagyon meg vannak elégedve munkáltatóikkal. Arisztokráciát alkotnak a munkásosztályban; aránylag kényelmes helyzetet vívtak ki maguknak, és ezt a helyzetet véglegesnek tekintik. Ők a Leone Levi és Giffen urak (meg a derék Lujo Brentano) minta-munkásai, és valóban, nagyon kedves, kezes emberek külön-külön minden értelmes kapitalista és általában a tőkésosztály szempontjából.

Ami azonban a munkásság nagy tömegét illeti, ma is éppoly nyomorban élnek, megélhetésük ma is éppoly bizonytalan, ha ugyan nem rosszabb, mint valaha. A londoni East End a munkanélküliség idején a stagnáló nyomornak, kétségbeesésnek, éhínségnek, a munka idején pedig a fizikai és morális lealacsonyodásnak állandóan terjeszkedő mocsara. És így van ez valamennyi többi nagyvárosban is, kivétel csak a munkások kiváltságos kisebbsége; így van a kisebb városokban és a mezőgazdasági kerületekben is. Az a törvény, mely a munkaerő értékét a szükséges létfenntartási eszközök árára korlátozza, és az a másik törvény, mely a munkaerő átlagárát rendszerint e létfenntartási eszközök minimumára szorítja le, – ez a két törvény ellenállhatatlan erővel hat a munkásokra, mint valami automatikus gép, amelynek kerekei összemorzsolják őket.

Ilyen helyzetet teremtett tehát az 1847 óta követett szabadkereskedelmi politika és az ipari tőkések húszéves uralma. Ekkor azonban fordulat állt be. Az 1866-os válságot 1873 táján valóban követte egy rövidebb és gyenge fel-

lendülés, de ez nem tartott sokáig. 1877-ben vagy 1878-ban, amikor esedékes volt, valójában nem értünk meg teljes válságot, de 1876 óta valamennyi uralkodó iparágban krónikus pangás van. Nincs teljes összeomlás, de nem következik be a várva várt virágzás sem, amelyre az összeomlás előtt és után joggal számíthattunk. Halálos nyomás nehezedik minden üzletágra, állandóan túl van telítve minden piac – ilyen állapotban élünk már csaknem 10 év óta. Mi az oka ennek?

A szabadkereskedelmi elméletnek az az egy feltevés volt az alapja, hogy Anglia egy földművelő világ egyetlen nagy ipari központja lesz, a tények azonban teljesen megcáfolták ezt a feltevést. A modern ipar feltételei – a gőzerő és a gépi berendezés – mindenütt létrehozhatók, ahol tüzelőanyag, nevezetesen szén van; szene pedig nemcsak Angliának van, hanem más országoknak: Franciaországnak, Belgiumnak, Németországnak, Amerikának, sőt Oroszországnak is. És az ottani emberek úgy vélekedtek, nem érdekük, hogy, kizárólag az angol tőkések nagyobb dicsőségére és meggazdagodására, éhező ír bérlőkké váljanak. Ők is megkezdték a gyári termelést nemcsak a maguk, hanem a világ számára is; ennek pedig az lett a következménye, hogy Angliának majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört.

De Anglia ipari monopóliuma a fennálló angol társadalmi rendszer sarkpontja. A piacok még e monopóliumok uralma idején sem tudtak lépést tartani az angol ipar növekvő termelékenységével; ennek következményei voltak a tízévenként ismétlődő válságok. Most azonban egyre ritkábbak az új piacok, olyannyira, hogy még a Kongó-négerekre is rákényszerítik a manchesteri kartonban, a staffordshire-i fazekasárukban és birminghami fémárukban testet öltő civilizációt. Mi lesz a következménye annak, ha a kontinentális és különösen az amerikai áruk egyre növekvő tömege elárasztja a piacokat, ha a világ ellátásának most még az angol gyárakra eső oroszlánrésze évről évre inkább összezsugorodik? Felelj, szabadkereskedelem, te mindeneknek gyógyszere!

Nem én vagyok az első, aki rámutat erre. Már 1883-ban a British Association[210] southporti gyűlésén Inglis Palgrave úr, a gazdasági szekció elnöke nyíltan kijelentette, hogy Angliában a nagy üzleti profit napjai elmúltak, és szünet állt be különböző nagy iparágak továbbfejlődésében. Szinte azt lehetne mondani, hogy Anglia olyan állapotba megy át, amelyben nincs további haladás.[211]

De mi lesz a vége mindennek? A tőkés termelés *nem topoghat* egy helyben, növekednie, terjeszkednie kell, vagy pedig elpusztul. Már most is, pusztán annak, hogy a világpiac ellátásának Angliára eső oroszlánrésze csökken, egy-

részt pangás, nyomor, tőkefelesleg, másrészt nem-foglalkoztatott munkásfelesleg a következménye. Mi lesz akkor, ha majd az évi termelés növekedése teljesen megáll? Ez a tőkés termelés sebezhető Akhilleusz-sarka. A tőkés termelés életfeltétele az állandó terjeszkedés szükségessége, és ez az állandó terjeszkedés most lehetetlenné válik. A tőkés termelés zsákutcába kerül. Angliában évről évre egyre élesebben merül fel a kérdés: vagy a nemzet pusztul el, vagy a tőkés termelés. A kettő közül vajon melyik van erre kárhoztatva?

És a munkásosztály? Ha a munkásságnak még a kereskedelem és az ipar 1848-tól 1868-ig tartó példátlan fellendülése idején is ilyen nyomorban kellett tengődnie, ha a nagy tömeg helyzete még akkor is a legjobb esetben átmenetileg javult, és a fellendülés csak egy kis, kiváltságos, védett kisebbségnek vált tartósan előnyére, mi lesz akkor, amikor majd végleg lezáródik ez a kápráztató időszak, amikor még fokozódik a jelenlegi nyomasztó pangás, sőt ez a fokozódó halálos nyomás az angol ipar tartós, normális állapota lesz?

Az igazság ez: Amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkásosztály bizonyos fokig részesedett e monopólium előnyeiben. Ezek az előnyök nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg a munkások közt; a legnagyobb részt a kiváltságos kisebbség vágta zsebre, de olykor-olykor átmenetileg a nagy tömegnek is jutott valami. És ez az oka annak, hogy az owenizmus kihalása óta Angliában nem volt szocializmus. Ha összeomlik Anglia ipari monopóliuma, az angol munkásosztály el fogja veszteni ezt a kiváltságos helyzetét. Egy szép napon arra fog ébredni, hogy helyzete általánosságban – a kiváltságos és vezető kisebbséget sem kivéve – semmivel sem jobb, mint a külföldi munkásoké. És ez az oka annak, hogy Angliában ismét lesz szocializmus.

England 1845 und 1885

A megírás ideje: 1885 február közepe

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", III. évf. 6. sz., 1885 június

Eredeti nyelve: német (Engels saját fordítása a korábbi angol változatból)

Aláírás: Friedrich Engels

Előszó
[a „Karl Marx a kölni esküdtek előtt"-höz][212]

Az alábbiakban közzétett tárgyalások jobb megértéséhez elegendő lesz összeállítanunk azokat a fő eseményeket, amelyekhez kapcsolódnak.

A német burzsoázia gyávasága lehetővé tette a feudális-bürokrata-abszolutisztikus reakciónak, hogy 1848 márciusának porba sújtó csapásai után annyira magához térjen, hogy október végén már második döntő ütközet állt küszöbön. Bécs eleste, amely hosszú, hősies ellenállás után következett be, a porosz kamarillát is felbátorította egy államcsínyre. A szelíd berlini „nemzetgyűlés" még mindig túlságosan vad volt neki. Szét kellett kergetni, a forradalomnak véget kellett vetni.

1848 november 8-án megalakul a Brandenburg–Manteuffel-kormány. 9-én Berlinből Brandenburgba helyezi át a gyűlés székhelyét, hogy Berlin forradalmi befolyásaitól megzavaratlanul, a szuronyok védelme alatt „szabadon" tanácskozhassék. A gyűlés vonakodik átköltözni; a polgárőrség vonakodik a gyűlés ellen fellépni. A kormány feloszlatja a polgárőrséget, lefegyverzi anélkül, hogy ellenállásba ütköznék, és ostromállapotot hirdet Berlinben. A gyűlés azzal válaszol, hogy a kormányt november 13-án hazaárulás miatt vád alá helyezi. A kormány a gyűlést az egyik berlini helyiségből a másikba kergeti. A gyűlés 15-én úgy dönt, hogy a Brandenburg-kormánynak nincs joga az állam pénzével rendelkezni és adót kivetni, amíg ő, a gyűlés, nem folytathatja ülésezését szabadon Berlinben.

Ez az adómegtagadási határozat csak azáltal léphetett hatályba, hogy a nép az adóbehajtással fegyveresen szembeszáll. És akkoriban még elég fegyver volt a polgárőrség kezében. Ennek ellenére majdnem mindenütt a passzív ellenállásra szorítkoztak. Csak kevés helyen készültek fel arra, hogy az erőszakot erőszakkal verjék vissza. Az erre vonatkozó legmerészebb felhívás a Rajna tartomány demokratikus egyesületeindk bizottságáé volt,[213] amely Kölnben székelt és *Marxból, Schapperből* és *Schneiderből* állt.

Hogy a Berlinben győzelmesen végrehajtott államcsiny elleni harcot a Rajnánál nem lehetett sikeresen felvenni, afelől a bizottság nem áltatta magát. A Rajna tartománynak öt erődítménye volt; magában a tartományban,

Vesztfáliában, Mainzban, Frankfurtban és Luxemburgban az egész porosz hadseregnek körülbelül egyharmada állomásozott, közte sok ezred a keleti tartományokból. A polgárőrséget Kölnben és más városokban már feloszlatták és lefegyverezték. De nem is arról volt szó, hogy közvetlen győzelmet arassanak Kölnben, amely maga is csak néhány héttel azelőtt szabadult fel az ostromállapot alól. Arról volt szó, hogy példát mutassanak a többi tartománynak és ezzel megmentsék a Rajna tartomány forradalmi becsületét. Ez pedig megtörtént.

A porosz burzsoázia, mely – a proletariátusnak akkor még félig álmodozó rezdüléseitől félve – egyik hatalmi pozíciót a másik után engedte újból át a kormánynak, mely már régen szánta-bánta korábbi hatalmi sóvárgásait, mely félelmében már március óta nem tudta, mitévő legyen, mert fenyegetően szembeléptek vele egyfelől a régi társadalomnak az abszolutizmus köré csoportosult hatalmai, másfelől a fiatal proletariátus, amelyben kezdett felderengeni osztályhelyzetének tudata, – a porosz burzsoázia azt tette, amit a döntő pillanatban mindig is tett: lapult. És a munkások nem voltak olyan buták, hogy a burzsoáziáért a burzsoázia nélkül induljanak harcba; számukra – nevezetesen a Rajnánál – a porosz kérdések amúgy is tisztára helyi kérdések voltak; ha pedig egyszer a burzsoázia érdekeiért mennének a tűzbe, akkor mindjárt egész Németországban és egész Németországért. Fontos előjele volt ez annak, hogy a „porosz csúcs"[214] már akkor sem gyakorolt semmiféle vonzást a munkásokra.

Egyszóval, a kormány győzött. Egy hónappal később, december 5-én, végleg feloszlathatta a berlini gyűlést, amely addig még meglehetős nyavalyásan eltengődött, és új alkotmányt oktrojálhatott, de ez is csak akkor lépett ténylegesen életbe, amikor már puszta alkotmány-bohózattá süllyedt.

A felhívás megjelenése utáni napon, november 20-án, a három aláírót a vizsgálóbíró elé idézték; pert indítottak ellenük lázadás miatt. Letartóztatásról akkor még Kölnben nem volt szó. Február 7-én kellett a „Neue Rheinische Zeitung"-nak első sajtóperében helytállnia; Marx, én és Korff felelős kiadó megjelentünk az esküdtek előtt, akik felmentettek minket.[215] Másnap a bizottság perét tárgyalták.[216] A nép már korábban kimondta ítéletét és 14 nappal előbb Köln képviselőjévé választotta Schneider vádlottat.

Marx védőbeszéde jelenti magától értetődően a tárgyalások csúcspontját. Különösen két szempontból érdekes.

Először is azért, mert egy kommunistának kell itt a polgári esküdtek előtt világossá tennie, hogy azok a cselekedetek, amelyeket elkövetett, és amelyek miatt vádlottként áll előttük, olyan cselekedetek, amelyeknek nemcsak elkövetése, hanem a legvégső következményekig való továbbvitele is volta-

képpen az *ő* osztályuknak, a burzsoáziának volt tartozó kötelessége. Ez a tény egymagában elég ahhoz, hogy a német, sajátlag a porosz burzsoáziának a forradalom idején tanúsított magatartását jellemezze. Arról van szó, hogy ki uralkodjék, az abszolút monarchia köré csoportosult társadalmi és állami hatalmak: a feudális nagybirtok, a hadsereg, a bürokrácia, a papság, vagy pedig a burzsoázia. A még csak kialakuló proletariátus csupán annyiban érdekelt a harcban, hogy a burzsoázia győzelme révén a saját fejlődéséhez szükséges levegőhöz és világossághoz jut, mozgásteret szerez a küzdőtéren, ahol majdan kivívja a győzelmet valamennyi többi osztály felett. De a burzsoázia, és vele együtt a kispolgárság, meg sem moccan, amikor az ellenséges kormány hatalmuk székhelyén támadja meg őket, szétkergeti parlamentjüket, lefegyverzi polgárőrségüket, őket magukat ostromállapotba helyezi. Ekkor odaállnak a kommunisták, felszólítják őket, hogy tegyék, ami a kutyakötelességük. A régi, feudális társadalommal szemben ők ketten, a burzsoázia és a proletariátus, alkotják az új társadalmat, ők ketten tartoznak össze. A felhívás természetesen eredménytelen marad, és a történelem iróniája úgy akarja, hogy ugyanez a burzsoázia most törvényt üljön emitt a forradalmi, proletár kommunisták, amott pedig az ellenforradalmi kormány felett.

Másodszor pedig – és ez különösen fontossá teszi még napjainkban is – a beszéd a kormány képmutató törvényességével szemben olymódon képviseli a forradalmi álláspontot, hogy arról némelyek még ma is példát vehetnének. – Fegyverbe hívtuk a népet a kormány ellen? Ezt cselekedtük, s ez kötelességünk volt. Megszegtük a törvényt, elhagytuk a jogtalajt? Jó, de azokat a törvényeket, amelyeket megszegtünk, a kormány már előzőleg darabokra tépve a nép lába elé dobta, s a jogtalaj már nem létezik. Mint legyőzött ellenségeket félreállíthatnak bennünket az útból, de el nem ítélhetnek minket.

A hivatalos pártok a „Kreuzzeitung"-tól a „Frankfurter"-ig[217] a szociáldemokrata munkáspárt szemére vetik, hogy forradalmi párt, nem akarja elismerni azt a jogtalajt, amelyet 1866-ban és 1871-ben megteremtettek,[218] és ezzel – legalábbis le egészen a nemzeti liberálisokig[219] mind ezt mondják – önmagát helyezi a közjogon kívül. Nem akarok kitérni erre az elképesztő nézetre, hogy valaki egy nézet hangoztatásával a közjogon kívül helyezheti magát. Ez színtiszta rendőrállam, és jobban tennék, ha a rendőrállamosdit csak csendben űznék és szólamokban a jogállamot prédikálnák. De hát mi egyéb az 1866-os jogtalaj, ha nem forradalmi talaj? Megszegik a szövetségi alkotmányt és hadat üzennek a szövetségtársaknak.[220] Nem, mondja Bismarck, a többiek követték el a szövetségszegést. Erre a válasz az, hogy nagyon együgyű az a forradalmi párt, amely ne találna minden zászlóbon-

tásra legalább olyan jó jogi alapokat, mint Bismarck az övére 1866-ban. – Erre kiprovokálják a polgárháborút, mert az 1866-os háború az volt és nem más. Ámde minden polgárháború forradalmi háború. A háborút forradalmi eszközökkel vívják. A külfölddel szövetkeznek németek ellen; olasz csapatokat és hajókat vetnek harcba, Bonaparte-ot lépre csalják azzal, hogy Rajna menti német területszerzeménnyel kecsegtetik. Magyar légiót alakítanak, amelynek forradalmi célokért saját törzsökös országló atyja ellen kell harcolnia; Magyarországon Klapkára támaszkodnak, akárcsak Olaszországban Garibaldira. Győznek és – elnyelnek három Isten kegyelméből való koronát, Hannovert, Kurhessent, Nassaut, amelyek mindegyike legalább annyira legitim, ugyanolyan „törzsökös" és „Isten kegyelméből való" volt, mint a porosz korona.[221] Végül a többi szövetségtársra rákényszerítenek egy birodalmi alkotmányt[222], amelyet pl. Szászország esetében éppannyira önként fogadtak el, mint annak idején Poroszország a tilsiti békét[223].

Panaszkodom miatta? Eszembe sincs. Történeti események miatt nem panaszkodik az ember, ellenkezőleg, igyekszik megérteni az okait és ezzel a következményeiket, is *melyeknek még korántsem jutottunk a végére*. Azt viszont joggal kívánhatjuk, hogy azok, akik mindezt tették, ne vessék mások szemére, hogy forradalmárok. A német birodalom forradalom teremtménye – kétségtelenül sajátos jellegű forradalomé, de mindazonáltal forradalomé. Ami az egyiknek jogos, az a másiknak méltányos. A forradalom forradalom marad, akár a porosz korona üti nyélbe, akár egy üstfoltozó. Ha a mindenkori kormány a fennálló törvényeket alkalmazza, hogy ellenfeleitől megszabaduljon, akkor azt teszi, amit minden kormány tesz. De ha azt hiszi, hogy még külön a porba sújtja őket e mennydörgő szóval: forradalmár! – akkor ezzel legfeljebb a filisztert rémisztheti. „Magad vagy forradalmár!" – visszhangozza egész Európa.

Végképp komikus azonban a történelmi viszonyokból elkerülhetetlenül következő forradalmi természetének levetését követelni egy olyan párttól, amelyet előbb a közjogon, vagyis a törvényen kívül helyeznek, s amelytől aztán azt kívánják, hogy ismerje el azt a jogtalajt, amelyet éppen *az ő részére töröltek el*.[224]

Hogy ilyesmire akár csak egy szót is kell vesztegetni, az megint Németország politikailag elmaradott állapotát bizonyítja. A világ többi részében mindenki tudja, hogy a jelenlegi politikai állapotok teljes egészükben egytől egyig forradalmak eredményei. Franciaország, Spanyolország, Svájc, Olaszország – ahány ország, annyi a forradalom kegyelméből való kormány, Angliában még a whig Macaulay is elismeri, hogy a mostani jogállapot egymásra tornyosuló forradalmakon alapszik (revolutions heaped upon revolutions).

Amerika száz év óta minden július 4-én megünnepli a forradalmát.[225] Ezeknek az országoknak a többségében vannak pártok, melyek csak addig tekintik magukat kötöttnek a fennálló jogállapot által, ameddig az megkötni képes őket. De, aki pl. Franciaországban azzal akarná vádolni a royalistákat vagy a bonapartistákat, hogy forradalmárok, azt egyszerűen kinevetnék.

Csak Németországban, ahol politikailag semmit sem intéznek el alaposan (különben nem lenne két darabra szakítva, Ausztriára és az úgynevezett Németországra), és ahol éppen ezért az elmúlt, de csak félig leküzdött idők elképzelései a fejekben halhatatlanul továbbtengődnek (a németek ezért nevezik magukat gondolkodó népnek) – csak Németországban fordulhat már elő, hogy egy párttól azt kívánják, hogy a fennálló úgynevezett jogállapothoz ne csak ténylegesen, hanem erkölcsileg is kötöttnek tekintse magát, hogy ígérje meg előre: történjék bármi, nem akarja megdönteni azt a jogállapotot, amely ellen küzd, még akkor sem, ha módja van rá. Másszóval kötelezze magát arra, hogy a fennálló politikai rendet mindörökké életben tartja. Ezt jelenti és semmi mást, ha a német szociáldemokráciától azt kívánják, ne legyen többé „forradalmi".

De a német nyárspolgár – és még mindig az ő véleménye Németország közvéleménye – sajátos ember. Sohasem *csinált* forradalmat. Az 1848-asat a munkások csinálták számára – és rémületére. Viszont annál több forradalmat *szenvedett el*. Mert akik Németországban háromszáz év óta a forradalmakat csinálták – úgy is néztek ki –, azok a *fejedelmek* voltak! Egész fejedelmi felségjoguk és végül szuverenitásuk a császár elleni lázadások gyümölcse volt. Poroszország jó példával járt elöl. Poroszország csak akkor válhatott királysággá, amikor a „nagy választófejedelem"* sikeres lázadást hajtott végre hűbérura, a lengyel korona ellen és így a porosz hercegséget függetlenné tette Lengyelországtól.[226] II. Frigyes óta Poroszország lázadását a német birodalom ellen rendszerbe szedték; ő egész másképp „fütyült" a birodalmi alkotmányra, mint a mi derék *Brackénk* a szocialista-törvényre. Azután jött a Francia Forradalom, melyet mind a fejedelmek, mind a nyárspolgárok könnyek és sóhajok közepette szenvedtek el. A német birodalmat a birodalmi választmány döntésével 1803-ban a franciák és az oroszok a legforradalmibb módon felosztották a német fejedelmek közt,[227] mert azok a felosztás ügyében maguk nem tudtak megegyezni. Akkor jött Napóleon és különösséges védenceinek, Baden, Bajorország és Württemberg fejedelmeinek megengedte, hogy a területeiken belül és azok között fekvő, közvetlenül a birodalomnak alárendelt grófságokat, bárságokat és városokat ha-

* Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

talmukba kerítsék. Nyomban ezután ugyanez a három felségáruló végrehajtotta az utolsó sikeres lázadást császára ellen, Napóleon segítségével szuverénné tették magukat és ezzel végleg felrobbantották a régi német birodalmat.[228] Ettől fogva a tényleges német császár, Napóleon, körülbelül minden harmadik évben újra felosztotta Németországot hű szolgái, a német fejedelmek és mások közt. Végül eljött a dicső felszabadulás az idegen-uralom alól, és jutalmul a bécsi kongresszus, vagyis Oroszország, Franciaország és Anglia általános kártalanítási területként a lecsúszott fejedelmeknek szétosztogatta és elkótyavetyélte Németországot és a német nyárspolgárokat, mint megannyi birkát, kiosztotta körülbelül 2000 különálló területfoszlányon a harminchat különböző országló atya között, akiknek többsége előtt mint törzsökös országló atyjuk előtt még ma is „alattvalói hódolattal haldokolnak". Mindez állítólag nem volt forradalmi – milyen igaza volt Schnapphahnski-Lichnowskinak, mikor a frankfurti parlamentben így kiáltott: A történelmi jognak semmilyen dátuma nincs![229] Ugyanis soha nem is volt!

Annak tehát, amit a német nyárspolgár a német szociáldemokrata munkáspárttól követel, csak az az egy értelme van, hogy ez a párt váljék olyan nyárspolgárrá, mint ő maga, és a forradalmakban a világért se vegyen részt, inkább mind *szenvedje el* őket. És ha az ellenforradalom és forradalom révén hatalomra jutott kormány ugyanezt a követelést támasztja, ez csak azt jelenti, hogy a forradalom csak addig jó, amíg azt Bismarck csinálja Bismarck és társai javára, de elvetendő, ha Bismarck és társai ellen irányul.

London, 1885 július 1.

Vorwort
A megjelenés helye: „Karl Marx vor den Kölner Geschwornen". Hottingen-Zürich 1885
Eredeti nyelve: német
Aláírás: Friedrich Engels

[A „Szevernij Vesztnyik" szerkesztőségének[230]]

Uram,

Elhunyt barátom, K. M. iratai közt találtam egy választ Mihajlovszkij úr „K. M. Zsukovszkij úr bírósága előtt" című cikkére. Mivel e válasz, melyet annak idején általam ismeretlen okokból nem hoztak nyilvánosságra, érdekelheti még az orosz közönséget, azt rendelkezésére bocsátom.

Fogadja stb.

A megírás ideje: 1885 augusztus 25.
Eredeti nyelve: francia

A Kommunisták Szövetsége történetéhez[231]

A kölni kommunisták 1852-ben történt elítélésével legördül a függöny az önálló német munkásmozgalom első időszaka után. Ez az időszak jóformán feledésbe merült. Pedig 1836-tól 1852-ig tartott, és a mozgalom, hála a külföldön élő német munkások nagy számának, szinte minden kultúrországban működött. S ez még nem minden. A mai nemzetközi munkásmozgalom lényegében közvetlen folytatása az akkori németnek, amely egyáltalában az *első nemzetközi munkásmozgalom* volt, és belőle kerültek ki sokan azok közül, akik a Nemzetközi Munkásszövetségben a vezető szerepet vállalták. Azok az elméleti alapelvek pedig, amelyeket a Kommunisták Szövetsége az 1847-es „Kommunista Kiáltvány"-nyal zászlajára írt, ma a legerősebb nemzetközi kötelékei az egész proletármozgalomnak mind Európában, mind Amerikában.

Mostanáig e mozgalom összefüggő történetéről csak egy fontosabb forrásmunka volt. Ez az úgynevezett Feketekönyv - Wermuth és Stieber: „Die Kommunistenverschwörungen des XIX. Jahrhunderts", 2 rész, Berlin 1853–54.[232] Ez a fércmunka, amelyet századunk két legnyomorultabb rendőrcsibésze hazudott össze, és amely szándékos hamisításoktól hemzseg, még ma is végső forrása minden e korra vonatkozó nem-kommunista írásnak.

Én itt csak vázlatot adhatok, s ezt is csak magára a Szövetségre vonatkozóan; csak azt, ami a „Leleplezések" megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. Remélhetőleg módomban lesz még, hogy a Marx által és általam a nemzetközi munkásmozgalom e dicsőséges ifjúkorának történetéről gyűjtött gazdag anyagot egyszer feldolgozzam.

A „Számkivetettek" demokrata-republikánus titkos szövetségéből, amelyet 1834-ben Párizsban német menekültek alapítottak, 1836-ban kiváltak a legszélsőségesebb, többnyire proletár elemek és *Igazak Szövetsége* néven új titkos társaságot alakítottak. Az anyaszövetség, amelyben csak Jacobus Venedey-szerű legaluszékonyabb elemek maradtak meg, csakhamar egészen

elszenderült; amikor a rendőrség 1840-ben kiszimatolta néhány szekcióját Németországban, szinte árnyéka sem volt már önmagának. Az új Szövetség viszont aránylag gyorsan fejlődött. Eredetileg német hajtása volt a babouvista emlékekhez[233] kapcsolódó francia munkás-kommunizmusnak, amely ugyanebben az időben alakult ki Párizsban; követelte a vagyonközösséget mint az „egyenlőség" szükségszerű folyományát. Céljai ugyanazok voltak, mint a többi egykorú párizsi titkos társaságnak: félig propagandaegylet, félig összeesküvés, de a forradalmi cselekvés központjának mindig Párizst tekintették, noha korántsem zárkóztak el attól, hogy alkalomadtán németországi puccsokat készítsenek elő. Minthogy azonban a döntő csatatér Párizs maradt, a Szövetség akkor valóban nem volt sokkal több, mint a francia titkos társaságoknak, nevezetesen a vele szoros kapcsolatban álló, Blanqui és Barbès irányította Société de saisons-nak* német ága. A franciák 1839 május 12-én rohamra indultak,[234] a Szövetség szekciói velük meneteltek és osztoztak a közös vereségben.

A németek közül nevezetesen *Karl Schappert* és *Heinrich Bauert* fogták el; Lajos Fülöp kormánya beérte azzal, hogy hosszabb fogság után kiutasította őket.[235] Mindketten Londonba mentek. A nassaui Weilburgból származó Schapper, aki mint a giesseni erdészeti iskola hallgatója 1832-ben tagja volt a Georg Büchner által szervezett összeesküvésnek,[236] 1833 április 3-án ott volt a frankfurti rendőrőrszoba megrohamozásánál,[237] majd elmenekült külföldre és 1834 februárjában részt vett Mazzini szavojai hadjáratában[238]. Ez az óriási termetű, határozott és tetterős férfi, aki mindig készen állt arra, hogy polgári exisztenciáját és életét kockáztassa, mintaképe volt annak a hivatásos forradalmárnak, amely típus a harmincas években szerepet játszott. Bár kissé nehézkesen gondolkozott, a jobb elméleti belátás semmiképpen sem volt számára hozzáférhetetlen, ahogy ezt már „demagógból"[239] kommunistává fejlődése is igazolja, s aztán annál hajlíthatatlanabbul kitartott amellett, amit egyszer felismert. Éppen ezért forradalmi szenvedélye néha erősebb volt, mint értelme, de utólag mindig belátta és nyíltan beismerte hibáját. Ember volt a talpán, és amit a német munkásmozgalom megalapításáért tett, felejthetetlen marad.

A frank Heinrich Bauer cipész volt; eleven, fürge, tréfás emberke, akinek kis testében azonban ugyancsak sok ravaszság és elszántság lakozott.

Londonba érkezve – ahol Schapper, aki Párizsban betűszedő volt, most mint nyelvtanár igyekezett megélni – ők ketten ismét összekötötték a Szövetség elszakadt szálait és Londont tették a Szövetség központjává. Itt

* – Évszakok Társaságának – *Szerk.*

csatlakozott hozzájuk, ha ugyan már nem korábban Párizsban, *Joseph Moll*, kölni órás, egy középtermetű Herkules – hányszor védte meg Schapperral győzelmesen egy-egy terem bejáratát a rájuk törő ellenfelek százai ellen! –, egy férfi, aki tetterőben és elszántságban legalábbis felért két elvtársával, szellemileg pedig mindkettő fölött állott. Nemcsak született diplomata volt, mint számos kiküldetésének eredményei bizonyították; az elméleti belátás is hozzáférhetőbb volt számára. Mindhármukat 1843-ban ismertem meg Londonban. Ők voltak az első forradalmár proletárok, akiket láttam; és bármennyire eltértek is akkori nézeteink a részletekben – mert korlátolt egyenlőség-kommunizmusukkal* én akkor még jó adag éppoly korlátolt filozófiai gőgöt szegeztem szembe –, sohasem fogom elfelejteni, hogy ez a három igazi férfi milyen imponálóan hatott rám, aki csak akkor serdültem férfivá.

Londonban, miként csekélyebb mértékben Svájcban is, használt vették az egyesülési és gyülekezési szabadságnak. Már 1840 február 7-én megalapították a még ma is fennálló nyilvános Német Munkás Művelődési Egyletet.[240] Ez az egylet a Szövetség számára új tagok toborzóhelyéül szolgált, és mivel, mint mindig, a kommunisták voltak az egylet legtevékenyebb és legintelligensebb tagjai, magától értetődött, hogy annak vezetése egészen a Szövetség kezében volt. A Szövetségnek csakhamar több csoportja, vagy, ahogy még akkor nevezték, „kunyhója" alakult Londonban. Ugyanezt a kézenfekvő taktikát követték Svájcban és másutt. Ahol munkásegyleteket lehetett alapítani, ezeket ugyanilyen módon használták fel. Ahol a törvények a munkásegyletek alapítását tiltották, dalegyleteket, tornaegyleteket és más efféléket létesítettek. A kapcsolatot nagyrészt a folytonosan elutazó és érkező tagok tartották fenn, akik szükség esetén mint megbízottak is működtek. Mindkét vonatkozásban élénken támogatta a Szövetséget a kormányok bölcsessége, amelyek kiutasításaikkal minden nekik nem tetsző munkást – ez pedig tíz közül kilenc esetben a Szövetség tagja volt – megbízottá változtattak.

A helyreállított Szövetség kiterjedése jelentős volt. Nevezetesen Svájcban *Weitling*, *August Becker* (igen jelentékeny koponya, aki azonban a belső szilárdság hiányán tönkrement, mint annyi német) és mások egy erős, többé-kevésbé Weitling kommunista rendszerére felesküdött szervezetet hoztak létre. Itt nem bocsátkozhatom bele a Weitling-féle kommunizmus

* Egyenlőség-kommunizmuson, mint mondottam, csupán azt a kommunizmust értem, amely kizárólag vagy túlnyomórészt az egyenlőség követelésére támaszkodik. – *Engels jegyzete.*

bírálatába. De ami ennek mint a német proletariátus első önálló elméleti megmozdulásának jelentőségét illeti, még ma is aláírom Marxnak a párizsi „Vorwärts!"-ben[241] 1844-ben megjelent szavait: „Hol mutathatott fel a" (német) „burzsoázia – filozófusait és írástudóit is beleértve – hasonló művet a *burzsoázia emancipációjáról* – a politikai emancipációról –, mint Weitling munkája: »Garantien der Harmonie und Freiheit«? Ha összehasonlítjuk a német politikai irodalom józan, megszeppent középszerűségét a német munkások e szertelen és ragyogó [...] bemutatkozásával; ha összehasonlítjuk a *proletariátusnak* ezeket az *óriás gyerekcipőit* a burzsoázia kitaposott politikai cipőinek törpeségével, atlétatermetet kell jövendölnünk a [...] Hamupipőkének."* Ez az atlétatermet ma előttünk áll, jóllehet még korántsem nőtte ki magát.

Németországban is volt számos, a dolog természete szerint múlóbb jellegű szekció; de a keletkezők száma túlszárnyalta a megszűnőkét. A rendőrség csak hét évvel később, 1846 végén fedezte fel Berlinben (Mentel) és Magdeburgban (Beck) a Szövetség nyomát, de képtelen volt azt továbbkövetni.

Párizsban az 1840-ben még ott tartózkodó Weitling, mielőtt Svájcba ment, szintén újból összegyűjtötte a szétugrasztott elemeket.

A Szövetség derékhada a szabók voltak. Német szabók mindenütt voltak, Svájcban, Londonban, Párizsban. Az utóbbi városban a német annyira uralkodó nyelve volt ennek az üzletágnak, hogy ismertem ott 1846-ban egy Drontheimból egyenesen Franciaországba hajózott norvég szabót, aki 18 hónap alatt franciául jóformán egy szót sem, de németül kitűnően megtanult. A párizsi csoportok közül 1847-ben kettő túlnyomórészt szabókból állott, egy pedig műbútor-asztalosokból.

Mióta a súlypont Párizsból Londonba helyeződött, új mozzanat lépett előtérbe: A Szövetség németből lassanként *nemzetközivé* lett. A Munkásegyletben németeken és svájciakon kívül megjelentek mindazon nemzetiségek tagjai is, amelyek túlnyomórészt a német nyelvet használták külföldiekkel való érintkezés eszközéül, tehát jelesen skandinávok, hollandok, magyarok, csehek, délszlávok, de oroszok és elzásziak is. 1847-ben többek között egy egyenruhás angol gárdagránátos is rendszeresen törzsvendég volt. Az egylet csakhamar *Kommunista* Munkás Művelődési Egyletnek nevezte magát, és a tagsági igazolványokon a „Minden ember testvér" jelmondat legalább húsz nyelven volt olvasható, ha itt-ott nem is hibátlanul. Akárcsak a nyilvános egylet, a titkos Szövetség is csakhamar inkább nemzetközi jelleget öltött; eleinte még korlátozott értelemben, gyakorlatilag a tagok külön-

* *V. ö. 1. köt. 404. old. – Szerk.*

böző nemzetisége révén, elméletileg annak belátása révén, hogy minden forradalomnak ahhoz, hogy győzedelmeskedjen, európainak kell lennie. Tovább még nem mentek; de az alapzat adva volt.

A francia forradalmárokkal a Szövetség a londoni menekültek – az 1839 május 12-i küzdőtársak – révén szoros kapcsolatot tartott. Ugyanígy a radikálisabb lengyelekkel. A hivatalos lengyel emigráció, akárcsak Mazzini, természetesen inkább ellenfél volt, mint szövetséges. Az angol chartistákat mozgalmuk sajátosan angol jellege miatt mint nem-forradalmárokat mellőzték. Velük a Szövetség londoni vezetői csak később, általam kerültek kapcsolatba.

Az eseményekkel párhuzamosan egyébként is megváltozott a Szövetség jellege. Ámbár még mindig és akkor teljes joggal – Párizst tekintették a forradalom szülővárosának, a párizsi összeesküvőktől való függésből mégis kikerültek. A Szövetség terjedése fokozta a Szövetség öntudatát. Érezték, hogy egyre jobban gyökeret vernek a német munkásosztályban, és hogy ezek a német munkások történelmileg hivatottak arra, hogy zászlóvivői legyenek Észak- és Kelet-Európa munkásainak. Weitlingben olyan kommunista teoretikusuk volt, akit bátran állíthattak akkori francia versenytársai mellé. Végül pedig a május 12-i tapasztalat megtanította az embereket arra, hogy a puccskísérletektől egyelőre nincs mit várniok. És ha továbbra is minden eseményt a kitörő vihar előjelének értelmeztek, ha egészben fenntartották is a régi, félig konspirációs szervezeti szabályokat, ebben inkább a régi forradalmi dac volt a hibás, amely már kezdett összeütközésbe kerülni a felszínre törő jobb belátással.

Ezzel szemben a Szövetség társadalmi tanítása, mely igen határozatlan volt, egy nagyon nagy, de magukban a viszonyokban gyökerező fogyatkozásban szenvedett. A tagok, amennyiben egyáltalában munkások voltak, tulajdonképpen szinte kizárólag kézművesek közül kerültek ki. Kizsákmányolójuk, még a nagy világvárosokban is, többnyire csak kismester volt. Még a nagyméretű, most konfekciónak nevezett szabóság gyakorolta kizsákmányolás is – a szabó-kézművességnek egy nagytőkés számlájára dolgozó háziiparrá való átváltoztatása révén – akkoriban még Londonban is csak kialakulóban volt. Egyfelől ezeknek a kézműveseknek a kizsákmányolója kismester volt, másfelől mind azt remélték, hogy végül maguk is kismesterré lesznek. Amellett az akkori német kézműves még tele volt öröklött céhes képzetekkel. A legnagyobb becsületükre válik, hogy ők, akik maguk még nem is voltak teljes értékű proletárok, hanem csupán a kispolgárságnak a modern proletariátusba átmenőben levő függeléke, amely még nem állt közvetlen ellentétben a burzsoáziával, vagyis a nagytőkével, – hogy ezek a kéz-

művesek képesek voltak jövőbeli fejlődésüket ösztönösen előre látni és, ha még nem is teljes tudatossággal, a proletariátus pártjává alakulni. De az is elkerülhetetlen volt, hogy régi kézműves előítéleteik minden pillanatban gáncsot ne vessenek nekik, mihelyt arról volt szó, hogy a fennálló társadalmat részleteiben bírálják, vagyis gazdasági tényeket megvizsgáljanak. És nem hiszem, hogy az egész Szövetségben volt akkor egyetlen ember is, aki valaha egy közgazdasági könyvet elolvasott. Ez azonban nem sokat számított; az „egyenlőség", a „testvériség" és az „igazságosság" egyelőre átsegített minden elméleti nehézségen.

Közben a Szövetség és Weitling kommunizmusa mellett kialakult egy másik, ettől lényegesen különböző kommunizmus. Manchesterben szinte orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semmilyen vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők; hogy ez az alapzata a mai osztályellentétek keletkezésének; hogy ezek az osztályellentétek pedig azokban az országokban, ahol a nagyipar következtében teljesen kifejlődtek – tehát kivált Angliában –, a politikai pártképződés, a pártharcok s ezzel az egész politikai történelem alapjai. Marx nemcsak hogy ugyanerre a nézetre jutott, hanem már a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben (1844)[242] is olymódon általánosította, hogy egyáltalában nem az állam szabja meg és szabályozza a polgári társadalmat, hanem a polgári társadalom az államot; hogy tehát a politikát és annak történetét a gazdasági viszonyokból és azok fejlődéséből kell megmagyarázni, nem pedig megfordítva. Mikor Marxot 1844 nyarán Párizsban meglátogattam, kiderült, hogy az elmélet minden területén tökéletesen egyetértünk, s ekkortól kezdődik közös munkánk. Mikor 1845 tavaszán Brüsszelben újra találkoztunk, Marx a fenti alapokból már főbb vonásokban készen kifejlesztette materialista történelemelméletét, és most nekiláttunk, hogy az újonnan elért szemléletet a legkülönbözőbb irányokban részleteiben is kidolgozzuk.

Ez a történelemtudományt átalakító felfedezés azonban, amely, mint látható, lényegében Marx műve, s amelyből csak igen csekély részt tulajdoníthatok magamnak, közvetlen fontosságú volt az egykorú munkásmozgalom számára. A franciák és a németek kommunizmusa, az angolok chartizmusa most már nem úgy jelent meg, mint véletlen valami, amely éppúgy el is maradhatott volna. Ezek a mozgalmak most már úgy mutatkoztak meg nekünk, mint a modern elnyomott osztálynak, a proletariátusnak a mozgalma, mint az uralkodó osztály, a burzsoázia ellen vívott, történelmileg szükségszerű harcának többé vagy kevésbé kifejlett formái; mint az osztályharcnak a formái, melyet azonban minden korábbi osztályharctól megkülön-

böztet az az egy körülmény, hogy a mai elnyomott osztály, a proletariátus nem viheti véghez saját felszabadítását anélkül, hogy ugyanakkor az egész társadalmat az osztályokra szakadástól és ezzel az osztályharcoktól meg ne szabadítsa. A kommunizmus pedig most már nem valamely lehetőleg tökéletes társadalomeszménynek a fantázia segítségével való kiagyalását jelentette, hanem belátást a proletariátus által vívott harc természetébe, feltételeibe és ezekből adódó általános céljaiba.

Mármost semmiképpen sem az volt a szándékunk, hogy az új tudományos eredményeket vaskos könyvekben kizárólag a „tudós" világ fülébe súgjuk. Ellenkezőleg. Mindketten nyakig benne voltunk már a politikai mozgalomban, volt már bizonyos számú hívünk a művelt körökben, főként Nyugat-Németországban, és bőséges kapcsolatunk a szervezett proletariátussal. Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk; de éppoly fontos volt számunkra az is, hogy az európai és elsősorban a német proletariátust megnyerjük meggyőződésünknek. Mihelyt önmagunkkal tisztába jöttünk, munkához láttunk. Brüsszelben német munkásegyletet alapítottunk és kezünkbe kerítettük a „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ot[243], amely a februári forradalomig szócsövünk volt. Az angol chartisták forradalmi részével a mozgalom központi lapjának, a „Northern Star"-nak[244] a szerkesztője, Julian Harney útján érintkeztünk. Ennek a lapnak munkatársa voltam. Ugyanígy afféle egyezségben állottunk a brüsszeli demokratákkal (Marx alelnöke volt a Demokrata Társaságnak[245]) és a francia szociál-demokratákkal, akiknek lapjába, a „Réforme"-ba[246] tudósításokat küldtem az angol és a német mozgalomról. Egyszóval a radikális és a proletár szervezetekkel és sajtószervekkel való kapcsolataink egészen kívánságunk szerint alakultak.

Az Igazak Szövetségével a következőképpen állottunk. A Szövetség létezéséről természetesen tudtunk; 1843-ban Schapper felajánlotta nekem a belépést, amit én akkor magától értetődően elutasítottam. De nemcsak hogy a londoniakkal állandó levelezésben maradtunk, hanem még szorosabb érintkezésben voltunk Ewerbeck doktorral, a párizsi csoportok akkori vezetőjével. Anélkül, hogy a Szövetség belső ügyeivel törődtünk volna, minden fontos eseményről értesültünk. Másfelől szóban, levélben és a sajtó útján hatottunk a legjelentősebb szövetségi tagok elméleti nézeteire. Ezt a célt szolgálták különféle kőnyomatos körlevelek is, amelyeket különleges alkalmakkor, amikor az alakulóban levő kommunista párt belső ügyeiről volt szó, küldtünk szét barátainknak és levelezőtársainknak a nagyvilágba. Ezekben néha maga a Szövetség is szóba került. Így pl. egy fiatal vesztfáliai diák, Hermann Kriege, aki Amerikába ment, ott mint a Szövetség megbízottja

lépett fel, társult a kótyagos Harro Harringgal, hogy a Szövetség segítségével kiforgassa sarkaiból Dél-Amerikát. Lapot alapított,[247] amelyben egy „szereteten" alapuló, szeretettől csöpögő, fellengző szeretet-ömlengéses kommunizmust prédikált a Szövetség nevében. Mi kikeltünk ezellen egy körlevélben,* amely nem tévesztette el hatását. Kriege eltűnt a Szövetség színpadáról.

Később Weitling Brüsszelbe jött. De már nem az a naiv fiatal szabólegény volt, aki elámulva saját tehetségén, tisztázni igyekszik, vajon milyen is lehet hát egy kommunista társadalom. Most a fölénye miatt irigyeitől üldözött nagy ember volt, aki mindenütt vetélytársakat, titkos ellenségeket, kelepcét szimatolt; országról országra hajszolt próféta, akinek zsebében kész recept volt a földi mennyország megvalósítására és aki azt képzelte, mindenki azon igyekszik, hogy ezt tőle ellopja. Már Londonban összekülönbözött a Szövetség embereivel és Brüsszelben sem tudott megférni senkivel, pedig itt különösen Marx és felesége szinte emberfölötti türelmet tanúsítottak iránta. Így csakhamar Amerikába ment, hogy ott kísérelje meg a prófétáskodást.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz a csendes átalakuláshoz, amely a Szövetségben, főként a londoni vezetők között, végbement. Hogy a kommunizmus addigi felfogása, mind a francia egyszerű egyenlőségkommunizmus, mind a Weitling-féle elégtelen, az egyre világosabb lett előttük. A kommunizmusnak az őskereszténységre való, Weitling kezdeményezte visszavezetése – jóllehet az „Evangelium des armen Sünders"-ben zseniális részletek találhatók – Svájcban arra vezetett, hogy a mozgalom jórészt előbb olyan bolondok kezébe került, mint Albrecht, azután olyan kihasználó szélhámos prófétákéba, mint Kuhlmann. Az egyes szépírók terjesztette „igazi szocializmus", francia szocialista szólamoknak elrontott hegeli németségre és érzelgős szeretet-ömlengésre való lefordítása (lásd a „Kommunista Kiáltvány"-nak a német vagy „igazi" szocializmusról szóló pontját**), amelyet Kriege és az illető írásoknak az olvasása vitt a Szövetségbe, már nyálkás erőtlensége miatt is szükségképpen undort keltett a Szövetség régi forradalmáraiban. Az addigi elméleti elképzelések tarthatatlanságával és a belőlük eredő gyakorlati eltévelyedésekkel szembekerülve, Londonban mindinkább belátták, hogy Marxnak és nekem igazunk van új elméletünkkel. Ezt a belátást kétségtelenül elősegítette, hogy a londoni vezetők között most két olyan férfiú akadt, aki elméleti felismerésre való képesség tekintetében az eddig

* *V. ö. 4. köt. 1–15. old. – Szerk.*
** *V. ö. uo. 463–466. old. – Szerk.*

említetteket jóval felülmúlta: Karl Pfänder miniatúra festő Heilbronnból és Georg Eccarius szabó Türingiából.*

Elég az hozzá: 1847 tavaszán Moll megjelent Brüsszelben Marxnál és rögtön utána Párizsban nálam, hogy elvtársai nevében ismételten felszólítson bennünket a Szövetségbe való belépésre. Felfogásmódunk általános helyességéről, mondotta, éppúgy meg vannak győződve, mint annak szükségességéről, hogy a Szövetséget a régi konspirációs hagyományoktól és formáktól megszabadítsák. Ha be akarunk lépni, alkalmat adnak nekünk arra, hogy kritikai kommunizmusunkat a Szövetség egy kongresszusán kiáltványban kifejtsük, amelyet azután a Szövetség kiáltványaként közzétesznek; s ugyanígy lehetőségünk lesz közreműködni abban, hogy a Szövetség elavult szervezete helyébe új, korszerű és célirányos szervezet lépjen.

Hogy valamilyen szervezetre a német munkásosztályon belül már csak a propaganda végett is szükség van, és hogy ez a szervezet, amennyiben nem pusztán helyi természetű, Németországon kívül is csak titkos lehet, afelől nem voltak kétségeink. De éppen a Szövetség alakjában már fennállott egy ilyen szervezet. Amit eddig kifogásoltunk ezen a Szövetségen, azt most a Szövetség képviselői maguk ejtették el mint hibásat; bennünket pedig felszólítottak, hogy működjünk közre az átszervezésben. Mondhattunk-e nemet? Semmi esetre sem. Beléptünk tehát a Szövetségbe. Marx Brüsszelben közelebbi barátainkból megalakított egy szövetségi csoportot, én pedig a három párizsi csoportot látogattam.

1847 nyarán Londonban folyt le a Szövetség első kongresszusa, amelyen a brüsszelieket W. Wolff képviselte, a párizsi csoportokat én. Itt mindenekelőtt a Szövetség átszervezését vitték véghez. Ami misztikus elnevezés a konspirációs időkből még megmaradt, azt most szintén eltörölték; a Szövetség szervezete most csoportokból, körzetekből, vezetőkörzetekből, központi vezetőségből és a kongresszusból állott, a neve pedig ettől kezdve „Kommunisták Szövetsége" lett. „A Szövetség célja a burzsoázia megdöntése, a proletariátus uralma, a régi, osztályellentéteken alapuló polgári társadalom megszüntetése és egy új, osztályok nélküli és magántulajdon nélküli társadalom megalapítása" – így szól az első cikkely.** Maga a szervezet teljességgel de-

* Pfänder mintegy nyolc évvel ezelőtt halt meg Londonban. Sajátszerűen éles elméjű fő volt, szellemes, ironikus, dialektikus. Eccarius később tudvalevőleg hosszú évekig a Nemzetközi Munkásszövetség főtitkára volt, míg a Főtanácsban többek között a következő régi szövetségi tagok ültek: Eccarius, Pfänder, Lessner, Lochner, Marx és én. Eccarius később kizárólag az angol szakszervezeti mozgalomnak szentelte magát. – *Engels jegyzete.*

** *V. ö. 4. köt. 527. old. – Szerk.*

mokratikus volt, választott és bármikor leváltható vezetőségekkel, s már önmagában ez elejét vette minden konspirációs törekvésnek, amely diktatúrát kíván, a Szövetséget pedig – legalábbis közönséges békeidőkre – tisztán propagandatársasággá változtatta. Ezt az új szervezeti szabályzatot* – ilyen demokratikus volt most az eljárás – a csoportok elé terjesztették megvitatásra, aztán a második kongresszus újból megtárgyalta és 1847 december 8-án végérvényesen elfogadta. Szövege lenyomtatva Wermuth és Stieber könyvében található, I. rész, 239. old., X. Melléklet.

A második kongresszus ugyanazon év november végén és december elején folyt le. Ezen Marx is jelen volt, és hosszabb vitában – a kongresszus legalább tíz napig tartott – védelmezte az új elméletet. Végül minden ellenvetés és kétség elintéződött, az új alapelveket egyhangúlag elfogadták és Marxot és engem megbíztak a kiáltvány kidolgozásával. Ez mindjárt azután meg is történt. Néhány héttel a februári forradalom előtt Londonba küldtük kinyomatásra. Azóta bejárta a világot, szinte minden nyelvre lefordították, és még ma is a proletármozgalom vezérfonala a legkülönbözőbb országokban. A Szövetség régi jelmondata, „Minden ember testvér", helyébe az új csatakiáltás lépett: „Világ proletárjai, egyesüljetek!", amely a harc nemzetközi jellegét nyíltan hirdette. Tizenhét évvel később ez a csatakiáltás mint a Nemzetközi Munkásszövetség jelszava végigzúgott a világon, és ma minden ország harcos proletariátusa zászlajára írta.

Kitört a februári forradalom. Az addigi londoni központi vezetőség rögtön átruházta jogkörét a brüsszeli vezetőkörzetre. De ez a határozat olyan időben érkezett meg, amikor Brüsszelben már tényleges ostromállapot uralkodott, és kivált a németek sehol sem gyülekezhettek már. Valamennyien éppen készültünk Párizsba menni, és ezért az új központi vezetőség elhatározta, hogy ugyancsak feloszlik, egész teljhatalmát Marxra ruházza és felhatalmazza őt, hogy Párizsban nyomban új központi vezetőséget alakítson. Alig oszlott szét az öt ember, aki (1848 március 3-án) ezt a határozatot hozta, amikor a rendőrség behatolt Marx lakásába, letartóztatta őt és másnap kényszerítette, hogy utazzék Franciaországba, ahová éppen menni akart.

Párizsban csakhamar ismét találkoztunk valamennyien. Ott fogalmaztuk meg a következő, az új központi vezetőség tagjai által aláírt okmányt is, amelyet egész Németországban terjesztettek, s amelyből sokan még ma is tanulhatnak egyet-mást:

* *V. ö. uo. 527–531. old. – Szerk.*

„A Kommunista Párt követelései Németországban[248]

1. Egész Németország egységes, oszthatatlan köztársasággá nyilváníttatik.

3. A népképviselők díjazást kapnak, hogy a munkás is helyet foglalhasson a német nép parlamentjében.

4. Általános népfelfegyverzés.

7. A fejedelmi és más feudális földbirtokok, az összes bányák, aknák stb. állami tulajdonná változnak. E földbirtokokon a földművelést nagyban és a tudomány legmodernebb segédeszközeivel a közösség hasznára űzik.

8. A parasztbirtokokat terhelő jelzálogok állami tulajdonná nyilváníttatnak. A kamatokat e jelzálogokért a parasztok az államnak fizetik.

9. Azokon a vidékeken, ahol a bérleti rendszer van kifejlődve, a földjáradékot, illetve a haszonbért adóként az államnak fizetik.

11. Az összes közlekedési eszközöket: vasutakat, csatornákat, gőzhajókat, utakat, postákat stb. az állam veszi kezébe. Állami tulajdonná változnak és a vagyontalan osztálynak ingyen állnak rendelkezésére.

14. Az örökösödési jog korlátozása.

15. Erős progresszív adók bevezetése és a fogyasztási adók eltörlése.

16. Nemzeti műhelyek létesítése. Az állam garantálja minden munkásnak az exisztenciáját és gondoskodik a munkára képtelenekről.

17. Általános, ingyenes népnevelés.

A német proletariátusnak, kispolgárságnak és kisparasztságnak érdekében áll, hogy teljes energiával munkálkodjék a fenti rendszabályok keresztülvitelén. Mert csak ezek megvalósításával juthatnak el ama milliók, akiket eddig Németországban egy kisszámú csoport kizsákmányolt, és akiket továbbra is igyekezni fognak elnyomatásban tartani, a maguk jogához és ahhoz a hatalomhoz, amely őket mint minden gazdagság létrehozóit megilleti.

A bizottság:

Karl Marx Karl Schapper H. Bauer
F. Engels J. Moll W. Wolff"*

Párizsban ekkor a forradalmi légiók hóbortja dívott. Spanyolok, olaszok, belgák, hollandok, lengyelek, németek csapatokba verődtek össze, hogy ki-ki felszabadítsa saját hazáját. A német légiót Herwegh, Bornstedt, Börnstein

* *V. ö. 5. köt. 1–2. old. – Szerk.*

vezették. Minthogy rögtön a forradalom után a külföldi munkások valamennyien nemcsak munkanélkülivé lettek, hanem a közönség még zaklatta is őket, sokan tódultak ezekbe a légiókba. Az új kormány eszközt látott bennük arra, hogy megszabaduljon az idegen munkásoktól, és megadta nekik az étape du soldat-t, azaz útikvártélyt és napi 50 centime menetpótdíjat a határig, ahol aztán a mindig könnyekig meghatott külügyminiszter, a mézes szájú Lamartine már módját ejtette, hogy elárulja őket illetékes kormányuknak.

Mi a leghatározottabban ellene voltunk ennek a forradalmasdinak. Németország akkori erjedésébe egy inváziót bevinni, mely a forradalmat erőszakkal kívülről importálná, annyit jelentett, mint a forradalmat magában Németországban elgáncsolni, a kormányokat erősíteni, a légionáriusokat pedig – erről Lamartine kezeskedett – védtelenül kiszolgáltatni a német csapatoknak. Mikor aztán Bécsben és Berlinben győzött a forradalom, a légió még inkább céltalanná vált, de már belefogtak, hát játszadoztak tovább.

Mi német kommunista klubot[249] alapítottunk, s ebben azt tanácsoltuk a munkásoknak, hogy maradjanak távol a légiótól, ehelyett egyenként térjenek vissza hazájukba és dolgozzanak ott a mozgalomért. Régi barátunk, Flocon, aki tagja volt az ideiglenes kormánynak, az általunk küldött munkások számára kieszközölte ugyanazokat az útikedvezményeket, amelyeket a légionáriusoknak megadtak. Ilymódon három-négyszáz munkást juttattunk vissza Németországba, köztük a Szövetség tagjainak nagy többségét.

Ahogy könnyen előre látható volt, a Szövetség a néptömegek most kirobbant mozgalmához képest túlságosan gyenge eszköznek bizonyult. A Szövetség tagjainak háromnegyede, akik korábban külföldön éltek, a hazatéréssel lakóhelyet változtatott; ezzel addigi csoportjaik nagyrészt feloszlottak, elvesztettek minden kapcsolatot a Szövetséggel. A becsvágyóbbaknak egy része nem is igyekezett visszaállítani ezt a kapcsolatot, hanem ki-ki a saját helységében kis különmozgalmat kezdett a saját szakállára. Végül pedig a viszonyok minden egyes kisállamban, minden tartományban, minden városban olyan különbözők voltak, hogy a Szövetség nem adhatott mást, mint egészen általános irányelveket; ezeket pedig sokkal jobban lehetett terjeszteni a sajtó útján. Egyszóval abban a pillanatban, mikor megszűntek az okok, amelyek a titkos szövetséget szükségessé tették, a titkos szövetség is mint ilyen elvesztette minden jelentőségét. Ez azonban a legkevésbé azokat lephette meg, akik csak nemrég tüntették el ugyanezen titkos szövetség konspirációs jellegének utolsó nyomait is.

De most bebizonyosodott, hogy a Szövetség kiváló iskolája volt a forradalmi tevékenységnek. A Rajnánál, ahol a „Neue Rheinische Zeitung" szilárd központ volt, Nassauban, Rajna-Hessenben stb. mindenütt szövetségi

tagok állottak a szélsődemokratikus mozgalom élén. Ugyanígy Hamburgban. Dél-Németországban a kispolgári demokrácia túlsúlya akadályt jelentett. Boroszlóban Wilhelm Wolff egészen 1848 nyaráig nagy sikerrel tevékenykedett; szileziai mandátumot is kapott pótképviselőségre a frankfurti parlamentben. Végül Berlinben Stephan Born betűszedő, aki Brüsszelben és Párizsban aktív tagja volt a Szövetségnek, „Munkástestvériséget" alapított, amely meglehetősen kiterjedt volt és egészen 1850-ig fennállt. Born, igen tehetséges fiatalember, akinek azonban túlságosan sürgős volt, hogy politikai nagysággá váljék, a legkülönfélébb vegyes elemekkel „testvériesült", csak hogy tömeget hozzon össze, és semmiképpen sem volt az az ember, aki az ellentétes tendenciákba egységet, a káoszba világosságot tudott volna vinni. Ezért aztán az egylet hivatalos közleményeiben tarka összevisszaságban keverednek a „Kommunista Kiáltvány"-ban képviselt nézetek céhemlékekkel és céhkívánságokkal, Louis Blanc- és Proudhon-hulladékokkal, védővámoskodással stb., egyszóval mindenkit ki akartak elégíteni. Sajátlag sztrájkok, szakszervezetek, termelőszövetkezetek szervezésével foglalkoztak és megfeledkeztek arról, hogy mindenekelőtt az volt a feladat, hogy politikai győzelmekkel előbb meghódítsuk azt a terepet, amelyen egyedül lehet tartósan keresztülvinni ilyen dolgokat. Amikor aztán a reakció győzelmei a Testvériség vezetőivel megéreztették annak szükségességét, hogy közvetlenül bekapcsolódjanak a forradalmi harcba, a körülöttük csoportosított zűrzavaros tömeg magától értetődően cserbenhagyta őket. Born részt vett az 1849 májusi drezdai felkelésben,[250] és szerencsésen megmenekült. A „Munkástestvériség" azonban, a proletariátus nagy politikai mozgalmával szemközt, puszta Sonderbundnak[251] bizonyult, amely nagyrészt csak papíron állt fenn és olyan alárendelt szerepet játszott, hogy a reakció csak 1850-ben, tovább. fennálló hajtásait pedig csak több évvel később tartotta szükségesnek betiltani. Bornból, akinek tulajdonképpeni neve Buttermilch, nem lett politikai nagyság, hanem kis svájci tanár, aki már nem Marxot fordítja a céhek nyelvére, hanem a szelíd Renant a maga édeskés németjére.

Párizs 1849 június 13-ájával[26], a német májusi felkelések vereségével és a magyar forradalomnak az oroszok által történt leverésével lezárult az 1848-as forradalom egy nagy időszaka. De a reakció győzelme egyelőre még korántsem volt végleges. Újjá kellett szervezni a szétugrasztott forradalmi erőket s köztük a Szövetség erőit is. A viszonyok, mint 1848 előtt, ismét lehetetlenné tették a proletariátus minden nyilvános szervezkedését; újra titokban kellett tehát szervezkedni.

1849 őszén a korábbi központi vezetőségek és kongresszusok legtöbb tagja megint találkozott Londonban. Csak Schapper hiányzott még, aki

Wiesbadenban ült, de felmentése után 1850 tavaszán szintén megérkezett, és Moll, aki miután a legveszélyesebb küldetések és agitációs utazások egész sorát bonyolította le – legutoljára a porosz hadsereg kellős közepén, a Rajna tartományban lovastüzéreket toborzott a pfalzi tüzérségnek –, a Willich-féle alakulat besançoni munkásszázadába lépett be és a Murg melletti ütközetben, a rotenfelsi híd előtt halálos fejlövést kapott. Ezzel szemben most Willich belépett sorainkba. Willich a Németország nyugati részén 1845 óta oly gyakori érzelmi kommunisták közül való volt, tehát már csak azért is ösztönös, titkos ellenzéke a mi kritikai irányunknak. De több volt ennél, valóságos próféta, meg volt győződve a maga személyes küldetéséről, arról, hogy ő a német proletariátusnak a sorstól kijelölt felszabadítója és, mint ilyen, egyenes várományosa a politikai diktatúrának csakúgy, mint a katonainak. A Weitling által korábban hirdetett őskeresztény kommunizmus mellé ezzel egyfajta kommunista iszlám lépett. De ezen új vallás propagandája egyelőre csak a Willich vezénylete alatt álló menekült-kaszárnyára szorítkozott.

A Szövetséget tehát újjászervezték, kibocsátották a Függelékben lenyomtatott (IX., 1. sz.) 1850 márciusi üzenetet* és Heinrich Bauert megbízottként Németországba küldték. Az üzenet, amelyet Marx és én szerkesztettünk, még ma is érdekes, mert a kispolgári demokrácia még most is az a párt, amely a legközelebbi, már nemsokára esedékes európai megrázkódtatáskor (az európai forradalmak a mi századunkban – 1815, 1830, 1848–52, 1870 – tizenöt-tizennyolc évenként esedékesek) Németországban feltétlenül elsőnek kerül uralomra, mint a társadalom megmentője a kommunista munkásokkal szemben. Egy s más az ott elmondottakból tehát még ma is érvényes. Heinrich Bauer küldetését teljes siker koronázta. A kis, kedélyes cipész született diplomata volt. A részben ellanyhult, részben saját szakállukra dolgozó egykori szövetségi tagokat ismét bevitte az aktív szervezetbe, nevezetesen a „Munkástestvériség" akkori vezetőit is. A Szövetség kezdett a munkás-, paraszt- és a tornaegyletekben az 1848 előttinél sokkal nagyobb mértékben vezető szerepet játszani, úgyhogy már a csoportokhoz intézett következő negyedévi üzenet** 1850 júniusában megállapíthatta, hogy a kispolgári demokrácia érdekében Németországot beutazó Schurz bonni egyetemi hallgató (a későbbi amerikai ex-miniszter) „minden hasznavehető erőt már a Szövetség kezében talált" (lásd Függelék, IX., 2. sz.). A Szövetség feltétlenül az egyetlen jelentős forradalmi szervezet volt Németországban.

De hogy ez a szervezet mire szolgáljon, az nagyon lényeges mértékben

* *V. ö. 7. köt. 236–245. old. – Szerk.*
** *V. ö. uo. 298–304. old. – Szerk.*

attól függött, vajon a forradalom újabb fellendülésének kilátásai valóra válnak-e. Ez pedig 1850 folyamán mindinkább valószínűtlenné, sőt lehetetlenné vált. Az 1847-es ipari válságot, amely az 1848-as forradalmat előkészítette, leküzdötték; az ipari virágzásnak új, addig hallatlan periódusa köszöntött be; akinek volt szeme, hogy lásson, és szemét használni is tudta, azelőtt szükségképpen világos volt, hogy az 1848-as forradalmi vihar fokozatosan elült.

„Ilyen általános virágzás idején, amikor a polgári társadalom termelőerői oly buján fejlődnek, amennyire ez polgári viszonyok között egyáltalán lehetséges, *valódi forradalomról szó sem lehet.* Ilyen forradalom csak azokban a periódusokban lehetséges, amikor ez a két tényező: a modern termelőerők és a polgári termelési formák egymással ellentmondásba kerülnek. Azok a különböző civakodások, melyeket a kontinentális rendpárt egyes frakcióinak képviselői most egymással folytatnak és amelyekkel egymást kölcsönösen lejáratják, nemhogy új forradalmakra adnának alkalmat, ellenkezőleg, csak azért lehetségesek, mert a viszonyok alapja pillanatnyilag annyira biztos és – amit a reakció nem tud – annyira *polgári.* A polgári fejlődés feltartóztatására irányuló minden reakciós kísérlet *ugyanúgy vissza fog róla pattanni, mint a demokraták minden erkölcsi felháborodása és minden lelkes szózata.*"* Így írtunk Marx és én a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"[252] „Szemle, 1850 májustól októberig" című cikkében, 5–6. szám, Hamburg 1850. 153. old.

A helyzetnek ez a hűvös felfogása azonban sokak szemében eretnekség volt akkor, amikor Ledru-Rollin, Louis Blanc, Mazzini, Kossuth és a kisebb német nagyságok közül Ruge, Kinkel, Goegg és ahogy még hívják őket, Londonban csapatostól álltak össze jövendőbeli ideiglenes kormányokká, nemcsak saját hazájuk, hanem egész Európa számára is, és amikor ahhoz, hogy az európai forradalom a maguktól értetődő különböző köztársaságokkal egyetemben azon nyomban megvalósuljon, már nem is kellett egyéb, mint a szükséges pénzt forradalmi kölcsönként Amerikában felvenni. Csoda-e, hogy olyan ember, mint Willich, lépre ment, hogy Schapper is, régi forradalmi vágyára hallgatva, hagyta magát elbolondítani, hogy a londoni munkások többsége, nagyrészt maguk is menekültek, követte őket a polgári demokrata forradalomcsinálók táborába? Elég az hozzá, hogy az általuk ajánlott tartózkodás ezeknek az embereknek nem volt ínyére; azt akarták, hogy menjünk bele a forradalomcsinálásba; mi ezt a leghatározottabban megtagadtuk. A szakadás bekövetkezett; a továbbiak a „Leleplezések"-ben ol-

* *V. ö. 7. köt. 427–428. old. – Szerk.*

vashatók. Azután jött először Nothjung letartóztatása, majd Haupté Hamburgban. Ez utóbbi árulóvá lett, megadta a kölni központi vezetőség tagjainak nevét és a perben koronatanú lett volna, de rokonai nem akarták megérni ezt a szégyent és elküldték Rio de Janeiróba, ahol később mint kereskedő berendezkedett és érdemei elismeréséül előbb porosz, majd német főkonzul lett. Most megint Európában van.*

A következők könnyebb megértésére közlöm a kölni vádlottak jegyzékét: 1. P. G. Röser, szivarkészítő munkás; 2. Heinrich Bürgers, később mint haladópárti Landtag-képviselő halt meg; 3. Peter Nothjung, szabó, néhány évvel ezelőtt mint fényképész halt meg Boroszlóban; 4. W. J. Reiff; 5. Dr. Hermann Becker, most kölni főpolgármester és a főrendiház tagja; 6. Dr. Roland Daniels, orvos, néhány évvel a per után meghalt a börtönben szerzett tüdővészben; 7. Karl Otto, vegyész; 8. Dr. Abraham Jacobi, most orvos New Yorkban; 9. Dr. J. J. Klein, most orvos és városi képviselő Kölnben; 10. Ferdinand Freiligrath, aki azonban akkor már Londonban volt; 11. J. L. Ehrhard, kereskedelmi alkalmazott; 12. Friedrich Lessner, szabó, most Londonban. Ezek közül az esküdtszék 1852 október 4-től november 12-ig tartó nyilvános tárgyalások után hazaárulás kísérlete miatt elítélte: Rösert, Bürgerst és Nothjungot 6, Reiffet, Ottót, Beckert 5, Lessnert 3 évi várfogságra, Danielst, Kleint, Jacobit és Ehrhardot felmentették.

A kölni perrel zárul a német kommunista munkásmozgalomnak ez az első időszaka. Közvetlenül az ítélet után feloszlattuk Szövetségünket; néhány hónappal később a Willich–Schapper-féle Sonderbund[251] is örök nyugovóra tért.

Egy emberöltő választja el az akkori időket a mostanitól. Akkor Németország a kézművesség és a kézi munkán alapuló háziipar országa volt; most nagy ipari ország, amely még folytonos ipari átalakulásban van. Akkor egyenként kellett felkutatni azokat a munkásokat, akik megértették munkás-helyzetüket és a tőkével való történelmi-gazdasági ellentétüket, mert ez az ellentét maga is csak keletkezőben volt. Ma az egész német proletariátust kivételes törvények alá kell helyezni, csak hogy némileg lassítsák azt a fejlődési folyamatot, melyben teljes tudatára ébred helyzetének, annak, hogy elnyomott

* Schapper a hatvanas évek végén halt meg Londonban. Willich kitüntetéssel harcolt az amerikai polgárháborúban; a Murfreesboro (Tennessee) melletti ütközetben mint dandártábornok mell-lövést kapott, de felgyógyult és mintegy tíz évvel ezelőtt halt meg Amerikában. – A többi fent említett személyről megjegyzem még, hogy Heinrich Bauernak nyoma veszett Ausztráliában, Weitling és Ewerbeck pedig Amerikában halt meg. – *Engels jegyzete.*

osztály. Akkor annak a kevés embernek, aki eljutott a proletariátus történelmi szerepének felismeréséig, titokban kellett összeállnia, kis, 3–20 tagú csoportokban lopva kellett gyülekeznie. Ma a német proletariátusnak nincs többé szüksége hivatalos szervezetre, sem nyilvánosra, sem titkosra; az egynézetű osztályostársak egyszerű, magától értetődő összetartozása elég ahhoz, hogy minden szervezeti szabályzat, vezetőség, határozat és egyéb megfogható forma nélkül megingassa az egész német birodalmat. Bismarck döntőbíró Európában, künn a határon túl; benn azonban napról napra fenyegetőbben nő a magasba a német proletariátusnak az az atlétatermete, amelyet Marx már 1844-ben előre látott, az óriás, aki már nem fér a filiszterekre szabott szűk birodalmi épületbe és akinek hatalmas alkata és széles vállai addig növekednek, amíg majd pusztán azzal, hogy feláll ültéből, a birodalmi alkotmány egész épületét romba dönti. Sőt mit több. Az európai és az amerikai proletariátus nemzetközi mozgalma most annyira megerősödött, hogy nemcsak első, szűk formája – a titkos Szövetség –, hanem még a második, mérhetetlenül átfogóbb formája – a nyilvános Nemzetközi Munkásszövetség – is béklyó lett számára és a szolidaritás egyszerű, az osztályhelyzet azonosságának belátásán alapuló érzése elég ahhoz, hogy valamennyi ország legkülönbözőbb ajkú munkásai között a proletariátus egy és ugyanazon nagy pártját megteremtse és összetartsa. Azoknak a tanításoknak, melyeket a Szövetség 1847-től 1852-ig képviselt és amelyeket akkor a bölcs filiszterség mint szélsőséges őrültek agyrémét, mint néhány szétugrasztott szektárius titkos tanítását vállvonogatással intézhetett el, most számtalan hívük van a világ minden civilizált országában, a szibériai bányák elítéltjei között éppúgy, mint Kalifornia aranyásói körében; és e tanítás megalapítója, korának leggyűlöltebb, legtöbbet rágalmazott embere, Karl Marx, élete végén mindkét világ proletariátusának mindig keresett és mindig készséges tanácsadója volt.

London, 1885 október 8.

Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1885 november 12., 19., 26. (46., 47., 48.) sz., valamint Karl Marx: „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln". Hottingen-Zürich 1885
Eredeti nyelve: német
Aláírás: Friedrich Engels

[A helyzet[253]]

London, 1885 október 12.

... Én nem úgy látom, hogy október 4. vereség volt, hacsak nem ringattátok magatokat mindenféle illúziókba. Arról volt szó, hogy az opportunistákat[254] szétzúzzák; szétzúzták őket. De ahhoz, hogy szétzúzhassák őket, a két szembenálló fél, a jobb- és a baloldal nyomására volt szükség. Hogy a jobboldali nyomás erősebb volt, mint hittük, az nyilvánvaló. De ez még sokkal forradalmibb helyzetet teremt.

A burzsoá, a nagy és a kicsi egyaránt, előnyben részesítette az álcázott orléanistákkal és bonapartistákkal szemben a nyílt orléanistákat és bonapartistákat, azokkal szemben, akik a nemzet rovására akarnak meggazdagodni, azokat, akik a nemzet meglopásával már meggazdagodtak, a holnapi konzervatívokkal szemben a tegnapi konzervatívokat. Ennyi az egész.

A monarchia Franciaországban lehetetlen, már csak a trónkövetelők serege miatt is. Ha lehetséges lenne, az csak annak jele volna, hogy a bismarckistáknak igazuk van, amikor Franciaország elfajulásáról beszélnek. De ez az elfajulás csak a burzsoáziára vonatkozik, Németországban és Angliában éppúgy, mint Franciaországban.

A köztársaság továbbra is az a kormányzat, mely a legkevésbé osztja meg a három monarchista szektát[255], amely módot ad arra, hogy konzervatív pártban egyesüljenek. Amint egy monarchista restauráció lehetősége szóba kerülhet, a konzervatív párt azon nyomban három szektára bomlik; a republikánusok viszont kénytelenek lesznek az egyetlen lehetséges kormány köré csoportosulni; és e pillanatban ez valószínűleg a Clemenceau-kormány.

Clemenceau Ferryhez és Wilsonhoz képest mindamellett haladás. Igen fontos, hogy ne úgy kerüljön hatalomra, mint a tulajdon védőpajzsa a kommunistákkal szemben, hanem mint a köztársaság megmentője a monarchiával szemben. Ez esetben többé-kevésbé *kénytelen* lenne betartani, amit ígért; máskülönben úgy viselkednék, mint a többiek, akik azt hitték, akárcsak Lajos Fülöp, hogy ők „a köztársaságok legjobbika"[256]: mi va-

gyunk hatalmon, a köztársaság nyugodtan alhat; birtokunkba vettük a minisztériumokat, ez elegendő, az ígért reformokat pedig ne emlegessétek nekünk többé.

Azt hiszem, hogy azokat az embereket, akik 4-én a monarchistákra szavaztak, saját sikerük máris megijesztette, és hogy 18-a[257] többé-kevésbé clemenceau-ista eredményeket hoz, és bizonyos – nem megbecsülésről, hanem megvetésről tanúskodó – sikerrel jár majd az opportunisták számára is. A nyárspolgár azt mondja majd magának: ha ennyi a royalista és a bonapartista, végtére néhány opportunistára is szükségem van. – Egyébként 18-a dönti el a helyzetet; Franciaország a meglepetések országa, és óvakodom attól, hogy végleges véleményt mondjak.

De mindenesetre radikálisok[258] és monarchisták állnak majd szemtől szembe. A köztársaság éppen akkora veszélyben forog majd, amekkora szükséges, hogy a kispolgárt rákényszerítse arra, hogy egy kissé jobban a szélsőbal felé hajoljon, amit különben sohasem tenne meg. *Nekünk, kommunistáknak pontosan erre a helyzetre van szükségünk.* Mindeddig nem látok okot arra a feltevésre, hogy Franciaország politikai fejlődésének oly kivételesen logikus menete eltérült volna: ez még mindig 1792–94 logikája; csak éppen azt a veszélyt, melyet akkor a koalíció jelentett, ma a monarchista pártok belső koalíciója idézi fel. Közelebbről szemlélve ez utóbbi kevésbé veszélyes, mint a másik volt...

A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1885 október 17. (8.) sz.

Eredeti nyelve: francia

Aláírás: F. Engels

A „Socialiste" szerkesztő bizottságának

Polgártársak,

17-i számotokban kivonatot közöltök egy magánlevélből, amelyet egyikőtökhöz intéztem. Ezt a levelet sietve írtam, olyannyira, hogy – nem akarván a futárt elszalasztani – arra sem volt időm, hogy újra átolvassam. Engedjétek meg hát, hogy kiigazítsak egy passzust, amely nem fejezi ki világosan a gondolatomat.

Clemenceau úrról, mint a francia radikalizmus zászlóvivőjéről szólva, ezt mondom: „Igen fontos, hogy ne úgy kerüljön hatalomra, mint a tulajdon védőpajzsa a kommunistákkal szemben, hanem mint a köztársaság megmentője a monarchiával szemben. Ez esetben többé-kevésbé *kénytelen* lenne betartani, amit ígért; máskülönben (itt betoldandó: *talán*) úgy viselkednék, mint a többiek, akik azt hitték, akárcsak Lajos Fülöp, hogy ők a köztársaságok legjobbika: mi vagyunk hatalmon, a köztársaság nyugodtan alhat; birtokunkba vettük a minisztériumokat, ez elegendő, az ígért reformokat pedig ne emlegessétek nekünk többé."

Először is semmi jogom sincs azt állítani, hogy Clemenceau úr, ha a parlamentáris kormányok szokásos útján hatalomra kerülne, okvetlenül úgy cselekednék, „mint a többiek". Azután pedig nem tartozom azok közé, akik a kormányok cselekedeteit egyszerűen jó- vagy rosszakaratukkal magyarázzák; ezt az akaratot magát is tőlük független okok határozzák meg, az általános helyzet. Ezért itt nem Clemenceau úr jó- vagy rosszakaratáról van szó. Arról van szó – a munkáspárt érdekében –, hogy a radikálisok olyan helyzetben kerüljenek hatalomra, melyben programjuk gyakorlati valóraváltására kényszerülnek, mert ez az egyedüli eszköz, hogy fenntarthassák magukat. Reméljük, hogy a képviselőház 200 monarchistája elegendő ahhoz, hogy ilyen keretet teremtsen.

London, 1885 október 21.

Au comité de rédaction du „Socialiste"

A megjelenés helye: „Le Socialiste". 1885 október 31. (10.) sz.

Eredeti nyelve: francia

Aláírás: F. Engels

Hogyan nem szabad Marxot fordítani[259]

A „Tőke" első kötete köztulajdon, ami az idegen nyelvekre való fordítást illeti. Ezért, noha angol szocialista körökben egész jól tudják, hogy előkészületben van és meg fog jelenni a mű fordítása, Marx irodalmi hagyatéka kezelőinek gondozásában, senkinek sem lenne joga zokon venni, ha ennek a fordításnak elébe vágnak egy másik fordítással, feltéve, hogy a szöveget híven és ugyanolyan jól adja vissza.

Egy John Broadhouse által készített ilyen fordítás első néhány oldala megjelent a „To-Day"[260] októberi számában. Határozottan kijelentem, hogy ez igen messze van attól, hogy híven adja vissza a szöveget, mégpedig azért, mert Broadhouse úr híjával van minden olyan tulajdonságnak, amely egy Marx-fordítótól megkívántatik.

Ilyen könyv fordításához nem elég az irodalmi németség tisztességes ismerete. Marx szabadon használ köznapi kifejezéseket és tájszólási fordulatokat; új szavakat farag, példáit a tudomány minden ágából, utalásait tucatnyi nyelv irodalmából meríti; ahhoz, hogy valaki megértse, szóban és írásban csakugyan a német nyelv mesterének kell lennie és a német életet is valamelyest ismernie kell.

Mondok egy példát. Amikor néhány oxfordi diák négyevezős csónakkal átkelt Dovernál a csatornán, a laptudósítások elmondták, hogy egyikük „rákot fogott". A „Kölnische Zeitung" londoni tudósítója ezt szószerint vette és híven beszámolt lapjának, hogy „egy rák beleakadt az egyik diák evezőjébe". Ha olyan ember, aki már évek óta London kellős közepén él, ilyen nevetséges baklövést követhet el, mihelyt számára ismeretlen szakkifejezésbe botlik, mit várhatunk olyasvalakitől, aki csupán a könyv-németség tűrhető ismeretével arra vállalkozik, hogy lefordítsa a leglefordíthatatlanabb német prózaírót? És csakugyan látni fogjuk, hogy Broadhouse úr rendkívül ügyes a „rákfogásban".

De még valamivel többre is van szükség. Marx a kor egyik legerőteljesebb és legtömörebb írója. Ahhoz, hogy valaki híven tolmácsolja, nemcsak a német nyelv, hanem az angol nyelv mesterének is kell lennie. Broadhouse úr azonban, noha nyilvánvalóan figyelemreméltó újságírói képességei van-

nak, csak azt a korlátozott fajta angolságot bírja, amely a konvencionális tiszteletreméltó irodalmiság részéről és számára megszokott. Itt könnyedén mozog; de ez a fajta angolság nem olyan nyelv, amelyre a „Tőké"-t valaha is le lehet fordítani. Erőteljes németséget csakis erőteljes angolsággal lehet visszaadni; a nyelv legjobb segélyforrásait kell igénybe venni: újveretű német kifejezések megfelelő új kifejezések alkotását követelik angolul is. De valahányszor Broadhouse úr ilyen nehézségekkel kerül szembe, nemcsak minden segélyforrása, hanem bátorsága is cserbenhagyja. Korlátolt készletének legcsekélyebb bővítésétől, a mindennapi irodalom konvencionális angolságával szembeni legcsekélyebb újítástól is visszaretten, és semhogy ilyen eretnekséget kockáztasson, a nehéz német szót inkább egy többékevésbé határozatlan kifejezéssel adja vissza, amely nem sérti a fülét, de homályban hagyja a szerző által adott jelentést, vagy ami még rosszabb, a visszatérő szót, ahogy jön, egész sor különböző kifejezéssel fordítja, megfeledkezvén arról, hogy egy szakkifejezést mindig egyugyanazon egyenértékessel kell fordítani. Így mindjárt az első szakasz [1. fejezet 1. pontjának] címében a *Wertgrösse*-t* „extent of value"-nak** fordítja, tekintet nélkül arra, hogy a *Grösse* meghatározott matematikai kifejezés, megfelelője magnitude, vagyis meghatározott mennyiség, holott az extent még sok mást is jelenthet. Még az az egyszerű újítás, hogy „labour-time", az *Arbeitszeit*-re***, ez is túl sok neki; lefordítja 1. „time-labour"-nek, ami, ha valamit, olyan munkát jelent, amelyet idő szerint fizetnek, vagy olyan munkát, amelyet egy az *idejét* kényszer*munkával* „letöltő" ember végez; 2. „time of labour"-nek°; 3. „labour-time"-nak és 4. „period of labour"-nek, amely kifejezésen (*Arbeitsperiode*°°) Marx a második kötetben egészen mást ért. Márpedig köztudomásúlag a munkaidő az egész könyvnek egyik legalapvetőbb „kategóriája", s ezt nem egészen tíz oldalon négy különböző kifejezéssel fordítani több mint megbocsáthatatlan.

Marx annak elemzésével kezdi, hogy mi az áru. Az első nézőpont, amely alatt az áru megjelenik, az, hogy hasznos tárgy; mint ilyen, minősége vagy mennyisége szempontjából vehető szemügyre. „Any such thing is a whole in itself, the sum of many qualities or properties, and may therefore be useful in different ways. To discover these different ways and therefore the various uses to which a thing may be put, is the *act of history*. So, too,

* – *értéknagyság*-ot – *Szerk.*
** – *kb.* „értékterjedelem"-nek – *Szerk.*
*** – a *munkaidő*-re – *Szerk.*
° – „a munka idejé"-nek – *Szerk.*
°° – *munkaperiódus* – *Szerk.*

is the finding and fixing of *socially recognized standards of measure* for the quantity of useful things. The diversity of the modes of measuring commodities arises partly from the diversity of the nature of the objects to be measured, partly from convention."*

Broadhouse úr ezt a következőképpen adja vissza: „To discover these various ways, and consequently the multifarious modes in which an object may be of use, is *a work of time*. So, *consequently*, is the finding of *the social measure* for the quantity of useful things. The diversity in the *bulk* of commodities arises partly from the different nature" etc.**

Marxnál a dolgok különböző hasznosságainak felfedezése a történeti haladás lényeges része; Broadhouse úrnál csupán az idő műve. Marxnál ugyanaz az értékelés vonatkozik az elismert általános mértékek megállapítására. B. úrnál újfent „az idő műve" „annak *a* társadalmi mértéknek a fellelése, amellyel a hasznos dolgok mennyiségét mérik", s amely mértékfajtával Marx persze sohasem törődött. Betetőzésül a *Maße*-t (*measures****) *Masse*-nak (*bulk*°) érti félre, és így Marxszal olyan rákot fogat, amilyet még nem fogtak.

Marx továbbá ezt mondja: „Use-values form the material out of which wealth is made up, *whatever may be the social form of that wealth*"°° (az elsajátítás sajátos formája, amelyben birtokolják és elosztják). Broadhouse úr így fordít: „Use-values constitute the actual basis of wealth *which is*

---

* – „Minden ilyen dolog önmagában való egész, sok minőség vagy tulajdonság összege, és ennélfogva különböző utakon lehet hasznos. E különböző utaknak és ennélfogva a dolog változatos felhasználhatóságainak felfedezése *történelmi tett*. Ugyanígy *társadalmilag elismert mércék* fellelése és rögzítése a hasznos dolgok mennyiségének *mérésére*. Az áruk mérési módjainak különfélesége részben a megmérendő tárgyak természetének különféleségéből, részben pedig konvencióból fakad." [„Minden ilyen dolog sok tulajdonság összessége, és ezért különböző oldalakról lehet hasznos. E különböző oldalaknak és ennélfogva a dolgok sokféle használati módjának felfedezése történelmi tett. Ugyanígy társadalmi mértékek feltalálása a hasznos dolgok mennyiségének mérésére. Az áruk mértékének különbözősége részben a megmérendő tárgyak különböző természetéből, részben pedig konvencióból fakad."] *V. ö. 23. köt. 41–42. old.*[261] – *Szerk.*

** – „E különböző utakat és következésképp a tárgy használhatóságának sokféle módját felfedezni *az idő műve*. *Következésképpen* ugyanígy a *társadalmi mértéknek* a fellelése a hasznos dolgok mennyiségének mérésére. Az áruk *tömegének* különfélesége részben a . . . különböző természetéből . . . fakad" stb. – *Szerk.*

*** – *mértékek* – *Szerk.*

° – *tömeg* – *Szerk.*

°° – „Használati értékek alkotják azt az anyagot, amelyből a gazdagság összetevődik, *bármi legyen is e gazdagság társadalmi formája*" [„Használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a társadalmi formája"]; *ö. ö. uo. 42. old.* – *Szerk.*

always their social form"*, – ami vagy nagyképű laposság, vagy színtiszta értelmetlenség.

A második nézőpont, amely alatt az áru megjelenik, az a csereértéke. Hogy az összes áruk, bizonyos változó arányokban, egymásra kicserélhetők, hogy csereértékük van, ez a tény azt foglalja magában, hogy az áruk tartalmaznak valamit, ami valamennyijükben közös. Nem térek ki arra a henye módra, ahogy Broadhouse úr itt Marx könyvének egyik legfinomabb elemzését visszaadja, és mindjárt áttérek arra a részre, ahol Marx ezt mondja: „This something common to all commodities cannot be a geometrical, physical, chemical or other natural property. In fact their material properties come into consideration only in so far as they make them useful, that is, in so far as they turn them into use-values."** Majd így folytatja: „But it is the very act *of making abstraction from their use-values* which *evidently* is the characteristic point of the exchange-*relation* of commodities. *Within this relation*, one use-value is equivalent to any other, so long as it is provided in *sufficient* proportion."***

Mármost Broadhouse úr: „But on the other hand, it is precisely *these use-values in the abstract* which *apparently* characterize the exchange-*ratio* of the commodities. *In itself*, one use-value is worth just as much as another if it exists in the *same proportion*."°

Ilyenképpen Broadhouse úr, kisebb hibáktól eltekintve, éppen az ellenkezőjét mondatja Marxszal, mint amit tényleg mond. Marxnál az áruk csereviszonyát az a tény jellemzi, hogy használati értéküktől teljesen elvonatkoztatnak, hogy úgy tekintődnek, mintha egyáltalában nem lenne hasz-

---

* – „Használati értékek képezik a gazdagság tényleges bázisát, *és ez mindig a társadalmi formájuk*" – *Szerk.*

** – „Ez a minden áruban közös valami nem lehet egy mértani, fizikai, kémiai vagy egyéb természeti tulajdonság. Valójában anyagi tulajdonságaik csak annyiban jönnek tekintetbe, amennyiben hasznosakká teszik, tehát amennyiben használati értékekké változtatják őket." [„Ez a közös valami nem lehet az áruknak egy mértani, fizikai, kémiai vagy egyéb természeti tulajdonsága. Testi tulajdonságaik egyáltalában csak annyiban számítanak, amennyiben használhatókká, tehát használati értékekké teszik őket."] *V. ö. uo. 43. old.* – *Szerk.*

*** – „De éppen a *használati értékeiktől való elvonatkoztatás* aktusa az, ami *nyilvánvalóan* a jellemzője az áruk cserevi*szonyának*. *E viszonyon belül* az egyik használati érték egyenértékű bármelyik másikkal, ameddig *elegendő* arányban áll rendelkezésre." [„Másrészt azonban éppen a használati értékeiktől való elvonatkoztatás az, ami az áruk csereviszonyát szemmellátható an jellemzi. E viszonyon belül az egyik használati érték éppen annyinak számít, mint bármelyik másik, hacsak megfelelő arányban van meg."] *V. ö. uo.* – *Szerk.*

° – „Másrészt azonban pontosan ezek az *elvontan vett használati értékek* azok, amelyek az áruk cserea*ránya*t *láthatólag* jellemzik. *Önmagában* az egyik használati érték éppen annyit ér, mint a másik, ha *egyenlő* arányban van meg." – *Szerk.*

nálati értékük. Tolmácsa azt mondatja vele, hogy a csere*arányt* (amelyről itt nincs szó) éppen a használati értékük jellemzi, csak „elvontan" véve! És azután, néhány sorral alább, lefordítja Marx mondatát: „As use-values, commodities can only be of different quality, as exchange-values they can only be of different quantity, *containing not an atom of use-value*"*, sem elvontat, sem konkrétat. Joggal kérdezhetjük: „Érted-é, amit olvasol?"

Erre a kérdésre lehetetlen igenlően válaszolnunk, amikor azt látjuk, hogy Broadhouse úr minduntalan megismétli ugyanazt a tévképzetet. Az imént idézett mondat után Marx így folytatja: „Now, if we *leave out of consideration*" (that is, make abstraction from) „the use-values of the commodities, there remains *to them* but one property: that of being the products of labour. But even this product of labour has already undergone a change in our hands. If we make abstraction *from its use-value*, we also make abstraction *from the bodily components* and forms which *make it into* a use-value."**

Broadhouse úr ezt a következőképpen angolosítja: „If we *separate* use-values *from* the actual material of the commodities, there remains" (where? with the use-values or with the actual material?) „one property only, that of the product of labour. But the product of labour is already transmuted in our hands. If we abstract *from it its use-value*, we *abstract also the stamina and form* which *constitute its* use-value."***

Ismét Marx: „In the exchange-*relation* of commodities, their exchange-value presented itself to us as something perfectly independent of their use-values. Now, if we actually make abstraction *from the use-value* of the

---

* – „Mint használati értékek az áruk csak különböző minőségűek lehetnek, mint cseréértékek csak különböző mennyiségűek lehetnek, *nem tartalmazván egy atom használati értéket sem*" [„Mint használati értékek az áruk mindenekelőtt különböző minőségűek, mint cseréértékek csak különböző mennyiségűek lehetnek, nem tartalmaznak tehát egy atomnyi használati értéket sem"]; *v. ö. uo. 43–44. old. – Szerk.*

** – „Mármost ha *figyelmen kívül hagyjuk*" (vagyis elvonatkoztatunk tőle) „az áruk használati értékét, *ezeknek* csak egy tulajdonságuk marad: az, hogy munkatermékek. De ez a munkatermék is már nyomban átváltozott. Ha *használati értékétől* elvonatkoztatunk, elvonatkoztatunk *azoktól a testi alkotórészeitől* és formáitól is, amelyek használati értékké *teszik*." [„Ha mármost eltekintünk az árutestek használati értékétől, csak egy tulajdonságuk marad, az, hogy munkatermékek. De azon nyomban átváltozik a munkatermék is. Ha használati értékétől elvonatkoztatunk, elvonatkoztatunk azoktól a testi alkotórészeitől és formáitól is, amelyek használati értékké teszik."] *V. ö. uo. 44. old. – Szerk.*

*** – „Ha *elválasztjuk* a használati értéket az áru tényleges anyagától, akkor csak egy tulajdonsága marad" (melyiknek? a használati értéknek vagy a tényleges anyagnak?), „az, hogy munkatermék. De a munkatermék már nyomban átalakult. Ha elvonjuk *tőle a használati értékét*, akkor *elvonjuk azt a heltartalmat és formát is*, amely *annak* használati értékét *alkotja*." *– Szerk.*

products of labour, we arrive at their value, as *previously* determined by us."* Broadhouse úr jóvoltából ez a következőképpen hangzik: „In the exchange-*ratio* of commodities their exchange-value appears to us as something altogether independent of their use-value. If we now in effect abstract *the use-value from the labour-products*, we have their value as it is *then* determined."** Nem fér hozzá kétség. Broadhouse úr sohasem hallott az elvonás semmiféle más aktusairól és módjairól, mint a testiekről, amilyen a pénz kivonása egy kasszából vagy széfből. Az elvonást a kivonással azonosítani azonban mégsem járja egy Marx-fordítónál.

Még egy példa arra, hogyan fordítanak német értelmet angol értelmetlenségre. Marx egyik legfinomabb vizsgálódása a munka kettős jellegének feltárása. A munka használati érték termelőjeként tekintve más jellegű, más tulajdonságokkal bír, mint ugyanaz a munka érték termelőjeként tekintve. Az egyik sajátos fajtájú munka, fonás, szövés, szántás stb.; a másik az emberi termelő tevékenység általános jellege, amely közös a fonásban, szövésben, szántásban stb., s valamennyit egy közös kifejezés: a munka alá foglalja. Az egyik konkrétan vett munka, a másik elvontan vett munka. Az egyik technikai munka, a másik gazdasági munka. Röviden – mert az angolnak *van* szava mindkettőre – az egyik *work*, megkülönböztetve a labour-től; a másik *labour*, megkülönböztetve a work-től. Ez után az elemzés után Marx így folytatja: „Originally a commodity presented itself to us as something duplex: use-value and exchange-value. Further on we saw that labour, too, as far as it is expressed in value, *does no longer possess the same characteristics* which belong to it in its capacity as a creator of use-value."*** Broadhouse úr mindenáron be akarja bizonyítani, hogy egy szót

---

* – „Az áruk cser*eviszonyában* csereértékük mint használati értékeiktől tökéletesen független valami jelentkezett. Mármost ha ténylegesen elvonatkoztatunk a munkatermékek *használati értékétől*, eljutunk értékükhöz, ahogy azt *előzőleg* meghatároztuk." [„Magában az áruk csereviszonyában csereértékük használati értéküktől teljesen független valaminek tűnt fel. Ha mármost valóban elvonatkoztatunk a munkatermékek használati értékétől, megkapjuk értéküket, ahogy azt éppen most meghatároztuk."] *V. ö. uo.* – *Szerk.*

** – „Az áruk cser*earányában* csereértékük mint használati értéküktől teljességgel független valami jelent meg. Ha mármost csakugyan elvonjuk *a használati értéket a munkatermékektől*, megkapjuk értéküket, ahogy az *akkor* meg van határozva." – *Szerk.*

*** – „Eredetileg az áru úgy jelentkezett, mint kettős valami: használati érték és csereérték. Később láttuk, hogy a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, *szintén nem ugyanazok már az ismertetőjelei*, amelyekkel mint használati érték létrehozója rendelkezik." [„Az áru eredetileg mint kettős valami jelent meg előttünk: mint használati érték és mint csereérték. Később kitűnt, hogy a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, szintén nem ugyanazok már az ismertetőjelei, amelyekkel mint használati értékek létrehozója rendelkezik."] *V. ö. uo. 47. old.* – *Szerk.*

sem értett meg Marx elemzéséből, és a fenti passzust a következőképpen fordítja: „We saw the commodity at first as a *compound* of use-value and exchange-value. Then we saw that labour, so far as it is expressed in value, *only possesses that character so far as* it is a generator of use-value."* Amikor Marx fehéret mond, Broadhouse úr nem lát rá okot, miért ne fordítaná feketének.

De elég ebből ennyi. Lássunk valami szórakoztatóbbat. Marx ezt mondja: „In civil society, the *fictio juris* prevails that everybody, in his capacity as a buyer of commodities, possesses an encyclopaedical knowledge of all such commodities."** Noha a civil society*** kifejezés teljességgel angol, és Ferguson „History of Civil Society"-ja több mint száz éves, Broadhouse úr mégsem tud megbirkózni vele. Így fordítja: „amongst ordinary people"° és ezzel értelmetlenné teszi a mondatot. Mert éppen az „ordinary people" morog folytonosan, hogy a kiskereskedő becsapja stb., annálfogva, hogy nem ismeri azoknak az áruknak a természetét és értékét, amelyeket vásárolnia kell.

A használati érték *termelése* (*Herstellung*°°) a fordításban: „*the establishing* of a use-value"°°°. Marx ezt mondja: If we succeed in transforming, with little labour, *coal* into diamonds, their value may fall below that of bricks"+; s itt Broadhouse úr, aki láthatólag nem tudja, hogy a gyémánt a szén allotróp formája, a *coal*-t++ *coke*-ká+++ változtatja. Hasonlóképpen a „total yield of the Brazilian diamond mines"-t× „the *entire profits* of the whole yield"-re××

---

* – „Az árut először használati érték és csereérték *elegyének* láttuk. Azután láttuk, hogy a munkának, amennyiben értékben fejeződik ki, *csak annyiban van meg ez a jellege, amennyiben* használati érték létrehozója." – *Szerk.*

** – „A polgári társadalomban az a *fictio juris* [*jogi fikció*] uralkodik, hogy mindenki mint áruk vásárlója valamennyi ilyen áru enciklopedikus ismeretével rendelkezik." [„A polgári társadalomban az a fictio juris uralkodik, hogy minden ember mint áruvásárló egyetemes áruismerettel rendelkezik."] *V. ö. uo. 42. old.* – *Szerk.*

*** – polgári társadalom – *Szerk.*

° – „közemberek körében"; „átlagemberek között" – *Szerk.*

°° – *előállítás* – *Szerk.*

°°° – „egy használati érték *megállapítása*" – *Szerk.*

+ – „Ha sikerülne kevés munkával *szenet* gyémánttá változtatni, a gyémánt értéke a tégláé alá süllyedhetne"; *v. ö. uo. 46. old.* – *Szerk.*

++ – *szén*-t – *Szerk.*

+++ – *kokesz*-szá – *Szerk.*

× – „a brazíliai gyémántbányák összhozamá"-t [„a brazíliai gyémántbányák . . . összetermelése"]; *v. ö. uo.* – *Szerk.*

×× – „az egész hozam *teljes profitjá*"-vá – *Szerk.*

változtatja. A „primitive communities of India"* az ő kezén *„venerable* communities"** lesznek. Marx ezt mondja: „In the use-value of a commodity is contained" (*steckt*, which had better be translated: For the production of the use-value of a commodity there has been spent) „a *certain productive activity*, adapted to the peculiar purpose, or a certain useful labour."*** Broadhouse úrnak ezt kell mondania: „In the use-value of a commodity is contained a certain *quantity of productive power* or useful labour"°, ilyenformán nemcsak a minőséget változtatja mennyiséggé, hanem a már kifejtett termelőtevékenységet is átváltoztatja ezután kifejtendő termelőerővé.

De ebből elég. Tízszer ennyi példát is felhozhatnék annak bizonyítására, hogy Broadhouse úr semmiféle tekintetben *nem* alkalmas és megfelelő ember arra, hogy Marxot fordítson, és sajátlag azért nem, mert, úgy látszik, egyáltalában nem tudja, mi a valóban lelkiismeretes tudományos munka.°°

How Not to Translate Marx

A megírás ideje: 1885 október

A megjelenés helye: „The Commonweal", I. évf. 10. sz., 1885 november

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Frederick Engels

---

* – „kezdetleges indiai közösségek" [„ősi indiai közösség"]; *v. ö. uo. 47. old.* – *Szerk.*

** – *„tiszteletreméltó* közösségek" – *Szerk.*

*** – „Egy áru használati értékében benne foglaltatik" (*steckt* [*benne rejlik*], amit jobb volna így fordítani: Egy áru használati értékének megtermeléséhez kifejtettek. . .) „egy *bizonyos termelőtevékenység*, amelyet a különös célra alkalmaztak, vagyis egy bizonyos hasznos munka." [„Minden áru használati értékében bizonyos célszerű termelőtevékenység, vagyis hasznos munka rejlik."] *V. ö. uo. 48. old.* – *Szerk.*

° – „egy áru használati értékében benne foglaltatik egy bizonyos *mennyiségű termelőerő* vagy hasznos munka" – *Szerk.*

°° A fentiekből látható, hogy a „Tőke" nem tartozik azok közé a könyvek közé, amelyeket szerződéses alapon lehet fordítani. A fordítás munkája a legjobb kezekben van; a fordítók azonban nem tudják egész idejüket ennek szentelni. Ez okból késik a kiadás. De ha a megjelenés pontos időpontját nem is jelölhetjük meg, bizonyossággal állíthatjuk, hogy az angol kiadás a jövő év folyamán a közönség kezében lesz. – *Engels jegyzete.*

A porosz parasztok történetéhez[262]

Hogy megértsék Wolff itt következő munkáját, néhány szót előre kell bocsátanom.

Németországnak az Elbától keletre és az Érc- meg az Óriás-hegységtől északra elterülő része olyan terület, amelyet a benyomult szlávoktól a középkor második felében elragadtak és a német telepesek újból germanizáltak. A hódító német lovagok és bárók, akiknek a földet juttatták, nagyra voltak azzal, hogy falukat „alapítanak", területüket felosztották faluhatárokra és ezek mindegyikét bizonyos számú, egyenlő nagyságú parasztbirtokra vagy telekre szabdalták. Mindegyik telekhez magában a faluban házhely tartozott, udvarral és kerttel. Ezeket a telkeket az idevonzott frank (rajnai frank és németalföldi) szász és fríz telepesek között kisorsolták; ennek fejében a telepesek az alapító, vagyis a lovag vagy báró részére igen mérsékelt, szilárdan meghatározott szolgáltatásokat és szolgálatokat voltak kötelesek teljesíteni. A parasztok, mígcsak e szolgáltatásokat lerótták, örökletes gazdái voltak telkeiknek. Emellett az alapító (a későbbi földesúr) erdejében fakitermelés, legeltetés, makkoltatás stb. tekintetében ugyanolyan haszonélvezeti jogaik voltak, mint a nyugatnémet parasztoknak a közös Markjukban. A megművelt faluhatár nyomáskényszer alá került, többnyire téliföldre, nyáriföldre meg parlagra osztva, a háromnyomásos gazdálkodás szerint művelték; a parlagon és a learatott földeken a parasztságnak és az alapítónak a jószágát közösen legeltették. A faluk minden ügyét a társgazdák, vagyis a telekbirtokosok gyűlésen, többségi határozattal rendezték. A nemesi alapítók jogai a szolgáltatások behajtására, a parlag- és tarlólegelő használatában való részvételre, az erdőségek hozamának többletére szorítkoztak és arra, hogy elnököltek a társgazdák gyűlésén, akik személyileg mind szabad emberek voltak. Ez volt a német parasztok átlagos állapota az Elbától Kelet-Poroszországig és Sziléziáig. És ez az állapot egészben véve jelentősen előnyösebb volt a nyugat- és délnémet parasztok ugyanakkori állapotánál, akik akkor már heves, folytonosan megújuló harcban álltak a hűbérurakkal régi, öröklött jogaikért, és akik nagyrészt már a függőségnek sokkal nyomasztóbb személyi szabadságukat fenyegető vagy éppenséggel megsemmisítő formájába süllyedtek.

A hűbérurak növekvő pénzszükséglete a XIV. és XV. században magától értetődőleg északkeleten is azt eredményezte, hogy megpróbálkoztak a parasztok szerződésellenes elnyomásával és kizsákmányolásával. De korántsem ugyanolyan mértékben és ugyanolyan eredménnyel, mint Dél-Németországban. Az Elbától keletre a népesség még gyér, az ugar még nagy kiterjedésű volt; ennek az ugarnak a feltörése, a művelés kiterjesztése, új adózó faluk létesítése itt a feudális földesúr számára is a meggazdagodás legbiztosabb eszköze maradt; ehhez járult, hogy itt, a birodalom lengyelországi határán, már nagyobb államok alakultak: Pomeránia, Brandenburg, a Szász Választófejedelemség (Szilézia osztrák volt), s ezért az országos békét jobban betartották, a nemesség háborúságait és rablásait erélyesebben elnyomták, mint a szétforgácsolt Rajna menti területeken, Frankföldön és Svábföldön; ezt az örökös hadiállapotot pedig leginkább a paraszt sínylette meg.

Csupán a leigázott lengyel és litván–porosz falvak szomszédságában tett a nemesség már gyakrabban kísérletet arra, hogy a német földesúri jog alapján ide költözött telepeseket ugyanolyan jobbágysorba taszítsa, mint a lengyel és porosz alattvalókat. Így Pomerániában és a porosz lovagrendi területen[263], ritkábban Sziléziában.

E kedvező helyzet következtében a dél- és nyugatnémet parasztoknak a XV. század utolsó és a XVI. század első negyedében lezajlott hatalmas mozgalma szinte érintetlenül hagyta a kelet-elbai parasztokat, és amikor az 1525-ös forradalom kitört, csak Kelet-Poroszországban talált gyenge, nagyobb nehézség nélkül elfojtott visszhangra. A kelet-elbai parasztok cserbenhagyták lázongó testvéreiket, és oly sorsra jutottak, amilyet megérdemeltek. Azokban az övezetekben, ahol a nagy parasztháború dúlt, a parasztokat most minden további nélkül jobbágyokká tették, méretlen, csak a földesúr önkényétől függő robotmunkákat és terheket róttak ki rájuk és szabad Markjukat egyszerűen urasági tulajdonná változtatták, melyen csak azok a haszonélvezetek maradtak meg nekik, amelyeket a földesúr kegyesen engedélyezett. A feudális földesuraságnak ezt az eszményi állapotát, melyre a német nemesség az egész középkoron át hiába törekedett, és melyet most, a feudális gazdálkodás hanyatlásakor végre elért, most már fokozatosan a kelet-elbai országokra is kiterjesztették. Nemcsak a parasztokat az urasági erdőben szerződésesen megillető – netán korábban meg nem nyirbált – haszonélvezeti jogokat változtatták át a földesúr visszavonható kegyes engedelmeivé, nemcsak a robotokat és adókat emelték jogtalanul, hanem új terheket is bevezettek, így a laudemiumokat*

* – hűbérátvételi díjakat – *Szerk.*

(a földesúrnak járó juttatások a paraszti portabirtokos halála esetén), melyek a jobbágyság ismérvének számítottak, vagy pedig régi, hagyományos, nem dehonesztáló szolgáltatásoknak olyan szolgáltatások jellegét adták, amilyeneket csak jobbágyok, nem pedig szabad emberek teljesítenek. A szabad kelet-elbai parasztokat így nem egészen száz év alatt előbb ténylegesen, majd csakhamar jogilag is jobbágyokká változtatták.

A feudális nemesség közben mindinkább elpolgáriasodott. Egyre fokozódó mértékben adósa lett a városi pénztőkésnek, és ezzel a pénz legsűrgősebb szükségletévé vált. De a parasztból, jobbágyából nem lehetett pénzt kipréselni, hanem mindenekelőtt csak munkát vagy mezőgazdasági terméket, és a mindenképpen megnehezített körülmények között megművelt parasztföldek az utóbbiból is csak minimálisat adtak a dolgozó birtokos legszűkösebb létszükségletén felül. De a szomszédságban terültek el a kolostorok szélesen elterpeszkedő, értelmes felügyelet alatt, urasági számlára, függőparaszti vagy jobbágyi robotmunkával megművelt jövedelmező földbirtokai. A gazdálkodásnak ezt a fajtáját a kisebb nemesség addig szinte sohasem, a hatalmasabb nemesség és a fejedelmek pedig csak kivételesen folytathatták az uradalmaikon. Most azonban egyfelől a helyreállt országos béke mindenütt lehetővé tette a nagybani művelést, másfelől a nemességet növekvő pénzszükséglete mindinkább rá is kényszerítette erre. Nagy birtokoknak jobbágyparasztok robotmunkájával a földesúr számlájára történő megművelése így fokozatosan olyan jövedelemforrássá vált, melynek kárpótolnia kellett a nemességet azért, hogy a rablólovagok kora lejárt. De honnan teremtse elő a szükséges földterületet? A nemes ugyan földesura volt egy nagyobb vagy kisebb területnek, de ezt kevés kivétellel teljes egészében kiadta örökletes parasztbérlőknek[264], akik – míg csak a kikötött szolgáltatásokat teljesítették – portáik és telkeik, valamint a Mark-jogosultságok tekintetében ugyanolyan jogokkal rendelkeztek, mint a nagyságos úr maga. Ezen segíteni kellett, és ehhez sürgősen jobbágyokká kellett változtatni a parasztokat. Mert habár jobbágyparasztokat elkergetni házukból és portájukról nem kevésbé volt jogszegés és erőszakcselekedet, mint szabad bérlőket, ezt a széltében elterjedt római joggal mégis sokkal könnyebb volt szépítgetni. Egyszóval, mihelyt a parasztokat sikeresen jobbágyokká változtatták, nyomban elkergették a szükséges számú parasztot, vagy mint zsellért, kunyhóval és kis kerttel rendelkező napszámost, megint urasági területre telepítették őket. És miközben a nemesség egykori erős várai helyet adtak az új, többé-kevésbé nyílt vidéki kastélyoknak, ugyanezért az egykor szabad parasztok portái még sokkal nagyobb mértékben helyet adtak jobbágycselédek nyomorúságos viskóinak.

Miután az urasági gazdaságot – az uradalmat [Dominium], ahogyan Sziléziában nevezték – berendezték, már csak azon fordult meg a dolog, hogy megmunkálása céljából a parasztok munkaerejét mozgósítsák. És itt megmutatkozott a jobbágyság második előnye. A parasztok korábbi, szerződésileg megállapított robotszolgáltatásai semmiképpen sem voltak erre a célra szabva. Ezek nagy többségükben közérdekű teljesítményekre szorítkoztak – út- és hídépítésre stb. –, az urasági vár építési munkálataira, az asszonyok és lányok különböző iparágakban végzett várbeli munkáira és személyes cselédmunkára. De mihelyt a parasztot jobbággyá változtatták, a jobbágyot meg a római jogászok egy sorba helyezték a római rabszolgával, a nagyságos úr egészen más hangnemben fütyült. A törvényszéki jogászok hozzájárulásával most méretlen szolgálatokat követelt a parasztoktól, amennyi, amikor és ahol neki tetszik. A paraszt köteles volt a földesúr számára robotolni, fuvarozni, szántani, vetni és aratni, amint erre felszólították, még ha saját földje látta is kárát és saját termése ázott is el. És ugyanígy a lehetőség végső határáig felsrófolták a gabona- és pénzadóját.

Mi több. A nem kevésbé nemes országló fejedelemnek – az Elbától keletre mindenütt volt ilyen – szintén pénzre volt szüksége, sok pénzre. Viszonzásul, hogy a nemességnek megengedte parasztjai leigázását, a nemesség megengedte neki, hogy állami adókat vessen ki ugyanezekre a parasztokra – hiszen a nemesség maga adómentes volt! És hogy mindenre feltegye a koronát, ugyanez az országló fejedelem szentesítette azt, hogy a földesúrnak a parasztok – régen kiküszöbölt – szabad porta-bíróságán gyakorolt korábbi elnöklési jogát széltében átváltoztatták a patrimoniális törvénykezés és az uradalmi rendőrködés jogává, mely szerint a földesúr nemcsak rendőrfőnök, hanem parasztjainak egyedüli bírája – még saját ügyében is –, úgyhogy a paraszt a földesúr ellen csak magánál a földesúrnál emelhetett panaszt. Ezzel a földesúr törvényhozó, bíró és végrehajtó lett egy személyben és teljesen korlátlan úr volt a birtokán.

Ezek a gyalázatos állapotok, melyekhez foghatók még Oroszországban sem akadnak – mert ott a parasztnak mégiscsak megvolt az önkormányzó közössége –, a harmincéves háborútól[265] a megmentő jénai vereségig[266] eltelt időben érték el tetőpontjukat. A harmincéves háború gyötrelmei módot adtak a nemességnek arra, hogy teljessé tegye a parasztok leigázását; számtalan parasztföld elnéptelenedése módot adott arra, hogy akadálytalanul egyesítsék őket a lovagi birtok uradalmával; a háborús pusztulástól erőszakkal csavargásba kergetett lakosság újraletelepítése ürügyet nyújtott a nemességnek arra, hogy azt jobbágyi sorban most már igazából

röghöz kössék. De ezt is csak rövid időre. Mert alig hogy a háború szörnyű sebei a következő ötven év folyamán valamelyest behegedtek, alig hogy a földeket újra művelésbe vették, és a népesség megnövekedett, a nemes földesuraknak újból étvágyuk támadt parasztföldre és parasztmunkára. A földesúri uradalom nem volt elég nagy ahhoz, hogy mindazt a munkát felszívja, amit a jobbágyokból még ki lehetett verni – a kiverni itt szószerint értendő. Az a rendszer, hogy a parasztokat zsellérekké, jobbágy napszámosokká fokozzák le, nagyszerűen bevált. A XVIII. század elejétől fogva mind nagyobb lendülettel folyik; most úgy hívják: *„parasztelűzés"* [*„Bauernlegen"*]. Annyi parasztot „űznek el", amennyit tudnak, a körülményekhez képest; először még meghagynak annyit, amennyi az igásrobot elvégzéséhez szükséges, a maradékot zsellérré változtatják (kertescséplőnek[267], házaszsellérnek[268], telepes napszámosnak[269], miegyébnek nevezik őket), akik egy kis krumpliföldes viskóért és igen csekély pénzzel megtoldott nyomorúságos gabona-napibérért évről évre folytonfolyvást a birtokon robotolnak. Ahol a nagyságos úr elég gazdag ahhoz, hogy saját igavonó barmait állíthassa munkába, ott a még megmaradt parasztokat is „elűzik" és telkeiket az urasági gazdasághoz csapják. Ilyen módon a német nemesség, nevezetesen pedig a kelet-elbai nemesség egész nagy földbirtoka *lopott parasztföldből* tevődik össze, és ha ezt a rablóktól minden kártalanítás nélkül megint elveszik, még csak nem is az történik velük, amire teljes mértékben rászolgáltak. Voltaképpen nekik kellene még ráadásul kártalanítást fizetniök.

A fejedelmek lassanként észrevették, hogy ez a rendszer, bármennyire hasznos a nemesség számára, semmiképp sem szolgálja az ő érdeküket. A parasztok állami adókat fizettek, míg el nem űzték őket; az adómentes uradalommal egyesített telkeikről az állam egy fityinget sem kapott, az újonnan letelepített zsellérektől meg alig néhány fillért. Az elűzött parasztok egy részét, mint a birtok megműveléséhez feleslegeset, amúgy is egyszerűen elkergették és ezzel szabaddá, vagyis szabad prédává [vogelfrei*] tették. A falu népessége csökkent, és mióta az országló fejedelem olcsóbb úton, a parasztok körében megejtett sorozással kezdte kiegészíteni költséges toborzott hadseregét, ez semmiképpen sem volt közömbös számára. Így, kivált Poroszországban, az egész XVIII. századon át rendelet rendeletet ér, melyek gátat akarnak vetni a paraszt-elűzésnek: ám ezeknek is az a sorsuk, mint ama töméntelen selejtpapír kilencvenkilenc százalékának, melyet a német kormányok Nagy Károly kapituláréi[270] óta össze-

* – földönfutóvá; törvényenkívülivé (*szóelemei szerint*: szabaddá, mint a madár) – *Szerk.*

irkáltak: csak papíron voltak érvényesek, a nemesség nem igen zavartatta magát, a paraszt-elűzés folyt tovább.

Még az a szörnyű példa is, melyet a nagy franciaországi forradalom az önfejű feudális nemességen statuált, csak egy pillanatra keltett riadalmat. Minden a régiben maradt, és amire II. Frigyes nem volt képes,[271] azt gyenge, rövidlátó unokaöccse, III. Frigyes Vilmos tudta a legeslegkevésbé megtenni. Ekkor jött a bosszú. 1806 október 14-én az egész porosz államot egyetlen napon Jénánál és Auerstedtnél darabokra zúzták, és a porosz parasztnak minden oka megvolt arra, hogy ezt a napot és 1848 március 18-át[272] jobban ünnepelje, mint minden porosz győzelmet Mollwitztól[273] Sedanig[274]. Most azután az orosz határon túlra visszakergetett porosz kormány fejében végre kezdett halványan felderengeni, hogy szabad, földet birtokló francia parasztok fiait nem lehet jobbágyok, olyan robotos parasztok fiaival legyőzni, akiket naponta fenyeget a veszély, hogy elkergetik őket házukból és portájukról; most végre észrevette, hogy úgyszólván a paraszt is ember. Most beavatkozásra szánta el magát.

De alig kötötték meg a békét, alig tért vissza az udvar és a kormány Berlinbe, a nemes szándékok máris elolvadtak, mint jég a márciusi napon. A híres-nevezetes 1807 október 9-i ediktum[275] a jobbágyságot vagy örökös alattvalóságot *neve* szerint papíron megszüntette ugyan (ezt is csak 1810 Márton-napjától fogva!), a valóságban azonban szinte mindent a régiben hagyott. Ennyiben is maradt a dolog; az éppannyira pipogya, mint korlátolt király továbbra is hagyta, hogy őt a parasztokat fosztogató nemesség vezesse, olyannyira, hogy 1808-tól 1810-ig négy rendelet jelent meg, mely egy sor esetben újra engedélyezte a földesuraknak a paraszt-elűzést[276] – ellentmondásban az 1807. évi ediktummal. Csak amikor Napóleon háborúja Oroszország ellen már látótávolban volt, emlékeztek újra arra, hogy a parasztokra szükség lesz, és kibocsátották az 1811 szeptember 14-i ediktumot,[277] melyben *ajánlották* a parasztoknak és a földesuraknak, hogy két éven belül barátságosan egyezzenek meg a robotoknak és terheknek, valamint a földesúri főtulajdonosságnak a megváltása ügyében, mivel útóbb egy királyi bizottság ezt a megegyezést meghatározott szabályok szerint kényszerítő hatállyal keresztül fogja vinni. A fő szabály az volt, hogy a paraszt a földbirtoka egyharmadának (vagy e harmad pénzértékének) átengedése ellenében az ezután még megmaradó földdarabjának szabad tulajdonosává váljék. De még ez a nemesség számára oly rendkívül előnyös megváltás is a jövő zenéje maradt. A nemesség ugyanis késleltette a megegyezést, hogy még többet érjen el, és a két év elteltével Napóleon megint az országban volt.

Alig hogy végleg kikergették az országból – miközben a rettegő király folyvást ígérgette a jövendő alkotmányt és népképviseletet –, megint feledésbe ment minden szép ígéret. Már 1816 május 29-én – nem is egy évvel a waterlooi győzelem[189] után – kibocsátották az 1811-es ediktum deklarációját[278], amely már egészen másképp hangzott. A hűbéri terhek megválthatósága itt már nem szabály volt, hanem kivétel: csak olyan földadókataszterbe felvett (tehát nagyobb) szántóbirtokokra vonatkozott, melyek Sziléziában már 1749-ben, Kelet-Poroszországban 1752-ben, Brandenburgban és Pomerániában 1763-ban*, Nyugat-Poroszországban pedig 1774-ben parasztgazdák kezében voltak! Néhány robotszolgálatot is fenn lehetett tartani vetéskor és aratáskor. És amikor 1817-ben végre komolyra fordult a dolog a megváltási bizottságokkal, az agrártörvényhozás sokkal gyorsabban haladt visszafelé, mint az agrárbizottságok előre. 1821 június 7-én új megváltási rendtartást[280] bocsátottak ki, mely újólag besulykolta, hogy a megválthatóság csak nagyobb parasztportákra, úgynevezett Ackernahrungokra[281] korlátozódik, és kifejezetten leszögezte a robotszolgálatok és egyéb hűbéri terhek örökössé tételét a kisebb gazdaságok bírlalói – zsellérek, házaszsellérek, kertescséplők, egyszóval valamennyi telepes napszámos – számára. Ezentúl ez maradt a szabály. Csak 1845-ben tették kivételesen Szászország és Szilézia számára az ilyenfajta terhek megváltását másképpen is lehetővé,[282] mint földesúr és paraszt közös beleegyezésével – amihez magától értetődőleg nincs szükség törvényre. Továbbá azt a tőkeösszeget, mellyel a pénz- vagy gabonajáradékká változtatott szolgálatokat egyszer s mindenkorra meg lehetett váltani, a járadék huszonötszörösében állapították meg, a törlesztéseket pedig csak egyszerre legalább 100 talléros összegekben kellett teljesíteni; holott 1809-ben már az állami uradalmakon a parasztoknak a járadékösszeg hússzorosa fejében engedélyezték a megváltást. Egyszóval az „intelligencia állama"[283] által folytatott híres-nevezetes felvilágosult agrártörvényhozásnak csak egyetlen törekvése volt: az, hogy a feudalizmusból mindent megmentsen, ami még menthető.

A gyakorlati eredmény megfelelt ezeknek a siralmas rendszabályoknak.

* A porosz alattomosság feneketlen. Itt már pusztán a dátumban is megmutatkozik. Miért vették 1763-at? Egyszerűen azért, mert a következő évben, 1764 július 12-én, II. Frigyes szigorú ediktumot bocsátott ki, melyben a nyakas nemeseknek büntetés terhe mellett megparancsolja, hogy az 1740, nevezetesen azonban a hétéves háború[279] kitörése óta tömegesen bekebelezett parasztportákra és zsellértanyákra egy év leforgása alatt megint telepítsenek megfelelő gazdákat. Amennyiben tehát ennek az ediktumnak volt hatása, azt 1816-ban a nemesség javára megint megsemmisítették. – *Engels jegyzete.*

Az agrárbizottságok tökéletesen megértették a kormány jóakaratú szándékait és – mint Wolff részletekbe menően, drasztikusan bemutatta – gondoskodtak róla, hogy a megváltások során a parasztot a nemes javára kellőképp becsapják. 1816-tól 1848-ig 70 582 paraszti tulajdonos váltott meg összesen 5 158 827 hold földbirtokot; ezek a szolgáltatáskötelezett nagyobb parasztok 6/7-ét tették ki. Ezzel szemben a kisebb telekbirtokosok közül csak 289 651 ért el megváltást (ebből több mint 228 000 Sziléziában, Brandenburgban és Szászországban). Az összesen megváltott évi robotnapok száma ennyi volt: 5 978 295 igásrobotnap; 16 869 824 gyalogrobotnap. Ennek fejében a főnemesség a következő térítést kapta: 18 544 766 tallér tőketörlesztés; 1 599 992 tallér évi pénzjáradék; évi 260 069 véka rozsjáradék; végül átengedett parasztföld: 1 533 050 hold.* Az egykori földesurak tehát az egyéb kártalanításokon kívül megkapták az addigi parasztföldnek kerek egyharmadát!

Az 1848-as év azután végre felnyitotta az éppannyira korlátolt, mint beképzelt porosz kurtanemesek szemét. A parasztok – kivált Sziléziában, ahol a legjobban kifejlődött a latifundium-rendszer és a lakosság ennek megfelelő napszámos zsellérsorba taszítása – megrohamozták a kastélyokat, elégették a már lezárt megváltási okiratokat és kényszerítették a nagyságos urakat, hogy írásban lemondjanak minden további szolgáltatásról. Ezeket a kilengéseket – melyeket az akkor uralkodó burzsoázia is elvetemültnek tartott – katonai erőszakkal elnyomták persze és szigorúan megtorolták; de most már a legagyatlanabb junker-koponya is belátta: a robotszolgálatok lehetetlenné váltak, inkább senkitől nem kell semmiféle szolgálat, mint ezektől a rebellis parasztoktól! Most már csak az volt fontos, hogy mentsék, ami menthető; és a földbirtokos nemesség valóban volt olyan arcátlan, hogy ezekért a lehetetlenné vált szolgáltatásokért kártalanítást követeljen. S alig hogy a reakció megint kissé biztosabban ült a nyeregben, máris teljesítette ezt az óhajt.

Előbb azonban még sor került az 1848 október 9-i rendeletre[284], mely minden függőben levő megváltási tárgyalást és ilyenekből keletkezett pert, valamint a földesurak és a parasztok közt folyamatban levő egész sor másféle pert megszüntetett. Ezzel tehát elítélték az 1807 óta folyó egész, sokat magasztalt agrártörvényhozást. De azután, amikor már a berlini úgynevezett nemzetgyűlést szerencsésen szétugrasztották és az államcsíny sikerült,[285] a feudális-bürokrata Brandenburg–Manteuffel-kormány elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy egy jó nagy lépéssel elébe menjen a nemességnek. Kibo-

* E statisztikát illetően lásd Meitzen: „Der Boden des preussischen Staats", I. 832. skk. old. – *Engels jegyzete.*

csátotta az 1848 december 20-i ideiglenes rendeletet[286], mellyel a parasztok további szabályozásáig teljesítendő szolgálatait stb. kevés kivétellel a régi alapon visszaállították. Ez a rendelet szolgáltatott Wolff barátunknak alkalmat arra, hogy a „Neue Rheinische Zeitung"-ban a sziléziai parasztviszonyokkal foglalkozzék.

De még több mint egy évig tartott, míg az 1850 március 2-i új, végérvényes megváltási törvény[287] megszületett. Az 1807—47. évi agrártörvényhozást, melyet a porosz hazafiak még ma is az egekig magasztalnak, nem lehet élesebben elítélni, mint azt, eléggé kelletlenül, e törvény indokolása teszi — és itt a Brandenburg—Manteuffel-kormány hangját halljuk.

Elég az hozzá: néhány jelentéktelen terhet egyszerűen megszüntettek, dekretálták a többinek a megváltását pénzjáradékká változtatás és e járadék tizennyolcszoros összegének tőkésítése alapján, a tőketörlesztés közvetítésére pedig járadékbankokat létesítettek, amelyeknek ismert amortizációs műveletek végrehajtása mellett a járadékösszeg hússzorosát kell a földesúrnak folyósítaniok, míg a paraszt az amortizációs ráták ötvenhat évi törlesztésével minden kötelezettségtől mentesül.

A kormány az indokolásban elítélte az egész addigi agrártörvényhozást, a kamara bizottsága viszont az új törvényt ítélte el. Érvényét nem akarták kiterjeszteni a Rajna balpartjára, melyet a francia forradalom már régen megszabadított ettől az egész ócska limlomtól; a bizottság ehhez csatlakozott, hiszen a törvényjavaslat 109 paragrafusa közül legfeljebb egyetlenegy volt ott alkalmazható, „míg az összes többi rendelkezés ott egyáltalán nem illik rá, sőt könnyen zűrzavart és felesleges izgalmat kelthetne..., mivel a Rajna balpartján a törvényhozás a telki terhek megszüntetése tekintetében *sokkal messzebb ment, mint ameddig ez idő szerint menni akarunk*"[288], és a Rajna-vidékiekről mégsem lehet feltenni, hogy engedik magukat visszasüllyeszteni az új-porosz eszményi állapotba.

Most végre komolyan ki akarták küszöbölni a feudális munka- és kizsákmányolási formákat. Néhány év alatt keresztülvitték a parasztok kiváltását. 1850-től 1865 végéig megváltották: 1. a nagyobb paraszti birtokosok megmaradt részét; már csak 12 706 ilyen gazda volt, 352 305 hold földterülettel; 2. a kisebb birtokosokat, beleértve a zselléreket; de míg 1848-ig nem egészen 290 000-et váltottak meg közülük, az utolsó tizenöt évben kereken 1 014 341-en váltották ki magukat. Ennek megfelelően a nagyobb gazdaságokra eső, megváltott igásrobotnapok száma is csak 356 274, a gyalogrobotnapoké ellenben 6 670 507 volt. Éppígy a földben teljesített és szintén csak a nagyobb parasztportákat érintő kártalanítás csupán 113 071 holdat, a rozsban lerovandó évjáradék pedig 55 522 vékát tett ki. Ezzel szemben a föld-

birtokos nemesség új évi pénzjáradékokban 3 890 136 tallért, ezenkívül pedig tőke-végkielégítésként további 19 697 483 tallért kapott.*

Az az összeg, amelyet az egész porosz földesúri világ, az állami uradalmakat is beleértve, a parasztok zsebéből kifizettetett magának a parasztoktól korábban – még ebben az évszázadban is – elrabolt föld egy részének szabad visszaszolgáltatásáért, Meitzen szerint, I. 437. old., 213 861 035 tallérra rúg. De ez túlságosan kevés. A megművelt föld ugyanis itt holdanként „*csak*" 20 tallérral, az erdőség holdja 10 tallérral és a rozs vékája 1 tallérral van számolva, tehát túl alacsonyan. Továbbá itt csak a „biztonsággal megállapítható megegyezéseket" vették alapul, tehát legalábbis minden a felek között privatim** létrejött megegyezést figyelmen kívül hagytak, aminthogy Meitzen maga is mondja, hogy az itt felsorolt megváltott szolgáltatások, tehát az értük fizetett kártalanítások is csak „minimumot" jelentenek.

Azt az összeget tehát, amelyet a parasztok a nemességnek és a kincstárnak fizettek azért, hogy felszabaduljanak a jogellenesen rájuk rótt terhek alól, legalább 300 000 000 tallérra, talán egymilliárd márkára tehetjük.

Egymilliárd márka – hogy a négyszáz év alatt elrabolt földnek csupán igen kicsi részét tehermentesen visszakapják! Igen kicsi részét, mert a sokkal nagyobb részt a nemesség és a kincstár majorátusi és egyéb lovagi birtokok és uradalmak alakjában amúgy is visszatartotta!

London, 1885 november 24.

Zur Geschichte der preussischen Bauern

A megjelenés helye: Wilhelm Wolff: „Die schlesische Milliarde", Hottingen-Zürich 1886

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

* Ezek a számok a Meitzennél szereplő két táblázat, I. 432. és 434. old.[289], végösszegének különbségeként adódnak. – *Engels jegyzete.*

** – magánúton – *Szerk.*

Előszó
[a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-hoz,] a harmadik kiadáshoz

Hogy harminchárom évvel első megjelenése után szükségessé vált a „Brumaire tizennyolcadikájá"-nak* egy új kiadása, ez azt bizonyítja, hogy ez a kis írás még ma sem vesztett semmit értékéből.

S valóban zseniális munka volt. Közvetlenül az után az esemény után, amely az egész politikai világot derült égből jövő villámként lepte meg, amelyet egyesek az erkölcsi felháborodás hangos kiáltásával kárhoztattak, mások mint a forradalomból való menekvést s annak eltévelyedéseiért való büntetést elfogadtak, amelyet azonban mindenki csak megbámult és senki meg nem értett – közvetlenül ez után az esemény után lépett fel Marx egy rövid, epigramma-szerű ábrázolással, amely a francia történelem egész menetét a februári napok óta belső összefüggésében fejtegette, december másodikának[290] csodáját ennek az összefüggésnek természetes, szükségszerű eredményévé feloldotta, s emellett még arra sem volt szüksége, hogy az államcsíny hősével másként, mint a jól megérdemelt megvetéssel bánjék. És oly mesteri kézzel volt e kép megrajzolva, hogy minden új, időközben bekövetkezett leleplezés csak újabb bizonyítékokkal szolgált arra, hogy milyen híven tükrözi a valóságot. Az élő napi történelem e kiváló megértése, az események világos áttekintése abban a pillanatban, melyben megtörténnek, valóban példa nélkül áll.

De ehhez az is kell, hogy valaki olyan pontosan ismerje a francia történelmet, mint Marx. Franciaország az az ország, amelyben a történelmi osztályharcokat, inkább mint bárhol másutt, mindig a döntésig végigharcolták, ahol tehát a váltakozó politikai formák is, amelyekben ezek mozognak, és amelyekben eredményeik összegeződnek, a legélesebb körvonalakban domborodnak ki. Franciaország, amely a középkorban a feudalizmus központja, a reneszánsz óta pedig az egységes rendi monarchia mintaországa volt, a

---

* *V. ö. 8. köt. 101–196. old. – Szerk.*

nagy forradalomban szétrombolta a feudalizmust és oly klasszikus módon alapozta meg a burzsoázia tiszta uralmát, mint egyetlen más európai ország sem. És a feltörekvő proletariátusnak az uralkodó burzsoázia elleni harca is olyan akut formában lép itt fel, amely másutt ismeretlen. Ezért tanulmányozta Marx nemcsak az elmúlt francia történelmet különös előszeretettel, de a folyamatban levőt is minden részletében nyomon követte, az anyagot jövőbeli felhasználásra összegyűjtötte, s így az események sohasem érték meglepetésszerűen.

Ehhez azonban még egy másik körülmény is járult. Éppen Marx volt az, aki elsőnek fedezte fel a történelem nagy mozgástörvényét, azt a törvényt, amely szerint minden történelmi harc, akár politikai, akár vallási, filozófiai vagy más ideológiai téren játszódik le, valójában csak a társadalmi osztályok harcának többé-kevésbé világos kifejezése, s hogy ezeknek az osztályoknak a létezését és ezzel összeütközéseiket is viszont gazdasági helyzetüknek a fejlődési foka, termelésüknek a módja és az általa megszabott cseréjüknek a módja szabja meg. Ez a törvény, amely a történelem számára ugyanazzal a jelentőséggel bír, mint az energia átalakulásának törvénye a természettudomány számára — ez a törvény itt is megadta Marxnak a kulcsot a második francia köztársaság történetének megértéséhez. Ezen a történeten próbálta itt ki Marx a maga törvényét, s még harminchárom év elmúltával is azt kell mondanunk, hogy e próba fényesen sikerült.

Vorrede zur dritten Auflage

A megírás ideje: 1885

A megjelenés helye: Karl Marx: „Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", III. kiad., Hamburg 1885

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F. E.

Függelék
[a „Munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásához][291]

Ez a könyv, amelyet most hozzáférhetővé teszek az angolul beszélő közönség számára, több mint negyven évvel ezelőtt íródott. A szerző akkor fiatal volt, huszonnégy éves; műve jóban-rosszban magán viseli fiatalságának bélyegét, szerzője azonban korántsem szégyenkezik emiatt. Hogy most angolra fordítják, az semmiképp sem az ő kezdeményezésére történt. Mégis legyen szabad néhány szót szólnia, „okait megjelölnie", hogy miért nem akadályozza meg e fordítás napvilágra kerülését.

A dolognak ez az állapota, amelyet ebben a könyvben leírtam, ma – legalábbis Angliában – már nagyrészt a múlté. Bár az elismert tankönyvekben kifejezetten nem említik, mégis egyik törvénye a modern politikai gazdaságtannak, hogy minél inkább kialakul a tőkés termelés, annál kevésbé maradhat meg a rászedésnek és a csalásnak azon apró-cseprő fogásainál, amelyek a kapitalizmus korábbi fokait jellemzik. Az európai kereskedelem legalsó fokát képviselő lengyel zsidó kicsinyes ravaszkodásai, ugyanazok a fortélyok, amelyek hazájában kitűnő szolgálatot tesznek neki és ott általánosan elterjedtek, semmit sem érnek, mihelyt Hamburgba vagy Berlinbe érkezik. Hasonlóképpen az a bizományos, akár zsidó, akár keresztény, aki Berlinből vagy Hamburgból a manchesteri tőzsdére megy, legalábbis még nemrégiben erre az egyre rájött: ha olcsón akar fonalat vagy szövetet vásárolni, mindenekelőtt szakítania kell azokkal a valamivel finomabb, de mégiscsak szánalmas manőverekkel és fogásokkal, amelyeket hazájában az üzleti bölcsesség netovábbjának tartottak. És valóban, ezek a fogások és fortélyok nem fizetődnek ki többé a nagy piacon, ahol az idő pénz, és ahol a kereskedelmi morálnak bizonyos foka fejlődött ki, egyszerűen azért, hogy ne fecséreljenek hasztalanul időt és fáradtságot. És ugyanígy áll a dolog a gyárosnak a munkásaihoz való viszonyával. A gabonatörvények eltörlése[208], a kaliforniai és az ausztráliai aranymezők felfedezése, az indiai belhoni kéziszövés szinte teljes kiszorítása, a fokozódó behatolás a kínai piacra, a vasútvonalak és a gőzha-

józás hallatlanul gyors fejlődése világszerte és sok más kevésbé jelentős ok olyan kolosszális fejlődésre adott lehetőséget az angol gyáriparnak, hogy az 1844. évi állapot a maihoz képest jelentéktelennek, szinte özönvízelőttinek látszik. Ugyanolyan mértékben azonban, ahogyan ez a haladás megmutatkozott, ugyanolyan mértékben lett a nagyipar is látszólag erkölcsös. A gyáros és gyáros közti konkurrenciának a munkások apró meglopásával gyakorolt módja nem fizetődött ki többé. Az üzlet már túlnőtt a pénzkeresés e nyomorúságos eszközein; a milliomos gyárosnak fontosabb dolga is volt annál, mint hogy ilyen kicsinyes fortélyokkal töltse idejét. Ilyesmi legfeljebb kis, pénzszűkében levő embereknek volt elég jó, akiknek kapniok kellett minden garason, ha nem akartak a konkurrencia áldozatai lenni. Így eltűnt a truck-rendszer[292]; elfogadták a tízórás törvényt[293] és egy egész sor kisebb reformot – ezek mind olyan dolgok, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a szabadkereskedelem és a korlátlan konkurrencia szellemével, de az óriástőkésnek még nagyobb fölényt biztosítottak kedvezőtlenebb viszonyok között konkurráló kollegáival szemben. Továbbá. Minél nagyobb egy ipari vállalat, minél több munkás dolgozik benne, annál nagyobb kárt, annál több üzleti kellemetlenséget okoztak a munkásokkal való konfliktusok. Ezért lassanként új szellem honosodott meg a gyárosok, különösen a nagy gyárosok között. Megtanulták kerülni a szükségtelen viszályokat, beletörődtek a trade unionok fennállásába és hatalmába, sőt végül rájöttek arra is, hogy a sztrájkokat – ha megfelelő időpontban indítják – hathatós eszközként használhatják fel saját céljaik elérésére. Így történt, hogy a legnagyobb gyárosok, a munkásosztály ellen viselt harcok egykori hadvezérei, most a legelsők voltak, akik békére és harmóniára szólítottak. Megvolt rá minden okuk. Mindezen engedmény, melyet az igazságosságnak és az emberszeretetnek tettek, valójában csak eszköz volt arra, hogy meggyorsítsák a tőke koncentrációját kevesek kezében, és megfojtsák a kisebb konkurrenseket, akik ilyen különkereset nélkül nem tudtak megélni; e kevesek szempontjából a korábbi években mellékesen üzött apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket, sőt most egyenesen akadályt gördítettek az útba. És így a tőkés termelés fejlődése egymagában elengedő volt ahhoz, hogy legalább a vezető iparágakban – mert a kevésbé fontosakban korántsem ez a helyzet – kiküszöbölje azokat a kisebb sérelmeket, amelyek a korábbi években megkeserítették a munkás életét. S így mindinkább előtérbe lép az a nagy, döntő fontosságú tény, hogy a munkásosztály nyomorúságának oka nem ezekben a kisebb visszásságokban, hanem magában a tőkés rendszerben keresendő. A munkás naponta bizonyos összegért eladja munkaerejét a tőkésnek. Néhány órai munka után már újratermelte ennek az összegnek az értékét. De

munkaszerződése szerint még órákon át tovább kell robotolnia, hogy letöltse munkanapját. Az az érték mármost, melyet a többletmunka e pótlólagos óráiban termel, értéktöbblet, amely semmibe sem kerül a tőkésnek, de mégis az ő zsebébe vándorol. Ez az alapzata annak a rendszernek, amely a civilizált társadalmat egyre inkább kettészakítja egyfelől maroknyi Vanderbiltre – minden termelési és létfenntartási eszköz tulajdonosaira –, másfelől a saját munkaerejükön kívül más tulajdonnal nem rendelkező bérmunkások óriási tömegére. És hogy ennek az eredménynek oka nem ez vagy az az alárendelt jelentőségű sérelem, hanem kizárólag maga a rendszer – erre a tényre ma a legélesebben rávilágít a kapitalizmus fejlődése Angliában 1847 óta.

Továbbá. A kolera, a tífusz, a himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni. Ezért az ebben a könyvben leírt legkiáltóbb visszásságokat ma már kiküszöbölték, vagy legalábbis kevésbé szembeötlővé tették. A csatornázást kiépítették, megjavították, széles utakat vágtak az általam leírt „sötét negyedek" legsötétebbjein keresztül. „Kis-Írország"[294] eltűnt, legközelebb a „Seven Dials"[295] került sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusaknak nevezhettem, most, a városok növekedésével, ugyanebbe a düledező, lakhatatlan, nyomorúságos állapotba süllyedtek. Ma már természetesen nem tűrik meg többé a disznókat és a szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt a munkásosztályt sújtó balsors álcázásának művészetében. De hogy a munkáslakásokat illetően semmi lényeges haladás nem történt, bőségesen bizonyítja a „Housing of the Poor"* vizsgálatára kiküldött királyi bizottság 1885. évi jelentése.[296] És ugyanígy van ez minden másban is. Annyi a rendőri rendelkezés, mint a szeder,[297] de csak kerítéssel veszik körül a munkások nyomorúságát, kiküszöbölni nem tudják.

De ha már Anglia túl van a tőkés kizsákmányolás általam vázolt ifjonti állapotán, más országok csak éppen most érték el ezt. Franciaország, Németország és mindenekelőtt Amerika veszélyes vetélytársai Angliának, és mint 1844-ben előre láttam, egyre inkább megtörik Anglia ipari monopóliumát. Iparuk fiatalabb az angolnál, de sokkal gyorsabban nő, mint ez, és ma már csodálatosképpen körülbelül elérte azt a fejlettségi fokot, amelyen az angol ipar 1844-ben állt. Amerikát illetően különösen frappáns a párhuzam. Igaz, az amerikai munkásosztály külső életkörülményei erősen különböznek az angolétól, de ott is ugyanazok a gazdasági törvények hatnak, és az

* – „a szegények lakásviszonyai" – *Szerk.*

eredményeknek, ha nem is minden vonatkozásban azonosak, mégis ugyanabba a rendbe kell tartozniok. Ezért Amerikában ugyanolyan harc folyik a törvényileg megállapítandó, rövidebb munkanapért, különösen a gyárakban dolgozó nők és gyermekek rövidebb munkanapjáért; virágzik a truck-rendszer, a falun pedig a cottage-rendszer[298], amely a „bossok"* kezében a munkások leigázásának eszköze. Éppen most olvastam az amerikai lapokban a 12 000 pennsylvaniai bányász Connelsville kerületi nagy sztrájkjáról[299] szóló jelentéseket és úgy rémlik, mintha saját leírásomat az észak-angliai szénbányászok 1844. évi munkabeszüntetéséről[300]. Ugyanúgy becsapják a munkásokat hamis mértékkel; ugyanúgy szipolyozzák őket a truck-rendszerrel; ugyanúgy próbálják megtörni a bányászok ellenállását a tőkés végső szétmorzsoló eszközével: a munkásokat kilakoltatják lakásaikból, amelyek a bányaigazgatóság tulajdonában vannak.

Két körülmény volt, amely hosszú időre meggátolta, hogy Amerikában a tőkés rendszer kikerülhetetlen következményei teljes fényükben megmutatkozzanak. Mégpedig az olcsó föld könnyű tulajdonbavehetősége és a bevándorlók beözönlése. Ezek sok éven át módot adtak arra, hogy az amerikai születésű lakosság nagy tömege kora férfikorában „visszavonuljon" a bérmunkától és farmer, kereskedő vagy munkáltató legyen, míg a bérért folyó kemény munka, az élethossziglani proletársors jórészt a bevándorlók osztályrésze lett. De Amerika túlnőtt ezen a korai szakaszon. A határtalan ősvadonok eltűntek, és a még mérhetetlenebb prérik mind gyorsabban és gyorsabban kerülnek a nemzet és az államok kezéből magántulajdonosok kezébe. Az a nagy biztonsági szelep, amely meggátolta egy állandó proletárosztály kialakulását, gyakorlatilag nem működik többé. Egy életfogytiglan, sőt örökletesen proletár osztály él ma Amerikában. Egy hatvanmilliós nemzet, amely keményen – és a siker minden esélyével – küszködik, hogy a világ vezető ipari nemzetévé váljék, nem importálhatja tartósan saját bérmunkás osztályát; még akkor sem, ha a beözönlő bevándorlók száma eléri az évi félmilliót. A tőkés rendszer ama tendenciája, hogy a társadalmat véglegesen két osztályra hasítsa szét, egy kevés milliomosra egyfelől, és a puszta bérmunkások nagy tömegére másfelől, ez a tendencia, bár egyéb társadalmi hatóerők állandóan keresztezik és ellene hatnak, sehol sem érvényesül nagyobb erővel, mint Amerikában; és az eredmény az őshonos amerikai bérmunkások osztályának kialakulása volt, akik valójában a bérmunkás osztály arisztokráciáját alkotják a bevándorlókkal szemben, ám akikben mind jobban kialakul az utóbbiakkal való szolidaritásuk tudata, és akik mind fáj-

* – „főnökök" – *Szerk.*

dalmasabban érzik, hogy életfogytiglani bérmunkára vannak ítélve, hiszen még emlékeznek a régmúlt napokra, amikor viszonylag könnyű volt magasabb társadalmi szintre emelkedniök. Ennek megfelelően Amerikában a munkásosztály mozgalma hamisítatlan amerikai energiával indult, és minthogy az Atlanti-óceánnak azon az oldalán a dolgok az európainál legalább kétszerte nagyobb sebességgel haladnak, talán még megérjük, hogy Amerika ebben a tekintetben is az élre tör.

Nem kíséreltem meg ebben a fordításban, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával, vagyis hogy az 1844 óta bekövetkezett változásokat részleteikben felsoroljam. Nem tettem ezt két okból. Először is, hogy ezt alaposan megtehessem, kétszeresére kellett volna növelnem a könyv terjedelmét, és túl hirtelen jött a fordítás, semhogy ilyen munkát vállalhattam volna. Másodszor, Marx, a „Tőke" első kötetében – angol fordítása rövidesen megjelenik – részletesen leírja, milyen volt a brit munkásosztály helyzete 1865 körül, vagyis abban az időben, amikor Anglia ipari virágzása elérte tetőpontját. Tehát ismételnem kellett volna azt, amit híres művében Marx már elmondott.

Aligha szükséges megjegyeznem, hogy ennek a könyvnek általános elméleti álláspontja – filozófiai, gazdaságtani és politikai tekintetben – nem fedi pontosan mai álláspontomat. 1844-ben még nem volt meg a modern nemzetközi szocializmus, amely azóta – mindenekelőtt és majdnem kizárólag Marx munkásságának eredményeként – tudománnyá fejlődött. Könyvem a modern szocializmus embrionális fejlődésének egyik fázisát képviseli csupán. És mint az emberi embrió legkorábbi fejlődési fokain még mindig reprodukálja őseink, a halak kopoltyúíveit, ugyanúgy ez a könyv is mindenütt elárulja a modern szocializmus leszármazásának nyomait, elárulja azt, hogy a modern szocializmus egyik őse – a német filozófia. Így például erősen hangsúlyozom, hogy a kommunizmus nem csupán a munkásosztály pártdoktrinája, hanem olyan elmélet, amelynek végcélja az egész társadalmat, a tőkések osztályát is beleértve, kiszabadítani a jelenlegi gúzsba kötő viszonyokból. Ez az állítás elvont értelemben helyes, de a gyakorlatban többnyire hasznavehetetlen, sőt annál is rosszabb. Amíg a vagyonos osztályok nem érzik szükségét a felszabadulásnak, sőt minden erejükből szembeszállnak a munkásosztály önfelszabadításával, addig a munkásosztály kénytelen egymaga kezdeni és véghezvinni a szociális forradalmat. 1789 francia burzsoái szintén kijelentették, hogy a burzsoázia felszabadítása az egész emberi nem felszabadulása; de a nemesség és a papság nem volt hajlandó ezt belátni; ez az állítás – bár akkor, a feudalizmust illetően, elvont, történelmi igazság volt – csakhamar puszta szentimentális szólammá fajult

és egészen elillant a forradalmi harc tüzében. Ma is vannak éppen elegen, akik pártatlanságuk magasabb álláspontjáról olyan szocializmust prédikálnak a munkásoknak, amely minden osztályellentét és osztályharc felett áll, és arra törekszenek, hogy a két harcoló osztály érdekét egy magasabb emberiességgé békítsék össze – ezek azonban vagy újoncok, akiknek még igen sokat kell tanulniok, vagy pedig a munkások leggonoszabb ellenségei, báránybőrbe bújt farkasok.

A szövegben a nagy ipari válságok körforgási periódusát öt esztendőben jelöltem meg. Ez volt az az időmeghatározás, amely az 1825 és 1842 közti események menetéből látszólag adódott. De az ipar 1842-től 1868-ig terjedő története bebizonyította, hogy a periódus valójában tízéves, hogy a közbenső válságok másodlagos természetűek voltak és mindinkább eltűntek. 1868 óta ismét megváltozott a helyzet; erről azonban alább.

Eszem ágában sem volt, hogy a szövegből töröljem a sok jövendölést, nevezetesen azt, hogy Angliában küszöbönáll a forradalom, amint azt akkor ifjúi forró fejjel képzeltem. Nem az a csodálatos, hogy annyi jóslatom nem vált be, hanem az, hogy annyi beteljesedett, és hogy az angol ipar helyzete, a német és kivált az amerikai konkurrencia következtében, azóta valóban válságosra fordult, amint akkor – igaz, túlontúl közeli jövőre – megjósoltam. Ami ezt a pontot illeti, módom van – és köteles vagyok – rá, hogy könyvemet összhangba hozzam a dolgok mai állásával. Ezt kívánom tenni, amikor itt lenyomatom egyik cikkemet, amely a londoni „Commonweal" 1885 március 1-i számában jelent meg „Anglia 1845-ben és 1885-ben" címmel.*

London, 1886 február 25.

Appendix

A megjelenés helye: F. Engels: „The Condition of the Working Class in England in 1844", New York 1887

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Frederick Engels

* *Ezután következik még a cikk szövege; v. ö. 187–192. old. – Szerk.*

[A Párizsi Kommün tizenötödik évfordulójára[301]]

Ma este a régi és az új világ dolgozói Önökkel egyidőben és együtt ünneplik annak a legdicsőségesebb és legtragikusabb korszaknak az évfordulóját, melyet a proletariátus fejlődése során megélt. A munkásosztály, mióta saját történelme van, első ízben 1871-ben hódította meg a politikai hatalmat egy nagy fővárosban. De sajna, ez csak álom volt. A Kommünt, melyet egyfelől a volt francia császárság zsoldosai, másfelől a poroszok szorongattak, példátlan és örökre feledhetetlen vérontással hamarosan eltaposták. A győzelmes reakció nem ismert korlátokat: úgy tűnt, hogy a szocializmust vérbe fojtották és a proletariátus örökre rabszolgasorsra jutott.

E vereség óta tizenöt év telt el. Ezen idő alatt a hatalom, mely minden országban a föld és a tőke birtokosait szolgálja, semmitől sem riadt vissza, hogy a munkáslázadás utolsó rezdüléseivel is végezzen. És mit ért el?

Nézzetek körül. A forradalmi munkásszocializmus ma elevenebb, mint valaha, olyan hatalom, mely előtt mindenütt remegnek a kormányzó főemberek, a francia radikálisok éppúgy, mint Bismarck, az amerikai tőzsdekirályok éppúgy, mint minden oroszok cárja.

Ez nem minden.

Elértünk arra a pontra, amikor már minden ellenfelünk, bármit tesz is, akarata ellenére nekünk dolgozik.

Azt hitték, megölik az Internacionálét – és a proletárok nemzetközi egyesülése, a különböző országok forradalmi munkásai közti testvériség ma ezerszer erősebb és általánosabb, mint a Kommün előtt. Az Internacionálénak nincs többé szüksége a szó voltaképpeni értelmében vett szervezetre; Európa és Amerika dolgozóinak spontán és lelkes együttműködése élteti és gyarapítja.

Németországban Bismarck kimerített minden eszközt, még a leggyalázatosabbakat is, hogy szétzúzza a munkásmozgalmat. Az eredmény: a Kommün előtt négy szocialista képviselő állt vele szemben. Üldözéseivel elérte, hogy most huszonötöt választottak. És a német proletárok nevetnek a nagy

kancelláron, aki akkor sem folytathatna jobb forradalmi propagandát, ha fizetnék érte.

Franciaországban rátok kényszerítették a lista-választást[302], ezt a par excellence* burzsoá választási rendszert, melyet kimondottan azért eszeltek ki, hogy ügyvédeknek, újságíróknak és más politikai kalandoroknak, a tőke szóvivőinek biztosítsák a kizárólagos megválasztást. Nos, a gazdagoknak ez a választási rendszere hogyan szolgálta a burzsoázia javát? Létrehozott a francia parlament kebelében egy forradalmi szocialista munkáspártot, melynek már a színrelépése is elegendő volt ahhoz, hogy szétzilálja minden burzsoá párt sorait.

Így tartunk hát. Minden fejlemény a mi javunkra fordul. Még a proletariátus haladásának megakasztására szánt legagyafúrtabb intézkedések is csak siettetik győzelmes előretörését. Az ellenség maga is értünk harcol, arra van kárhoztatva, hogy értünk harcoljon. Oly sokat tett és oly jól tette, hogy ma, 1886 március 18-án, a kaliforniai és aveyroni bányász-proletároktól a szibériai bányász-kényszermunkásokig a munkások ezreinek ajkáról ugyanaz a kiáltás hangzik fel:

Éljen a Kommün! Éljen a munkások nemzetközi egyesülése!

A megírás ideje: 1886 március 15.
A megjelenés helye: „Le Socialiste", 1886 március 27. (31.) sz.
Eredeti nyelve: francia
Aláírás: Engels

* – sajátképpeni – *Szerk.*

Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége[303]

Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie

A megírás ideje: 1886 eleje

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", IV. évf. 4–5. sz., 1886; különkiadásban Stuttgart 1888

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

LUDWIG FEUERBACH

UND DER AUSGANG DER

KLASSISCHEN DEUTSCHEN PHILOSOPHIE

VON

FRIEDRICH ENGELS

REVIDIRTER SONDER-ABDRUCK AUS DER „NEUEN ZEIT"

MIT ANHANG:

KARL MARX ÜBER FEUERBACH
VOM JAHRE 1845.

STUTTGART
VERLAG VON J. H. W. DIETZ
1888.

A „Ludwig Feuerbach"
1888-as kiadásának címoldala

„A politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában, Berlin 1859, Karl Marx elmondja, hogyan fogtunk neki 1845-ben Brüsszelben ő meg én, „hogy nézetünknek" – a főleg Marx kidolgozta materialista történetfelfogásnak – a „német filozófia ideologikus nézetével szembeni ellentétét közösen kidolgozzuk, voltaképpen, hogy leszámolunk a magunk egykori filozófiai lelkiismeretével. Szándékunkat a Hegel utáni filozófia kritikájának formájában váltottuk valóra. A kézirat[304], két vaskos nyolcadrét kötet, már rég megérkezett Vesztfáliába, kiadási helyére, amikor hírt kaptunk arról, hogy a megváltozott körülmények a kinyomatást nem teszik lehetővé. A kéziratot annál is készségesebben átengedtük az egerek rágcsáló bírálatának, mert elértük fő célunkat – saját nézeteink tisztázását."[305]

Azóta eltelt több mint negyven esztendő, és Marx meghalt anélkül, hogy egyikünknek is alkalma nyílt volna a tárgyra visszatérnie. Hegelhez való viszonyunkról hellyel-közzel nyilatkoztunk ugyan, de sehol sem átfogó összefüggésben. Feuerbachra, aki pedig nem egy tekintetben összekötő kapocs a hegeli filozófia és a mi felfogásunk között, sohasem tértünk többé vissza.

Közben a marxi világszemlélet képviselőkre talált Németország és Európa határain jóval túl és a világ valamennyi művelt nyelvén. Másrészt a klasszikus német filozófia külföldön, főleg Angliában és Skandináviában afféle újjászületésen megy át, és úgy látszik, hogy Németországban is jóllaktak azokkal az eklektikus kolduskotyvalékokkal, melyeket az egyetemeken filozófia néven kikanalaznak.

Ilyen körülmények között mindinkább helyénvalónak láttam, hogy röviden és összefüggően kifejtsem viszonyunkat a hegeli filozófiához, megmutassam, hogyan indultunk ki belőle és hogyan szakadtunk el tőle. S éppígy lerovatlan becsületbeli adósságomnak tekintettem annak a befolyásnak a teljes elismerését, amelyet forrongásunk időszakában [Sturm- und Drangperiode] valamennyi Hegel utáni filozófus közül leginkább Feuerbach gyakorolt ránk. Szívesen megragadtam tehát az alkalmat, amikor a „Neue Zeit" szerkesztősége arra kért, hogy Starcke Feuerbach-könyvéről bírála-

tot írjak. Munkám a folyóirat 1886. évi 4. és 5. füzetében látott napvilágot és itt javított különlenyomatként jelenik meg.

Mielőtt e sorokat nyomdába küldtem volna, az 1845–46-os régi kéziratot még egyszer előkerestem és megnéztem. A Feuerbachról szóló szakasz befejezetlen. Az elkészült rész a materialista történetfelfogás bemutatása, s csak azt bizonyítja, mennyire nem-teljesek voltak még akkori ismereteink a gazdasági történetről. Magának a feuerbachi tannak a kritikája nincs meg benne; mostani célomra tehát nem volt használható. Ellenben Marx egy régi füzetében megtaláltam a függelékben lenyomtatott tizenegy tézist Feuerbachról.[306] Ezek jegyzetek – későbbi kidolgozás céljára, hevenyében leírva, semmiképpen sem nyomtatásra szánva, de felbecsülhetetlenek mint az első dokumentum, amelyben az új világnézet zseniális csírája le van fektetve.

London, 1888 február 21.

Friedrich Engels

I

A szóbanforgó könyv* olyan korszakba visz vissza, amelytől idő tekintetében, egy jó emberöltő választ el bennünket, de amely a mai nemzedéknek Németországban oly idegenné vált, mintha már egy teljes évszázad múlt volna el azóta. És mégis ez a korszak készítette elő Németországot az 1848-as forradalomra; és minden, ami nálunk azóta történt, csak 1848 folytatása, csak a forradalom végrendeletének végrehajtása.

Akárcsak Franciaországban a XVIII. században, úgy a XIX. században Németországban is a filozófiai forradalom vezette be a politikai összeomlást. De mennyire különbözött a kettő egymástól! A franciák nyílt harcban állottak az egész hivatalos tudománnyal, az egyházzal, gyakran az állammal is; írásaikat a határon túl, Hollandiában vagy Angliában nyomtatták ki, ők maguk pedig gyakorta átlépték a Bastille küszöbét. A németek viszont – professzorok, az ifjúság államilag beiktatott tanítói, írásaik elismert tankönyvek, s az egész fejlődés záróköve, a hegeli rendszer bizonyos mértékig még a porosz királyi államfilozófia rangjára is emelkedett! És e professzorok mögött, pedáns, homályos szavaik mögött, nehézkes, unalmas körmondataikban bújt volna meg a forradalom? Vajon hát éppen azok, akik akkoriban a forradalom képviselőinek számítottak, a liberálisok – nem a leghevesebb ellenfelei voltak-e ennek a fejeket megzavaró filozófiának? De amit sem a kormány, sem a liberálisok nem láttak, azt már 1833-ban látta legalább *egy* ember – igaz, hogy ezt az embert Heinrich Heinének hívták![307]

Vegyünk egy példát. Nincs filozófiai tétel, amely annyira magára vonta volna korlátolt kormányok háláját és éppoly korlátolt liberálisok haragját, mint Hegel híres mondása: „Minden, ami valóságos, ésszerű, és minden, ami ésszerű, valóságos."[308] Hiszen ez kézzelfoghatóan szentté avat minden fennállót, filozófiai áldást hint a zsarnokságra, a rendőrállamra, az önkényuralmi igazságszolgáltatásra, a cenzúrára. És így fogta fel III. Frigyes Vilmos, így fogták fel az ő alattvalói. De Hegelnél korántsem minden, ami fennáll,

* C. N. Starcke, Dr. phil.: „Ludwig Feuerbach", Stuttgart, Ferd. Encke, 1885. – *Engels jegyzete.*

egyszerűen valóságos is. A valóságosság attribútuma szerinte csak azt illeti meg, ami egyszersmind szükségszerű is; „a valóság a maga kibontakozásában a szükségszerűségnek bizonyul"[309]; egy tetszés szerinti kormányintézkedés – Hegel maga hozza fel „egy bizonyos adóintézmény"[310] példáját – nála korántsem számít ezért minden további nélkül valóságosnak. Ami pedig szükségszerű, az végső fokon ésszerűnek is bizonyul, és az akkori porosz államra alkalmazva a hegeli tétel tehát csak annyit jelent: ez az állam annyiban ésszerű, annyiban felel meg az észnek, amennyiben szükségszerű; és ha mégis rossznak látjuk, ám rosszasága ellenére tovább létezik, akkor a kormányzat rosszaságát az alattvalók megfelelő rosszasága igazolja és magyarázza. Az akkori poroszoknak olyan kormányzatuk volt, amilyent megérdemeltek.

Mármost a valóság Hegel szerint korántsem olyan attribútum, amely egy adott társadalmi vagy politikai tényállást minden körülmények között és minden időkben megillet. Ellenkezőleg. A római köztársaság valóságos volt, de valóságos volt a köztársaságot kiszorító római császárság is. A francia monarchia 1789-ben olyannyira nem-valóságossá vált, vagyis annyira elvesztette minden szükségszerűségét, oly ésszerűtlen volt, hogy meg kellett azt semmisítenie a nagy forradalomnak, amelyről Hegel mindig a legnagyobb lelkesedéssel beszél. Itt tehát a monarchia volt a nem-valóságos és a forradalom volt a valóságos. És így a fejlődés folyamán minden, ami azelőtt valóságos volt, nem-valóságossá válik, elveszíti szükségszerűségét, létezési jogát, ésszerű voltát; az elhaló valóságosnak a helyébe új, életképes valóság lép – békés úton, ha a régi elég értelmes ahhoz, hogy ellenkezés nélkül múljék ki, erőszakos úton, ha ellene szegül ennek a szükségszerűségnek. És így a hegeli tétel éppen a hegeli dialektika révén átfordul az ellenkezőjébe: minden, ami az emberi történelem területén valóságos, idővel ésszerűtlenné válik, tehát már meghatározottsága szerint ésszerűtlen, már eleve ésszerűtlenséggel terhelt; és mindennek, ami az emberek fejében ésszerű, az a meghatározottsága, hogy valóságossá legyen, akármennyire ellentmondjon is a fennálló látszólagos valóságnak. Az a tétel, amely szerint minden, ami valóságos, ésszerű is, a hegeli gondolkodási módszer minden szabálya szerint feloldódik ebben a másik tételben: Minden, mi fennáll, méltó, hogy tönkremenjen.[311]

Márpedig épp abban rejlett a hegeli filozófia igazi jelentősége és forradalmi jellege (itt erre a filozófiára – mint a Kant óta lefolyt egész mozgalom lezárására – kell szorítkoznunk), hogy egyszer s mindenkorra elintézte azt a hitet, hogy az emberi gondolkodás és cselekvés bármely eredménye végérvényes. Az igazság, melyet a filozófiában meg kell ismerni, Hegelnél

már nem kész dogmatikus tételek gyűjteménye volt, amelyeket, ha egyszer felfedezték őket, már csak kívülről be kell magolni; az igazság mármost éppen a megismerés folyamatában, a tudomány hosszú történelmi fejlődésében rejlett, amely a megismerés alacsonyabb fokairól mind feljebb emelkedik magasabb fokok felé, anélkül azonban, hogy valaha is egy úgynevezett abszolút igazság felfedezésével egy olyan ponthoz érne, ahonnan nincs tovább, ahol nem marad számára más hátra, mint hogy ölbe tett kézzel bámulja az elért abszolút igazságot. És mint a filozófiai megismerés terén, így van ez minden más megismerés és a gyakorlati cselekvés terén is. Akárcsak a megismerés, a történelem sem nyerhet beteljesítő lezárást az emberiség valamilyen tökéletes eszményi állapotában; tökéletes társadalom, tökéletes „állam" – ezek olyan dolgok, melyek csak a fantáziában állhatnak fenn; ellenkezőleg, az egymás után következő összes történelmi állapotok csak múló fokok az emberi társadalomnak az alacsonyabbtól a magasabb felé haladó vég nélküli fejlődésmenetében. Mindegyik fok szükségszerű, tehát jogosult azt az időt és azokat a feltételeket tekintve, melyeknek eredetét köszönheti; de tarthatatlanná és jogosulatlanná válik a saját méhében fokozatosan kifejlődő új, magasabbrendű feltételekkel szemben; át kell adnia helyét egy magasabb foknak, amelyet azután megint csak utolér a hanyatlás és pusztulás sora. Ahogy a burzsoázia a nagyipar, a konkurrencia és a világpiac révén minden szilárd, tiszteletreméltóan ősi intézményt gyakorlatilag felbomlaszt, ugyanúgy felbomlasztja ez a dialektikus filozófia a végérvényes abszolút igazságnak és az ennek megfelelő abszolút emberi állapotoknak minden elképzelését. E filozófia előtt nem áll meg semmi végérvényes, semmi abszolút, semmi szent: mindenről és mindenben felmutatja a múlékonyságot, s nem áll meg előtte más, csak a létrejövésnek és elmúlásnak, a vég nélkül az alacsonyabbtól a magasabb felé emelkedésnek a szakadatlan folyamata, melynek ő maga is puszta visszatükröződése a gondolkodó agyban. Van ugyan konzervatív oldala is: elismeri, hogy a megismerés és a társadalom meghatározott fokai a maguk idejét és a maguk körülményeit tekintve jogosultak; de csakis ennyiben. E szemléleti mód konzervativizmusa relatív, forradalmi jellege pedig abszolút – az egyetlen abszolútum, amelyet érvényesnek tart.

Nem kell itt kitérnünk arra a kérdésre, hogy ez a szemléleti mód vajon teljességgel összhangban van-e a természettudomány mostani állásával, mely azt jósolja, hogy maga a Föld létezése is esetleg, de lakhatósága meglehetős biztosan véget ér egyszer, mely tehát az emberi történelemnek is nemcsak felszálló, de leszálló ágát is elismeri. Mindenesetre még elég távol vagyunk attól a fordulóponttól, amelytől kezdve a társadalom törté-

netének útja lefelé megy majd, és nem kívánhatjuk a hegeli filozófiától, hogy olyan tárggyal foglalkozzék, amelyet az ő idejében a természettudomány még napirendre sem tűzött.

De amit valóban meg kell itt mondanunk, az a következő: a fenti fejlődés kifejtése ebben az élességében nem található meg Hegelnél. Módszeréből szükségszerűen következik ugyan, de ő maga sohasem vonta le ezt a következtetést ilyen kifejezetten. Mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, mert kénytelen volt rendszert csinálni, egy filozófiai rendszernek pedig a hagyományos követelmények szerint valamiféle abszolút igazsággal kell záródnia. Akármennyire hangsúlyozza is tehát Hegel, kiváltképp a Logikában, hogy ez az örök igazság nem egyéb, mint maga a logikai, illetőleg a történelmi folyamat, mégis kénytelen ennek a folyamatnak egy végpontot adni, éppen mert rendszerével valahol egy végponthoz kell jutnia. A Logikában ezt a véget megint megteheti kezdetnek, mert itt a végpont, az abszolút eszme – amely csak annyiban abszolút, hogy abszolúte semmit sem tud róla mondani – a természetben „külsővé-idegenné válik", vagyis átváltozik a természetté, és később a szellemben, vagyis a gondolkodásban és a történelemben, megint visszatér önmagához. De az egész filozófia végén csak *egy* úton lehet hasonló átcsapással visszatérni a kezdethez. Tudniillik úgy, hogy a történelem végét abban tételezik, hogy az emberiség eljut éppen ennek az abszolút eszmének a megismeréséhez, és kijelentik, hogy az abszolút eszmének ezt a megismerését a hegeli filozófiában elérték. Ezzel azonban a hegeli rendszer egész dogmatikus tartalmát az abszolút igazsággá jelentik ki, ellentmondásban a dialektikus, minden dogmatikusat feloldó módszerével; ezzel a forradalmi oldalát elfojtja a túlburjánzó konzervatív oldala. És ami érvényes a filozófiai megismerésre, az érvényes a történelmi gyakorlatra is. Az emberiségnek, amely Hegel személyében eljutott odáig, hogy kidolgozta az abszolút eszmét, gyakorlatilag is el kellett jutnia odáig, hogy ezt az abszolút eszmét a valóságban keresztül tudja vinni. Az abszolút eszme gyakorlati politikai követelései a kortársakkal szemben tehát nem lehetnek túlságosan felcsigázottak. És így a Jogfilozófia végén azt látjuk, hogy az abszolút eszmének abban a rendi monarchiában kell megvalósulnia, melyet III. Frigyes Vilmos oly konok hiábavalósággal ígérgetett alattvalóinak, tehát a birtokos osztályoknak az akkori német kispolgári viszonyokhoz hozzámért, korlátolt és mérsékelt, közvetett uralmában; emellett még a nemesség szükségszerűségének spekulatív úton történő demonstrálását is megkapjuk.

A rendszer belső szükségszerűségei tehát egymagukban elegendők ahhoz, hogy megmagyarázzuk, miképp lehet egy minden ízében forradalmi

gondolkodási módszer révén egy igencsak jámbor politikai végkövetkeztetést létrehozni. E végkövetkeztetésnek a sajátos formája persze abból fakad, hogy Hegel német volt, és neki is, mint kortársának, Goethének, egy kis filisztercopf lógott a tarkóján. Goethe is, Hegel is, mindegyik a maga területén olümposzi Zeusz volt, de a német filisztert egyiküknek sem sikerült teljesen levetkőznie.

Mindez azonban nem akadályozta meg azt, hogy a hegeli rendszer hasonlíthatatlanul nagyobb területet ne fogjon át, mint bármely azelőtti rendszer, és e területen olyan gondolati gazdagságot ne tárjon fel, amely még ma is ámulatba ejt. A szellem fenomenológiája (melyet a szellem embriológiája és paleontológiája párhuzamának nevezhetnénk: az egyéni tudat fejlődése a maga különböző fokain át, úgy felfogva, mint lerövidített produkálása azoknak a fokoknak, amelyeken az emberek tudata történelmileg végigment), logika, természetfilozófia, a szellem filozófiája, s ez utóbbi megint egyes történelmi alformáiban kidolgozva: történetfilozófia, jogfilozófia, vallásfilozófia, filozófiatörténet, esztétika stb. – mindezeken a különböző történelmi területeken Hegel azon munkálkodik, hogy a fejlődés rajtuk végighúzódó fonalát fellelje és kimutassa; és mivel Hegel nemcsak teremtő lángész volt, hanem enciklopédikus tudású férfiú is, mindenütt korszakot alkotóan lép fel. Magától értetődik, hogy a „rendszer" szükségszerűségei folytán gyakorta kénytelen itt azokhoz az erőszakolt konstrukciókhoz folyamodni, melyek miatt törpe támadói mindmáig oly szörnyű hűhót csapnak. De ezek a konstrukciók Hegel művének csak keretei és állványai; ha nem torpanunk meg itt szükségtelenül, hanem mélyebben behatolunk a hatalmas építménybe, akkor számlálatlan kincsekre bukkanunk, amelyek máig is megtartották a teljes értéküket. Minden filozófusnak éppen a „rendszere" múlékony, mégpedig éppen azért, mert az emberi szellem nem múló szükségletéből fakad: az összes ellentmondások leküzdésének szükségletéből. De ha az összes ellentmondásokat egyszer s mindenkorra kiküszöböltük, akkor elérkeztünk az úgynevezett abszolút igazsághoz, a világtörténelemnek vége van, és mégis folytatódnia kell, habár semmi tennivalója sincs többé – tehát újabb, megoldhatatlan ellentmondás. Mihelyt egyszer beláttuk – és ehhez a belátáshoz végül is senki sem segített hozzá bennünket jobban, mint maga Hegel –, hogy a filozófia így kitűzött feladata nem egyéb, mint az a feladat, hogy az egyes filozófus vigye véghez azt, amit csak az egész emberiség vihet véghez tovahaladó fejlődésében, – mihelyt ezt belátjuk, vége is van az egész filozófiának a szó eddigi értelmében. Az ilyen úton és az egyes ember számára elérhetetlen „abszolút igazságot" futni hagyjuk, és inkább az elérhető relatív igazságokat

vesszük űzőbe a pozitív tudományok útján és eredményeiknek a dialektikus gondolkodással történő összefoglalása útján. Hegellel lezárul a filozófia egyáltalában; egyrészt, mert Hegel rendszerében a filozófia egész fejlődését a legnagyszerűbb módon összefoglalta, másrészt, mert Hegel, ha tudattalanul is, megmutatja nekünk az utat a rendszerek ez útvesztőjéből a világ valóságos pozitív megismerése felé.

Megérthető, hogy Németország filozofikusan színezett légkörében e hegeli rendszer micsoda óriási hatást keltett. Évtizedekig tartó diadalmenet volt ez, s korántsem ért véget Hegel halálával. Ellenkezőleg, éppen 1830-tól 1840-ig uralkodott a „hegeleskedés" a legkizárólagosabban és még ellenfeleit is többé-kevésbé megfertőzte; éppen ebben az időben hatoltak be legbőségesebben, — tudatosan, tudattalanul — hegeli szemléletek a legkülönbözőbb tudományokba és átitatták még a népszerű irodalmat és a napisajtót is, amelyekből a közönséges „művelt tudat" a gondolatanyagát meríti. De ez az egész vonalon aratott győzelem csak egy belharc előjátéka volt.

Hegel tanainak összessége, mint láttuk, bő teret adott arra, hogy a legkülönbözőbb gyakorlati pártszemléletek húzódjanak meg mögötte; és az akkori elméleti Németországban mindenekelőtt két dolog volt gyakorlati: a vallás és a politika. Aki Hegel *rendszerére* vetette a fő súlyt, mindkét területen eléggé konzervatív lehetett; aki a dialektikus *módszerben* látta a fő dolgot, mind vallási, mind politikai téren a legszélső ellenzékhez tartozhatott. Hegel maga, jóllehet műveiben elég gyakoriak a forradalmi harag kitörései, úgy látszott, egészében inkább a konzervatív oldal felé hajlik, hiszen rendszere sokkal több „sanyarú gondolati munkájába" került, mint módszere. A harmincas évek vége felé az iskola kettészakadása mindinkább szembetűnt. A balszárny, az úgynevezett ifjúhegeliánusok, a pietista ortodoxokkal és feudális reakciósokkal vívott harcuk folyamán lépésről lépésre letettek az égető napi kérdésekkel szembeni ama filozofikusan előkelő tartózkodásról, amely tanuknak addig az állam részéről tűrést, sőt pártfogást biztosított; amikor pedig 1840-ben az ortodox szenteskedés és a feudális abszolutista reakció IV. Frigyes Vilmossal a trónra lépett, a nyílt pártotfoglalás elkerülhetetlenné vált. A harcot még filozófiai fegyverekkel vívták, de már nem elvontan filozófiai célokért; közvetlenül a hagyományos vallás és a fennálló állam megsemmisítéséről volt szó. És ha a „Deutsche Jahrbücher"-ben[312] a gyakorlati végcélok még túlnyomóan filozófiai köntösben léptek is fel, az 1842-es „Rheinische Zeitung"-ban[313] az ifjúhegeliánus iskola már közvetlenül mint a feltörekvő radikális burzsoázia filozófiája leplezte le magát és a filozófiai lebernyegre már csak a cenzúra megtévesztése végett volt szüksége.

A politika azonban akkortájt igen tövises terület volt, és így a fő harc a vallás ellen irányult; hiszen ez, kivált 1840 óta, közvetve szintén politikai harc volt. Az első lökést Strauss „Leben Jesu"-ja adta 1835-ben. Az evangéliumi mítoszképződés itt kifejtett elméletével később szembeszállt Bruno Bauer, kimutatva, hogy evangéliumi elbeszélések egész sorát a szerzők maguk gyártották.[314] A kettő közötti vita az „öntudat" és a „szubsztancia" harcának filozófiai köntösében folyt; azt a kérdést, vajon az evangéliumi csodatörténetek a közösség kebelében tudattalan, hagyományos mítoszképződés útján jöttek-e létre vagy az evangelisták maguk gyártották-e őket, azzá a kérdéssé fújták fel, vajon a „szubsztancia" vagy az „öntudat"-e a döntően ható erő a világtörténelemben. Végül aztán jött Stirner, a mai anarchizmus prófétája – Bakunyin nagyon sok mindent vett át tőle – és a szuverén „öntudatra" még rátromfolt szuverén „Egyetlen"-jével.[315]

A hegeli iskola bomlási folyamatának ezzel az oldalával nem foglalkozunk tovább. Fontosabb számunkra a következő: a pozitív vallás ellen folytatott harcuk gyakorlati szükségszerűségei a legelszántabb ifjúhegeliánusok zömét visszaszorították az angol–francia materializmus álláspontjára. És itt összeütközésbe kerültek iskolájuk rendszerével. Míg a materializmus a természetet az egyetlen valóságosnak fogja fel, a hegeli rendszerben a természet csak az abszolút eszme „külsővé-idegenné válását", mintegy az eszme lealacsonyodását képviseli; itt a gondolkodás és annak gondolati terméke, az eszme minden körülmények között az eredendő, a természet a leszármaztatott, mely egyáltalában az eszme leereszkedése folytán létezik csak. És az ifjúhegeliánusok ebben az ellentmondásban hányódtak jól-rosszul, ahogy lehetett.

Ekkor jött Feuerbach „Wesen des Christentums"-a. Egy csapással elsöpörte az ellentmondást, amennyiben a materializmust minden kertelés nélkül újra trónra emelte. A természet minden filozófiától függetlenül létezik; a természet az az alapzat, amelyen mi emberek, magunk is a természet termékei, sarjadtunk; a természeten és az emberen kívül semmi sem létezik, s a felsőbb lények, melyeket vallásos fantáziánk teremtett, csak saját lényünk fantasztikus visszatükröződései. A varázs megtört; a „rendszer" szétrobbant és sutba került, az ellentmondás, mint ami csak képzeletben volt meg, feloldódott. – E könyv felszabadító hatásáról csak annak lehet elképzelése, aki maga is átélte. A lelkesedés általános volt: pillanatnyilag mindannyian feuerbachiánusok voltunk. Hogy milyen lelkesen üdvözölte Marx az új felfogást, és hogy – minden kritikai fenntartás ellenére – mennyire befolyása alatt állt, olvasható a „Szent család"-ban.[316]

Még a hibái is hozzájárultak a könyv pillanatnyi hatásához. Szép-

irodalmár, sőt néhol dagályos stílusa nagyobb közönséget biztosított részére, s az elvont és homályos hegeleskedés hosszú évei után mindenesetre üdítő volt. Ugyanez áll a szeretet fellengző istenítésére, amelyet a „tiszta gondolkodás" elviselhetetlenné vált szuverenitásával szemben, ha nem is jogosultnak, de menthetőnek tekintettek. Amit azonban nem szabad elfelejtenünk: Feuerbachnak éppen ehhez a két gyengéjéhez kapcsolódott a „művelt" Németországban 1844 óta ragályként elharapódzó „igazi szocializmus"[317], mely a tudományos megismerés helyébe a szépirodalmár frázist ültette, a proletariátusnak a termelés gazdasági átalakítása útján való emancipálása helyébe az emberiségnek a „szeretet" révén történő felszabadítását tette, egyszóval annak a visszataszító szépirodalmárságnak és szeretetittas ömlengésnek az útvesztőjébe tévedt, melynek típusa Karl Grün úr volt.

Amiről továbbá szintén nem szabad megfeledkeznünk: a hegeli iskola felbomlott, de a hegeli filozófiát nem küzdötték le kritikailag. Strauss és Bauer, mindketten egy-egy oldalát ragadták ki és polemikusan a másik oldala ellen fordították. Feuerbach áttörte a rendszert és egyszerűen félredobta. De nem lehet egy filozófiát úgy elintézni, hogy egyszerűen hamisnak jelentjük ki. És olyan hatalmas művet, amilyen a hegeli filozófia, mely a nemzet szellemi fejlődésére olyan óriási befolyást gyakorolt, nem lehetett azáltal kiküszöbölni, hogy csupáncsak semmibevesszük. A hegeli filozófiát a saját értelmében kellett „megszüntetve-megőrizni" [„aufheben"], vagyis abban az értelemben, hogy formáját kritikailag megsemmisítjük, de az általa nyert új tartalmat megmentjük. Hogy ez miképpen történt, arról alább.

Egyelőre azonban az 1848-as forradalom minden teketória nélkül éppúgy félretolta az egész filozófiát, akárcsak Feuerbach az ő Hegeljét. És ezzel maga Feuerbach is a háttérbe szorult.

II

Minden, de sajátlag az újabb filozófia nagy alapkérdése a gondolkodás és a lét viszonya. Már az ősidők óta, amikor az emberek, még mit sem tudva saját testük szerkezetéről és álomjelenségektől indíttatva*, arra az elképzelésre jutottak, hogy gondolkodásuk és érzékelésük nem testük tevékenysége, hanem egy külön valamié, e testben lakozó és a halál idején belőle kiszálló léleké – ez idő óta gondolkodóba kellett esniök azon, milyen viszonyban is van ez a lélek a külső világgal. Ha a lélek a halálban elválik a testtől és tovább él, akkor nincs indok arra, hogy még külön halálát is kieszeljék; így keletkezett a lélek halhatatlanságának képzete, amely a fejlődésnek ezen a fokán korántsem vigaszként jelenik meg, hanem sorsként, amely ellen nincs mit tenni, és igen gyakran, mint a görögöknél, pozitív szerencsétlenségként. Nem a vigasz vallásos szükséglete, hanem az ugyancsak általános korlátoltságból fakadó zavar, hogy mitévők legyenek a test halála után a már egyszer feltételezett lélekkel – ez vezetett általánosan a személyes halhatatlanság unalmas elképzeléséhez. Egészen hasonló úton, a természeti erők megszemélyesítése révén keletkeztek az első istenek, akik a vallások további kialakulásával mindinkább, világonkívüli alakot öltöttek, mígnem végül a szellemi fejlődés menetével természetszerűen bekövetkező elvonatkoztatási, mondhatnám lepárlási folyamat révén a sok, többé-kevésbé korlátozott és egymást kölcsönösen korlátozó istenből létrejött az emberek fejében a monoteista vallások egyetlen kizárólagos istenének képzete.

A gondolkodásnak a léthez, a szellemnek a természethez való viszonyát illető kérdés, az egész filozófia legfőbb kérdése tehát éppúgy, mint minden vallás, a vadság állapotának korlátolt és tudatlan képzeteiben gyökerezik. De teljes élességében csak akkor vetődhetett fel ez a kérdés, egész jelentőségére csak akkor tehetett szert, amikor az európai emberiség felébredt a

* Vadaknál és alsó fokon álló barbároknál még ma is általános az az elképzelés, hogy az álomban megjelenő emberi alakok lelkek, amelyek időlegesen elhagyták testüket; a valóságos embert ennélfogva felelősnek is tartják azokért a cselekedetekért, amelyeket álombeli jelensége az álmodóval szemben elkövetett. Ezt tapasztalta pl. im Thurn 1884-ben a guayanai indiánoknál.[318] – *Engels jegyzete.*

keresztény középkor hosszú téli álmából. A gondolkodásnak a léthez való állását illető kérdés, amely egyébként a középkor skolasztikájában is nagy szerepet játszott, a kérdés, hogy mi az eredendő, a szellem, vagy a természet – ez a kérdés az egyházzal szemben ebben csúcsosodott ki: Isten teremtette-e a világot, vagy pedig a világ öröktől fogva megvan?

A filozófusok, aszerint, hogy így vagy úgy válaszolták meg ezt a kérdést, két nagy táborra szakadtak. Azok, akik azt állították, hogy a szellem az eredendő a természettel szemben, tehát végső fokon feltételezték a világ valamiféle teremtését – és ez a teremtés a filozófusoknál, pl. Hegelnél, gyakran még sokkal bonyodalmasabb és lehetetlenebb, mint a kereszténységben –, az idealizmus táborát alkották. A többiek, akik a természetet tekintették eredendőnek, a materializmus különböző iskoláihoz tartoznak.

Ez a két kifejezés – idealizmus és materializmus – eredetileg nem jelent más egyebet, csak ezt; és más értelemben nem is használom itt őket. Alább meglátjuk, milyen zavart kelt, ha másvalamit viszünk beléjük.

De a gondolkodás és lét viszonyát illető kérdésnek van még egy másik oldala is: hogyan viszonyulnak a bennünket körülvevő világról alkotott gondolataink magához ehhez a világhoz? Képes-e gondolkodásunk a valóságos világot megismerni, képesek vagyunk-e a valóságos világról alkotott képzeteinkben és fogalmainkban a valóság helyes tükörképét létrehozni? A filozófia nyelvén ezt a kérdést a gondolkodás és a lét azonossága kérdésének nevezik, és a filozófusok túlnyomó többsége igennel felel rá. Hegelnél pl. magától értetődik a kérdés igenlése; hiszen az, amit a valóságos világban megismerünk, éppen a világ gondolatszerű tartalma, az, ami a világot az abszolút eszme fokozatos megvalósulásává teszi, amely abszolút eszme a világtól függetlenül és a világot megelőzően öröktől fogva létezett valahol; márpedig hogy a gondolkodás megismerhet egy tartalmat, amely már eleve gondolattartalom, az minden további nélkül világos. Éppennyire világos, hogy az, amit be kell bizonyítani, itt hallgatólagosan már bennfoglaltatik az előfeltevésben. Ez azonban korántsem akadályozza meg Hegelt abban, hogy a gondolkodás és a lét azonosságára adott bizonyításából le ne vonja azt a további következtetést, hogy az ő filozófiája, mivel az ő gondolkodása számára helyes, egyszersmind az egyetlen helyes filozófia, és hogy a gondolkodás és lét azonosságának abban kell beigazolódnia, hogy az emberiség a hegeli filozófiát az elméletből azonnal átülteti a gyakorlatba és az egész világot hegeli alapelvek szerint alakítja át. Olyan illúzió ez, melyben Hegel jóformán valamennyi filozófussal osztozik.

Emellett azonban van egy egész sor más filozófus is, aki a világ megismerésének vagy legalábbis kimerítő megismerésének lehetőségét elvitatja.

Az újabbak közül ezekhez tartozik Hume és Kant, és mindketten nagyon jelentős szerepet játszottak a filozófiai fejlődésben. Azt, ami döntő ennek a nézetnek a cáfolatához, már Hegel megmondotta, amennyire ez idealista álláspontról lehetséges volt; amit Feuerbach ehhez materialista szempontból hozzáfűz, az inkább szellemes, mint mély. A legcsattanósabb cáfolata ennek, mint minden más filozófiai rigolyának, a gyakorlat, tudniillik a kísérlet és az ipar. Ha valamely természeti folyamatról alkotott felfogásunk helyességét be tudjuk bizonyítani azzal, hogy azt magunk megcsináljuk, feltételeiből létrehozzuk, ráadásul még céljaink szolgálatába állítjuk, akkor vége van a kanti megfoghatatlan „magán-való dolognak". Ilyen „magán-való dolgok" maradtak a növényi és állati testben létrejövő vegyi anyagok mindaddig, amíg a szerves kémia egyiket a másik után nem kezdte előállítani; ezzel a „magán-való dolog" értünk-való dolog lett, mint pl. a buzér festőanyaga, az alizarin, amelyet többé nem a mezőn, a buzér gyökereiben termesztünk, hanem jóval olcsóbban és egyszerűbben szénkátrányból állítunk elő. A kopernikuszi Nap-rendszer háromszáz évig hipotézis volt, amelyre egy a százhoz, ezerhez, tízezerhez fogadást lehetett volna tenni, de mégiscsak hipotézis; amikor azonban Leverrier az e rendszer nyújtotta adatokból nemcsak egy ismeretlen bolygó létezésének szükségszerűségét, hanem azt a helyet is kiszámította, ahol ennek a bolygónak az égbolton állnia kell, és amikor Galle aztán ezt a bolygót valóban meg is találta,[319] — ekkor a kopernikuszi rendszer bizonyítást nyert. Ha mégis megpróbálták feleleveníteni az újkantiánusok Kant felfogását Németországban, az agnosztikusok pedig Hume felfogását Angliában (ahol ez sohasem halt ki), akkor ez a régen megtörtént elméleti és gyakorlati cáfolattal szemben tudományosan visszaesés és gyakorlatilag csak szégyenlős módja a materializmus suttyomban való elfogadásának és a világ előtti eltagadásának.

De a filozófusokat ebben a hosszú időszakban Descartes-tól Hegelig és Hobbestól Feuerbachig korántsem egyedül a tiszta gondolat ereje hajtotta előre, mint ahogy ők hitték. Ellenkezőleg. Ami őket igazában előrehajtotta, az főként a természettudomány és az ipar hatalmas és egyre gyorsabban előretörő haladása volt. A materialistáknál ez már a felszínen is megmutatkozott, de az idealista rendszerek is mindinkább megteltek materialista tartalommal és igyekeztek a szellem és anyag ellentétét panteista módon kibékíteni; úgyhogy a hegeli rendszer végül nem egyéb, mint módszerében és tartalmában idealista módon a feje tetejére állított materializmus.

Ilyenképpen megérthető, hogy Starcke, amikor Feuerbachot jellemzi, először is azt az álláspontot vizsgálja, melyet Feuerbach a gondolkodás és

lét viszonyát illető ezen alapkérdésben elfoglal. Egy rövid bevezetésben szükségtelenül nehézkes filozófiai nyelven felvázolja a korábbi, jelesül a Kant után fellépő filozófusok felfogását, mikor is Hegel – művei egyes helyeihez való túlontúl formalisztikus tapadás következtében – nagyon rosszul jár, s ezután Starcke részletes ábrázolást ad magának a feuerbachi „metafizikának" a fejlődésmenetéről, úgy, ahogy az e filozófus idevágó írásainak sorrendjéből adódik. Ez az ábrázolás szorgalmas és áttekinthető munka, csakhogy – mint az egész könyvre – ránehezedik a filozófiai kifejezésmódnak korántsem mindenütt elkerülhetetlen kölönce, mely annál zavaróbban hat, minél kevésbé igazodik Starcke egyazon iskolának, vagy akár éppen Feuerbachnak a kifejezésmódjához, és minél inkább belevegyíti a legkülönbözőbb, nevezetesen a mostanában grasszáló, magukat filozófiainak nevező irányzatok kifejezéseit.

Feuerbach fejlődésmenete egy – persze soha nem egészen ortodox – hegeliánusnak a fejlődése a materializmus irányában, olyan fejlődés, amely egy meghatározott fokon totális szakítást szab meg elődje idealista rendszerével. Ellenállhatatlan erővel tolul fel benne végül az a belátás, hogy az „abszolút eszme" hegeli, világelőtti létezése, a „logikai kategóriák előrelétezése", mielőtt még a világ volt volna, nem egyéb, mint a világonkívüli Teremtőben való hit fantasztikus maradványa; hogy az anyagi, érzékileg észlelhető világ, amelyhez mi magunk is tartozunk, az egyetlen valóságos, és hogy tudatunk és gondolkodásunk, bármily érzékfelettinek látszik is, egy anyagi, testi szervnek, az agynak a terméke. Az anyag nem a szellem terméke, hanem a szellem maga is csak az anyag legmagasabbrendű terméke. Ez természetesen tiszta materializmus. Ide érkezve, Feuerbach megtorpan. Nem tudja leküzdeni a szokásszerű, filozófiai előítéletet, az előítéletet nem magával a dologgal, hanem a materializmus névvel szemben. Ezt mondja: „A materializmus az én számomra az emberi lényeg és tudás épületének alapzata; de nem az az én számomra, ami a fiziológus, a szűkebb értelemben vett természetkutató, pl. Moleschott számára – mégpedig álláspontjukról és hivatásukból tekintve szükségszerűen –: nem maga az épület. Hátra tökéletesen egyetértek a materialistákkal, de előre nem."[320]

Feuerbach összekeveri itt a materializmust, amely az anyag és a szellem viszonyának egy meghatározott felfogásán nyugvó általános világszemlélet, azzal a különös formával, amelyben ez a világszemlélet egy meghatározott történelmi fokon, tudniillik a XVIII. században jutott kifejezésre. Sőt mi több, összekeveri azzal az elsekélyesített, vulgarizált alakjával, amelyben a XVIII. század materializmusa ma a természetkutatók és orvosok fejében továbblétezik, és amelyben azt az ötvenes években Büchner, Vogt és Mole-

schott úton-útfélen prédikálták. De ahogy az idealizmus egy egész sor fejlődési fokon ment át, ugyanúgy a materializmus is. A materializmusnak már a természettudomány területén tett mindegyik korszakalkotó felfedezéssel is meg kell változtatnia formáját; és amióta a történelem is alá van vetve a materialista tárgyalásnak, itt is új pályája nyílik a fejlődésnek.

A múlt század materializmusa túlnyomóan mechanikus volt, mert az összes természettudományokból akkoriban csak a mechanika, mégpedig ebből is csak az – égi és földi – szilárd testek, egyszóval a nehézkedés mechanikája volt bizonyos mértékben befejezett. A kémia még csak gyermeki, flogisztonos alakjában létezett. A biológia még csecsemőkorát élte; a növényi és állati szervezetet csak nagyjából vizsgálták és tisztán mechanikai okokkal magyarázták; akárcsak Descartes szemében az állat, a XVIII. század materialistái szemében az ember gép volt. A klasszikus francia materializmusnak egyik sajátos, de a maga idejében elkerülhetetlen korlátozottsága a mechanika mércéjének ez a kizárólagos alkalmazása olyan folyamatokra, amelyek vegyi és szerves természetűek, és amelyekre a mechanika törvényei szintén érvényesek ugyan, de ezeket más, magasabb törvények háttérbe szorítják.

Ennek a materializmusnak második sajátos korlátozottsága abban állt, hogy képtelen volt a világot mint folyamatot, mint történelmi továbbalakulásban levő anyagot felfogni. Ez megfelelt a természettudomány akkori állásának és a filozofálás ezzel összefüggő metafizikai, azaz antidialektikus módjának. A természet, ezt tudták, örök mozgásban van. De ez a mozgás akkori elképzelés szerint éppoly örök körforgásban megy végbe és ezért sohasem jut előre; mindig ugyanazokat az eredményeket hozza újra létre. Ez az elképzelés akkor elkerülhetetlen volt. Kant csak akkoriban állította fel elméletét a Nap-rendszer keletkezéséről és ez az elmélet még puszta kuriózumnak számított. A Föld fejlődésének története, a geológia még teljességgel ismeretlen volt, és azt az elképzelést, hogy a mai élőlények az egyszerűtől a bonyolulthoz vezető hosszú fejlődési sor eredményei, akkor tudományosan egyáltalában nem lehetett még felvetni. A természet történetietlen felfogása tehát elkerülhetetlen volt. A XVIII. század filozófusait annál kevésbé lehet ezért szemrehányással illetni, mert ettől Hegel sem mentes. Hegelnél a természet, mint az eszme puszta „külsővé-idegenné válása" nem képes fejlődésre az időben, csak a térben tárja ki sokféleségét úgy, hogy minden benne foglalt fejlődési fokot egyidejűleg és egymás mellett mutat fel és folytonosan ugyanazoknak a folyamatoknak örök ismétlésére van kárhoztatva. És a térbeli, de időnkívüli fejlődésnek ezt a képtelenségét – holott az idő minden fejlődés alapfeltétele – éppen akkor fogja rá Hegel a természetre, amikor a

geológia, az embriológia, a növényi és állati fiziológia és a szerves kémia kialakultak, és amikor ezeknek az új tudományoknak az alapzatán mindenütt felmerültek a későbbi fejlődéselmélet zseniális megsejtései (pl. Goethe és Lamarck). De ezt követelte a rendszer, és így a módszernek, a rendszer kedvéért, hűtlenné kellett válnia önmagához.

Ugyanez a történetietlen felfogás honolt a történelem területén is. Itt a középkor maradványai ellen folytatott harc gátolta a tisztánlátást. A középkort egyszerűen úgy fogták fel, hogy akkor a történelmet ezeréves általános barbárság szakította meg; a középkor nagy vívmányait: az európai kultúrterület kibővítését, az életképes nagy nemzeteket, amelyek e területen egymás mellett kialakultak, végül a XIV. és XV. század roppant technikai vívmányait – mindezt nem látták. De ezzel a nagy történelmi összefüggés racionális átlátása lehetetlenné vált, és a történelem legfeljebb példák és illusztrációk gyűjteményéül szolgált a filozófusok használatára.

A vulgarizáló házalók, akik az ötvenes években Németországban materializmusban utaztak, semmiképpen sem jutottak túl tanítóik e korlátján. A természettudomány minden azóta megszerzett vívmánya nekik csak újabb bizonyítékul szolgált a Világteremtőnek a létezése ellen; és valójában az elmélet továbbfejlesztése teljesen kívül esett ügykörükön. Az idealizmus kátyúba jutott, és az 1848-as forradalom halálos csapást mért rá, de megkapta azt az elégtételt, hogy a materializmus pillanatnyilag még mélyebbre süllyedt. Feuerbachnak határozottan igaza volt, amikor ezért a materializmusért elhárította a felelősséget; csak nem lett volna szabad összetévesztenie a vándorprédikátorok tanítását egyáltalában a materializmussal.

De itt két megjegyzést kell tennünk. Először, a természettudomány Feuerbach életében is még mindig abban a heves erjedési folyamatban leledzett, amely csak az utóbbi tizenöt esztendőben jutott tisztázó, viszonylagos lezáráshoz; új ismeretanyag gyülemlett fel eladdig hallatlan méretekben, de az összefüggést megállapítani és ezzel az egymást rohamosan követő felfedezések zűrzavarában rendet teremteni – ez csak a legutóbbi időben vált lehetségessé. Igaz, hogy Feuerbach a három döntő felfedezést – a sejtnek, az energia átalakulásának és a Darwin nevét viselő fejlődéselméletnek a felfedezését – még megérte. De hogyan követhette volna nyomon a falun élő magányos filozófus a tudományt olyannyira, hogy teljességgel méltányolja ezeket a felfedezéseket, amelyeket maguk a természettudósok is akkor részben még vitattak, részben nem tudtak elegendően kiaknázni? Ebben egyedül a siralmas német állapotok vétkesek, amelyek folytán a filozófia tanszékeit hajszálhasogató eklektikus bolhászkodók foglalták le, míg Feuerbachnak, aki toronymagasan állt valamennyiük felett, egy kis faluban kellett el-

parasztosodnia és besavanyodnia. Nem Feuerbach vétke tehát, ha a most lehetővé vált, a francia materializmus minden egyoldalúságát kiküszöbölő történeti természetfelfogás hozzáférhetetlen maradt számára.

Másodszor, Feuerbachnak teljesen igaza van abban, hogy a pusztán természettudományos materializmus ugyan „az emberi tudás épületének alapzata, de nem maga az épület". Mert nemcsak a természetben élünk, hanem az emberi társadalomban is, és ennek is megvan a maga fejlődéstörténete és a maga tudománya, nem kevésbé, mint a természetnek. Így tehát a társadalomról szóló tudományt, vagyis az úgynevezett történelmi és filozófiai tudományok foglalatát összhangba kellett hozni a materialista alapzattal és ezen az alapzaton újjáépíteni. Ez azonban nem adatott meg Feuerbachnak. Itt Feuerbach, az „alapzat" ellenére, a hagyományos idealista kötelékek foglya maradt, és ezt el is ismeri ezekben a szavakban: „Hátra egyetértek a materialistákkal, de előre nem." Ám maga Feuerbach volt az, aki itt, a társadalmi területen, nem jutott „előre", nem jutott túl 1840-es vagy 1844-es álláspontján, mégpedig megintcsak főként a sivár elszigeteltsége miatt, amely őt – aki minden más filozófusnál inkább volt társas érintkezésre hajlamos – arra kényszerítette, hogy magányos agyából termelje ki gondolatait, nem pedig egyívású barátokkal és ellenfelekkel folytatott eszmecserékben. Hogy menynyire idealista maradt ezen a területen, azt később részleteiben látni fogjuk.

Itt még csak azt kell megjegyeznünk, hogy Starcke rossz helyen keresi Feuerbach idealizmusát. „Feuerbach idealista, hisz az emberiség haladásában." (19. old.) – „Az egésznek az alapzata, az alépítménye mindamellett az idealizmus marad. A realizmus számunkra nem egyéb, mint védekezés tévutak ellen, miközben ideális áramlásainkat követjük. Vajon nem ideális hatalom-e a részvét, a szeretet, az igazságért és jogért való lelkesedés?" (VIII. old.)

Először is idealizmus itt nem jelent egyebet, mint ideális célok követését. Ám ezeknek szükségképpen legfeljebb a kanti idealizmushoz és „kategorikus imperatívuszához" van közük; de maga Kant sem azért nevezte filozófiáját „transzcendentális idealizmusnak", mert erkölcsi ideálokról is van benne szó, hanem egészen más okokból, ahogy erre Starcke bizonyára emlékezni fog. Az a tévhit, hogy a filozófiai idealizmus erkölcsi, azaz társadalmi ideálokba vetett hit körül forog, a filozófián kívül keletkezett, a német filiszternél, aki a műveltségéhez szükséges néhány filozófiai morzsát Schiller költeményeiből tanulja meg könyv nélkül. Senki élesebben nem kritizálta Kant tehetetlen „kategorikus imperatívuszát" – tehetetlen, mert a lehetetlent követeli, tehát sohasem jut valami valóságoshoz –, senki kegyetleneb-

bül ki nem gúnyolta a Schiller által közvetített filiszter-rajongást realizálhatatlan ideálokért (lásd pl. a Fenomenológiát), mint éppen a tökéletesen idealista Hegel.

Másodszor pedig sehogy sem kerülhető el, hogy mindaz, ami az embert mozgatja, ne a fejen menjen át – még az evés és ivás is, ami a fej közvetítésével érzett éhséggel és szomjúsággal kezdődik és ugyancsak a fej közvetítésével érzett jóllakottsággal végződik. A külvilágnak az emberre gyakorolt behatásai az ember fejében fejeződnek ki, ebben mint érzések, gondolatok, ösztönök, akarati meghatározások, egyszóval mint „ideális áramlások" tükröződnek és ebben az alakban „ideális hatalmakká" válnak. Ha mármost az a körülmény, hogy ez az ember egyáltalában „ideális áramlásokat" követ és elismeri, hogy „ideális hatalmak" befolyást gyakorolnak rá, – ha ez őt idealistává teszi, akkor minden valamelyest is normálisan fejlődött ember született idealista, és akkor hogyan akadhatnak még egyáltalában materialisták a világon?

Harmadszor, annak a meggyőződésnek, hogy az emberiség, legalábbis pillanatnyilag, nagyjában és egészében haladó irányban mozog, abszolúte semmi köze nincs materializmus és idealizmus ellentétéhez. A francia materialisták nem kevésbé, mint a deista[321] Voltaire és Rousseau, szinte fanatikusan vallották ezt a meggyőződést és nem egyszer a legnagyobb személyes áldozatokat hozták érte. Ha valaki az „igazságért és jogért való lelkesedésnek" – e frázist jó értelemben véve – szentelte egész életét, akkor ez pl. Diderot volt. Ha tehát Starcke mindezt idealizmusnak nyilvánítja, ez csak azt bizonyítja, hogy a materializmus szó és a két irányzat egész ellentéte számára itt elvesztette minden értelmét.

A tény az, hogy Starcke itt – ha talán tudattalanul is – megbocsáthatatlan engedményt tesz a materializmus névvel szemben táplált filiszter-előítéletnek, amelyet a sokévi papi rágalmazás hagyott örökül. Materializmuson a filiszter zabálást, vedelést, a szemnek kívánságát, a testnek kívánságát és az élet kérkedését,[322] pénzsóvárságot, irigységet, kapzsiságot, profithajhászást és tőzsdeszédelgést ért, egyszóval mindazokat a piszkos bűnöket, melyeknek titokban ő maga hódol; idealizmuson pedig hitet az erényben, általános emberszeretetben és egyáltalában egy „jobb világban", amivel mások előtt henceg, de maga legfeljebb addig hisz benne, amíg a szokásos „materialista" kicsapongásai után szükségképpen következő csömör vagy csőd állapotában van és hozzá kedvenc dalát dúdolja: Mi az ember – félig állat, félig angyal.[323]

Egyébként Starcke sokat fáradozik azon, hogy megvédje Feuerbachot a ma Németországban filozófus néven terpeszkedő docensek támadásai és

tantételei ellen. Azok szemében, akiket a klasszikus német filozófiának ez a méhlepény-utószüleménye érdekel, ez bizonyára fontos; Starcke maga ezt szükségesnek vélhette. Mi megkíméljük tőle az olvasót.

III

Feuerbach valóságos idealizmusa kiviláglik, mihelyt vallásfilozófiáját és etikáját vesszük szemügyre. Feuerbach korántsem akarja a vallást eltörölni: tökéletesíteni akarja. A filozófia maga is olvadjon fel a vallásban. „Az emberiség korszakait csak vallási változások különböztetik meg. Csupán ott hatol egy történelmi mozgalom az alapig, ahol az emberi szívbe hatol. A szív nem a vallás egyik formája olyképpen, hogy a szívben is benne kellene lennie a vallásnak; a szív a vallás lényege." (Idézve Starckénál, 168. old.) A vallás Feuerbarch szerint az érzelmi viszony, a szívbéli viszony ember és ember között, amely eddig a valóság fantasztikus tükörképében – egy vagy sok istennek, emberi tulajdonságok fantasztikus tükörképeinek közvetítésével – kereste igazságát, most azonban az Én és a Te közötti szeretetben ezt egyenesen és közvetítés nélkül megtalálja. Ekképpen végül is a nemi szerelem válik Feuerbachnál új vallása gyakorlásának egyik legmagasabb vagy éppen a legmagasabb formájává.

Nos, az emberek között, nevezetesen a két nem között is, mindig fennálltak érzelmi viszonyok, amióta csak emberek vannak. Sajátlag a nemi szerelem az utóbbi 800 évben olyannyira kibontakozott és olyan helyet vívott ki magának, hogy ez idő során minden költészet kötelezően e tengely körül forog. A fennálló pozitív vallások arra szorítkoztak, hogy a nemi szerelem állami szabályozásának, vagyis a házassági törvényhozásnak megadják a felsőbb megszentelést, és valamennyi pozitív vallás eltűnhetik holnap anélkül, hogy a szerelem és a barátság gyakorlatában a legkisebb változás is beállna. Ahogyan a keresztény vallás Franciaországban 1793-tól 1798-ig ténylegesen olyannyira eltűnt, hogy még Napóleon sem tudta ellenszegülés és nehézség nélkül újból bevezetni; mindazonáltal a közbülső időben sem merült fel a feuerbachi értelemben vett pótlás szükséglete.

Az idealizmus itt Feuerbachnál abban áll, hogy ő az emberek egymáshoz való, kölcsönös vonzalmon nyugvó viszonyait, a nemi szerelmet, a barátságot, a részvétet, az áldozatkészséget stb. nem hagyja egyszerűen akként érvényesülni, amit ezek – egy külön, az ő számára is a múlthoz tartozó vallásra való visszaemlékezés nélkül – önmagukban jelentenek, hanem azt ál-

lítja, hogy csak akkor jutnak teljes érvényre, ha a vallás névvel felsőbb megszentelést kapnak. A fődolog számára nem az, hogy ezek a tisztára emberi kapcsolatok léteznek, hanem hogy mint az új, igazi vallást fogjuk fel őket. Csak akkor lehet teljes érvényük, ha vallásos pecsétet ütünk rájuk. A vallás, a religio, a religare szóból ered és eredetileg köteléket jelent. Tehát két ember minden köteléke vallás. Ilyen etimológiai fogásokhoz végső szorultságában menekül az idealista filozófia. Ne az legyen érvényes, amit a szó jelent igazi használatának történelmi fejlődése szerint, hanem amit származásánál fogva kellene jelentenie. És ezért a nemi szerelmet és a nemi köteléket „vallássá" égiesítik, csak hogy az idealista emlékezésnek oly drága „vallás" szó a nyelvhasználatból el ne tűnjék. Ugyanígy beszéltek a negyvenes években a Louis Blanc irányzatához tartozó párizsi reformisták[324], akik az embert vallás nélkül szintén csak szörnyetegnek tudták elképzelni, s azt mondták nekünk: „Donc, l'athéisme c'est votre religion!"* Ha Feuerbach az igazi vallást akarja helyreállítani, egy lényegében materialista természetszemlélet alapzatán, ez ugyanaz, mintha a modern kémiát az igazi alkímiának tekintenők. Ha a vallás fennállhat a maga istene nélkül, akkor az alkímia is fennállhat a maga bölcsek köve nélkül. Egyébként igen szoros kötelék van alkímia és vallás között. A bölcsek kövének sok istenszerű tulajdonsága van, és időszámításunk első két századában az egyiptomi–görög alkimisták keze is belejátszott a keresztény tan kialakításába, mint a Koppnál és Berthelot-nál található adatok bizonyítják.[325]

Határozottan hamis Feuerbachnak az az állítása, hogy „az emberiség korszakait csak vallási változások különböztetik meg". Nagy történelmi fordulópontokat csak annyiban *kísértek* vallási változások, amennyiben az eddigi három világvallás: buddhizmus, kereszténység, iszlám jön tekintetbe. A régi, természetadta módon keletkezett törzsi és nemzeti vallások nem voltak propagandisztikusak és minden ellenállóerejüket elvesztették, mihelyt a törzsek és a népek önállósága megtört; a germánoknál elegendő volt már az egyszerű érintkezés is a hanyatló római világbirodalommal és az általa nemrég felvett, e birodalom gazdasági, politikai és eszmei állapotához hozzámért keresztény világvallással. Csak ezeknél a többé-kevésbé mesterségesen keletkezett világvallásoknál, főként a kereszténységnél és az iszlámnál tapasztalhatjuk, hogy általánosabb történelmi mozgalmak vallási veretet kapnak, és a valóban egyetemes jelentőségű forradalmak vallási verete még a kereszténység területén is a burzsoázia emancipációs harcának első fokaira korlátozódik, a XIII-tól a XVII. századig; és nem az ember

* – „Tehát az önök vallása az ateizmus!" – *Szerk.*

szíve és vallási szükséglete magyarázza, ahogyan Feuerbach véli, hanem az egész középkori előtörténet, amely nem ismerte az ideológia más formáját, mint éppen a vallást és a teológiát. Amikor azonban a burzsoázia a XVIII. században eléggé megerősödött ahhoz, hogy saját, osztályálláspontjához hozzámért ideológiája is legyen, akkor nagy és végérvényes forradalmát, a francia forradalmat, kizárólag jogi és politikai eszmékre való hivatkozással vívta meg és csak annyiban törődött a vallással, amennyiben az útjában állt; esze ágában sem volt azonban, hogy új vallást állítson a régi helyébe; tudjuk, hogyan vallott kudarcot ezzel Robespierre.[326]

Azt a lehetőséget, hogy a más emberekkel való érintkezésünkben tisztán emberi érzést éljünk át, eléggé megcsonkítja manapság az osztályellentéten és osztályuralmon alapuló társadalom, amelyben mozognunk kell: nincs okunk arra, hogy ezt a lehetőséget magunk még jobban megcsonkítsuk azáltal, hogy ezeket az érzéseket vallássá magasztosítjuk. És ugyanígy a történelmi nagy osztályharcok megértését amúgy is eléggé elhomályosítja a közkeletű történetírás, kivált Németországban, semmi szükségünk hát arra, hogy e harcok történetét az egyház történetének puszta függelékévé változtatva, megértésüket végképp lehetetlenné tegyük magunknak. Már itt is megmutatkozik, hogy ma milyen messzire eltávolodtunk Feuerbachtól. „Legszebb passzusai", melyekben ezt az új szeretetvallást ünnepli, ma már teljesen élvezhetetlenek.

Az egyetlen vallás, melyet Feuerbach komolyan megvizsgál, a kereszténység, a Nyugat világvallása, mely a monoteizmuson alapszik. Feuerbach kimutatja, hogy a keresztény Isten csak az ember fantasztikus reflexe, tükörképe. De ez az Isten maga is hosszas elvonatkoztatási folyamat terméke, a régebbi sok törzsi és nemzeti isten sűrített kvintesszenciája. És ennek megfelelően az ember is, akinek képmása ez az Isten, nem valóságos ember, hanem ugyancsak kvintesszenciája a sok valóságos embernek, az elvont ember, tehát maga is megint gondolati kép. Ugyanaz a Feuerbach, aki minden oldalon érzékiséget, a konkrétba, a valóságba való elmerülést hirdet, keresztül-kasul elvonttá lesz, mihelyt a pusztán nemi érintkezésnél tágabb emberi érintkezésről kezd beszélni.

Ennek az érintkezésnek csak egyik oldalát látja: a morált. És itt megint meghökkent bennünket Feuerbach döbbenetes szegénysége Hegelhez képest. Hegel etikája vagy erkölcsiségtana a jogfilozófia, és ez felöleli: 1. az elvont jogot, 2. a moralitást és 3. az erkölcsiséget, amely megint magában foglalja: a családot, a polgári társadalmat, az államot. Amilyen idealisztikus a forma, olyan realisztikus itt a tartalom. A morál mellett átfogja a jog, a gazdaság, a politika egész területét. Feuerbachnál éppen megfordítva. Ő forma

szerint realista, az emberből indul ki; de arról a világról, amelyben ez az ember él, egyetlen szó sem esik, és így ez az ember mindig ugyanaz az elvont ember marad, amelyik a vallásfilozófiában a főszereplő volt. Ezt az embert nem anya szülte, a monoteista vallászü istenéből gubódzott ki, nem is él hát valóságos, történelmileg keletkezett és történelmileg meghatározott világban; érintkezik ugyan más emberekkel, de mindegyik másik ember éppoly elvont, mint ő maga. A vallásfilozófiában mégiscsak férfival és nővel volt még dolgunk, de az etikában ez az utolsó különbség is eltűnik. Igaz, hogy Feuerbachnál nagy távközökben ilyen mondatok is előfordulnak: „Palotában másképp gondolkodnak, mint kunyhóban." – „Ha éhség, nyomor miatt a testedben nincs anyag, akkor a fejedben, az érzékedben és szívedben sincs anyag a morálhoz." – „A politikának kell vallásunkká válnia" stb.[327] De ezekkel a mondatokkal Feuerbach abszolúte semmit sem tud kezdeni, színtiszta szólásmódok maradnak, és még Starcke is kénytelen beismerni, hogy a politika áthághatatlan határ és „a társadalomtan, a szociológia terra incognita*" volt Feuerbach számára.

Éppoly sekélyesnek mutatkozik Feuerbach Hegelhez képest a jó és rossz ellentétének tárgyalásában. „Azt hiszik, valami nagyon nagyot mondanak" – olvashatjuk Hegelnél –, „ha azt mondják: az ember természettől fogva jó; de elfeledik, hogy sokkal nagyobbat mondanak e szavakkal: az ember természettől fogva rossz."[328] Hegelnél a rossz az a forma, melyben a történelmi fejlődés hajtóereje jelentkezik. Mégpedig az a kettős értelem rejlik ebben, hogy egyrészt minden új haladás szükségképpen mint szentségtörés lép fel, mint lázadás a régi, halódó, de a szokás által szentesített állapotok ellen, és másrészt, hogy az osztályellentétek felmerülése óta éppen az emberek gonosz szenvedélyei – kapzsiság és uralomvágy – lesznek a történelmi fejlődés emeltyűivé, amire pl. a feudalizmus és a burzsoázia története egyetlen folyamatos bizonyíték. De Feuerbachnak eszébe sem jut, hogy a morális rossznak a történelmi szerepét megvizsgálja. A történelem egyáltalában sivár, rideg terület az ő szemében. Még ez a mondása is: „Az ember, aki eredetileg a természetből eredt, csak tisztán természeti lény is volt, nem ember. Az ember az embernek, a kultúrának, a történelemnek a terméke"[329] – még ez a mondás is teljesen terméketlen marad nála.

Amit tehát Feuerbach a morálról közöl velünk, ezek szerint csak szerfelett ösztövér lehet. A boldogságösztön vele született az emberrel és ezért minden morál alapzatául kell szolgálnia. De a boldogságösztön kettős helyesbítésnek van alávetve. Először, cselekedeteink természeti következményei folytán:

* – ismeretlen föld – *Szerk.*

a mámort követi a csömör, a megrögzött kicsapongást a betegség. Másodszor, azok társadalmi következményei folytán: ha mások egyenlő boldogságösztönét nem tartjuk tiszteletben, akkor azok védekeznek és zavarják saját boldogságösztönüket. Ebből következik, hogy ha ösztönünket ki akarjuk elégíteni, akkor cselekedeteink következményeit helyesen kell tudnunk mérlegelni és másfelől másoknál is el kell ismernünk a megfelelő ösztön egyenjogúságát. Racionális önkorlátozás önmagunkra vonatkozólag és szeretet – újra meg újra szeretet! – a másokkal való érintkezésben, ez tehát a feuerbachi morál két alapszabálya, melyekből az összes többi levezetődik. És sem Feuerbach legszellemesebb fejtegetései, sem Starcke legmagasztalóbb dicséretei nem fedhetik el e néhány mondat híg és sekély voltát.

A boldogságösztön csak nagyon kivételesen – és korántsem az illetőnek vagy másoknak az előnyére – elégül ki azáltal, ha valaki önmagával foglalkozik. Hanem a külvilággal való foglalkozásra, a kielégülés eszközeire, tehát táplálékra, a másik nemhez tartozó egyénre, könyvekre, szórakozásra, vitatkozásra, tevékenységre, elhasználni és feldolgozni való tárgyakra van szüksége. A feuerbachi morál vagy előfeltételezi, hogy a kielégülésnek ezek az eszközei és tárgyai mindegyik embernek minden további nélkül adva vannak, vagy pedig csak alkalmazhatatlan jótanácsokat osztogat, amelyek egy ütet taplót sem érnek azoknak, akik ezeknek az eszközöknek híjával vannak. S ezt maga Feuerbach kereken kijelenti: „Palotában másképp gondolkodnak, mint kunyhóban". „Ha éhség, nyomor miatt a testedben nincs anyag, akkor a fejedben, az érzékedben és szívedben sincs anyag a morálhoz."

Talán a mások boldogságösztönének egyenjogúságával jobban állunk? Feuerbach ezt a követelést abszolútnak, minden időkre és minden körülményekre érvényesnek tünteti fel. De mióta van érvényben? Vajon volt-e valaha is szó a boldogságösztön egyenjogúságáról a rabszolgák és urak között az ókorban, a jobbágyok és bárók között a középkorban? Nem dobták-e az elnyomott osztály boldogságösztönét kíméletlenül és „jog szerint" áldozatul az uralkodó osztály boldogságösztönének? – Igen, de ez immorális is volt, most azonban az egyenjogúságot elismerik. – Elismerik szólamokban, mióta és mivelhogy a burzsoázia a feudalizmus elleni harcában és a tőkés termelés kialakítása során kénytelen volt minden rendi, azaz személyi kiváltságot eltörölni és először a magánjogi, azután fokozatosan az államjogi, jurisztikus egyenjogúságot is bevezetni. De a boldogságösztön eszmei jogokkal csak legcsekélyebb részben táplálkozik, legnagyobbrészt anyagi eszközöket igényel, és itt a tőkés termelés gondoskodik arról, hogy az egyenjogú személyek nagy többségének csak a szűkös élethez szükséges javak jus-

sanak, tehát a többség boldogságösztönének egyenjogúságát alig tartja jobban – ha egyáltalában jobban tartja – tiszteletben, mint a rabszolgaság vagy a jobbágyság. És vajon a boldogság szellemi eszközeit, a művelődés eszközeit illetően jobb-e a helyzet? Nem mitikus személy-e még „a sadowai iskolamester"[330] is?

Sőt, mi több. A feuerbachi morálelmélet szerint az értéktőzsde az erkölcsiség legfőbb temploma – feltéve, hogy mindig helyesen spekulálunk. Ha boldogságösztönöm a tőzsdére visz és ott cselekedeteim következményeit olyan helyesen mérlegelem, hogy csak kellemetességet, nem pedig hátrányt szereznek nekem, vagyis mindig nyerek, úgy eleget tettem Feuerbach előírásának. Ezzel másvalaki egyenlő boldogságösztönébe sem avatkozom, mert a másik éppoly önként ment a tőzsdére, mint én, és amikor spekulációs üzletet kötött velem, éppúgy a maga boldogságösztönét követte, mint én az enyémet. És ha elveszti a pénzét, ezzel erkölcstelennek bizonyul a cselekedete, mert rossz számításra épült, és amikor a megérdemelt büntetését végrehajtom rajta, még modern Rhadamanthüszként[331] büszkén a mellemet is verhetem. A szeretet, amennyiben nem csupán érzelgős frázis, szintén ott honol a tőzsdén, mert mindenki megleli a másikban boldogságösztönének kielégítését, és hát ez az, amit a szeretetnek nyújtania kell, és amiben gyakorlati tevékenysége megnyilvánul. S ha a tőzsdén műveleteim következményeinek helyes előrelátásával, tehát sikerrel játszom, a feuerbachi morál valamennyi legszigorúbb követelményét teljesítem és ráadásul még meg is gazdagszom. Másszóval Feuerbach morálja a mai tőkés társadalomra van szabva, bármennyire nem akarta vagy sejtette is ezt ő maga.

De a szeretet! – Igen, a szeretet mindenhol és mindig az a varázslatos isten, amely Feuerbachnál a gyakorlati élet minden nehézségén átsegíteni hivatott – mégpedig olyan társadalomban, amely homlokegyenest ellenkező érdekű osztályokra hasadt. Ezzel forradalmi jellegének utolsó maradványa is kiveszett a filozófiából, és csak a régi nóta marad meg: Szeressétek egymást, omoljatok nemi és rendi különbség nélkül egymás karjába – általános kiengesztelődési mámor!

Egy szó, mint száz, Feuerbach morálelmélete úgy jár, ahogy minden elődje járt. Minden időre, minden népre, minden állapotra van szabva és éppen ezért soha és sehol nem alkalmazható s a valóságos világgal szemben éppoly tehetetlen, mint Kant kategorikus imperatívusza. A valóságban mindegyik osztálynak, sőt mindegyik hivatásfajtának megvan a saját morálja és még ezt is megszegi, ahol csak büntetlenül teheti, és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, viszályokban, perekben, házi

perpatvarokban, válásokban és egymás lehető legnagyobb kizsákmányolásában lép napvilágra.

De hogyan volt lehetséges, hogy az a hatalmas lökés, melyet Feuerbach adott, rá magára nézve oly terméketlenül végződött? Egyszerűen úgy, hogy Feuerbach az elvonatkoztatásoknak általa is halálosan gyűlölt birodalmából nem tudja megtalálni az utat az eleven valósághoz. Erőszakosan kapaszkodik a természetbe és az emberbe; de természet és ember nála pusztán szó marad. Sem a valóságos természetről, sem a valóságos emberről nem tud semmi határozottat mondani. De a feuerbachi elvont embertől csak úgy jutunk el a valóságos eleven emberekhez, ha történelmi cselekvésükben vesszük őket szemügyre. És ettől Feuerbach borzadt; ezért 1848, melyet nem értett meg, neki csak a végérvényes szakítást jelentette a valóságos világgal, a visszavonulást a magányba. Ebben megint főként a német viszonyok a vétkesek, amelyek nyomorultul veszni hagyták őt.

Ám azt a lépést, melyet Feuerbach nem tett meg, mégis meg kellett tenni; az elvont ember kultuszát, amely Feuerbach új vallásának magvát alkotta, a valóságos emberekről és történelmi fejlődésükről szóló tudománnyal kellett helyettesíteni. A feuerbachi álláspontnak ezt a Feuerbachon túlmenő továbbfejlesztését Marx kezdte meg 1845-ben a „Szent család"-ban.

IV

Strauss, Bauer, Stirner, Feuerbach voltak a hegeli filozófia utolsó sarjai, amennyiben nem hagyták el a filozófiai talajt. Strauss a „Leben Jesu" és a „Dogmatik"[332] után már csak filozófiai és egyháztörténeti szépirodalmárkodást folytatott Renan módjára; Bauer csak a kereszténység keletkezéstörténete területén alkotott valamit, de itt aztán jelentőset; Stirner csodabogár maradt, még azután is, hogy Bakunyin egybevegyítette Proudhonnal és ezt az egyveleget elkeresztelte „anarchizmusnak"; egyedül Feuerbach volt jelentős mint filozófus. De nemcsak hogy a filozófia – ez az állítólag valamennyi különös tudomány felett lebegő, valamennyit összefoglaló tudományok tudománya – maradt számára áthághatatlan korlát, érinthetetlen szentség; mint filozófus is megállt félúton, alul materialista volt, felül idealista; Hegellel nem tudott kritikailag elkészülni, hanem mint használhatatlant egyszerűen félredobta, míg ő maga, a hegeli rendszer enciklopédikus gazdagságával szemben, egy dagályos szeretetvalláson és egy ösztövér, tehetetlen morálon kívül semmi pozitívat nem hozott össze.

A hegeli iskola felbomlásából azonban még egy másik irányzat sarjadt ki, az egyetlen, amely valóban gyümölcsözött, és ez az irányzat lényegében Marx nevéhez fűződik.*

A hegeli filozófiától való elszakadás itt is a materialista álláspontra való visszatérés útján következett be. Vagyis elhatároztuk, hogy a valóságos vi-

* Engedtessék meg nekem itt egy személyes észrevétel. Újabban többször utaltak arra, hogy nekem részem van ebben az elméletben, és ezért nem mulaszthatom el, hogy el ne mondjam itt azt a néhány szót, amellyel ez a pont elintéződik. Magam sem tagadom, hogy Marxszal való negyvenéves együttműködésem előtt és alatt az elméletnek mind a megalapozásában, mind nevezetesen kidolgozásában bizonyos önálló részem volt. De a vezető alapgondolatok legnagyobb része, különösen gazdasági és történelmi területen, sajátlag pedig a végső éles megfogalmazásuk Marx műve. Amivel én járultam hozzá, azt Marx – mindenesetre néhány speciális szak kivételével – alkalmasint nélkülem is véghez tudta volna vinni. Amit Marx teljesített, azt én nem vittem volna véghez. Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségek. Nélküle az elmélet ma távolról sem volna az, ami. Joggal viseli tehát Marx nevét. – *Engels jegyzete.*

lágot – a természetet és a történelmet – úgy fogjuk fel, ahogyan az maga mindenkinek adódik, aki előre megalkotott idealista rigolyák nélkül közeledik hozzá; elhatároztuk, hogy könyörtelenül feláldozunk minden idealista rigolyát, amely nem volt összhangba hozható a saját összefüggésükben – és nem fantasztikus összefüggésben – felfogott tényekkel. És ennél többet a materializmus egyáltalában nem is jelent. Csakhogy a materialista világszemléletet itt először vettük valóban komolyan, először vittük következetesen keresztül – legalábbis alapvonásaiban – a tudás minden szóba jövő területén.

Hegelt nem tettük egyszerűen félre; ellenkezőleg, fent kifejtett forradalmi oldalához, a dialektikus módszerhez kapcsolódtunk. De ez a módszer a hegeli formájában hasznavehetetlen volt. Hegelnél a dialektika a fogalom önfejlődése. Az abszolút fogalom nemcsak öröktől fogva – nem tudni, hol? – megvan, hanem egyszersmind az egész fennálló világ tulajdonképpeni eleven lelke. Az abszolút fogalom önmagához fejlődik mindazokon az előfokokon át, amelyeket a Logika tüzetesen tárgyal, és amelyek mind ott foglaltatnak benne magában; azután „külsővé-idegenné válik", amennyiben a természetté változik; itt anélkül, hogy tudatában volna önmagának, a természeti szükségszerűség mezében újabb fejlődésen megy át és végre az emberben megint öntudatra jut; ez az öntudat a történelemben megint felküzdi magát nyers állapotából, míg végül az abszolút fogalom megint teljesen visszatér önmagához a hegeli filozófiában. Hegelnél tehát a természetben és a történelemben napvilágra lépő dialektikus fejlődés, vagyis a minden zegzugos mozgáson és pillanatnyi visszaesésen keresztül érvényesülő, az alacsonyabbtól a magasabb felé törő tovahaladás okozati összefüggése csupán a fogalom öröktől fogva – nem tudni hol, de mindenesetre minden gondolkodó emberi agytól függetlenül – végbemenő önmozgásának a lenyomata. Ezt az ideologikus fonákságot kellett kiküszöbölni. Fejünk fogalmait megint materialista módon fogtuk fel mint a valóságos dolgok képmásait, nem pedig a valóságos dolgokat mint az abszolút fogalom egyik vagy másik fokának képmásait. Ezzel a dialektika a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományra redukálódott – törvényeknek két sorára, melyek magát a dolgot illetően azonosak, a kifejezést illetően azonban annyiban különbözőek, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben – és eddig nagyrészt az emberi történelemben is – csak tudattalanul, a külső szükségszerűség formájában, látszólagos véletlenségek vég nélküli során át érvényesülnek. Ezzel azonban maga a fogalmi dialektika csak a valóságos világ dialektikus mozgásának tudatos reflexe lett, és ezzel a hegeli dialektikát a feje tetejére, helyesebben a fejéről, amelyen állt,

megint a talpára állítottuk. És figyelemreméltó, hogy ezt a materialista dialektikát, mely évek óta legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk volt, nemcsak mi fedeztük fel, hanem rajtunk kívül, függetlenül tőlünk, sőt még Hegeltől is, újra felfedezte egy német munkás, Josef Dietzgen.*

Ilyenképpen azonban a hegeli filozófia forradalmi oldala újra feléledt és egyúttal megszabadult azoktól az idealista sallangoktól, amelyek Hegelnél annak következetes végigvitelét megakadályozták. Az a nagy alapgondolat, hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét kell felfogni, hanem mint *folyamatok* összességét, amelyben a látszólag stabil dolgok – akárcsak fejünkbeli gondolati képmásaik, a fogalmak – a létrejövés és elmúlás szakadatlan változásán mennek át, amelyben minden látszólagos véletlenség ellenére és minden pillanatnyi visszaesés dacára végül is haladó fejlődés tör utat magának –, ez a nagy alapgondolat, jelesül Hegel óta, annyira átment a köznapi tudatba, hogy ebben az általánosságban aligha ütközik már ellentmondásba. De más dolog ezt szavakban elismerni és megint más a valóságban a vizsgálat minden területén az egyes részletekben végigvinni. Ha azonban a vizsgálatban mindig ebből a nézőpontból indulunk ki, akkor egyszer s mindenkorra vége van a végérvényes megoldások és örök igazságok követelésének; mindig tudatában vagyunk minden elért megismerés szükségszerű korlátozottságának, annak, hogy e megismerést megszabják azok a körülmények, melyek között elértük; de akkor nem is imponálnak nekünk többé a még mindig dívó régi metafizika számára leküzdhetetlen ellentétek: igaz és hamis, jó és rossz, azonos és különböző, szükségszerű és véletlen; tudjuk, hogy ezeknek az ellentéteknek csak relatív érvényességük van, hogy annak, amit most igaznak ismerünk el, éppúgy megvan a rejtett, később kiütköző hamis oldala, mint ahogy annak, amit most hamisnak ismerünk fel, megvan a maga igaz oldala, amelynél fogva azelőtt igaznak számíthatott; hogy amit szükségszerűnek állítunk, csupa véletlenségből tevődik össze, és hogy az állítólagos véletlen az a forma, amely mögött a szükségszerűség rejtőzik – és így tovább.

Annak a régi – Hegel által „metafizikainak" nevezett – vizsgálati és gondolkodási módszernek, amely kiváltképpen a *dolgoknak* mint adott szilárd állagoknak a vizsgálatával foglalkozott, s amelynek a maradványai még erősen kísértenek a fejekben, a maga idejében nagy történelmi jogosultsága volt. Mielőtt a folyamatokat vizsgálhatták volna, előbb a dolgokat kellett megvizsgálni. Előbb tudni kellett valamely dologról, hogy micsoda, csak

* Lásd „Das Wesen der Kopfarbeit, von einem Handarbeiter", Hamburg, Meissner. – *Engels jegyzete.*

azután figyelhették meg a rajta végbemenő változásokat. És így volt ez a természettudományban. A régi metafizika, amely a dolgokat készeknek vette, olyan természettudományból keletkezett, mely a holt és élő dolgokat mint készeket vizsgálta. Amikor azonban ez a vizsgálat már eljutott odáig, hogy lehetségessé vált a döntő haladás, és áttérhettek azoknak a változásoknak a rendszeres vizsgálatára, amelyek e dolgokkal magában a természetben végbemennek, akkor a filozófia területén is ütött a régi metafizika halálos órája. S csakugyan, ha a természettudomány a múlt évszázad végéig túlnyomóan *gyűjtő* tudomány, kész dolgok tudománya volt, a mi századunkban lényegében *rendező* tudomány, a folyamatoknak, a dolgok eredetének és fejlődésének és az e természeti folyamatokat egy nagy egésszé egybefűző összefüggésnek a tudománya. A fiziológia, amely a növényi és állati szervezetben végbemenő folyamatokat vizsgálja, az embriológia, amely az egyes szervezetnek a csírától az érettségig fejlődését tárgyalja, a geológia, amely a földfelszín fokozatos alakulását követi nyomon – ezek mind a mi századunk gyermekei.

Mindenekelőtt azonban három nagy felfedezés az, ami a természeti folyamatok összefüggéséről való ismeretünket óriásléptekkel hajtotta előre: Először, a sejtnek mint olyan egységnek a felfedezése, amelynek sokszorozódásából és differenciálódásából az egész növényi és állati test kifejlődik, úgyhogy nemcsak azt ismerték fel, hogy minden magasabbrendű szervezet fejlődése és növekedése egyetlen általános törvény szerint megy végbe, hanem a sejt változóképességében megmutatták azt az utat is, amelyen át a szervezetek fajukat változtatják és ezáltal az egyéni fejlődésen túlmenő fejlődésen mehetnek át. – Másodszor, az energia átalakulása, amely kimutatta, hogy valamennyi, mindenekelőtt a szervetlen természetben működő úgynevezett erő – a mechanikai erő és annak kiegészítése, az úgynevezett potenciális energia, a hő, a sugárzás (fény, illetőleg sugárzó hő), az elektromosság, a mágnesesség, a kémiai energia – az egyetemes mozgásnak különböző megjelenési formái, amelyek meghatározott mértékarányokban átmennek egymásba, úgyhogy amikor az egyikből bizonyos mennyiség eltűnik, helyébe egy másiknak meghatározott mennyisége jelenik meg, s így a természet egész mozgása az egyik formából a másikba való átalakulásnak erre a szüntelen folyamatára redukálódik. – Végül az először Darwin által összefüggően kifejtett kimutatása annak, hogy a szerves természeti termékek bennünket ma körülvevő állaga, beleértve az embereket is, egy hosszú fejlődési folyamat eredményei, amely néhány eredetileg egysejtű csírából indul ki, ezek pedig a kémiai úton létrejött protoplazmából vagy fehérjéből keletkeztek.

E három nagy felfedezés és a többi hatalmas természettudományi vívmány

jóvoltából most annyira jutottunk, hogy a természetbeli folyamatok összefüggését nemcsak az egyes területeken belül tudjuk kimutatni, hanem nagyjában és egészében az egyes területek között is, és így azoknak a tényeknek a révén, amelyeket maga az empirikus természettudomány nyújt, módunkban van a természeti összefüggés áttekinthető képét megközelítően rendszeres formában megalkotni. Ennek az összképnek a megadása azelőtt az úgynevezett természetfilozófia feladata volt. Ezt csak úgy tudta teljesíteni, hogy a még ismeretlen valóságos összefüggéseket eszmei, fantasztikus összefüggésekkel pótolta, a hiányzó tényeket gondolati képekkel egészítette ki, a valóságos hézagokat a puszta képzeletben töltötte ki. Miközben így járt el, sok zseniális gondolata volt, sok későbbi felfedezést előre megsejtett, de nem kevés badarságot is vetett felszínre, amint ez nem is lehetett másképpen. Ma, amikor a természetkutatás eredményeit csak dialektikusan, vagyis saját összefüggésük értelmében kell felfogni, hogy korunkat kielégítő „természet-rendszeréhez" jussunk el, amikor ennek az összefüggésnek dialektikus jellege még a természetkutatók metafizikusan iskolázott fejébe is akaratuk ellenére befurakodik, ma a természetfilozófia végérvényesen kiküszöbölődött. Felelevenítésének minden kísérlete nemcsak felesleges lenne, hanem *visszaesést jelentene.*

Ami azonban érvényes a természetre, amelyet ezzel szintén történeti fejlődési folyamatnak ismertünk fel, az érvényes a társadalom történetének minden ágára és mindazoknak a tudományoknak az összességére is, amelyek emberi (és isteni) dolgokkal foglalkoznak. Itt is a történelem, a jog, a vallás stb. filozófiája abban állt, hogy az eseményekben kimutatandó valóságos összefüggés helyébe a filozófus fejében készült összefüggést tették, hogy a történelmet egészében és egyes részeiben eszmék fokozatos megvalósulásának fogták fel, mégpedig természetesen mindig csak az illető filozófus kedvenc eszméi megvalósulásának. A történelem eszerint, ha tudattalanul is, de szükségszerűen egy bizonyos eleve rögzített eszmei cél felé tört, mint pl. Hegelnél az ő abszolút eszméjének megvalósítása felé, és az e felé az abszolút eszme felé tartó eltéríthetetlen irány alkotta a történelmi események belső összefüggését. A valóságos, még ismeretlen összefüggés helyébe ilyenképpen egy új – tudattalan vagy fokozatosan tudatossá váló – titokzatos gondviselést tettek. Itt is tehát, ugyanúgy, mint a természet területén, az volt a feladat, hogy ezeket a csinált, mesterséges összefüggéseket a valóságos összefüggések megtalálásával kiküszöböljük; s ez a feladat végeredményben azoknak az általános mozgástörvényeknek a felfedezésébe torkollik, amelyek az emberi társadalom történetében uralkodó törvényekként érvényesülnek.

Ám a társadalom fejlődéstörténete egy pontban lényegesen eltérőnek bizonyul a természet fejlődéstörténetétől. A természetben – amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az emberek visszahatását a természetre – csupa tudattalan, vak hatóerő hat egymásra, melyeknek kölcsönös játékában jut az általános törvény érvényre. Mindabból, ami történik, – sem a számtalan látszólagos véletlenségből, amelyek a felszínen láthatóvá válnak, sem a végső, e véletlenségeken belül a törvényszerűséget igazoló eredményekből – semmi sem történik mint akart tudatos cél. A társadalom történetében ellenben emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, meghatározott célokra törő ember; semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül. De ez a különbség, akármilyen fontos is a történelmi vizsgálat, nevezetesen egyes korszakok és események vizsgálata szempontjából, semmit sem változtathat azon a tényen, hogy a történelem menete belső általános törvények uralma alatt áll. Mert itt is a felszínen, valamennyi egyes ember tudatosan akart céljai ellenére, nagyjában és egészében látszólag a véletlen uralkodik. Csak ritkán történik az, amit akarnak, a legtöbb esetben a sok akart cél keresztezi egymást és ellenkezik egymással, avagy maguk ezek a célok eleve kivihetetlenek vagy az eszközök elégtelenek. Így a számtalan egyes akarat és egyes cselekedet összeütközései a történelmi területen olyan állapotot idéznek elő, amely teljesen analóg a tudattalan természetben uralkodó állapottal. A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják, vagy pedig ha eleinte úgy látszik is, hogy ezek az eredmények megfelelnek az akart célnak, végül is egészen más következményekkel járnak, mint amilyeneket akartak. A történelmi események ilyenképpen nagyjában és egészében szintén úgy jelennek meg, mint amelyek a véletlenség uralma alatt állnak. Ám ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindig belső, rejtett törvények uralkodnak rajta, és csak azon fordul meg a dolog, hogy ezeket a törvényeket felfedezzük.

Az emberek csinálják történelmüket, bárhogy alakuljon is az, amennyiben mindegyikük a saját, tudatosan akart céljait követi, s éppen ezeknek a különböző irányokban ható sokféle akaratoknak és a külvilágra gyakorolt sokrétű behatásuknak az eredője a történelem. Tehát azon is megfordul a dolog, hogy mit akar a sok egyes ember. Az akaratot szenvedély vagy megfontolás határozza meg. De azok az emeltyűk, amelyek viszont a szenvedélyt vagy a megfontolást közvetlenül meghatározzák, igen különböző fajtájúak. Lehetnek részint külső tárgyak, részint eszmei indítóokok, becsvágy, „igazságért és jogért való lelkesedés", személyes gyűlölet vagy mindenféle merőben egyéni rigolya is. De egyrészt láttuk, hogy a történelemben tevé-

keny sok egyes akarat legtöbbnyire egészen más – gyakran homlokegyenest ellenkező – eredményeket idéz elő, mint amit akartak; indítóokaik tehát az összeredményre nézve szintén csak alárendelt jelentőségűek. Másrészt felmerül továbbá az a kérdés, hogy milyen hajtóerők állnak megint ezek mögött az indítóokok mögött, milyen történelmi okok azok, amelyek a cselekvő emberek fejében ilyen indítóokokká formálódnak át?

Ezt a kérdést a régi materializmus sohasem vetette fel. Ezért történelemfelfogása, amennyiben egyáltalában van neki, lényegében pragmatikus, mindent a cselekedet indítékai szerint ítél meg, a történelmileg cselekvő embereket nemesekre és nemtelenekre osztja és aztán rendszerint úgy találja, hogy a nemesek a becsapottak és a nemtelenek a győztesek, amiből is aztán a régi materializmus számára az következik, hogy a történelem tanulmányozása vajmi kevés épületes eredményre vezet, számunkra pedig az, hogy a történelmi területen a régi materializmus hűtlenné válik önmagához, mert az ott működő eszmei hajtóerőket végső okokként fogadja el, ahelyett, hogy megvizsgálná, mi van mögöttük, mik e hajtóerők hajtóerői. Nem abban rejlik a következetlenség, hogy *eszmei* hajtóerőket ismer el, hanem abban, hogy nem megy tovább vissza az ezeket mozgató okokig. A történetfilozófia ellenben, nevezetesen Hegel képviselte alakjában, elismeri, hogy a történelmileg cselekvő embereknek sem a szembetűnő, sem pedig a valóban hatékony indítóokai korántsem a végső okai a történelmi eseményeknek, hogy ezek mögött az indítóokok mögött más mozgatóerők állnak, amelyeket ki kell kutatni; de a történetfilozófia ezeket az erőket nem magában a történelemben keresi, inkább kívülről, a filozófiai ideológiából viszi be őket a történelembe. Hegel pl. ahelyett, hogy a régi Görögország történetét saját, belső összefüggéséből magyarázná, egyszerűen azt állítja, hogy ez a történet nem egyéb, mint „a szép egyéniség alakzatainak" kimunkálása, a „műalkotásnak" mint olyannak a realizációja.[333] Ez alkalommal sok szépet és mélyet mond a régi görögökről, de ez nem akadálya annak, hogy ma már ne érjük be egy olyan magyarázattal, amely puszta szólam.

Ha tehát azon fordul meg a dolog, hogy felkutassuk a hajtóerőket, amelyek – tudatosan vagy tudattalanul, mégpedig igen gyakran tudattalanul – a történelmileg cselekvő emberek indítóokai mögött állnak, és amelyek a történelem tulajdonképpeni végső hajtóerőit alkotják, akkor nem annyira az egyes, akármennyire is kimagasló emberek indítóokairól lehet szó, mint azokról, amelyek nagy tömegeket, egész népeket és minden népben megint egész néposztályokat mozgatnak meg – mégpedig nem pillanatnyilag, múló felbuzdulásra és gyorsan lohadó szalmalángra, hanem tartós, nagy történelmi változáshoz vezető akcióra. A mélyére hatolni azoknak a mozgató-

okoknak, amelyek itt a cselekvő tömegek és vezetőik – az úgynevezett nagy emberek – fejében világosan vagy homályosan, közvetlenül vagy ideologikus, sőt égiesült formában mint tudatos indítóokok tükröződnek vissza – ez az egyetlen út vezethet bennünket azoknak a törvényeknek a nyomára, amelyek nagyjában és egészében, valamint az egyes korszakokban és országokban a történelmen uralkodnak. Mindannak, ami az embereket megmozgatja, a fejükön kell keresztülmennie; de nagyon is a körülményektől függ, milyen alakot ölt ebben a fejben. A munkások korántsem békültek meg a tőkés gépi üzemmel, amióta a gépeket már nem törik egyszerűen darabokra, mint még 1848-ban a Rajna mentén.

Míg azonban a történelem e mozgatóokainak kikutatása minden előző korszakban – az okok és okozataik szövevényes és rejtett összefüggéseinél fogva – csaknem lehetetlen volt, jelenkorunk ezeket az összefüggéseket annyira leegyszerűsítette, hogy a rejtély megoldható lett. A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta, senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia (landed aristocracy) és a burzsoázia (middle class) uralmi igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatértével ugyanennek a ténynek ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói – Thierrytől Guizot-ig, Mignet-ig és Thiers-ig – mindenütt kimondják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy a hatalomért harcoló harmadik fél mindkét országban a munkásosztály, a proletariátus. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak aki szándékosan behunyja a szemét, az nem látja, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje – legalábbis e két leghaladottabb államban.

De hogyan keletkeztek ezek az osztályok? Ha első pillantásra a nagy, egykor hűbéri földbirtok eredetét – legalábbis eleinte – politikai okoknak, erőszakos birtokbavételnek lehetett még tulajdonítani, a burzsoázia és a proletariátus esetében ez már nem ment. Itt két nagy osztálynak tisztán gazdasági okokra visszanyúló eredete és fejlődése világos és kézzelfogható. És éppily világos volt az is, hogy a földbirtok és a burzsoázia közötti, valamint a burzsoázia és a proletariátus közötti harc elsősorban gazdasági érdekek körül forgott, amelyek érvényesítéséhez a politikai hatalomnak puszta eszközül kellett szolgálnia. Mind a burzsoázia, mind a proletariátus a gazdasági viszonyoknak, pontosabban szólva a termelési módnak megváltozása következtében keletkezett. Az átmenet, melynek során előbb a céhes kézművesség helyébe a manufaktúra, azután a manufaktúra helyébe a gőz- és gépüzemmel dolgozó nagyipar lépett, fejlesztette ki ezt a két osztályt. A

burzsoáziától mozgásba hozott új termelési erők mindenekelőtt a munka megosztása és sok részmunkás egyesítése egy összmanufaktúrában –, valamint az általuk kifejlesztett cserefeltételek és csereszükségletek egy bizonyos fokon összeférhetetlenekké váltak a fennálló, történelmileg átöröklött és törvényileg szentesített termelési renddel, vagyis a feudális társadalmi berendezkedés céhes és számtalan egyéb személyi és helyi kiváltságával (amelyek a nem kiváltságos rendekre nézve mindmegannyi béklyót jelentettek). A burzsoázia képviselte termelési erők fellázadtak a feudális földbirtokosok és a céhmesterek képviselte termelési rend ellen; az eredmény ismeretes, a feudális béklyókat széttörték, Angliában fokozatosan, Franciaországban egy csapásra, Németországban még nem készültek el ezzel. De ahogy a manufaktúra egy meghatározott fejlődési fokon összeütközésbe került a feudális termelési renddel, úgy került most már összeütközésbe a nagyipar a feudális termelési rend helyébe lépett polgári termelési renddel. A nagyipar – ettől a rendtől, a tőkés termelési mód szűk korlátaitól gúzsba kötve – egyrészt a nép egész nagy tömegének egyre fokozódó proletarizálódását termeli, másrészt eladhatatlan termékeknek mind nagyobb tömegét. Túltermelés és tömegnyomor, mindkettő a másiknak oka, ez az a képtelen ellentmondás, amelybe a nagyipar torkollik, és amely szükségszerűen követeli, hogy a termelőerőket a termelési mód megváltoztatásával béklyóitól megszabadítsák.

Legalábbis a modern történelemben tehát beigazolódott, hogy minden politikai harc osztályharc, és hogy az osztályok minden emancipációs harca, szükségszerűen politikai formája ellenére – mert minden osztályharc politikai harc – végső soron a *gazdasági* emancipáció körül forog. Tehát legalábbis itt, az állam, a politikai rend az alárendelt, míg a polgári társadalom, a gazdasági vonatkozások birodalma a döntő elem. A hagyományos régi szemlélet, melynek Hegel is hódol, az államban a meghatározó, a polgári társadalomban az általa meghatározott elemet látta. A látszat meg is felel ennek. Mint ahogy az ember egyes cselekedeteinek minden hajtóereje szükségképpen az ember fején megy keresztül és akaratának indítóokaivá változik át, hogy őt cselekvésre késztesse, úgy a polgári társadalom minden szükségletének – akármelyik osztály van is éppen uralmon – az államakaraton kell keresztülmennie, hogy törvények formájában általános érvényre tegyen szert. Ez a dolog formai oldala, amely magától értetődik; a kérdés csak az, mi a tartalma ennek a csupán formai akaratnak – akár az egyes emberének, akár az államénak –, és honnan ered ez a tartalom, miért akarják éppen ezt és nem valami mást. És ha itt tovább kérdezősködünk, azt találjuk, hogy a modern történelemben az államakaratot nagyjában és egészében a polgári

társadalom változó szükségletei, egyik vagy másik osztály túlnyomó hatalma, végső fokon a termelőerők és a csereviszonyok fejlődése határozza meg.

De ha az állam még a maga óriási termelési és közlekedési eszközeivel rendelkező modern korunkban sem önálló terület önálló fejlődéssel, hanem fennállása és fejlődése végső fokon a társadalom gazdasági életfeltételeiből magyarázandó, még sokkal inkább kell ennek állnia minden ezelőtti korra nézve, amikor az emberek anyagi életének termelését még nem ezekkel a gazdag segédeszközökkel folytatták, amikor tehát e termelés szükségszerűségének még nagyobb uralmat kellett gyakorolnia az embereken. Ha az állam még ma is, a nagyipar és a vasutak korában, nagyjában és egészében csak a reflexe – összefoglaló formában – a termelésen uralkodó osztály gazdasági szükségleteinek, még sokkal inkább így kellett lennie olyan korszakban, amikor egy-egy emberi nemzedék kénytelen volt összélettartamának sokkal nagyobb részét anyagi szükségletei kielégítésére fordítani, tehát jóval inkább függött tőlük, mint manapság mi. Az ezelőtti korszakok történetének vizsgálata, mihelyt komolyan kiterjeszkedik erre az oldalra, a legbőségesebben megerősíti ezt; itt azonban ennek tárgyalására magától értetődőleg nem térhetünk ki.

Ha az államot és az államjogot meghatározzák a gazdasági viszonyok, akkor magától értetődőleg meghatározzák a magánjogot is, amely lényegében csak szentesíti az egyesek közötti fennálló, az adott körülmények mellett normális gazdasági vonatkozásokat. De a forma, melyben ez történik, igen különböző lehet. Megtarthatják nagyrészt – mint Angliában az egész nemzeti fejlődéssel összhangban történt – a régi feudális jog formáit és megtölthetik őket polgári tartalommal, sőt a feudális elnevezésnek egyenesen polgári értelmet is tulajdoníthatnak; de alapul vehetik – mint a kontinentális Nyugat-Európában – az árukat termelő társadalom első világjogát, a római jogot is, amely felülmúlhatatlan szabatossággal kidolgozta az egyszerű árubirtokosok minden lényeges jogviszonyát (vevő és eladó, hitelező és adós, szerződés, kötelezettség stb.). Ennek során megtehetik, hogy – egy még kispolgári és félfeudális társadalom hasznára és javára – vagy egyszerűen a bírósági gyakorlat útján lesüllyesztik e társadalom színvonalára (közönséges jog), vagy pedig állítólag felvilágosodott, moralizáló jogászok segítségével feldolgozzák e társadalmi színvonalnak megfelelő külön törvénykönyvvé, amely ilyen körülmények között még jogi szempontból is rossz lesz (porosz Landrecht); megtehetik azonban ennek során azt is, hogy egy nagy polgári forradalom után, éppen ennek a római jognak az alapzatán, kidolgozzák a burzsoá társadalomnak olyan klasszikus törvénykönyvét, amilyen a francia Code civil. Ha tehát a polgári jogrendelkezések csak a társa-

dalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, ez a körülmények szerint jól vagy rosszul történhetik.

Az állam úgy mutatkozik meg előttünk, mint az első ideológiai hatalom az ember felett. A társadalom egy szervet teremt közös érdekeinek védelmére belső és külső támadásokkal szemben. Ez a szerv az államhatalom. Alighogy keletkezett, ez a szerv máris önállósítja magát a társadalommal szemben, mégpedig annál inkább, minél inkább egy meghatározott osztály szervévé lesz, minél inkább közvetlenül érvényre juttatja ennek az osztálynak az uralmát. Az elnyomott osztály harca az uralkodó osztály ellen szükségszerűen politikai harccá lesz, olyan harccá, mely mindenekelőtt ezen osztály politikai uralma ellen irányul; az a tudat, hogy ez a politikai harc összefügg gazdasági talapzatával, eltompul és egészen veszendőbe is mehet. S ha a résztvevőknél nem is teljesen így áll a dolog, a történetíróknál ez majdnem mindig bekövetkezik. A római köztársaságon belüli harcokról szóló régi források közül csak Appianosz mondja meg tisztán és világosan, hogy végül is miről volt itt szó – mármint hogy a földtulajdonról.[334]

Az állam azonban, mihelyt önálló hatalommá vált a társadalommal szemben, csakhamar további ideológiát teremt. A hivatásos politikusoknál, az államjog teoretikusainál és a magánjogászoknál ugyanis még inkább veszendőbe megy a gazdasági tényekkel való összefüggés. Mivel a gazdasági tényeknek minden egyes esetben jogi indítékok formáját kell ölteniök, hogy törvényi formában lehessen őket szentesíteni, és mivel ennek során magától értetődőleg tekintettel kell lenni a már érvényben levő egész jogrendszerre is, azért úgy vélik, hogy a jogi forma minden és a gazdasági tartalom semmi. Az államjogot és a magánjogot úgy kezelik, mint önálló területeket, amelyeknek megvan a maguk független történelmi fejlődése, és amelyeket minden belső ellentmondás következetes kiirtásával önmagukban lehet és kell rendszeresen tárgyalni.

Még magasabb, vagyis az anyagi, gazdasági alapzattól még jobban eltávolodó ideológiák a filozófia és vallás formáját öltik. Itt a képzeteknek anyagi létezési feltételeikkel való összefüggése mind szövevényesebbé, közbülső tagok beékelődése folytán egyre homályosabbá lesz. De létezik. Ahogy a reneszánsz egész kora, a XV. század közepe óta, úgy az azóta új életre ébredt filozófia is a városok, tehát a polgárság lényegi terméke volt, tartalma lényegileg csak azoknak a gondolatoknak a filozófiai kifejezése volt; amelyek megfeleltek a kis- és középpolgárság nagyburzsoáziává fejlődésének. A múlt századi angoloknál és franciáknál, akik gyakran éppúgy politikai gazdászok, mint filozófusok voltak, ez világosan kitűnik, s a hegeli iskolánál fentebb kimutattuk.

Térjünk azonban ki még röviden a vallásra, mert ez az anyagi élettől a legmesszebb áll és látszólag a legidegenebb tőle. A vallás őserdeien régi időben keletkezett az embereknek saját természetükről és az őket környező külső természetről alkotott félreértéses, őserdő-eredeti képzeteiből. De minden ideológia, ha már egyszer megvan, az adott képzetanyaghoz kapcsolódva fejlődik és ezt továbbfejleszti; különben nem volna ideológia, vagyis gondolatokkal mint önálló, függetlenül fejlődő, csak saját törvényeiknek alávetett lényegiségekkel való foglalkozás. Hogy e gondolatfolyamat menetét végül is azoknak az embereknek az anyagi életfeltételei határozzák meg, akiknek a fejében ez a folyamat végbemegy, ennek szükségszerűen ők maguk nem jutnak tudatára, mert különben az egész ideológiának vége volna. Ezek az eredeti vallásos képzetek tehát, amelyek többnyire közösek minden rokon népcsoportnál, a csoport szétválása után minden népnél sajátságosan fejlődnek a számára adott életfeltételek szerint, s ezt a folyamatot népcsoportok egész soránál, főleg az árja (úgynevezett indoeurópai) népcsoportnál részleteiben kimutatta az összehasonlító mitológia. Az így mindegyik népnél megalkotott istenek nemzeti istenek voltak; birodalmuk nem terjedt messzebbre az általuk védelmezendő nemzeti területnél, melynek határain túl más istenek kétségbevonhatatlan szava döntött. Csak addig élhettek az elképzelésben, ameddig a nemzet fennállt; a nemzet pusztulásával ők is buktak. A régi nemzetiségeknek ezt a pusztulását magával hozta a római világbirodalom; ennek gazdasági keletkezésfeltételeit itt nem tehetjük vizsgálat tárgyává. A régi nemzeti istenek hanyatlásnak indultak, még a római istenek is, akik úgyszintén csak Róma városának szűk körére voltak szabva; az a szükséglet, hogy a világbirodalmat világvallással egészítsék ki, világosan kitűnik ama kísérletekben, hogy minden némiképpen is tisztes idegen istennek Rómában elismerést és oltárokat biztosítsanak a honi istenek mellett. De új világvallást nem ilyképpen csinálnak, császári rendeletekkel. Az új világvallás, a kereszténység, szép csendesen már kialakult az általánosított keleti, főleg zsidó teológia és a vulgarizált görög, főleg sztoikus filozófia keverékéből. Hogy milyen volt eredetileg, azt nagy fáradsággal újólag kell kikutatnunk, mert ránk maradt hivatalos alakja csak az, amelyben államvallássá lett, s amellyé e célra a nicaeai zsinat[335] átgyúrta. Elég az hozzá: az a tény, hogy már 250 év elteltével államvallássá lett, bizonyítja, hogy a korviszonyoknak megfelelő vallás volt. A középkorban pontosan abban a mértékben, amelyben a feudalizmus kifejlődött, az ennek megfelelő vallássá képződött ki, megfelelő feudális hierarchiával. És amikor a polgárság kialakult, a feudális katolicizmussal szemben kifejlődött a protestáns eretnekség, először Dél-Franciaországban az albigenseknél[336], az ottani városok legnagyobb

virágzása idején. A középkor az ideológia minden egyéb formáját: a filozófiát, a politikát, a jogtudományt a teológiához csatolta, a teológia alosztályává tette. Ezzel minden társadalmi és politikai mozgalmat arra kényszerített, hogy teológiai formát öltsön; a tömegek előtt, amelyeknek lelkületét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallási mezben kellett bemutatni, hogy nagy vihart támaszthassanak. És ahogy a polgárság kezdettől fogva létrehozta a maga függelékét vagyontalan, semmilyen elismert rendhez sem tartozó városi plebejusokból, napszámosokból és mindenféle szolgaszemélyzetből, a későbbi proletariátus előfutáraiból, úgy az eretnekség is már korán kettéoszlik egy polgári mérsékelt eretnekségre és egy plebejus forradalmira, melytől a polgári eretnekek is irtóztak.

A protestáns eretnekség kiirthatatlansága megfelelt a feltörekvő polgárság legyőzhetetlenségének; amikor ez a polgárság eléggé megerősödött, a feudális nemességgel vívott, addig túlnyomóan helyi jellegű harca kezdett nemzeti méreteket ölteni. Az első nagy akció Németországban ment végbe – az úgynevezett reformáció. A polgárság nem volt sem elég erős, sem elég fejlett ahhoz, hogy a többi lázadó rendet – a városok plebejusait, az alsóbb nemességet és a parasztokat falun – a maga zászlaja alatt egyesíthesse. Először a nemességet verték le; a parasztok felkelésben törtek ki, s felkelésük a csúcspontja ennek az egész forradalmi mozgalomnak; a városok cserbenhagyták őket, és így a forradalom elbukott a fejedelmek seregeivel szemben, az egész nyereséget pedig ezek a fejedelmek zsebelték be. Ettől kezdve Németország három évszázadra eltűnik a történelembe önállóan beavatkozó országok sorából. De a német Luther mellett ott volt a francia Calvin; igazi francia élességgel előtérbe állította a reformáció polgári jellegét, republikanizálta és demokratizálta az egyházat. Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció a genfi, a hollandiai, a skóciai republikánusoknak zászlóul szolgált, felszabadította Hollandiát Spanyolország és a német birodalom uralma alól és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, amely Angliában játszódott le. Itt a kálvinizmus az akkori polgárság érdekei igazi vallási palástjának bizonyult és ezért nem is jutott teljes elismeréshez, amikor a forradalom 1689-ben a nemesség egy részének a polgárokkal való kompromisszumával[337] végződött. Az angol államegyházat helyreállították, de nem korábbi alakjában, mint olyan katolicizmust, melynek a király a pápája, hanem erősen kálvinizálva. A régi államegyház a vidám katolikus vasárnapot ünnepelte és az unalmas kálvinista vasárnap ellen harcolt, az új, elpolgáriasodott államegyház behozta az utóbbit, mely még ma is ékesíti Angliát.

Franciaországban 1685-ben elnyomták, katolikussá tették vagy elűzték a kálvinista kisebbséget;[338] de mi haszna volt? Már akkor javában munkálkodott a szabadgondolkodó Pierre Bayle, és 1694-ben megszületett Voltaire. XIV. Lajos erőszakos rendszabálya csak megkönnyítette a francia polgárságnak, hogy forradalmát a fejlett burzsoáziához egyedül hozzámért vallástalan, kizárólag politikai formában vívhassa meg. Protestánsok helyett szabadgondolkodók ültek a nemzetgyűlésekben. Ezzel a kereszténység a végső szakába lépett. Képtelenné vált arra, hogy valamely haladó osztály törekvéseinek továbbra is ideológiai palástul szolgáljon; mindinkább az uralkodó osztályok kizárólagos birtokává lett; s ezek puszta kormányzási eszközül alkalmazzák, mellyel az alsóbb osztályokat kordában tartják. Emellett aztán a különböző osztályok mindegyike a neki megfelelő vallást használja: a földbirtokos junkerok a katolikus jezsuitaságot vagy a protestáns ortodoxiát, a liberális és radikális burzsoák a racionalizmust, és egyre megy, hogy hisznek-e ezek az urak ki-ki a maga vallásában vagy sem.

Látjuk tehát: a vallás, mihelyt egyszer kialakult, mindig tartalmaz hagyományos anyagot, mint ahogy minden ideológiai területen nagy konzervatív hatalom a tradíció. De a változások, melyek ezen az anyagon végbemennek, az osztályviszonyokból, tehát azoknak az embereknek a gazdasági viszonyaiból fakadnak, akik ezeket a változásokat végbeviszik. És ennyi itt elégséges.

Az előbbiekben nem adhattam mást, mint a marxi történetfelfogás általános vázlatát, legfeljebb még néhány illusztrációt. A bizonyítékot magán a történelmen kell szolgáltatni, és bátran mondhatom, hogy más írások már elegendő bizonyítékot szolgáltattak. De ez a felfogás a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, ahogyan a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak szükségtelenné, hanem lehetetlenné is tesz. Amin mindenütt megfordul a dolog: összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és történelemből kiűzött filozófia számára akkor már csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi belőle még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan, a logika és dialektika.

Az 1848-as forradalommal a „művelt" Németország útilaput kötött az elmélet talpa alá és áttért a gyakorlat talajára. A kézi munkán nyugvó kisipart és a manufaktúrát valóságos nagyipar váltotta fel; Németország újra megjelent a világpiacon; az új kisnémet birodalom[339] kiküszöbölte legalább a legkiáltóbb visszásságokat, melyeket a kisállamosdi, a feudaliz-

mus-maradványok és a bürokrata gazdálkodás e fejlődés útjába gördítettek. De amilyen mértékben a spekuláció kivonult a filozófiai dolgozószobából, hogy templomát az értéktőzsdén építse fel, olyan mértékben vesztette el a művelt Németország azt a nagy elméleti érzéket is, amely legmélységesebb politikai lealacsonyodása idején[340] Németország dicsősége volt – az érzéket a tisztán tudományos kutatás iránt, függetlenül attól, hogy az elért eredmény gyakorlatilag értékesíthető volt-e vagy sem, a rendőrség ellenezte-e vagy sem. Habár a német hivatalos természettudomány, nevezetesen a részletkutatás terén, megmaradt a kor színvonalán, de már a „Science" című amerikai folyóirat is joggal megjegyzi, hogy ha az egyes tények közötti nagy összefüggésekről, törvényekké általánosításukról van szó, ezen a téren a döntő előrelépéseket most nem Németországban teszik, mint régebben, hanem sokkal inkább Angliában. És a történelmi tudományok terén, a filozófiát beleértve, a klasszikus filozófiával együtt a régi kíméletlen teoretikus szellem még inkább eltűnt; gondolatnélküli eklekticizmus, aggodalmas tekintet karrierre és jövedelemre, le egészen a legközönségesebb stréberségig – ez lépett a helyébe. E tudomány hivatalos képviselői a burzsoáziának és a fennálló államnak leplezetlen ideológusai lettek – mégpedig olyan időben, amikor mindkettő nyílt ellentétben áll a munkásosztállyal.

És csak a munkásosztálynál van meg továbbra is csorbítatlanul a német elméleti érzék. Itt nem lehet kiirtani; itt nincsenek tekintettel karrierre, profitcsinálásra, kegyes felső pártfogásra; ellenkezőleg, minél kíméletlenebbül és elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább összhangban áll a munkások érdekeivel és törekvéseivel. Az új irány, amely a munka fejlődéstörténetében felismerte a kulcsot a társadalom egész történetének megértéséhez, eleve kiváltképpen a munkásosztályhoz fordult és itt olyan fogékonyságra talált, melyet a hivatalos tudománynál nem keresett és nem is várt. A német klasszikus filozófia örököse a német munkásmozgalom.

Nyilatkozat a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségének[341]

Minthogy a St. Louis-i „Missouri Republican"-ben tudósítás jelent meg egy beszélgetésről, amelyet e lap levelezője folytatott velem, ezzel kapcsolatosan a következőt kell megjegyeznem:

Kétségtelenül felkeresett engem e lap képviselőjeként bizonyos McEnnis úr és különböző dolgokról kikérdezett, de *becsületszóra* megígérte, hogy egyetlen sort sem ad nyomdába anélkül, hogy előzetesen meg ne mutatná nekem. Ezzel szemben nem mutatkozott újból nálam. Ezért ezennel kijelentem, hogy a közleményéért mindennemű felelősséget el kell hárítanom, annál is inkább, mivel alkalmam volt meggyőződni arról, hogy McEnnis úr a szükséges előismeretek hiányában a legjobb akarattal sem lehetne képes kijelentéseimet helyesen megérteni.

London.

Eine Erklärung an die Redaktion
der „New Yorker Volkszeitung"

A megírás ideje: 1886 április 29.

A megjelenés helye: „New Yorker Volkszeitung", 1886 július 8. (162.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

[Az üveggyári munkások sztrájkja Lyonban]

A francia köztársasági kormány[342] úgy látszik eltökélte, hogy minden lehető módon bebizonyítja: van annyira a tőkések kormánya, mint bármelyik elődje. Nem éri be azzal, hogy Decazeville-ben a bányatársaság oldalára állt,[343] most még erőszakosabban lép fel Lyonban. Ott sztrájk folyik egy üveggyárban; néhány sztrájktörő tovább dolgozik és biztonság okából a gyárban van elszállásolva. Amikor egyiküknek – egy Litner nevű német anarchistának – a bútorát a gyárba szállították, a sztrájkolók gúnyos pisszegéssel követték. Alig hogy a bútoros kocsi belül volt a gyáron és a kapu becsukódott, az ablakból tüzet nyitottak a kint állókra – revolvergolyók és öregsörétes lövedékek röpködtek minden irányba és mintegy harminc embert megsebesítettek. A tömeg természetesen szétszóródott. Ekkor a rendőrség és az igazságszolgáltatási hatóságok beavatkoztak. De nem azért, hogy letartóztassák a tőkést és zsoldosait, akik lőttek, – ó nem!, a sztrájkolók közül tartóztattak le jó néhányat, amiért gátolták a munka szabadságát! Ez az ügy, amely e pillanatban vált ismeretessé, óriási izgalmat okozott Párizsban. Decazeville a szocialistákra leadott szavazatok számát Párizsban 30 000-ről 100 000-re növelte,[344] és még nagyobb hatása lesz ennek a véröntásnak a Lyon melletti La Mulatière-ben*.

A megírás ideje: 1886 május 8. és 14. között
A megjelenés helye: „The Commonweal",
1886 május 15. (II. köt. 18.) sz.
Eredeti nyelve: angol
Aláírás: F. E.

* *A „Commonweal"-ben*: La Malotier Gray-ben – *Szerk.*

Európa politikai helyzete[345]

1878* március havában Disraeli négy páncélos hajót küldött a Boszporuszba; csupán a jelenlétük elegendő volt ahhoz, hogy feltartóztassa az oroszok diadalmenetét Konstantinápolyba és ronggyá tépje a San Stefano-i szerződést. A berlini béke egy időre rendezte a helyzetet Keleten.[346] Bismarcknak sikerült megegyezést létrehoznia az orosz és az osztrák kormány között. Eszerint Ausztria suba alatt uralkodnék majd Szerbiában; Bulgáriát és Ruméliát viszont átengednék Oroszország túlnyomó befolyásának. Ez azt sejtetné, hogy ha Bismarck később megengedné, hogy az oroszok elfoglalják Konstantinápolyt, ugyanakkor Ausztriának szánná Szalonikit és Makedóniát.

De ezenkívül Ausztriának adták Boszniát, ahogy Oroszország 1794-ben a poroszok és az osztrákok kezére adta a voltaképpeni Lengyelország legnagyobb részét, hogy azután 1814-ben visszavegye.[347] Bosznia örökös vérveszteség forrása volt Ausztria számára, a viszály almája Magyarország és Nyugat-Ausztria között, mindenekelőtt pedig *bizonyítékul szolgált Törökországnak*, hogy az osztrákok, akárcsak az oroszok, Lengyelország sorsát szánják neki. Törökország most már nem bízhatott Ausztriában: ez jelentős győzelme volt az orosz kormány politikájának.

Szerbiának ugyan szlávbarát, következésképpen oroszbarát hajlandóságai voltak, de felszabadulása óta polgári fejlődésének minden eszközét Ausztriából meríti. Fiatalsága osztrák egyetemeken tanul; a bürokratikus rendszert, a törvénykönyvet, a bírósági eljárást, az iskolákat mind osztrák mintákról másolta. Ez természetes is volt. De Bulgáriában Oroszországnak meg kellett akadályoznia ezt az utánzást; nem akarta Ausztria számára kikaparni a gesztenyét a tűzből. Bulgáriát tehát orosz satrapátusként szervezték meg. Az igazgatás, a tisztek és altisztek, a hivatalnokok, egyszóval az egész rendszer orosz lett; Battenberg, akit rákényszerítettek Bulgáriára, III. Sándornak volt az unokafivére.

Az orosz kormánynak először közvetlen, majd közvetett uralma elegendő

---

* *A „Socialiste"-ban*: 1879 – *Szerk.*

volt ahhoz, hogy nem egészen négy év alatt lelohassza a bolgárok minden rokonszenvét Oroszország iránt, amely pedig nagy és lelkes volt. A lakosság mindjobban berzenkedett a „felszabadítók" arcátlansága ellen; és még Battenberg is – akinek nem voltak politikai eszméi, aki puha jellemű ember volt és egyebet sem kívánt, mint a cárt szolgálni, de megkövetelte, hogy tekintettel legyenek rá – egyre engedetlenebb lett.

Időközben Oroszországban a dolgok tovább fejlődtek; a kormány erőszakos rendszabályokkal egy időre sikeresen szétverte és dezorganizálta a nihilistákat. De ez nem volt elegendő, szüksége volt a közvélemény támogatására, el kellett terelnie az emberek figyelmét a szemük láttára növekvő belső társadalmi és politikai nyomorúságról, egyszóval némi hazafias ábrándképre volt szüksége. III. Napóleon alatt a Rajna balpartja szolgált arra, hogy kifelé levezesse a forradalmi szenvedélyeket; az orosz kormány most ugyanígy Konstantinápoly meghódításával, a törökök által elnyomott szlávok „felszabadításával" és egy Oroszország fennhatósága alatt álló nagy föderációban történő egyesítésükkel kecsegtette az aggódó és nyugtalan népet. De ennek az ábrándképnek a felidézése nem volt elegendő, valamit tenni is kellett, hogy azt a realitás világába hozza.

A körülmények kedvezők voltak erre. Elzász és Lotaringia annektálása elhintette a viszály magvait Franciaország és Németország között; úgy tűnt, hogy ez szükségképpen e két hatalom semlegesítését eredményezi. Ausztria egymagában nem vehette fel a harcot Oroszországgal, mert leghatásosabb támadó fegyverét, a lengyelek harcbahívását, Poroszország mindig is elgáncsolná. Bosznia megszállása, elrablása új Elzász lett Ausztria és Törökország között. Olaszország a legtöbbet kínálóé volt, vagyis Oroszországé, amely felajánlotta neki Trentinót és Isztriát, Dalmáciával és Tripolisszal egyetemben. És Anglia? A békés, oroszbarát Gladstone hallgatott Oroszország csábító szavára; a béke kellős közepén *elfoglalta Egyiptomot*,[348] amivel Angliát örökös viszályba sodorta Franciaországgal, és amivel ráadásul *lehetetlenné tette a törökök szövetkezését az angolokkal, kifosztóikkal*, akik eltulajdonítottak egy török hűbérbirtokot: Egyiptomot. Ezenkívül az oroszok ázsiai előkészületei már eléggé előrehaladtak ahhoz, hogy háború esetén sok gondot okozzanak az angoloknak Indiában. Az oroszoknak sohasem kínálkozott ennyi esélyük: diplomáciájuk az egész vonalon diadalmaskodott.

A bolgároknak az orosz zsarnokság elleni lázadása alkalmul szolgált a hadjárat megindítására. 1885 nyarán felvillantották a bolgárok és a ruméliaiak szeme előtt a San Stefano-i békében kilátásba helyezett egyesülésük lehetőségét, melyet a berlini szerződés megvont tőlük. Ha újból a felszabadító

Oroszország karjaiba vetik magukat, mondták nekik, akkor az orosz kormány teljesíteni fogja küldetését és létrehozza ezt az egyesülést; de ehhez mindenekelőtt az kell, hogy a bolgárok elkergessék Battenberget. Battenberget idejekorán figyelmeztették; szokása ellenére gyorsan és erélyesen cselekedett: létrehozta, de a saját javára, azt az egyesülést, amelyet Oroszország ellene akart létrehozni. Azóta könyörtelen háborúzás folyik közte és a cár között.

Ezt a háborút eleinte alattomban és közvetett módon vívták. A balkáni kis államokra vonatkozóan feleleventették Louis Bonaparte szépséges tanát, mely szerint akkor, ha egy eddigelé széttagolt nép — mondjuk Itália vagy Németország — egyesül és nemzetté alakul, a többi államnak — mondjuk Franciaországnak — területi kompenzációkra van joga. Szerbia lépre ment és hadat üzent a bolgároknak; Oroszország meg diadalmaskodott, mert ez a háború, melyet saját érdekében robbantott ki, a világ szemében Ausztria védnöksége alatt zajlott le, mely nem merte megakadályozni, attól félvén, hogy Szerbiában az orosz párt kerül hatalomra. Oroszország a maga részéről dezorganizálta a bolgár hadsereget, visszahívta valamennyi orosz tisztet, vagyis az egész vezérkart és az összes magasrangú tiszteket, a zászlóaljparancsnokokat is beleértve.

De a bolgárok — orosz tisztek nélkül és ketten harcolva három ellen — minden várakozás ellenére tönkreverik a szerbeket és kivívják az elképedt Európa tiszteletét és csodálatát. E győzelmek két oknak köszönhetők. Először is Alexander Battenberg gyenge politikus volt ugyan, de jó katona; úgy hadakozott, ahogyan a porosz iskolában tanulta, míg a szerbek osztrák mintaképeik stratégiáját és taktikáját követték. Ez tehát az 1866-os csehországi hadjárat[349] második kiadása volt. Azután pedig a szerbek hatvan éve éltek e bürokratikus osztrák uralom alatt, mely anélkül, hogy erős burzsoáziát és független parasztságot alakított volna ki (a parasztokat már mind jelzálogadósság terheli), tönkretette és szétzilálta annak a nemzetségi közösségnek a maradványait is, mely erősségük volt a törökök ellen vívott harcaikban. A bolgároknál viszont a törökök ezeket az őseredeti intézményeket érintetlenül hagyták: ez vitézi fölényük magyarázata.

Oroszország tehát újabb kudarcot vall; újra kell kezdeni. A szlávbarát sovinizmus, melyet a forradalmi elem ellensúlyozására szítottak fel, napról napra erősödött és már a kormányt fenyegető veszéllyé vált. A cár a Krímbe utazik és az orosz újságok hírül adják, hogy valami nagy dolgot fog művelni; a szultán megnyerésére törekszik, bebizonyítván neki, hogy egykori szövetségesei (Ausztria és Anglia) elárulják és kifosztják őt, Franciaország pedig Oroszország uszályába került és annak kénye-kedvétől függ. A szultán azon-

ban süketnek tetteti magát, s Nyugat- és Dél-Oroszország óriási fegyverkészleteit egyelőre nincs mire felhasználni.

A cár visszatér a Krímből (ez év májusában*). De közben a sovinizmus árja még magasabbra csap, és a kormány, mely képtelen ezt az egyre terjedő mozgalmat elfojtani, mindinkább annak sodrába kerül; olyannyira, hogy kénytelen megengedni Moszkva polgármesterének**, hogy *a cárhoz intézett beszédében* nyíltan szóvá tegye Konstantinápoly meghódítását.[350] A generálisok befolyása és *pártfogása* alatt álló sajtó nyíltan hangoztatja: erélyes akciót vár a cártól Ausztria és Németország ellen, melyek e hódítást megakadályozzák, a kormány pedig már nem meri a sajtót elhallgattatni. A szlávbarát sovinizmus hatalmasabb a cárnál; a cár kénytelen engedni, mert fél a forradalomtól, attól, hogy a szlávbarátok szövetkeznek az alkotmánypártiakkal, a nihilistákkal és végül minden elégedetlennel.

A súlyos pénzügyi bajok még bonyolultabbá teszik a helyzetet. Senki sem akar kölcsönt nyújtani ennek a kormánynak, amely 1870-től 1875-ig 1 milliárd 750 000 frank összegű kölcsönt vett fel Londonban és Európa békéjét fenyegeti. Két vagy három évvel ezelőtt Bismarck segítségével 375 millió frank összegű kölcsönhöz jutott Németországban, de ezt már régen felélte; Bismarck aláírása nélkül pedig a németek egy lyukas fityinget sem adnak neki. Ám ez az aláírás megalázó feltételek nélkül többé nem kapható. A belföldi bankóprés túl sokat gyártott, az ezüstrubel 4 frankot, a papírrubel 2,20 frankot ér. A fegyverkezés őrületes pénzbe kerül.

Egy szóval cselekedni kell. – Vagy Konstantinápoly felé vezető siker, vagy forradalom. – Giers felkereste Bismarckot és feltárta előtte a helyzetet, melyet az igen jól megért. Ausztria iránti kíméletből szívesen visszatartotta volna a cári kormányt, melynek telhetetlensége aggasztja. *De az oroszországi forradalom a bismarcki rezsim bukását jelenti.* A reakció hatalmas tartalékserege: Oroszország nélkül a kurtanemesek poroszországi uralma egy napig sem tartana. Az oroszországi forradalom menten megváltoztatná a németországi helyzetet; egy csapásra véget vetne a Bismarck mindenhatóságába vetett vak hitnek, mely biztosítja számára az uralkodó osztályok támogatását; megérlelné a forradalmat Németországban is.

Bismarck, aki tudja, hogy egész rendszerének alapzata a cárizmus létezése, nagy sietve Bécsbe utazott, hogy közölje barátaival: ilyen veszéllyel szembekerülve hiúsági kérdések miatt nem vesztegethetik tovább az időt, engedni kell a cárnak némi látszatdiadalt, és Ausztriának és Németország-

* *A „Socialiste"-ban*: júniusában – *Szerk.*

** N. A. Alekszejev. – *Szerk.*

nak saját jól felfogott érdekében térdet kell hajtania Oroszország előtt. Egyébiránt, ha az osztrák urak mindenáron be akarnak avatkozni Bulgária ügyeibe, ő mossa kezeit; majd meglátják hová vezet ez. Kálnoky beadja a derekát, Alexander Battenberget feláldozzák, Bismarck pedig siet személyesen megvinni a hírt Giers-nek.

Sajna, a bolgárok olyan politikai tehetséget és erélyt tanúsítanak, ami váratlan és tűrhetetlen egy szláv nemzetnél, melyet „a szent Oroszország szabadított fel". Battenberget éjnek idején letartóztatják, a bolgárok viszont letartóztatják az összeesküvőket, kineveznek egy tehetséges, erélyes és megvesztegethetetlen kormányt, — végképp tűrhetetlen tulajdonságok egy alig hogy felszabadult nemzetnél; Battenberget visszahívják; az kimutatja, hogy micsoda puhány, és kereket old. De a bolgárok javíthatatlanok. Akár Battenberggel, akár nélküle, szembeszállnak a cár legfelsőbb parancsaival és a hősies Kaulbarst egész Európa színe előtt csúffá teszik.[351]

Képzelhetik a cár dühét. Miután meghajlította Bismarckot, megtörte az osztrák ellenállást, most ez a csak tegnap óta előkerült kis nép állja útját, amely a „függetlenségét" neki vagy apjának köszönheti, és amely nem akarja megérteni, hogy ez a függetlenség csak azt jelenti, hogy vakon engedelmeskednie kell a „felszabadító" parancsainak. A görögök és a szerbek is hálátlanok voltak, de a bolgárok nem ismernek határt. Komolyan venni a függetlenségüket! Micsoda gaztett!

Hogy meneküljön a forradalomtól, a szegény cár kénytelenségből újabb lépést tesz előre. De minden lépés egyre veszedelmesebb, mert európai háborút kockáztat vele, amit az orosz diplomácia mindig is el akart kerülni. Bizonyos, hogy ha az orosz kormány közvetlenül beavatkozik Bulgáriában, és ha ebből utóbb bonyodalmak származnak, el fog érkezni egy pillanat, amikor az orosz és az osztrák érdekek ellenségessége nyíltan kirobban. Akkor már lehetetlen lesz a háborút lokalizálni, a háború általánossá válik. Az Európát kormányzó gazfickók becsületességét ismerve, lehetetlen előrelátni, hogyan csoportosul majd a két tábor. Bismarck képes Ausztria ellen az oroszok oldalára állni, ha másképp nem késleltetheti az oroszországi forradalmat. De valószínűbb, hogy ha kitör a háború Oroszország és Ausztria között, Németország ez utóbbi segítségére fog sietni, hogy annak teljes szétzúzását megakadályozza.

Közben tavaszig — mert télen, április előtt, az oroszok nem indíthatnak nagy hadjáratot a Dunánál — a cár azon munkálkodik, hogy hálójába kerítse a törököket, s Ausztria és Anglia árulása Törökországgal szemben megkönnyíti a dolgát. Célja az, hogy elfoglalja a Dardanellákat és így orosz tóvá változtassa a Fekete-tengert, megközelíthetetlen menedékké tegye hatalmas

flották szervezésére, amelyek innen kifutva uralkodhatnának a Napóleon által „francia tónak" nevezett Földközi-tenger felett. De idáig a cár még nem jutott el, bár szófiai hívei elárulták titkos gondolatát.

Íme, ez a helyzet. Az oroszországi forradalmat elkerülendő, a cárnak meg kell szereznie Konstantinápolyt; Bismarck tétovázik, módot szeretne találni mindkét eshetőség elkerülésére.

És Franciaország?

A francia hazafiak, akik tizenhat év óta revansról álmodoznak, úgy vélik, mi sem természetesebb, mint megragadni a netán kínálkozó alkalmat. De a mi pártunk szempontjából ez a kérdés nem ilyen egyszerű; s nem egyszerűbb a soviniszta urak szempontjából sem. Oroszországgal szövetségben és annak égisze alatt revans-háborút vívni, ez forradalomhoz vagy ellenforradalomhoz vezethetne Franciaországban. – Forradalom esetén, mely hatalomra juttatná a szocialistákat, az oroszokkal kötött szövetség széthullana. Először is *az oroszok azonnal békét kötnének Bismarckkal, hogy a németekkel együtt rávessék magukat a forradalmi Franciaországra.* Azután pedig Franciaország nem azért juttatná hatalomra a szocialistákat, hogy háborúval megakadályozza a forradalmat Oroszországban. Ez az eshetőség azonban aligha valószínű; valószínűbb a *monarchista ellenforradalom.* A cár óhaja: meghitt barátainak, az Orléans-oknak a restaurációja, mert ez az egyedüli kormányzat, amely jó és szilárd szövetség feltételeit kínálja neki. Mihelyt megkezdődött a háború, a monarchista tiszteket szépen felhasználják majd a restauráció előkészítésére. A legkisebb részleges vereség esetén – és lesz ilyen – azt fogják kiáltozni, hogy a köztársaság a hibás, hogy győzelmek kivívásához, Oroszország hátsógondolat nélküli támogatásának elnyeréséhez szilárd, monarchista kormányra, egyszóval VII. Fülöpre* van szükség; a monarchista tábornokok lanyhán cselekszenek majd, hogy a siker elmaradását a köztársasági kormány rovására írhassák; és lám – már helyre is állt a monarchia. Mihelyt VII. Fülöpöt trónra ültették, a királyok és császárok nyomban szót értenek majd és ahelyett, hogy egymást marcangolnák, felosztják majd maguk között Európát és felfalják a kis államokat. Mihelyt megölték a francia köztársaságot, új bécsi kongresszust tartanak majd, ahol talán Franciaország republikánus és szocialista bűneit használják ürügyül arra, hogy teljesen vagy részben megtagadják tőle Elzász–Lotaringiát; a

* Louis-Philippe-Albert d'Orléans. – *Szerk.*

fejedelmek kinevetik majd a republikánusokat, akik naivitásukban elhitték: lehetséges az őszinte szövetség a cárizmus és a köztársaság között.

Igaz-e egyébként, hogy Boulanger tábornok mindenkinek, aki hajlandó meghallgatni, azt mondogatja: „*Háborúra van szükség, hogy megakadályozhassuk a társadalmi forradalmat*"? Ha ez igaz, szolgáljon intelmül a szocialista pártnak. Ennek a jó Boulanger-nak hetvenkedő allűrjei vannak, ami megbocsátható egy katonának, de vajmi silány képet fest politikai szellemiségéről. Nem ő fogja megmenteni a köztársaságot. A szocialisták és az Orléans-ok közül meglehet, hogy az utóbbiakkal egyezik meg, ha biztosítják számára az orosz szövetséget. Mindenesetre *a francia burzsoá republikánusok ugyanolyan helyzetben vannak, mint a cár; felrémlik előttük a társadalmi forradalom kísértete, és menedékül csak egyetlen üdvös eszközt ismernek: a háborút.*

Franciaországban, Oroszországban és Németországban az események számunkra annyira kedvezően alakulnak, hogy e percben csak a status quo* fennmaradását kívánhatjuk. Ha Oroszországban kitörne a forradalom, a legkedvezőbb feltételek együttesét teremtené meg. Egy általános háború ellenben visszavetne bennünket az előre nem látható események birodalmába. Az oroszországi és a franciaországi forradalom késedelmet szenvedne; pártunk Németországban az 1871-es Kommün sorsára jutna. Nem kétséges, hogy a fejlemények végül is számunkra kedvezően fordulnak; de mennyi időveszteséggel, mennyi áldozattal, mennyi leküzdendő új akadállyal.

Nagy erő az, amely Európát háború felé sodorja. A már mindenütt bevezetett porosz katonai rendszer teljes kifejlesztéséhez 12–16 évre van szükség; ennek leforgása után a tartalék-káderek fel vannak töltve fegyverforgatásban kiképzett emberekkel. Ez a 12–16 év már mindenütt letelt; mindenütt van már 12–16 olyan korosztály, amely szolgált a hadseregben. Így hát mindenütt készen állnak, és a németeknek e tekintetben nincsen különös előnyük. Ez annyit jelent, hogy a bennünket fenyegető háborúban tízmillió katonát dobnának a csatatérre. Azután meg az öreg Vilmos valószínűleg meg fog halni. Bismarck azt fogja tapasztalni, hogy helyzete többékevésbé megingott, és *talán azért sürgeti majd a háborút, hogy a helyén maradhasson.* Tény, hogy a tőzsde mindenütt háborúra számít, mihelyt az öreg lehunyja a szemét.

Ha pedig háború lesz, csak azért lesz, hogy megakadályozzák a forradalmat; Oroszországban azért, hogy elejét vegyék az összes elégedetlenek, a szlávbarátok, az alkotmánypártiak, a nihilisták, a parasztok közös akciójá-

* – a fennálló helyzet – *Szerk.*

nak; Németországban azért, hogy Bismarck a helyén maradhasson; Franciaországban azért, hogy visszaszorítsák a szocialisták győzelmes mozgalmát és visszaállítsák a monarchiát.

Francia szocialisták és német szocialisták között nem létezik elzászi kérdés. A német szocialisták nagyon is jól tudják, hogy az 1871-es annexiók, melyek ellen mindig is tiltakoztak, a sarkpontjai voltak Bismarck reakciós politikájának, befelé és kifelé egyaránt. Mindkét ország szocialistáinak egyformán érdekük, hogy a béke fennmaradjon; a háború minden költségét ők fizetnék.

Situation politique de l'Europe

A megírás ideje: 1886 október 25.

A megjelenés helye: „Le Socialiste", 1886 november 6. (63.) sz.

Eredeti nyelve: francia

Aláírás: F. Engels

Johann Philipp Becker

A halál ismét rést ütött a proletárforradalom előharcosainak soraiban. *Johann Philipp Becker* december 7-én Genfben meghalt.

1809-ben Frankenthalban, a bajor Pfalzban született; alig nőtt ki a gyerekcipőből, már a húszas években részt vett hazája politikai mozgalmában. Amikor a júliusi forradalom után, a harmincas évek elején, ez a mozgalom republikánus jelleget öltött, Becker volt az egyik legtevékenyebb és legelszántabb résztvevője. Többször letartóztatták, esküdtszék elé állították, felmentették, végül is menekülnie kellett a győztes reakció elől. Svájcba ment, Bielben telepedett le, elnyerte a svájci polgárjogot. Itt sem maradt tétlen; egyfelől a német munkásegyletek ügyei és a német, az olasz, egyáltalában az európai menekültek forradalmi kísérletei foglalkoztatták; másfelől a svájci demokrácia harca az egyes kantonokban az uralomért. Tudjuk, hogyan folyt ez a harc, kivált a negyvenes évek elején, amikor egy sor fegyveres betörést hajtottak végre az arisztokratikus és klerikális kantonokba. Becker e „puccsok" többségébe többé-kevésbé belebonyolódott, s ezért végül ítélettel tíz évre száműzték honából, Bern kantonból. E kis hadjáratok végül 1847-ben a Sonderbund-háborúban[352] érték el tetőpontjukat; Becker, aki tiszti rangban a svájci hadsereghez tartozott, elfoglalta posztját és a Luzernbe menetelés során ő vezette az előhadát annak a hadosztálynak, amelybe beosztották.

Kitört az 1848. évi februári forradalom; ezt követték az arra irányuló kísérletek, hogy Badent szabadcsapatos hadjáratokkal republikanizálják. Hecker hadjárata[353] idején Becker menekült-légiót alakított, de csak akkor tudott megjelenni a határon, amikor Heckert már visszaverték. Ez a később nagyrészt Franciaországba internált légió szolgáltatta 1849-ben a pfalzi és badeni hadsereg néhány legjobb csapatrészlegének magját.

Amikor 1849 tavaszán Rómában kikiáltották a köztársaságot, Becker e légióból segélyhadat akart szervezni Róma részére. Marseille-be ment, megalakította a kádereket és lépéseket tett a legénység összeszedésére. De amint ismeretes, a francia kormány arra készült, hogy megfojtsa a

római köztársaságot és visszahelyezze a pápát*. Magától értetődött, hogy megakadályozta, hogy római ellenfeleinek segédcsapatokat szállítsanak. Beckernek, aki már hajót bérelt, kategorikusan tudtára adták, hogy hajója fenekébe léket ütnek, mihelyt el akarja hagyni a kikötőt.

Ekkor Németországban kitört a forradalom.[354] Becker azonnal Karlsruhéba sietett, a légió követte és később Böning vezetésével részt vett a harcban, a régi 1848-as légió egy másik része pedig, amelyet Willich Besançonban képzett ki, a Willich-féle szabadcsapatnak lett a magja. Beckert kinevezték az egész badeni népvédelem, tehát az összes sorhadon kívüli csapatok főnökévé, s rögtön nekilátott a szervezésnek. Itt mindjárt beleütközött a reakciós burzsoázia uralma alatt álló kormány és vezetője, Brentano ellenállásába. Parancsait keresztezték, fegyverre és felszerelési tárgyakra irányuló követelését figyelmen kívül hagyták vagy kereken elutasították. A június 6-i kísérlet, hogy a kormányt a forradalmi fegyveres erővel megfélemlítsék – e kísérletben Beckernek igen nagy része volt –, döntetlenül végződött;[355] Beckert és csapatait azonban most Karlsruhéból gyorsan a Neckarhoz küldték az ellenség ellen.

Itt a harc kicsiben már megkezdődött, és közeledett a döntés. Becker a szabadcsapataival és népvédelmi alakulataival megszállta az Odenwaldot. Ágyú és lovasság hiányában csekély számú csapatát a kiterjedt és nehéz terep megszállása végett szét kellett forgácsolnia, és nem tartott magánál annyit, hogy támadóan léphessen fel. Ennek ellenére június 15-én ragyogó ütközetben felszabadította a hirschhorni kastélyban Peucker birodalmi csapatai által körülzárt hanaui tornászokat[356].

Amikor Mierosławski átvette a forradalmi sereg főparancsnokságát, Becker megkapta az 5. hadosztály – teljes egészében népvédelem és gyalogság – parancsnoki tisztét, azzal a megbízással, hogy fejtsen ki ellenállást Peucker hadtestével szemben, amely legalább hatszoros túlerőben volt. De ezt mindjárt követte az első porosz hadtest átkelése a Rajnán Germersheimnél, vele szemben Mierosławski felvonulása és a waghäuseli vereség június 21-én. Becker megszállva tartotta Heidelberget; északról Gröben második porosz hadteste, északkeletről Peucker hadteste nyomult előre, mindegyik több mint 20 000 fő, délnyugaton Hirschfeld poroszai álltak, ugyancsak 20 000-nél többen. S most a waghäuseli menekültek, vagyis a badeni sereg – sorhad és népvédelem – egész hatalmas tömege Heidelberg felé özönlött, hogy a hegyeken át, óriási kerülővel, meglelje a Karlsruhe és Rastatt felé vezető utat, melyet a síkságon eltorlaszoltak előle.

* IX. Pius. – *Szerk.*

Ezt a visszavonulást kellett Beckernek fedeznie – frissen besorozott gyakorlatlan embereivel és, mint mindig, lovasság és ágyú nélkül. Miután a menekülőknek elegendő előnyt hagyott, 22-én este 8 órakor Heidelbergből Neckargemündbe vonult, ahol egy pár órát pihent, 23-án Sinsheimbe érkezett, ahol az ellenséggel szembenállva, csatarendben megint egy pár órai pihenőt engedélyezett, majd aznap este Eppingenbe és 24-én Brettenen át este 8-kor Durlachba, hogy újra belekeveredjék az éppen egyesült pfalzi–badeni sereg rendezetlen visszavonulásába. Itt Becker megkapta a pfalzi csapatok roncsai feletti parancsnokságot is és most már nemcsak Mierosławski visszavonulását kellett fedeznie, hanem Durlachot is tartania kellett, amíg Karlsruhét ki nem ürítik. Mint mindig, ezúttal is tüzérség nélkül hagyták, minthogy a hozzá beosztott tüzérség már elvonult.

Becker, amennyire a sietségben lehetett, elsáncolta Durlachot, s mindjárt másnap reggel (június 25-én) két porosz hadosztály és Peucker birodalmi csapatai három oldalról támadást indítottak ellene. Ő nemcsak visszavert minden támadást, hanem ismételten maga ment át támadásba, jóllehet az ellenség ágyútüzét csak puskatűzzel viszonozhatta, és négyórai harc után, anélkül, hogy a kivezényelt bekerítő oszlopok háborították volna, csak akkor vonult el a legnagyobb rendben, amikor már megkapta a hírt, hogy Karlsruhét kiürítették és megbízatását teljesítette.

Ez minden bizonnyal a badeni–pfalzi hadjárat legragyogóbb epizódja. Olyan emberekkel, akiket többségükben alig 2 3 hét után állítottak csatasorba, akiket mint egészen friss újoncokat rögtönzött tisztek és altisztek alig hogy úgy-ahogy kiképeztek, s akik közt a fegyelemnek alig volt nyoma, Becker a megvert és félig felbomlott hadseregek utóvédjeként 48 óra alatt több mint 80 kilométeres, vagyis 11 német mérföldes menetelést hajtott végre, amely mindjárt éjszakai meneteléssel kezdődött, és az ellenség sorain át Durlachba vezette őket, mégpedig olyan állapotban, hogy másnap reggel meg tudták vívni a poroszokkal a hadjárat azon csekély számú csatáinak egyikét, amelyekben a forradalmi hadsereg teljesen elérte az ütközet célját. Olyan teljesítmény ez, amely öreg csapatoknak is becsületére válnék, ilyen fiatal katonák esetében pedig a legnagyobb mértékben ritka és tiszteletreméltó.

A Murghoz érve, Becker a hadosztályával Rastatt-tól keletre helyezkedett el és becsülettel részt vett a június 29-i és 30-i harcokban. Az eredmény ismeretes; a hatszor akkora létszámú ellenség württembergi területen megkerülte az állást, majd a jobb szárny felől felgöngyölte. A hadjárat most formailag is eldőlt és szükségképp azzal végződött, hogy a forradalmi sereg svájci területre lépett.

Addig Becker főként úgy lépett fel, mint egyszerű demokrata republikánus; de ettől fogva jelentős lépéssel tovább megy. Közelebbi megismerkedése a német „tiszta republikánusokkal", nevezetesen a délnémetekkel, valamint az 1849-es forradalomban szerzett tapasztalatai bebizonyították neki, hogy a jövőben a dolgot másképp kell megfogni. A proletariátus iránti erős rokonszenv, amelyet Becker ifjú kora óta érzett, most szilárdabb alakot öltött; világossá vált előtte, hogy ha a burzsoázia mindenütt a reakciós pártok magját alkotja, akkor csak a proletariátus alkothatja egy valóban forradalmi hatalom magját. Az érzelmi kommunista tudatos kommunista lett.

Még egyszer megpróbált szabadcsapatot alakítani; 1860-ban volt ez, Garibaldi győzelmes szicíliai hadjárata után. Genfből Genovába ment, hogy Garibaldival egyetértésben megtegye az előkészületeket. De Garibaldi gyors előnyomulása és az itáliai hadsereg beavatkozása, amely a győzelem gyümölcsét azután a monarchia javára takarította be, véget vetett a hadjáratnak. Közben általánosan arra számítottak, hogy a következő évben újabb háborúra kerül sor Ausztria ellen. Ismeretes, miként akarta Oroszország Louis-Napoléont és Itáliát arra felhasználni, hogy az 1859-ben be nem fejezett orosz bosszúművet Ausztriával szemben teljessé tegye. Az olasz kormány egy magasrangú vezérkari tisztet küldött Beckerhez Genovába és az olasz hadseregben ezredesi rangot, ragyogó fizetést és javadalmazásokat ajánlott fel neki, és egy általa megalakítandó légió parancsnokságát a várható háborúban, amennyiben hajlandó Németországban propagandát folytatni Olaszország mellett és Ausztria ellen. A proletár Becker azonban ezt kereken elutasította; fejedelmek szolgálatát nem akarta vállalni.

Ez volt az utolsó szabadcsapatos kísérlete. Nem sokkal ezután megalakult a Nemzetközi Munkásszövetség, ennek egyik alapítója Becker volt; jelen volt a híres St. Martin's Hall-i gyűlésen, amelytől az Internacionálé kelteződik.[357] Ő szervezte francia-Svájc német és ottani születésű munkásait, e csoport sajtóorgánumaként megalapította a „Vorboté"-t[358], jelen volt az Internacionálé minden kongresszusán, és élvonalában állt az Alliance de la Démocratie Socialiste[359] meg a svájci Jura bakunyinista anarchistái[360] ellen folytatott harcnak.

Az Internacionálé széthullása után Beckernek kevesebb alkalma nyílt a nyilvános fellépésre. Mindamellett állandóan a munkásmozgalom sűrűjében maradt és kiterjedt levelezése s a gyakori látogatások révén, amelyekben Genfben része volt, szüntelenül befolyásolta annak menetét. 1882-ben egy napig vendégül látta Marxot és a hetvenhétéves férfi még ugyanazon év szeptemberében utazást tett a Pfalzon és Belgiumon át Londonba és Párizs-

ba, amikor is abban az örömben volt részem, hogy tizennégy napig nálam tartózkodott és beszélgethettem vele a régi meg az új időkről. S alig két hónappal utóbb halálát jelenti a távíró!

Becker ritka ember volt. Egyetlen szó jellemzi tökéletesen – ez a szó: *makkegészséges*; testben és szellemben az utolsó percig makkegészséges volt. Ez a daliatermetű, hatalmas testi erejű és amellett szép férfi ugyanolyan harmonikusan fejlesztette ki tanulatlan, de korántsem kiműveletlen szellemét, hála szerencsés adottságának és egészséges tevékenységének, mint a testét. Ama kevesek közé tartozott, akiknek csak saját ösztönös természetüket kellett követniök, hogy helyes úton járjanak. Ezért is tudott olyan könnyen lépést tartani a forradalmi mozgalom minden fejlődésével, és hetvennyolcadik életévében ugyanolyan frissen az első sorban állni, mint a tizennyolcadikban. Ez a fiú, aki már 1814-ben az átvonuló kozákokkal játszott és 1820-ban látta Sandnak, Kotzebue ledöfőjének kivégzését, a húszas évek határozatlan ellenzékiségéből egyre tovább fejlődött és 1886-ban még teljesen a mozgalom magaslatán állott. Amellett nem volt az a komor érzületfitogtató, mint a legtöbb 1848-as „komoly" republikánus, hanem a derűs Pfalz igazi fia, életvidám ember, aki szerette a bort, az asszonyt és a dalt, a fenébe is. A „Nibelungenlied" földjén, Worms környékén nőtt fel és még öreg napjaiban is úgy festett, mint régi hőskölteményünk valamelyik alakja: vidám és csúfondáros, a kardcsapások közben odamondogat ellenfelének, népdalokat költ, ha nincs verekedni valója – ilyen, csakis ilyen lehetett a nyírettyűs Volker.

A legjelentősebb azonban feltétlenül a katonai képessége volt. Badenban határozottan többet végzett, mint bárki más. Míg az állandó hadseregek iskolájában nevelkedett többi tiszt itt vadidegen, számukra szinte irányíthatatlan katonaanyagot talált, Becker az egész szervezőművészetét, taktikáját és stratégiáját a svájci milícia tohonya iskolájában tanulta. Egy néphadsereg nem volt idegen, szükségszerű fogyatékosságai nem voltak szokatlanok a számára. Amikor a többiek elcsüggedtek vagy feldühödtek, Becker nyugodt maradt és kiutat meg újabb kiutat talált, helyesen tudott bánni az embereivel, valami tréfaszóval lelket öntött beléjük és végül is kézben tartotta őket. Azért a menetelésért Heidelbergből Durlachba – olyan hadosztállyal, mely szinte csupa gyakorlatlan újoncból állt, akik azonban mégis képesek maradtak arra, hogy azonnal jól vívott harcba bocsátkozzanak – egynéhány 1870-es porosz tábornok megirigyelheti őt. És ugyanebben az ütközetben csatába, sőt szabad terepen támadásba vitte a hozzá beosztott pfalziakat, akikkel senki sem tudott mit kezdeni. Beckerrel az egyetlen német forradalmi tábornokunkat vesztettük el.

Ő volt az a férfi, aki becsülettel résztvett három nemzedék szabadságharcaiban.

A munkásság híven megőrzi majd emlékét, mint olyan emberét, aki legjobbjainak egyike volt!

London, 1886 december 9.

Johann Philipp Becker

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1886 december 17. (51.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F r i e d r i c h E n g e l s

Előszó
[a „Lakáskérdéshez" 1887-es, második kiadásához]

Az itt következő munka* újranyomása három cikknek, amelyeket 1872-ben írtam a lipcsei „Volksstaat"-ba[361]. Éppen akkor ömlött a francia milliárdok[362] esője Németországra; államadósságokat fizettek ki, erődöket és kaszárnyákat építettek, a fegyverek és katonai felszerelések állományát felújították; a rendelkezésre álló tőke, akárcsak a forgalomban levő pénz mennyisége hirtelen roppantul megszaporodott, s mindez éppen abban az időben, mikor Németország nemcsak mint „egységes birodalom", hanem mint nagy ipari ország is jelentkezett a világ színpadán. A milliárdok hatalmas lendületet adtak a fiatal nagyiparnak; főként ezek idézték elő a háború utáni virágzás rövid, ábrándokban gazdag korszakát, mindjárt ezután pedig, 1873-74-ben a nagy krachot, mellyel Németország bizonyságot tett arról, hogy világpiacképes ipari állam.

Amikor egy régi kultúrország ilyen átmenetet – ráadásul ily kedvező körülmények által meggyorsított átmenetet – hajt végre a manufaktúráról és a kisüzemről a nagyiparra, ebben az időszakban túlnyomóan jelentkezik a „lakásínség" is. Egyrészt hirtelen tömegestől vonnak falusi munkásokat az ipari központokká fejlődő nagy városokba; másrészt ezeknek a régebbi városoknak az építkezési rendszere már nem felel meg az új nagyipar és az annak megfelelő forgalom feltételeinek. Utcákat bővítenek és újakat törnek, vasutakat vezetnek át rajtuk. Ugyanabban a pillanatban, mikor seregestől özönlenek oda a munkások, tömegesen bontanak le munkáslakásokat. Innen a munkások és a munkásvevőkre ráutalt kiskereskedelem és kisipar hirtelen lakásínsége. Olyan városokban, amelyek eleve mint ipari központok jöttek létre, ez a lakásínség jóformán ismeretlen. Így Manchesterben, Leedsben, Bradfordban, Barmen-Elberfeldben. Viszont Londonban, Párizsban, Berlinben, Bécsben annak idején akut formát öltött és többnyire krónikusan továbbra is fennáll.

Tehát éppen ez az akut lakásínség, a Németországban végbemenő

* *V. ö. 18. köt. 197–272. old. – Szerk.*

ipari forradalomnak ez a tünete, töltötte meg a sajtót akkoriban a „lakáskérdésről" szóló értekezésekkel és adott alkalmat mindenféle szociális kuruzslásra. Egy ilyen cikksorozat a „Volksstaat"-ba is utat talált. A névtelen szerző, aki később a württembergi Dr. med. A. Mülberger úrként mutatkozott be,[363] kedvezőnek látta az alkalmat arra, hogy a német munkásoknak ezzel a kérdéssel kapcsolatban a Proudhon-féle szociális ezerjófű csodatevő hatásait megvilágítsa. Amikor a szerkesztőségnek tudtára adtam, hogy csodálkozom e különös cikkek közlésén, felszólítottak, hogy válaszoljak rájuk, amit meg is tettem. (Lásd az első szakaszt: „Hogyan oldja meg Proudhon a lakáskérdés".) Ehhez a cikksorozatomhoz csakhamar egy másodikat fűztem, amelyben Dr. Emil Sax egyik írása alapján vizsgáltam a kérdés filantróp-polgári felfogását. (Második szakasz: „Hogyan oldja meg a burzsoázia a lakáskérdést".) Hosszabb szünet után aztán Dr. Mülberger úr válasszal tisztelte meg cikkeimet[364] és ezzel viszonválaszra kényszerített (harmadik szakasz: „Még egyszer Proudhonról és a lakáskérdésről"); ezzel aztán lezárult a polémia és az ezzel a kérdéssel való sajátlagos foglalkozásom. Ez a keletkezéstörténete ennek a három cikksorozatnak, melyek különlenyomatként brosúraformában is megjelentek. Ha most új lenyomatra van szükség, ezt kétségtelenül újólag a német birodalmi kormány jóindulatú gondoskodásának köszönhetem, amely tilalmával, mint mindig, hatalmasan elősegítette írásom kelendőségét, és amelynek ezúton hálás köszönetet mondok.

Az új lenyomat szövegét átnéztem, egyes pótlásokat és megjegyzéseket iktattam be és kiigazítottam egy kis gazdasági tévedést az első szakaszban,* mert ellenfelem, Dr. Mülberger sajnálatos módon nem lelte meg.

Ennek az átnézésnek a során eszmélek csak igazán rá, milyen óriási haladást tett a nemzetközi munkásmozgalom a legutóbbi tizennégy évben. Akkoriban még tény volt, hogy „a latin nyelvű országok munkásainak husz[onöt] év óta semmilyen más szellemi táplálékuk nem volt, mint Proudhon művei"**, no meg a proudhonizmust még egyoldalúbbá fejlesztő Bakunyin, az „anarchizmus" atyja, akinek szemében Proudhon „mindannyiunk mestere", notre maître à nous tous volt. Ha a proudhonisták Franciaországban csak kis szektát alkottak is a munkások között, mégis ők voltak az egyetlenek, akik határozottan megfogalmazott programmal léptek fel és a Kommün alatti gazdasági téren átvehették a vezetést. Belgiumban a proudhonizmus elvitatlanul uralkodott a vallon munkások között, Spanyol- és Olaszország-

* *V. ö. 18. köt. 216–217. old. Szerk.*
** *V. ö. uo. 219. old. – Szerk.*

ban pedig igen elszigetelt kivételekkel minden, ami a munkásmozgalomban nem anarchista, az határozottan proudhonista volt. És ma? Franciaországban Proudhon a munkások között levitézlett és már csak radikális burzsoák és kispolgárok között vannak hívei, akik proudhonista létükre szintén „szocialistáknak" nevezik magukat, de akik ellen a szocialista munkások a leghevesebben hadakoznak. Belgiumban a flamandok kiszorították a vallonokat a mozgalom vezetéséből, szakítottak a proudhonizmussal és hatalmasan emelték a mozgalmat. Spanyolországban és Olaszországban a hetvenes évek anarchista áradata elvonult és magával sodorta a proudhonizmus maradványait; Olaszországban az új párt még a tisztulás és alakulás folyamatában van, viszont Spanyolországban a Nueva Federación Madrileña[365] nevű és az Internacionálé Főtanácsához hű kis mag erős párttá fejlődött, amely – mint magából a republikánus sajtóból is látható – a polgári republikánusoknak a munkásokra gyakorolt befolyását sokkal hathatósabban semmisíti meg, mint handabandázó anarchista elődei erre valaha is képesek voltak. Proudhon elfelejtett művei helyére a latin országok munkásainál a „Tőke", a „Kommunista Kiáltvány" és a marxi iskola több más munkája lépett, és Marx fő követelése, hogy az összes termelési eszközöket a politikai egyeduralomra felemelkedett proletariátus a társadalom nevében birtokba vegye, ma a latin országokban is az egész forradalmi munkásosztály követelése.

Ha tehát a proudhonizmus a latin országok munkásai körében is végleg kiszorult, ha ma már – tulajdonképpeni rendeltetésének megfelelően – francia, spanyol, olasz és belga polgári radikálisoknak szolgál polgári és kispolgári vágyaik kifejezéséül, miért térünk még mindig vissza rá? Miért hadakozunk e cikkek utánnyomásával újra egy már halott ellenfél ellen?

Először azért, mert ezek a cikkek nem szorítkoznak a Proudhon és német képviselője elleni puszta polémiára. A Marx és köztem fennálló munkamegosztás következtében rám hárult az a feladat, hogy nézeteinket az időszaki sajtóban, tehát nevezetesen az ellenfelek nézeteivel való harcban képviseljem, s így Marxnak ideje maradjon nagy főműve kidolgozására. Ennek folytán abba a helyzetbe kerültem, hogy szemléleti módunkat többnyire polemikus formában, más szemléleti módokkal ellentétben fejtsem ki. Így itt is. Az I. és III. szakasz nemcsak a kérdés proudhoni felfogásának kritikáját tartalmazza, hanem saját felfogásunk kifejtését is.

Másodszor azonban Proudhon az európai munkásmozgalom történetében sokkal jelentősebb szerepet játszott, semhogy minden további nélkül feledésbe merülhetne. Elméletileg elintézve, gyakorlatilag félretolva, mégis megőrzi történelmi érdekességét. Aki valamennyire behatóan foglalkozik

a modern szocializmussal, annak a mozgalom „túlhaladott álláspontjait" is meg kell ismernie. Marx műve, „A filozófia nyomorúsága", több évvel azelőtt jelent meg, hogy Proudhon megfogalmazta gyakorlati javaslatait a társadalom reformjára; Marx ott csak a Proudhon-féle cserebankot fedezhette fel csírájában és csak azt bírálhatta. Művét tehát ebben az irányban kiegészíti az itt következő írás, sajnos; eléggé tökéletlenül. Marx mindezt sokkal jobban és csattanósabban intézte volna el.

S végül a burzsoá és kispolgári szocializmus Németországban mindmostanáig erősen képviselve van. Mégpedig egyrészt minden rendű és rangú katedraszocialista és emberbarát révén, akiknél az az óhaj, hogy a munkásokat lakásuk tulajdonosává változtassák, még mindig nagy szerepet játszik, akikkel szemben tehát munkám még mindig helyénvaló. Másrészt viszont magában a szociáldemokrata pártban, egészen a Reichstag-frakcióig, szóhoz jut bizonyos kispolgári szocializmus. Éspedig olymódon, hogy a modern szocializmus alapvető nézeteit, és az összes termelési eszközök társadalmi tulajdonná változtatásának követelését jogosnak ismerik el ugyan, de kijelentik, hogy ennek megvalósítása csak távoli, gyakorlatilag beláthatatlan időpontban lehetséges. Így azután a jelenben puszta társadalmi foltozómunkára volnánk utalva és a körülmények szerint akár a – mint mondják – „a dolgozó osztály felemelését" célzó legreakciósabb törekvésekkel is rokonszenvezhetünk. Az ilyen irányzat fennállása egészen elkerülhetetlen Németországban, a par excellence* nyárspolgári országban olyan időben, amikor az ipari fejlődés ezt a régtől begyökeresedett nyárspolgárságot erőszakkal és tömegesen fosztja meg talajától. S a mozgalom szempontjából egészen veszélytelen is, hála munkásaink csodálatosan egészséges érzékének, amely éppen a szocialista-törvény, rendőrség és bíróság elleni harc legutóbbi nyolc esztendejében oly ragyogóan megállta a helyét. Mégis tisztában kell lennünk azzal, hogy van ilyen irányzat. És ha, mint az szükségszerű, sőt kívánatos is, ez az irányzat valamikor majd szilárdabb alakot és határozottabb körvonalakat ölt, programja megfogalmazásakor kénytelen lesz elődeihez visszanyúlni, és akkor majd Proudhont is bajosan mellőzheti.

A „lakáskérdés" nagypolgári és kispolgári megoldásának veleje egyaránt az, hogy a munkásnak tulajdonában legyen a lakás. Ez a pont azonban Németország ipari fejlődése következtében az utóbbi húsz évben egészen sajátságos megvilágításba került. Egyetlen más országban sincs annyi bérmunkás, aki nemcsak lakásának, hanem hozzá még egy kertnek vagy egy darab földnek is tulajdonosa; mellettük még sokan vannak, akik házat és

* – sajátképpeni; kiváltképpeni – *Szerk.*

kertet vagy földet bérelnek és azt ténylegesen meglehetősen biztosított birtokukban tartják. A falusi háziipar, amelyet kertészkedéssel vagy kis szántógazdasággal egybekötve űznek, széles alapzatául szolgál Németország fiatal nagyiparának; nyugaton a munkások túlnyomórészt tulajdonosai, keleten túlnyomórészt bérlői hajlékuknak. A háziiparnak ezzel a kert- és mezőgazdasággal és ennélfogva biztosított lakással való összekapcsolódását nemcsak ott találjuk meg mindenütt, ahol a kézi szövés még harcol a mechanikai szövőszékkel: az Alsó-Rajnánál és Vesztfáliában, a szász Érchegységben és Sziléziában; megtaláljuk mindenütt, ahová a háziipar bármelyik fajtája mint falusi ipar befészkelődött, pl. a Türingiai-erdőben és a Rhönvidéken. A dohánymonopólium-tárgyalások alkalmával kiderült, mily nagy mértékben űzik falusi házi munkában már a szivarkészítést is; és ahol a kisparasztok között felüti fejét valamiféle ínség, mint néhány évvel ezelőtt az Eifel-vidéken,[366] a polgári sajtó nyomban alkalmatos háziipar bevezetését kiáltja ki az egyetlen segítőeszköznek. Csakugyan, mind a német parcellás parasztok fokozódó ínsége, mind a német ipar általános helyzete a falusi háziipar egyre szélesebb körű kiterjesztését teszi szükségessé. Ez a jelenség sajátságosan németországi. Hasonló valamit Franciaországban csak egészen kivételesen találunk, pl. a selyemtenyésztő vidékeken; Angliában, ahol nincsenek kisparasztok, a falusi háziipar a mezőgazdasági napszámosok feleségének és gyermekeinek munkáján nyugszik; csak Írországban látjuk a ruhakonfekciós háziipart, Németországhoz hasonlóan, valódi parasztcsaládok kezében. Oroszországról és az ipari világpiacon nem képviselt más országokról itt természetesen nem beszélünk.

Ilymódon Németország széles területein ma olyan ipari állapot áll fenn, amely első pillantásra a gépi berendezés bevezetése előtt általánosan uralkodó állapothoz hasonlít. De csak az első pillantásra. A régebbi idők kert- és mezőgazdasággal egybekötött falusi háziipara, legalábbis az iparilag haladó országokban, a dolgozó osztály anyagilag tűrhető és hellyel-közzel jómódú helyzetének, de egyúttal szellemi és politikai semmisségének alapzata is volt. A kézi termék és annak költségei határozták meg a piaci árat, és a munkának a maihoz képest elenyészően csekély termelékenységénél fogva a felvevőpiacok rendszerint gyorsabban nőttek a kínálatnál. Így volt ez a múlt század közepén Angliában és részben Franciaországban, főképp a textiliparban. A harmincéves háború pusztításaiból akkoriban a legkedvezőtlenebb körülmények között épp hogy csak feltápászkodó Németországban persze egészen másként festett a dolog; az egyetlen háziiparra, amely itt a világpiacra dolgozott, a vászonszövésre, annyira ránehezedett az adók és feudális terhek súlya, hogy a szövő parasztot nem emelte a többi paraszt-

ság igen alacsony színvonala fölé. Mégis, a falusi ipari munkásnak akkor valamelyes létezési biztonsága volt.

A gépi berendezés bevezetésével mindez megváltozott. Az árat most a gépi termék határozta meg, és a háziipari munkás bére ezzel az árral együtt esett. A munkás azonban kénytelen volt ezt elfogadni vagy más munkát keresni, azt pedig nem tehette anélkül, hogy proletárrá ne legyen, vagyis hogy házacskáját, kertecskéjét és földecskéjét — akár az övé volt, akár bérelte — el ne hagyja. Erre pedig csak a legritkább esetben volt hajlandó. Így hát a régi falusi kéziszövők kert- és mezőgazdasága okozta, hogy a kézi szövőszék harca a mechanikai szövőszék ellen mindenütt annyira elhúzódott és Németországban még ma sem ért véget. Ebben a harcban mutatkozott meg először, nevezetesen Angliában, hogy ugyanaz a körülmény, amely régebben a munkás viszonylagos jólétét megalapozta — az, hogy birtokában volt termelési eszközeinek —, most akadály és szerencsétlenség lett számára. Az iparban a mechanikai szövőszék kivetette a nyeregből kézi szövőszékét, a földművelés terén a nagybani földművelés ugyanezt tette kisüzemével. De míg sokak egyesült munkája meg a gépi berendezés és a tudomány alkalmazása a termelés mindkét területén társadalmi szabály lett, addig őt házacskája, kertecskéje, földecskéje és szövőszéke az egyedi termelés és a kézi munka elavult módszeréhez béklyózta. A ház és kert birtoka most sokkal kisebb értékű volt a földönfutó mozgékonyságnál. Egyetlen gyári munkás sem cserélt volna a lassú, de biztos éhhalálra ítélt falusi kéziszövővel.

Németország későn jelent meg a világpiacon; nagyiparunk a negyvenes években keletkezett, első fellendülését az 1848-as forradalom révén kapta és csak akkor tudott egészen kibontakozni, amikor az 1866-os és 1870-es forradalmak legalább a legsúlyosabb politikai akadályokat eltakarították az útból. A világpiac azonban addigra nagyrészt foglalt volt már. A tömegcikkeket Anglia szállította, az ízléses luxuscikkeket Franciaország. Németország amazokat árban, emezeket minőségben nem tudta megverni. Egyelőre nem maradt más hátra, mint hogy az eddigi német termelés kerékvágásának megfelelően olyan cikkekkel furakodjék be a világpiacra, amelyek az angolok szemében túl jelentéktelenek, a franciák szemében túl silányak voltak. A csalás kedvelt német gyakorlata, hogy először jó mintát ad, aztán rossz árut szállít, hamarosan csúnyán megbosszulta persze magát a világpiacon és meglehetősen divatját múlta; másfelől a túltermelési konkurrencia lassanként még a szolid angolokat is a minőségrontás lejtőjére vitte és ilymódon kezére járt a németeknek, akik ezen e téren utolérhetetlenek. És így végre oda jutottunk, hogy van nagyiparunk és szerepet játszunk a világpiacon. De *nagy*iparunk csaknem kizárólag a belső piacra dolgozik

(kivéve a vasipart, amely jóval többet termel a belföldi szükségletnél), és tömeges kivitelünk tengernyi apró cikkből tevődik össze, amelyekhez a nagyipar legfeljebb a szükséges félgyártmányokat szállítja, mert egyébként nagyrészt a falusi háziipar készítményei.

És itt mutatkozik meg egész fényében, hogy milyen „áldás" a saját ház és föld birtoka a modern munkásnak. Sehol sem, talán még az ír háziipart sem kivéve, nem fizetnek olyan gyalázatosan alacsony béreket, mint a német háziiparban. A tőkésnek a konkurrencia folytán módjában áll, hogy azt, amit a család a saját kertecskéjéből és földecskéjéből a munkájával előteremt, a munkaerő árából levonja; a munkások minden darabbért kénytelenek elfogadni, mert különben semmit sem kapnak és csupán a földművelésük termékéből nem tudnak megélni; másrészt mert ez a földművelés és földbirtok helyhez köti, megakadályozza őket abban, hogy más foglalkozás után nézzenek. És ez az ok tartja meg Németországot konkurrenciaképesnek a világpiacon az apró cikkek egész sorában. *A tőke egész profitját a normális munkabér lenyeséséből sajtolják ki és az egész értéktöbbletet odaajándékozhatják a vevőnek.* Ez a titka a legtöbb német kiviteli cikk bámulatos olcsóságának.

Ez az a körülmény, amely bármi másnál inkább az ipar egyéb területein is a nyugat-európai országok színvonala alatt tartja Németországban a munkabéreket és a munkások életszínvonalát. Az ilyen, hagyományosan mélyen a munkaerő értéke alatt tartott munkaárak ólomsúlya a városi, sőt a nagyvárosi munkások béreit is a munkaerő értéke alá nyomja, mégpedig annál inkább, mert a városokban is a rosszul bérezett háziipar lépett a régi kézműipar helyére és itt is lenyomja a bérek általános színvonalát.

Itt világosan láthatjuk: ami egy korábbi történelmi fokon a munkások viszonylagos jólétének alapzata volt – a földművelés és ipar összekapcsolása, a ház, kert és föld birtoka, a biztosított lakás –, az ma, a nagyipar uralma alatt nemcsak legsúlyosabb béklyója lett a munkásoknak, hanem a legnagyobb szerencsétlenség az egész munkásosztály számára, alapzata annak, hogy a munkabért példátlan mértékben lenyomják normális színvonala alá, mégpedig nemcsak egyes üzletágakban és vidékeken, hanem az egész nemzeti területen. Nem csoda, hogy a nagy- és kispolgárság, amely a munkabérnek ezekből az abnormis lenyeséseiből él és gazdagodik, rajong a falusi iparért, a házbirtokló munkásokért és minden falusi ínség egyetlen orvosszerét új háziiparok meghonosításában látja!

Ez a dolog egyik oldala; de van visszája is. A háziipar széles alapzata lett a német kiviteli kereskedelemnek és ezzel az egész nagyiparnak. Ilymódon Németország nagy területein terjedt el és napról napra jobban terjeszkedik.

A kisparasztok tönkremenetele, amely elkerülhetetlen azóta, hogy saját használatára szolgáló ipari házi munkáját az olcsó konfekciós és gépi termék, állatállományát pedig, tehát trágyatermelését a falusi Mark-berendezkedésnek, a közös Marknak és a nyomáskényszernek a szétzúzása megsemmisítette - , ez a tönkremenés erőszakkal rászorítja az uzsorásnak prédául esett kisparasztokat a modern háziiparra. Mint Írországban a földbirtokos földjáradékát, Németországban a jelzáloguzsorás kamatát nem a föld hozadékából, hanem csak az iparűző parasztok munkabéréből lehet megfizetni. A háziipar kiterjedése azonban egyik parasztvidéket a másik után belerántja a jelenkor ipari mozgásába. A falusi kerületeknek ez a háziipar révén való forradalmasodása Németország sokkal nagyobb területén terjeszti el az ipari forradalmat, mint ez Angliában és Franciaországban történik; éppen iparunk viszonylag alacsony foka teszi annál szükségesebbé szélességben való terjeszkedését. Ez magyarázza meg, miért terjedt el olyan hatalmasan a forradalmi munkásmozgalom Németországban, Angliával és Franciaországgal ellentétben, az ország legnagyobb részén, ahelyett, hogy kizárólag a városi központokra szorítkoznék. Másfelől meg ez magyarázza a mozgalom nyugodt, biztos, feltartóztathatatlan haladását. Németországban magától értetődik, hogy győztes felkelés a fővárosban és a többi nagy városban csak akkor lesz lehetséges, ha a kis városok többsége és a falusi kerületek nagy része is megérett már a fordulatra. Némileg normális fejlődés mellett mi sohasem kerülhetünk abba a helyzetbe, hogy olyan munkásgyőzelmeket vívjunk ki, mint a párizsiak 1848-ban és 1871-ben, de éppen ezért abba sem, hogy a forradalmi fővárosra a reakciós vidék olyan vereséget mérjen, mint amilyent Párizs mindkét esetben elszenvedett. Franciaországban a mozgalom mindig a fővárosból indult ki, Németországban a nagyipar, a manufaktúra és a háziipar kerületeiből; a fővárost csak később hódította meg. Ezért a kezdeményező szerep talán a jövőben is a franciákra hárul; a döntés azonban csak Németországban vívható ki.

Ámde ez a falusi háziipar és manufaktúra, amely olyan kiterjedt, hogy Németország döntő termelési ága lett, és amely egyben a német parasztságot mindjobban forradalmasítja, maga is csak előfoka egy további forradalmasodásnak. Mint már Marx kimutatta („Tőke", I., III. kiad. 484—495. old.*), bizonyos fejlődési fokon ennek is üt a végórája a gépi berendezés és a gyári üzem következtében. És ez az óra, úgy látszik, már közel van. De a falusi háziipar és manufaktúra megsemmisítése a gépi berendezés és a gyári üzem következtében, ez Németországban milliónyi falusi termelő

* *V. ö. 23. köt. 439–449. old. – Szerk.*

létezésének megsemmisítését, a német kisparasztság csaknem felének kisajátítását, nemcsak a háziiparnak gyári üzemmé, hanem a parasztgazdaságnak nagybani, tőkés mezőgazdasággá és a kis földbirtoknak földesúri nagybirtokká való átváltoztatását jelenti – ipari és mezőgazdasági forradalmat a tőke és a nagybirtok javára, a parasztok rovására. Ha Németországnak az lenne a sorsa, hogy ezt az átváltozást is még a régi társadalmi feltételek mellett élje át, ez okvetlenül meghozza a fordulópontot. Ha addig semelyik más ország munkásosztálya nem ragadja magához a kezdeményezést, akkor Németország okvetlenül nekikezd a támadásnak, és a „dicső hadi sereg" parasztfiai is ott lesznek a gáton.

És így a polgári és kispolgári utópia, amely minden munkásnak saját tulajdon házacskát akar adni és ezzel félfeudális módon tőkéséhez akarja béklyózni, már egészen más alakot ölt. Megvalósulása úgy megy végbe, hogy valamennyi kis falusi háztulajdonos ipari házi munkássá válik; hogy a régi elzártság és ezzel együtt a kisparasztok politikai semmissége is megsemmisül, mert ezek is belesodródnak a „társadalmi forgatagba"; hogy az ipari forradalom kiterjed a vidékre, s ezzel a népesség legstabilabb, legkonzervatívabb osztálya forradalmi melegággyá változik át, és hogy az egésznek lezárásaként a háziipart űző parasztokat kisajátítja a gépi berendezés, ami erőszakkal belehajtja őket a felkelésbe.

Szívesen meghagyjuk a polgári-szocialista filantrópokat eszményük magánélvezetében addig, amíg köztevékenységükkel mint tőkések továbbra is ezen a megfordított módon valósítják meg, a szociális forradalom üdvére és javára.

London, 1887 január 10.

Vorwort

A megjelenés helye: Friedrich Engels: „Zur Wohnungsfrage", II. kiad., Hottingen-Zürich 1887

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

Előszó
[a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához[367]]

Tíz hónap telt el, amióta a fordító* kívánságára függeléket** írtam ehhez a könyvhöz; és e tíz hónap alatt az amerikai társadalomban olyan forradalom ment végbe, amelyhez más országokban legalább tíz év kellett volna. 1885 februárjában az amerikai közvélemény egyben többé-kevésbé egyetértett, mégpedig abban, hogy Amerikában nincsen a szó európai értelmében vett munkásosztály,*** hogy ennélfogva az amerikai köztársaságban nem lehetséges olyan osztályharc sem munkások és tőkések között, amilyen az európai társadalmat darabokra szaggatta; hogy tehát a szocializmus külföldről importált cikk, amely amerikai talajban sohasem fog gyökeret verni. Mégis az eljövendő osztályharc már akkor előrevetette óriási árnyékát: sztrájkoltak a pennsylvaniai szénbányászok[299] és sok más szakma munkásai, s főleg országszerte készülődtek a nagy nyolcórás mozgalomra, amelynek a következő év májusában kellett megkezdődnie, és valóban meg is kezdődött.[371] „Függelék"-em bizonyítja, hogy már akkor helyesen ítéltem meg e tüneteket, hogy már akkor egy nemzeti méretű munkásmozgalommal számoltam, de senki sem láthatta előre, hogy mozgalom ilyen rövid idő alatt ilyen ellenállhatatlan erővel fog kirobbanni, és futótűzként terjedve alapjaiban megrendíti az amerikai társadalmat.

Ez azonban tény, konok, vitathatatlan tény. Hogy az amerikai uralkodó

---

* F. Kelley-Wischnewetzky. – *Szerk.*

** *V. ö. 240–245. old.* – *Szerk.*

*** 1844-ben írt könyvem angol kiadását éppen az igazolta, hogy a mai Amerika ipari állapotai majdnem pontosan megfelelnek a negyvenes évekbeli angol állapotoknak, tehát az általam leírt állapotoknak. Hogy ez mennyire így van, tanúsítják Edward és Eleanor Marx-Aveling cikkei a „Labour Movement in America"-ről a „Time" c. londoni havi folyóirat márciusi, áprilisi, májusi és júniusi számában.[368] Annál is szívesebben hivatkozom e kitűnő cikkekre, mert ez alkalmat ad nekem arra, hogy egyúttal visszautasítsam azokat az Avelingről terjesztett nyomorult rágalmakat, amelyeket az Amerikai Szocialista Munkáspárt[369] végrehajtó bizottsága nem átallt szárnyra bocsátani.[370] – *Engels jegyzete a német különkiadáshoz.*

osztály körében milyen nagy riadalom támadt miatta, azt mulatságos módon beszélték el nekem amerikai újságírók, akik a múlt nyáron megtisztelteik látogatásukkal; a „fordulat" páni rémületet és megdöbbenést keltett. Pedig ebben az időben még teljesen kezdeti stádiumban volt a mozgalom; csak zavaros és szemmelláthatóan elszigetelt szenvedélykitörése volt annak az osztálynak, amely a néger rabszolgaság eltörlése és az ipar gyors fejlődése következtében az amerikai társadalom legalsóbb rétege lett. Még az év vége előtt határozott irányt vettek e kaotikus társadalmi megrázkódtatások. A nagy munkástömegek spontán, ösztönös mozgalmai egy óriási kiterjedésű országban, a mindenütt egyforma és mindenütt ugyanazokból az okokból eredő nyomorúságos szociális viszonyokkal való közös elégedetlenségük egyidejű kitörése, tudatára ébresztette őket annak, hogy az amerikai társadalom új, külön osztályát, a – gyakorlatilag – többé-kevésbé örökös bérmunkások, proletárok osztályát alkotják. És ez a tudat igazi amerikai ösztönnel azonnal elvezette őket a legközelebbi lépéshez felszabadulásuk útján; ahhoz, hogy egy önálló platformmal rendelkező politikai munkáspártot alakítsanak, amelynek célja a Capitol és a Fehér Ház meghódítása. Májusban: harc folyik a nyolcórás munkanapért; zavargások törnek ki Chicagóban, Milwaukeeban stb.; az uralkodó osztály azzal próbálkozik, hogy brutális erőszakkal és brutális osztálybírósággal leverje a munkások éledő mozgalmát; novemberben valamennyi nagy központban megszervezik az új munkáspártot és választások zajlanak le New Yorkban, Chicagóban, Milwaukeeban.[372] Eddig a május és a november csak a United States Bonds* szelvényeinek esedékességére emlékeztette az amerikai burzsoáziát; mostantól kezdve a május és a november azokra a dátumokra is emlékeztet majd, amikor az amerikai munkásosztály a *maga* szelvényeit mutatta be kifizetésre.

Az európai országokban a munkásoknak sok-sok évre volt szükségük, míg teljesen megértették, hogy ők a modern társadalom külön, az adott szociális körülmények között állandó osztályát alkotják; és megint évekre volt szükség, míg osztálytudatuk rávezette őket arra, hogy az uralkodó osztály különböző csoportjai által szervezett régi pártoktól függetlenül és azokkal ellentétben külön politikai pártot alakítsanak. Amerika kedvező talaján, ahol semmiféle középkori limlom nem zárja el az utat, ahol a történelem a modern polgári társadalomnak a XVII. században kialakult elemeivel kezdődik, a munkásosztály tíz hónap alatt tette meg fejlődésének ezt a két szakaszát.

Mindez azonban csak a kezdet. Hogy a dolgozó tömegek érzik szenvedé-

* *A német szövegben*: az amerikai államadósság – *Szerk.*

seik és érdekeik közös voltát, azt a szolidaritást, amely mint osztályt összefűzi és valamennyi többi osztállyal szembeállítja őket; hogy ennek az érzésnek a kifejezése és érvényesítése végett mozgásba hozzák azt a politikai gépezetet, amelyet ebből a célból minden szabad országban létrehoznak, — ez csak az első lépés. A következő lépés: megtalálni e közös szenvedések közös orvosságát, s ezt megfelelő formába önteni az új munkáspárt platformjában. A mozgalomnak ez a legfontosabb és legnehezebb lépése Amerikában még hátra van.

Egy új pártnak okvetlenül külön pozitív platformmal kell rendelkeznie; olyan platformmal, amely a körülmények változásával és a párt fejlődésével részleteiben megváltozhat, de amelyet bizonyos időpontban mégis az egész párt elfogad. Amíg nem dolgoztak ki ilyen platformot, vagy ez csak egész kezdeti formában van meg, addig az új párt is csak egész kezdeti formában tengetheti létét; helyileg létezhet, de nem létezik nemzeti méretekben, még csak lehetőség szerint párt, de nem tényleges párt.

Ennek a platformnak, bármi is az első, kezdeti formája, előre meghatározható irányban kell fejlődnie. A munkásosztály és a tőkésosztály között tátongó szakadék létrejöttének okai Amerikában is ugyanazok, mint Európában; áthidalásának eszközei szintén ugyanazok. Ezért az amerikai proletariátus platformja végső célkitűzésében előbb-utóbb egybe fog esni azzal, amely 60 évi szakadás és vita után a harcoló európai proletariátus zömének elismert programja lett. Végcéljául ezt fogja hirdetni: a munkásosztálynak meg kell hódítania a politikai uralmat, hogy az egész társadalom közvetlenül elsajátítsa az összes termelési eszközöket — a földet, a vasutakat, a bányákat, a gépeket stb. — a közösség megbízásából és a közösség javára végzendő közös munkához.

Az új amerikai pártnak, mint bárhol, bármely más politikai pártnak, már megalakulásának puszta tényénél fogva a politikai hatalom meghódítására kell törekednie; eddig azonban teljesen eltérnek a vélemények arról, hogy meghódítása után mit kezdjenek a hatalommal. New Yorkban és a többi keleti nagyvárosban a munkásosztály szervezkedése szakszervezeti vonalon haladt; a szakszervezetek minden városban erős munkásszövetséget alkotnak. New Yorkban a Központi Munkásszövetség tavaly novemberben Henry George-ot választotta meg zászlóvivőjévé, s ezért a Munkásszövetség ideiglenes választási platformja nagymértékben Henry George elveit tükrözte. Az északnyugati nagyvárosokban egy meglehetősen határozatlan munkásplatform alapján folytatták a választási harcot, s Henry George elméleteinek befolyása, ha egyáltalában szó lehetett róla, alig volt érezhető. És bár a népesség és az ipar e nagy központjaiban az új

osztálymozgalom politikai jellege élesen kidomborodott, az egész országban csak két szerteágazó munkásszervezet van: a „Munka Lovagjai"[373] és a „Szocialista Munkáspárt", s ezek közül is csak az utóbbinak van olyan platformja, amely összhangban áll a fentebb röviden kifejtett modern európai álláspontal.

Az amerikai munkásmozgalom e három többé-kevésbé határozott formája közül az első, a Henry George-féle New York-i mozgalom ma főleg helyi jelentőségű. New York kétségtelenül az Egyesült Államok legjelentékenyebb városa, de New York nem Párizs, és az Egyesült Államok nem Franciaország. És az az érzésem, hogy a Henry George-platform mostani formájában túlságosan szűk, mintsem hogy a helyi kereteken túlnövő mozgalom alapja lehetne; a legjobb esetben az általános mozgalom egy igen rövid szakaszában tölthetné be ezt a szerepet. Henry George szerint a nép gazdagokra és szegényekre szakadásának fő és általános oka az, hogy a nép tömegeit megfosztották a földtől. Ámde ez történelmileg nem egészen helytálló. Az ázsiai és a klasszikus ókorban az osztályelnyomás uralkodó formája a rabszolgaság volt, tehát nem annyira a tömegeknek a földtől való megfosztása, mint inkább személyük tulajdonbavétele. Amikor a római köztársaság hanyatlása idején a szabad itáliai parasztokat megfosztották földjüktől, ezek az 1861 előtti déli rabszolgaállamok „szegény fehéreihez" hasonló osztállyá lettek, és a rabszolgák és a szegény fehérek e két, önmaga felszabadítására egyaránt képtelen osztálya között romba dőlt az antik világ. A középkorban nem az volt a feudális elnyomás forrása, hogy a népet elűzték a föld*ről*, hanem ellenkezőleg, az, hogy hozzáláncolták a föld*höz*. A paraszt megtartotta a földjét, de hozzá volt kötve mint jobbágy vagy féljobbágy, s munkával és termékekkel kellett adóznia a hűbérúrnak. Csak az újkor hajnalán, a XV. század vége felé vetette meg a parasztság nagyarányú kisajátítása a bérmunkások modern osztályának alapját, akiknek munkaerejükön kívül nincs semmijük, és csak úgy tudnak megélni, ha munkaerejüket eladják másoknak. A földtől való megfosztás hozta létre ezt az osztályt, de csak a tőkés termelés, a modern nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése következtében vált állandóvá, növekedett és alakult külön osztállyá, amelynek külön érdekei vannak, és amely külön történelmi küldetést hivatott betölteni. Marx mindezt részeletesen kifejtette („Tőke", VIII. szakasz: „Az úgynevezett eredeti felhalmozás"*). Marx szerint a jelenlegi osztályantagonizmusnak és a

* *V. ö. 23. köt. 668–713. old. Az angol kiadás VIII. szakasza megfelel a VII. szakasz 24. fejezetének. – Szerk.*

munkásosztály társadalmi lefokozásának az az oka, hogy megfosztották minden termelési eszköztől, beleértve természetesen a földet is.

Henry George kijelenti, hogy csakis a föld monopóliuma okozza a szegénységet és a nyomort, a gyógyszert tehát természetesen abban látja, hogy a földet adják vissza az egész társadalomnak. A Marx iskolájához tartozó szocialisták szintén azt követelik, hogy a földet adják vissza a társadalomnak, de ne csak a földet, hanem valamennyi többi termelési eszközt is. De még ezenkívül is van különbség köztük. Mi történjék a földdel? A modern szocialisták, akiknek Marx a képviselője, azt követelik, hogy a föld legyen a közösségé és közös számlára közösen műveljék; ugyanez vonatkozik a társadalmi termelés többi eszközeire is: a bányákra, a vasutakra, a gyárakra stb.; ezzel szemben Henry George arra szorítkozna, hogy a földet, úgy mint most, adják bérbe egyéneknek és csak a föld elosztását szabályozzák, a földjáradékot pedig ne magáncélokra fordítsák, mint most, hanem használják fel közcélokra. Az, amit a szocialisták követelnek, a társadalmi termelés egész rendszerének teljes forradalmát tételezi fel; az, amit Henry George követel, a társadalmi termelés jelenlegi módját érintetlenül hagyja; elgondolását valójában a ricardiánus polgári közgazdászok szélső csoportjától kölcsönözte, amely szintén azt követelte, hogy az állam kobozza el a földjáradékot.

Természetesen méltánytalan volna azt feltételezni, hogy Henry Georgenak ez a végső szava. Én azonban kénytelen vagyok elméletével abban a formájában foglalkozni, amelyet ismerek.

Az amerikai mozgalom másik nagy szekciója a Munka Lovagjai. Azt hiszem, hogy a mozgalom mai állására ez a szekció a legjellemzőbb, mert kétségtelenül a legerősebb. Hatalmas egyesület, amely számos „gyülekezetével" az ország óriási területére terjed ki, s kifejezésre juttatja a munkásosztály soraiban meglevő egyéni és helyi vélemények minden árnyalatát; platformja ennek megfelelően homályos, s az egész szervezetet nem annyira kivihetetlen szabályzata tartja össze, mint inkább a munkásoknak az az ösztönös érzése, hogy a közös törekvésért való szilárd összefogásuk tekintélyes hatalommá teszi őket az országban; jellegzetesen amerikai paradox módon a legmodernebb tendenciákat a legsötétebb középkor maskarádéjába öltöztetik és a legdemokratikusabb, sőt rebellis szellemet egy látszólagos, de valójában tehetetlen despotizmus mögé rejtik — ezt a képet nyújtják a Munka Lovagjai az európai szemlélőnek. De ha nem hagyjuk magunkat megtéveszteni a pusztán külső furcsaságoktól, akkor ebben a roppant halmazatban óriási mennyiségű potenciális energiát kell látnunk, amely lassan, de biztosan eleven erővé alakul át. A Munka

Lovagjai az első országos szervezet, melyet az amerikai munkásosztály mint egész hozott létre; bármilyen is az eredete és a története, bármilyen fogyatékosságai és apró furcsaságai vannak is, bármilyen a platformja és a szabályzata – a szervezet létezik, s gyakorlatilag az egész amerikai bérmunkásosztály műve, az egyetlen országos kötelék, amely összefogja a munkásokat, amely érzékelteti erejüket önmaguk és ellenségeik előtt egyaránt, s amely a jövendő győzelmek büszke reményével tölti el őket. Mert helytelen volna azt állítani, hogy a Munka Lovagjai fejlődésképtelenek. Állandóan mélyreható fejlődés és forradalmasodás folyamatában vannak; pezsgő, erjedő, formálható tömeg ez, amely keresi a belső természetének megfelelő alakot és formát. Ezt a formát biztosan meg fogja találni, mert a történelmi fejlődésnek, éppúgy mint a természet fejlődésének, megvannak a maga immanens törvényei. Hogy a Munka Lovagjai akkor is megtartják-e mostani nevüket, az nem fontos; a kívülálló világosan látja, hogy ebből a nyersanyagból kell kiformálni az amerikai munkásmozgalom jövendőjét és ezzel együtt az egész amerikai társadalom jövendőjét.

A harmadik szekció a Szocialista Munkáspárt. Ez csak névleg párt, mert mint politikai párt Amerikában még sehol sem tudta betölteni szerepét. Azonkívül bizonyos fokig idegen elem Amerikában, mert a legutóbbi időkig csaknem kizárólag német bevándorlókból regrutálódott, akik itt is anyanyelvükön beszélnek és a legtöbb esetben alig értik az ország köznyelvét. De ugyanakkor ez a párt – bár idegen származású – fel van vértezve az európai osztályharc sokéves tapasztalatával és ismeri a munkásosztály felszabadításának általános feltételeit; tagjai e tekintetben messze felülmúlják az amerikai munkásokat. Ez szerencsés körülmény az amerikai proletárok szempontjából, akik ilymódon elsajátíthatják és felhasználhatják európai osztályos társaik 40 éves harcának szellemi és erkölcsi gyümölcseit és ezzel közelebb hozhatják saját győzelmüket. Mert mint már fentebb elmondottam, egészen kétségtelen, hogy az amerikai munkásosztály végérvényes platformjának lényegében ugyanolyannak kell lennie és ugyanolyan lesz is, mint az, amelyet most Európa egész harcoló munkásosztálya elfogad, ugyanolyan, mint a német-amerikai Szocialista Munkáspárt platformja. Ennyiben ez a párt igen fontos szerepet hivatott betölteni a mozgalomban. De hogy betölthesse ezt a szerepét, tagjainak meg kell szabadulniok külföldi jellegük minden csökevényétől. Vérbeli amerikaiakká kell válniok. Nem várhatják, hogy az amerikaiak menjenek hozzájuk; mint kisebbségnek és bevándorlóknak nekik kell odamenniök az amerikaiakhoz, akik nagy többségben vannak és az ország szülöttei. És hogy ezt megtehessék, mindenekelőtt angolul kell tanulniok.

Hogy összeolvadjanak a mozgásban levő hatalmas tömegeknek e különböző elemei – akik között voltaképpen nincsenek is nézeteltérések, akik csak el vannak szigetelve egymástól különböző kiindulópontjuk miatt –, ehhez idő kell, s ez bizonyos súrlódással fog járni, amint egyes helyeken máris észlelhető. Például a Munka Lovagjai a keleti városokban itt-ott helyi harcot folytatnak a szervezett szakmai egyesületek ellen. De súrlódás van a Munka Lovagjai közt is: nyoma sincs körükben a békének és egyetértésnek. Ezek nem bomlási tünetek, amelyek láttán diadalkiáltásban törhetnének ki a tőkések. Csupán annak a jelei, hogy a megszámlálhatatlan munkástömegek, amelyek most indultak el először közös irányban, még nem találták meg közös érdekeik kellő kifejezését, sem a harcuknak leginkább megfelelő szervezeti formát, sem a győzelem biztosításához elengedhetetlen fegyelmet. Ők még csak az első bevetett tömegei a nagy forradalmi háborúnak, önállóan mozgósított és felszerelt helyi osztagok, amelyek egy központ felé törekszenek, hogy egységes hadsereget alkossanak, de eddig még nincs sem reguláris szervezetük, sem egységes haditervük. Itt-ott még keresztezik egymás útját az egy cél felé törő hadoszlopok, zavar, heves vita keletkezik, sőt konfliktusok veszélye fenyeget. De a közös végcél végül is felülkerekedik minden kisebb jelentőségű viszályon; már nincs messze az az idő, amikor a külön menetelő és széthúzó zászlóaljak hosszú csatarendben felfejlődnek és vésztjósló csendben, csillogó fegyverzetben, az első vonalban merész csatárokkal, hátukban megingathatatlan tartaléktól támogatva, jól rendezett arcvonalban törnek az ellenségre.

Ennek a megvalósítása: a különböző független csapattesteknek egy országos munkáshadseregben való egyesítése olyan ideiglenes platform alapján, amely ha nem is tökéletes, de valódi munkásplatform – ez a legközelebbi lépés Amerikában. E lépés megtételében, s az ügyhöz méltó platform kidolgozásában sokat segíthet a Szocialista Munkáspárt, ha ugyanúgy fog cselekedni, mint az európai szocialisták cselekedtek, amikor még a munkásosztály jelentéktelen kisebbsége voltak. Ezt a cselekvési vonalat először a „Kommunista Kiáltvány" szövegezte meg 1847-ben a következő szavakkal:

„A kommunisták" – ezt a nevet vettük fel akkor és ma sem szándékozunk megválni tőle – „nem külön párt a többi munkáspárttal szemben.

Nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekeik.

Nem állítanak fel külön elveket, hogy ezek kaptájára húzzák a proletármozgalmat.

A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik,

másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik.

A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják; az elmélet terén a proletariátus többi tömegével szemben az az előnyük, hogy világosan látják a proletármozgalom feltételeit, menetét és általános eredményeit...

A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik."*

Ez a cselekvési vonal, melyet a modern szocializmus nagy megalapítója, Karl Marx és vele én és a világ valamennyi nemzetének szocialistái, akik velünk együtt dolgoztak, több mint 40 évig követtünk, és amely mindenütt győzelemre vezetett; ennek az eredménye, hogy ma már az európai szocialisták tömegei Németországban és Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban, Dániában és Svédországban, Spanyolországban és Portugáliában egységes hadseregként egy zászló alatt harcolnak.

London, 1887 január 26.

Preface

A megjelenés helye: F. Engels: „The Condition of the Working Class in England in 1844", New York 1887

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Frederick Engels

* *V. ö. 4. köt. 452–453., 469. old. – Szerk.*

[Levél a párizsi nemzetközi ünnepség szervező bizottságához[374]]

Polgártársak!

Rettenetes veszéllyel állunk szemben. Háborúval fenyegetnek minket, melyben azok, akik megvetik a háborút és csakis közös érdekeik vannak: a francia és a német proletárok, kénytelenek lesznek egymást kölcsönösen lemészárolni.

Mi az igazi oka a dolgok ilyetén állásának?

A militarizmus, a porosz katonai rendszer bevezetése a kontinens valamennyi nagy országában.

Ez a rendszer állítólag az egész nemzet felfegyverzése területének és jogainak védelmére. Ez hazugság.

A porosz rendszer legyőzte a korlátozott újoncozás és a gazdagoknak megvásárolható helyettesítés rendszerét, mert az ország minden erőforrását, személyit és dologit egyaránt, az uralmon levők rendelkezésére bocsátotta. De lehetetlen, hogy néphadsereget hozzon létre.

A porosz rendszer a szolgálatköteles állampolgárokat két kategóriára osztja. Az elsőt besorozzák a sorhadba, a másodikat pedig nyomban a tartalékba vagy a Landwehrbe. Ez utóbbi kategória nem részesül semmilyen vagy úgyszólván semmilyen katonai kiképzésben; az előbbit azonban két vagy három évig zászló alatt tartják, annyi ideig, amennyi elég ahhoz, hogy engedelmes, fegyelembe tört hadsereget csináljanak belőle, olyan hadsereget, amely mindig kész a hódításra külföldön és a népi mozgalmak erőszakos elnyomására belföldön. Mert ne felejtsük el, hogy mindazok a kormányok, amelyek ezt a rendszert elfogadták, sokkal jobban félnek a dolgozó néptől odahaza, mint a riválisok kormányoktól a határokon túl.

Hála rugalmasságának, ez a rendszer roppantul terjeszkedőképes. Amíg csak létezik besorozatlan fiatalember, addig a rendelkezésre álló erőforrások nem merültek ki. Innét van az a féktelen versengés az államok között, hogy kié lesz a legnagyobb létszámú és legszilárdabb hadsereg. Ha az egyik or-

ság növeli katonai erejét, ez arra ösztökéli a többi államot, hogy ugyanazt tegye, ha ugyan nem többet. És mindez őrületes pénzbe kerül. A népeket agyonnyomja a katonai kiadások terhe. A béke majdhogynem költségesebbé válik a háborúnál, úgyhogy végül a háború rettenetes csapás helyett üdvös válságnak tűnik, amely véget vet egy lehetetlen helyzetnek.

Ez adott módot arra, hogy a világ országainak a zavarosban halászni szerető intrikusai fel tudják idézni a háborút.

És az orvoslás?

A porosz rendszer eltörlése, annak pótlása egy igazán népi hadsereggel, amely egyszerű iskola, ahová minden fegyverbíró állampolgárt beiratnak annyi időre, amennyi feltétlenül szükséges a katonai mesterség megtanulásához; az ebből az iskolából kikerülő embereknek jól szervezett helyi tartalékkeretekbe sorolása olymódon, hogy mindegyik városnak, mindegyik körzetnek megvan a maga zászlóalja, mely olyan emberekből tevődik össze, akik ismerik egymást, s ha kell, 24 óra alatt összegyűlnek, felfegyverkeznek, felszerelkeznek és menetkészek. Ez azt jelenti, hogy mindenkinek odahaza van a puskája és a felszerelése, ahogy Svájcban csinálják.

Az a nép, amely ezt a rendszert először vezeti be, megkétszerezi tényleges katonai erejét és ugyanakkor a felére csökkenti hadi költségvetését. Már azzal a ténnyel, hogy minden állampolgárát felfegyverzi, bizonyítja békeszeretetét. Mert ezt a hadsereget, amely maga a nemzet, éppoly kevéssé lehet külső hódításra felhasználni, mint legyőzni akkor, ha saját területét védi. *És hát melyik kormány merne a politikai szabadságokhoz nyúlni, ha minden polgárnak puskája és ötven puskagolyója van otthon?*

London, 1887 február 13.

A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1887 február 25. sz.
Eredeti nyelve: francia
Aláírás: Frédéric Engels

Bevezetés
[S. Borkheim „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten"-jához][375]

Az alábbi brosúra szerzője, Sigismund Borkheim, 1825 március 29-én született Glogauban. Miután 1844-ben Berlinben elvégezte a gimnáziumot, előbb Boroszlóban, majd Greifswaldban és Berlinben folytatott egyetemi tanulmányokat. Katonakötelezettségének teljesítésére, az egyéves szolgálat költségeinek viseléséhez túlságosan szegény lévén, 1847-ben hároméves önkéntesnek vonult be a glogaui tüzérekhez. Az 1848-as forradalom után részt vett demokratikus gyűléseken és ezért hadbírósági eljárás indult ellene, amely elől úgy menekült meg, hogy Berlinbe szökött. Berlinben, eleinte háborítatlanul, tovább tevékenykedett a mozgalomban és kimagasló szerepet játszott a hadszertár ostromában[376]. Az emiatt fenyegető letartóztatás elől újabb szökéssel menekült meg, ezúttal Svájcba szökött. Amikor ott 1848 szeptemberében Struve a badeni Fekete-erdőbe induló szabadcsapatait szervezte,[377] Borkheim csatlakozott hozzájuk, majd fogságba esett és börtönben maradt mindaddig, amíg az 1849 májusi badeni forradalom[354] ki nem szabadította a foglyokat.

Borkheim Karlsruhéba ment, hogy mint katona felajánlja szolgálatait a forradalomnak. Amikor Johann Philipp Beckert kinevezték az egész népvédelem főparancsnokává, Borkheimre bízta egy üteg megszervezését, amelyhez azonban a kormány egyelőre csak fogat nélküli lövegeket bocsátott rendelkezésére. A fogatokat még nem sikerült beszereznie, amikor kitört a június 6-i mozgalom[355], amellyel a határozottabb elemek a lagymatag, részben pedig nyílt árulókból álló ideiglenes kormányt nagyobb erélyre akarták ösztökélni. Beckerrel együtt Borkheim is részt vett a tüntetésben, amelynek azonban a közvetlen eredménye csak annyi volt, hogy Beckert összes szabadcsapataival és népfelkelőivel együtt eltávolították Karlsruhéból és a Neckarhoz, a hadszíntérre küldték. Borkheim nem követhette ütegével, amíg lovakat nem kapott ágyúihoz. Amikor végre megkapta a lovakat – mert Brentano úrnak, a kormány vezetőjének most már nagyon

is érdeke volt, hogy lerázza nyakáról a forradalmi üteget –, a poroszok már elfoglalták a Pfalzot, s Borkheim ütegének első ténykedése az volt, hogy felállt a knielingeni hídnál és fedezte a pfalzi hadseregnek badeni területre való átlépését.

A pfalziakkal és a még Karlsruhe körzetében levő badeni csapatokkal Borkheim ütege most megindult északi irányban. Június 21-én Blankenlochnál ütközetbe került és becsülettel kivette részét az ubstadti csatából (június 25.). Amikor a hadsereget a Murgon való felálláshoz újjászervezték, Borkheimet lövegeivel Oborski hadosztályához osztották be, s ott kitűnt a Kuppenheimért vívott harcokban.

A forradalmi hadseregnek svájci területre való visszavonulása után Borkheim Genfbe ment. Itt találkozott régi elöljárójával és barátjával, J. Ph. Beckerrel, valamint néhány fiatalabb háborús bajtársával, akik az emigráns-élet nyomorúságában a lehetőségekhez képest derűs társasággá verődtek össze. 1849 őszén átutazóban néhány vidám napot töltöttem közöttük. Ez az a társaság, amely „Kénesbanda" néven Karl Vogt úr kolosszális hazugságai révén meg nem érdemelt posztumusz hírre tett szert.[378]

A mulatság azonban nem tartott sokáig. 1850 nyarán a szigorú szövetségi tanács keze elérte a jámbor „Kénesbandát" is, s a víg fiatalurak legtöbbjének el kellett hagynia Svájcot, mivel a menekültek kiutasítandó kategóriájához tartoztak. Borkheim előbb Párizsba, majd Strasbourg-ba ment. De itt sem volt maradása. 1851 februárjában letartóztatták és Calais-ba toloncolták, hogy hajón Angliába szállítsák. Három hónapon át hurcolták egyik helyről a másikra, többnyire megláncolva, 25 börtönön keresztül. De bárhová került is, az érkezéséről előre értesülő republikánusok fogadták a toloncot, bőségesen ellátták mindennel, etették-itatták és megvesztegették a csendőröket és tisztviselőket, s ahol csak lehetett, szereztek úti alkalmatosságot. Így jutott el végül Angliába.

Londonban persze sokkal nagyobb menekült-nyomorúságot talált, mint Genfben, vagy akár Franciaországban is, de talpraesettsége itt sem hagyta el. Munkát keresett, akármilyet, s először egy liverpooli kivándorlási cégnél helyezkedett el, amelynek német alkalmazottakra volt szüksége, akik a szerencsésen ismét lecsendesített régi hazának búcsút mondó rengeteg német kivándorlónak tolmácsoltak. Mellesleg azonban más üzleti kapcsolatok után is nézett, mégpedig olyan eredménnyel, hogy a krími háború kitörése után sikerült egy gőzhajóval mindenféle árut Balaklavába szállítania, s rakományát ott hallatlanul magas áron adta el részben a hadsereg intézőségének, részben az angol tiszteknek. 15 000 font sterling (300 000 márka) tiszta nyereséggel tért vissza. Ez az eredmény azonban további spekulációkra serken-

tette. Újabb szállítási megbízást vállalt az angol kormánytól. Mivel közben már megindultak a béketárgyalások, a kormány a szerződésben kikötötte, hogy megtagadhatja az áruk átvételét, ha megérkezésekor már aláírták az előzetes békefeltételeket. Borkheim elfogadta ezt a feltételt. Amikor gőzösével a Boszporuszba érkezett, már megkötötték a békét. A csak odafelé bérelt hajó kapitánya, aki most már bőven kaphatott kifizetődő rakományt visszafelé, azonnali kirakodást követelt, s mivel Borkheim a túlzsúfolt kikötőben sehol sem talált raktárt a nyakán maradt szállítmánynak, a kapitány az első kínálkozó helyen partra tette a rakományt. Borkheim ott állt hát hasznavehetetlen ládáival, báláival és hordóival, és tehetetlenül kellett néznie, hogyan hurcolja szét áruit a Törökország minden sarkából és egész Európából a Boszporuszhoz sereglett gyülevész népség. Amikor visszatért Angliába, ismét a régi szegény ördög volt – a tizenötezer font mind odaveszett. De nem veszett oda elpusztíthatatlan talpraesettsége. Pénzét elspekulálta, de üzleti tapasztalatokat szerzett és ismeretségeket kötött az üzleti világban. Még azt is felfedezte, hogy kifinomult borkóstolói ízléssel rendelkezik és eredményesen működött különböző bordeaux-i exportcégek képviselőjeként.

Emellett azonban, amennyire tudott, továbbra is részt vett a politikai mozgalomban. Liebknechtet még Karlsruhéból és Genfből ismerte. Marxszal a Vogt-botrány révén került kapcsolatba,[379] és így találkoztam vele én is újra. Anélkül, hogy valamilyen határozott programhoz kötötte volna magát, Borkheim mindig a legszélsőbb forradalmi párthoz csatlakozott. Politikai tevékenysége elsősorban az európai reakció fő támasza, az orosz abszolutizmus elleni harcra irányult. Hogy a Balkán országainak leigázására és a Nyugat-Európa feletti közvetett uralom megszerzésére irányuló orosz intrikákat jobban figyelemmel kísérhesse, megtanult oroszul és éveken át tanulmányozta az orosz napisajtót és emigráns-irodalmat. A többi között lefordította Szerno-Szolovjevics „Orosz ügyeink" című brosúráját,[380] amelyben a szerző az orosz emigránsoknak azt a Herzen által bevezetett (és később Bakunyin által folytatott) képmutatását ostorozta, hogy Nyugat-Európában Oroszországról nem az előttük ismeretes igazságot terjesztik, hanem egy konvencionális legendát, amely beleillett nacionális és pánszlávista limlomjukba. Sok cikket írt Oroszországról a berlini „Zukunft"-ba[381], a „Volksstaat"-ba stb.

1876 nyarán egy németországi utazása során Badenweilerben szélhűdés érte, s ennek folytán élete hátralevő részére egész bal oldala megbénult. Fel kellett hagynia az üzlettel. Néhány évvel később meghalt a felesége. Neki tüdőbaja miatt át kellett költöznie Hastingsbe, Anglia enyhe tengeri leve-

gőjű déli partjára. Sem bénasága, sem betegsége, sem szűkös, korántsem mindig biztosított megélhetése nem törhették le elpusztíthatatlan szellemi rugalmasságát. Leveleiből áradt a szinte szertelen vidámság, s látogatóira mindig átragadt jókedve. Kedvenc olvasmánya a zürichi „Sozialdemokrat" volt. Tüdőgyulladásban halt meg 1885 december 16-án.

A „Mordspatrioten" nyomban a francia háború után jelent meg a „Volksstaat"-ban és hamarosan különlenyomatban is. Igen hatásos ellenméregnek bizonyult a túláradó hazafias győzelmi mámor ellen, amelyben a hivatalos és polgári Németország tobzódott és még ma is tobzódik. Csakugyan nem volt jobb kijózanító szer, mint emlékeztetni az akkori időkre, amikor a most egekig magasztalt Poroszország csúnyán és csúfosan összeomlott azoknak a franciáknak támadása előtt, akiket most mint legyőzötteket megvetnek. S ennek a szernek a hatását szükségképpen még csak fokozta, hogy a végzetes tényeket olyan könyvből lehetett meríteni, amelyben egy porosz tábornok, ráadásul az általános hadiiskola parancsnoka, hivatalos porosz okmányok alapján írta le a gyalázat korát, – és el kell ismernünk, hogy pártatlanul és kendőzetlenül.[382] Egy nagy hadsereg, mint minden más nagy társadalmi szervezet is, éppen akkor a legjobb, amikor egy nagy vereség után magába száll és vezekel múltbeli bűneiért. Ez történt a poroszokkal Jéna után, majd újra 1850 után, amikor nem szenvedtek ugyan vereséget, de egy sor kisebb – dániai és dél-németországi – hadjáratban és az 1850-es első nagy mozgósításkor előttük és a világ előtt teljesen nyilvánvalóvá vált egész katonai hanyatlásuk, s amikor a valódi vereséget csak Varsó és Olmütz politikai szégyene árán kerülték el.[383] Kénytelenek voltak saját múltjukat kíméletlenül bírálni, hogy megtanulják, hogyan javítsanak a helyzeten. Katonai irodalmuk, amely Clausewitz személyében elsőrendű csillagot produkált, de azóta végtelenül mélyre süllyedt, ez által az elkerülhetetlen önvizsgálat által ismét felfelé ívelt. S ennek az önvizsgálatnak egyik gyümölcse volt Höpfner könyve, amelyből Borkheim a brosúrája anyagát merítette.

Most is szükséges lesz újra meg újra visszaemlékezni az elbizakodottságnak és a vereségeknek, a királyi tehetetlenségnek, a saját kétkulacsossága csapdájába esett porosz buta-ravaszságú diplomáciának, a tiszti nemesség leggyávább árulásba torkolló szájhősködésének, a néptől elidegenült, hazugságra és csalásra alapozott államiság általános összeomlásának erre a korszakára. A német nyárspolgár (nemességet és fejedelmeket is ideértve), ha lehet, még felfuvalkodottabb és még sovinisztább, mint akkor; a diplomá-

ciai akció jóval pimaszabb lett, de megőrizte régi kétkulacsosságát; a tiszti nemesség természetes és mesterséges úton eléggé elszaporodott, hogy nagyjából megint a régi uralmat gyakorolja a hadseregben, és az állam egyre inkább elidegenül a nép nagy tömegeinek érdekeitől, hogy a nagybirtokosoknak, tőzsdéseknek és nagyiparosoknak a nép kizsákmányolását szolgáló konzorciumává váljék. Persze ha megint háborúra kerülne sor, a poroszn émet hadseregnek – már csak azért is, mert valamennyi hadsereg szervezeti példaképe volt – jelentős előnyei volnának mind ellenfeleivel, mind szövetségeseivel szemben. De soha többé nem lesznek olyan előnyei, mint a két legutóbbi háborúban.[384] A legfelsőbb parancsnokság például, akkoriban a körülmények szerencsés összejátszása folytán egységes volt, de ez és az alhadvezérek ennek megfelelő feltétlen engedelmessége aligha érhető el újra ugyanígy. Az az üzleti atyafiság, amely most egyrészt a földbirtokos és katonai nemesség – egészen a császári hadsegédi hivatalig –, másrészt a tőzsdespekulánsok között fennáll, a hadsereg harctéri ellátása szempontjából könnyen végzetessé válhat. Németországnak lesznek szövetségesei, de Németország őket és ők Németországot az első adandó alkalommal cserben fogják hagyni. S végül Porosz-Németország számára nem lehetséges többé másféle háború, mint világháború, mégpedig egy eddig soha nem sejtett kiterjedésű és hevességű világháború. Nyolc-tíz millió katona esik majd egymás torkának és közben úgy letarolja egész Európát, mint soha semmiféle sáskaraj sem. A harmincéves háború pusztításai három-négy esztendőre összesűrítve és az egész kontinensre kiterjesztve; éhínség, járványok, a hadseregeknek és a néptömegeknek az égető ínség előidézte általános elvadulása; kereskedelmünk, iparunk és hitelrendszerünk mesterséges üzemének menthetetlen szétzilálódása, amely általános csődbe torkollik; a régi államoknak és hagyományos állambölcsességüknek olyan mérvű összeomlása, hogy a koronák tucatszám gurulnak az utcák kövezetére, és senki sem akad, aki felvenné őket; teljességgel lehetetlen előrelátni, hogy mindez mivel végződik majd, és ki kerül ki győztesként ebből a harcból; csak egy eredmény teljességgel bizonyos: az általános kimerültség és az, hogy létrejönnek a munkásosztály végső győzelmének feltételei. – Ez a távlata az egymást túllicitáló fegyverkezés e végsőkig hajtott rendszerének, amikor végül is meghozza elmaradhatatlan gyümölcseit. Ez az, fejedelem és államférfi urak, ahova bölcsességükben az öreg Európát juttatták. S ha nem marad már más választásuk, mint hogy megkezdjék az utolsó nagy haditáncot – felőlünk ám tegyék. A háború időlegesen talán háttérbe szorít bennünket, esetleg megfoszt bennünket egyik-másik már kivívott pozíciótól. De ha önök szabadjára engedtek olyan hatalmakat, amelyeket azután már nem tudnak

megzabolázni, hát menjen minden a maga útján: a tragédia végén önök összeomlanak és a proletariátus győzelme vagy már kivívott tény, vagy mindenesetre elkerülhetetlenné vált.

London, 1887 december 15.

Einleitung

A megjelenés helye: S. Borkheim: „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten. 1806—1807", Hottingen-Zürich 1888

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F r i e d r i c h E n g e l s

Az erőszak szerepe a történelemben[385]

Alkalmazzuk most elméletünket a mai német történelemre és ennek vér és vas gyakorlatára. Világosan meglátjuk belőle, miért kellett a vér és vas politikájának ideig-óráig sikerrel járnia, s miért kell végül csődbe mennie.

Az a mód, ahogyan az 1815-ös bécsi kongresszus[386] felosztotta és elkótyavetyélte Európát, az egész világ előtt nyilvánvalóvá tette a hatalmasságok és az államférfiak tökéletes tehetségtelenségét. A Napóleon elleni általános népháború visszahatása volt annak a nemzeti érzésnek, amelyet Napóleon minden népnél lábbal tiport. Hálából ezért a bécsi kongresszus fejedelmei és diplomatái még gyalázatosabban megtaposták e nemzeti érzést. A legkisebb dinasztia többet nyomott a latban, mint a legnagyobb nép. Németországot és Itáliát ismét kisállamokra forgácsolták, Lengyelországot negyedszer is felosztották, Magyarország továbbra is iga alatt nyögött. És még csak azt sem lehet mondani, hogy igazságtalanság történt e népekkel, mert ugyan miért tűrték el mindezt, és miért üdvözölték felszabadítójukként az orosz cárt*.

De ez nem lehetett tartós. A középkor vége óta a történelem azon munkálkodik, hogy Európát nagy nemzeti államok alkossák. Csakis ilyen államok felelnek meg az európai uralkodó polgárság normális politikai berendezkedésének, ugyanakkor elengedhetetlen előfeltételei a népek harmonikus nemzetközi együttműködésének is, amely nélkül a proletariátus uralma nem állhat fenn. A nemzetközi béke biztosítása csak akkor lehetséges, ha előbb kiküszöbölnek minden elkerülhető nemzeti súrlódást, minden nép független és úr a saját portáján. A kereskedelem, a földművelés, az ipar fejlődésével és egyszersmind a burzsoázia társadalmi hatalmi pozíciójának kialakulásával tehát mindenütt megnövekedett a nemzeti érzés, a szétforgácsolt és elnyomott nemzetek egységet és önállóságot követeltek.

Az 1848-as forradalom ezért Franciaországon kívül mindenütt a nemzeti és ugyanakkor a szabadságkövetelések kielégítését is célozta. Ám az első nekifutásban győzedelmes burzsoázia mögött már mindenütt feltűnt a proletariátus fenyegető alakja, mely a győzelmet a valóságban kivívta, s ez a

* I. Sándor. – *Szerk.*

burzsoáziát a nemrég legyőzött ellenfelek – a monarchikus, bürokratikus, félfeudális és katonai reakció karjaiba kergette, mellyel szemben az 1849-es forradalom elbukott. Magyarországra, ahol nem így állt a helyzet, bevonultak az oroszok és leverték a forradalmat. De ezzel nem érve be, az orosz cár* Varsóba ment, hogy ott Európa döntőbírájaként törvényt üljön. Engedelmes kreatúráját, Glücksburgi Keresztélyt nevezte ki Dánia trónörökösévé. Poroszországot úgy megalázta, ahogyan még soha meg nem alázták; a német egységtörekvések kiaknázására irányuló legszelídebb kívánkozásait is betiltotta és rákényszerítette, hogy visszaállítsa a Szövetségi Gyűlést[220] és alávesse magát Ausztriának.[383] Első pillantásra tehát úgy tűnt, a forradalomnak az volt az egész eredménye, hogy Ausztriában és Poroszországban alkotmányos formában, de a régi szellemben uralkodtak tovább, és hogy az orosz cár méginkább ura lett Európának, mint bármikor azelőtt.

A forradalom azonban valójában a szétdarabolt országokban, nevezetesen Németországban is alaposan felrázta a polgárságot öröklött tunyaságából. Részt kapott, ha szerény részt is, a politikai hatalomban; s a burzsoázia minden egyes politikai sikerét ipari fellendülés aknázza ki. A „bolond esztendő"[387], amelyet szerencsésen maguk mögött tudhattak, kézzelfoghatóan bebizonyította a polgárságnak, hogy most egyszer s mindenkorra le kell számolnia a régi letargiával és álomszuszéksággal. A kaliforniai és ausztráliai aranyeső és más körülmények következtében úgy kibővültek a világpiaci kapcsolatok és fellendült az üzleti élet, mint még soha; a polgárságnak meg kellett ragadnia az alkalmat és biztosítania az osztályrészét. A nagyipar kezdeteit, amelyek 1830 és kivált 1840 óta a Rajnánál, Szászországban, Sziléziában, Berlinben és Dél-Németország egyes városaiban létrejöttek, most gyorsan továbbfejlesztették és bővítették, a vidéki kerületek háziipara mindinkább kiterjedt, a vasútépítést meggyorsították, s a mindazonáltal rendkívülien fokozódó kivándorlás német transzatlanti gőzhajózást teremtett, melynek nem volt szüksége szubvencióra. Német kereskedők jobban megvetették a lábukat a tengerentúli kereskedelmi csomópontokon, mint valaha, a világkereskedelem egyre nagyobb részét közvetítették, és fokozatosan nem csupán angol, hanem német ipari termékek eladásának közvetítését is megkezdték.

Erre a hatalmasan fejlődő ipar és a hozzá kapcsolódó kereskedelem számára azonban a német kisállamiság a maga sokfélén különböző kereskedelmi és ipari törvényhozásával szükségképp hamarosan tűrhetetlen béklyó lett. Pár mérföldenként más és más váltójog, az iparűzés más és más felté-

* I. Miklós. – *Szerk.*

telei, mindenhol, de mindenhol másféle zaklatás, más bürokratikus és fiskális csapdák, sőt gyakran még céhkorlátok is, amelyek ellen még a koncesszió sem használt! Ehhez járult a sokféle illetőségi törvény[388] és letelepedési korlátozás, ami a tőkések számára lehetetlenné tette megfelelő számú rendelkezésre álló munkaerő bevetését olyan pontokon, ahol érc, szén, vízierő és egyéb természeti adottság módot nyújtott ipari vállalkozásokra! Az ipari fejlődés első feltétele az volt, hogy akadálytalanul kizsákmányolhassák a hon tömeges munkaerejét; de ha valahol a hazafias gyáros mindenfelől munkásokat szedett össze, a rendőrség és szegényügyi igazgatás tiltakozott az újonnan érkezők letelepedése ellen. Német birodalmi polgárjog és minden birodalmi polgár teljesen szabad költözködési joga, egységes kereskedelmi és ipari törvényhozás, mindezek most már nem izgága diákok hazafias fantáziái[389] voltak, hanem az ipar szükséges életfeltételei.

Ráadásul minden államban és államocskában más pénz, más mérték és súly volt érvényben, egyazon államban gyakran két- vagy háromféle is. És az érmék, mértékek vagy súlyok e számtalan neméből egyetlenegyet sem ismertek el a világpiacon. Nem csoda hát, hogy azoknak a kereskedőknek és gyárosoknak, akik a világpiacon is forgalmaztak vagy importcikkekkel kellett konkurrálniok, e sokféle érmén, mértéken és súlyon kívül még külföldieket is kellett alkalmazniok, hogy a pamutfonalakat angol font szerint csévélték, a selyemkelméket méterhosszban készítették, a külföldi számlákat font sterlingben, dollárban, frankban állították ki. És hogyan keletkezhettek nagy hitelintézetek ilyen korlátozott valutaterületeken, ahol emitt forintban, amott porosz tallérban adnak ki bankjegyeket, mellette meg van még aranytallér, „új kétharmados" tallér, bankómárka, folyómárka, húszforintláb, huszonnégyforintláb,[390] amihez végeérhetetlen árfolyamszámítgatások és árfolyamingadozások járultak?

S ha sikerült végül mindezzel megbirkózni, mennyi erőt emésztett fel ez a sok súrlódás, mennyi pénz és idő veszett kárba! És végre Németországban is kezdték észrevenni, hogy manapság az idő pénz.

A fiatal német iparnak a világpiacon helyt kellett állnia, csak a kivitel tehette naggyá. Ehhez hozzátartozott, hogy idegenben a nemzetközi jog védelme alatt álljon. Az angol, francia, amerikai kereskedő külföldön mindig még többet is megengedhetett magának, mint otthon. Követsége közbelépett az érdekében, és szükség esetén néhány hadihajó is. Nem így a német! A Levantéban legalább az osztrákok hagyatkozhattak rá bizonyos mértékig a követségükre, másutt az sem sokat segített. Ha azonban egy porosz kereskedő valahol külföldön felpanaszolta követének az őt ért méltánytalanságokat, majdnem mindig ez volt a válasz: „Úgy kell magának, mi keresni-

valója van itt, miért nem marad szépen otthon?" A kisállamiak meg éppenséggel végképp jogfosztottak voltak mindenütt. Bárhová érkezett az ember, a német kereskedők mindenütt idegen, francia, angol, amerikai védelem alatt álltak vagy sürgősen honosíttatták magukat új hazájukban.* S ha követeik közbe is akartak volna lépni értük, mi haszna lett volna? A német követekkel magukkal is úgy bántak a tengeren túl, mint a cipőtisztítókkal.

Látjuk ebből, hogy az egységes „haza" utáni vágyakozásnak nagyon is materiális háttere volt. Ez már nem a wartburgi ünnepélyen[391] felsorakozó diákegyleti tagok ködös vágyakozása volt, „hol bátorság s erő lángolt német szívekben", s ahol francia dallamra „az ifjú szélvihar szárnyára száll, honáért harcra s halni készen áll"[392], hogy a középkor romantikusan magasztos császárságát visszaállítsa, s ahol a széllel viharzó ifjúból öreg napjaira egészen közönséges pietista és abszolutista fejedelmi szolga lett. Ez már nem is a hambachi ünnepség[393] ügyvédjeinek és egyéb polgári ideológusainak a földihez egyébként jelentősen közelebb került egységkiáltása volt, akik a szabadságot és az egységet önmagáért vélték szeretni és észre sem vették, hogy Németország kantonocska-köztársasággá való elsvájciasítása – amely eszményként lebegett a közülük legkevésbé zavaros fejűek előtt – éppannyira lehetetlen, mint ama diákok Hohenstaufen-császársága. Nem, ez a gyakorlati kereskedőnek és gyárosnak a közvetlen üzleti szükségből sarjadt vágya volt arra, hogy sutba vessék mindazt a történelmileg átörökített kisállami limlomot, amely útjában áll a kereskedelem és az ipar szabad kibontakozásának, kiküszöböljék mindazt a felesleges súrlódást, amelyet a német üzletembernek először otthon le kellett küzdenie, ha meg akart jelenni a világpiacon, és amelytől a konkurrensei mindannyian mentesek voltak. A német egység gazdasági szükségszerűséggé vált. És azok az emberek, akik most követelték ezt, tudták, hogy mit akarnak. A kereskedelemben és a kereskedelemre nevelődtek, értettek az alkuhoz és lehetett velük alkudni. Tudták, hogy jó magas árat kell kérni, de liberálisan engedni is kell belőle. A „németnek honáról" daloltak, beleértve Stájerországot, Tirolt és „Osztrákhont, dicsben, diadalban dúsat", no meg:

„Maas és Memel karjaiban
az Etsch és a Belt között,
Németország, Németország
az egész világ fölött"[394] –,

de arra is készek voltak, hogy e honra, mely mind nagyobb kell legyen,[395]

* *Széljegyzet*: „Weerth" – *Szerk.*

igen tetemes – 25–30%-os készfizetési engedményt – szavazzanak meg. Egységtervük megszületett és azonmód át lehetett ültetni a gyakorlatba.

A német egység azonban nem csupán német kérdés volt. A harmincéves háború[265] óta egyetlen köznémet ügyet sem döntöttek el többé a külföld nagyon is érezhető beavatkozása nélkül.* II. Frigyes 1740-ben francia segítséggel hódította meg Sziléziát.[397] A Szent Római Birodalom 1803-as újjászervezését Franciaország és Oroszország szószerint tollba mondta a birodalmi választmány döntésében.[227] Azután Napóleon rendezte be Németországot saját kedve szerint. És végül a bécsi kongresszuson,** elsősorban Oroszország, másodsorban Anglia és Franciaország újra szétdarabolták Németországot harminchat államra, kétszáznál is több külön-külön nagy és kis ország-cafatra, és ebbe – akárcsak az 1802–1803-as regensburgi Reichstagon[398] – a német uralkodók jócskán belesegítettek és a szétforgácsoltságot még súlyosbították. Ráadásul Németország egyes részei idegen fejedelmek birtokába kerültek. Ilymódon Németország nemcsak tehetetlen és gyámoltalan volt, nemcsak belviszályok között őrlődött, arra kárhoztatva, hogy politikailag, katonailag, sőt iparilag se nyomjon semmit a latban. Hanem, ami még sokkal rosszabb, Franciaország és Oroszország az ismételt szokás alapján jogot szerzett Németország szétdarabolására, ugyanúgy, ahogy Franciaország és Ausztria igényt támasztott arra, hogy őrködjenek Itália széttagoltságának fennmaradásán. Ezt az állítólagos jogot érvényesítette Miklós cár 1850-ben, amikor minden önhatalmú alkotmánymódosítást gorombán kikérve magának, kikényszerítette a Németország tehetetlenségét kifejező Szövetségi Gyűlés visszaállítását.

Németország egységét tehát nemcsak a fejedelmekkel és egyéb belső ellenségekkel szemben kellett kivívni, hanem a külfölddel szemben is. Vagy pedig – a külföld segítségével. És hogy álltak akkor a dolgok külföldön?

Franciaországban Louis Bonaparte arra használta fel a burzsoázia és a munkásosztály közötti harcot, hogy a parasztok segítségével felkapaszkodjék az elnöki székbe, a hadsereg segítségével pedig a császári trónra. Ám egy új, a hadsereg csinálta császár Franciaország 1815-ös határai között – ez halva született képtelenség volt. Az újjászületett napóleoni császárság a Rajnáig kiterjesztett Franciaországot, a francia sovinizmus örökletes álmának megvalósítását jelentette. Egyelőre azonban Louis Bonaparte nem kaphatta meg a Rajnát; minden erre irányuló kísérlet egy Franciaország-ellenes európai koalíciót eredményezett volna. Kínálkozott viszont egy másik alka-

* *Széljegyzet*: „veszt[fáliai] és tesch[eni] béke[396]" – *Szerk.*

** *A sor fölé írva*: „Németország Lengyelország" – *Szerk.*

lom Franciaország hatalmi pozíciójának javítására és a hadsereg babérainak gyarapítására: jóformán egész Európa egyetértésével háborút indítani Oroszország ellen, amely arra használta fel Nyugat-Európa forradalmi időszakát, hogy a legnagyobb csendben megszállja a dunai fejedelemségeket és újabb törökországi hódító háborút készítsen elő. Anglia szövetkezett Franciaországgal, Ausztria jóindulatot tanúsított kettejük iránt, csak a hős Poroszország csókolta meg az orosz kancsukát, amely tegnap még az ő hátán csattogott, és az oroszbarát semlegességnél maradt. De sem Anglia, sem Franciaország nem akart győzelmet aratni ellenfelén, s így a háború Oroszország igen enyhe megaláztatásával és egy Ausztria-ellenes orosz—francia szövetség létrejöttével ért véget.*

A krími háború Európa vezető hatalmává tette Franciaországot, a kalandor Louis-Napoléont pedig a nap hősévé, ami persze nem jelent sokat. Területnövekedést azonban a krími háború nem eredményezett Franciaország javára és így újabb háborút hordott méhében, melyben Louis-Napoléon betöltendő volt igazi hivatását mint „országgyarapító"[399]. Ezt az új

* A krími háború kolosszális tévedések-vígjátéka volt, ahol minden újabb jelenetnél felmerül a kérdés: Kit fognak itt részedni? De a komédia számlálhatatlan kincsekbe és egy bő millió emberéletbe kerult. Alig indult meg a harc, Ausztria máris bevonult a dunai fejedelemségekbe; az oroszok pedig visszavonultak előluk. Ezzel, mígcsak Ausztria semleges maradt, az orosz országhatáron lehetetlenné vált a Törökország elleni háború. Ausztria azonban kapható volt arra, hogy szovetségeseként részt vegyen egy ezen a határokon vívando háborúban, feltéve, hogy komoly háborúról van szó, melynek célja Lengyelország visszaállítása és az orosz nyugati határ tartós visszaszorítása. Akkor azután Poroszországnak is vele kellett volna tartania, amelyen keresztul kapta Oroszország most is minden szállítmányát; Oroszország ilymódon szárazon és vízen egyaránt blokád alá kerult és gyors vereséget szenvedett volna. Ám a szovetségeseknek nem ez volt a szándéka. Ellenkezőleg, orultek, hogy most megmenekultek a komoly háború minden veszélyétől. Palmerston azt javasolta, hogy a hadszínteret helyezzék át a Krímbe — ez volt Oroszország kívánsága — és Louis-Napoléon nagyon is szívesen belement ebbe. A háború itt már csak látszatháború lehetett, s ez minden fő résztvevőt kielégített. Miklós cár azonban a fejébe vette, hogy komoly háborút visel a Krímben, megfeledkezve arról, hogy ez a látszatháborúra legalkalmasabb terulet komoly háborúra a legalkalmatlanabb neki. Oroszország védekezésbeli erossége — gyér népességu, úttalan és segélyforrásokban szegény teruletének roppant kiterjedése — minden orosz támadó háborúban Oroszország ellen fordul, s sehol sem inkább, mint a Krím felé. A délorosz sztyeppek, amelyeknek a támadók sírjává kellett volna lenniok, ehelyett az orosz hadseregek sírjává lettek, amelyeket Miklós brutálisan ostoba kíméletlenséggel egymás után — végul még a tél kellős kozepén is — odahajszolt Szevasztopol alá. És amikor az utolsó, nagy sietve osszeszedett, a legszukségesebbel is alig felszerelt, nyomorúságosan ellátott hadoszlop az állományának kétharmadát elveszítette a felvonulás folyamán (egész zászlóaljak elpusztultak a hóviharban), a maradék pedig nem volt képes kiúzni az orosz földről az ellenséget, akkor ez a felfuvalkodott tokfej Miklós siralmasan osszeomlott és megmérgezte magát. Ettől kezdve a háborúból megint látszatháború vált és hamarosan megkotották a békét. — *Engels jegyzete.*

háborút már az előbbi háború idején megkártyázták, mikor is Szardíniának megengedték a csatlakozást a nyugati hatalmi szövetséghez a császári Franciaország csatlósaként és sajátlag – Ausztria elleni előőrseként; továbbá előkészítették azzal is, hogy a békekötéskor Louis-Napoléon egyetértésre jutott Oroszországgal,[400] amelynek mi sem volt inkább kedvére való, mint Ausztria megfenyítése.

Louis-Napoléon volt most az európai burzsoázia bálványa. Nemcsak 1851 december 2-i „társadalommentése"[401] következtében, amikor megsemmisítette ugyan a burzsoázia politikai uralmát, de csak azért, hogy megmentse annak társadalmi uralmát. Nemcsak azért, mert megmutatta, hogyan lehet az általános szavazati jogot kedvező körülmények között a tömegek elnyomására alkalmas szerszámmá változtatni; nemcsak azért, mert uralkodása alatt az ipar és a kereskedelem és nevezetesen a spekuláció meg a tőzsdeszédelgés példátlanul fellendült. Hanem mindenekelőtt azért, mert a burzsoázia felismerte benne az első „nagy államférfit", aki hús a húsából, vér a véréből. Ő is felkapaszkodott volt, mint minden igazi burzsoá. „Minden hájjal megkenték"; volt carbonaro-összeesküvő Itáliában,[402] tüzértiszt Svájcban,[403] eladósodott előkelő naplopó és önkéntes rendőr Angliában,[404] de mindig és mindenütt trónkövetelő volt, aki kalandos múltjával és morális szégyentelenségével minden országban arra készült fel, hogy a franciák császára és Európa sorsának irányítója legyen, ugyanúgy, ahogy a mintaburzsoá, az amerikai, a becsületes és csalárd bukások sorozatával készül fel a milliomosságra. Császár korában nemcsak hogy a politikát a tőkés nyerészkedés és tőzsdeszédelgés szolgálatába állította, hanem teljesen az értéktőzsde alapelvei szerint űzte magát a politikát is és a „nemzetiségi elvre"[405] spekulált. Németország és Itália szétdarabolása az addigi francia politika szerint Franciaország elidegeníthetetlen alapvető joga volt; Louis-Napoléon nyomban hozzáfogott ennek az alapvető jognak kicsinybeni kiárusításához úgynevezett kompenzációk ellenében. Kész volt Itáliának és Németországnak segítséget nyújtani a szétdaraboltság kiküszöböléséhez, feltéve, hogy Németország és Itália a nemzeti egyesüléshez vezető minden lépést területek átadásával fizetnek meg. Ezzel nemcsak a francia soviniz-must elégítették ki, nemcsak a császárság nyerte vissza fokozatosan az 1801-es határokat[406], hanem Franciaországot megint a sajátosan felvilágosult és népfelszabadító hatalomnak, Louis-Napoléont pedig az elnyomott nemzetiségek védelmezőjének állíthatták be. És az egész felvilágosult és nemzetiségi lelkesültséggel eltelt – ugyanis az üzletkötés minden akadályának a világpiacról való elrámolásában elevenen érdekelt – burzsoázia egyhangú ujjongással üdvözölte ezt a világfelszabadító felvilágosodást.

A kezdő lépéseket Itáliában tették meg.* Itt 1849 óta Ausztria korlátlanul uralkodott, s akkoriban Ausztria volt Európa általános bűnbakja. A krími háború ösztövér eredményeit nem a nyugati hatalmak eltökéletlenségének rovására írták – amelyek csupán látszatháborút akartak –, hanem Ausztria határozatlan magatartása rovására, amiben senki nem volt inkább ludas, mint maguk a nyugati hatalmak. Oroszországot azonban az osztrákok előrenyomulása a Prutig – ez volt a hálájuk az 1849-ben Magyarországon nyújtott orosz segítségért – annyira sértette (bár éppen ez az előrenyomulás mentette meg Oroszországot), hogy örömmel fogadott minden támadást Ausztria ellen. Poroszország többé nem számított, és már a párizsi békekongresszuson en canaille** bántak vele. És így a háborút Itáliának „egészen az Adriáig" terjedő felszabadításáért Oroszország közreműködésével előkészítették, 1859 tavaszán megindították és a nyáron már a Mincióná l be is fejezték. Az osztrákokat nem vetették ki Itáliából, Itália nem „szabadult fel egészen az Adriáig" és nem egyesült, Szardínia területe gyarapodott, Franciaország viszont megszerezte Szavoját és Nizzát és ezzel Itália felé az 1801-es határokat.[407]

De az olaszok ezzel nem voltak megelégedve. Itáliában akkoriban még a tulajdonképpeni manufaktúra volt az uralkodó, a nagyipar még csecsemőkorát élte. A munkásosztály még távolról sem volt keresztülkasul kisajátított és elproletárosodott osztály; a városokban még saját termelési eszközeivel rendelkezett, vidéken pedig az ipari munka kis földbirtokos vagy földbérlő parasztok mellékkeresete volt. Ezért a burzsoázia energiáját még nem törte meg a modern osztálytudatos proletariátussal való ellentét. S mivel Itáliában a szétdaraboltság csakis az osztrák idegenuralom révén állt fenn, melynek védelme alatt a fejedelmek a végletekig rosszul kormányoztak, így a földnagybirtokos nemesség és a városi néptömeg is a burzsoáziának, a nemzeti függetlenség előharcosának oldalára állt. Az idegenuralmat Itália Velence kivételével 1859-ben lerázta magáról, a további itáliai beavatkozást Franciaország és Oroszország lehetetlenné tette, senki sem tartott tőle többé. És Itáliának volt egy Garibaldija, kinek jelleme az antik hősökéhez volt fogható, aki csodákat tudott művelni és csodákat is művelt. Ezer szabadcsapatosával halomra döntötte az egész nápolyi királyságot, ténylegesen egyesítette Itáliát és széttépte a bonapartista politika mesterséges szövevényét. Itália szabad volt és lényegében egyesült – de nem Louis-Napoléon fondorlatai révén, hanem a forradalom eredményeként.

*Széljegyzet: „Orsini" – *Szerk.*

** – bitangként: csőcselléknépségként – *Szerk.*

Az itáliai háború óta a második francia császárság külpolitikája senki előtt sem volt titok többé. A nagy Napóleon legyőzőit meg kellett fenyíteni – ám l'un après l'autre, egyiket a másik után. Oroszország és Ausztria már megkapták a magukét, most Poroszországon volt a sor. És Poroszország megvetettebb volt mint valaha; politikája az itáliai háború folyamán gyáva és siralmas volt ugyanolyan, mint az 1795-ös bázeli béke[408] idején. A „szabad kéz politikájával"[409] oda jutott, hogy egészen magára maradt Európában, hogy minden nagy és kis szomszédja előre örült a színjátéknak, ahogy majd Poroszországot ripityára verik, mert már csak egy dologban volt szabad keze: abban, hogy átengedje a Rajna balpartját Franciaországnak.

Valójában az 1859 utáni első években mindenütt, de leginkább magán a Rajna-vidéken elterjedt az a meggyőződés, hogy a Rajna balpartja menthetetlenül Franciaország birtokába fog kerülni. Nem mondhatni, hogy éppenséggel kívánták is ezt, de elkerülhetetlenül elkövetkező végzetnek tekintették és – igazság ne essék szólván – túlságosan nem is féltek tőle. A parasztok és a kispolgárok között feléledtek a régi francia idők emlékei, amely idők valóban a szabadságot hozták; a burzsoáziából a finánctőkés arisztokrácia, különösen a kölni, már mélyen belebonyolódott a párizsi Crédit mobilier[410] és más bonapartista szédelgő társaságok csaló vállalkozásaiba és hangosan követelte az annexiót.*

A Rajna balpartjának az elvesztése azonban nemcsak Poroszország, hanem Németország gyengülését is jelentette. És Németország megosztottabb volt, mint valaha. Ausztria és Poroszország, amiatt, hogy Poroszország az itáliai háborúban semleges volt, idegenebbül állt egymással szemben, mint bármikor, a kisfejedelmek csürhéje pedig félig szorongva, félig sóvárogva sandított Louis-Napoléon, mint egy felújított Rajnai Szövetség[411] protektora felé – íme, ez volt a hivatalos Németország helyzete. Ez volt a helyzet olyan pillanatban, amikor csakis az egész nemzet egyesített erői lehettek képesek a széttagolódás veszélyét elhárítani.

Ám hogyan lehetne az egész nemzet erőit egyesíteni? Három járható út maradt, miután 1848 jóformán kivétel nélkül ködös kísérletei kudarcot vallottak, ámbár éppen ezáltal sok ködöt el is oszlattak.

Az első út a tényleges egyesülés útja volt, minden kisállam kiküszöbölésével, tehát a nyíltan forradalmi út. Ez az út épp most célhoz vezetett Itáliában; a szavojai dinasztia csatlakozott a forradalomhoz s ezzel megkapa-

* Hogy akkoriban ilyen volt az általános hangulat a Rajna-vidéken, arról Marx és én elég gyakran meggyőződtünk a helyszínen. Rajna-balparti gyárosok többek között megkérdezték tőlem, milyen lesz az ő iparuk helyzete a francia vámtarifa alatt. – *Engels jegyzete.*

rintotta Itália koronáját. Ilyes merész tettre azonban a német szavojaiak, a Hohenzollernjeink és legvakmerőbb Cavourjaik à la Bismarck tökéletesen képtelenek voltak. A népnek mindent egymagának kellett volna elvégeznie – és egy a Rajna balpartjáért vívott háborúban a nép bizonnyal képes is lett volna rá, hogy megtegye, amit kell. A poroszok elkerülhetetlen visszavonulása a Rajnán át, állóháború a rajnai erődítményekben, a délnémet fejedelmek akkor kétségtelenül bekövetkező árulása elegendő lett volna olyan nemzeti mozgalom felszításához, mely porrá zúzza az egész uralkodósdi-vircsaftot. És akkor Louis-Napoléon az első, aki hüvelyébe dugta kardját. A második császárság ellenfélként csak reakciós államokat használhatott, amelyekkel szemben úgy jelent meg, mint a francia forradalom továbbvivője, mint népfelszabadító. Egy forradalomba kezdő néppel szemben tehetetlen volt; sőt, a győzelmes német forradalom megadná a lökést az egész francia császárság megdöntéséhez. Ez a legkedvezőbb eset; a legkedvezőtlenebb esetben, ha az uralkodók úrrá lennének a mozgalmon, akkor egy időre elvész és Franciaországra jut a Rajna balpartja, ami az egész világ előtt felfedné az uralkodók aktív vagy passzív árulását és olyan kényszerhelyzetet teremtene, amelyből Németországnak nem maradna más kiútja, mint a forradalom, az összes fejedelmek elkergetése, az egységes német köztársaság létrehozása.

A dolgok úgy álltak, hogy Németország egyesítésének erre az útjára csak akkor léphettek, ha Louis-Napoléon háborút kezd a Rajna-határért. E háborúra azonban nem került sor – olyan okokból, amelyekre hamarosan rátérünk. De ezzel a nemzeti egyesítés kérdése sem volt már olyan halasztathatatlan életkérdés, amelyet pusztulás terhe mellett máról holnapra meg kell oldani. A nemzet egyelőre várhatott.

A második út az Ausztria fennhatósága alatt történő egyesítés volt. Ausztria 1815-ben a napóleoni háborúk által rákényszerített helyzetet, azt, hogy lezárt, lekerekített államterületté vált, szívesen fenntartotta. Korábbi különálló dél-németországi birtokait nem igényelte többé; megelégedett azoknak a régi és új földsávoknak a hozzácsatolásával, amelyek földrajzi és stratégiai szempontból jobban illeszkedtek a monarchia még meglevő magjához. Német-Ausztria elválása Németország többi részétől – amely II. József védővámjaival kezdődött, I. Ferenc itáliai rendőruralmával kiéleződött, a német birodalom felbomlásával[412] és a Rajnai Szövetséggel tetőfokára jutott – 1815 után is ténylegesen fennmaradt. Metternich a német oldal felé valóságos kínai fallal vette körül államát. A vámok Németország anyagi, a cenzúra Németország szellemi termékeit rekesztették ki, a leghallatlanabb útlevélszekatúrák a személyforgalmat a legszükségesebb minimumra kor-

Az „Erőszak szerepe a történelemben"
kéziratának egyik oldala

látozták. Belföldön pedig még egy Németországban is egyedülálló abszolutista önkény szolgált biztosítékul minden, még a legszerényebb politikai megmozdulás ellen is. Ilymódon Ausztria teljesen távol maradt Németország egész polgári liberális mozgalmától. 1848-ban legalább a szellemi választal nagyrészt ledőlt; de ez esztendő eseményei és ezek következményei kevéssé voltak alkalmasak arra, hogy Ausztriát közelebb hozzák Németország egyéb részeihez, ellenkezőleg, Ausztria mind többet hivatkozott független nagyhatalmi helyzetére. Így esett, hogy noha a szövetségi erődökben[413] szolgáló osztrák katonákat kedvelték, az oda beosztott poroszokat pedig gyűlölték és gúny tárgyává tették, és noha Ausztria a túlnyomóan katolikus egész Délen és Nyugaton még mindig népszerű volt és tekintélynek örvendett, talán néhány kis- és középállami fejedelmen kívül mégsem gondolt senki komolyan Németországnak osztrák fennhatóság alatti egyesítésére.

Ez nem is lehetett másképp. Ausztria maga sem akarta másképp, ámbár csendben romantikus császár-álmokat dédelgetett. Idővel az osztrák vámhatár volt az egyetlen még megmaradt anyagi választal Németországon belül, és ezért annál élesebben érzékelték. A független nagyhatalmi politika értelmetlenség volt, ha nem jelentette német érdekek feláldozását sajátosan osztrák, vagyis itáliai, magyarországi stb. érdekek kedvéért. Mint a forradalom előtt, éppúgy utána is Ausztria volt Németország legreakciósabb, a modern áramlatokat legkelletlenebbül követő állama, és ráadásul – az egyetlen még megmaradt sajátosan katolikus nagyhatalom is. Minél jobban törekedett a március utáni kormány[414] a régi csuhás- és jezsuita-rendszer visszaállítására, annál inkább lehetetlenné vált hegemóniája egy kétharmadrészt protestáns ország felett. És végül Németország Ausztria alatti egyesítése csakis Poroszország szétrobbantása révén volt lehetséges. Noha ez önmagában véve nem szerencsétlenség ugyan Németország számára, Poroszországnak Ausztria általi szétrobbantása éppolyan vészes dolog lett volna, mint Ausztria Poroszország általi szétrobbantása az oroszországi forradalom küszöbönálló győzelme előtt (amely után meg már felesleges, mert az ekkor feleslegessé tett Ausztriának önmagától szét kell hullania).

Egyszóval az Ausztria szárnyai alatti német egység romantikus álom volt és annak is bizonyult, amikor 1863-ban a német kis- és középfejedelmek összeültek Frankfurtban, hogy ausztriai Ferenc Józsefet kikiáltsák német császárrá.[415] A porosz király egyszerűen nem jött el, és a császárválasztási komédia nyomorúságosan vízbe esett.

Maradt a harmadik út: az egyesítés porosz csúcs[214] alatt. És ez az út, mert valóban rá is tértek, meginf leszállított bennünket a spekuláció területéről

a gyakorlati, a „reálpolitika"[416] szolidabb, habár meglehetősen mocskos talajára.

II. Frigyes óta Poroszország Németországban éppúgy, mint Lengyelországban, csupán hódítási területet látott, ahonnan elveszi az ember, amit megkaparinthat, de magától értetődőnek tartja, hogy meg kell osztoznia rajta másokkal. Megosztozni Németországon a külfölddel – mindenekelőtt Franciaországgal – ez volt Poroszország „német hivatása" 1740 óta. „Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me viennent, nous partagerons" (azt hiszem, részt veszek az Önök játékában; ha én kapom az ászokat, osztozunk) – ezek voltak Frigyes búcsúszavai a francia követhez*, mikor elindult, hogy megvívja első háborúját. E „német hivatáshoz" híven Poroszország a bázeli békében 1795-ben elárulta Németországot, területgyarapodás biztosítása ellenében eleve beleegyezett abba, hogy a Rajna balpartját Franciaországhoz csatolják (1796 augusztus 5-i szerződés), és árulása bérét be is zsebelte az Oroszország és Franciaország által diktált birodalmi választmányi döntéssel.[417] 1805-ben újra elárulta szövetségeseit, Oroszországot és Ausztriát, amikor Napóleon megcsillogtatta előtte Hannovert – erre a csalétekre mindig ráharapott –, de fennakadt saját buta-ravaszságának hálójában, úgyhogy mégiscsak háborúba keveredett Napóleonnal és Jénánál meg is kapta a megérdemelt fenyítést.[418] E csapások utóérzéseként III. Frigyes Vilmos még az 1813-as és 1814-es győzelmek után is le akart mondani minden nyugat-németországi előretolt állásról, be akarta érni Északkelet-Németország birtokával, Ausztriához hasonlóan, lehetőleg vissza akart húzódni Németországból – ami egész Nyugat-Németországot egy új, orosz vagy francia védnökség alatt álló Rajnai Szövetséggé változtatta volna. A terv nem sikerült; a királyra, teljesen akarata ellenére, rákényszerítették Vesztfáliát és a Rajna tartományt és ezekkel együtt egy új „német hivatást".

Az annexióknak – egyes apró terület-cafatok megvásárlásától eltekintve – most egyelőre vége szakadt. Belföldön lassacskán megint erőre kapott a régi junker-bürokrata rend; az alkotmányígéreteket, amelyeket a keserű szükség idején tettek a népnek, állhatatosan megszegték. Mindamellett a polgárság Poroszországban is egyre inkább felemelkedett, hiszen ipar és kereskedelem nélkül még a fennhéjázó porosz állam sem ért most egy hajítófát sem. Lassan, berzenkedve, hasonszenvi adagokban, de kénytelenek voltak gazdasági engedményeket tenni a polgárságnak. És ezek az engedmények egy irányban Poroszország „német hivatásának" alátámasztásával kecsegtettek: Poroszország, hogy a két fele közötti idegen vámhatárokat

* Beaurau. — *Szerk.*

kiküszöbölje, vámegyezmény megkötésére szólította fel a szomszédos német államokat. Így jött létre a Vámegylet[419], amely 1830-ig jámbor óhaj volt (csak Hessen-Darmstadt csatlakozott hozzá), de aztán a politikai és gazdasági mozgás valamivel gyorsabb üteménél fogva hamarosan gazdaságilag Poroszországhoz csatolta Belső-Németország nagyobb részét. A nemporosz tengerparti tartományok 1848 utánig még kívül maradtak.

A Vámegylet Poroszország nagy sikere volt. Az volt még a legkevesebb, hogy győzelmet jelentett az osztrák befolyás felett. A fődolog az volt, hogy a közép- és kisállamok egész polgárságát Poroszország oldalára állította. Szászországot kivéve egyetlen német állam sem akadt, amelynek ipara akár csak megközelítőleg is olyan mértékben fejlődött volna, mint a porosz ipar; s ez nem csupán természeti és történelmi előfeltételeknek volt köszönhető, hanem a nagyobb vámterületnek és belső piacnak is. És minél inkább kiterjedt a Vámegylet, minél több kisállamot vett fel e belső piacba, annál inkább hozzászoktak ezeknek az államoknak a feltörekvő burzsoái ahhoz, hogy úgy tekintsenek Poroszországra, mint a gazdasági és leendő politikai főhatalmasságukra. És ahogy a burzsoák daloltak, úgy fütyültek a professzorok is. Amit Berlinben a hegeliánusok filozófiailag megkonstruáltak, azt, hogy Poroszország hivatott Németország élére állni, azt demonstrálták történelmileg Schlosser tanítványai Heidelbergben, nevezetesen Häusser és Gervinus. De természetesen előfeltételezték, hogy Poroszország megváltoztatja egész politikai rendszerét, teljesíti a burzsoázia ideológusainak követeléseit.*

Mindez azonban egyáltalán nem a porosz állam iránti különös előszeretetből fakadt, ahogyan teszem az olasz burzsoák elfogadták vezető államnak Piemontot, miután az nyíltan a nemzeti és alkotmányos mozgalom élére állt. Nem, a német burzsoák kedvük ellenére, a kisebbik rosszként fogadták el Poroszországot: mert Ausztria kizárta őket piacáról, és mert Poroszországnak Ausztriához képest még mindig bizonyos polgári jellege volt, márcsak financiális zsugorisága miatt is. Két jó berendezkedésével Poroszország megelőzte a többi nagyállamot: az általános védkötelezettséggel és az általános iskolakényszerrel. A kétségbeesett szükség idején vezette be mindkettőt s a jobb napokban megelégedett azzal, hogy hanyag végrehajtással és szándékos elsilányítással kivetkőztesse őket bizonyos körülmények között veszedelmes jellegükből. Papíron azonban továbbra is megmaradtak, s ezzel

* Az 1842-es „Rheinische Zeitung" erről az álláspontról taglalta a porosz hegemónia kérdését. Gervinus már 1843 nyarán ezt mondta nekem Ostende-ban: Poroszországnak Németország élére kell állnia; ehhez azonban három dologra van szükség: Poroszországnak alkotmányt kell adnia, sajtószabadságot kell adnia és olyan külpolitikát kell kezdenie, amelynek arculata van. – *Engels jegyzete.*

Poroszország lehetőséget nyert arra, hogy a néptömegekben szunnyadó potenciális energiát egy napon oly fokig kibontakoztassa, aminőt hasonló számú népnél másutt nem lehet elérni. A burzsoázia mindkét berendezkedésbe beilleszkedett; az egyéves önkéntesek, vagyis a burzsoáfiak személyes szolgálati kötelezettségét 1840 táján könnyen és meglehetős olcsón meg lehetett kerülni vesztegetéssel, kivált mert akkortájt magában a hadseregben is csak kevés súlyt fektettek kereskedelmi és ipari körökből rekrutált Landwehr-tisztekre[420]. És az iskolakényszer miatt Poroszországban azért még kétségtelenül nagyobb számú olyan ember volt, aki bizonyos mennyiségű elemi ismeretekkel rendelkezett, s ezek a legnagyobb mértékben hasznosak voltak a burzsoáziának; sőt számuk a nagyipar haladásával végül még kevésnek is bizonyult.* E két berendezkedés nagy adókban kifejeződő magas költségei miatt kiváltképp a kispolgárság panaszkodott;** a feltörekvő burzsoázia kiszámította, hogy a jövendőbeli nagyhatalomnak a mindenesetre fatális, de elkerülhetetlen költségeit bőségesen ellensúlyozzák a fokozott profitok.

Egyszóval a német burzsoák a poroszok szeretetreméltóságát illetően nem tápláltak illúziókat. Ha 1840 óta tekintélye lett előttük a porosz hegemóniának, úgy csak azért, mert, és csak abban a mértékben, amelyben a porosz burzsoázia, gyorsabb gazdasági fejlődése következtében, gazdaságilag és politikailag a német burzsoázia élére került, csak azért, mert, és csak abban a mértékben, amelyben az óalkotmányos Dél Rotteckjait és Welckereit árnyékba szorították a porosz Észak Camphausenei, Hansemannjai és Mildéi, az ügyvédeket és professzorokat a kereskedők és gyárosok. És valóban, az 1848 előtti utolsó évek porosz liberálisain, nevezetesen a Rajna-vidékieken egészen másféle forradalmi fuvallat érződött, mint a déli kantonocska-liberálisokon. Akkoriban keletkezett az a két legjobb politikai népdal a XVI. század óta, a Tschech polgármesterről meg a von Droste-Fischering bárónőről szóló dal[422]; pimaszságuktól ma öregkorukra elszörnyednek azok az emberek, akik 1846-ban vidáman énekelték:

Ejnye, ez aztán a pech,
Hogy a polgármester, Tschech,
Ilyen hasast, mint egy ház,
Két lépésről elhibáz!

* Még a kultúrharc[421] idején panaszolták nekem rajnai gyárosok, hogy egyébként kiváló munkásokat nem léptethetnek elő felügyelőnek, mert iskolai ismereteik nem elegendők. Különösen katolikus vidékeken van ez így. – *Engels jegyzete.*

** *Széljegyzet*: „Középiskolák a burzsoázia részére" – *Szerk.*

Ám mindennek hamarost meg kellett változnia. Jött a februári forradalom, a bécsi márciusi napok, és a március 18-i berlini forradalom. A burzsoázia győzött, anélkül, hogy komolyan harcolt volna, a komoly harcot, mikor arra került sor, még csak nem is akarta. Ez a burzsoázia, amely röviddel ezelőtt még az akkori szocializmussal és a kommunizmussal kacérkodott (jelesül a Rajna-vidéken), most hirtelen rádöbbent, hogy nemcsak egyes munkásokat tenyésztett ki, hanem egy munkás*osztályt*, egy még félig álomittas, de lassanként ébredező, legbelső természetében forradalmi proletariátust. És ez a proletariátus, amely a burzsoázia számára mindenütt kivívta a győzelmet, nevezetesen Franciaországban, máris olyan követelésekkel állt elő, amelyek az egész polgári rend fennállásával összeegyeztethetetlenek voltak; Párizsban sor került a két osztály közötti első félelmetes harcra 1848 június 23-án; négy napig tartó csata után a proletariátus alulmaradt. A burzsoázia tömege ettől fogva egész Európában a reakció oldalára állt, szövetségre lépett az abszolutista bürokratákkal, feudálisokkal és papokkal a társadalom ellenségei, vagyis ugyanazon munkások ellen, akik csak az imént voltak segítségére az előbbiek megdöntésében.

Poroszországban ez olyan formában történt, hogy a burzsoázia cserbenhagyta saját választott képviselőit és titkolt vagy leplezetlen örömmel szemlélte, hogyan ugrasztja szét őket a kormány 1848 novemberében. Annak a junkeri bürokrata kormánynak, amely most már vagy tizedik éve terpeszkedett Poroszország fölé, alkotmányos formában kellett ugyan uralkodnia,[423] ám ezért kicsinyes, eladdig még Poroszországban is példátlan szekatúráknak és packázásoknak egy olyan rendszerével állt bosszút, melytől senki sem szenvedett jobban, mint éppen a burzsoázia. Ez azonban bűnbánóan magába szállt, büntetésül hajdani forradalmi fellobbanásaiért alázatosan tűrte a záporként rázúduló ütéseket és rúgásokat és lassanként megtanulta most, hogy azt gondolja, amit később ki is mondott: Kutyák vagyunk, kutyák!

Ekkor jött a régensség.[424] Királyhűségét bebizonyítandó, Manteuffel a trónörököst, a mostani császárt*, éppúgy körülvétette kémekkel, mint most Puttkamer a „Sozialdemokrat" szerkesztőségét. Amikor a trónörökösből régens lett, Manteuffelt természetesen rögvest félrerúgták és felvirradt az Új Éra[425]. Ez csak díszletcsere volt. A régensherceg kegyes engedelmet adott a burzsoáknak, hogy ismét liberálisak legyenek. A burzsoák örömmel éltek ezzel az engedelemmel, ám azt képzelték, hogy most ők irányítják az ügyeket és a porosz államnak úgy kell táncolnia, ahogyan ők fütyülnek. De korántsem ez volt a szándékuk „mértékadó köröknek" – ahogy a hüllő-

* I. Vilmos. – *Szerk.*

stílus[426] mondja. A liberális burzsoáknak árat kellett fizetniök az Új Éráért, a hadsereg újjászervezését. A kormány ezzel csak az általános védkötelezettség végrehajtását kívánta, addig a fokig, amely 1816 körül szokásos volt. A liberális ellenzék álláspontjáról ezellen abszolúte semmit sem lehetett mondani, ami ne lett volna egyben a Poroszország hatalmi helyzetéről és német hivatásáról hangoztatott saját szólamaik arculcsapása. A liberális ellenzék azonban ahhoz a feltételhez kötötte beleegyezését, hogy törvényesen két év legyen a maximális szolgálati idő. Ez önmagában véve egészen racionális dolog volt, az volt csak a kérdés, hogy ki lehet-e kényszeríteni, hogy az ország liberális burzsoáziája kész-e ezért a feltételért a végsőkig harcolni, vagyonát és vérét latba vetni. A kormányzat állhatatosan ragaszkodott a hároméves szolgálati időhöz, a kamara a kétéveshez; kitört a konfliktus.[427] És a katonai kérdésben támadt konfliktus miatt megint döntővé lett a külpolitika, a belpolitika szempontjából is.

Láttuk, hogyan játszotta el Poroszország a krími és az itáliai háborúban tanúsított magatartásával tekintélye utolsó maradványait is. E siralmas politika részleges mentségére szolgál, hogy a hadsereg rossz állapotban volt. Mivel a rendek beleegyezése nélkül új adókat kivetni vagy kölcsönöket felvenni már 1848 előtt sem lehetett, s mert evégett a rendeket összehívni nem is akarták, sohasem állt elég pénz a hadsereg rendelkezésére, és így a határtalan garasoskodás miatt teljesen le is züllött. A III. Frigyes Vilmos alatt meghonosodott parádés és kamáslis szellem azután megtette a többit. S hogy milyen gyámoltalannak bizonyult ez a dísz-hadsereg 1848-ban a dániai csatamezőkön, arról Waldersee grófnál[428] olvashatunk. Az 1850-es mozgósítás[383] teljes kudarc volt; minden hiányzott, ami meg megvolt, az jobbára hasznavehetetlen. Most ezen segítettek ugyan a kamarák és pénzt szavaztak meg; a hadsereget felrázták a régi rutinból, a harctéri szolgálat, legalábbis nagyrészt, kiszorította a parádé-szolgálatot. De a hadsereg ereje most is még ugyanakkora volt, mint 1820 körül, miközben az összes többi nagyhatalom, nevezetesen Franciaország, ahonnan éppen most fenyegetett a veszély, jelentősen fokozta haderejét. És emellett Poroszországban általános védkötelezettség állt fenn; papíron katona volt minden porosz; de közben a lakosság $10\,^1/_2$ millióról (1817) $17\,^3/_4$ millióra (1858) növekedett, a hadsereg szűk keretei pedig mindössze a fegyverbíró férfiak egyharmadát tudták befogadni és kiképezni. A kormány most a hadsereg olyan mérvű megerősítését kívánta, amely majdnem pontosan megfelelt az 1817 óta bekövetkezett népességszaporulatnak. De ugyanazok a liberális képviselők, akik egyfolytában azt kívánták a kormánytól, hogy álljon Németország élére, biztosítsa kifelé Németország hatalmi helyzetét, állítsa vissza tekintélyét a nemzetek

között, — ugyanezek az emberek most garasoskodtak és kufárkodtak és semmit sem akartak megszavazni, hacsak nem a kétéves szolgálati idő alapján. Megvolt-e hozzá a hatalmuk, hogy akaratukat, amihez oly makacsul ragaszkodtak, keresztül is vigyék? Mögöttük állt-e a nép vagy akár csak a burzsoázia is, odacsapásra készen?

Ellenkezőleg. A burzsoázia ujjongva fogadta Bismarck ellen vívott szócsatáikat, de a valóságban olyan mozgalmat szervezett, amely, ha tudattalanul is, ténylegesen a porosz kamarai többség ellen irányult. Dánia beavatkozásai a holsteini alkotmányba, a schleswigi erőszakos dánosítási kísérletek felháborították a német polgárt.[429] Hogy a nagyhatalmak táncoltatják, ahhoz már hozzászokott, de hogy a kis Dánia is megrugdalja, ez már felbőszítette. Megalakították a Nemzeti Egyletet[430]; erejét éppen a kisállamok burzsoáziája alkotta. És a Nemzeti Egylet, amely tetőtől talpig liberális volt, mindenekelőtt nemzeti egyesítést kívánt Poroszország vezetésével, lehetőleg egy liberális Poroszország vezetésével, szükség esetén egy akármilyen Poroszország vezetésével. Hogy végre egyszer előbbre jussanak, vége legyen a németek nyomorúságos helyzetének a világpiacon, ahol másodosztályú emberekként kezelik őket, hogy Dániát megfenyítsék, hogy a nagyhatalmaknak Schleswig-Holsteinnel kapcsolatban kimutassák a foguk fehérjét — mindenekelőtt ez volt az, amit a Nemzeti Egylet követelt. És emellett a porosz csúcs követelése most mentes volt mindattól a zavarosságtól és álmodozástól, amely 1850-ig még hozzátapadt. Mindenki egészen pontosan tudta, hogy ez Ausztria Németországból való kiűzését jelenti, a kisállami szuverenitás tényleges kiküszöbölését, s hogy egyiket sem lehetett megkapni a polgárháború és Németország megosztása nélkül. De már nem féltek a polgárháborútól, és a megosztás csak levonta az osztrák vámzár következtetéseit. Németország ipara és kereskedelme olyan szintre emelkedett, a német kereskedőcégeknek a világpiacot átfogó hálózata annyira kiterjedt és olyan sűrűvé vált, hogy az otthoni kisállamosdi és a külföldi jogtalanság és védtelenség hovatovább elviselhetetlen lett. S miközben a legerősebb politikai szervezet, amellyel a német burzsoázia valaha rendelkezett, ilymódon ténylegesen bizalmatlanságot szavazott nekik, a berlini képviselők a szolgálati időről alkudoztak!

Ez volt a helyzet, amikor Bismarck megkezdte aktív beavatkozását a külpolitikába.

Bismarck francia kalandor-trónkövetelőből porosz kurtanemesbe és német diákegyleti tagba átültetett Louis-Napoléon. Akárcsak Louis-Napoléon, Bismarck is nagy gyakorlati értelemmel és nagy ravaszsággal rendelkező ember, született és dörzsölt kereskedő, aki más körülmények között a New

York-i tőzsdén méltó vetélytársa lett volna a Vanderbilteknek és a Jay Gouldoknak, mint ahogy magánemberként csinosan meg is szedte magát. Ezzel a gyakorlati élet területén oly fejlett értelemmel azonban gyakran a látókör megfelelő korlátoltsága párosul, és ebben Bismarck túlszárnyalja francia elődjét. Hiszen Louis-Napoléon a kóborlovagsága idején mégiscsak maga dolgozta ki „napóleoni eszméit"[431] – olyanok is voltak –, míg Bismarck, mint látni fogjuk, soha saját politikai eszmének még csak nyomát sem produkálta, hanem mások kész eszméit kombinálta össze saját használatára. De éppen ebben a korlátoltságban rejlett szerencséje. Enélkül sohasem lett volna arra képes, hogy az egész világtörténetet sajátosan porosz nézőpontból képzelje el; s ha ezen a tökporosz világszemléletén valahol rés támadt volna, amelyen át a napvilág behatol, egész küldetését illetően rögtön megzavarodott volna, és befellegzett a dicsőségének. Persze amikor a maga módján teljesítette kívülről előírt különmisszióját, ezzel végére is ért a tudományának; látni fogjuk, micsoda szökellésekre kényszerült a racionális eszmék teljes hiánya és a sajátmaga teremtette történelmi helyzet felfogására való képtelensége folytán.

Ha Louis-Napoléon a múltjánál fogva megszokta, hogy eszközeinek megválogatásában kevés kíméletet tanúsítson, Bismarck meg a porosz politika történetéből, kivált az ún. nagy választófejedelemből* és II. Frigyeséből tanulta meg a még nálánál is skrupulusmentesebb eljárást, s amellett még az a felemelő tudat is boldogíthatta, hogy ebben hű marad a hazai hagyományhoz. Üzletember-értelme arra tanította, hogy ha muszáj, elfojtsa junker-vágyait; amikor úgy látszott, hogy erre nincs többé szükség, e junker-vágyak megint kirívóan előtörtek; persze ez a hanyatlás jele volt. Politikai módszere a diákegyleti tag módszere volt; a kamarában a porosz alkotmányra szemrebbenés nélkül alkalmazta a diákegyleti sörszabályoknak azt a bohózatba illően szószerinti értelmezését, mellyel a testületi diákkocsmában az ember kivágja magát a kutyaszorítóból; a diplomáciába bevezetett minden újítását a diákegyleti életből kölcsönözte. Ha azonban Louis-Napoléon döntő pillanatokban gyakran elbizonytalanodott, mint az 1851-es államcsíny idején, amikor Mornynak a szó szoros értelmében erőszakot kellett alkalmaznia, hogy azt, amit elkezdett, végre is hajtsa, vagy mint az 1870-es háború előestéjén, amikor bizonytalansága az egész helyzetét elrontotta, Bismarckról elmondhatjuk, hogy ez sohasem történt meg vele. Őt sohasem hagyta cserben az akaratereje; előbb átcsapott nyílt brutalitásba. És mindenekelőtt ebben rejlik sikereinek titka. Németország valamennyi uralkodó

* Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

osztályából, a junkerokból éppúgy, mint a burzsoákból, annyira kiveszett az energia utolsó maradványa is, a „művelt" Németországban annyira szokássá vált az, hogy az embernek ne legyen akarata, hogy az egyetlen férfi közöttük, akinek valóban van még akarata, éppen ezáltal legnagyobb emberükké és mindannyiuk felett zsarnokká lett, kinek a füttyszavára jobb tudásuk és lelkiismeretük ellenére – saját szavaikkal élve – készségesen „átugorják a pálcát". A „műveletlen" Németországban persze még nem jutottak idáig; a munkásnép megmutatta, hogy van akarata, amellyel még Bismarck erős akarata sem boldogul el.

Ragyogó pálya nyílt a mi altmarki junkerunk előtt, hacsak van annyi bátorság és értelem benne, hogy odacsapjon. Avagy nem éppen az tette-e Louis-Napoléont a burzsoázia bálványává, hogy a parlamentjét szétkergette, de a profitjait megnövelte? És nem voltak-e meg Bismarckban is ugyanazok az üzleti adottságok, amelyeket a burzsoák annyira csodáltak az ál-Napóleonban? Nem vonzódott-e ő is a Bleichröderéhez ugyanúgy, mint Louis-Napoléon a Fould-jához? 1864-ben Németországban nem volt-e ellentmondás a szolgálati idő lefaragására törekvő kamarabeli burzsoá képviselők és a kinti, a Nemzeti Egyletben működő burzsoák között, akik mindenáron nemzeti tetteket akartak, olyan tetteket, amelyekhez katonaság kell? Egészen hasonló ellentmondás, mint Franciaországban 1851-ben az elnöki hatalom kordábantartására törekvő kamarabeli burzsoák és a kinti burzsoák között, akik nyugalmat és erős kormányzatot akartak, nyugalmat mindenáron – és amely ellentmondást Louis-Napoléon úgy oldott meg, hogy szétkergette a parlamenti hangoskodókat és a burzsoázia tömegének nyugalmat biztosított? Nem volt-e a helyzet Németországban egy efféle merész fogás szempontjából még sokkal biztonságosabb? Nem szállította-e a burzsoázia máris a kész újjászervezési tervet, nem követelt-e sajátmaga hangosan olyan erélyes porosz államférfit, aki végrehajtja tervét, kirekeszti Ausztriát Németországból, Poroszország fennhatósága alatt egyesíti a kisállamokat? S ha közben a porosz alkotmányt kissé kíméletlenül kezelik, a kamarán belüli és kívüli ideológusokat érdemük szerint félretolják, nem lehetett volna-e Louis Bonaparte példáját követve az általános szavazati jogra támaszkodni? Mi lehetett volna demokratikusabb, mint az általános szavazati jog bevezetése? Nem mutatta-e meg Louis-Napoléon, hogy ez – helyes kezelésmód esetén – teljesen veszélytelen? És nem adta-e meg éppen ez az általános szavazati jog az eszközt arra, hogy a nagy néptömegekhez apelláljanak, hogy kissé kacérkodjanak az újjászületőben szociális mozgalommal, ha a burzsoázia makrancosnak bizonyul?

Bismarck odacsapott. Arról volt szó, hogy megismételje Louis-Napoléon államcsínyjét, a német burzsoázia előtt kézzelfoghatóan világossá tegye a valóságos hatalmi viszonyokat, erőszakkal szétfoszlassa a burzsoázia liberális önámításait, de ugyanakkor a porosz óhajokkal egybeeső nemzeti követeléseit keresztülvigye. Először Schleswig-Holstein kínált alkalmat a cselekvésre. A külpolitikai terep már elő volt készítve. Az orosz cárt* Bismarcknak 1863-ban a felkelő lengyelekkel szemben teljesített poroszlói szolgálataival megnyerték;[432] Louis-Napoléon ugyancsak meg volt dolgozva és közömbösségét, illetve azt, hogy csendben kedvez Bismarck terveinek, kedvelt „nemzetiségi elvével" mentegethette; Angliában Palmerston volt a miniszterelnök, aki a kis Lord John Russellt csak azért ültette a külügyminiszterségbe, hogy az ott jó nevetségessé tegye magát. Ausztria azonban konkurrense volt Poroszországnak a németországi főhatalom dolgában s éppen ebben az ügyben annál is kevésbé engedhette, hogy Poroszország fölébe kerekedjék, mivel 1850-ben és 1851-ben mint Miklós cár fullajtárja Schleswig-Holsteinben valójában még aljasabban viselkedett, mint maga Poroszország.[433] A helyzet tehát rendkívül kedvező volt. Bármennyire gyűlölte Bismarck Ausztriát, s Ausztria bármennyire szívesen kitöltötte volna a mérgét Poroszországon, dániai VII. Frigyes halálakor nem tehettek egyebet, mint hogy – hallgatólagos orosz és francia engedelemmel – közösen fellépjenek Dánia ellen. A siker már előre biztosítva volt, feltéve, hogy Európa semleges marad; így is történt, a hercegségeket meghódították és békekötéskor átcsatolták.[434]

Poroszországnak ebben a háborúban még egy mellékcélja is volt; ki akarta próbálni 1850 óta új elvek szerint kiképzett, majd 1860-ban újjászervezett és megerősített hadseregét az ellenséggel szemben. A hadsereg minden várakozáson felül bevált, mégpedig a legkülönbözőbb hadi helyzetekben. Azt, hogy a gyútűs puska sokkal különb az elöltöltő puskánál, és hogy helyes használatához értenek is, bebizonyította a jütlandi Lyngby melletti ütközet, ahol egy sövény mögött felállított 80 porosz gyorstűzzel háromszor annyi dánt megfutamított. Egyúttal az is kiderült, hogy az osztrákok az itáliai háborúból és a franciák harcmodorából csupán azt a tanulságot vonták le, hogy a lövöldözés mit sem ér, az igazi katonának mielőbb szuronnyal kell az ellenségre vetnie magát, s ezt a poroszok jól megjegyezték, hiszen ennél örvendetesebb ellenséges taktikát a hátultöltő fegyverek csöveivel szemben kívánni sem lehetett. S hogy az osztrákok erről hamarosan a gyakorlatban is meggyőződhessenek, a békekötéskor

* II. Sándor. – *Szerk.*

a hercegségeket Ausztria és Poroszország közös fennhatósága alá rendelték, tehát olyan merőben ideiglenes helyzetet teremtettek, amelyben óhatatlanul egyik konfliktus a másikat éri, és így teljesen Bismarck kezébe adták annak eldöntését, mikor óhajt egy ilyen konfliktust az Ausztriára mérendő nagy csapásához felhasználni. Mivel porosz politikai szokás egy kedvező szituációt „kiméletlenül a legvégsőkig kihasználni", ahogy ezt von Sybel úr nevezi, magától értetődött, hogy a németeknek a dán nyomás alól való felszabadítása ürügyén 200 000 észak-schleswigi dánt is Németországhoz csatoltak. Aki üres kézzel távozott, az a kisállamok és a német burzsoázia jelöltje volt a schleswig-holsteini trónra, az augustenburgi herceg*.

Így teljesítette Bismarck a hercegségekben a német burzsoázia akaratát a burzsoázia akarata ellenére. Kiűzte a dánokat, dacolt a külfölddel, és a külföld meg se mozdult. Az alighogy megszabadított hercegségeket azonban meghódított területként kezelték, egyáltalában nem kérdezősködtek akaratuk felől, hanem teketória nélkül ideiglenesen felosztották őket Ausztria és Poroszország között. Poroszország ismét nagyhatalom lett, többé már nem volt Európa szekerének ötödik kereke; a burzsoázia nemzeti óhajai a legjobb úton voltak teljesülésük felé, csakhogy a választott út nem a burzsoázia liberális útja volt. A porosz katonai konfliktus tehát továbbtartott, sőt egyre megoldhatatlanabbá vált. Meg kellett kezdeni a bismarcki hadi és politikai színjáték második felvonását.

A dán háború teljesítette a nemzeti óhajok egy részét. Schleswig-Holstein „felszabadult", a varsói és londoni jegyzőkönyvet[435], amelyben a nagyhatalmak megpecsételték Németország megaláztatását Dánia előtt, most széttépve odadobták a lábuk elé, s ők meg se mukkantak. Ausztria és Poroszország ismét egymást támogatta, csapataik egymás mellett arattak győzelmet, s egyetlen hatalmasság sem gondolt többé arra, hogy német területhez nyúljon. Louis-Napoléon rajnai sóvárgásai, amelyek eddig más irányú elfoglaltsága – az itáliai forradalom, a lengyel felkelés, a dániai bonyodalmak, végül a mexikói hadjárat[436] – miatt háttérbe szorultak, most már egészen kilátástalanokká váltak. A külső világhelyzet tehát teljesen megfelelt egy konzervatív porosz államférfi óhajának. Bismarck azonban 1871-ig sohasem volt konzervatív, akkor meg éppen nem, a német burzsoázia pedig egy cseppet sem volt elégedett.

A német polgárság továbbra is az ismeretes ellentmondásban leledzett.

---

* Frigyes. – *Szerk.*

Egyrészt kizárólagos politikai hatalmat kívánt önmaga, vagyis egy a liberális kamarai többség soraiból választott kormány részére; egy ilyen kormánynak pedig tíz éven át harcolnia kellett volna a korona által képviselt régi rendszerrel, míg új hatalmi pozícióját végérvényesen elismerik; ez tehát tízévi belső gyengülést jelentett volna. Másrészt viszont Németország forradalmi átalakítását követelte, ami csakis erőszakkal, vagyis csakis tényleges diktatúra útján volt keresztülvihető. Ráadásul az 1848-as polgárság léptennyomon, minden döntő pillanatban bebizonyította, hogy nyoma sincs benne annak az energiának, amely akár az egyik, akár a másik – nemhogy mindkettő – végbeviteléhez szükséges. A politikában csak két döntő hatalom van: a szervezett államhatalom, a hadsereg és a néptömegek szervezetlen, elemi hatalma. A polgárság 1848-ban elfelejtett a tömeghez apellálni; még jobban félt tőlük, mint az abszolutizmustól. A hadsereg pedig egyáltalán nem állt rendelkezésére. De állt Bismarckéra.

Bismarck a még mindig tartó alkotmánykonfliktusban a végletekig harcolt a burzsoázia parlamenti követelései ellen. De égett a vágytól, hogy a burzsoázia nemzeti követeléseit keresztülvigye; hiszen ezek egyeztek a porosz politika legtitkosabb szívbéli óhajaival. Ha most a burzsoázia akarata ellenére még egyszer teljesítette a burzsoázia akaratát, mikor valóra váltotta Németország egyesítését, úgy, ahogy azt a burzsoázia megfogalmazta, akkor a konfliktus magától kiküszöbölődött, s Bismarcknak éppúgy a burzsoák bálványává kellett válnia, mint előképének, Louis-Napoléonnak.

A burzsoázia jelölte ki számára a célt, Louis-Napoléon mutatta meg a célhoz vezető utat; csak a kivitelezés volt Bismarck műve.

Ahhoz, hogy Poroszországot Németország élére állítsák, nemcsak az kellett, hogy Ausztriát erőszakkal kiűzzék a Német Szövetségből, hanem az is, hogy alávessék a kisállamokat. Az efféle friss és vidám háború[437], melyben német harcolt német ellen, mindig is a porosz politika fő területgyarapító eszköze volt; egyetlen derék porosz sem félt ilyesmitől. Éppígy a második fő eszköz: a külfölddel németek ellen kötött szövetség sem kelthetett semmiféle aggályokat. Sándor, a szentimentális orosz cár a zsebükben volt. Louis-Napoléon sohasem ismerte félre Poroszország piemonti hivatását Németországban és nagyon is kész volt egy kis üzletkötésre Bismarckkal. Ha békés úton, kompenzációk formájában meg tudta szerezni, amire szüksége volt, ilyen megoldást részesített előnyben. A Rajna egész balpartját sem akarta egyszerre megkapni, hiszen ha darabonként adják át neki, egy-egy sávot cserébe Poroszország minden újabb térhódításáért, az kevésbé feltűnő és mégis célravezető. Hisz a francia Chauvin szemében

egyetlen négyzetmérföld a Rajna mentén felért egész Szavojával és Nizzával. Louis-Napoléonnal tehát tárgyalásba bocsátkoztak, megszerezték hozzájárulását Poroszország megnöveléséhez és egy Északnémet Szövetséghez[222]. S hogy ennek ellenében felajánlottak neki egy német területsávot a Rajnánál, az kétségtelen;* a Govonéval folytatott tárgyalásokon[438] Bismarck Rajna-Bajorországról és Rajna-Hessenről beszélt. Ezt később letagadta ugyan. De egy diplomatának, kivált egy porosz diplomatának, megvannak a saját nézetei azokról a határokról, amelyeken belül joga, sőt kötelessége, hogy gyengéd erőszakot kövessen el az igazságon. Hiszen az igazság is csak amolyan nőszemély, tehát – junker elképzelés szerint – ezt voltaképpen egész szívesen veszi. Louis-Napoléon nem volt olyan ostoba, hogy Poroszország megnövelését engedélyezze anélkül, hogy Poroszország kompenzációt ne ígért volna neki; előbb megeshetne, hogy Bleichröder pénzt kamat nélkül kölcsönöz. De Louis-Napoléon nem ismerte eléggé a poroszait, s végül mégiscsak becsapták. Egy szó mint száz, miután őfelőle már biztosak lehettek, szövetkeztek Olaszországgal a „szívendöfésre".

Ez a kifejezés mélyen felháborította különböző országok filisztereit. Jogtalanul. A la guerre comme à la guerre.** E kifejezés csupán azt bizonyítja, hogy Bismarck felismerte az 1866-os német polgárháborúról[439], hogy az, ami, tudniillik hogy *forradalom*, s hogy kész volt ezt a forradalmat forradalmi eszközökkel végigvinni. Ezt is tette. Fellépése a Szövetségi Gyűléssel szemben forradalmi volt. Ahelyett, hogy alávetette volna magát a szövetségi hatóságok alkotmányos döntésének, szövetségszegéssel vádolta őket – merő kifogás –, szétrobbantotta a szövetséget, a forradalmi általános szavazati jog alapján választott Birodalmi Gyűléssel új alkotmányt proklamáltatott és végül elkergette a Szövetségi Gyűlést Frankfurtból.[440] Felső-Sziléziába magyar légiót küldött Klapka forradalmi tábornok és más forradalmi tisztek vezénylete alatt, és e légió magyar katonaszökevényekből és hadifoglyokból álló legénységének hadat volt viselendő saját legitim hadura ellen.*** Csehország elfoglalása után Bismarck „a dicsőséges cseh királyság lakosaihoz"[441] szóló kiáltványt bocsátott ki, melynek tartalma a legitimitás hagyományainak ugyancsak súlyos arculcsapása volt. Békeidőben Poroszország javára elvette három legitim német szövetségi fejedelem és egy szabad város összes birtokait,[221] anélkül, hogy a fejedelmek elűzése – akik pedig éppúgy „Isten kegyelméből" valók voltak, mint

* *Széljegyzet*: „Felosztás – Majna-vonal" (*v. ö. 363. old.*) – *Szerk.*
** A háború, az háború. – *Szerk.*
*** *Széljegyzet*: „Eskü!" – *Szerk.*

Poroszország királya – a legkevésbé is furdalta volna kereszténysi és legitimista lelkiismeretét. Egyszóval, forradalmi eszközökkel végigvitt teljes forradalom volt ez. Természetesen mi vagyunk az utolsók, akik ezt a szemére vetik. Ellenkezőleg, azt vetjük a szemére, hogy nem volt eléggé forradalmi, hogy csak felülről ágáló porosz forradalmár volt, hogy teljes forradalmat kezdett olyan helyzetben, amelyben csak egy fél forradalmat tudott keresztülvinni, hogy, ha már egyszer az annexiók útjára lépett, beérte négy rongyos kisállammal.

De lám, a háttérből elősántikált a kis Napóleon és követelte jutalmát. A háború alatt a Rajna mentén bármit elvehetett volna, ami csak tetszik neki; nemcsak az ország, az erődök is védtelenek voltak. Tétovázott; hosszas, mindkét felet kimerítő háborúra számított – s ehelyett lesújtottak ezek a gyors csapások, nyolc napon belül leverték Ausztriát. Először Rajna-Bajorországot és Rajna-Hessent követelte Mainzcal együtt, – azt, amit Bismarck számba jöhető kártalanítási területként nevezett meg Govone tábornoknak. De ezt Bismarck most már nem adhatta oda, még ha akarta volna is. A háború hatalmas sikerei új kötelezettségeket róttak rá. Abban a pillanatban, amikor Poroszország Németország védelmezőjévé és oltalmazójává tornászta fel magát, már nem kótyavetyélte el a Közép-Rajna kulcsát, Mainzot a külföldnek. Bismarck megtagadta a követelést. Louis-Napoléonnal lehetett alkudni; most már csak Luxemburgot, Landaut, Saarlouis-t és a saarbrückeni szénvidéket kívánta. De Bismarck ezeket sem engedhette át, már csak azért sem, mert ez az igény porosz területre is kiterjedt. Vajon Louis-Napoléon maga miért nem nyúlt értük idejében, amikor a poroszok Csehországban ragadtak? Elég az hozzá; hogy a Franciaországnak nyújtandó kompenzációkból nem lett semmi. Bismarck tudta, hogy a későbbiekben ez háborút jelent Franciaországgal; de ez éppen kapóra jött neki.

Ezúttal a békekötések alkalmával Poroszország nem használta ki olyan kíméletlenül a kedvező helyzetet, mint ahogy az máskülönben szokása volt, mikor a szerencse rámosolygott. Méghozzá jó okokból. Szászországot és Hessen-Darmstadtot bevonták az új Északnémet Szövetségbe és már csak ezért is kímélték őket. Bajorországgal, Württemberggel és Badennal szőrmentén kellett bánni, mert Bismarck titkos véd- és dacszövetséget készült velük kötni. És Ausztria – nem tett-e neki Bismarck szolgálatot azzal, hogy elvágta azokat a bonyolult kötelékeket, amelyek Németországhoz és Itáliához béklyózták? Nem juttatta-e végre hozzá ahhoz a független nagyhatalmi helyzethez, melyre régóta törekedett? Amikor Csehországban legyőzte, nem tudta-e valójában jobban, hogy mi szolgál Ausztria javára,

mint Ausztria maga? Nem kellett-e Ausztriának, ha helyesen bántak vele, belátnia, hogy a földrajzi helyzet, a két ország kölcsönösen összefonódott kapcsolatai a porosz módon egyesített Németországot szükségszerű és természetes szövetségesévé tették?

Így esett meg, hogy Poroszország, fennállása óta először, a nagylelkűség csillogásával övezhette magát, mert – túzokot adott, verebet várt.

Nemcsak Ausztria szenvedett vereséget a csehországi csatamezőkön – a német burzsoázia is. Bismarck bebizonyította neki, hogy jobban tudja, mi válik üdvére, mint sajátmaga. Arra, hogy a kamara továbbfolytatja a konfliktust, gondolni sem lehetett. A burzsoázia liberális igényeit hosszú időre el kellett temetni, nemzeti követelései azonban napról napra jobban teljesültek. Bismarck a burzsoázia számára meglepő gyorsasággal és pontossággal hajtotta végre annak nemzeti programját. És miután a burzsoázia tunyaságát és erélytelenségét és ezzel együtt a saját programja keresztülvitelére való tökéletes képtelenségét in corpore vili, s saját vacak testén kézzelfoghatólag demonstrálta, megjátszotta a burzsoáziával szemben is a nagylelkűt és a most már ténylegesen lefegyverzett kamarától indemnitást kért az alkotmányellenes konfliktus-kormányzat ügyében. Könnyekig meghatva szavazta ezt meg az immár ártalmatlan haladópárt.[442]

A burzsoáziát ennek ellenére emlékeztették arra, hogy ő is a legyőzöttek között volt Königgrätznél[443]. Az északnémet szövetségi alkotmányt a konfliktus által autentikusan értelmezett porosz alkotmány mintájára szabták. Az adómegtagadás tilos volt. A szövetségi kancellárt és miniszтereit bármiféle parlamenti többségtől függetlenül a porosz király nevezte ki. A hadseregnek a parlamenttől való függetlenségét, amelyet a konfliktus biztosított, a Birodalmi Gyűléssel szemben is fenntartották. E Birodalmi Gyűlés tagjait viszont boldogíthatta az a felemelő tudat, hogy általános szavazati jog alapján választották őket. Erre a tényre emlékeztette őket, mégpedig kellemetlenül, annak a két szocialistának* a látványa is, aki ott ült közöttük. Először jelentek meg szocialista küldöttek, a proletariátus képviselői egy parlamenti testületben. Baljós jel volt ez.

Egyelőre azonban mindennek nem volt semmi jelentősége. Most arról volt szó, hogyan lehet az új birodalmi egységet, legalábbis az Északét, a burzsoázia érdekében kiépíteni és kiaknázni és ezzel a délnémet burzsoákat is az új szövetségbe csalogatni. A szövetségi alkotmány a gazdaságilag legfontosabb viszonyokat kivonta az egyes államok törvényhozása alól és szabályozásukat a szövetségre bízta: közös polgárjog és szabad költözés az

* Bebel, Liebknecht. – *Szerk.*

egész szövetségi területen, illetőségi jog, ipari, kereskedelmi, vámügyi, hajózási, pénzverési, mérték- és súlyügyi, vasúti, víziúti, postai és távíró-, szabadalmi, bankügyi törvényhozás, az egész külpolitika, konzulátusok, külföldi kereskedelmi védelem, az egészségügyi rendőrség, büntetőjog, bírósági eljárás stb. A felsoroltak többségét gyorsan és egészében véve liberális módon, törvényekkel rendezték. Ilymódon - végre-valahára! – lenyesték a kisállamiság legrosszabb kinövéseit, amelyek egyrészt a tőkés fejlődésnek, másrészt a porosz uralomvágynak leginkább útjában álltak. De ez nem volt világtörténeti vívmány, ahogy azt a most sovinisztává váló burzsoá szétkürtölte, hanem igen-igen késői és tökéletlen másolata annak, amit a francia forradalom már hetven évvel előbb végrehajtott, és amit az összes többi kultúrállam már régen bevezetett. Dicsekvés helyett inkább szégyenkezni kellett volna, hogy a „nagy műveltségű" Németország legutolsó volt a sorban.

Az Északnémet Szövetségnek ezen egész időszaka alatt Bismarck gazdasági téren előzékenységet tanúsított a burzsoázia iránt és parlamenti hatalmi kérdések kezelésében is bársonykesztyűbe rejtette a vasöklöt. Ez volt Bismarck legjobb korszaka; olykor szinte kételkedni lehetett a sajátosan porosz korlátoltságában, abban, hogy képtelen belátni, miszerint a világtörténelemben más és erősebb hatalmak is vannak, mint a hadseregek és a rájuk támaszkodó diplomatafurfangok.

Azt, hogy az Ausztriával kötött béke egy Franciaországgal vívandó háborút hordott méhében, Bismarck nemcsak tudta, hanem akarta is. Éppen ennek a háborúnak kellett eszközül szolgálnia a német burzsoázia előírása szerinti porosz-német birodalom betetőzéséhez.* Az arra irányuló kísérletek, hogy a Vámparlamentet[445] fokozatosan átalakítsák Birodalmi Gyűléssé és így lassanként a déli államokat is bevonják az Északnémet Szövetségbe, azon feneklett meg, hogy a délnémet képviselők teli torokkal kiáltották: Semmi hatáskörbővítés! A csatatéren éppen akkor legyőzött kormányok hangulata sem volt kedvezőbb. Csak egy új, kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy Poroszország hatalmasabb náluk, de ahhoz is elég hatalmas, hogy megvédje őket – tehát csak egy új, közös-német háború hozhatta meg ha-

* Még az osztrák háború előtt történt, hogy Bismarck, akit demagóg német politikája miatt egy középállam minisztere meginterpellált, azt válaszolta: ő minden frázis ellenére is ki fogja penderíteni Ausztriát Németországból és szét fogja robbantani a szövetséget. – „És gondolja, hogy a középállamok ezt tétlenül fogják szemlélni?" – „Ti középállamok, ti semmit sem fogtok tenni." – „És mi lesz azután a németekkel?" – „Elvezetem őket Párizsba és ott egyesítem őket." (Elbeszélte Párizsban az osztrák háború előtt az említett középállamférfi, közzétette e háború alatt a „Manchester Guardian"-ben[444] a lap párizsi tudósítója, Crawford asszony.) – *Engels jegyzete.*

marosan a kapituláció pillanatát. Azután még a majnai választóvonalat[446], miután ebben Bismarck és Louis-Napoléon már korábban titokban megegyeztek, most, a győzelmek után látszatra mégis ez utóbbi erőszakolta rá a poroszokra; a Dél-Németországgal való egyesülés tehát a megsértése volt annak a jognak, amelyet ezúttal a franciák formálisan is megkaptak Németország széttagolására, vagyis háborús ok volt.

Időközben Louis-Napoléonnak körül kellett néznie, nem talál-e valahol a német határon olyan földdarabot, amelyet kompenzációként Sadováért bekebelezhet. Az Északnémet Szövetség újjáalakításakor Luxemburgot kirekesztették, ez tehát most Hollandiával perszonálunióban levő, de egyébként teljesen független állam volt. Amellett körülbelül éppannyira elfranciásodott, mint Elzász, és határozottan sokkal jobban vonzódott Franciaországhoz, mint a pozitíve gyűlölt Poroszországhoz.

Luxemburg csattanós példa arra, hogy Németország politikai nyomorúsága a középkor óta mivé tette a német-francia határmenti országokat, annál is csattanósabb, mivel Luxemburg 1866-ig névleg Németországhoz tartozott. 1830-ig egy francia és egy német részből állt, s a német területrészen is már korán érvényesült a fölényben levő francia kultúra befolyása. A luxemburgi német császárok[447] nyelvükben és műveltségükben franciák voltak. Mióta bekebelezték Burgundiába (1440), Luxemburgot – mint a Németalföld többi részeit is – csak névleges kötelék fűzte Németországhoz; ezen az sem változtatott, hogy 1815-ben felvették a Német Szövetségbe. 1830 után a francia rész és még a német résznek egy jókora sávja is Belgiumnak jutott. De a maradék Német-Luxemburgban francia alapon maradt minden; a bíróságok, a hatóságok, a kamara, minden franciául tárgyalt, minden köz- és magánokiratot, minden üzleti könyvet franciául írtak, minden középiskolában franciául tanítottak, a művelt nyelv a francia volt és maradt – természetesen olyan francia volt ez, mely a felnémet hangeltolódás terhe alatt nyekergett. Egyszóval Luxemburgban két nyelven beszéltek: rajnai frank népi tájszólásban és franciául, a felnémet azonban idegen nyelv maradt. A főváros porosz helyőrsége inkább rontott, mint javított mindezen. Elég megszégyenítő ez Németország számára, de így igaz. És csak Luxemburgnak ez az önkéntes elfranciásodása helyezi az Elzászban és Német-Lotaringiában végbemenő hasonló folyamatokat helyes megvilágításba.

Hollandia királya*, Luxemburg szuverén hercege igen jó hasznát vehette a készpénznek és ezért kapható volt arra, hogy a hercegséget eladja

* III. Vilmos. – *Szerk.*

Louis-Napoléonnak. A luxemburgiak feltétlenül beleegyeztek volna abba, hogy bekebelezzék őket Franciaországba – bizonyíték erre az 1870-es háborúban tanúsított magatartásuk. Poroszország a nemzetközi jog szempontjából semmi ellenvetést nem tehetett, hiszen maga idézte elő Luxemburg kirekesztését Németországból. Csapatai a fővárosban egy német szövetségi erőd szövetségi helyőrségeként állomásoztak; mihelyt Luxemburg nem szövetségi erőd többé, nem volt ott semmi keresnivalójuk. De miért nem mentek haza, miért nem egyezhetett bele Bismarck az annexióba?

Egyszerűen azért, mert most napfényre kerültek azok az ellentmondások, amelyekbe belebonyolódott. 1866 *előtt* Németország Poroszország számára pusztán annektálható terület volt, amelyen osztoznia kellett a külfölddel. 1866 *után* Németország porosz *védterület* lett, amelyet meg kellett óvnia a külföld karmaitól. Igaz ugyan, hogy az újonnan alapított úgynevezett Németországból – porosz szempontok szerint – az ország jókora darabjait kirekesztették. Most azonban a német nemzetnek a saját összterületére való joga a porosz korona kötelességévé tette, hogy megakadályozza a régi szövetségi terület e darabjainak bekebelezését idegen államokba, és hogy nyitva tartsa számukra az utat arra az esetre, ha a jövőben csatlakoznának az új porosz-német államhoz. Ezért állt meg Itália a tiroli határon,[448] ezért nem szállhatott át most Luxemburg Louis-Napoléonra. Egy valóban forradalmi kormány ezt nyíltan kihirdethette volna. Nem úgy a porosz királyi forradalmár, akinek végül is sikerült Németországot metternichi „földrajzi fogalommá"[449] változtatnia. A nemzetközi jog szerint maga tette ügyét igazságtalanná és csak úgy segíthetett magán, ha kedvelt diákkocsmai értelmezését alkalmazza a nemzetközi jogra.

S ha emiatt nem nevettek a szemébe, úgy csak azért, mert Louis-Napoléon 1867 tavaszán még korántsem készült fel egy nagy háborúra. A londoni konferencián megegyeztek.[450] A poroszok kiürítették Luxemburgot; az erődöt lerombolták, a hercegséget semlegesnek nyilvánították. A háborút megint elnapolták.

Louis-Napoléon ebbe nem tudott belenyugodni. Poroszország hatalmának megnagyobbodása egészen kedvére való volt, hacsak megkapja a megfelelő kompenzációkat a Rajnánál. Kevéssel is be akarta érni; még abból is engedett; de aztán semmit sem kapott, teljesen becsapták. Bonapartista császárság azonban csak akkor volt lehetséges Franciaországban, ha a határt fokozatosan előretolja a Rajna felé, s ha – a valóságban vagy akár csak a képzeletben – Franciaország marad Európa döntőbírája. A határok kitolása nem sikerült, a döntőbírói pozíciót már veszély fenyegette, a bonapartista sajtó nagy hangon revansot követelt Sadowáért – ha Louis-Napoléon

meg akarta tartani a trónját, hűnek kellett maradnia szerepéhez és erőszakkal megszereznie azt, amit végzett szolgálatai ellenére nem kapott meg szépszerével.

Tehát mindkét fél szorgosan készülődött a háborúra, diplomáciai és katonai téren egyaránt. Mégpedig a következő diplomáciai esemény történt:

Spanyolország trónjelöltet keresett. [1869] márciusában Benedetti, a berlini francia követ fülébe jut az a híresztelés, hogy Hohenzollern Lipót herceg pályázik a trónra; megbízást kap Párizsból, hogy járjon utána a dolognak. Von Thile alállamtitkár becsületszavára kijelenti, hogy a porosz kormány erről mit sem tud. Párizsi látogatásakor Benedetti megtudja a császár véleményét: „Ez a jelöltség lényegében nemzetellenes, az ország nem fog beletörődni, ezt meg kell akadályozni."

Itt Louis-Napoléon mellesleg bebizonyította, hogy már erősen levitézlőben volt. Valóban, mi is lehetett volna szebb „bosszú Sadowáért", mint egy porosz herceg királysága Spanyolországban, a belőle elkerülhetetlenül származó kellemetlenségekkel, Poroszország belebonyolódása belső spanyol pártviszonyokba, sőt talán egy háború, a törpe porosz flotta veresége, s mindenképpen az, hogy Poroszország roppant groteszk helyzetbe kerül Európa szemében? Ezt a színjátékot azonban Louis-Napoléon már nem engedhette meg magának. Hitele már annyira megrendült, hogy ragaszkodott a hagyományos álláspontjához, mely szerint egy német fejedelem a spanyol trónon két tűz közé fogná Franciaországot, tehát nem tűrhető — ez pedig 1830 óta gyerekes álláspont.

Benedetti tehát felkereste Bismarckot, hogy további felvilágosításokat kapjon, és hogy megvilágítsa előtte Franciaország álláspontját (1869 május 11.). Bismarcktól semmi különösen határozottat nem tudott meg. Bismarck azonban megtudta tőle azt, amit tudni akart: hogy Lipót jelölti felléptetése azonnali háborút jelent Franciaországgal. Ezzel Bismarck kezébe volt adva a döntés, hogy akkor robbantsa ki a háborút, amikor jónak látja.

Lipót jelöltsége 1870 júliusában valóban ismét felmerül és azonnal háborúhoz vezet, bármennyire berzenkedett is ellene Louis-Napoléon. Nemcsak látta, hogy csapdába került. Azt is tudta, hogy a császárságáról van szó, s nem igen bízott bonapartista Kénesbandájában[378], mely azt bizonygatta neki, hogy az utolsó kamásligombig minden készen áll, és még kevésbé bízott embereinek katonai és adminisztratív derekasságában. De saját múltjának logikus következményei romlásba döntötték; tétovázása csak meggyorsította bukását.

Ezzel szemben Bismarck nemcsak katonailag volt teljesen ütőképes, hanem ezúttal ténylegesen mögötte állt a nép is, mely mindkét fél diplomáciai

hazugságain át csak egyetlen tényt látott, azt, hogy itt nem csupán a Rajnáért, hanem a nemzeti létezésért vívott háborúról van szó. A tartalék és a Landwehr 1813 óta első ízben – ismét készségesen és harci kedvvel tódult a zászlók alá. Mindegy, hogy történt ez az egész, mindegy, hogy a kétezer éves nemzeti örökség melyik darabját ígérte vagy nem ígérte oda Bismarck a saját szakállára Louis-Napoléonnak – arról volt szó, hogy a külfölddel egyszer s mindenkorra megérttessék: nem avatkozhatik Németország belső ügyeibe, és Németországnak nem az a hivatása, hogy Louis-Napoléon ingadozó trónját német terület átadásával megtámassza. És ez a nemzeti felbuzdulás eltörölt minden osztálykülönbséget, szétfoszlatta a délnémet udvarok összes Rajnai Szövetséget áhító sóvárgásait, semmivé tette az elkergetett fejedelmek összes restaurációs kísérleteit.

Mindkét fél szövetségesek szerzésére törekedett. Louis-Napoléon biztos volt Ausztria és Dánia felől, többé-kevésbé biztos Olaszország felől. Bismarcknak ott volt Oroszország. Ausztria azonban, mint mindig, most sem volt készen, szeptember 2-a előtt nem avatkozhatott be tevékenyen – szeptember 2-án pedig Louis-Napoléon a németek hadifoglya volt, Oroszország meg tudtára adta Ausztriának: meg fogja támadni, ha Ausztria megtámadja Poroszországot. Olaszországban pedig megbosszulta magát Louis-Napoléon kétkulacsos politikája: elő akarta mozdítani a nemzeti egységet, de ugyanakkor meg akarta védeni a pápát ugyanettől a nemzeti egységtől; Rómát megszállva tartotta olyan csapatokkal, amelyekre most otthon is szüksége volt, és amelyeket mégsem vonhatott ki anélkül, hogy Olaszországot Róma és a pápa szuverenitásának elismerésére ne kényszerítené, ami viszont megakadályozta Olaszországot abban, hogy melléje álljon. Végül Dánia parancsot kapott Oroszországtól, hogy maradjon veszteg.

De minden diplomáciai tárgyalásnál döntőbben segítették elő a háború lokalizálását a német fegyverek gyors csapásai Spicherntől és Woerthtől[451] Sedanig[274]. Louis-Napoléon hadserege minden csatában vereséget szenvedett és végül háromnegyed részben hadifogolyként Németországba vándorolt. Ez nem a katonák bűne volt, ők elég bátran verekedtek, hanem a hadvezetőké és az igazgatásé. De ha valaki, mint Louis-Napoléon, egy csavargóbanda segítségével alapította meg birodalmát, ha ezt a birodalmat tizennyolc esztendeig csak úgy tartotta meg, hogy Franciaországot e bandának zsákmányul odavetette, ha az állam összes döntő posztjait e bandának az embereivel töltötte be, az összes alárendelt állásokat pedig ezek cinkosaival, akkor ne bocsátkozzék élethalálharcba, ha nem akarja, hogy cserbenhagyják. Nem telt bele öt hét, és összeomlott a császárság egész épülete, melyet az európai filiszter évek során át bámult; a szeptember 4-i forradalom[452]

már csak a romokat takarította el; Bismarck pedig, aki azért vonult hadba, hogy egy kisnémet császárságot alapítson, egy szép reggel arra ébredt, hogy egy francia köztársaság megalapítója.

Bismarck saját proklamációja szerint a háborút nem a francia nép, hanem Louis-Napoléon ellen viselték. Az ő bukásával tehát a háború minden alapja megszűnt. Ezt képzelte a – különben nem ilyen naiv – szeptember 4-i kormány is és nagyon elcsodálkozott, amikor Bismarck hirtelen kimutatta porosz junker mivoltát.

Senkiben a világon nem él akkora franciagyűlölet, mint a porosz junkerban. Ugyanis nemcsak hogy az eladdig adómentes junker súlyosan megsínylette 1806-tól 1813-ig a franciák által rámért fenyítést, melyet dölyfében maga vont magára, de ami még sokkal rosszabb, az istentelen franciák bűnös forradalmukkal annyira megzavarták az emberek fejét, hogy a junkerok hajdani nagyurasága nagyrészt még Ó-Poroszországban is sírba szállt, hogy a szegény junkeroknak e nagyuraság még meglevő maradványaiért évről évre kemény harcot kell vívniok, s nagy részük máris ütött-kopott élősdi nemessé süllyedt. Ezért bosszút kellett állni Franciaországon, s a hadsereg junker-tisztjei Bismarck vezetése alatt gondoskodtak is erről. Listákat állítottak össze a Poroszországra kirótt francia hadiadókról és ezek szerint szabták meg a Franciaországban az egyes városokra és département-okra kivetendő sarcot – természetesen figyelembe véve, hogy Franciaország Poroszországnál sokkal gazdagabb. Tüntető kíméletlenséggel rekviráltak élelmiszert, takarmányt, ruhaneműt, lábbelit stb. Az Ardennekben egy polgármester, aki kijelentette, hogy nem tudja teljesíteni a szállítást, minden további nélkül huszonöt botot kapott; a párizsi kormány nyilvánosságra hozta a hivatalos bizonyítékokat. A szabadcsapatosokat[453], akik olyan pontosan az 1813-as porosz Landsturm-Ordnung[454] előírásai szerint jártak el, mintha kifejezetten tanulmányozták volna őket, ha elfogták, irgalmatlanul agyonlőtték. A hazaküldött ingaórákról szóló történetek is igazak, maga a „Kölnische Zeitung" számolt be róluk. Csakhogy ezeket az ingaórákat porosz fogalmak szerint nem lopták, hanem gazdátlan javakként leltek rájuk a Párizs környéki elhagyott villákban és annektálták őket otthonhagyott szeretteik részére. Így a junkerok Bismarck vezetése alatt gondoskodtak róla, hogy a legénységnek, valamint a tisztek nagy részének kifogástalan magatartása ellenére megmaradjon és a franciákba jól bevéssődjék a háború sajátosan porosz jellege, a franciák pedig viszonzásul az egész hadsereget tették felelőssé a junkerok e kicsinyes gyűlölködő cselekményeiért.

És mégis ezekre a junkerokra várt, hogy olyan módon róják le tiszteletüket a francia nép előtt, amely példa nélkül áll az egész eddigi történelemben.

Amikor Párizs körül az összes felmentési kísérletek kudarcot vallottak, minden francia sereget visszavertek, amikor Bourbaki utolsó nagy támadó előretörése a németek összeköttetési vonala ellen csődöt mondott, amikor Európa egész diplomáciája sorsára hagyta Franciaországot, anélkül, hogy csak a kisujját is mozdította volna, akkor a kiéhezett Párizsnak végül is meg kellett adnia magát.[455] És fennen dobogtak a junker-szívek, amikor végre diadalmasan bevonulhattak az istentelen fészekbe és teljes bosszút állhattak a párizsi főrebelliseken – amit 1814-ben Sándor orosz cár és 1815-ben Wellington megtiltott; most azután kedvükre megfenyíthették a forradalom fészkét és hazáját.

Párizs kapitulált, 200 millió hadisarcot fizetett; az erődítményeket átadták a poroszoknak; a helyőrség letette a fegyvert a győzők előtt és kiszolgáltatta tábori lövegeit; a körfal ágyúit megfosztották lafettáiktól; az ellenállás minden eszközét, amely az állam tulajdona volt, darabonként átadták – de Párizs tulajdonképpeni védői: a nemzeti gárda, a felfegyverzett párizsi nép érintetlen maradt, róla senki sem merte feltételezni, hogy kiszolgáltatja fegyvereit, akár puskáit, akár ágyúit*, és hogy az egész világ megtudja: a győzelmes német hadsereg tisztelettudóan megállt Párizs felfegyverzett népe előtt, a győzők nem vonultak be Párizsba, hanem beérték azzal, hogy három napig megszállva tarthatták a Champs-Elysées-t – egy nyilvános parkot! –, melyet körös-körül védtek, őriztek és gyűrűbe zártak a párizsiak őrszemei! Egyetlen német katona sem tette be a lábát a párizsi városházára, egyetlenegy sem a boulevard-okra, s annak a néhánynak, akit beengedtek a Louvre-ba, hogy megcsodálja a műkincseket, engedélyt kellett kérnie, lévén ez a kapituláció megszegése. Franciaországot leverték, Párizs ki volt éhezve, de dicső múltjával a párizsi nép *azt* a respektust biztosította magának, hogy nem akadt győztes, aki a lefegyverzésére mert volna gondolni, aki bemerészkedett volna otthonába és ezeket az utakat, oly sok forradalom küzdőterét, diadalmenettel meg merte volna szentségteleníteni. Úgy tűnt, mintha az újdonsült német császár** levenné kalapját Párizs élő forradalmárai előtt, éppúgy, mint hajdanán a fivére*** tette volt ezt a halott berlini márciusi harcosok előtt,[456] és mintha fegyverével tisztelegve mögötte állna az egész német hadsereg.

---

* Ezeknek a nemzeti gárda és nem az állam tulajdonát képező és éppen ezért a poroszoknak ki nem szolgáltatott ágyúknak a párizsiaktól való *ellopására* adott parancsot Thiers 1871 március 18-án és idézte elő ezzel azt a felkelést, amely a Kommünbe torkollt. – *Engels jegyzete.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

*** IV. Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

De ez volt aztán az egyetlen áldozat, amelyre Bismarck rákényszerült. Azzal az ürüggyel, hogy Franciaországnak nincs kormánya, amely békét köthetne vele – ami éppannyira igaz és éppannyira nem igaz volt szeptember 4-én, mint január 28-án –, hamisítatlan porosz módra az utolsó cseppig kiaknázta sikereit és csak Franciaország teljes leverése után nyilatkozott hajlandónak a békekötésre. Magában a békekötésben – megintcsak jó óporosz módra – „kíméletlenül kihasználták a kedvező helyzetet". Nemcsak hallatlan, ötmilliárd összegű háborús jóvátételt zsaroltak ki, hanem elszakítottak Franciaországtól két tartományt, Elzászt és Német-Lotaringiát is Metzcel és Strasbourg-ral együtt és bekebelezték őket Németországba.[457] Ezzel az annexióval lépett fel Bismarck először független politikusként, aki már többé nem kívülről előírt programot hajt végre a maga módján, hanem saját agyának szüleményeit váltja tetté; és ezzel követi el első óriási baklövését is.*

Elzászt voltaképp a harmincéves háborúban hódította el Franciaország. Richelieu ezzel feladta IV. Henrik szolid alapelvét: „A spanyol nyelv legyen a spanyoloké, a német a németeké, de ahol franciául beszélnek, az az enyém"; ő a természetes Rajna-határnak, az ősi Gallia történelmi határának alapelvére támaszkodott. Ez ostobaság volt; de a német birodalomnak, amely magában foglalta Lotaringia és Belgium, sőt a Franche-Comté francia nyelvterületeit is, nem volt joga arra, hogy német ajkú országok annektálását szemére vesse Franciaországnak. És ha XIV. Lajos 1681-ben, a béke kellős közepén, a város francia érzelmű pártja segítségével megkaparintotta Strassburgot,[458] akkor Poroszországnak nem illik ezen felháborodnia, miután 1796-ban, noha porosz párt nem hívta oda, pontosan ugyanilyen erőszakosan akarta megszerezni Nürnberg szabad birodalmi várost, igaz, hogy sikertelenül.**

---

* *Az innen kezdve a 375. oldalon levő* „minden hatását eltorolje?" *szavakig terjedő rész a kéziratból hiányzik; a hiányzó részt a „Neue Zeit"-ben megjelent szöveg alapján közöljük. – Szerk.*

** XIV. Lajos szemére vetik, hogy a legmélyebb béke idején rászabadította visszacsatolási kamaráit[459] nem az ő tulajdonát képező német területekre. Ilyesmit a leggaládabb irigység sem foghat rá a poroszokra. Ellenkezőleg. Miután 1795-ben a birodalmi alkotmány egyenes megszegésével kulonbékét kotottek Franciaországgal[408] és ugyancsak hitszegő kis szomszédaikat a demarkációs vonal mogott az első Északnémet Szovetségbe tomorítve maguk koré gyujtották, kihasználva a délnémet birodalmi rendek szorongatott helyzetét – amelyek Ausztriával szovetkezve most már egyedul háborúskodtak tovább –, annexiókkal kísérleteztek Frankfoldon. Lajos példáját kovetve visszacsatolási kamarákat létesítettek Atnsbachban és Bayreuthban (amelyek akkor poroszok voltak), és egy sor szomszédos terauletsávot illetően oly igényekkel léptek fel, amelyekhez képest Lajos jogurugyei napnál vilagosabban meggyő-

Lotaringiát Ausztria 1735-ben a bécsi békével[460] elkótyavetyélte Franciaországnak, 1766-ban pedig végérvényesen francia birtokba került. Évszázadok óta csak névlegesen tartozott a német birodalomhoz, hercegei minden tekintetben franciák voltak és majdnem mindig szövetségben álltak Franciaországgal.

A Vogézekben egészen a francia forradalomig egy csomó kis uraság országolt, akik Németországgal szemben közvetlenül a birodalom alá tartozó birodalmi rendként viselkedtek, Franciaországgal szemben pedig elismerték annak főhatóságát; e kétlakiságból előnyeik származtak, s ha a német birodalom ezt eltűrte, ahelyett, hogy számadásra fogta volna a dinaszta urakat, akkor nem lehetett panasza, amikor Franciaország a főhatóság jogán védelmébe vette e területek lakosságát az elkergetett dinasztákkal szemben.

Egészében véve ez a német terület a forradalomig szinte egyáltalán nem franciásodott el. Német maradt az iskolai és a hivatali nyelv, legalábbis Elzász belső érintkezésében. A francia kormány kedvezményekben részesítette a német tartományokat, amelyek sokévi háborús dúlás után most, a XVIII. század elejétől fogva országukban többé színét sem látták ellenségnek. Az örökös belső háborúk széttépte német birodalom igazán nem volt alkalmas arra, hogy az anyai ölbe való visszatérésre csábítsa az elzásziakat; így legalább békességük és nyugalmuk volt, tudták, hányadán vannak, s ezért a hangadó nyárspolgárság beletörődött isten kifürkészhetetlen akaratába. Sorsuk végtére nem állt példa nélkül, hisz a holsteiniek is idegen, dán uralom alatt voltak.

Ekkor jött a francia forradalom. Amit Elzász és Lotaringia soha nem mert volna Németországtól remélni, azzal most megajándékozta őket Franciaország. A feudális béklyókat széttörték. A függő, robotköteles parasztból szabad ember lett, sok esetben tanyájának és földjének szabad tulajdonosa. A városokban eltűnt a patríciusuralom, a céhkiváltságok. A nemességet elkergették. És a kis fejedelmek és urak területein a parasztok követték a szomszédok példáját, elűzték a dinasztákat, a kormányzati kamarákat és a nemességet, szabad francia polgároknak nyilvánították magukat. Francia-

---

zőek voltak; amikor aztán a németek megverten visszahúzódtak és a franciák bevonultak Frankföldre, a megmentő poroszok megszállták a nürnbergi területet az elővárosokkal együtt egészen a városfalig és a félelmükben remegő nürnbergi nyárspolgárokból kiszedtek egy szerződést (1796 szeptember 2.), melynek értelmében a város aláveti magát a porosz uralomnak, azzal a feltétellel, hogy – zsidókat sohasem engednek be a város falai közé. De mindjárt ezután Károly főherceg megint előrenyomult, 1796 szeptember 3-án és 4-én Würzburgnál megverte a franciákat, és ezzel ködbe foszlott ez a kísérlet, hogy a nürnbergiekbe beleverjék Poroszország német hivatását. – *Engels jegyzete.*

ország egyetlen részében sem csatlakozott a nép lelkesebben a forradalomhoz, mint éppen a német ajkú területeken. Akkor pedig, amikor a német birodalom megüzente a háborút a forradalomnak, amikor a németek nemcsak továbbra is engedelmesen viselték láncaikat, hanem ráadásul odaadták magukat ahhoz, hogy visszakényszerítsék a franciákra a régi szolgaságot, az elzászi parasztokra az alighogy elkergetett hűbérurakat, nos, akkor vége lett az elzásziak és lotaringiaiak németségének, akkor megtanulták gyűlölni és megvetni a németeket, akkor Strasbourg-ban megírták és megzenésítették a Marseillaise-t és legelőször elzásziak énekelték, akkor a német-franciák, nyelvük és múltjuk ellenére, csatamezők százain, a forradalomért vívott harcban, egy néppé forrtak össze a nemzeti franciákkal.

Nem művelt-e a nagy forradalom ugyanilyen csodát a dunkerque-i flamandokkal, a bretagne-i keltákkal, a korzikai olaszokkal? És ha arról panaszkodunk, hogy ez a németekkel is megtörtént, elfelejtettük-e egész történelmünket, amely ezt lehetővé tette? Elfelejtettük, hogy a Rajna egész balpartja, amely a forradalmat csak passzívan csinálta végig, francia érzelmű volt, amikor a németek oda 1814-ben megint bevonultak, francia érzelmű is maradt 1848-ig, amikor a forradalom a Rajna-vidékiek szemében rehabilitálta a németeket? Hogy Heine franciarajongása, sőt bonapartizmusa nem volt egyéb, mint a Rajna balpartján uralkodó általános néphangulat visszhangja?

1814-ben, bevonulásukkor a szövetségesek éppen Elzászban és Német-Lotaringiában találkoztak a leghatározottabb ellenségességgel, a leghevesebb ellenállással a nép körében; mert itt érezték a veszélyt, hogy ismét németté kell válni. Jóllehet akkor még ott jóformán csakis németül beszéltek. De amikor elmúlt a Franciaországtól való elszakítás veszélye, amikor a német-romantikus Chauvinok annexiós kedvének útját szegték, a lakosság átlátta annak szükségességét, hogy nyelvileg is mindinkább összeforrjon Franciaországgal, ettől fogva kezdték meg az iskolák elfranciásítását, amit a luxemburgiak is önként bevezettek maguknál. Az átalakulási folyamat mégis igen lassan zajlott; csak a burzsoázia mostani nemzedéke franciásodott el igazán, a parasztok és munkások még mindig németül beszélnek. Körülbelül úgy áll a dolog, mint Luxemburgban, az irodalmi németet (a szószéket részben kivéve) kiszorította a francia, a német népi tájszólás azonban csak a nyelvhatáron veszített területet, a fesztelen közbeszédben sokkal többet használják, mint Németország legtöbb vidékén.

Ez az a föld, amelyet Bismarck és a porosz junkerok, a soviniszta romantika – úgy látszik – minden német kérdéstől elválaszthatatlan újjáéledésétől támogatva, nekiálltak ismét németté tenni. A Marseillaise honát, Stras-

bourg-t németté tenni akarni ugyanolyan esztelenség volt, mint Garibaldi hazáját, Nizzát, franciává tenni. De Nizzában Louis-Napoléon legalább adott az illemre, szavazást tartatott az annexióra vonatkozólag – és a manőver sikerült. Eltekintve attól, hogy a poroszok igen jó okokból irtóznak az efféle forradalmi rendszabályoktól – még sohasem fordult elő, hogy a nép tömege bárhol a Poroszországhoz csatolást kívánta volna –, nagyon is jól tudták, hogy éppen itt egyöntetűbben ragaszkodik Franciaországhoz a lakosság, mint maguk a nemzeti franciák. És így az erőszaktételt egyszerűen erőszakkal hajtották végre. Egy kis bosszúadag volt ez a francia forradalomért; leszakították az egyik darabot Franciaországról, amelyet éppen a forradalom forrasztott egybe vele.

Katonailag mindenesetre volt célja az annexiónak. Metzcel és Strasbourgral Németország roppantul erős védelmi arcvonalhoz jutott. Ameddig Belgium és Svájc semleges, addig a franciák sehol másutt nem indíthatnak tömegtámadást, mint a Metz és a Vogézek közötti keskeny sávon, s itt Koblenz, Metz, Strasbourg, Mainz alkotja a világ legerősebb és legnagyobb erődnégyszögét. Ám ez az erődnégyszög is, éppúgy, mint az osztrákoké Lombardiában,[461] félig ellenséges földön terül el és ott citadellákat képez a lakosság fékentartására. Mi több: hogy teljessé tegyék, túl kellett lépni a német nyelvterületen, negyedmillió nemzeti franciát is annektálni kellett.

A nagy stratégiai előny tehát az egyetlen pont, amely az annexió mentségéül szolgálhat. De vajon valamennyire is arányos-e ez a nyereség a kárral, amelyet okoztak vele?

Azt a nagy morális hátrányt, amelybe a fiatal német birodalom juttatta önmagát azzal, hogy nyíltan és kendőzetlenül alapelvének nyilvánította a brutális erőszakot – azt a porosz junkernak nincs szeme látni. Ellenkezőleg, szükségét érzi dacos, erőszakkal kordában tartott alattvalóknak; ők a megnövekedett porosz hatalom bizonyítékai; alapjában véve soha nem is voltak másféle alattvalói. Viszont kötelessége lett volna meglátni az annexió politikai következményeit. És ezek a napnál világosabbak voltak. Még mielőtt az annexió jogerőre emelkedett, Marx az Internacionálé egyik körlevelében világgá kiáltotta ezeket a következményeket: „*Elzász és Lotaringia annektálása Európa döntőbírájává teszi Oroszországot.*"* És a Birodalmi Gyűlés szónoki emelvényéről a szociáldemokraták elég gyakran ismételték ezt, mindaddig, míg végül e megállapítás igaz voltát a Birodalmi Gyűlésen 1888 február 6-án tartott beszédében Bismarck maga is beismerte azzal, hogy vinnyogva szűkölt a mindenható cár, háború és béke parancsura előtt.[462]

* *V. ö. 17. köt. 247–248. old. – Szerk.*

Hiszen a dolog a napnál világosabb volt. Azzal, hogy Franciaországtól elszakították két legfanatikusabban hazafias tartományát, belekergették Franciaországot bárki karjaiba, aki kilátásba helyezte visszaadásukat, és örök ellenségükké tették Franciaországot. Bismarck persze – aki ebben a vonatkozásban méltón és lelkiismeretesen képviseli a német filisztert – azt kívánja a franciáktól, hogy ne csak államjogilag, hanem morálisan is mondjanak le Elzász-Lotaringiáról, sőt még örüljenek is, hogy a forradalmi Franciaország területének e két része „visszakerült a régi szülőhazához", amelyről ugyan egyszerűen tudni sem akarnak. Ezt azonban a franciák sajnos éppoly kevéssé teszik meg, mint ahogy a napóleoni háborúk idején a németek morálisan szintén nem mondottak le a Rajna balpartjáról, jóllehet az akkor egy cseppet sem vágyta vissza őket. Ameddig az elzásziak és lotaringiaiak visszakívánkoznak Franciaországhoz, addig Franciaország is visszaszerzésükre fog törekedni és kell is törekednie és erre alkalmas eszközöket, tehát többek között szövetségeseket is fog keresni. És Németország ellen a természetes szövetséges Oroszország.

Ha a nyugati kontinens két legnagyobb és legerősebb nemzete kölcsönös ellenségeskedéssel semlegesíti egymást, sőt ha egy örökös viszály-alma van közöttük és állandóan egymás elleni harcra tüzeli őket, akkor ebből előnye – csak Oroszországnak van, mert annál szabadabb a keze; Oroszországnak, amelyet hódító vágyaiban Németország annál kevésbé tud fékezni, minél inkább számíthat az Franciaország feltétlen támogatására. És nem Bismarck juttatta-e Franciaországot olyan helyzetbe, hogy annak könyörögnie kell Oroszország szövetségéért, hogy örömest át kell engednie Oroszországnak Konstantinápolyt, csak ígérje vissza neki az elvesztett tartományait? S ha a békét ennek ellenére tizenhét évig megőrizték, mi másból fakad ez, mint abból, hogy a Franciaországban és Oroszországban bevezetett Landwehr-rendszernek legalább tizenhat, sőt a legújabb német tökéletesítés szerint huszonöt évre van szüksége ahhoz, hogy begyakorolt legénységi korosztályok teljes létszámban rendelkezésre álljanak? És miután az annexió immár tizenhét éve uralkodó ténye Európa egész politikájának, vajon e pillanatban nem az alapvető oka-e az egész válságnak, mely a világrészt háborúval fenyegeti? Tüntessétek el ezt az egyetlen tényt, és a béke biztosítva van!

Az elzászi burzsoá, aki délnémet kiejtéssel beszéli a franciát, ez a kevert fajú piperkőc, aki franciábbul viselkedik bármely tősgyökeres franciánál, aki lenézi Goethét és Racine-ért rajong, aki közben nem tud szabadulni titkos németsége miatt érzett rossz lelkiismeretétől és éppen ezért kénytelen hetvenkedve elvetni mindent, ami német, úgyhogy Németország és Franciaország között még közvetítőnek sem alkalmas – ez az elzászi burzsoá

mindenképp megvetendő fickó, akár mulhouse-i gyáros, akár párizsi újságíró. De mi tette őt azzá, ami lett, mi más, mint az utolsó háromszáz év német történelme? És még egészen röviddel ezelőttig nem volt-e majdnem minden külföldön élő német – nevezetesen a kereskedők – hamisítatlan elzászi, aki letagadta németségét, igazi önállatkínzással magára erőltette új hazája idegen nemzetiségét és közben önként legalább annyira nevetségessé tette magát, mint az elzásziak, akiket többé-kevésbé mégiscsak a körülmények kényszerítenek erre? Angliában pl. az 1815 és 1840 között bevándorolt német kereskedők úgyszólván kivétel nélkül elangolosodtak, maguk között is jóformán csakis angolul beszéltek, és a manchesteri tőzsdén pl. még ma is nem egy olyan öreg német filiszter szaladgál, aki fele vagyonát odaadná azért, hogy igazi angolnak nézzék. Csak 1848 óta következett be ebben is fordulat, meg 1870 óta, amióta még a tartalékos hadnagy is Angliába megy és Berlin is odaküldi a maga kontingensét, azóta lépett az egykori csúszás-mászás helyébe a porosz fennhéjázás, amely külföldön nem kevésbé nevetségessé tesz bennünket.

És 1871 óta talán jobban megkedveltették az elzásziakkal a Németországgal történt egyesülést? Ellenkezőleg. Diktatúrának vetették alá őket, míg a szomszédban, Franciaországban a köztársaság uralkodott. Bevezették náluk a pedánsan okvetetlenkedő porosz járási főnöki-rendszert, amelyhez képest még a hírhedt francia prefektus-rendszer – törvényileg szigorúan szabályozott – beavatkozása is csodás. Gyorsan véget vetettek a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési szabadság utolsó maradványainak, feloszlatták a makrancoskodó városi tanácsokat és német bürokratákat neveztek ki polgármesterekké. Hízelegtek viszont a „notabilitásoknak", azaz a teljességgel elfranciásodott nemeseknek és burzsoáknak, oltalmazták őket, hogy kiszipolyozhassák a – ha nem is német érzelmű, de legalább németül beszélő – parasztokat és munkásokat – az egyetlen elemet, amellyel kísérletet lehetett volna tenni a megbékélésre. És mi lett az eredmény? Az, hogy 1887 februárjában, amikor egész Németország hagyta magát megfélemlíteni és beküldte a parlamentbe a Bismarck-féle kartell-többséget,[463] akkor Elzász-Lotaringia csupa határozott franciabarátot választott és mindenkit elvetett, aki csak a leghalványabb német szimpátiákkal is volt gyanúsítható.

Ha mármost az elzásziak olyanok, amilyenek, van-e jogunk ezen feldühödni? Egyáltalán nem. Ellenszenvük az annexióval szemben történelmi tény, amelyet nem szidalmazni, hanem megmagyarázni kell. És itt fel kell tennünk magunknak a kérdést: mennyi sok és milyen óriási történelmi bűnt kellett Németországnak elkövetnie ahhoz, mígnem Elzászban lehetővé vált ez az érzület? És hogyan festhet kívülről a mi új német birodalmunk,

ha tizenhét évig tartó visszanémetesítési kísérlet után az elzásziak egyhangúlag ezt kiáltják felénk: kíméljetek meg ettől! Van-e jogunk azt képzelni, hogy két szerencsés hadjárat és tizenhét évi bismarcki diktatúra elegendő ahhoz, hogy háromszáz év szégyenletes történelmének minden hatását eltörölje?

Bismarck célhoz ért. Új porosz-német császárságának nyilvános kikiáltása megtörtént Versailles-ban, XIV. Lajos dísztermében. Franciaország védtelenül hevert a lábai előtt; a dacos Párizst, amelyhez ő maga nem mert hozzányúlni, Thiers belehajszolta a Kommün-felkelésbe, és azután leverték az ex-császári hadsereg hadifogságból hazatérő katonái. Az európai összfiliszter bámulta Bismarckot, ahogy az ötvenes években előképét, Louis-Napoléont bámulta. Németország orosz segítséggel Európa első hatalmává lett, és Németország minden hatalma Bismarck, a diktátor kezében volt. Most azon fordult meg a dolog, mit tud kezdeni ezzel a hatalommal. Eddig a burzsoázia egységterveit hajtotta végre, ha nem is a burzsoázia eszközeivel, hanem bonapartista eszközökkel, most azonban ez a téma meglehetősen ki volt merítve, most arról volt szó, hogy saját terveket csináljon, hogy megmutassa, milyen eszméket tud a saját feje produkálni. És ennek ki kellett derülnie az új birodalom belső kiépítésekor.

A német társadalom nagybirtokosokból, parasztokból, burzsoákból, kispolgárokból és munkásokból tevődik össze, s ezek megint három fő osztályba csoportosulnak.

A *nagyobb földbirtok* néhány mágnás (kivált Sziléziában) és nagyszámú középtulajdonos kezében van; ezek legsűrűbben az óporosz tartományokban az Elbától keletre lelhetők fel. Ezek a porosz junkerok uralkodnak többékevésbé az egész osztályon. Maguk is mezőgazdálkodók – amennyiben birtokaik művelését nagyrészt intézőkre bízzák –, emellett gyakran pálinkaégetők és répacukorgyárak birtokosai. A földbirtokuk, ahol csak lehet, majorátusként a családban marad. A fiatalabb fiúk a hadseregbe vagy állami civilszolgálatba lépnek, úgyhogy ennek a földbirtokos kisnemességnek egy még kisebb tiszti és hivatalnoki nemesség a függvénye, amely ráadásul a polgári származású magasabb tisztekből és hivatalnokokból folyó nagymérvű nemes-gyártás útján is gyarapszik. Ennek az egész nemesi pereputtynak az alsó határán természetszerűleg nagy létszámú élősdi nemesség alakul ki, egy nemesi lumpenproletariátus, amely adósságcsinálásból, kétes játékból, tolakodásból, koldulásból és politikai kémkedésből él. E társadalom összessége alkotja a porosz junkerságot és egyike az óporosz állam fő támaszainak. De e junkerság földbirtokos magva maga is igen gyenge lábon áll. A rangjának megfelelő életmód kötelezettsége napról napra

költségesebb lesz; a fiatalabb fiúk támogatása a hadnagyi és ülnöki stádiumig, a leányok kiházasítása – mindez pénzbe kerül; s mivel ezek egytől egyig olyan kötelességek, amelyeknek teljesítése érdekében minden más szempontnak a háttérbe kell szorulnia, nem csoda, hogy a jövedelmek nem elegendők, hogy váltókat írnak alá vagy éppen jelzálogkölcsönöket vesznek fel. Egyszóval az egész junkerság folyvást a szakadék szélén áll; minden szerencsétlenség, legyen az háború, rossz termés vagy kereskedelmi válság, lezuhanással fenyegeti őket; így nem csoda, hogy bő száz esztendő óta már csak mindenféle államsegély mentette meg a pusztulástól, és hogy a valóságban csakis államsegély révén tud fennmaradni. Ez a csak mesterségesen fenntartott osztály el van jegyezve a pusztulással; semmiféle államsegély nem tarthatja huzamosan életben. De vele együtt eltűnik a régi porosz állam is.

A *paraszt* politikailag kevéssé aktív elem. Ha maga is tulajdonos, mindinkább elsatnyul a parcellás paraszt kedvezőtlen termelési feltételei miatt, akit megfosztottak a régi közös Marktól vagy közlegelőtől – amely nélkül nem lehet állatállománya. Ha bérlő, még rosszabbul áll a dolga. A kisparaszti üzem túlnyomóan természetbeni gazdálkodást előfeltételez, a pénzgazdálkodásba tönkremegy. Ezért fokozódik az eladósodás, tömegesen kisajátítják a gazdaságokat a jelzáloghitelezők, ezért a háziiparhoz folyamodnak, hogy ne űzzék el őket teljesen a rögről. Politikailag a parasztság többnyire közömbös vagy reakciós: a Rajna mentén régi poroszgyűlöletből ultramontán, más vidékeken partikularisztikus vagy protestáns-konzervatív. A vallásos érzés szolgál még ennél az osztálynál társadalmi vagy politikai érdekek kifejezése gyanánt.

A *burzsoáziával* már foglalkoztunk. 1848 óta hallatlan gazdasági felendülésben volt. Az iparnak az 1847-es kereskedelmi válságot követő roppant kiterjesztésében – melyet megszabott az óceáni gőzhajózás ez időszakra eső megteremtése, a vasutak rendkívüli kiterjedése, a kaliforniai és ausztráliai aranykincsek – Németország növekvő részt vállalt. Éppen az a törekvése, hogy kiküszöbölje a kisállami forgalmi akadályokat és egyenrangú világpiaci helyzetet vívjon ki külföldi konkurrensei mellett, ez hozta mozgásba Bismarck forradalmát. Most, amikor a francia milliárdok elárasztották Németországot, most lázas kereseti tevékenység új időszaka nyílt meg a burzsoázia előtt, melyben először bizonyult nagy ipari nemzetnek egy nemzeti-német krachhal[464]. Akkor már gazdaságilag a népesség leghatalmasabb osztálya volt; gazdasági érdekei előtt az államnak meg kellett hajolnia; az 1848-as forradalom átvitte az államot abba a külső alkotmányos formába, amelyben a burzsoázia politikailag is uralkodhatott

és kialakíthatta uralmát. Ennek ellenére a valóságos politikai uralomtól még igen messze volt. A konfliktusban nem aratott győzelmet Bismarckkal szemben; a konfliktusnak Németország felülről való forradalmasítása útján történt kiküszöbölése továbbmenőleg megtanította arra, hogy a végrehajtó hatalom egyelőre legfeljebb csak igen közvetett módon függ tőle, hogy miniszteréket sem letenni, sem benyomni, sem a hadsereg felett rendelkezni nem tud. Amellett gyáva és ernyedt volt, szemben egy erélyes végrehajtó hatalommal, de a junkerok is azok voltak, és a burzsoáziának több mentsége volt erre, mint a junkeroknak, mert közvetlen gazdasági ellentétben állt a forradalmi ipari munkásosztállyal. Biztos volt azonban, hogy a burzsoáziának gazdaságilag fokozatosan meg kell semmisítenie a junkerságot, és hogy minden birtokos osztály közül ő az egyetlen. amelynek még van jövője.

A kispolgárság először a középkori kézművesség maradványaiból állt – ezek a sokáig elmaradott Németországban nagyobb tömegben voltak jelen, mint Nyugat-Európa egyéb részeiben –, másodszor lecsúszott burzsoákból, harmadszor a vagyontalan népesség kiskereskedővé felvergődött elemeiből. A nagyipar kiterjedésével az egész kispolgárság létezése elvesztette a stabilitás utolsó maradványát; szabállyá vált a keresetváltoztatás és az időszakos csőd. Ez a régebben annyira stabil osztály, amely a német nyárspolgárság derékhada volt, korábbi elégedettségéből, szelídségéből, szolgalelkűségéből, istenességéből, tisztességéből lecsúszott a sivár kuszaságba, az isten rendelte sora ellen zúgolódó elégedetlenségbe. A kézművesség megmaradtjai a céhkiváltságok visszaállítását követelték, a többiek egy része szelíd demokrata-haladó[465] lett, másik része meg éppenséggel a szociáldemokráciához közeledett és helyenként közvetlenül csatlakozott a munkásmozgalomhoz.

Végül a munkások. A falusi munkások közül legalábbis a keletiek még mindig félig jobbágyságban éltek és nem voltak beszámíthatók. Ezzel szemben a városi munkások között rohamos haladást tett a szociáldemokrácia és abban a mértékben növekedett, amelyben a nagyipar proletarizálta a néptömegeket és ezzel a végletekig kiélezte az osztályellentétet tőkések és munkások között. Bár egyelőre a szociáldemokrata munkások is két egymás ellen küzdő pártra szakadtak,[466] Marx „Tőké"-jének megjelenése óta a kettő között úgyszólván eltűnt az elvi ellentét. A szigorú szertartású lassalleanizmus az „állami segítséggel létesítendő termelőszövetkezetek" kizárólagos követelésével lassanként elszenderült és egyre alkalmatlanabbnak bizonyult arra, hogy egy bonapartista-államszocialista munkáspárt magvát alkossa. Amit egyes vezetők ebben a vonatkozásban

elrontottak, azt a tömegek egészséges érzéke megint rendbehozta. A két szociáldemokrata irányzat egyesülését, amelyet jóformán már csak személyi kérdések hátráltattak, a közeljövőre biztosra lehetett venni. De a mozgalom már a szakadás idején és a szakadás ellenére is elég hatalmas volt ahhoz, hogy megrémítse az ipari burzsoáziát és megbénítsa a tőle még független kormány elleni harcát; mint ahogy egyáltalában a német burzsoázia 1848 óta nem szabadult meg többé a vörös kísértettől.

Ez az osztálytagozódás volt az alapja a párttagozódásnak a parlamentben és a tartománygyűlésekben. A nagybirtok és a parasztságnak egy része alkotta a konzervatívok[467] tömegét, az ipari burzsoázia szolgáltatta a polgári liberalizmus jobbszárnyát: a nemzeti liberálisokat[219], míg a balszárnyat – a meggyengült demokrata vagy ún. haladópártot – a kispolgárok állították ki, akiket a burzsoáziának, valamint a munkásoknak egy része támogatott. Végül a munkásságnak megvolt a maga önálló pártja, melyhez kispolgárok is tartoztak, a szociáldemokráciában.

Egy Bismarck helyzetében levő és Bismarck múltjával rendelkező embernek, ha van valamelyes bepillantása a tényállásba, be kellett vallania magának, hogy a junkerok, úgy, ahogy voltak, nem alkottak életképes osztályt, hogy minden birtokos osztály közül csak a burzsoáziának lehetett igénye a jövőre, és hogy ezért (eltekintve a munkásosztálytól, melynek történelmi küldetését hogy felismerje, azt elvégre nem várjuk el tőle) új birodalmának fennmaradása annál biztosabbnak ígérkezett, minél inkább előkészítette annak fokozatos átmenetét egy modern burzsoá államba. Ne várjunk el tőle olyasmit, ami az adott körülmények között lehetetlen volt számára. Az azonnali áttérés a parlamentáris kormányzatra, melyben a döntő hatalom (az angol Alsóház példájára) a Birodalmi Gyűlésé, nem volt lehetséges, sőt pillanatnyilag tanácsos sem; Bismarck parlamentáris formák közötti diktatúrája a sajátmaga számára egyelőre még szükségesnek tűnhetett fel; egyáltalán nem vesszük zokon tőle, hogy egyelőre fenntartotta, csupán azt kérdezzük, mire volt felhasználandó ez a diktatúra. És itt aligha fér hozzá kétség, hogy az angol alkotmánynak megfelelő állapot előkészítése volt az egyetlen út, mely azzal kecsegtetett, hogy az új birodalomnak szilárd alapzatot és nyugodt belső fejlődést biztosít. Ha junkerjai nagyobbik, amúgy is menthetetlen részét átengedik a küszöbönálló enyészetnek, még mindig lehetségesnek látszott, hogy a maradékból és új elemekből olyan független nagybirtokos osztály épüljön ki, amely maga is csak ékítmény a burzsoázia oromzatán; olyan osztály, amelynek a burzsoázia, hatalma teljes élvezetében is, kénytelen az állami képviseletet és ezzel a legzsírosabb posztokat és igen nagy befolyást átengedni.

Ha a burzsoáziának megadják azokat a politikai engedményeket, amelyeket tartósan úgysem tagadhatnak meg tőle (a birtokos osztályok álláspontjáról legalábbis így kellett ezt megítélni), ha fokozatosan, akár csak kicsiny és ritka adagokban megadják neki ezeket az engedményeket, akkor legalább arra a pályára terelik az új birodalmat, amelyen haladva utolérheti Nyugat-Európa többi, politikailag messze előtte járó államait és végre lerázza magáról a feudalizmus utolsó maradványait éppúgy, mint a bürokrácián még erősen uralkodó filiszter-hagyományt, s mindenekelőtt képessé teszik arra, hogy megálljon a saját lábán azon a napon, amikor korántsem ifjú alapítói búcsút mondanak az árnyékvilágnak.

Amellett ez nem is volt olyan nehéz. Sem a junkeroknak, sem a burzsoáknak nem volt még csak átlagos energiájuk sem. A junkerok ezt hatvan év óta bebizonyították, hiszen az állam e Don Quijoték oppozíciójával szemben állandóan keresztülvitte a saját javukat. A burzsoázia, amelyet hosszú előtörténete ugyancsak képlékennyé tett, csontjaiban még erősen érezte a konfliktus emlékét; azóta Bismarck sikerei még inkább megtörték ellenálló erejét, a többit pedig elvégezte a veszélyesen növekvő munkásmozgalomtól érzett félelem. Ilyen körülmények között annak a férfinak, aki a burzsoázia nemzeti óhajait megvalósította, nem eshetett nehezére, hogy a burzsoázia egészében véve már nagyon is szerény politikai óhajainak megvalósításában bármiféle neki tetsző ütemet betartson. Csak tisztán kellett látnia a célt.

A birtokos osztályok álláspontjáról ez volt az egyetlen racionális dolog. A munkásosztály álláspontjáról persze kiderül, hogy tartós burzsoá-uralom létrehozásával már elkéstek. A nagyipar, és vele a burzsoázia és a proletariátus, olyan időpontban alakult ki Németországban, amikor a burzsoáziával majdnem egyidejűleg a proletariátus önállóan megjelenhetett a politikai színpadon, amikor tehát a két osztály harca már megkezdődött, mielőtt a burzsoázia meghódította volna a kizárólagos vagy túlnyomó politikai hatalmat. De akkor is, ha egy nyugodt és szilárdan megalapozott burzsoá-uralom létrehozásához már késő van Németországban, az 1870-es esztendőben még mindig az volt a legjobb politika, egyáltalában a birtokos osztályok érdekében, ha erre a burzsoá-uralomra törekednek. Mert csakis ezáltal lehetett kiküszöbölni a rothadó feudalizmus idejének tömeges maradványait, amelyek a törvényhozásban és az igazgatásban továbbburjánoztak; csakis így lehetett a nagy francia forradalom minden eredményét fokozatosan meghonosítani Németországban, egyszóval lenyesni Németország óriásira nőtt ósdi copfját és az országot tudatosan és végérvényesen ráterelni a modern fejlődés pályájára, politikai állapotait ipari álla-

potaihoz idomítani. S ha azután végül bekövetkezik az elkerülhetetlen harc a burzsoázia és a proletariátus között, akkor az legalább normális körülmények között zajlik le, úgyhogy mindenki láthatja, miről van szó, és nem olyan zűrzavarban, tisztázatlanságban, érdekkereszteződésben és tanácstalanságban, amilyet 1848-ban láttunk Németországban. A különbség csak az, hogy a tanácstalanság ezúttal kizárólag a birtokosok odalán lesz; a munkásosztály tudja, mit akar.

Ahogy 1871-ben álltak a dolgok Németországban, olyan ember, mint Bismarck, valóban arra volt utalva, hogy a különböző osztályok között lavírozó politikát folytasson. Ennyiben nincs is mit a szemére vetni. Csak az a kérdés, milyen célra irányult ez a politika. Ha – egyre megy, hogy milyen ütemben, de tudatosan és határozottan – végül is a burzsoáuralomra törekedett, akkor összhangban volt a történelmi fejlődéssel, már amennyire ez a birtokos osztályok álláspontjáról egyáltalában lehetséges volt. Ha az óporosz állam fenntartására, Németország fokozatos elporoszosítására törekedett, akkor reakciós volt és végső soron bukásra volt ítélve. Ha Bismarck uralmának puszta fenntartására törekedett, akkor bonapartista volt, és úgy kellett végződnie, mint minden bonapartizmusnak.

A következő feladat volt a birodalmi alkotmány. Anyagként rendelkezésére állt egyrészt az északnémet szövetségi alkotmány, másrészt a délnémet államokkal kötött szerződések[468]. Azok a tényezők, amelyek segítségével Bismarcknak életre kellett hívnia a birodalmi alkotmányt, egyrészt a Szövetségi Tanácsban[469] képviselt dinasztiák, másrészt a Birodalmi Gyűlésben képviselt nép voltak. A dinasztiák igényeinek az északnémet alkotmány és a szerződések határt szabtak. A nép viszont igényt tartott arra, hogy jelentősen megnövekedett részt kapjon a politikai hatalomban. Az idegen beavatkozástól való függetlenséget és az egyesülést – amennyire erről szó lehetett – ő vívta ki a csatatéren; ő is volt elsősorban hivatott dönteni, mire kell használni ezt a függetlenséget, hogyan hajtsák végre és értékesítsék részleteiben ezt az egyesülést. És még ha a nép elismerte is az északnémet alkotmányban és a szerződésekben foglalt jogtalajt, ez korántsem volt akadálya annak, hogy az új alkotmányban nagyobb hatalmi részesedést kapjon, mint az addigiban. A Birodalmi Gyűlés volt az egyetlen testület, amely a valóságban az új „egységet" képviselte. Minél többet nyomott a latban a Birodalmi Gyűlés szava, minél szabadabb volt a birodalmi alkotmány az országos alkotmányokkal szemben, annál szilárdabban kellett az új birodalomnak összeilleszkednie, annál jobban olvadt bele a bajor, a szász, a porosz a németbe.

Ezt mindenkinek át kellett látnia, aki messzebb látott az orránál. Ám

Bismarcknak korántsem ez volt a véleménye. Ellenkezőleg, a háború után eluralkodó hazafiúi mámort éppen arra használta, hogy rábírja a Birodalmi Gyűlés többségét, mondjon le a nép jogainak nemcsak bármiféle kiterjesztéséről, hanem világos megállapításáról is, és szorítkozzék arra, hogy az északnémet alkotmányban és a szerződésekben foglalt jogtalajt egyszerűen átvegye a birodalmi alkotmányba. A kis pártok minden kísérletét, hogy a nép szabadságjogait kifejezésre juttassák benne, elvetették, még a katolikus centrumnak azt a javaslatát is, hogy iktassák be a porosz alkotmánynak azon cikkelyeit, melyek a sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságnak, valamint az egyház önállóságának biztosítékát tartalmazzák. A porosz alkotmány, kétszeresen és háromszorosan megnyirbálva, úgy, ahogy volt, még mindig liberálisabb maradt tehát, mint a birodalmi alkotmány. Az adókat nem évenként, hanem egyszer s mindenkorra „törvény útján" hagyták jóvá, úgyhogy a Birodalmi Gyűlés részéről kizárt dolog az adómegtagadás. Ezzel alkalmazták Németországra a Németországon kívüli alkotmányos világ számára felfoghatatlan porosz doktrínát, azt a doktrínát, amely szerint a népképviseletnek csak arra van joga, hogy a kiadásokat papíron megtagadja, a kormány viszont csengő ércpénzben zsebre vágja a bevételeket. Amíg azonban a Birodalmi Gyűlést ekként megfosztják leghathatósabb hatalmi eszközeitől és az 1849-es és 1850-es revíziók, a manteuffelizmus, a konfliktus és Sadowa következtében megtört porosz kamara megalázott helyzetébe szorítják, a Szövetségi Tanács lényegében birtokában van mindazon teljhatalmaknak, amelyekkel a régi Szövetségi Gyűlés névlegesen rendelkezett, és valóban élvezi is őket, mert megszabadult azoktól a béklyóktól, amelyek a Szövetségi Gyűlést megbénították. A Szövetségi Tanácsnak nemcsak a törvényhozásban van döntő szava a Birodalmi Gyűlés mellett, hanem egyúttal legfelsőbb igazgatási fórum is, amennyiben ő bocsátja ki a birodalmi törvények végrehajtási határozmányait, ezenkívül pedig határoz azon „hiányosságok ügyében, amelyek a birodalmi törvények végrehajtása során ... kitűnnek", vagyis olyan hiányosságok ügyében, amelyeket más civilizált országban csak új törvény orvosolhat (7. cikk. 3. bek., amely nagyon is hasonlatos egy jogi konfliktus-csapdához).

Eszerint Bismarck a főtámaszát nem a Birodalmi Gyűlésben kereste, amely a nemzeti egységet, hanem a szövetségi tanácsban, amely a partikularisztikus széttagoltságot képviselte. Neki – aki a nemzeti gondolat képviselőjének szerepében tetszelgett –, neki nem volt bátorsága ahhoz, hogy valóban a nemzetnek vagy a nemzet képviselőinek az élére álljon; azt akarta, hogy a demokrácia őt szolgálja, nem pedig ő a demokráciát; a nép helyett inkább a kulisszák mögötti görbe rejtekutakban bízott, abban, hogy képes

diplomatikus eszközökkel, kalapáccsal és korbáccsal a Szövetségi Tanácsban többséget verbuválni, még ha makrancosat is. A felfogás kicsinyessége, az álláspont alantassága, amely itt megnyilatkozik, teljesen megfelel emberünk jellemének, olyannak mutatja, amilyennek eddig megismertük. Mégis elcsodálkozhatunk azon, hogy nagy sikerei legalább egy pillanatra nem emelték őt önmaga fölé.

A dolog azonban azon fordult meg, hogy az egész birodalmi alkotmány egyetlen szilárd tengelyt kapjon, tudniillik a birodalmi kancellárt. A Szövetségi Tanácsnak olyan pozíciót kellett kapnia, amely más felelős végrehajtó hatalmat, mint a birodalmi kancellárét, lehetetlenné tesz és ezzel kizárja, hogy felelős birodalmi miniszterek lehessenek. Ténylegesen minden kísérlet, mely a birodalom igazgatását felelős kormány kinevezésével akarta rendezni, leküzdhetetlen ellenállásba ütközött mint a Szövetségi Tanács jogaiba való beavatkozás. Az alkotmány — ezt hamarosan felfedezték — Bismarck „testére volt szabva". További lépést jelentett azon az úton, amely elvezet Bismarck személyi egyeduralmához a Birodalmi Gyűlésben a pártok közötti, a Szövetségi Tanácsban a partikuláris államok közötti egyensúlyozás révén — további lépést a bonapartizmus útján.

Egyébiránt nem mondhatjuk, hogy az új birodalmi alkotmány — eltekintve a Bajorországnak és Württembergnek tett egynémely engedménytől — kifejezetten visszalépést jelent. De ez aztán a legjobb, amit elmondhatunk róla. A burzsoázia gazdasági szükségleteit lényegében kielégítették, politikai igényei pedig — amennyiben még támasztott ilyen igényeket — ugyanabba a sorompóba ütköztek, mint a konfliktus idején.

Amennyiben még támasztott politikai igényeket. Mert az tagadhatatlan, hogy ezek az igények a nemzeti liberálisok kezén igen szerény mértékűre törpültek és napról napra még jobban összezsugorodtak. Az urak egyáltalában nem kívánták Bismarcktól, hogy könnyítené meg számukra a vele való együttműködést, sőt inkább igyekeztek, hogy kedvére tegyenek, ahol csak lehetett, és néha ott is, ahol nem lehetett vagy nem kellett volna. Azt, hogy Bismarck megvetette őket, senki sem veheti rossz néven tőle — de vajon az ő junkerjai csak egy hajszállal is jobbak és férfiasabbak voltak-e?

A következő területet, amelyen a birodalmi egységet meg kellett teremteni, a pénzügyet az 1873–75-ös érme- és banktörvényekkel rendezték. Az aranyvaluta bevezetése jelentős haladás volt; bár csak habozva és ingadozva vezették be, és még ma sem áll egészen szilárd lábon. Az elfogadott pénzrendszer — egységként a márka néven bevezetett harmadtallér decimális osztással, — megfelelt annak, amelyet a harmincas évek végén Soetbeer javasolt; a tényleges egységérme a húszmárkás arany volt. Egy szinte

észrevehetetlen értékváltoztatással teljesen egyenértékűvé lehetett volna tenni vagy az angol sovereignnel, vagy az arany huszonötfrankossal, vagy az amerikai arany ötdollárossal, és ezáltal kapcsolódni a világpiac három nagy érmerendszerének egyikéhez. Jobbnak látták, hogy különálló érmerendszert hozzanak létre és ezzel szükségtelenül megnehezítsék a forgalmat és az árfolyamszámítást. A birodalmi bankjegyekre és a bankokra vonatkozó törvények korlátozták a kisállamok és kisállami bankok papír-szédelgését és az időközben bekövetkezett krachra való tekintettel bizonyos félénkséget tanúsítottak, amint az illett is az e területen még tapasztalatlan Németországhoz. A burzsoázia gazdasági érdekeit egészben véve itt is megfelelően szem előtt tartották.

Végül jött még az egységes igazságszolgáltatási törvényekben való megállapodás. Legyűrték a középállamok ellenállását azzal szemben, hogy a birodalmi törvények hatályát az anyagi polgári jogra is kiterjesszék; a polgári törvénykönyv azonban még keletkezőben van, míg a büntetőtörvényt, a büntető és a polgári perrendtartást, a kereskedelmi jogot, a csődeljárást és a bírósági szervezetet már egységesen szabályozták. A kisállamok tarkabarka alaki és anyagi jognormáinak kiküszöbölése már önmagában véve is sürgető szükséglete volt a haladó polgári fejlődésnek, és éppen ezek kiküszöbölésében áll a fő érdeme az új törvényeknek — sokkal kevésbé a tartalmukban.

Az angol jogász olyan jogtörténet talaján áll, amely jó adag ógermán szabadságot mentett át a középkoron, amely nem ismer rendőrállamot, mivel azt a XVII. század két forradalmában csírájában elfojtották, s amely a polgári szabadság kétévszázados állandó fejlődésében tetőzik. A francia jogász a nagy forradalom talaján áll, amely a feudalizmus és az abszolutista rendőri önkény teljes megsemmisítése után klasszikus, Napóleon által proklamált törvénykönyvében lefordította a jognormák jogászi nyelvére az újonnan létrehozott modern társadalom gazdasági életfeltételeit. Ezzel szemben mi a történelmi talapzata a mi német jogászainknak? Semmi más, mint a középkori maradványok évszázadok óta tartó passzív, többnyire kívülről jövő csapásoktól előbbrelökdösött, mai napig sem bevégzett bomlási folyamata; egy gazdaságilag elmaradott társadalom, amelyben a feudális junker és a céhmester szelleme kísért és új porhüvelyt keres; olyan jogállapot, amelyet a rendőri önkény — habár a fejedelmi kabinet-jogszolgáltatás 1848-ban eltűnt — még naponta megtépáz. A rossz iskolák e legrosszabbikából kerültek ki ők, az új birodalmi törvénykönyvek szülői, és a végzett munka is ennek megfelelő. A tisztán jogi oldalról nem beszélve, a politikai szabadság ezekben a törvényekben igencsak rosszul jár. Az ülnökbíróságok[470] eszközt adnak a burzsoázia és a kispolgárság kezébe, hogy közreműködhes-

sék a munkásosztály fékentartásában, viszont az állam a lehetőséghez képest azért fedezi magát egy újólagos polgári ellenzék veszélye ellen azzal, hogy korlátozza az esküdtbíróságokat. A büntetőtörvénykönyv politikai paragrafusai gyakorta annyira határozatlanok és tágíthatók, mintha csak a mostani birodalmi törvényszékre, azt pedig rájuk szabták volna. Hogy az új törvénykönyvek haladást jelentenek a porosz Landrechthez[471] képest, az magától értetődik – e törvénykönyvhöz fogható szörnyűséget manapság maga Stoecker sem tud már összehozni, ha körülmetélteti is magát. De a tartományok, ahol eddig a francia jog volt érvényben, most nagyon is megérzik az elmosódott másolat és a klasszikus eredeti közti különbséget. Az államhatalom erősítését a polgári szabadság rovására, ezt az első pozitív hátralépést a nemzeti liberálisok tették lehetővé azzal, hogy elpártoltak programjuktól.

Meg kell említeni még a birodalmi sajtótörvényt. A büntetőtörvénykönyv az itt szóbajövő anyagi jogot már lényegileg szabályozta; az egyenlő alaki határozmányok kialakítása az egész birodalom számára, valamint a hellyelközzel még meglevő óvadékok és illetékek eltörlése alkotta tehát e törvény fő tartalmát és egyúttal az egyetlen általa előidézett haladást.

S hogy Poroszország újfent mintaállamnak bizonyuljon, bevezették ott az úgynevezett önigazgatást. Arról volt szó, hogy a feudalizmus legmegbotránkoztatóbb maradványait kiküszöböljék, de valójában lehetőleg mégis minden a régiben maradjon. Erre szolgált a körzeti rendtartás. A junker urak földesúri rendőrhatalma anakronizmussá lett. Nevében – mint feudális kiváltságot – megszüntették és valójában visszaállították, amennyiben önálló uradalmi körzeteket létesítettek, melyekben vagy maga a földbirtokos az uradalmi elöljáró, egy vidéki községi elöljáró jogkörével, vagy pedig ő nevezi ki ezt az elöljárót, és amennyiben ráadásul a hivatali kerület egész rendőrhatalmát és rendőrbíráskodását olyan hivatali elöljáróra ruházták, aki vidéken természetesen majdnem kivétel nélkül nagy földbirtokos volt és ilymódon a falusi községeket is sújtó keze alá kapta. Az egyesek hűbéri előjogát elvették, de az ezzel járó teljhatalmat megadták az egész osztálynak. Hasonló szemfényvesztési folyamattal alakultak át az angol nagybirtokosok békebírákká és a vidéki közigazgatás, a rendőrség és alsóbíráskodás uraivá, új, modernizált cím alatt biztosítva így maguknak valamennyi lényeges, de a régi feudális formában immár tarthatatlan hatalmi poszt további élvezetét. Ez azonban az egyetlen hasonlatosság az angol és a német „önigazgatás" között. Szeretném látni azt az angol minisztert, aki a parlamentben javaslatot merne tenni a választott községi tisztviselők felsőbb jóváhagyatására és renitens választások esetén az államilag oktrojált helyettesekkel való pót-

lására, porosz járási tanácsok, kerületi kormányzatok és főprezidensek hatáskörével bíró államhivatalnokok beiktatására, az állami igazgatásnak a körzeti rendtartásban megengedett beavatkozására a községek, hivatalok és körzetek belső ügyeibe, vagy éppenséggel a jogi útnak olyan – az angol nyelvű és angol jogú országokban hallatlan – elvágására, aminőt a körzeti rendtartás majd minden oldalán találunk. S míg mind a körzeti gyűlések, mind a tartományi gyűlések ófeudális módra még mindig a három rend: a nagybirtokosok, a városok és a falusi községek képviselőiből tevődnek össze, addig Angliában még egy szélsőkonzervatív kormány is olyan billt* terjeszt be, amely az egész grófsági igazgatást olyan hatóságokra ruházza át, melyeket majdhogynem általános szavazati jog alapján választottak.[472]

A hat keleti tartományra vonatkozó körzeti rendtartás beterjesztése (1871) volt az első jele annak, hogy Bismarck nem gondol arra, hogy Poroszországot felolvassza Németországban, hanem ellenkezőleg, még jobban meg akarja erősíteni az óporoszság erős várát, épp ezt a hat keleti tartományt. A junkerok változott elnevezéssel megtartották az összes lényeges hatalmi pozíciókat, Németország helótái, e vidékek falusi munkásai – cselédek meg napszámosok – megmaradtak eddigi tényleges jobbágysorukban, csupán két közfunkciót tölthettek be: katonáskodhattak és a birodalmi gyűlési választásokon a junkerok szavazóbarma lehettek. Bismarck leírhatatlanul nagy szolgálatot tett ezzel a forradalmi szocialista pártnak, melyért minden köszönetet megérdemel.

De mit szóljunk a junker urak ostobaságához, akik az egyedül az ő érdekükben, az ő feudális előjogaiknak – bár némileg modernizált néven történő – további fenntartása érdekében kidolgozott körzeti rendtartás ellen kézzel-lábbal kapálództak, akár az elkényeztetett gyerekek? A porosz Felsőház, vagy jobbanmondva Junkerház egy teljes évi huzavona után először elvetette az előterjesztést és csak akkor fogadta el, mikor egy 24 főnyi újabb „főúrból" álló eresztés működésbe lépett. A porosz junkerok ezzel ismét kicsinyes, betokosodott, menthetetlen reakciósoknak bizonyultak, akik képtelenek arra, hogy egy önálló nagy párt magvát képezzék, mely történelmi hivatással bír a nemzet életében, mint az angol nagybirtokosság ezt a valóságban megteszi. Hogy tökéletesen híjával vannak az értelemnek, azt ezzel megmutatták; Bismarcknak már csak azt kellett a világon mindenki előtt feltárnia, hogy a jellemnek ugyanilyen tökéletesen híjával vannak, s egy kis szakavatott nyomás átváltoztatta őket Bismarck-párttá sans phrase**.

* – törvényjavaslatot – *Szerk.*

** – sallang nélkül; minden további nélkül – *Szerk.*

Erre kellett a kultúrharc.

A porosz-német császári terv végrehajtásának szükségképpeni ellenhatása a korábbi külön fejlődésre támaszkodó összes poroszellenes elemek egy párttá egyesülése volt. Ezek a tarka elemek az ultramontanizmusban leltek közös lobogóra. Egyrészt az egészséges emberi értelem lázadása, számos ortodox katolikus esetében is, a pápai csalhatatlanság új dogmája ellen, másrészt az egyházi állam megsemmisítése és a pápa úgynevezett római fogsága[473] szorosabb összefogásra késztette a katolicizmus összes harcias erőit. Így már a háború alatt – 1870 őszén – megalakult a porosz tartományi gyűlésben a centrum sajátosan katolikus pártja; az első német Birodalmi Gyűlésbe 1871-ben csak 57 fővel került be, de minden újabb választáson erősödött, míg 100 fölé nem került. A párt igen különféle elemekből tevődött össze. Poroszországi fő erőssége a Rajna-vidéki kisparasztságban volt, akik még mindig „muszáj-poroszoknak" tekintették magukat, továbbá a vesztfáliai Münster és Paderborn püspökségek, valamint katolikus nagybirtokosságában és parasztságában és a katolikus sziléziaiakban. A második nagy kontingens a délnémet katolikusokból került ki, főként a bajorokból. A centrum hatalma azonban sokkal kevésbé a katolikus vallásban, mint inkább abban rejlett, hogy a néptömegeknek a most a Németország feletti uralmat igénylő sajátos poroszság iránt érzett ellenszenvét képviselte. Ez az ellenszenv a katolikus vidékeken különösen élénk volt; egyszersmind rokonszenvet tápláltak a most Németországból kiűzött Ausztria iránt. E két népszerű áramlattal összhangban a centrum határozottan partikularista és föderalista volt.

A centrumnak ezt a lényegileg poroszellenes jellegét a Birodalmi Gyűlés többi kis frakciója, mely lokális – nem pedig, mint a szociáldemokraták, nemzeti és általános – okokból volt poroszellenes, azonnal felismerte. Nemcsak a katolikus lengyelek és elzásziak, hanem még a protestáns welfek[474] is szövetségesekként szorosan a centrumhoz csatlakoztak. És noha a polgári liberális frakciók sohasem kerültek tisztába az ún. ultramontánok valódi jellegével, mégis helyes sejtelmet árultak el az igazi tényállást illetően, amikor a centrumot „hazátlannak" és „birodalomellenesnek" titulálták [...]*

Die Rolle der Gewalt in der Geschichte
A megírás ideje: 1887 december vége – 1888 március eleje
Eredeti nyelve: német

* *A kézirat itt megszakad. – Szerk.*

[Előszó-vázlat az „Erőszak szerepé"-hez]

Az alább következő írás az „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" című munkámból készült különlenyomat, három fejezetet ölel fel, amelyek ott „Erőszakelmélet" cím alatt szerepelnek*. Ezek orosz fordításban már régebben külön is megjelentek, mégpedig „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" című írásom orosz kiadásának függelékeként. A jelen kiadásban csak a legszükségesebb változtatásokat és pótlásokat eszközöltem. De a különlenyomathoz külön kiegészítést kell fűznöm.

Ha német nyelven brosúrát jelentetek meg „az erőszak szerepéről a történelemben", a német olvasó joggal követeli tőlem, hogy ne rejtsem véka alá nézeteimet arról a nagyon is jelentős szerepről, amelyet az erőszak a legutóbbi harminc évben éppen a saját történelmében játszott. Ezért még egy negyedik szakaszt csatoltam a brosúrához, mely természetesen csak a fő nézőpontokat tartalmazza. Talán valamikor később módom lesz rá, hogy részletesebben foglalkozzam ezzel a tárggyal.

A megírás ideje: 1887 december vége – 1888 március eleje
Eredeti nyelve: német

* *V. ö. 20. köt. 156–180. old. – Szerk.*

[Az „Erőszak szerepe" negyedik fejezetének tagolása]

1. 1848 a nemzeti államok követelménye. Itália, Németország, Lengyelország, Magyarország.
2. Bonaparte felvilágosult hódító politikája: nemzet kompenzáció ellenében. Itália.
3. Ezzel szemben hadsereg-újjászervezés. Konfliktus. Bismarck. Politika nem eredeti.
4. Németországi helyzet. Egység: 1. forradalom útján, 2. Ausztria útján, 3. Poroszország útján (Vámegylet).
5. Háború 1864 és 1866. Forradalmi eszközök.
6. Bismarck legjobb korszaka – 1870-ig.
7. Francia háború.* Császárság. Elzász-Lotaringia annektálása. – Oroszország döntőbíró.
8. Bismarck a végén – reakciós lesz, meghülyül. Kultúrharc (polgári házasság). Védővám és agrárszövetség a burzsoáziával. Gyarmati szédelgés. Bismarck megsértése.[475] – Szocialista-törvény.[224] – Koalíciós elnyomás. Szociális reform. Militarizmus Elzász annektálása miatt. – A junker lép előtérbe, más eszmék hiányában.

A megírás ideje: 1887 december vége – 1888 március
Eredeti nyelve: német

* 1. Hadvezetés. Sarc, szabadcsapatosok, ingaórák, botozás. A junker-bosszú keménysége felülről lefelé. – 2. A császárság bukása. – 3. Le a kalappal Párizs előtt! – 4. Milliárdok és Elzász-Lotaringia. – *Engels jegyzete.*

[Az „Erőszak szerepe" negyedik fejezete befejező részének tagolása]

I. 3 osztály: két tetves, ebből egy lezüllőben, a másik emelkedőben, és munkások, akik csak polgári fair playt* akarnak. Lavírozás tehát csak a két utóbbi között lenne helyes – de nem! Politika: Az államhatalmat egyáltalában erősíteni és *nevezetesen* pénzügyileg függetlenné tenni (vasútállamosítás, monopóliumok), rendőrállam és landrechti igazságszolgáltatási elvek.

„Liberális" és „nemzeti", 1848 kettős természete, keresztülmegy 1870—88-ban Németországban is.

Bismarcknak a Birodalmi Gyűlésre és a népre kellett volna támaszkodnia, ehhez pedig teljes sajtó-, szólás-, egyesülési és gyülekezési szabadságra volt szükség, már csak tájékozódás céljából is.

II. 1. Kiépítés

a) Gazdaságilag – fődolog már a rossz érmetörvény.

b) Politikailag – a rendőrállam visszaállítása és polgárellenes igazságszolgáltatási törvények (1876), a franciák rossz másolata. – Landrechti határozatlanság. A betetőzés a birodalmi törvényszék. 1879.

2. Eszmehiány; bizonyítja a játszadozás és Bismarck megsértése.

a) Kultúrharc. A katolikus pap nem zsandár és rendőr. A burzsoázia ujjongása. – Reménytelenség. – Canossa-járás.[476] Egyetlen racionális eredmény: a polgári házasság!

Bismarck-párt sans phrase.

3. Szédelgés és krach. Az ő részessége. A konzervatív junkerok tetvessége, akik éppoly becstelenek, mint a burzsoák.

4. [Bismarck] teljes átpártolása a junkerhoz.

---

* – becsületes játékot – *Szerk.*

a) Védővám stb. A burzsoák és a junkerok koalíciója, oroszlánrész utóbbiaké.
b) Dohánymonopólium-kísérletek 1882-ben elvetve.
c) Gyarmati szédelgés.

5. Szociálpolitika à la Bonaparte

a) Szocialista-törvény és a munkásegyletek és -pénztárak eltiprása.
b) Szociális reform-szar.

III. 6. Külpolitika. Háborús veszély, az annexiók hatása. A hadsereg megnövelése. Szeptennátusok.[477] Mikoron az idő beteljesedett, az 1870 előtti korosztályok visszahívása, a fölényt még egypár évig megőrzendő.

IV. Eredmény:

a) Oly belső helyzet, amely a néhány ember halálával összeomlik: nincs császárság császár nélkül! A proletariátust a forradalom felé sodorják, a szocialista-törvény megszüntetésekor a szociáldemokrácia olyan kiterjeszkedése, mint még soha, – a káosz.
b) Béke, amely rosszabb a háborúnál, ez az eredménye az egésznek – a legjobb esetben; vagy pedig világháború.

A megírás ideje: 1887 december vége – 1888 március

Eredeti nyelve: német

Előszó
[a „Kommunista Párt kiáltványa" 1888-as angol kiadásához]

A „Kiáltvány" a Kommunisták Szövetségének, egy eleinte kizárólag német, később nemzetközi munkásegyesülésnek a programjaként jelent meg, amely egyesülés a kontinens 1848 előtti politikai viszonyai között elkerülhetetlenül titkos társaság volt. A Szövetség 1847 novemberében Londonban tartott kongresszusa megbízta Marxot és Engelst, hogy dolgozzanak ki közzététel céljából egy teljes elméleti és gyakorlati pártprogramot. A német nyelvű kéziratot 1848 januárjában, néhány héttel a február 24-i francia forradalom előtt küldték el kinyomtatás végett Londonba. Egy francia fordítást rövid idővel az 1848-as júniusi felkelés előtt adtak ki Párizsban. Az első angol fordítás, Miss Helen Macfarlane munkája, George Julian Harney „Red Republican"-jében[478] jelent meg Londonban 1850-ben. Egy dán és egy lengyel kiadást is közzétettek.

Az 1848 júniusi párizsi felkelésnek – a proletariátus és a burzsoázia közötti első nagy csatának – a veresége következtében az európai munkásosztály társadalmi és politikai törekvései egy időre ismét háttérbe szorultak. A harc a hatalomért ettől kezdve, akárcsak a februári forradalom előtt, ismét kizárólag a vagyonos osztály különböző csoportjai között folyt; a munkásosztály arra volt korlátozva, hogy a politikai mozgásszabadságért küzdjön, és hogy a burzsoá radikálisok szélsőbalszárnyának szerepét töltse be. Ahol független proletármozgalmak még életjelt adtak magukról, kíméletlenül üldözték őket. Így a porosz rendőrség kinyomozta a Kommunisták Szövetségének akkoriban Kölnben székelő központi bizottságát. A bizottság tagjait letartóztatták és 18 havi vizsgálati fogság után 1852 októberében bíróság elé állították. Ez a híres „kölni kommunista-per" október 4-től november 12-ig tartott; a letartóztatottak közül hetet háromtól hat évig terjedő várfogságra ítéltek. Nyomban az ítélet kihirdetése után a megmaradt tagok a Szövetséget formailag is feloszlatták. Ami a „Kiáltvány"-t illeti, úgy látszott, hogy ettől kezdve feledésre van kárhoztatva.

Amikor az európai munkásosztály ismét eléggé megerősödött az uralkodó osztályok elleni új támadáshoz, létrejött a Nemzetközi Munkásszövetség. De ez a Szövetség, amely kifejezetten abból a célból alakult, hogy Európa és Amerika egész harcos proletariátusát egyetlen testületbe forrassza össze nem proklamálhatta azonnal a „Kiáltvány"-ban lefektetett alapelveket, Az Internacionálé programjának eléggé tágnak kellett lennie ahhoz, hogy az angol trade unionok, a francia, belga, olasz és spanyol proudhonisták és a németországi lassalleánusok* elfogadhassák. Marx, aki ezt a programot valamennyi párt megelégedésére megfogalmazta, szilárdan bízott a munkásosztály szellemi fejlődésében, amelynek az együttes cselekvésből és a kölcsönös véleménycseréből szükségszerűen ki kellett sarjadnia. Maguk a tőke ellen vívott harc eseményei és viszontagságai — a vereségek még jobban, mint a győzelmek — elkerülhetetlenül kellett, hogy tudatára ébresszék az embereket különböző kedvenc csodaszereik elégtelenségének, és egyengessék az utat a munkásosztály felszabadulása igazi feltételeinek tökéletesebb átlátásához. És Marxnak igaza volt. Amikor 1874-ben az Internacionálé feloszlott, a munkások egészen más emberek voltak már, mint alapításakor, 1864-ben. A proudhonizmus Franciaországban, a lassalleanizmus Németországban kihalóban volt és még a konzervatív angol trade unionok is — ámbár legtöbbjük már régen megszüntette kapcsolatát az Internacionáléval — fokozatosan haladtak a felé a pont felé, amelyen a múlt évben Swanseaben elnökük** így szólhatott nevükben: „A kontinentális szocializmus nem ijesztő már számunkra."[479] Valóban, a „Kiáltvány" alapelvei jelentős előrehaladást tettek az egész világ munkásai között.

Ilymódon maga a „Kiáltvány" is megint előtérbe került. A német szöveget 1850 óta többször újranyomták Svájcban, Angliában és Amerikában. 1872-ben angolra fordították New Yorkban, ez a fordítás a „Woodhull & Claflin's Weekly"-ben jelent meg.[480] Ennek az angol szövegnek alapján a New York-i „Le Socialiste"-ban egy francia fordítás is napvilágot látott.[481] Azóta Amerikában legalább két további — többé-kevésbé csonka — angol fordítás készült, amelyek egyikét Angliában utánnyomták. Az első orosz fordítás, Bakunyin műve, 1863 körül*** jelent meg Herzen *„Kolokol"-jának* nyomdájában Genfben,[482] egy második ugyancsak Genfben, 1882-ben, a hős Vera Zaszulics[483] fordításában. Egy újabb dán kiadás található a „So-

* Személy szerint Lassalle előttünk mindig Marx tanítványának vallotta magát és, mint ilyen, a „Kiáltvány" talaján állott. De nyilvános agitációjában, 1862–64-ben, nem ment túl az állami hitellel támogatott termelőszövetkezetek követelésén. — *Engels jegyzete.*

** Bevan. — *Szerk.*

*** *Helyesen*: 1869-ben — *Szerk.*

PRICE TWOPENCE.

MANIFESTO

OF THE

COMMUNIST PARTY,

By KARL MARX, and FREDERICK ENGELS.

Authorized English Translation.

EDITED AND ANNOTATED BY FREDERICK ENGELS.
1888.

London:
WILLIAM REEVES, 185, FLEET STREET, E.C.

A „Kommunista Párt kiáltványa"
1888-as angol kiadásának címlapja

cialdemokratisk Bibliothek"-ban (Koppenhága 1885);[484] egy újabb francia fordítás a „Socialiste"-ban (Párizs 1886*).[485] Ez utóbbi kiadás alapján spanyol fordítás készült, amelyet 1886-ban Madridban adtak ki.[486] A német utánnyomások számát nem lehet pontosan megállapítani, egészben véve legalább tizenkettő van. Egy örmény fordítás, amelynek néhány hónappal ezelőtt kellett volna megjelennie Konstantinápolyban, értesülésem szerint azért nem látott napvilágot, mert a kiadó félt Marx nevével közzétenni egy könyvet, a fordító viszont nem volt hajlandó a „Kiáltvány"-t a saját termékének mondani. Más nyelvekre történt további fordításokról hallottam ugyan, ezeket azonban nem láttam. Így hát a „Kiáltvány" története nagymértékben tükrözi a modern munkásmozgalom történetét; jelenleg kétségtelenül az egész szocialista irodalom legelterjedtebb, legnemzetközibb terméke, közös program, melyet Szibériától Kaliforniáig munkások milliói ismernek el.

És mégis, megírása idején nem nevezhettük volna *szocialista* kiáltványnak. Szocialistának 1847-ben egyrészt a különböző utopikus rendszerek híveit nevezték, az angol owenistákat és a francia fourieristákat; ezek is, azok is akkor már puszta szektává zsugorodtak és fokozatosan kihalóban voltak; másrészt a legkülönfélébb szociális kuruzslókat, akik azt állították, hogy mindenfajta toldással-foldással, a tőke és a profit minden veszélyeztetése nélkül orvosolják az összes társadalmi bajokat – mindkét esetben olyan embereket, akik a munkásosztály mozgalmán kívül állottak és inkább a „művelt" osztályoknál kerestek támogatást. A munkásosztálynak az a része, amelyik meggyőződött a pusztán politikai átalakulások elégtelenségéről és a társadalom teljes átformálásának szükségességét hirdette, ez a rész akkor *kommunistának* nevezte magát. Nyers, csiszolatlan, merőben ösztönös kommunizmus volt ez, mégis érintette a legfontosabb pontot, és elég erős volt a munkásosztályban ahhoz, hogy létrehozza Franciaországban Cabet, Németországban pedig Weitling utopikus kommunizmusát. Tehát 1847-ben szocializmus burzsoámozgalmat, kommunizmus munkásmozgalmat jelentett. A szocializmus, legalábbis a kontinensen, „tiszteletreméltó" volt, a kommunizmus épp az ellenkezője. És minthogy mi kezdettől fogva azon a nézeten voltunk, hogy „a munkásosztály felszabadítása magának a munkásosztálynak a műve kell hogy legyen",[487] semmi kétségünk nem lehetett afelől, hogy a két név közül melyiket kell választanunk. Sőt, azóta sem jutott sohasem eszünkbe, hogy e nevet megtagadjuk.

Bár a „Kiáltvány" kettőnk közös munkája, kötelességemnek tartom meg-

* *Helyesen*: 1885 – *Szerk.*

állapítani, hogy alapgondolata, mely az egésznek magva, Marxé. Ez a gondolat a következő: hogy minden történeti korszakban az uralkodó gazdasági termelési és cseremód és az ebből szükségszerűen folyó társadalmi szervezet az az alap, amelyre e korszak politikai és szellemi története épült és amelyből ez egyedül megmagyarázható; hogy következésképpen az emberiség egész története (a földet közös tulajdonban birtokló kezdetleges nemzetségi társadalom felbomlása óta) osztályharcok története volt, kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályok küzdelmeié; hogy ezeknek az osztályharcoknak története a fejlődés során most olyan fokot ért el, amelyen a kizsákmányolt és elnyomott osztály – a proletariátus – csak úgy érheti el felszabadulását a kizsákmányoló és uralkodó osztály – a burzsoázia – járma alól, ha egyidejűleg az egész társadalmat egyszer s mindenkorra megszabadítja minden kizsákmányolástól és elnyomástól, osztálykülönbségtől és osztályharctól.

Ehhez a gondolathoz, amely véleményem szerint arra van elhivatva, hogy a történelemtudományban ugyanolyan haladásnak legyen az alapja, mint aminőnek Darwin elmélete volt a természettudományban – ehhez a gondolathoz mindketten már több esztendővel 1845 előtt fokozatosan közeledtünk. Hogy mennyire haladtam ebben az irányban önállóan előre, legjobban mutatja „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkám.* Mikor azonban 1845 tavaszán Brüsszelben ismét találkoztam Marxszal, ő már teljesen kidolgozta ezt a gondolatot, és majdnem olyan világos szavakkal tárta elém, mint amelyekkel azt itt összefoglaltam.

Az 1872-es német kiadáshoz írt közös előszavunkból idézem az alábbiakat:

„Bármennyire megváltoztak is a viszonyok az utóbbi huszonöt esztendő alatt, az ebben a »Kiáltvány«-ban kifejtett általános alapelvek nagyjában és egészében még ma is teljesen helyesek. Egyes részletek itt-ott javítandók lennének. Ezen alapelvek gyakorlati alkalmazása, jelenti ki maga a »Kiáltvány«, mindenütt és mindenkor a történelmileg meglevő körülményektől fog függni, és ezért egyáltalában nem helyezünk különös súlyt a II. fejezet végén javasolt forradalmi rendszabályokra. Ez a passzus ma sok tekintetben másképp hangzanék. Tekintettel a nagyiparnak 1848 óta** tett óriási továbbfejlődésére és a munkásosztálynak ezt kísérő tökéletesedett és megnövekedett

* Frederick Engels: „The Condition of the Working Class in England in 1844", fordította Florence Kelley-Wischnewetzky. New York, Lovell, – London, W. Reeves, 1888. – *Engels jegyzete.*

** *Az 1872-es előszóban*: az utóbbi huszonöt esztendőben – *Szerk.*

szervezettségére*, az először a februári forradalomból, majd, még sokkal inkább, a Párizsi Kommünből adódó gyakorlati tapasztalatokra – amikor a proletariátus első ízben volt két hónapon át a politikai hatalom birtokában –, ma ez a program helyenként elavult. Nevezetesen a Kommün bebizonyította, hogy »a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet és nem hozhatja azt működésbe saját céljaira«. (Lásd »A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete«, London, Truelove, 1871, 15. old.,** ahol ez a gondolat bővebben ki van fejtve.) Továbbá magától értetődik, hogy a szocialista irodalom kritikája mai szempontból hézagos, mert csak 1847-ig terjed; ugyanúgy az is, hogy a kommunistáknak a különböző ellenzéki pártokhoz való viszonyára vonatkozó megjegyzések (IV. fejezet), bár alapvonásaikban még ma is helyesek, kifejtésükben azonban ma már azért is elavultak, mert a politikai helyzet teljesen átalakult, és a történelmi fejlődés a legtöbb ott felsorolt pártot elsöpörte a föld színéről.

De a »Kiáltvány« történelmi dokumentum, amelyen változtatni már nincs jogunk."***

A jelen fordítás Samuel Moore úr műve, aki Marx „Tőké"-jének nagyobbik részét is fordította. A munkát közösen átnéztük és ahhoz a történelmi célzások megvilágítására néhány jegyzetet csatoltam.

London, 1888 január 30.

Preface

A megjelenés helye: K. Marx és F. Engels:
„Manifesto of the Communist Party", London 1888

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Frederick Engels

* *Az 1872-es előszóban az* „ezt kísérő ... szervezettségére" *szavak helyett*: ezzel együtt továbbhaladó pártszervezettségére – *Szerk.*

** *V. ö. 17. köt. 306. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 18. köt. 86–87. old.* – *Szerk.*

Előszó
[Marx szabadkereskedelemről tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához][488]

[Védővám és szabadkereskedelem*]

1847 vége felé szabadkereskedelmi kongresszust tartottak Brüsszelben.[489] Stratégiai lépés volt ez az angol gyárosok akkor folyó szabadkereskedelmi hadjáratában. Odahaza győztek, mivel a gabonatörvényeket 1846-ban eltörölték,[208] most hát behatoltak a kontinensre, követelve, hogy az ott termett gabona szabad angliai bevitele fejében szabadon engedjék be az angol ipari termékeket a kontinens piacaira. A kongresszuson Marx feliratkozott a hozzászólók listájára; de mint várható volt, úgy intézték a dolgot, hogy mielőtt ő sorra került volna, a kongresszust berekesztették. Így Marx kénytelen volt mondanivalóját a szabadkereskedelemről a brüsszeli Demokrata Társaságban[245] előadni; e nemzetközi testületnek ő volt az egyik alelnöke.

Mivel Amerikában a szabadkereskedelem vagy védővám kérdése jelenleg napirenden van, úgy gondolták, hasznos volna Marx beszédét angol fordításban megjelentetni, és felkértek, hogy vezessem be egy előszóval.

„A protekcionizmus rendszere" mondja Marx,** „mesterséges eszköz volt arra, hogy gyárosokat gyártsanak, független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tőkésítsék, a hagyományos termelési módból a modern termelési módba való átmenetet erőszakosan lerö-

---

* Előszó (a szerző fordításában) Marxnak a szabadkereskedelem kérdéséről tartott beszédéből New Yorkban megjelenő angol kiadáshoz (németül E. Bernstein és K. Kautsky fordításában, II. Függelék Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művéhez, Stuttgart, Dietz, 188. skk. old.). – Minthogy ez az előszó elsősorban az amerikai közönségnek van szánva, a német védővámpolitikát csak mellékesen lehetett érinteni. A szerző azonban hamarosan alkalmat fog találni arra, hogy a kérdéssel sajátlag Németországra vonatkozóan is foglalkozzék. – *Engels jegyzete a „Neue Zeit"-ben megjelent német fordításhoz.*

** Karl Marx: „Capital", London, Swan Sonnenschein Co., 1886, 782. old.[490] – *Engels jegyzete.*

vidítsék." Ilyen volt a protekcionizmus a keletkezése idején, a XVII. században, és ilyen maradt jó ideig a XIX. században is. Akkor azt tartották róla, hogy minden nyugat-európai civilizált ország normális politikája. Csak a kisebb német és svájci államok* voltak kivétel – nem azért, mert nem tetszett nekik e rendszer, hanem azért, mert lehetetlen volt ilyen kis területeken alkalmazni.

A protekcionizmus védőszárnyai alatt keletkezett és fejlődött ki Angliában a XVIII. század utolsó harmadában a modern ipar rendszere – a gőzhajtású gépi berendezéssel történő termelés. És mintha a vámilletékes protekcionizmus** nem lett volna elegendő, a francia forradalom ellen vívott háborúk is hozzájárultak ahhoz, hogy biztosítsák Anglia számára az új ipari módszerek monopóliumát. Angol hadihajók több mint húsz éven át elvágták Anglia ipari vetélytársait gyarmati piacaiktól és ugyanakkor erőszakkal megnyitották ezeket a piacokat az angol kereskedelem előtt. A délamerikai gyarmatok elszakadtak a felettük uralkodó európai anyaországoktól, Anglia meghódított minden valamennyire is értékes francia és holland gyarmatot, fokozatosan leigázta Indiát s ezáltal mindezen mérhetetlen területek népét angol cikkek*** vásárlóivá tette. Ilymódon Anglia az otthon gyakorolt protekcionizmust kiegészítette a lehetséges külföldi vásárlóira rákényszerített szabadkereskedelemmel; s hála a két rendszer e szerencsés elegyítésének, Anglia 1815-ben, a háborúk végén, az ipar minden fontos ágában° a világkereskedelem tényleges monopóliumának birtokában volt.

A következő békeévekben még tovább terjesztette és szilárdította e monopóliumot. A háború alatt nyert előny évről évre növekedett; úgy látszott, hogy Anglia egyre inkább maga mögött hagyja minden lehető vetélytársát. Anglia számára valóban élet és halál kérdésévé vált, hogy egyre növekvő mennyiségben vigyen ki iparcikkeket. Úgy tűnt, hogy csak két akadály állja ennek útját: más országok törvényhozásának behozatali tilalmai és védővámjai, és a nyersanyagokra és élelmiszerekre kivetett behozatali vámok Angliában.

Ekkor népszerűvé váltak John Bull országában a klasszikus politikai gazdaságtan – a francia fiziokraták és angol utódaik, Adam Smith és Ricardo – szabadkereskedelmi tanai. Otthoni protekcionizmusra semmi szükségük sem volt a gyárosoknak, akik minden külföldi vetélytársukat kiütötték a nye-

---

* *A „Neue Zeit"-ben*: a német kisállamok és a svájci kantonok – *Szerk.*

** *A „Neue Zeit"-ben*: a közönséges vámvédelem – *Szerk.*

*** *A „Neue Zeit"-ben*: mindezen országokat az angol ipar – *Szerk.*

° *A „Neue Zeit"-ben*: legalábbis minden döntő iparágban – *Szerk.*

regből, és akiknek egyenest a létezésük függött kivitelük kiterjesztésétől. A protekcionizmus odahaza már csak az élelmiszerek és más nyersanyagok termelőinek, a mezőgazdasági érdekkörnek vált hasznára; az Angliában fennálló körülmények között ez a földjáradékosokat, a földtulajdonos arisztokráciát jelentette. A gyárosokra meg az ilyenfajta protekcionizmus ártalmas volt. A nyersanyagokra kivetett vám emelte a belőlük gyártott iparcikkek árát; az élelmiszerekre kivetett vám a munka árát növelte; mindkét esetben hátrányos helyzetbe hozta a brit gyárost külföldi konkurrensével szemben. Mivel pedig valamennyi többi ország főként mezőgazdasági termékeket szállított Angliába és főként iparcikkeket hozott be Angliából, a gabonára és nyersanyagokra kivetett angol védővámok általános eltörlése egyben felhívást is jelentett arra, hogy viszonzásul a külföldi országok is vessék el vagy legalábbis csökkentsék az angol iparcikkekre kivetett behozatali vámokat.

Hosszú és heves harc után az angol ipari tőkések győzedelmeskedtek; akkor már ténylegesen ők voltak a nemzet vezető osztálya, az az osztály, amelynek érdekei akkor a nemzet fő érdekei voltak. A földtulajdonos arisztokráciának be kellett hódolnia. A gabona- és egyéb nyersanyagvámokat eltörölték. A szabadkereskedelem lett a napi jelszó. Az angol gyárosok és szóvivőik, a politikai gazdászok legközelebbi feladata most az volt, hogy minden más országot is megtérítsenek a szabadkereskedelem evangéliumához és így olyan világot teremtsenek, amelynek Anglia a nagy ipari központja s minden más ország csak tőle függő mezőgazdasági kerület.

Ez időben zajlott le a brüsszeli kongresszus, ekkor írta meg Marx a szóbanforgó beszédét. Ebben elismeri, hogy a protekcionizmus bizonyos körülmények között, például az 1847-es Németországban, az ipari tőkések számára még előnyös lehet; bebizonyítja, hogy a szabadkereskedelem nem csodaszer, mely a munkásosztályra nehezedő összes bajokat orvosolja, sőt még súlyosbíthatja is őket, de végső fokon és elvben a szabadkereskedelem mellett foglal állást. Az ő szemében a szabadkereskedelem a modern tőkés termelés normális állapota. Csak a szabadkereskedelem mellett fejlődhetnek ki teljesen a gőz, a villamosság, a gépi berendezés mérhetetlen termelőerői; és minél gyorsabb e fejlődés üteme, annál hamarabb és annál teljesebben jelentkeznek majd elkerülhetetlen következményei: a társadalom két osztályra szakad; itt tőkések, ott munkások; örökletes gazdagság az egyik oldalon, örökletes szegénység a másikon; a kínálat túlsúlya a kereslettel szemben, a piacok képtelensége az ipari termékek folyvást növekvő tömegének felszívására; állandóan visszatérő ciklus: virágzás, túltermelés, válság, pánik, az üzlet krónikus pangása és fokozatos megélénkülése, mely utóbbi nem a maradandó javulás előfutára, hanem a bekövetkező újabb túlterme-

lésé és válságé; egyszóval a* termelőerők olyan fokig kiterjeszkedtek, hogy, mint elviselhetetlen béklyók ellen, fellázadnak azon társadalmi intézmények ellen, melyek között működésbe hozták őket; az egyedül lehetséges megoldás: a társadalmi forradalom, amely megszabadítja a társadalmi termelőerőket egy elavult társadalmi rend béklyóitól, a tényleges termelőerőket, a nép nagy tömegét pedig a bérrabszolgaságtól. És mivel a szabadkereskedelem e történeti fejlődésnek a természetes, a normális légköre, az a gazdasági közeg, amelyben ennek az elkerülhetetlen társadalmi forradalomnak a feltételei a leghamarabb megteremtődnek, — ezért és csakis ezért nyilatkozott Marx a szabadkereskedelem mellett.

Mindenesetre úgy látszott, hogy Angliában a szabadkereskedelem győzelmét közvetlenül követő évek a virágzást illetően táplált legvérmesebb reménységeket is igazolják. A brit kereskedelem mesés arányokat öltött; úgy tűnt, hogy Anglia ipari monopóliuma a világpiacon szilárdabb alapokon áll, mint valaha; szerteszét új vasművek, új textilgyárak** keletkeztek; mindenütt új iparágak fejlődtek ki. Igaz, hogy 1857-ben súlyos válság következett be, de ezt kiállták, s nemsokára megint teljes lendülettel haladt előre a kereskedelem és az ipar, mígnem 1866-ban újabb pánik tört ki, amely ezúttal mintha valóban a világ gazdasági történelmének új állomását jelezné.

A brit ipar és a kereskedelem 1848 és 1866 közötti példátlan kiterjedése kétségtelenül nagyrészt az élelmiszer- és nyersanyagvámok eltörlésének volt köszönhető. De nemcsak ennek. Egyidejűleg más fontos változások is végbementek és hozzájárultak ehhez. Ezekben az években fedezték és tárták fel a kaliforniai és ausztráliai aranymezőket, amelyek oly óriási mértékben megszaporították a világ forgalmi eszközeit; ekkor aratott a gőz végleges győzelmet minden más szállítóeszköz felett; az óceánon a vitorlás hajókat most már kiszorították a gőzhajók; a szárazföldön minden civilizált országban a vasút került első helyre, a makadámozott út a másodikra; a szállítás négyszer olyan gyors lett és negyedannyiba került. Nem csoda, hogy ilyen kedvező körülmények között a gőzerővel működtetett angol gyárak kiterjesztették uralmukat*** a külföldi, kézi munkán alapuló háziiparok rovására. De vajon a többi országok nyugton és alázatosan eltűrhették-e ezt a változást, amely Angliának, „a világ műhelyének" puszta mezőgazdasági függelékeivé süllyesztette őket?

---

* *A „Neue Zeit"-ben*: a társadalmi — *Szerk.*

** *A „Neue Zeit"-ben*: új kohók, új gyárak — *Szerk.*

*** *A „Neue Zeit"-ben*: ipar kiterjesztette uralmát — *Szerk.*

A külországok korántsem tettek ilyesmit. Franciaország közel kétszáz éven át a vámvédelem és behozatali tilalom tökéletes kínai falával védte gyárait és valamennyi luxus- és ízléscikk terén olyan fölényre tett szert, melyet Anglia meg sem próbálhatott elvitatni. Svájcnak, teljes szabadkereskedelem mellett, viszonylag jelentős ipara volt, melyen az angol konkurrencia nem foghatott ki. Németország, melynek sokkal liberálisabb vámjai voltak, mint a kontinens bármely más nagy országának, viszonylag gyorsabb ütemben fejlesztette iparát, mint akár Anglia. Amerikának pedig, miután az 1861. évi polgárháború folytán egyszerre a saját erőforrásaira kellett szorítkoznia, kénytelen volt módot találni arra, hogy kielégítse a mindenfajta iparcikk iránt hirtelen fellépő keresletet, és ezt csak úgy tehette meg, ha megteremti otthon a saját iparát. A háborús kereslet a háborúval együtt megszűnt; de az új ipar megvolt és fel kellett vennie a harcot a brit konkurrenciával. S a háború Amerikában megérlelte azt a felismerést, hogy egy harmincötmilliós nemzet, amely legfeljebb negyven év alatt megkétszerezi létszámát, amely ilyen óriási erőforrásokkal rendelkezik, és amelyet olyan szomszédok vesznek körül, akik szükségképp még éveken át főképpen mezőgazdálkodók lesznek, hogy az ilyen nemzetnek az a „nyilvánvaló rendeltetése"[491], hogy a fő fogyasztási cikkek tekintetében függetlenné váljék a külföldi ipartól, mégpedig mind békében, mind háborúban. Így azután Amerika protekcionista lett.

Mintegy tizenöt évvel ezelőtt egy vasúti kocsiban együtt utaztam egy értelmes glasgow-i kereskedővel, aki valószínűleg a vasüzletben volt érdekelve. Amerikára terelődött a szó, s ő elmondta nekem a régi szabadkereskedelmi szólamokat: „Nem érthetetlen-e, hogy olyan agyafúrt kereskedőnemzet, mint az amerikaiak, sarcot fizet hazai vasipari vállalkozóinak és gyárosainak, holott ugyanazt a cikket, ha ugyan nem annál jobbat, sokkal de sokkal olcsóbban szerezhetné be nálunk?" Azután példákat sorolt fel, hogy az amerikaiak mekkora adókat vetnek ki önmagukra azért, hogy néhány kapzsi vasipari vállalkozót gazdaggá tegyenek. „Nos", válaszoltam, „úgy gondolom, a kérdésnek van egy másik oldala is. Mint tudja, Amerika szén, vízierő, vas- és más ércek, olcsó élelmiszerek, hazai gyapot és egyéb nyersanyagok terén olyan erőforrásokkal és előnyökkel rendelkezik, melyekhez foghatókkal egyetlen európai ország sem rendelkezik, és hogy ezek az erőforrások csak akkor fejleszthetők ki teljesen, ha Amerika ipari országgá válik. Bizonyára belátja azt is, hogy olyan nagy nemzet, mint az amerikaiak, manapság nem élhet meg csupán mezőgazdaságból; hogy ez annyi volna, mint örökös barbárságra és alsóbbrendűségre kárhoztatni ezt a nemzetet; korunkban egyetlen nagy nemzet sem lehet meg saját ipar nélkül. Márpedig

ha Amerikának ipari országgá kell válnia, és ha minden esélye megvan arra, hogy ezt nemcsak eléri, hanem még túl is szárnyalja vetélytársait, akkor két út áll nyitva előtte: vagy szabadkereskedelmi alapon mondjuk ötven évig rendkívül költséges konkurrenciaháborút folytat az angol ipar ellen, amely közel ötszáz évvel megelőzte, vagy pedig védővámokkal mondjuk huszonöt évre kirekeszti az angol ipart, azzal a szinte tökéletes bizonyossággal, hogy a huszonöt év elteltével az amerikai ipar képes lesz megállni a helyét a nyílt világpiacon. A két út közül melyik az olcsóbb és rövidebb? Ez a kérdés. Ha ön Glasgow-ból Londonba utazik, felszállhat a parliamentary trainre*[492], egy pennyt fizet egy mérföldért és tizenkét mérföldet tesz meg óránként. De nem ezt teszi; az ideje drágább ennél, ezért expresszvonatra ül, két pennyt fizet egy mérföldért és negyven mérföldet halad óránként. Nos hát, az amerikaiak inkább megfizetik az expresszjegyet, hogy expresszsebességgel jussanak előre." Skót szabadkereskedőm erre egy szót sem tudott felelni.

Mivel a protekcionizmus eszköz arra, hogy mesterségesen gyártsanak gyárosokat, hasznosnak tűnhet nemcsak egy még a feudalizmussal birkózó tökéletlenül fejlett tőkésosztálynak, hanem egy olyan országban is előre lendítheti a feltörő tőkésosztályt, amely, mint Amerika, soha nem ismerte a feudalizmust, de eljutott arra a fejlődési fokra, melyen az áttérés a földművelésről az iparra szükségszerűvé válik. Amerika, ilyen helyzetbe kerülvén, a protekcionizmus mellett döntött. E döntés óta körülbelül eltelt az a huszonöt év, amelyről útitársamnak beszéltem; s ha nem tévedtem, a protekcionizmus most már teljesítette feladatát Amerika szolgálatában és most már kezd majd nyűggé válni.

Már egy ideje ez a nézetem. Vagy két évvel ezelőtt ezt mondtam egy protekcionista amerikainak: „Meg vagyok győződve róla, hogy ha Amerika szabadkereskedelembe kezd, tíz éven belül megveri Angliát a világpiacon."

A protekcionizmus a legjobb esetben is egy végtelen csavar, és az ember sohasem tudja, mikor van készen vele. Ha az egyik ipart védjük, közvetlenül vagy közvetve megkárosítjuk az összes többit, ennélfogva azokat is meg kell védenünk. De ezzel megint kárt okozunk az első védett iparnak és kárpótolnunk kell azt; ez a kárpótlás pedig megint visszahat az összes többi szakmára és jogcímet ad nekik a kártalanításra, és ez így megy in infinitum**. E tekintetben Amerika csattanós példát szolgáltat arra, hogyan lehet egy fontos ipart vámvédelemmel elpusztítani. 1856-ban az Egyesült Államok

* *A „Neue Zeit"-ben*: a törvényileg előírt bumlivonatra (parliamentary train) – *Szerk.*
** – a végtelenségig – *Szerk.*

tengeri behozatala és kivitele összesen 641 604 850 $-t tett ki; ebből az összegből 75,2%-ot amerikai hajókon szállítottak és csak 24,8%-ot külföldi hajókon. A brit óceánjáró gőzösök már ekkor kezdték kiszorítani az amerikai vitorlás hajókat: ennek ellenére az amerikai hajók 1860-ban az összesen 762 288 550 $-os tengeri kereskedelemnek még mindig 66,5%-át bonyolították le. Kitört a polgárháború, az amerikai hajóépítés vámvédelemben részesült; ez utóbbi pedig olyannyira eredményes volt, hogy az amerikai zászlót jószerivel teljesen elűzte a nyílt tengerről. 1887-ben az Egyesült Államok egész tengeri kereskedelme 1 408 502 979 $-ra emelkedett, de ebből már csak 13,80%-ot szállítottak amerikai hajók, 86,20%-ot pedig külföldi hajók. Az amerikai hajókon szállított áruk 1856-ban 482 268 274 $-t, 1860-ban 507 247 757 $-t tettek ki. 1887-ben csupán 194 356 746 $-ra süllyedtek.* Negyven évvel ezelőtt az amerikai zászló a brit zászló legveszedelmesebb vetélytársa volt és azzal fenyegetett, hogy az óceánon fölébe kerekedik; most nincsen sehol sem. A hajóépítés vámvédelme elpusztította mind a hajózást, mind a hajóépítést.

Egy másik dolog. A termelési módszerekben manapság oly gyorsan követik egymást a tökéletesítések, és oly hirtelen és oly teljesen megváltoztatják egész iparágak jellegét, hogy ami tegnap esetleg még kellően kiegyensúlyozott védővám volt, az ma már nem az többé. Vegyünk egy másik példát a pénzügyminiszter 1887. évi jelentéséből:

„A fésűsfonásban alkalmazott gépi berendezés tökéletesítése az utóbbi években annyira megváltoztatta a kereskedelemben fésűsnek nevezett szövetek jellegét, hogy ez utóbbiak a férfiruházatban nagyrészt kiszorították a kártolt gyapjúszövetet. Ez a változás ... nagyon kedvezőtlenül érintette az ezen" (fésűs) „cikkeket előállító belföldi gyárosokat, mert a vám az általuk használt gyapjúra ugyanaz, mint a kártolt szövetek készítéséhez használt gyapjúra, viszont az utóbbiakra kivetett vám fontonként 80 cent értékig fontonként 35 cent és 35% az érték után, ezzel szemben a fésűs szövetek vámja fontonként 80 cent értékig fontonként 10–24 cent és 35% az érték után. Egyes esetekben a fésűs szövetek készítéséhez használt gyapjú *vámja magasabb, mint a kész árucikké.*" Ami tehát tegnap a hazai ipar vámvédelme volt, az ma a külföldi importőrnek juttatott prémiummá vált; s méltán mondhatja a pénzügyminiszter**: „Jó okunk van azt hinni, hogy a fésűs szövetek gyártása ez országban hamarosan megszűnik, hacsak a vámtörvényt

* Annual Report of the Secretary of the Treasury etc. for the Year 1887, Washington 1887, XXVIII–XXIX. old. – *Engels jegyzete.*

** Ch. Fairchild. – *Szerk.*

e tekintetben nem módosítják." (XIX. old.) De ahhoz, hogy módosítsák, harcot kell vívni a kártolt szövetek készítőivel, akik a dolgok mostani állapotából hasznot húznak, szabályos hadjáratot kell indítani a Kongresszus mindkét háza többségének s végül az ország közvéleményének megnyerése végett; és felmerül a kérdés: kifizetődik ez?

De az a legrosszabb a protekcionizmusban, hogy ha már bevezették, nem egykönnyen lehet tőle szabadulni. Akármilyen nehéz is egy méltányos tarifa kialakítása, a visszatérés a szabadkereskedelemhez még mérhetetlenül nehezebb. Azok a körülmények, amelyek Angliának módot adtak arra, hogy a változást néhány év alatt végrehajtsa, sohasem térnek többé vissza. S a harc még itt is 1823-tól kelteződött (Huskisson[493]), az első eredményeket 1842-ben érte el (Peel's Tariff[494]) és a gabonatörvények eltörlése után is még néhány évig tartott. Így a selyemiparnak (az egyedülinek, melynek külföldi konkurrenciától még tartania kellett) először több évre meghosszabbított vámvédelmet biztosítottak, majd másféle, egyenesen gyalázatos formában nyújtottak neki védelmet; míg a többi textiliparokat a gyári törvény hatálya alá helyezték, amely korlátozza a nők, a fiatal személyek és a gyermekek munkaóráit,[293] a selyemiparnak kedvezésképpen jelentős kivételeket engedélyeztek az általános szabályozás alól, szabad volt kisebb gyermekeket foglalkoztatnia, és a gyermekeket és fiatal személyeket hosszabb ideig dolgoztatnia, mint a többi textilszakmában. Azt a monopóliumot, amelyet a képmutató szabadkereskedők a külföldi konkurrensekre való tekintettel eltöröltek, az angol gyermekek* egészsége és élete árán újra megteremtették.

De sohasem történhet meg újból, hogy egy ország olyan időben tér át a protekcionizmusról a szabadkereskedelemre, amikor valamennyi vagy majdnem valamennyi iparága a nyílt piacon szembe tud szállni az idegen konkurrenciával. Ennek a változásnak a szükségszerűsége sokkal hamarabb fog jelentkezni, semhogy egy ilyen szerencsés helyzetet csak remélni is lehetne. Különböző szakmákban különböző időben válik majd nyilvánvalóvá ez a szükségszerűség; szakmák összeütköző érdekei folytán a legépületesebb civódások, a képviselőház folyosóján szőtt fondorlatok és parlamenti összeesküvések támadnak majd. A gépgyáros, a műszaki vállalkozó és a hajóépítő, meglehet, úgy látja majd, hogy a vasgyárosnak nyújtott vámvédelem annyira megdrágítja áruját, hogy ezáltal és csakis ezáltal lehetetlenné teszi számára a kivitelt; a pamutszövő, meglehet, úgy látja, hogy ki tudná szorítani az angol szövetet a kínai és az indiai piacokról, ha a fonalért fizetendő ár nem

* *A „Neue Zeit"-ben*: munkásgyermekek – *Szerk.*

volna olyan magas a fonók vámvédelme miatt, és így tovább. Abban a pillanatban, amikor egy nemzeti iparág teljesen meghódította a belső piacot, a kivitel azonnal szükségességgé válik számára. Tőkés viszonyok között egy ipar vagy terjeszkedik, vagy elsatnyul. Nem maradhat változatlan állapotban; a terjeszkedés gátlása kezdődő pusztulás; a mechanikai és kémiai felfedezés haladása állandóan kiszorít emberi munkát és mind gyorsabban gyarapítja és koncentrálja a tőkét; minden pangó iparban munkás- és tőkefelesleget teremt, amely felesleg semerre sem talál kiutat, mert ugyanez a folyamat minden más iparban is végbemegy. Így az áttérés a belföldiről a kiviteli kereskedelemre élet és halál kérdése a szóbanforgó iparok számára; de útjukat állják mások szerzett jogai és megrögzött érdekei, azokéi, akik egyelőre a protekcionizmust biztonságosabbnak vagy jövedelmezőbbnek tartják a szabadkereskedelemnél. Hosszú, szívós harc következik a szabadkereskedők és a védővámosok között, és ebben a harcban a vezetés csakhamar átkerül a közvetlenül érdekeltek kezéből a hivatásos politikusok, a hagyományos politikai pártok fő mozgatói kezébe, akiknek nem az az érdekük, hogy a kérdés rendeződjék, hanem az, hogy örökre nyitva maradjon; a rengeteg idő-, erő- és pénzveszteség eredménye azután egy sor kompromisszum, hol az egyik, hol a másik fél javára, lassú, bár korántsem méltóságteljes sodródás a szabadkereskedelem felé – hacsak nem jut el közben a protekcionizmus odáig, hogy teljesen elviselhetetlenné válik a nemzet számára, ami most valószínűleg így van Amerikában.

Van azonban a protekcionizmusnak még egy fajtája – mind közt a legrosszabb –, amellyel Németországban találkozunk. 1815 után Németország is csakhamar úgy vélte, hogy gyorsabb ipari fejlődésre van szüksége. Ennek első feltétele azonban a belföldi piac megteremtése volt a német kisállamok megszámlálhatatlan vámhatárainak és pénzügyi törvényhozásaik különféleségeinek kiküszöbölése révén, másszóval egy német vámegylet, vagyis Zollverein[419] megalakítása. Ezt csak liberális vámtarifa alapján lehetett megtenni, amely inkább közös jövedelemszerzésre, mint a hazai ipar védelmére volt szánva. A kisállamokat semmilyen más feltétellel nem lehetett csatlakozásra bírni. Így az új német vámtarifa, ha némileg védett is egyes szakmákat, bevezetése idején igazi mintája volt a szabadkereskedelmi törvényhozásnak; az is maradt, noha 1830-tól kezdve a német gyárosok többsége állandóan vámvédelmet követelt. És mégis, e rendkívül liberális tarifa ellenére, és noha a gőzerőt alkalmazó angol gyárak konkurrenciája a kézi munkán alapuló német háziiparokat könyörtelenül eltaposta, Németországban is fokozatosan végbement az áttérés a kézi munkáról a gépi berendezésre és ma már majdnem teljesen befejeződött; ugyanilyen ütemben ment

végbe Németországnak mezőgazdasági országból ipari országgá való átalakulása, és 1866-tól kezdve ezt még kedvező politikai események is elősegítették: egy erős központi kormány létesülése, föderális törvényhozás, mely biztosította az egyöntetűséget az ipart szabályozó törvényekben és egyszersmind a forgalmi eszközökben, súlyokban és mértékekben, s végül a francia milliárdok beáramlása. Így azután 1874 táján a német kereskedelem a világpiacon már közvetlenül a nagy-britanniai után következett,* és Németország több gőzerőt használt ipari és szállítási célra, mint bármely más ország az európai kontinensen. Ez bebizonyította, hogy egy nagy ország még most, az angol ipar óriási előnye ellenére is, fel tudja küzdeni magát odáig, hogy a nyílt piacon sikeresen konkurrálhat Angliával.

De ekkor egyszerre frontot változtattak: Németország áttért a protekcionizmusra, mégpedig abban a pillanatban, mikor úgy látszott, hogy a szabadkereskedelemre nagyobb szüksége van, mint valaha. E változás kétségtelenül képtelenség volt, de lehet rá magyarázatot találni. Amíg Németország gabonaexportáló ország volt, az egész mezőgazdasági érdekkör, akárcsak az egész hajózási szakma lelkes szabadkereskedő volt. De 1874-ben Németországnak, nemhogy gabonát vitt volna ki, jelentős külföldi gabonabehozatalra volt szüksége. Ez idő tájt kezdte Amerika óriási mennyiségű olcsó gabonával elárasztani Európát; ahová ezek a szállítmányok eljutottak, csökkentették a földből származó pénzjövedelmet, következésképpen a földjáradékot; ettől a pillanattól fogva a mezőgazdasági érdekkör egész Európában vámvédelmet követelt. Ugyanakkor a németországi gyárosok a francia milliárdok beáramlása miatt féktelenné vált túltermelés és túlspekuláció hatását sínylették, s közben Anglia, melynek ipara az 1866-os válság óta mindig is a krónikus depresszió állapotában volt, minden hozzáférhető piacot elárasztott odahaza eladhatatlan és külföldön a tönkremenésig potom árakon kínált árukkal. Így történt, hogy a német gyárosok, bár mindenekelőtt kivitelre szorultak, a vámvédelemben kezdték látni annak eszközét, hogy a belső piac ellátását kizárólag a maguk számára biztosítsák. A kormány pedig, amely teljesen a földtulajdonos arisztokrácia és a nemesi földesurak kezében volt, nagyon is örült, hogy ezt a körülményt felhasználva, kedvezhetett a földjáradékosoknak, védővámokat nyújtva mind a földtulajdonosoknak, mind a gyárosoknak. 1878-ban a mezőgazdasági termékekre és az iparcikkekre egyaránt nagymérvű védővámkivetést iktattak törvénybe.[495]

* Egyesített behozatali és kiviteli kereskedelem 1874-ben összesen, millió tallérban: Nagy-Britannia – 3300; Németország – 2325; Franciaország – 1665; Egyesült Államok – 1245. (Kolb: „Statistik", VII. kiadás, Lipcse 1875, 790. old.)

Ennek az lett a következménye, hogy azóta a német ipari termékek kivitelét közvetlenül a hazai fogyasztók terhére bonyolítják le. Ahol csak lehetett, „kartelleket" vagy „trösztöket" alakítottak a kiviteli kereskedelemnek, sőt magának a termelésnek a szabályozására is. A német vasipar néhány nagy cég, többnyire részvénytársaság kezében van, melyek együttesen mintegy négyszer annyi vasat tudnak termelni, mint amennyit az ország átlagos fogyasztása fel tud szívni. A felesleges egymás közti konkurrálás elkerülése végett ezek a cégek trösztöt alakítottak, amely szétoszt közöttük minden külföldi megrendelést és minden esetben meghatározza, melyik cég tegye meg a tényleges ajánlatot. Ez a „tröszt" néhány évvel ezelőtt még megegyezést is kötött az angol vasgyárosokkal, de ez már nincs érvényben. Ugyanígy a vesztfáliai szénbányák is (melyek évente mintegy harmincmillió tonnát termelnek), trösztöt alakítottak a termelés, a szállítási ajánlatok és az árak szabályozása céljából. Általában minden német gyáros megmondhatja, hogy a védővámok csakis arra szolgálnak, hogy ő a belső piacon kárpótlást szerezzen azokért a veszteséges árakért, melyeket külföldön kénytelen elfogadni. És ez még nem minden. A gyárosok vámvédelmének e képtelen rendszere nem egyéb, mint az ipari tőkéseknek odavetett konc, hogy a földtulajdonos érdekkörnek juttatott még felháborítóbb monopólium támogatására késztessék őket. Nemcsak hogy súlyos és évről évre emelkedő behozatali vámokat vetnek ki minden mezőgazdasági termékre, hanem közpénzből támogatnak bizonyos vidéki iparokat, melyeket a nagybirtokokon a tulajdonosok* számlájára üznek. A répacukor-ipar nemcsak vámvédelemben részesül, hanem exportprémiumok alakjában roppant összegeket kap. Egy hozzáértő embernek az a véleménye, hogy ha a kivitt cukrot mind a tengerbe öntenék, a gyáros a kormány exportprémiumából még mindig profitot zsebelne be. Ugyanúgy a burgonyaszesz-lepárlók a legújabb törvényhozás következtében legalább évi kilencmillió talléros ajándékot kapnak a közönség zsebéből. És minthogy Németország északkeleti részében majdnem minden nagy földtulajdonos vagy répacukor-gyáros, vagy burgonyaszesz-lepárló, vagy mindkettő, nem csoda, ha a világ a szó szoros értelmében el van árasztva termékeikkel.

Ez a politika, amely minden körülmények között romboló, kétszeresen az olyan országban, melynek ipara főleg az olcsó munka következtében tud helytállni semleges piacokon. Németországban a munkabért még a legjobb időkben is az éhbérszínvonal közelében tartja a népességfelesleg (mivel a népesség a kivándorlás ellenére gyorsan növekedik); de az összes létszük-

* *A „Neue Zeit"-ben*: a junker urak – *Szerk.*

ségleti cikkek vámvédelem okozta drágulása miatt a munkabér szükségképpen emelkedik; akkor pedig a német gyárosnak már nem lesz módja arra, mint most nagyon is gyakran, hogy cikkeinek veszteséges áráért munkásai normálbérének csökkentésével kárpótolja magát és ki fogják szorítani a piacról. A protekcionizmus Németországban levágja az arany tojásokat tojó tyúkot.

Franciaország is a protekcionizmus következményeit sínyli. Ebben az országban a rendszer, két évszázados el nem vitatott uralma folytán, szinte szerves része lett a nemzet életének. Mégis mindinkább akadállyá válik. Napirenden van az állandó változás az ipari módszerekben, de a protekcionizmus ennek útját állja. A selyembársony fonákját mostanában finom pamutfonalból készítik; a francia gyárosnak e fonalért vagy meg kell fizetnie a védővámos árat, vagy olyan végeérhetetlen hivatali huzavonának kell alávetnie magát, mely teljesen felemészti a különbséget ezen ár és a kormány exportvám-visszatérítése között; és így a bársonyszakma Lyonból Krefeldbe vándorol, ahol a finom pamutfonal védővámos ára számottevően alacsonyabb. A francia kivitelt, mint már mondottuk, főleg luxuscikkek alkotják, melyeknél a francia ízlés egyelőre verhetetlen; e cikkek fő fogyasztói azonban a világon mindenütt a mi modern tőkés felkapaszkodottjaink, akiknek nincs sem műveltségük, sem ízlésük, akik olcsó és otromba német vagy angol utánzatokkal ugyanúgy beérik, és akikre ilyen holmikat gyakran valódi francia árucikként több mint észvesztő áron sóznak rá. Azoknak a különleges cikkeknek a piaca, melyeket Franciaországon kívül nem tudnak készíteni, mind jobban szűkül; a francia ipari kivitelt csak üggyel-bajjal tartják fenn, hamarosan vissza fog esni; s milyen új cikkekkel tudja Franciaország pótolni azokat, melyek kivitele szünőfélben van? Ha valami segíthet Franciaországon, az csak egy merész lépés a szabadkereskedelem felé, amely a francia gyárost megszokott üvegházi légköréből újból kiviszi a szabad levegőre, ahol külföldi vetélytársakkal kell konkurrálnia. Az egész francia kereskedelem voltaképpen már régen összezsugorodott volna, ha nem történt volna egy gyenge és ingatag lépés a szabadkereskedelem irányában: az 1860. évi Cobden-szerződés[496]; de ennek hatása már jóformán elmúlt, s most erősebb adagra van szükség e pezsdítő szerből.

Oroszországról aligha érdemes beszélni. Ott a vámtarifa – a vámokat az ország elértéktelenedett papírpénze helyett aranyban kell fizetni – mindenekelőtt arra való, hogy megszerezze a koldusszegény kormánynak azt a kemény készpénzt, mely a külföldi hitelezőkkel lebonyolított ügyletekben nélkülözhetetlen: azon a napon, amikor ez a vámtarifa betölti védelmi küldetését és teljesen kiszorítja a külföldi cikkeket, azon a napon az orosz kor-

mány csődbe jut. Ennek ellenére a kormány azt a reményt csillogtatja meg felvidításul alattvalóinak szeme előtt, hogy e vámtarifa révén teljesen önellátó országgá teszi Oroszországot, melynek külföldről sem élelmiszerre, sem nyersanyagra, sem iparcikkekre, sem művészi alkotásokra nem lesz szüksége. Azok az emberek, akik hisznek a világ többi részétől elkülönült és elszigetelt orosz birodalom e víziójában, olyanok, mint az a hazafias porosz gárdahadnagy, aki a boltban glóbuszt kért, de nem földi vagy égi, hanem porosz glóbuszt.

De térjünk vissza Amerikához. Elegendő jel mutat arra, hogy a protekcionizmus már megtett mindent, amit csak tudott, az Egyesült Államok szolgálatában, és minél előbb adják ki az útját, annál jobb mindenkinek. Az egyik ilyen jel „kartellek" és „trösztök" alakítása a védett iparokban, a nekik biztosított monopólium alaposabb kiaknázása céljából. Mármost a „kartellek" és „trösztök" igazi amerikai intézmények, és ahol természeti kincseket aknáznak ki, általában, ha kelletlenül is, eltűrik őket. Az, hogy a pennsylvaniai olajtermelést a Standard Oil Company[497] monopóliumává tették, olyan eljárás, amely teljesen egybevág a tőkés termelés szabályaival. De ha a cukorfinomítók azt a védelmet, amelyet a nemzet a külföldi konkurrencia ellen nyújtott nekik, a belföldi fogyasztó, vagyis ama nemzet ellen irányuló monopóliummá próbálják változtatni, amely a védelmet biztosította, az már egészen más dolog. A nagy cukorfinomítók mégis olyan „trösztöt" alakítottak, amely éppen erre törekszik.[498] És a cukortröszt nem az egyedüli a maga nemében. Ilyen trösztök alakítása védett iparokban a legbiztosabb jele annak, hogy a vámvédelem megtette a dolgát és most megváltoztatja jellegét; annak, hogy a vámvédelem a gyárost már nem a külföldi importőrrel, hanem a hazai fogyasztóval szemben védi; hogy legalábbis ebben a speciális szóbanforgó iparágban már éppen elég gyárost gyártott, ha ugyan nem túl sokat; hogy az a pénz, amelyet e gyárosok erszényébe töm, kidobott pénz, ugyanúgy, mint Németországban.

Amerikában, akárcsak másutt, azzal az érvvel támogatják a protekcionizmust, hogy a szabadkereskedelem csak Angliának lesz hasznára. A legjobb bizonyíték az ellenkezőjére az, hogy Angliában nemcsak a mezőgazdálkodók és a földtulajdonosok, hanem még a gyárosok is protekcionistákká válnak. A szabadkereskedők „Manchester-iskolájának"[499] otthonában 1886 november 1-én a manchesteri kereskedelmi kamara határozati javaslatot tárgyalt, mely szerint, „mivel negyven évig hiába vártuk, hogy más nemzetek követik Anglia szabadkereskedelmi példáját, a kamara úgy véli, elérkezett az ideje, hogy újra mérlegelje e helyzetet". A határozati javaslatot elvetették ugyan, de 22 szavazattal 21 ellenében! És ez a pamutipar központjában

történt, vagyis abban az egyetlen angol iparágban, amelynek fölénye a nyílt piacon még vitathatatlannak tűnik! De hát a felfedező szellem e speciális iparágban is átköltözött Angliából Amerikába. A pamutfonó- és -szövőgépek legújabb tökéletesítései majdnem mind Amerikából erednek, Manchesternek csak át kell őket vennie. Mindenféle ipari találmányok terén Amerika határozottan élvonalba került, míg Németország a második helyért folyó versenyben szorosan Anglia sarkában van. Angliában tért nyer az a tudat, hogy az ország ipari monopóliuma visszavonhatatlanul elveszett, hogy Anglia viszonylagosan még mindig területet veszít, míg vetélytársai előrejutnak, s hogy fokozatosan olyan helyzetbe jut, melyben be kell majd érnie azzal, hogy egy ipari nemzet a sok között, nem pedig „a világ műhelye", amiről egykor álmodott. E fenyegető sors feltartóztatása végett követelik most annyi hévvel a „fair trade" és a megtorló vámok fátylával alig leplezett protekcionizmust ugyanazon emberek fiai, akik negyven évvel ezelőtt a szabadkereskedelmet vélték egyedül üdvözítőnek. S ha már az angol gyárosok kezdik tapasztalni, hogy a szabadkereskedelem tönkreteszi őket és a kormányhoz fordulnak védelemért külföldi konkurrenseikkel szemben, akkor bizonnyal elérkezett az a pillanat e konkurrensek számára, hogy visszavágjanak az immár haszontalan védővámrendszer kihajításával s Anglia letűnő ipari monopóliuma ellen saját fegyverével, a szabadkereskedelemmel vegyék fel a küzdelmet.

De, mint már mondottam, könnyű a protekcionizmust bevezetni, ám nem egyhamar lehet tőle szabadulni. Amikor a törvényhozás elfogadta a vámvédelmet, hatalmas érdekeltségeket hozott létre, melyekért felelős. Ezen érdekeltségek közül nem mindegyik, nem minden iparág készült fel egyformán arra, hogy egy adott pillanatban szembenézzen a nyílt konkurrenciával. Egyesek elmaradoznak majd, másoknak meg nincs többé szükségük védelmező dajkálásra. Ez a helyzeti különbség kitermeli majd a szokásos parlamenti cselszövényeket és önmagában is biztos garancia arra, hogy amikor a szabadkereskedelem már elhatározott dolog lesz, a védett iparokkal nagyon csínján fognak elbánni, akárcsak 1846 után a selyemiparral Angliában. Ez a jelenlegi körülmények között elkerülhetetlen, és a szabadkereskedelmi pártnak ebbe bele kell törődnie addig, amíg csak elvben elhatározott dolog az áttérés.

A szabadkereskedelem vagy protekcionizmus kérdése csakis a tőkés termelés mai rendszerének korlátain belül vetődik fel és ezért közvetlenül nem érdekel bennünket, szocialistákat, akik el akarjuk törölni ezt a rendszert. Közvetve azonban annyiból érdekel bennünket, hogy nekünk a jelenlegi termelési rendszer lehető legszabadabb és leggyorsabb fej-

lődését és terjeszkedését kell kívánnunk, mert ezzel kifejlődnek azok a gazdasági jelenségek, melyek szükségszerű következményei, és melyeknek az egész rendszer összeomlásához kell vezetniök: a nép nagy tömegének nyomorúsága a túltermelés következtében; e túltermelés vagy periodikus túltelítettségeket, megrázkódtatásokat és ezeket kísérő pánikot idéz elő, vagy pedig krónikus forgalmi pangást; a társadalom megoszlása a nagytőkések kis osztályára és a gyakorlatilag örökletes bérrabszolgák, proletárok nagy osztályára, akiket, miközben számuk folytonosan szaporodik, a munkát megtakarító új gépi berendezés ugyanakkor folytonosan kiszorít; egyszóval a társadalom zsákutcába jut, ahonnan nincs más menekvés, csak a társadalom alapzatát képező gazdasági struktúra teljes átformálása. Ebből a nézőpontból nyilatkozott Marx negyven évvel azelőtt elvben a szabadkereskedelem, mint a progresszívabb, tehát azon út mellett, mely a leghamarabb elvezeti majd a tőkés társadalmat ebbe a zsákutcába. De ha Marx ilyen okból a szabadkereskedelem mellett foglalt állást, vajon nem indok-e ez arra, hogy a jelenlegi társadalmi rend minden támogatója ellene lépjen fel? Ha a szabadkereskedelem állítólag forradalmi, nem kell-e minden jó állampolgárnak a protekcionizmusra, mint konzervatív útra szavaznia?

Ha manapság egy ország bevezeti a szabadkereskedelmet, ezt bizonyára nem a szocialisták kedvéért teszi. Azért teszi, mert az ipari tőkések számára szükségességgé vált a szabadkereskedelem. De ha elveti a szabadkereskedelmet és ragaszkodik a protekcionizmushoz, hogy kifogjon a társadalmi katasztrófára váró szocialistákon, a szocializmushoz fűzött reménységeket legkevésbé sem hiúsítja meg. A protekcionizmus olyan út, amelyen mesterségesen gyártanak gyárosokat, és ezért olyan út is, amelyen mesterségesen gyártanak bérmunkásokat. Az egyiket nem tenyészthetik, ha nem tenyésztik a másikat is. A bérmunkás mindenütt a gyáros lába nyomába lép; olyan, mint Horatius szerint a „sötét gond", mely a lovas mögött ül,[500] s melyet az, bármerre megy, nem képes lerázni. A sors elől nem lehet menekülnünk; másszóval saját cselekedeteink szükségszerű következményei elől nincs menekvés. Az a termelési rendszer, amely bérmunka kizsákmányolásán alapszik, amelyben a gazdagság a foglalkoztatott és kizsákmányolt munkások számának arányában gyarapszik, szükségképpen nagyra növeli a bérmunkások osztályát, vagyis azt az osztályt, mely egy napon végzetszerűen szétzúzza majd a rendszert magát. Közben meg bármit is tesztek: tovább kell fejlesztenetek a tőkés rendszert, meg kell gyorsítanotok a tőkés gazdagság termelését, felhalmozását és centralizálását, és ezzel együtt a forradalmi munkásosztály kitermelését. Hogy protekcionis-

ta vagy szabadkereskedelmi úton próbálkoztok-e, végül is egyre megy és alig is változtat annak a haladéknak a hosszán, mely a végnap bekövetkeztéig marad nektek. Mert a protekcionizmus már jóval e nap elérkezte előtt elviselhetetlen bilinccsé vált majd minden ország számára, mely igényt tart arra, hogy a siker esélyével megállja a helyét a világpiacon.

Preface

A megírás ideje: 1888 április–május eleje

A megjelenés helye: K. Marx: „Free Trade, a Speech", Boston 1888

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: F r e d e r i c k E n g e l s

[Amerikai útijegyzetek[501]]

Amerikát rendszerint új világnak képzeljük el – újnak nemcsak felfedezésének idejét tekintve, hanem összes intézményei tekintetében is, olyannak, amely messze megelőz bennünket, álomszuszék ófrank európaiakat, mert megvet mindent, ami öröklött és hagyományos, olyan világnak, amelyet alapjaitól újonnan építettek fel szűz talajon modern emberek, csakis modern, gyakorlati, racionális alapelvek szerint. És az amerikaiak meg is teszik a magukét, hogy bennünket ebbeli véleményünkben megerősítsenek. Megvetéssel néznek le ránk, aggályoskodó, mindenféle idejétmúlt előítéletek fogságában élő, gyakorlatiatlan emberekre, akik rettegünk mindentől, ami új, míg ők, a leginkább élretörő nemzet (the most go-ahead nation), minden új tökéletesítési javaslatot egyszerűen gyakorlati haszna szempontjából vizsgálnak, s ha egyszer jónak találták, azonmód és szinte egyik napról a másikra bevezetik. Amerikában meg állítólag új minden, racionális minden, gyakorlatias minden, vagyis más minden, mint nálunk.

A „City of Berlin" gőzösön találkoztam először nagyobbszámú amerikaival. Jobbára igen rendes emberek voltak, urak és hölgyek, könnyebben megközelíthetők, mint az angolok, beszédük olykor kissé szókimondó, de különben körülbelül olyanok, mint a jobban öltözött emberek bárhol másutt. Amiben mégis különböztek, az egy sajátságosan kispolgári habitus volt – nem a félénk, bizonytalan német kispolgáré, nem is az angolé; olyan habitus, amely éppen a nagy magabiztosságánál fogva, ahogy teljesen magától értetődő dologként nyilvánult meg, öröklött tulajdonságnak festett. Különösen a fiatalabb hölgyek tettek olyanfajta naiv benyomást, amilyet Európában csak kisebb városokban tapasztalni; ahogyan kettesével kart karba öltve vagy egy férfi karján határozottan és szinte hevesen elviharzottak a fedélzeten, még a szökdécselő járásuk és az illedelmes mozdulatuk is, mellyel a szélben veszélyesen fellibbenő szoknyácskájukat leszorították, ugyanolyan volt, mint a mi falusi ártatlanságainké. Még leginkább svéd nőkre emlékeztettek engem – éppolyan nagyok és robusztusak voltak, mint azok –, és minden pillanatban vártam, hogy pukedlizni fognak, ahogy a svéd nők szoktak. Abból a testi és lelki darabosságból, amely a germán faj általános örökrésze, ameri-

kai útitársaimnak is kijutott, és szó sincs róla, hogy levetkezték volna. Egyszóval az amerikaiakról szerzett első benyomásom korántsem az volt, hogy nemzeti fölényük van az európaiakkal szemben, korántsem az, hogy valami egészen új, fiatal nemzeti típust képviselnek, hanem ellenkezőleg, az, hogy olyan emberek, akik még ragaszkodnak azokhoz az öröklött kispolgári szokásokhoz, amelyek Európában már elavultnak számítanak, úgyhogy mi, európaiak, e tekintetben úgy viszonyulunk hozzájuk, mint párizsiak a vidékiekhez.

Amikor beléptem első New York-i hálószobámba, mit láttam? Az elgondolható legófrankabb formájú bútorokat, komódokat, melyeken sárgaréz gyűrűk vagy kengyelek a fiókok fogantyúi, amilyenek a század elején voltak divatban és Európában már csak vidéken fordulnak elő; mellettük angol és francia mintára készült újabb formájú bútorok, de már ezek is elég élemedettek és többnyire rossz az elhelyezésük; semmi újdonság azóta, hogy a kolosszális hintaszék, mely 240°-os ívet ír le, megint kiment a divatból. És mindenütt ugyanez – a székek, asztalok és szekrények jobbára úgy festenek, mint letűnt nemzedékek örökbe maradt darabjai. A New York-i utcán közlekedő kocsik olyan ósdiak, hogy első pillantásra azt hinné az ember, egyetlen európai parasztporta sem tudna már hasonló létráskocsi-modellt felmutatni. Ha közelebbről szemügyre vesszük ezeket a kocsikat, kiderül ugyan, hogy nagyon tökéletesítették, célszerűen berendezték, kitűnő rugókkal látták el és igen erős fából rendkívül könnyűre építették őket, de mindezen tökéletesítések ellenére az ódivatú modell érintetlen maradt. Londonban a negyvenes évek elején még voltak olyan konfliskocsik, amelyekbe hátul kellett beszállni, és az emberek, mint az omnibuszon, jobb- és baloldalt egymással szemben ültek; 1850 óta ezek eltűntek; Bostonban viszont, tudomásom szerint az egyetlen amerikai városban, ahol valóban használatosak még a konfliskocsik, ezek a lomtárskatulyák még ma is virágkorukat élik. A mai amerikai vendégfogadók, luxusberendezésükkel és sok száz szobájukkal, egész American planjükkel* arra vallanak, hogy a gyéren lakott vidék eldugott parasztházából nőttek ki, amely még ma is alkalmilag szállást és kosztot ad az utazónak fizetség ellenében – erre még visszatérek –, és emiatt olyan sajátosságokat mutatnak, amelyek a mi szemünkben nemcsak furcsának, hanem egyenesen ófranknak tűnnek. És így tovább.

Aki azonban egy olyan utazás örömében akar részesülni, amilyet Európában a harmincéves háború idején tettek, az utazzék egy amerikai hegyvidékre az utolsó vasútvonal végállomásáig, és onnan folytassa útját posta-

* – amerikai elrendezésükkel – *Szerk.*

kocsival ki a vadonba. Négyen tettünk ilyen túrát az Adirondacks-hegységbe és ritkán nevettünk még annyit, mint annak a kocsinak a tetején. Egy ócska skatulya, amelyhez képest a dédapáink korabeli híres porosz pótkocsik pompás járművek, modelljük leírhatatlan, ülésekkel – azok is olyanok – 6–9 személy számára fenn a kocsitetőn és a bakon, ez volt az útialkalmatosság. Aztán az országút – bocsánat, dehogyis volt ez országút, alig lehet útnak is nevezni; a homokos agyagba mélyen belevájódott két keréknyom, hegynek fel, hegynek le [...]*

A megírás ideje: 1888 szeptember vége
Eredeti nyelve: német

* *A kézirat itt megszakad. – Szerk.*

[A Ruhr-vidéki bányászsztrájk[502]]

A német bányászsztrájk óriási esemény számunkra. Ugyanúgy, mint az angliai bányászok a chartista időkben, a németországi szénbányászok is utolsóként csatlakoztak a mozgalomhoz, és ez az első megmozdulásuk. A mozgalom északon, a vesztfáliai szénmezőkön kezdődött – olyan kerületben, ahol évente 45 millió tonnát termelnek, s amely félig sincs kiaknázva, jelenleg a szenet 500 yard mélységben bányásszák. Ezeket a bányászokat – akik eddig jó alattvalók, hazafiasak, engedelmesek és vallásosak voltak és a legjobb gyalogosokat adták a 7. hadtestnek (jól ismerem őket, mivel szülőhelyem csak 6–7 mérföldnyire van a szénmezőktől délre) – tőkéseik elnyomása most alaposan felrázta. Miközben a bányák – majdnem mind részvénytársaságok – hatalmas osztalékokat fizettek, a munkások *reál*bérét állandóan csökkentették; a névleges hetibéreket fenntartották, sőt egyes esetekben látszólag még emelték is, olymódon, hogy a munkásokat rendkívül sok túlóra végzésére kényszerítették – 8 órás műszak helyett a bányászok 12–16 órát dolgoztak, s így 9–12 műszakot teljesítettek egy héten. „Szövetkezeti" bolt néven mindenütt ott voltak a truck shopok.[292] A kitermelt szén mennyiségét illetően napirenden volt a csalás: egész kocsirakomány szenet utasítottak vissza azzal, hogy rossz minőségű, vagy hogy a kocsi nincs jól megrakva. Múlt tél óta a munkások többször kijelentették, hogy sztrájkba lépnek, ha ezt nem orvosolják, de hiába; végül valóban sztrájkba léptek, miután annak rendje és módja szerint bejelentették szándékukat; a tulajdonosok hazudnak, amikor ennek ellenkezőjét állítják. Egy hét alatt 70 000 munkás hagyta abba a munkát, s a *tulajdonosoknak meg kellett fizetniök a sztrájkot*; ők ugyanis csak havonta egyszer fizettek bért és egyhavi bért mindig visszatartottak, *ezt most ki kellett adniok a sztrájkolóknak*. Így a tulajdonosok saját kelepcéjükbe estek. A munkások elküldték ama nevezetes küldöttséget a császárhoz* – ehhez a fennhéjázó, önhitt ifjonchoz –, aki fenyegető szavakkal fogadta őket: ha a szociáldemokratákhoz fordulnak és a hatóságokat szidalmazzák, könyörtelenül lelöveti őket.[503]

* II. Vilmos. – *Szerk.*

(Ezt tényleg meg is próbálták már Bochumban, ahol egy alhadnagy, *egy 19 éves ifjonc*, megparancsolta katonáinak, hogy lőjenek a sztrájkolók közé, de a legtöbben a levegőbe lőttek.) Mindamellett az egész császárság remegett e sztrájkoló munkásoktól. A körzet katonai kormányzója* a helyszínre ment, ugyanígy a belügyminiszter**, és mindent megpóbáltak, hogy engedményre bírják a tulajdonosokat. Sőt, a császár azt mondta nekik, nyissák ki a zsebüket, és a minisztertanácsban kijelentette: „A katonáim azért vannak ott, hogy fenntartsák a rendet, nem pedig azért, hogy nagy profitot biztosítsanak a bányatulajdonosoknak."

A liberális ellenzék közbenjárása révén (amely egyik mandátumot a másik után vesztette el, mivel a munkások átjöttek hozzánk) megegyezés jött létre, s a munkások újból munkába álltak. De mihelyt a bányában voltak, a tulajdonosok megszegték szavukat, elbocsátottak néhány sztrájkvezetőt (noha megígérték, hogy ezt nem teszik), nem akartak a munkásokkal a túlóra rendezéséről tárgyalni, holott ebben megállapodtak stb. A sztrájk újból kitöréssel fenyegetett, de a dolog még függőben van, és biztos vagyok benne, hogy a kormány, amely szörnyen meg van rémülve, rá fogja bírni a tulajdonosokat, hogy adják be a derekukat, legalábbis egy időre. A sztrájk akkor átterjedt a II. és a III. számú szénmezőre. Ez a kerület eddig ment volt a szocialista befolyástól, mert mindenki, aki oda ment agitálni, ha bekerült a törvény hálójába, annyi évi börtönbüntetést kapott, ahány hónapot kapott volna Németország más részében. A kormány maga tett ugyan engedményeket a munkásoknak, de hogy ez elég lesz-e, azt majd meglátjuk. Azután a munkások a szász szénmedencében, és még keletebbre, a két szilézíai szénmezőn követték a példát, úgyhogy az utolsó három hét folyamán legkevesebb 120 000 bányász sztrájkolt Németországban. Tőlük megfertőződtek a belga és a cseh bányászok, Németországban pedig több más szakma, amely most tavaszra készült sztrájkra, ugyancsak abbahagyta a munkát.[504] Tehát nem kétséges, hogy a német szénbányászok csatlakoztak testvéreikhez a tőke elleni harcban, és minthogy ők pompás emberek, és majdnem mind szolgáltak a hadseregben, fontos erősítést jelentenek sorainknak. A császárba és a papba vetett hitük megrendült, és bármit tenne is a kormány, egy kormány sem elégítheti ki a munkásokat anélkül, hogy meg ne döntené a tőkésrendszert – és a német kormány nem tudja és nem is akarja ezt megkísérelni. Először fordul elő, hogy a kormánynak úgy kellett tennie, mintha pártatlan állást foglalna el egy németországi sztrájkban: így e vonatkozásban szűzes-

* E. von Albedyll. – *Szerk.*
** E. L. Herrfurth. – *Szerk.*

ségének örökre vége, és mind Vilmosnak, mind Bismarcknak meg kellett hajolnia 100 000 sztrájkoló munkás sorai előtt. Ez egymaga is ragyogó eredmény.

A megírás ideje: 1889 május vége
A megjelenés helye: „The Labour Leader", I. évf. 5. sz., 1889 június
Eredeti nyelve: angol

A posszibilisták megbízólevelei[505]

A párizsi posszibilista kongresszus résztvevői ismételten hangoztatják – a félreismerhetetlen *Smith Headingley* úr a „Star"-ban[506], *H. Burrows* úr és *Besant* asszony a hetisajtóban –, hogy kongresszusuk igazi képviseleti jellegű volt, a marxista kongresszuson viszont olyan emberek vettek részt, akik csak sajátmagukat képviselték és ezért nem merték a posszibilisták kihívását elfogadni és nekik megbízóleveleiket felmutatni. A marxista kongresszus angol küldöttei kétségtelenül alkalmat fognak keresni és találni arra, hogy bebizonyítsák az ellenük felhozott vádak valótlanságát; ezért egyelőre mellőzhetjük a tárgynak ezt a részét, és csupán azt jegyezzük meg, hogy a posszibilisták aligha sérthették volna meg jobban a marxista kongresszust, mint azzal a kívánságukkal, hogy a kongresszus vegye semmisnek saját megbízóleveleinek ellenőrzését, amely már a második (vagy harmadik?) nap befejeződött, és megbízóleveleit vesse alá újabb vizsgálatnak; ugyanakkor a posszibilisták, a tárgyra vonatkozó határozatukban gondosan kerülték, hogy megbízóleveleiket felülvizsgálat végett bemutassák a marxistáknak.

Hogy ez a tárgy helyes megítélése, s a posszibilistáknak megvolt az okuk arra, sokkal inkább, mint a marxistáknak, hogy csak barátoknak mutassák meg megbízóleveleiket, azt bebizonyították a marxista kongresszuson Dr. *Adler* észrevételei arról, amit az „ausztriai" posszibilista küldöttekre vonatkozólag megtudott. Mivel a dolog jellemző arra a módra, ahogyan a posszibilisták igazán képviseleti jellegű küldötteket gyártottak, érdemes nyilvánosságra hozni.

A posszibilista küldöttek jegyzékében az „Ausztria" név alatt a következő testületek vannak képviselve: – „Bécsi Pékek Szakszervezete", „Felső-Ausztria és Salzburg Szövetsége", „Csehország, Morvaország és Szilézia Munkásainak Szövetsége". Dr. *Adler*, aki az elmúlt három évben csodálatos energiával, tapintattal és kitartással szervezte újjá a szocialista mozgalmat Ausztriában, s aki ismeri minden ausztriai város minden munkásegyesületét, elmondta a kongresszusnak, hogy e különböző társaságok, bármilyen érdemeik legyenek is, egy végzetes hibájuk van: *nem léteznek*.

Amikor Párizsban ismeretessé vált, hogy vasárnap összeült a marxista kongresszus és azon osztrák küldöttek vettek részt, hétfőn két osztrák férfi jött el a kongresszusra és beszélt Dr. *Adlerral*. Elmondták, hogy ők pékek és egy ideje Párizsban dolgoznak; egy *Dobosy* nevű magyar pék meghívta őket, hogy mint „küldöttek" vegyenek részt egy munkáskongresszuson; vajon ez-e az a kongresszus? Adler kérdéseket intézett hozzájuk és kiderítette, hogy meghívásuk a posszibilista kongresszusra szól, ahhoz volt tagsági igazolványuk; akik meghívták őket, azoknak azt mondták, ők nem képviselnek senkit, csak magukat, mire azt a választ kapták, ez nem számít, Ausztria önkényuralmi ország, ezért nem kívánnak szabályos megbízólevelet. Ők most azt látják, hogy az igazi osztrák küldöttek a másik kongresszuson vannak; mit tegyenek? Az osztrák küldöttek azt mondták nekik, nincs joguk ahhoz, hogy bármely kongresszuson is küldöttként szerepeljenek. Erre megállapodtak egy további beszélgetésben. Egy-két nap múlva újra eljöttek, részt vettek a marxista kongresszus ülésén, majd kijelentették, hogy ők maguk is megértették, hogy ki kell kerülniök ebből a hamis helyzetből, de hogyan? Azt a tanácsot kapták, hogy adják vissza a megbízólevelüket. Azzal nem rendelkeztek. Akkor adjátok vissza tagsági igazolványotokat. Erre ígéretet tettek, aztán visszatértek és közölték, hogy ezt megtették.

Ez példa arra, hogy mit neveznek a posszibilisták és angol párthíveik „szigorúan képviseletinek". És a magyar társaságok hatásos jegyzéke olyan nevekkel, amelyek annyira el vannak rejtve sajtóhibák mögé, hogy csak alig néhánynál ismerhető fel az állítólagos helységnév, a marxista kongresszus igazi magyar küldötteinek kijelentése szerint pedig szintén csak a posszibilisták képzeletének csodaországában léteznek. A csalás itt valóban igen átlátszó. „Társadalmi tanulókörök és Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Trieszt és Fiume Szövetsége" – e hangzatos cím nagyon is szembeötlően magán viseli párizsi eredetének bélyegét. És gondoljuk csak el, hogy mindezek mögött még csak – a Tooley Street-i három szabó[507] sem áll!

Azt mondják továbbá, hogy egyáltalában nem igaz, hogy a posszibilista kongresszus csupán trade union kongresszus volt. *Herbert Burrows* úr egész fel van háborodva e rágalom miatt; néhány angol trade-unionista kivételével „a küldöttek egésze" forradalmi szocialista volt és mindegyik a maga társaságát képviselte. Hogy csak egy példát említsünk: mit ír a madridi „El Socialista"[508] (július 26.) a spanyol posszibilista küldöttekről? Hogy „azt mondják, 20 000 szocialistát képviselnek, holott olyan társaságok küldöttei, amelyekben ugyanúgy helyet foglalhatnak karlisták[509], mint forra-

dalmi szocialisták", – teljesen politikamentes klubok ezek, valójában olyanok, amilyeneket Angliában trade unionoknak hívnak.

Possibilist Credentials

A megírás ideje: 1889 augusztus eleje

A megjelenés helye: „The Labour Elector",
II. évf. 32. sz., 1889 augusztus 10.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás nélkül

[A londoni dokkmunkások sztrájkja[510]]

Irigylem Önt azért a munkáért, amelyet a dokkmunkások sztrájkjával kapcsolatban végzett. A legtöbbet ígérő mozgalom ez azok közt, amelyeket az évek folyamán láttunk, s én büszke vagyok s boldog, hogy tanúja lehetek. Ha Marx megélhette és láthatta volna! Ha ezek a szegény leigázott emberek, a proletariátus legalsóbb rétege, ezek a legnyomorultabbak valamennyi szakma közül, akik minden reggel ott harcolnak a dokkok kapuinál alkalmazásért, ha *ők* össze tudnak fogni és elszántságukkal meg tudják rémíteni a hatalmas dokktársaságokat, akkor igazán nem kell kétségbeesnünk a munkásosztály egyetlen csoportja miatt sem. Ez az igazi élet kezdete az East Endben, és ha sikerül, meg fogja változtatni az East End egész jellegét. Ott – mivel a szegény, állandó nyomorban tengődő ördögök soraiban hiányzik az önbizalom és a szervezettség – „lasciate ogni speranza"*... Ha a dokkmunkások szervezkednek, az összes többi csoportok mind követni fogják őket... Nagyszerű mozgalom ez, és még egyszer: irigylem azokat, akik részt vehetnek e munkában.

A megírás ideje: 1889 augusztus 20. és 26. között
A megjelenés helye: „The Labour Elector",
II. évf. 35. sz., 1889 augusztus 31.
Eredeti nyelve: angol

* – „hagyj fel minden reménnyel"[511] – *Szerk.*

A burzsoázia leköszönése[512]

Valamennyi nemzeti burzsoázia közül eddig tagadhatatlanul az angol őrzött meg legtöbb osztályértelmet – vagyis politikai értelmet. A mi német burzsoáziánk buta és gyáva; még ahhoz sem értett, hogy megragadja és megtartsa azt a politikai uralmat, amelyet számára a munkásosztály 1848-ban kivívott; Németországban a munkásosztálynak előbb el kell söpörnie a feudalizmus és a patriarchális abszolutizmus maradványait, melyeket a burzsoáziánk már régen köteles lett volna eltüntetni. A francia burzsoáziát, amely a legpénzsóvárabb és legélvhajhászóbb valamennyi közt, saját jövendőbeli érdekét illetően elvakítja saját pénzsóvársága, csak máról holnapra lát, profitéhesen beleveti magát a legbotrányosabb korrupcióba, a jövedelemadót szocialista hazaárulásnak nyilvánítja, sztrájkra csak gyalogsági sortüzekkel tud válaszolni, amivel eléri, hogy egy köztársaságban, ahol a választójog általános, a munkásoknak alig marad más eszközük a győzelem kivívására, mint az erőszakos forradalom. Az angol burzsoázia sem nem olyan mohón buta, mint a francia, sem nem olyan gyáván buta, mint a német. Legnagyobb diadalai idején folytonosan engedményeket tett a munkásoknak; még a legkorlátoltabb része, a konzervatív földtulajdonos- és finánccarisztokrácia sem félt attól, hogy a városi munkásoknak olyan mérvű szavazati jogot adjon, hogy csak e munkások maguk voltak a hibásak, ha 1868 óta 40—50 közülük való nem jutott a parlamentbe. Azóta az egész burzsoázia – konzervatívok és liberálisok együttesen – a szélesebb körű szavazati jogot a vidéki kerületekre is kiterjesztette, megközelítőleg kiegyenlítette a választókörzetek nagyságát, és ezzel legalább harminc további választókörzetet bocsátott a munkásosztály rendelkezésére. Míg a német burzsoáziának sohasem volt meg az a képessége, hogy mint uralkodó osztály vezesse és képviselje a nemzetet, míg a francia napról napra – és éppen most is, a választásokon[513] – bebizonyítja, hogy ezt a képességet – mely pedig egykor nagyobb mértékben volt meg benne, mint bármely más középosztályban – teljesen elvesztette, addig az angol burzsoázia (amelybe az úgynevezett arisztokrácia beolvadt és beleértendő) egészen a legutóbbi időkig bizonyos tehetséget tanúsított arra, hogy helyét mint vezető osztály, legalábbis bizonyos mértékben, betöltse.

De úgy látszik, ez most egyre inkább megváltozik.

Londonban minden, ami a régi városi kormányzattal – a tulajdonképpeni City alkotmányával és igazgatásával – összefügg, még tisztára középkori. És ide tartozik a londoni kikötő, a világ első kikötője is. A rakodóhelyek birtokosai (wharfingers), a révészek (lightermen), a csónakosok (watermen) valóságos céheket alkotnak, kizárólagos kiváltságokkal és részben még középkori viseletekkel. Ezekre az ósdi céhkiváltságokra azután az utóbbi hetven évben koronának feltették a dokktársaságok monopóliumát, mellyel az egész hatalmas londoni kikötőt kiszolgáltatták néhány kiváltságos testület könyörtelen kizsákmányolásának. Ezt az egész kiváltságos torzszülöttet pedig örökössé és úgyszólván érinthetetlenné teszi a bonyolult és egymásnak ellentmondó parlamenti törvények végtelen sora, amelyek megteremtették és nagyra növelték, olyannyira, hogy ez a jogi útvesztő lett legjobb védőbástyája. De miközben ezek a testületek a kereskedők közösségével szemben középkori előjogaikra hivatkoznak és Londont a világ legdrágább kikötőjévé teszik, e társaság tagjai igazi burzsoákká váltak, akik ügyfeleiken kívül munkásaikat is a leggaládabb módon kizsákmányolják és így zsebükön át egyidejűleg élvezik mind a középkori céhes, mind a modern tőkés társadalom előnyeit.

De mivel ez a kizsákmányolás a modern tőkés társadalom keretén belül folyt, a középkori álcázás ellenére is e társadalom törvényeinek volt alávetve. A nagyok felfalták a kicsiket, vagy legalábbis diadalkocsijukhoz láncolták őket. A nagy dokktársaságok lettek az urak a rakodóhelybirtokosok, a révészek és a csónakosok céhe és ezzel az egész londoni kikötő felett. Úgy látták tehát, hogy határtalan profitra nyílik kilátás. Ez a kilátás elvakította őket. Milliókat vesztegettek el esztelen létesítményekre; és mivel több ilyen társaság volt, konkurrenciaháborút indítottak egymás ellen, ami további milliókba került, újabb értelmetlen építkezésekhez vezetett és a társaságokat a csőd szélére juttatta, míg végül, mintegy két évvel ezelőtt, megegyeztek.

Közben a londoni kereskedelem túljutott csúcspontján. Havre, Antwerpen, Hamburg és az új tengeri csatorna óta Amszterdam, mind nagyobb részét vonja el annak a forgalomnak, amelynek azelőtt Londonban volt a központja. Liverpool, Hull és Glasgow szintén magukhoz vonták egy részét. Az újonnan épített dokkok üresek maradtak, az osztalékok összezsugorodtak, s részben egészen eltűntek, a részvények zuhantak, és a kikötők igazgatói, ezek az önfejű, pénzes pöffeszkedők, akiket a régi jó idők elkényeztettek, tanácstalanok voltak. A londoni kikötőforgalom relatív és abszolút visszaesésének igazi okait nem akarták beismerni. Ennek okai

pedig, amennyiben helyi természetűek, egyedül és kizárólag saját fennhéjázó hibbantságukban, és ami ennek szülőanyja: kiváltságos helyzetükben, a londoni City és kikötő középkori, régen idejétmúlt alkotmányában rejlenek, mely igazság szerint a British Museumba való, az egyiptomi múmiák és az asszír kőszörnyek mellé.

Sehol a világon nem tűrnének ilyen őrültséget. Liverpoolban, ahol hasonló állapotok voltak kialakulóban, csírájukban elfojtották őket és az egész kikötői alkotmányt modernizálták. De Londonban a kereskedelem szenved ettől, morog miatta és – eltűri. A burzsoázia, amelynek tömege kénytelen e képtelenségek költségeit megfizetni, meghajol a monopólium előtt – kelletlenül ugyan, de meghajol. Már nincs energiája ahhoz, hogy lerázza ezt a lidércet, amely azzal fenyeget, hogy idővel egész London életfeltételeit agyonnyomja.

Ekkor kitör a dokkmunkások sztrájkja. Nem a dokktársaságok által kifosztott burzsoázia lázad fel, hanem az általuk kizsákmányolt munkások, a szegények közt a legszegényebbek; East End-i proletárok legalsó rétege dobja oda a kesztyűt a dokkmágnásoknak. Erre végre ráeszmél a burzsoázia, hogy a dokkmágnások neki is ellenségei, hogy a sztrájkoló munkások nemcsak a saját érdekükben vették fel a harcot, hanem közvetve a burzsoázia érdekében is. Ez a titka a közönség rokonszenvének a sztrájk iránt és a polgári körök eddig példátlanul bőkezű pénzadományainak. De ennyiben is maradt a dolog. A munkások a burzsoázia tetszésnyilvánítása és tapsa közepette mentek a tűzbe; a munkások vívták a harcot és nemcsak azt bizonyították be, hogy a büszke dokkmágnások legyőzhetők, hanem harcukkal és győzelmükkel az egész közvéleményt is annyira felkavarták, hogy a dokkmonopólium és a feudális kikötőigazgatás most már nem tartható tovább és hamarosan a British Museumba vándorol.

Ezt a munkát a burzsoáziának régen el kellett volna végeznie. Nem tudta, vagy nem akarta. Most a munkások vették kezükbe a dolgot, s most már el lesz intézve. Másszóval a burzsoázia itt leköszönt saját szerepéről a munkások javára.

Egy másik kép. A középkori londoni kikötőből menjünk a lancashire-i modern pamutfonókba. Pillanatnyilag abban az időszakban vagyunk, amikor az 1888-as gyapottermés elfogyott és az 1889-es még nem került a piacra, tehát abban az időszakban, amikor a nyersanyagspekuláció kilátásai a legjobbak. Egy Steenstrand nevű gazdag hollandus más cinkosokkal együtt „kartellt" alakított minden rendelkezésre álló gyapot felvásárlása és megfelelő árdrágítás céljából. A pamutfonók ezzel csak akkor tudnak szembeszállni, ha korlátozzák a fogyasztást, vagyis gyáraikat hetenként több napra,

vagy pedig egészen leállítják, mígcsak az új gyapot elő nem kerül. Ezzel próbálkoznak is már hat hete. De a dolog nem akar menni, ahogy korábbi alkalmakkor sem akart soha. Mert a fonók közül sokan annyira el vannak adósodva, hogy részleges vagy teljes leállás a bukás szélére juttatja őket. Mások éppen azt kívánják, hogy a többség álljon le és ezzel hajtsa fel a fonal árát; ők maguk azonban tovább akarnak dolgozni és e magasabb fonalárakból hasznot akarnak húzni. Már jó tíz éve kiderült: csak egy eszköz van arra, hogy valamennyi pamutgyár általános leállását – mindegy, milyen végcéllal – kikényszerítsék. Mégpedig az, hogy mondjuk ötszázalékos bércsökkentést vezetnek be. Akkor sztrájk lesz, vagy a gyárosok maguk bezárják a gyárakat, és akkor a munkások elleni harcban feltétlen egység honol a gyárosok között, még azok is leállítják gépeiket, akik nem tudják, módjuk lesz-e valaha is megint megindítani őket.

Ahogy most állnak a dolgok, nem tanácsos a bércsökkentés. De másképp hogyan vihetik keresztül a gyárak általános leállítását, amely nélkül a fonók gúzsba kötött kézzel-lábbal mintegy hat hétig ki vannak szolgáltatva a spekulánsoknak? Úgy, hogy a modern ipar történetében egyedülálló lépéshez folyamodnak.

A gyárosok központi bizottságuk útján „félhivatalosan" a munkások szakegyleteinek központi bizottságához fordulnak azzal a kéréssel, hogy közös érdekből sztrájkok szervezésével leállásra *kényszerítsék* az ellenszegülő gyárosokat. A gyáros urak, beismerve saját képtelenségüket az egységes cselekvésre, arra kérik a munkások korábban annyira gyűlölt szakszervezeteit, szíveskedjenek velük, a gyárosokkal szemben kényszert alkalmazni, hogy ők, a gyárosok, a keserves szükség parancsára eljussanak oda, hogy egységesen, mint osztály saját osztályuk érdekében cselekedjenek. A munkások kényszerítsék őket, mert ők maguk képtelenek rá!

A munkások belementek ebbe. És a munkások puszta fenyegetése elegendő volt. 24 óra alatt megtört a pamutspekulánsok „kartellje". Ez bizonyítja, hogy mire képesek a gyárosok és mire a munkások.

Tehát itt, abban az iparban, mely valamennyi modern nagyipar közt a legmodernebb, a burzsoázia ugyanolyan képtelennek bizonyul saját osztályérdekeinek érvényesítésére, mint a középkori Londonban. Sőt, mi több. Nyíltan be is vallja ezt és – amikor a szervezett munkásokhoz fordul, kérve, hogy magukkal a gyárosokkal szemben kényszerítse ki azt, ami a gyárosok lényeges osztályérdeke – nemcsak leköszön, hanem a szervezett munkásosztályban fel is ismeri uralomra hivatott és rátermett utódát. Ő maga nyilvánítja ki, hogy ha mindegyik gyáros tudja is még vezetni a saját gyárát, már egyedül és kizárólag a szervezett munkások képesek

arra, hogy az egész pamutipar vezetését a kezükbe vegyék. És ez magyarán azt jelenti, hogy a gyárosoknak nincs már más hivatásuk, mint az, hogy fizetett üzletvezetők legyenek a szervezett munkások szolgálatában.

Die Abdankung der Bourgeoisie

A megírás ideje: 1889 szeptember vége–október eleje

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1889 október 5. (40.) sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás: F. Engels

MELLÉKLETEK

I

Előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" 1891-es, negyedik kiadásához

Az 1891-es, negyedik kiadáshoz[514]

E munka nagy példányszámban megjelent korábbi kiadásai már csaknem fél esztendeje elfogytak, és a kiadó hosszabb idő óta kéri tőlem új kiadás előkészítését. Az első kiadás megjelenése óta hét év telt el, és közben a család őseredeti formáinak ismerete jelentősen előrehaladt. Jócskán volt tehát mit javítanom és bővítenem rajta, márcsak azért is,* mert a mostani szöveg tervezett sztereotipizálása jó ideig lehetetlenné tesz majd további változtatásokat.

Ezért az egész szöveget gondosan átnéztem és sok helyütt kiegészítettem, miáltal, remélem, a tudomány mai állását kellőképpen figyelembe vettem. Továbbá ennek az előszónak a további folyamán rövid áttekintést adok a család történetének fejlődéséről Bachofent ☌ Morganig; mégpedig főleg azért, mert a soviniszta színezetű angol őstörténeti iskola még ma is minden tőle telhetőt elkövet, hogy agyonhallgassa az őstörténeti szemléleteknek azt a forradalmasítását, amelyet Morgan felfedezései elvégeztek, ámbár közben korántsem feszélyezi magát Morgan eredményeinek elsajátításában. Ezt az angol példát másutt is követik, itt-ott túlságosan is nagy buzgalommal.

Munkám több idegen nyelvű fordításban is megjelent. Először olaszul: „L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato. Versione reveduta dall'autore, di Pasquale Martignetti", Benevento 1885. Azután románul: „Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului. Traducere de Joan Nădejde", a iaşi „Contemporanul" című folyóiratban, 1885 szeptemberétől 1886 májusáig. Továbbá dánul: „Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse. Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besørget af Gerson Trier", Koppenhága 1888. Henri Ravé francia fordítása, melynek alapjául a jelen német kiadás szolgál, sajtó alatt van.

A hatvanas évek elejéig családtörténetről szó sem lehetett. A történelemtudomány ezen a területen még teljesen Mózes öt könyvének befolyása alatt állott. A bennük – részletesebben, mint bárhol másutt – bemutatott patriarchális családformát nemcsak hogy minden további nélkül elfogadták a legrégibb formának, hanem – a többnejűséget levonva – azonosították a mai polgári családdal is, úgyhogy voltaképpen a család egyáltalában nem is ment át semmiféle történelmi fejlődésen; legfeljebb annyit ismertek el, hogy az őskorban lehetett egy időszak, amelyben nemi szabályozatlanság

* *A „Neue Zeit"-ben a mondat hátralevő része helyett*: mert az új kiadás a ma a német szocialista irodalomban szokásos – más német könyvterületeken még mindig igen ritka – példányszámban fog megjelenni – *Szerk.*

állt fenn. – Persze a monogámián kívül ismerték a keleti többnejűséget és az indiai-tibeti többférjűséget is; de ezt a három formát nem lehetett valamilyen történelmi sorrendbe helyezni, ezek összefüggés nélkül egymás mellett szerepeltek. Hogy az ókori történelem egyes népeinél, valamint néhány ma is létező vad törzsnél a származást nem az apa, hanem az anya szerint számítják, tehát a női ágat tekintik egyedül érvényesnek, hogy számos mai népnél a házasság meghatározott nagyobb, akkoriban tüzetesebben meg nem vizsgált csoportokon belül tilos, és hogy ez a szokás minden világrészben megtalálható, – ezeket a tényeket ismerték ugyan, s egyre több erre vonatkozó példát gyűjtöttek össze. De nem tudtak velük mit kezdeni és még E. B. Tylor „Researches into the Early History of Mankind etc. etc."-jében (1865) is csak „különös szokások" gyanánt szerepelnek az egyes vad törzseknél érvényes olyan tilalom mellett, miszerint égő fát nem szabad vasszerszámmal érinteni, és hasonló vallási rigolyák között.

A családtörténet 1861-től, Bachofen „Mutterrecht"-jének megjelenésétől kelteződik. Ebben a szerző a következő megállapításokat teszi: 1. hogy az emberek kezdetben korlátozásnélküli nemi érintkezésben éltek, amit is a szerző, ferde kifejezéssel, hetérizmusnak nevez; 2. hogy az ilyen érintkezés a biztos apaságot kizárja, hogy ennélfogva a leszármazást csak női ágon – anyajog szerint – számíthatták, és hogy az eredetileg minden ókori népnél így volt; 3. hogy ennek következtében a nőnek mint anyának, mint az ifjabb nemzedék egyetlen biztosan ismert szülőjének nagyfokú tisztelettel és megbecsüléssel adóztak, ami Bachofen elképzelése szerint teljes nőuralomig (günaikokratia) fokozódott; 4. hogy az áttérés a monogámiára, amelyben a nő kizárólagosan *egy* férfié lett, ősrégi vallási parancsolat megsértését jelentette (vagyis ténylegesen sértette a többi férfinak ugyanarra a nőre való régi hagyományos jogosultságát), és ezt le kellett vezekelni, illetve ennek tűrését meg kellett vásárolni a nő időbelileg korlátozott önátengedésével.

E tételek bizonyítékait Bachofen az ókori klasszikus irodalomból roppant szorgalommal összegyűjtött számtalan passzusban találja meg. A „hetérizmustól" a monogámiához és az anyajogtól az apajoghoz vezető fejlődés szerinte, nevezetesen a görögöknél, a vallási képzetek továbbfejlődése következtében, új istenségeknek, az új szemléletmód képviselőinek az istenek régi, hagyományos, a régi szemléletmódot képviselő csoportjába való beiktatása révén megy végbe; úgyhogy az utóbbiakat az újak mindinkább háttérbe szorítják. Bachofen szerint tehát nem az emberek tényleges életfeltételeinek fejlődése, hanem ezeknek az életfeltételeknek ugyanezen emberek fejében jelentkező vallási visszfénye idézte elő a férfi és nő kölcsönös társadalmi helyzetében bekövetkezett történelmi változásokat. Bachofen ennek alapján Aiszkhülosz „Oreszteiá"-ját a hanyatló anyajog és a hőskorban felemelkedő és győzedelmeskedő apajog közötti harc drámai ábrázolásának tekinti. Klütaimnésztra megöli szeretője, Aigiszthosz kedvéért a trójai háborúból hazatérő férjét, Agamemnónt; de az ő és Agamemnón fia, Oresztész, megbosszulja apja meggyilkolását és megöli anyját. Ezért üldözőbe veszik az Erinnüszök,[515] az anyajog démoni védelmezői, mivel anyajog szerint az anyagyilkosság a legsúlyosabb, legmegbocsáthatatlanabb bűntett. De Apollón, aki Oresztészt orákulumával erre a tettre rábírta, és Athéné, akit bíró-

nak hívnak meg, – ez a két isten, aki itt az új, apajogú rendet képviseli – megvédi Oresztészt; Athéné meghallgatja mindkét felet. A viszály egész velejét röviden összefoglalja az Oresztész és az Erinnüszök között ekkor lezajló vita. Oresztész arra hivatkozik, hogy Klütaimnésztra kétszeres bűnt követett el: megölte a *maga* férjét és ezzel az *ő* apját is. Miért üldözik hát az Erinnüszök őt és nem Klütaimnésztrát, aki sokkal bűnösebb? A válasz csattanós:

„A férfival, kit ölt, *nem volt a vére egy.*"[516]

A nem vérrokon férfi meggyilkolása, még ha férje is a gyilkos nőnek, levezekelhető bűn, s nem tartozik az Erinnüszökre; az ő dolguk csak a vérrokonok közötti gyilkosság üldözése, s itt, anyajog szerint, a legsúlyosabb és legmegbocsáthatatlanabb bűn az anyagyilkosság. Most Apollón szólal fel mint Oresztész védője; Athéné leszavaztatja az areiopagitészeket – az athéni esküdteket –; a felmentő és elítélő szavazatok száma egyenlő; ekkor Athéné mint elnök Oresztész mellett szavaz és felmenti. Az apajog győzedelmeskedett az anyajog felett, az „istenek ifjú nemzedéke", ahogy az Erinnüszök maguk nevezik őket, győz az Erinnüszök felett, és végül ez utóbbiak is rábírhatók arra, hogy az új rend szolgálatában új feladatot vállaljanak.

Az „Oreszteiá"-nak ez az új, de határozottan helyes értelmezése az egyik legszebb és legjobb része az egész könyvnek, csakhogy egyúttal azt is bizonyítja, hogy Bachofen legalább annyira hisz az Erinnüszökben, Apollónban és Athénében, mint annak idején Aiszkhülosz; elhiszi ugyanis, hogy ezek vitték véghez a görög hőskorban az anyajog megdöntésének és az apajoggal való felváltásának csodáját. Világos, hogy az ilyen felfogás, amely szerint a vallás a világtörténelem döntő emelője, végül is elkerülhetetlenül a merő miszticizmusba torkollik. Ezért keserves és korántsem mindig hálás munka Bachofen vaskos kötetét átrágni. De mindez nem csorbítja úttörői érdemét; ő volt az első, aki az ismeretlen ősállapot szabályozatlan nemi érintkezéséről szóló frázis helyett kimutatta, hogy az ókori klasszikus irodalomban számtalan nyoma van annak, hogy a monogámia előtt a görögöknél és az ázsiaiaknál valóban létezett olyan állapot, amelyben nemcsak a férfi érintkezett nemileg több nővel, hanem a nő is több férfival, anélkül, hogy az erkölcs ellen vétett volna; bebizonyította, hogy ez az erkölcs nem tűnt el nyom nélkül, mert a monogámiához való jogot a nőknek egy korlátozott önátengedéssel kellett megváltaniok; hogy ezért a leszármazást eleinte csak női ágon, anyáról anyára lehetett számon tartani; hogy a női ágnak ez az egyedüli érvényessége még sokáig fennmaradt a monogámia idejében a biztos vagy legalábbis elismert apaság mellett is; és hogy az anyáknak mint gyermekeik egyetlen biztos szülőinek ez az eredeti helyzete nekik és ezzel egyáltalában a nőknek magasabb társadalmi helyzetet biztosított, mint aminőt azóta valaha is élveztek. Bachofen ugyan nem mondta ki e tételeket ilyen világosan – ebben meggátolta misztikus szemlélete. De bebizonyította őket, és ez 1861-ben teljes forradalmat jelentett.

Bachofen vaskos kötete németül íródott, vagyis annak a nemzetnek a nyelvén, amely akkor a legkevésbé érdeklődött a mai család előtörténete iránt. Ezért ismeretlen is maradt. Közvetlen utóda ezen a területen 1865-ben lépett fel, anélkül, hogy valaha is hallott volna Bachofenről.

Ez az utód J. F. MacLennan volt, szöges ellenkezője az elődjének. A zseniális misztikus helyett most a kiaszott jogász áll előttünk; a buja költői fantázia helyébe a perbeszédet mondó ügyvéd plauzibilis kombinációi lépnek. MacLennan számos vad, barbár, sőt civilizált népnél is, ókorinál és újkorinál egyaránt, a házasságkötésnek olyan formáját találja meg, amelynél a vőlegénynek, egyedül vagy barátai segítségével, látszólag erőszakkal el kell rabolnia a menyasszonyt rokonaitól. Ez a szokás szükségképp egy korábbi szokás maradványa, amelynél az egyik törzs férfiai kívülről, más törzsektől, valóban erőszakkal rabolták asszonyaikat. Hogyan keletkezett hát ez a „rablásos házasság"? Amíg a férfiak elegendő asszonyt találhattak saját törzsükben, éppenséggel semmi indíték nem volt rá. Ámde éppoly gyakran látjuk azt is, hogy fejletlen népeknél léteznek bizonyos csoportok (amelyeket 1865 körül még gyakran azonosítottak magukkal a törzsekkel), amelyeken belül tilos volt a házasság, úgyhogy a férfiak asszonyaikat és a nők férjeiket a csoporton kívülről kénytelenek szerezni; más törzseknél viszont az a szokás, hogy bizonyos csoporton belül a férfiak kénytelenek asszonyaikat csakis saját csoportjukból választani. MacLennan az előbbieket exogámnak, az utóbbiakat endogámnak nevezi és mármost minden további nélkül megkonstruál egy merev ellentétet exogám és endogám „törzsek" között. És bár az exogámia területén folytatott saját vizsgálódása során majd a szemét szúrta ki, hogy ez az ellentét igen sok, talán a legtöbb, ha ugyan nem valamennyi esetben csak az ő elképzelésében van meg, mégis egész elmélete alapzatává teszi ezt. Exogám törzsek eszerint csak más törzsből szerezhetnek asszonyt maguknak, s a vadság korának megfelelően törzs és törzs között fennálló permanens hadiállapot folytán ez csakis rablással történhetett.

MacLennan mármost továbbkérdez: Honnan ered az exogámiának ez a szokása? A vérrokonság, a vérfertőzés képzetének, úgymond, semmi köze sem lehet ehhez; ezek a dolgok csak sokkal később fejlődtek ki. Van viszont köze ehhez annak a vad törzsek között igen elterjedt szokásnak, hogy a leánygyermeket a születés után nyomban megölik. Ilymódon férfiakban többlet áll elő minden egyes törzsben, aminek szükségszerű közvetlen következménye az, hogy több férfinak közösen van egy asszonya: többférjűség. Ennek további következménye, hogy tudták ugyan, ki a gyermek anyja, de nem tudták, ki az apja; ezért: a rokonságot csak női ágon tartják számon, a férfiág kizárásával — anyajog. És a törzsön belüli nőhiány másik következménye — ezt a nőhiányt a többférjűség enyhíti, de nem küszöböli ki — éppen az idegen törzsbeli asszonyok rendszeres, erőszakos elrablása. „Minthogy exogámia és többférjűség egyazon okból fakadnak — a két nem egyenlőtlen számarányából —, *az exogám fajokat eredetileg többférjűségben élőknek kell tekintenünk*. . . És ezért kétségtelennek kell tartanunk, hogy az exogám fajok között az első rokonsági rendszer olyan volt, amely vérségi kötelékeket csak az anyai ágon ismer." (MacLennan: „Studies in Ancient History", 1886: „Primitive Marriage", 124. old.)

MacLennan érdeme, hogy rámutatott annak általános elterjedtségére és nagy jelentőségére, amit ő exogámiának nevez. *Felfedezni* korántsem fedezte fel az exogám csoportok tényét, megérteni meg végképp nem értette meg. Sok megfigyelő korábbi, szórványos jegyzeteiből — éppen MacLennan forrásaitól — eltekintve, Latham

(„Descriptive Ethnology", 1859) ezt az intézményt az indiai magaroknál pontosan és helyesen leírta s azt mondotta, hogy általánosan el van terjedve és minden világrészben előfordul –, ezt a részt MacLennan is idézi. A mi Morganunk pedig már 1847-ben, az irokézekről beszámoló leveleiben (az „American Review"-ban) és 1851-ben, a „League of the Iroquois"-ban e néptörzsnél szintén kimutatta és helyesen leírta, míg MacLennan ügyvéd-értelme, amint látni fogjuk, itt sokkal nagyobb zavart okozott, mint Bachofen misztikus fantáziája az anyajog kérdésében. MacLennan további érdeme annak felismerése, hogy az anyajogú leszármazási rend volt az eredeti, bár ebben, amit később el is ismer, Bachofen megelőzte. De itt sem lát világosan; mindig „csak nőági rokonságról" (kinship through females only) beszél és ezt az egy korábbi fokra találó kifejezést minduntalan későbbi fejlődési fokokra is alkalmazza, amelyeken a leszármazást és öröklést még kizárólag női ágon számítják ugyan, de rokonságot már férfiágon is elismernek és kifejeznek. Ez a jogász korlátoltsága, aki szilárd jogi kifejezést alkot magának és azt változatlanul alkalmazza olyan állapotokra is, amelyekre az már alkalmazhatatlanná vált.

Bármennyire plauzibilis volt is MacLennan elmélete, úgy látszik, megalkotója maga sem látta túlságosan szilárdan megalapozottnak. Mindenesetre neki is feltűnik az a „figyelemreméltó körülmény, hogy a" (látszólagos) „nőrablás formája a legkifejezettebben és a legjellegzetesebben éppen azoknál a népeknél mutatkozik, ahol *férfi*-rokonság" (jobbanmondva férfiágon való leszármaztatás) „az uralkodó". (140. old.) És ugyanígy: „Különös tény, hogy a gyermekek megölése, tudtunk szerint, sehol sem rendszer, ahol az exogámia és a legrégibb rokonsági forma áll fenn egymás mellett." (146. old.) Két olyan tény ez, amely egyenesen arcul csapja a magyarázati módját, s amelyekkel csak újabb, még bonyolultabb hipotéziseket tud szembeállítani.

Elmélete mindazonáltal nagy tetszést és visszhangot váltott ki Angliában: MacLennant tekintették itt általánosan a családtörténet megalapítójának és e terület legnagyobb szaktekintélyének. Az exogám és endogám „törzsek" között felállított ellentéte, akármennyi egyes kivételt és módosulást állapítottak is meg, elismert alapzata maradt az uralkodó szemléleti módnak, s ez lett a szemellenző, amely a vizsgált területen minden szabad áttekintést és ezzel minden döntő haladást is lehetetlenné tett. MacLennannek Angliában és angol mintára másutt is szokásossá lett túlbecsülésével szemben kötelességünk azt a tényt szembeszegezni, hogy az exogám és endogám „törzsek" között felállított, tisztára félreértéses ellentétével több kárt okozott, mint amennyi hasznot kutatásaival hajtott.

Ám hamarosan egyre több olyan tény került napvilágra, amely nem illett bele a tetszetős keretbe. MacLennan a házasságnak csak három formáját ismerte: a többnejűséget, a többférjűséget és a monogámiát. De miután már a figyelem erre a pontra terelődött, egyre több és több bizonyíték akadt arra, hogy fejletlen népeknél olyan házassági formák is fennálltak, amelyeknél több férfinak közösen több felesége volt; és *Lubbock* („The Origin of Civilization", 1870) ezt a csoportházasságot (communal marriage) történelmi tényként ismerte el.

Közvetlenül ezután, 1871-ben *Morgan* új és sok tekintetben döntő anyaggal jelentkezett. Meggyőződött arról, hogy az irokézeknél érvényes sajátságos rokonsági rend-

szer az az Egyesült Államok összes őslakóinál közös, tehát egy egész kontinensen el van terjedve, bár egyenesen ellentmond azoknak a rokonsági fokoknak, amelyek az ott érvényes házassági rendszerből ténylegesen adódnak. Rábírta az amerikai szövetségi kormányt arra, hogy az általa szerkesztett kérdőívek és táblázatok alapján tájékoztatást szerezzen a többi népek rokonsági rendszereiről, és a válaszokból megállapította, 1. hogy az amerikai-indián rokonsági rendszer Ázsiában és némileg módosult formában Afrikában és Ausztráliában is számos néptörzsnél érvényben van; 2. hogy teljesen megmagyarázható a csoportházasságnak egy Hawaiiban és más ausztráliai szigeteken éppen kiveszőfélben levő formájából, és 3. hogy azonban e házassági forma mellett ugyanezeken a szigeteken olyan rokonsági rendszer van érvényben, amely csak még ősibb, most már kihalt csoportházasság-formával magyarázható. A gyűjtött tudósításokat és ebből levont végkövetkeztetéseit közzétette „Systems of Consanguinity and Affinity"-jében, 1871, és ezzel a vitát összehasonlíthatatlanul tágabb területre vitte át. Azzal, hogy a rokonsági rendszerekből kiindulva rekonstruálta az ezeknek megfelelő családformákat, a kutatás új útját nyitotta meg és messzebbre nyúló visszatekintést tett lehetővé az emberiség előtörténetébe. Ha ez a módszer érvényt szerez, MacLennan takaros konstrukciója köddé foszlik.

MacLennan a „Primitive Marriage" új kiadásában („Studies in Ancient History", 1876) védelmére kelt elméletének. Ő, aki jómaga csupa hipotézisből állít össze családtörténetet igen mesterkélt módon, Lubbocktól és Morgantól nemcsak hogy bizonyítékokat követel minden egyes állításukra, hanem olyan megtámadhatatlan erejű bizonyítékokat, amilyeneket a skót törvényszékek is elfogadnak. És ezt ugyanaz az ember teszi, aki a német törzseknél az anya fivére és a nővér fia közötti szoros kapcsolatból (Tacitus: „Germania", 20. fej.), valamint Caesar ama közléséből, hogy a briteknél tíz-tizenkét férfinak közös feleségei voltak, továbbá az ókori szerzőknek a barbárok nőközösségére vonatkozó összes egyéb tudósításaiból habozás nélkül azt a következtetést vonja le, hogy mindezeknél a népeknél többférjűség uralkodott! Mintha csak az államügyészt hallanók, aki ügyének kikerekítésében minden szabadságot megengedhet magának, de a védő minden szavához a legformálisabb jogilag érvényes bizonyítékot igényli.

A csoportházasság puszta képzelődés, állítja, és ezzel messze visszaesik Bachofen mögé. Morgan rokonsági rendszerei, úgymond, csupán társadalmi udvariasság szülte előírások, amit az a tény bizonyít, hogy az indiánok idegeneket, fehér embereket is testvérnek vagy apának szólítanak. Éppen olyan ez, mintha valaki azt állítaná, hogy az apa, anya, testvér, nővér megjelölések puszta értelmetlen megszólítási formák, mivel katolikus papokat és rendfőnöknőket szintén atyának és anyának, szerzeteseket és apácákat, sőt ünnepélyes üléseken szabadkőműveseket és angol szakegyleti tagokat is, testvérnek és nővérnek szoktak szólítani. Egyszóval MacLennan védekezése nyomorúságosan gyenge volt.

Egy pont azonban még maradt, ahol MacLennant nem fogták meg. Az exogám és endogám „törzsek" ellentétét, amelyen egész rendszere nyugodott, nemcsak hogy nem ingatták meg, hanem általánosan elismerték az egész családtörténet sarkpontjának. Azt beismerték, hogy MacLennan kísérlete ennek az ellentétnek a megmagya-

rázására nem kielégítő és ellentmond az ő maga által felsorakoztatott tényeknek. De maga az ellentét, önálló és független törzsek két egymást kizáró fajtájának létezése, amelyek közül az egyik fajta az asszonyait a törzsön belül szerezte, míg a másiknak ez abszolút tilos volt – ez kétségbevonhatatlan evangéliumnak számított. V. ö. pl. Giraud-Teulon „Origines de la famille"-át (1874) vagy akár még Lubbock „Origin of Civilization"-ét (IV. kiad., 1882).

Ezen a ponton lép be Morgan főműve: az „Ancient Society" (1877), az a mű, amely a jelen munka alapjául szolgál. Amit Morgan 1871-ben még csak homályosan sejtett, azt itt teljesen tudatosan fejti ki. Endogámia és exogámia nem ellentét; exogám „törzseket" eddig még sehol sem mutattak ki. De abban az időben, amikor még a csoportházasság volt uralkodó – és minden valószínűség szerint egykor mindenütt uralkodó volt –, a törzs több, anyai ágon vérrokonságban álló csoportra, nemzetségekre tagozódott, amelyeken belül szigorú házassági tilalom állt fenn, úgyhogy egy nemzetség férfijai szerezhették ugyan az asszonyaikat a törzsön belül és rendszerint szerezték is, de saját nemzetségükön kívül kellett szerezniök őket. Így hát a nemzetség szigorúan exogám volt, viszont a nemzetségek összességét felölelő törzs éppoly szigorúan endogám. Ezzel MacLennan mesterkélt elméletének utolsó maradványa is végérvényesen megdőlt.

Morgan azonban nem érte be ennyivel. Az amerikai indiánok nemzetsége arra is szolgált neki, hogy megtegye a második döntő előrelépést az általa vizsgált területen. Ebben az anyajog szerint szervezett nemzetségben felfedezte azt az ősformát, amelyből a későbbi, apajog szerint szervezett nemzetség kifejlődött, az a nemzetség, amelyet az ókori kultúrnépeknél találunk. A görög és római nemzetséget, amely minden eddigi történetíró számára rejtély volt, az indián nemzetségből megmagyarázta, és ezzel új alapzatot talált az egész őstörténet számára.

Az őseredeti anyajogú nemzetségnek mint a kultúrnépek apajogú nemzetsége előfokának ez az újrafelfedezése ugyanolyan jelentőségű az őstörténet szempontjából, mint Darwin fejlődés-elmélete a biológia és Marx értéktöbblet-elmélete a politikai gazdaságtan szempontjából. Ez tette képessé Morgant arra, hogy elsőként felvázoljon egy olyan családtörténetet, amely legalább a klasszikus fejlődési fokokat nagyjában és egészében, amennyire a ma ismert anyag erre módot ad, egyelőre megállapítja. Nyilvánvaló, hogy ezzel az őstörténet tárgyalásának új korszaka kezdődik. Az anyajogú nemzetség lett a tengely, amely körül ez az egész tudomány forog; ennek felfedezése óta tudjuk, milyen irányban és mit kell kutatnunk, és hogyan kell a kikutatottat csoportosítanunk. És ennek megfelelően a haladás ezen a területen most már hasonlíthatatlanul gyorsabb, mint Morgan könyve előtt.

Morgan felfedezéseit ma már az őstörténészek Angliában is általánosan elismerik vagy jobbanmondva elsajátítják. De jóformán egyiküknél sem találjuk meg annak nyílt beismerését, hogy a szemléletek e forradalmát Morgannak köszönhetjük. Angliában könyvét, amennyire csak lehet, agyonhallgatták, őt magát elintézték *korábbi* munkásságának leereszkedő dicséretével; leírásának részleteit szorgosan turkálják, valóban nagy felfedezéseiről makacsul hallgatnak. Az „Ancient Society" eredeti kiadása elfogyott; Amerikában ilyesminek nincsen kelendősége; Angliában a könyvet, úgy lát-

szik, tervszerűen elsüllyesztették, és e korszakalkotó műnek egyetlen kiadása, mely még könyvkereskedelmi forgalomban van, az – a német fordítás.

Miért e tartózkodás, amelyben nehéz egyebet látni, mint agyonhallgatási összeesküvést, különösen ha megnézzük azt a rengeteg pusztán udvariassági idézgetést és a kollegialitás más megnyilvánulását, amelyektől csak úgy hemzsegnek elismert őstörténészeink írásai? Talán mert Morgan amerikai, és az angol őstörténészeknek nagyon kínos, hogy igen elismerésreméltó anyaggyűjtő szorgalmuk ellenére is, amikor az anyag rendezésénél és csoportosításánál irányadó általános nézőpontokra, egyszóval eszmékre van szükségük, két zseniális külföldire, Bachofenra és Morganra vannak ráutalva? A németet még csak lenyelnék valahogy, de az amerikai? Az amerikaival szemben minden angol hazafivá lesz, aminek épületes példáit láttam az Egyesült Államokban. Ehhez járul még, hogy MacLennan az úgyszólván hivatalból kinevezett megalapítója és vezetője volt az őstörténeti iskolának; hogy bizonyos fokig hozzá tartozott az őstörténészi jómodorhoz, hogy csak a legnagyobb tisztelettudással beszéljenek mesterkélt, a gyermekgyilkosságtól a többférjűségen és rablásos házasságon át az anyajogú családhoz vezető történelmi konstrukciójáról; hogy a legcsekélyebb kétely az egymást abszolúte kizáró exogám és endogám „törzsek" létezésében bűnös eretnekségnek számított; hogy tehát Morgan, amikor mindezeket a megszentelt dogmákat köddé foszlatta, afféle szentségtörést követett el. És ráadásul olyan módon foszlatta szét őket, amit csak ki kellett mondani, hogy máris meggyőző legyen; úgyhogy a MacLennan-tisztelők, akik addig tanácstalanul bukdácsoltak endogámia és exogámia között, most igazából ökölléi verhették a fejüket azt kiabálva: hogy is lehettünk ilyen ostobák, hogy ezt magunk is már rég észre nem vettük!

És ha mindez még nem volt elég bűn ahhoz, hogy a hivatalos iskola semmi egyébben, mint hűvösen elhárító bánásmódban ne részesítse, akkor betelt a mérték azzal, hogy Morgan nemcsak a civilizációt, az árutermelő társadalmat, mai társadalmunk alapformáját bírálta olyan módon, amely Fourier-ra emlékeztet, hanem e társadalom jövendő átalakulásáról is olyan szavakat mond, amelyeket Karl Marx is mondhatott volna. Nagyon is megérdemelte tehát MacLennan felháborodott szemrehányását, hogy a „történelmi módszer neki rendkívül ellenszenves", mit is Giraud-Teulon professzor úr Genfben még 1884-ben megerősít. Hiszen ugyanez a Giraud-Teulon úr még 1874-ben („Origines de la famille") gyámoltalanul tévelygett MacLennan exogámiájának útvesztőjében, amelyből Morgan kellett hogy kiszabadítsa!

A többi vívmányra, amelyet az őstörténet Morgannak köszönhet, itt nem kell kitérnem; ezekkel kapcsolatban munkámban megtalálható mindaz, ami szükséges. A főművének megjelenése óta eltelt tizennégy esztendő nagymértékben gazdagította anyagunkat az emberi őstársadalom történetéről; az antropológusokhoz, utazókhoz és hivatásos őstörténészekhez összehasonlító jogászok is csatlakoztak és részben új anyagot, részben új nézőpontokat hoztak. Morgan egyes részlethipotézisei ezáltal meginogtak vagy éppen megdőltek. De jelentős fő nézőpontjait az újonnan gyűjtött anyag alapján sehol sem lehetett más nézőpontokkal kiszorítani. Az a rend, amelyet az őstörténetben teremtett, fő vonásaiban ma is érvényes. Sőt elmondhatjuk, hogy

mindinkább általános elismerésre talál, ugyanabban a mértékben, amelyben szerzőségét e nagy haladásban eltitkolják.*

London, 1891 június 16.

Zur vierten Auflage 1891

A megjelenés helye: F. Engels: „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats", IV. kiad., Stuttgart 1891

Eredeti nyelve: német

Aláírás: Friedrich Engels

* 1888 szeptemberében, New Yorkból visszautaztomban, találkoztam Rochester választókerület egy volt kongresszusi képviselőjével, aki ismerte Lewis Morgant. Sajnos nem sokat tudott róla mesélni. Morgan mint magánember élt Rochesterben és csak tanulmányaival foglalkozott. Fivére ezredes volt és Washingtonban a hadügyminisztériumban teljesített szolgálatot; ennek a fivérnek közvetítésével sikerült felkeltenie a kormány érdeklődését kutatásai iránt és több művét közköltségen kiadatni; az illető, aki ezt elbeszélte, a kongresszusi képviselősége idején maga is többször közbenjárt ennek érdekében. – *Engels jegyzete.*

II

Feljegyzések és dokumentumok

I

G. A. Lopatyinnak M. N.-hez* írt leveléből[517]

London, [1883] szeptember 20.

Okvetlenül be kell számolnom Önnek Engelsszel való első találkozásom eredményéről, abban a feltevésben, hogy egyik-másik nézete megnyeri majd tetszését.

Sokat beszélgettünk az orosz ügyekről, politikai és társadalmi újjászületésünk valószínű menetéről. Nézeteink, amint ez várható is volt, teljesen azonosaknak bizonyultak; minduntalan végigmondtuk egymás gondolatait és mondatait. Véleménye szerint (akárcsak Marx szerint, meg szerintem is) egy *forradalmi* pártnak vagy *akció*pártnak Oroszországban az adott helyzetben nem az a feladata, hogy az új szocialista eszményt propagálja, s még csak az sem, hogy ezt a korántsem kidolgozott eszményt egy elvbarátainkból alakított ideiglenes kormány segítségével próbálja valóra váltani, hanem az, hogy minden erejéből igyekezzék 1. vagy az uralkodót** rákényszeríteni egy Zemszkij Szobor*** összehívására, 2. vagy az uralkodó megfélemlítésével stb. olyan hatalmas zavargásokat előidézni, amelyek valamilyen módon elvezetnének ennek a rendi országgyűlésnek vagy valami ehhez hasonlónak az összehívásához. Bizonyosra veszi, akárcsak jómagam, hogy az ilyen országgyűlés *elkerülhetetlenül* radikálisan átalakítaná nemcsak a politikai viszonyokat, hanem a társadalmi viszonyokat is. Bizonyosra veszi, hogy a választási időszak óriási jelentőségre tenne szert, mert hasonlíthatatlanul nagyobb sikert biztosítana a propagandának, mint bármilyen könyvecske vagy szóbeli felvilágosítás. Szerinte lehetetlen egy tisztán liberális alkotmány, mélyreható gazdasági átalakítások nélkül, s ezért nem is tart ettől a veszélytől. Bizonyosra veszi, hogy a nép *tényleges* életfeltételeiben elegendő anyag gyülemlett fel a társadalomnak új elvek szerinti átalakításához. Persze nem gondol arra, hogy azonnal valóra válhat a kommunizmus vagy bármi ehhez hasonló, hanem csupán az, ami a nép életében és lelkében már megérett. Bizonyosra veszi, hogy a népnek sikerül megtalálni igényei és törekvései stb. ékesszóló képviselőit. Bizonyosra veszi, hogy ezt az átalakítást, vagyis forradalmat, ha egyszer megindult, nem állíthatja meg többé semmiféle erő. Éppen ezért csak egy a fontos: hogy legyűrjük a tespedés erejét, hogy egy pillanatra kimozdítsuk a népet és a társadalmat a renyheség és tunyaság állapotából és

* M. N. Osanyina. – *Szerk.*

** III. Sándor. – *Szerk.*

*** – rendi országgyűlés – *Szerk.*

olyan rendbontást idézzünk elő, amely rákényszerítené a kormányt és a népet arra, hogy hozzálásson a belső átalakításhoz, amely felkorbácsolná a nép nyugalmas tengerét és az egész nép figyelmét, az egész nép *lelkesedését* a társadalom teljes átalakításának szolgálatába állítaná. S ez önmagától meghozza eredményeit, mégpedig éppen azokat az eredményeket, amelyek az adott korban lehetségesek, kívánatosak és elérhetők.

Mindez pokolian rövid, de részletesebben most nem írhatok. Ráadásul talán mindez nem is nagyon tetszenék Önnek, ezért sietek most szószerint idézni más olyan véleményeit, amelyek igen hízelgőek az orosz forradalmi pártra nézve. Íme:

„Most minden attól függ, hogy a legközelebbi jövőben mi történik majd Pétervárott, amely magára vonja egész Európa minden gondolkodó, jó szemű és éles eszű emberének figyelmét."

„Oroszország a mai kor Franciaországa. Jogosan és kiérdemelten megilleti az *új* társadalmi átalakítás forradalmi kezdeményezése."

„... A cárizmus bukása, amellyel összeomlik Európában a monarchizmus utolsó mentsvára, vége szakad Oroszország »agresszivitásának«, Lengyelország Oroszországgal szemben táplált gyűlöletének és sok egyébnek, teljesen új hatalmi konstellációhoz vezet, darabokra zúzza szét Ausztriát és minden országban hatalmas lökést ad a belső átalakulásnak."

„... Németország aligha szánná rá magát arra, hogy az oroszországi zavargásokat kihasználva csapatokat küldjön Oroszországba a cárizmus támogatására. S ha ezt mégis megtenné, annál jobb. Ez mostani kormányzatának bukását és egy új éra kezdetét jelentené. A balti tartományoknak Németországhoz való csatolása értelmetlen és megvalósíthatatlan. Az ilyen átellenes (?) vagy szomszédos keskeny partsávok és terület-foszlányok meghódítása és az ebből adódó formátlan államalakzat csak a XVI. és XVII. században volt lehetséges, de nem most. Emellett senki előtt sem titok, hogy a németek ott elenyésző reakciós kisebbséget alkotnak." (Ezt a pontot J. P. számára fűzöm hozzá, ebben a kérdésben vallott ultrahazafias nézeteire való tekintettel.)

„Akárcsak magamnak, Marxnak is az a véleménye, hogy a bizottságnak III. Sándorhoz intézett levele[518] politikus modorát és nyugodt hangnemét tekintve igazán nagyszerű. Azt bizonyítja, hogy a forradalmárok soraiban akadnak olyan emberek, akik állami méretekben tudnak gondolkodni."

Remélem, hogy Ön mindezt elég hízelgőnek és kellemesnek találja, s hálás lesz nekem ezekért a sorokért. Emlékszik még arra a kijelentésemre, hogy maga Marx sohasem volt marxista? Engels elbeszélte, hogy Brousse, Malon és társaik ellen vívott harca során Marx egyszer nevetve azt mondta: „Csak annyit mondhatok, hogy én *nem vagyok marxista!*"[519]

Из письма Г.А. Лопатина к М.Н.

A megjelenés helye: „Основы теоретического социализма и их приложение к России", Genf 1893

Eredeti nyelve: orosz

2

Az 1849 májusi felkelés[520]

Az 1849 májusi felkelést, mely magával ragadta a Rajna tartományokat és Dél-Németországot, az robbantotta ki, hogy a kisállamok kormányai többségükben nem voltak hajlandók a frankfurti nemzetgyűlés által megszavazott alkotmányt elfogadni. Ez a nemzetgyűlés sohasem rendelkezett anyagi erővel, és ami ennél is rosszabb, nem tette meg azokat a szükséges intézkedéseket sem, melyek ennek birtokába juttatták volna; amikor papiroson már létrehozta alkotmányát, morális hatalmának utolsó maradványait is elvesztette. Ez az alkotmány, meglehetősen romantikus jellege ellenére, mégiscsak az egyetlen zászló volt, mely köré újabb mozgalmi próbálkozás esetén gyülekezni lehetett, bár a győzelem után nem akarták életbe léptetni.

A felkelés május 3-án kezdődött Drezdában; néhány nap múlva átterjedt a bajor Pfalz és a badeni nagyhercegség területére. A nagyherceg* sietve kereket oldott, mihelyt azt látta, hogy a csapatok a néppel barátkoznak.

A porosz kormány, amely 1848 novemberében elfojtotta a forradalmi mozgalmat, lefegyverezte Berlint és ostromállapotot hirdetett Poroszországban, valamennyi többi állam kormányának pártfogójaként lépett fel. Azonnal csapatokat küldött Drezdába, melyek négynapos küzdelem után megtörték a felkelők hősies ellenállását.

De a Pfalz és a badeni hercegség legyűréséhez hadseregre volt szükség; ennek létrehozása végett Poroszországnak be kellett hívnia a Landwehrt. Iserlohnban (Vesztfália) és Elberfeldben (Rajna-Poroszország) az emberek nem voltak hajlandók kötélnek állni. Erre csapatokat küldtek oda. A városok eltorlaszolták magukat és a csapatokat visszaszorították. Iserlohnt kétnapos küzdelem után vették be. Mivel Elberfeldben nem volt mód az ellenállásra, a felkelők, számszerűen körülbelül ezren, elhatározták: a körülöttük levő csapatok gyűrűjén át törnek utat, hogy eljussanak délre, ahol teljes volt a zendülés. Szétverték őket, parancsnokukat, Mirbachot foglyul ejtették; igen sok felkelő azonban a helybeli lakosok segítségével mégis el tudott jutni délre. Engels Mirbach hadsegéde volt; de az tervének végrehajtása előtt egy megbízatással elküldte Engelst Kölnbe, mely a porosz hadsereg kezében volt. A valóságban Mirbach nem akarta, hogy egy ismert kommunista tartozzék hadtestéhez, hogy ne rémítse meg a burzsoákat azokban az országokban, melyeken át kívánt jutni.

Időközben Dél-Németországban általánossá vált a felkelés; de a forradalmárok,

---

* Lipót. – *Szerk.*

akárcsak 1871-ben Párizsban, elkövették azt a végzetes hibát, hogy nem támadtak. A környező kisállamok hadseregei demoralizált állapotban voltak és csak ürügyet kerestek arra, hogy csatlakozzanak a felkeléshez: ekkor még eltökélt szándékuk volt, hogy nem harcolnak a nép ellen. A felkelők ezekben az államokban fellázíthatták és magukkal sodorhatták volna a népet, ha kijelentik, hogy a porosz és osztrák csapatok által körülzárt frankfurti nemzetgyűlés felszabadítására indulnak. Engels és Marx a „Neue Rheinische Zeitung" betiltása után Mannheimbe mentek és azt javasolták a mozgalom vezetőinek, hogy vonuljanak Frankfurtba. De senki sem akart rájuk hallgatni. Ürügyként arra hivatkoztak, hogy a csapatok a régi tisztek szökése miatt szervezetlenek, hogy hiány van lőszerben stb.

Mialatt a felkelők lábhoz tett fegyverrel vesztegeltek, a poroszok egyesültek a bajorokkal, és a kisállamok azon csapataival megerősödve, melyeket a felkelők több merészséggel megnyerhettek volna, erőltetett menetben a lázadó országok ellen vonultak. A 36 000 főnyi reakciós hadsereg egy hét leforgása alatt kikergette a Pfalzból azt a 8–9000 felkelőt, akik megszállva tartották; meg kell mondani, hogy az ország két erődje a reakció kezén maradt. A forradalmi hadsereg most már csak a körülbelül 10 000 sorkatonából és 12 000 szabadcsapatosból álló badeni csapatokra szorítkozott. Négy általános ütközetre került sor; a reakciós csapatok csak számbeli fölényük és a württembergi határ megsértése miatt diadalmaskodhattak, ami a döntő pillanatban módot adott nekik a forradalmi hadsereg megkerülésére. Hatheti nyílt mezőn vívott küzdelem után a felkelő hadsereg maradványai kénytelenek voltak Svájcba menekülni.

Ez utóbbi hadjárat folyamán Engels Willich ezredes, egy kommunista szabadcsapatos hadtest parancsnokának hadsegéde volt. Részt vett három ütközetben és az utolsó döntő csatában a Murg mellett. Willich ezredes az Egyesült Államokba menekült; halálakor tábornoki rangot viselt, melyet a polgárháborúban kapott.

Néhány ezer szervezetlen, tüzérséggel úgyszólván nem rendelkező felkelőnek az oly tudományosan fegyelmezett porosz hadsereggel szemben nyílt mezőn tanúsított állhatatos ellenállása rávilágít arra, hogy Rajnán túli szocialista barátaink mire lesznek majd képesek azon a napon, amikor megkondul a forradalom vészharangja Európában.

Insurrection de mai 1849
A megírás ideje: 1885 november közepe
A megjelenés helye: „Le Socialiste",
1885 szeptember 21. (13.) sz.
Eredeti nyelve: francia
Aláírás nélkül

3

Jogász-szocializmus[521]

A középkor világnézete lényegében teologikus volt. Az európai világ egységét, amely befelé valójában nem létezett, kifelé, az általános ellenséggel, a szaracénokkal szemben jelképezte a kereszténység. A nyugat-európai világ, vagyis egy csoport egymással állandó kölcsönhatásban fejlődő nép egységét a katolicizmus fogta össze. Ez a teológiai összefogás nem csupán eszmei volt. A valóságban is fennállt, és nemcsak a pápában mint monarchikus középpontjában testesült meg, hanem mindenekelőtt a feudálisan és hierarchikusan megszervezett egyházban, mely minden országban a földterület körülbelül egyharmadának birtokosaként a feudális szervezeten belül roppant hatalmi pozícióval rendelkezett. Az egyház és feudális földbirtoka volt a reális kötelék a különböző országok között, az egyház feudális szervezete adta meg a világi-feudális államrendnek a vallási megszentelést. Emellett a papság volt az egyetlen művelt osztály. Tehát magától értetődött, hogy az egyház dogmája volt mindenfajta gondolkodás kiindulópontja és alapzata. Jogtudomány, természettudomány, filozófia – mindent aszerint ítéltek meg, hogy tartalma összhangban áll-e az egyház tanításaival vagy sem.

A feudalizmus méhében azonban kifejlődött a polgárság hatalma. Új osztály lépett fel a nagy földbirtokosokkal szemben. A városi polgárok mindenekelőtt és kizárólagosan árutermelők és árukereskedők voltak, míg a feudális termelési mód lényegében azon alapult, hogy egy zárt körön belül előállított termékeket egyrészt a termelők, másrészt a sarcot kivető hűbérurak fogyasztották el. A katolikus világszemlélet, amelyet a feudalizmus képére formáltak, többé nem felelhetett meg ennek az új osztálynak, sem ezen osztály termelési és cserefeltételeinek. Mindazonáltal még hosszabb ideig ez is a mindenható teológia kötelékei között vergődött. Az összes reformációk és az ezekkel kapcsolatos vallásos cégér alatt a XIII. századtól a XVII. századig vívott harcok elméleti oldalukat tekintve nem egyebek, mint a polgárság, a városi plebejusok és a kettőjükhöz csatlakozva lázadóvá vált parasztság ismételt próbálkozásai oly célból, hogy a régi, teologikus világszemléletet a megváltozott gazdasági feltételekhez és az új osztály élethelyzetéhez idomítsák. De ez nem ment. A vallás zászlaja utoljára a XVII. században lobogott Angliában, s alig ötven évvel utóbb Franciaországban már kendőzetlenül fellépett az új világszemlélet, mely hivatott volt a burzsoázia klasszikus világszemléletévé válni: *a jogászi világszemlélet.*

Ez a teologikus világnézet elvilágiasítása volt. A dogma, az isteni jog helyébe az

emberi jog lépett, az egyház helyébe az állam. A gazdasági és társadalmi viszonyokat, amelyeket régebben az egyház és a dogma által létrehozott viszonyoknak képzeltek el, mert az egyház szentesítette őket, most a jogban gyökerező és az állam által létrehozott viszonyoknak képzelték el. Mivel a társadalmi szintű és teljesen kialakult árucsere, nevezetesen az előleg- és hitelnyújtás révén, bonyolult kölcsönös szerződéses viszonyokat hoz létre és ezzel általános érvényű szabályokat követel meg, amelyeket csak a közösség állapíthat meg – államilag megállapított jognormákat –, ezért azt képzelték, hogy ezek a jognormák nem a gazdasági tényekből fakadnak, hanem abból, hogy az állam formálisan megállapította őket. S mivel a konkurrencia, a szabad árutermelők alapvető érintkezési formája a legnagyobb egyenlősítő, ezért a törvény előtti egyenlőség lett a burzsoázia fő csatakiáltása. Az a tény, hogy ezen új feltörekvő osztály harca a hűbérurak és az őket akkoriban védelmező abszolút monarchia ellen, mint minden osztályharc, szükségképpen politikai harc, az állam birtoklásáért folytatott harc volt, s azt *jogi követelményekért* kellett folytatni, még hozzájárult a jogászi világszemlélet megszilárdításához.

A burzsoázia azonban létrehozta a maga negatív alteregóját, a proletariátust és vele együtt egy új osztályharcot, amely már előbb kirobbant, mintsem a burzsoázia teljesen meghódította a politikai hatalmat. Mint ahogy annak idején a burzsoázia a nemesség elleni harcban még egy ideig hagyományként magával hurcolta a teológiai világszemléletet, úgy a proletariátus is kezdetben átvette ellenfelétől a jogászi szemléletmódot és ebben keresett fegyvereket a burzsoázia ellen. Az első proletár pártalakulatok, akárcsak elméleti képviselői, teljességgel a jurisztikus „jogtalajon" maradtak, csupán egy másik jogtalajt konstruáltak össze maguknak a burzsoáziáé helyett. Egyrészt az egyenlőségre vonatkozó követelést odáig terjesztették, hogy a jogi egyenlőség kiegészítendő a társadalmival; másrészt Adam Smith azon mondataiból, amelyek szerint a munka minden gazdagság forrása, a munka termékén azonban a munkásnak meg kell osztoznia a földbirtokossal és a tőkéssel, azt a következtetést vonták le, hogy ez az elosztás igazságtalan és vagy el kell törölni, vagy legalábbis módosítani kell a munkás javára. Ám az az érzés, hogy e kérdés meghagyása a pusztán jurisztikus „jogtalajon" egyáltalán nem teszi lehetővé azon visszásságok kiküszöbölését, melyeket a polgári tőkés és nevezetesen a modern nagyipari termelési mód létrehozott, már a korábbi szocialisták legjelentősebb fejeit – Saint-Simont, Fourier-t és Owent – arra indította, hogy egészen elhagyják a jogi-politikai területet és minden politikai harcot meddőnek nyilvánítsanak.

Mindkét felfogás egyaránt elégtelen volt ahhoz, hogy megfelelően kifejezze és teljesen összefoglalja a munkásosztálynak a gazdasági helyzet által teremtett emancipációs törekvéseit. Az egyenlőség követelése csakúgy, mint a teljes munkahozadéké, megoldhatatlan ellentmondásokba torkollott, mihelyt jogilag részleteikben meg akarták őket fogalmazni, és a dolog magvát, a termelési mód átalakítását, többé-kevésbé érintetlenül hagyták. Azzal, hogy a nagy utopisták elutasították a politikai harcot, egyszersmind elutasították az osztályharcot is, tehát a tevékenység egyetlen lehetséges módját azon osztály számára, melynek érdekében felléptek. Mindkét nézet elvonatkoztatott attól a történelmi háttértől, amelynek létezését köszönhette; mindkettő

az érzésre apellált, az egyik a jogérzékre, a másik az emberiesség érzésére. Mindkettő jámbor óhajok köntösébe bujtatta követeléseit, melyekről nem lehetett megmondani, miért éppen most kell őket valóra váltani, és miért nem ezer évvel előbb vagy később.

A munkásosztály, melyet a feudális termelési módnak tőkés termelési móddá való átváltoztatása révén kivetkőztettek termelési eszközökre való mindenféle tulajdonából, és melyet a tőkés termelési mód mechanizmusa a tulajdonnélküliség ezen örökölött állapotában állandóan újralétrehoz, nem tudja kimerítően kifejezésre juttatni élethelyzetét a burzsoázia jogászi illúziójában. Ezt az élethelyzetét teljes egészében maga is csak akkor ismerheti fel, ha a dolgokat jogászi színezetű szemüveg nélkül, a maguk valóságában veszi szemügyre. Ehhez pedig hozzásegítette Marx a materialista történetfelfogásával, annak kimutatásával, hogy az emberek minden jogi, politikai, filozófiai, vallási stb. képzete végső soron gazdasági életfeltételeikből, a termelésüknek és a termékeik kicserélésének módjából vezetődik le. Ezzel adva volt a proletariátus élet- és harci helyzetének megfelelő világszemlélet; a munkások tulajdonnélküliségének csakis a fejük illúziónélkülisége felelhetett meg. És ez a proletár világszemlélet most bejárja a világot.

Érthető, hogy a két világszemlélet között tovább folyik a harc; nemcsak a proletariátus és a burzsoázia, hanem a szabadon gondolkodó és a még a régi hagyomány uralma alatt álló munkások között is. A régi felfogást itt többnyire közönséges politikusok védik a közkeletű érvekkel. Vannak azonban úgynevezett tudományos jogászok is, akik a jogászkodásból külön hivatást csinálnak.*

Ezek az urak eddig túlságosan előkelőnek tartották magukat ahhoz, hogy belebocsátkozzanak a munkásmozgalom elméleti részébe. Nagyon hálásaknak kell tehát lennünk, hogy végre-valahára egy igazi jogászprofesszor, Dr. Anton Menger úr, leereszkedik odáig, hogy a szocializmus történetét „jogfilozófiai" álláspontról „dogmatikailag közelebbről megvilágítsa".***

Való igaz, a szocialisták eddig tévúton jártak. Éppen azt hanyagolták el, ami a legfontosabb. „Csak ha a szocialista eszméket kihámozták a végeérhetetlen *népgazdasági* és emberbaráti fejtegetésekből . . . és józan jogi fogalmakká változtatták" (III. old.), csak ha az egész „nemzetgazdasági sallangot" (37. old.) kiküszöbölték, akkor

---

* V. ö. erről *Fr. Engels* cikkét *„Ludwig Feuerbach"*-ról a „Neue Zeit"-ben, IV., 206. old.** „A hivatásos politikusoknál, az államjog teoretikusainál és a magánjogászoknál [. . .] még inkább veszendőbe megy a gazdasági tényekkel való összefüggés. Mivel a gazdasági tényeknek minden egyes esetben jogi indítékok formáját kell ölteniök, hogy törvényi formában lehessen őket szentesíteni, és mivel ennek során magától értetődőleg tekintettel kell lenni a már érvényben levő egész jogrendszerre is, azért úgy vélik, hogy a jogi forma minden és a gazdasági tartalom semmi. Az államjogot és a magánjogot úgy kezelik, mint önálló területeket, amelyeknek megvan a maguk független történelmi fejlődése, és amelyeket minden belső ellentmondás következetes kiirtásával önmagukban lehet és kell rendszeresen tárgyalni." – *A „Neue Zeit" jegyzete.*

** *V. ö. 289. old. – Szerk.*

*** Dr. Anton Menger: „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung", Stuttgart, Cotta, 1886, X + 171 oldal. – *A „Neue Zeit" jegyzete.*

lehet a „szocializmus jogi feldolgozásának . . . a korunk legfontosabb jogfilozófiai feladatának" [III. old.] nekilátni.

Nos, a „szocialista eszmékben" éppen népgazdasági viszonyokról van szó, mindenekelőtt a bérmunka és tőke közötti viszonyról, s itt, úgy tűnik, a népgazdasági fejtegetések valamivel többet jelentenek puszta lehántandó „sallangoknál". Amellett a gazdaságtan úgynevezett tudomány, és ráadásul még egy kissé tudományosabb is, mint a jogfilozófia, mert tényekkel foglalkozik, nem pedig puszta képzetekkel, mint az utóbbi. Ám ez a szakmabeli jogásznak teljesen közömbös. A gazdasági vizsgálódások az ő szemében ugyanazon a fokon állnak, mint az emberbaráti szavalatok. Fiat justitia, pereat mundus.*

Továbbá Marxnál a „nemzetgazdasági sallangok" – és éppen ezek fekszik meg leginkább a mi jogászunk gyomrát – nem pusztán gazdasági vizsgálódások. Lényegileg történelmi vizsgálatok ezek. Kimutatják a társadalmi fejlődés menetét, a középkor feudális termelési módjától kezdve a mai fejlett tőkés termelési módig, kimutatják régebbi osztályok és osztályharcok letűnését és új osztályok kialakulását új érdekellentétekkel, melyek többek között új jogi követelményekben is megnyilvánulnak. Úgy látszik, erről a mi jogászunknak is dereng valami halvány sejtelme, mert a 37. oldalon felfedezi, hogy a mai „jogfilozófia . . . lényegében nem egyéb, mint a történelmileg ránk származott jogállapot képmása", melyet *„a polgári jogfilozófiaként* jellemezhetnénk", s mely mellé „a szocializmusban felsorakozott a *vagyontalan néposztályok jogfilozófiája*". De ha ez így van, mi ennek az oka? Honnan jönnek hát a „polgárok" és a „vagyontalan néposztályok", melyek mindegyikének külön, saját osztályhelyzetének megfelelő jogfilozófiája van? A jogból vagy a gazdasági fejlődésből? És Marx mást mond-e, mint hogy az egyes nagy társadalmi osztályok jogi szemléletei mindenkori osztályhelyzetükhöz igazodnak? Hogy kerül Menger a marxisták közé?

No de ez csak elszólás, csak az új elmélet hatalmának önkéntelen elismerése, mely kicsúszott a szigorú jogász száján, s melyet ennélfogva éppen csak regisztrálunk. Ellenkezőleg, ott, ahol jogászunk a saját jogtalaján áll, megveti a gazdaságtörténetet. Kedvenc példája a hanyatló római birodalom.

„Sohasem voltak a termelési eszközök annyira centralizálva", meséli, „mint abban az időben, amikor az afrikai tartomány fele hat személy tulajdonában volt . . . sohasem voltak nagyobbak a dolgozó osztályok szenvedései, mint abban az időben, amikor majdnem minden termelőmunkás rabszolga volt. Akkoriban sem maradt el – nevezetesen az egyházatyák részéről – a fennálló társadalmi állapot heves bírálata, s ez a jelenkor legjobb szocialista írásaival mérkőzhetik, ám a nyugatrómai birodalom bukását mégsem a szocializmus, hanem – a középkori jogrend követte." (108. old.) És miért történt ez? Mert a „nemzet előtt nem lebegett a jövendő állapot minden szertelenségtől mentes világos képe".

Menger úr úgy véli, hogy a hanyatló római birodalom idején megvoltak a modern

* – Legyen igazság, s vesszen a világ. – *Szerk.*

szocializmus *gazdasági* előfeltételei, csupán annak jogi megfogalmazása hiányzott! Emiatt következett a szocializmus helyett a feudalizmus; és a materialista történetfelfogás ad absurdum van vive.

Amit a hanyatló római birodalom jogászai oly szépen rendszerbe foglaltak, az nem a *feudális*, hanem a római jog volt, egy árutermelői társadalom joga. Mivel Menger úr előfeltevése szerint a jogi képzet a történelem hajtóereje, így itt a római jogászokkal szemben azt a szörnyű követelést támasztja, hogy a fennálló római társadalom jogrendszere helyett annak egyenes ellenkezőjét, tudniillik egy fantasztikus társadalmi állapot „minden szertelenségtől mentes világos képét" kellett volna megadniok. Ez tehát a *római* jogra alkalmazott Menger-féle jogfilozófia! Egyenesen döbbenetes azonban Mengernek az az állítása, hogy a gazdasági feltételek még sohasem kedveztek annyira a szocializmusnak, mint a római császárkorban. A szocialisták, akiket Menger meg akar cáfolni, a szocializmus sikerének zálogát magának a termelésnek a fejlődésében látják: egyfelől az ipari és a mezőgazdasági gépi nagyüzem fejlődése folytán a termelés mindinkább társadalmivá válik, a munka termelékenysége pedig roppantul megnövekszik; ez sürgetően megköveteli az osztálykülönbségek megszüntetését és a magánüzemekben folyó árutermelés átvezetését a közvetlenül a társadalom részére és a társadalom által folytatott termelésbe. Másfelől a modern termelési mód létrehozza azt az osztályt, melynek egyre fokozódó mértékben hatalmában és érdekében áll, hogy ezt a fejlődést ténylegesen végbevigye, – a szabad, dolgozó proletariátust.

Most vessük ezzel össze a császári Róma állapotait, ahol nagybani gépi termelésről sem az iparban, sem a mezőgazdaságban szó sem volt. A föld*birtok* koncentrációját megtaláljuk ugyan, de jogásznak kell lenni ahhoz, hogy ezt egyértelműnek tartsuk a nagyüzemekben társadalmilag végzett munka fejlődésével. Ha a földbirtok három példáját tárjuk Menger úr elé: egy ír landlordot, akinek 50 000 acre van a birtokában, melyet 5000 bérlő művel meg átlagosan 10 acre-es kisüzemekben, egy skót landlordot, aki 50 000 acre-t vadászterületté változtatott, és egy 10 000 acre-es amerikai óriásfarmot, amelyen nagyipari módszerrel búzát termesztenek, ő azt fogja állítani, hogy az első két esetben a termelési eszközök koncentrációja ötször annyira előrehaladott, mint az utóbbiban.

A császárkori római mezőgazdaság fejlődése egyfelől a legelőgazdálkodás roppant területekre való kiterjeszkedéséhez és az ország elnéptelenedéséhez vezetett, másfelől a birtokoknak kis bérleményekké való szétszabdalásához, melyeket telepeseknek adtak ki, vagyis törpegazdaságai lettek a függő kisparasztoknak, a későbbi jobbágyok előfutárainak; oly termelési módhoz vezettek tehát, amely a középkor termelési módját csírájában *már magában hordta*. És, igen tisztelt Menger úr, többek között már csak ezért is következett a római világra „a középkori jogrend". Egyes provinciákban időnként akadtak ugyan mezőgazdasági nagyüzemek is, de ezekben nem gépi termelést folytattak szabad munkásokkal, hanem *ültetvénygazdálkodás* folyt *rabszolgákkal*, a legkülönbözőbb nemzetiségű barbárokkal, akik gyakran meg sem értették egymást. Ezekkel szemben álltak a szabad proletárok, de nem *dolgozó*, hanem *lumpen*proletárok. A társadalom ma egyre fokozódó mértékben a proletárok munkáján nyugszik, akik annak fennállása szempontjából egyre nélkülözhetetlenebbek; a római lumpen-

proletárok élősdiek voltak, nemcsak hasznot nem hajtottak, hanem egyenesen kárára voltak a társadalomnak, és ezért nem is volt átütő erejük.

Menger úr azonban úgy látja, hogy a termelési mód és a nép még sohasem volt olyan érett a szocializmusra, mint a császárkorban! Látjuk, milyen előnnyel jár, ha az ember lehetőleg távol tartja magát a gazdasági „sallangoktól".

Az egyházatyákat ajándékozzuk neki, mivel elhallgatja, hogy „a fennálló társadalmi állapot bírálata" náluk miben „mérkőzhetik a jelenkor legjobb szocialista írásaival". Az egyházatyáknak nem egy érdekes közlést köszönhetünk a hanyatló római társadalomról, annak *bírálatába* azonban rendszerint nem bocsátkoztak, beérték azzal, hogy egyszerűen *lehordták*, méghozzá olyan ádázul, hogy az ő kifejezéseikhez képest a modern szocialisták legbőszebb nyelvezete, de még az anarchisták tajtékzása is szelídnek tűnik. Talán ebben látja Menger úr a „fölényüket"?

A történelmi tényeknek ugyanezzel az imént látott megvetésével Menger úr azt mondja a 2. oldalon, hogy a kiváltságos osztályok *a társadalomnak nyújtott személyes ellenszolgáltatás nélkül* jutnak jövedelmükhöz. Hogy az uralkodó osztályoknak fejlődésük felszálló ágán nagyon is meghatározott társadalmi funkciókat kell teljesíteniök és éppen emiatt válnak uralkodó osztályokká, az tehát teljesen ismeretlen előtte. Míg a szocialisták ezen osztályok időleges történelmi jogosultságát elismerik, Menger itt lopásnak nyilvánítja, hogy a többlétterméket elsajátítják. Így aztán csak csodálkozhat rajta a 122–123. oldalon, hogy ezen osztályoknak napról napra kevesebb *hatalmuk* van arra, hogy e jövedelemre való jogukat megvédjék. Hogy ez a hatalom társadalmi funkciók gyakorlásában áll és a további fejlődés során e funkciók letűnésével elvész, e nagy gondolkodó számára tisztára rejtély.

Elég. A professzor úr most arra adja a fejét, hogy jogfilozófiai szempontból tárgyalja a szocializmust, vagyis hogy azt visszavezesse néhány rövid jogi formulára, szocialista „alapjogokra", az emberi jogoknak a XIX. század részére készülő új kiadására. Az ilyen alapjogok ugyan csak „csekély gyakorlati hatékonyságúak", de „*vezérszavak*" gyanánt „a tudományos területen mégsem haszontalanok". (5–6. old.)

Tehát már annyira lecsúsztunk, hogy csupán *vezérszavakkal* van dolgunk. Először kiküszöböljük a hatalmas mozgalom történelmi összefüggését és tartalmát, hogy egy puszta „jogfilozófiának" helyet csináljunk, és azután ez a jogfilozófia is vezérszavakra redukálódik, amelyek gyakorlatilag bevallottan egy fityinget sem érnek! Hát ez valóban megérte a fáradságot.

A professzor úr mármost felfedezi, hogy az *egész szocializmus* jogilag *három* ilyen vezérszóra vezethető vissza, három alapjogra. Ezek:

1. a teljes munkahozadék joga,
2. a létezés joga,
3. a munka joga.

A munka joga csupán időleges követelés, „az első gyámoltalan formula, amelyben összegeződtek a proletariátus forradalmi igényei" (Marx[522]), ezért hát nem tartozik ide. Ezzel szemben feledésbe merült az *egyenlőség* követelése, amely pedig Babeuftől Cabet-ig és Proudhonig az egész francia forradalmi szocializmuson uralkodott, és amelyet Menger úr bizonyára bajosan tud majd jogilag megfogalmazni, annak elle-

nére vagy talán éppen azért, mert ez minden említett közül a leginkább jogi jellegű. Tehát csak a sovány 1. és 2. tétel marad meg kvintesszenciának, ezek pedig ráadásul ellent is mondanak egymásnak, amit Menger a 27. oldalon végre felfedez; ami azonban korántsem akadálya annak, hogy minden szocialista rendszernek ezen belül kell mozognia (6. old.). Az viszont kézenfekvő, hogy a legkülönbözőbb országok és fejlődési fokok legkülönbözőbb szocialista tanainak belekényszerítése e két „vezérszóba" szükségképp meghamisítja az egész ábrázolást. Mindegyik egyes tan sajátságosságát – éppen azt, amiben történelmi jelentősége rejlik – itt nemcsak mint mellékeset félredobja hanem – mivelhogy eltér a vezérszótól és ellentmond neki – mint egyszerűen hamisat kereken elveti.

Ebben az írásban csak az 1. számot, a teljes munkahozadék jogát tárgyalom.

A munkás joga a teljes munkahozadékra, vagyis mindegyik egyes munkás joga az *ő* saját külön munkahozadékára ebben a határozottságban csupán Proudhon tanítása. Teljesen különbözik ettől az a követelés, hogy a termelési eszközök és a termékek a dolgozó összességé legyenek. Ez kommunista követelés, és mint Menger a 48. oldalon felfedezi, *túlmegy* az 1. számú követelésen, ami őt nem csekély mértékben zavarba ejti. Ezért aztán hol a kommunistákat kell a 2. szám alá besorolnia, hol pedig az 1. számú alapjogot kell addig nyújtania és forgatnia, míg ez alá sorolhatja őket. Ez történik a 7. oldalon. Itt előfeltételezi, hogy az árutermelés, miután eltörölték, mégis fennmarad. Menger úr egészen természetesnek találja, hogy egy szocialista társadalomban is termelnek *csereértéket*, tehát árukat eladásra, és hogy a *munka árai* fennmaradnak, hogy tehát a munkaerőt továbbra is mint árut eladják. Az egyetlen kérdés, mely számára ezzel kapcsolatosan felmerül, az az, hogy a munka történelmileg hagyományos árai bizonyos felárral megmaradnak-e a szocialista társadalomban, avagy „a munkaárak teljesen új meghatározása" következik-e be. Ez utóbbi, nézete szerint, még inkább megrázkódtatná a társadalmat, mint maga a szocialista társadalmi rend bevezetése! Ez a fogalomzavar érthető, minthogy tudósunk a 94. oldalon *szocialista érték-elméletről* beszél, tehát ismert mintára azt képzeli, hogy a marxi érték-elmélet lesz a jövendő társadalom elosztási mércéje. Sőt, az 56. oldalon arról mesél, hogy a teljes munkahozadék korántsem valami meghatározott dolog, mivel legalább *három* különböző mérce szerint lehet kiszámítani, míg végül a 161–162. oldalon megtudjuk, hogy ez a „természetes elosztási elv", mely csupán egy köztulajdonnal, de különhasználattal berendezett társadalomban lehetséges, tehát egy olyan társadalomban, amelyet ma egyetlenegy szocialista sem tűz ki végcélnak! Pompás alapjog! És pompás jogfilozófusa a munkásosztálynak!

Így Menger ugyancsak megkönnyítette magának a szocializmus történetének „kritikai" tárgyalását. Három szót mondok tinéktek, tartalommal súlyosat, nem szállnak bárha szájrul szájra,[528] mégis tökéletesen elegendők ahhoz az érettségi vizsgához, mely elé itt a szocialistákat állítják. Tehát gyere Saint-Simon, gyere Proudhon, gyere Marx és ahányan csak vagytok: mire esküsztök, az 1. számra, a 2. számra vagy a 3. számra? Gyertek csak az én Prokrusztész-ágyamba, és ami nem fér bele, azt mint nemzetgazdasági és emberbaráti sallangot lenyesem!

Csak azon fordul meg itt a dolog, hogy kinél található meg először az a három alap-

jog, melyet Menger a szocializmusra ráerőszakol; aki e formulák valamelyikét elsőnek állítja fel, az a nagyember. Hogy ez nem megy nevetséges baklövések nélkül, a tudálékos apparátus ellenére sem, az érthető. Így azt hiszi, hogy a saint-simonistáknál az oisifok a birtokos és a travailleurök a dolgozó osztályokat jelenti (67. old.), éspedig a „Les oisifs et les travailleurs. – Fermages, loyers, intérêts, salaires"[524] (A henyélők és a dolgozók. – Bérlet, bérleti díj, kamat, bér) című saint-simonista írásban, ahol már a *profit* hiánya is jobb belátásra bírhatta volna. Ugyanazon az oldalon Menger maga idéz egy döntő passzust a „Globe"-ból, a saint-simonizmus lapjából, ahol a tudósok és a művészek mellett az industrieleket, vagyis a *gyárosokat* – ellentétben az oisifokkal – az emberiség jótevőiként magasztalják, és ahol csak az oisifoknak, vagyis a *rentier-knak**, tehát a bérletet, bérleti díjat, kamatot szedőknek fizetett sarc eltörlését követelik. A *profit* megintcsak kimarad ebből a felsorolásból. A saint-simonista rendszerben a gyáros kiemelkedő helyet foglal el mint hatalmas és jól fizetett társadalmi cselekvő, és Menger úr jól tenné, ha tüzetesebben tanulmányozná ezt a passzust, mielőtt még annak jogfilozófiai feldolgozását továbbfolytatná.

A 73. oldalon arról értesülünk, hogy Proudhon a „Contradictions économiques"-ban *„ámbár meglehetős homályosan*, a szociális probléma új megoldását ígéri" az árutermelés és a konkurrencia fennmaradása mellett. Ami a professzor úr számára 1886-ban még *meglehetős homályos*, azon Marx már 1847-ben átlátott, kimutatta róla, hogy régi dolog, és megjósolta Proudhonnak azt a csődöt, amelyet 1849-ben megért.[525]

De ebből elég. Hiszen mindaz, amivel eddig foglalkoztunk, Menger úr és közönsége számára is csupán mellékes dolog. Ha csak az 1. számú jog történetét írta volna meg, írása nyomtalanul tovatűnt volna. Ez a történet azonban csak ürügye az írásnak, célja az, hogy *lerántsa Marxot*. És csak mert Marxról szól, azért olvassák. Már régóta nem olyan könnyű Marxot bírálni: amióta rendszerét szélesebb körökben is megértették és a bíráló többé nem spekulálhat a közönség tudatlanságára. Csak egy dolog marad még hátra: hogy Marxot lekicsinyelhessék, teljesítményeit más szocialistáknak tulajdonítják, olyanoknak, akikkel senki emberfia sem törődik, akik letűntek a porondról, akiknek sem politikai, sem tudományos jelentőségük nincs többé. Azt remélik, hogy ilyen módon leszámolhatnak a proletár világszemlélet megalapítójával és magával e világnézettel is. Menger úr vállalkozott erre. Az ember nem hiába professzor. Valamit teljesíteni is akar.

A dolog nagyon egyszerűen megy.

A jelenlegi társadalmi rend a földtulajdonosnak és a tőkésnek „jogot" ad a munkás által létrehozott termék egyik – a legnagyobb – részére. Az 1. számú alapjog azt mondja, hogy ez a jog jogtalan, és hogy a munkást az egész munkahozadék megilleti. Ezzel aztán el is van intézve a szocializmus egész tartalma, amíg csak a 2. számú alapjog fel nem merül. Aki tehát először azt mondta, hogy a föld és más termelési eszközök birtokosainak mai joga a munkahozadék egy részére *jogtalanság*, az a nagyember, a *„tudományos" szocializmus megalapítója*! És ezt megtette *Godwin*, *Hall* és *Thompson*. Menger minden végeérhetetlen népgazdasági sallang elhagyása után jogászi üledék-

* – *járadékosoknak – Szerk.*

ként Marxnál is csak ugyanezt az állítást találja. Következésképpen Marx lemásolta az öreg angolokat, nevezetesen Thompsont, és gondosan elhallgatta forrását. Itt a bizonyíték.

Felhagyunk minden kísérlettel, hogy e csökönyös jogásszal megértessük: *Marx sehol sem követel „jogot a teljes munkahozadékra"*, elméleti írásaiban egyáltalán semmiféle jogi követelést nem támaszt. Még jogászunkban is feldereng erről valami távoli sejtelem, mert Marx szemére veti, hogy „a teljes munkahozadékra való jog alapos kifejtésével" (98. old.) sehol sem szolgál.

Marx elméleti vizsgálódásaiban a jogászi értelemben vett jog, mely mindig csak egy meghatározott társadalom gazdasági feltételeit tükrözi, csupán egészen másodlagos módon jön tekintetbe; ezzel szemben elsősorban foglalkozik azzal a történelmi jogosultsággal, amellyel bizonyos állapotok, elsajátítási módok, társadalmi osztályok meghatározott korszakokban bírnak, s amelyek vizsgálata elsősorban érdekel mindenkit, aki a történelemben összefüggő, bár gyakran kereszteződő fejlődésmenetet lát, nem pedig – mint a XVIII. század – csupán az ostobaság és a brutalitás zűrzavarát. Marx megérti az ókori rabszolgatartók, a középkori hűbérurak stb. történelmi elkerülhetetlenségét, tehát jogosultságát az emberi fejlődés emelőiként egy korlátozott történelmi időszakra; ezzel egyben elismeri a kizsákmányolásnak, a munkatermék mások által történő elsajátításának az időleges történelmi jogosultságát is; egyúttal azonban azt is bebizonyítja, hogy ez a történelmi jogosultság most már nemcsak eltűnt, hanem a kizsákmányolás bármilyen formában való további fennmaradása, ahelyett, hogy előmozdítaná, napról napra jobban gátolja és egyre hevesebb összeütközésekbe bonyolítja a társadalmi fejlődést. Menger kísérlete pedig, amellyel ezeket a korszakalkotó történelmi vizsgálatokat a saját szűk, jogászi Prokrusztész-ágyába akarja belekényszeríteni, csak azt bizonyítja, hogy ő maga teljesen képtelen olyan dolgokat megérteni, amelyek túlvannak a legeslegszűkebb jogi látókörön. 1. számú alapjoga ebben a megfogalmazásban Marx számára abszolúte nem létezik.

De most jön a java!

Menger úr Thompsonnál felfedezte az *értéktöbblet*, surplus value szót. Nincs kétség, Thompson hát az értéktöbblet felfedezője, Marx csak nyomorult plagizáló: „Thompson e nézeteiben azonnal felismerhetjük azt a gondolatmenetet, sőt kifejezésmódot is, amelyet később oly sok szocialistánál, nevezetesen *Marxnál* és *Rodbertusnál* is viszontlátunk." (53. old.)

Ezek szerint tagadhatatlanul Thompson „a tudományos szocializmus legkiemelkedőbb megalapítója". (49. old.) És miben áll ez a tudományos szocializmus? Az a nézet, „hogy a földjáradék és a tőkenyereség-levonások, amelyeket a föld- és tőketulajdonosok a teljes munkahozadékból eszközölnek, korántsem *sajátságos a szocializmusra*, mivel a polgári nemzetgazdaságtan nem egy képviselője, pl. Adam Smith, *ugyanebből a véleményből indul ki*. Thompson és követői *csak annyiból eredetiek*, hogy a földjáradékot és a tőkenyereséget *jogtalan* levonásoknak tekintik, amelyek ellentmondásban állnak a munkás jogával a teljes munkahozadékra. (53., 54. old.)

A tudományos szocializmus tehát nem abban áll, hogy felfedez egy gazdasági tényt, ezt Menger szerint már az előtte járt közgazdászok megtették, hanem egyszerűen ab-

ban, hogy azt *jogtalannak* nyilvánítja. Ez Menger úr nézete a dologról. Ha szocialisták tényleg ennyire megkönnyítették volna a dolgukat, már régen szedhették volna sátorfájukat, Menger urat pedig sorsa megkímélte volna a jogfilozófiai felsüléstől. Bizony így van az, ha az ember egy világtörténeti mozgalmat mellényzsebben hordható jogi vezérszavakra redukál.

De mi van a Thompsontól ellopott értéktöbblettel? Ezzel így állunk:

Thompson azt vizsgálja: „Inquiry into the Principles of Distribution of Wealth etc." című műve 1. fejezetének 15. szakaszában, hogy: „munkatermékük milyen arányos részét kell" („ought", szószerint „tartoznának", tehát „kellene jog szerint") „a munkásoknak a tőke nevezetű cikkért e cikk tőkés nevezetű birtokosai részére fizetniök"? A tőkések azt mondják, hogy e „tőke nélkül, gépi berendezés, nyersanyagok stb. nélkül a puszta munka nem-termelő lenne, és hogy ennélfogva igazságos dolog, hogy a munkás ezek használatáért valamit fizessen". És Thompson így folytatja: „A munkásnak kétségtelenül fizetnie kell valamit ezek használatáért, ha már olyan szerencsétlen, hogy maga nem rendelkezik velük; csak az a kérdés, mennyit kell (ought) e használatért munkája termékéből levonni." (1850-es Pare-féle kiad., 128. old.)

Ez aztán már egyáltalán nem úgy fest, mint a „teljes munkahozadékra vonatkozó jog". Ellenkezőleg, Thompson egészen rendjén valónak találja, hogy a munkás lemond munkahozadékának egy részéről a kölcsönvett tőke használata fejében. Számára csak az kérdés, hogy mennyiről. És itt „két mérce van, a munkásé és a tőkésé". Mi a munkás mércéje? „Oly összeg fizetése, amely pótolja a tőke kopását, a tőke értékét, ha azt teljesen elfogyasztják, és ezenkívül olyan *pótlólagos térítés* a tőke tulajdonosának és kezelőjének (superintendent), amely nekik a valóban dolgozó (more actively employed*) termelő munkásokéval *egyező kényelmet biztosítana.*" Thompson szerint ez a *munkás* követelése, és aki ebben nem látja „azonnal viszont" „Marx gondolatmenetét, sőt kifejezésmódját", az Menger úrnál a jogfilozófiai vizsgán könyörület nélkül megbukik.

No de az értéktöbblet – hol marad az értéktöbblet? Türelem, nyájas olvasó, mindjárt lesz az is. „A tőkés mércéje az a *pótlólagos érték* lenne, amelyet ugyanazon mennyiségű munka *gépi berendezés* vagy más tőke *használatánál fogva* termel; úgyhogy *ezt az egész értéktöbbletet* a tőkés élvezné, magasabbrendű intelligenciája és ügyessége miatt, amelyek segítségével tőkéjét felhalmozta és e tőkét vagy használatát a munkásoknak előlegezte." (Thompson, 128. old.)

Ez a passzus, ha betű szerint vesszük, merőben érthetetlen. Termelési eszközök nélkül nem lehetséges termelés. A termelési eszközökről azonban itt fel van tételezve, hogy tőke formájában, vagyis tőkések birtokában vannak. Ha tehát a munkás „gépi berendezés vagy más tőke használata" nélkül termel, akkor a lehetetlent kísérli meg és éppenséggel semmit sem termel. Ha azonban tőke felhasználásával termel, *egész* terméke az lenne, amit itt értéktöbbletnek neveznek. De lássuk csak tovább. A 130. oldalon Thompson ezt adja ugyanannak a tőkésnek a szájába: „A gépi berendezés fel-

* – tevékenyebben foglalkoztatott – *Szerk.*

találása, a műhelyek és gyárak létesítése előtt vajon mekkora összegű terméket állított elő a munkás támogatás nélküli saját ereje? Bármilyen magas volt ez az összeg, a munkásnak azt továbbra is meg kell kapnia . . . ám az épületek vagy a gépi berendezés létesítőjének, illetve annak, aki ezeket önkéntes csere útján megszerezte, jutalom gyanánt a gyártott áruk egész *értéktöbbletét* kell juttatni" stb.

Thompson tőkése itt csak a gyárosnak azt a hétköznapi illúzióját fejezi ki, hogy a gépi berendezés stb. segítségével termelő munkás munkaórája nagyobb *értéket* termel, mint aminőt a gépi berendezés feltalálása előtt az egyszerű kézi munkás munkaórája. Ezt a képzelődést az a *rendkívüli* „értéktöbblet" táplálja, melyet az a tőkés vág zsebre, aki egy újonnan feltalált és rajta kívül talán még néhány másik tőkés által monopolizált géppel betör egy olyan területre, mely addig a kézi munka területe volt. Ezen ipari terület egész termékének piaci árát itt a kézzel gyártott termék ára határozza meg, a gépi termék előállítása talán csak negyedannyi munkába kerül, tehát „értéktöbbletként" önköltségi árának 300 %-át juttatja a gyárosnak.

Természetesen az új gép általános elterjedése hamarosan véget vet az ilyenfajta „értéktöbbletnek", de a tőkés azután azt látja, hogy abban a mértékben, ahogy a gépi termék határozza meg a piaci árat és ez az ár mindinkább a gépi termék valóságos értékére csökken, ugyancsak csökken a kézi termék ára is, és ezzel leszorul korábbi értéke alá, hogy tehát a gépi munka a kézi munkához képest még mindig egy bizonyos „értéktöbbletet" termel. Ezt az egészen közönséges önámítást adja itt Thompson a gyárosa szájába. De hogy ő maga milyen kevéssé osztozik ebben, azt közvetlenül előtte, a 127. oldalon, kifejezetten megmondja: „Sem a nyersanyagok, sem az épületek, sem a munkabér nem képesek saját értéküket bármivel is gyarapítani; a *pótlólagos érték* egyedül a munkától ered." Mely alkalomból, bocsánatot kérve olvasónktól, itt kizárólagosan Menger úr üdvére és javára még külön leszögezzük, hogy Thompsonnak ez a „pótlólagos értéke" korántsem a Marx-féle értéktöbbletnek, hanem a nyersanyaghoz a munka által hozzátett *egész* érték, tehát a munkaerő értékének és a marxi értelemben vett értéktöbbletnek az összege.

Csak most, ezen elkerülhetetlen „népgazdasági sallang" után, tudjuk teljes mértékben méltányolni Menger úr merészségét, amellyel az 53. oldalon kijelenti: „Thompson nézete szerint . . . a tőkések . . . *a munkás életszükséglete* között és a gépek és más tőkeráfordítások által termelékenyebbé lett munkájuk valóságos hozadéka közötti *ama* különbözetet értéktöbbletnek (surplus value, additional value) tekintik, mely a föld- és tőketulajdonosokat illeti." Ez lenne a „szabad" német fordítása Thompson fentebb idézett passzusának a 128. oldalról. Thompson tőkésénél azonban egyes-egyedül arról a különbözetről van szó, amely ugyanazon munkamennyiség terméke (the same quantity of labour) között adódik, aszerint, hogy ez a munka tőke felhasználásával vagy tőke felhasználása nélkül működik, egyenlő mennyiségű kézi munka és gépi munka terméke közötti különbözetről. A „munkás életszükségletét" Menger úr csak úgy tudja becsempészni, hogy Thompsont egyenesen meghamisítja.

Állapítsuk meg tehát: a Thompson-féle tőkések „értéktöbblete" nem ugyanaz, mint Thompson „értéktöbblete" vagy „pótlólagos értéke"; a kettő közül bármelyik

még sokkal kevésbé ugyanaz, mint Menger úr „értéktöbblete"; és a három közül bármelyik a legeslegkevésbé sem ugyanaz, mint Marx „értéktöbblete".

Ez azonban a legcsekélyebb mértékben sem feszélyezi Menger urat. Az 53. oldalon így folytatja: „A földjáradék és a tőkenyereség ennélfogva nem egyebek, mint oly levonások, melyeket a föld- és tőketulajdonos törvényes hatalmi helyzeténél fogva a teljes munkahozadékból a munkás hátrányára eszközölni képes" — oly mondat ez, mely egész tartalma szerint már Adam Smithben megtalálható —, majd diadalmasan kivágja: „*Thompson* e nézeteiben azonnal felismerhetjük azt a gondolatmenetet, sőt kifejezésmódot is, amelyet később oly sok szocialistánál, nevezetesen Marxnál és Rodbertusnál is viszontlátunk."

Más szavakkal: Menger úr felfedezte Thompsonnál a surplus value (vagy additional value) szót, az értéktöbblet szót, de csak egyenes ráfogás árán tudja eltitkolni, hogy a surplus value vagy additional value Thompsonnál két egymástól tökéletesen különböző jelentésben szerepel, és e kettő megintcsak tökéletesen különbözik attól az értelemtől, melyben Marx az értéktöbblet szót használja.

Ez Menger hatalmas felfedezésének egész tartalma! Micsoda siralmas eredmény az előszó hivalkodó bejelentéséhez képest: „Ebben az írásban *ki fogom mutatni*, hogy *Marx* és *Rodbertus* korábbi angol és francia teoretikusoktól kölcsönözték legfontosabb szocialista elméleteiket, anélkül, hogy nézeteik forrásait megnevezték volna." Milyen búsan sántikál most az a hasonlat, amely e mondatot megelőzi: „Ha valaki harminc évvel Adam Smith nemzeti gazdagságról írott művének megjelenése után újra »felfedezte« volna a munkamegosztásról szóló tant, vagy ha ma egy író Darwin fejlődéselméletét saját szellemi tulajdonaként adná elő, *tudatlannak* vagy *szélhámosnak* tartanák őt. Csak a társadalomtudomány terén, mely még mindig szinte teljesen nélkülözi a történelmi hagyományt, gondolhatók el efféle sikeres kísérletek."

Eltekintünk itt attól, hogy Menger még mindig abban a hitben él, miszerint a munkamegosztást Adam Smith „fedezte fel", holott Petty ezt a pontot már Smith előtt nyolcvan évvel teljesen kifejtette. Ám az, amit Menger Darwinról mond, most némiképp visszájára fordul. Anaximandrosz ión filozófus már az időszámításunk előtti hatodik században felállította azt a nézetet, hogy az ember halból fejlődött ki, s mint ismeretes, ez a mai evolucionista természettudomány nézete is. Ha most valaki azzal lépne fel, hogy íme, itt már felismerhető Darwin gondolatmenete, sőt kifejezésmódja is, és hogy Darwin nem egyéb, mint Anaximandrosz plagizálója, csak gondosan eltitkolta a forrását, akkor az illető pontosan úgy járna el Darwinnal és Anaximandrosszal kapcsolatban, ahogy Menger úr Marxszal és Thompsonnal kapcsolatban ténylegesen eljár. A professzor úrnak igaza van: „Csak a társadalomtudományok területén" lehet akkora tudatlanságra számítani, melynél fogva „elgondolhatók efféle sikeres kísérletek".

Mivel azonban olyan nagy nyomatékot helyez az „értéktöbblet" szócskára, egyre megy, hogy milyen fogalom kapcsolódik hozzá, hadd áruljuk el a szocialista és gazdaságtani irodalom nagy ismerőjének azt a titkot, miszerint már Ricardónál előfordul a surplus produce* szó (a munkabérről szóló fejezetben[526]), sőt, hogy a Sismondi

* — többlettermék — *Szerk.*

által használt mieux-value* mellett Franciaországban emberemlékezet óta a plus-value** kifejezést is lépten-nyomon használják a mindennapi üzleti életben mindenféle olyan érték-hozzácsapásra, amely az árubirtokosnak semmibe se kerül. Ezek után kérdésesnek tűnhet, hogy az értéktöbblet Thompson által, vagy jobbanmondva a Thompson-féle tőkés által történt felfedezésének Menger általi felfedezése akár csak a jogfilozófiában is érvényre jut-e.

Menger úr azonban még korántsem készült el Marxszal. Hallgassuk csak: „Jellemző, hogy Marx és Engels az angol szocializmus ezen *alapvető művét*" (tudniillik Thompsont) „*negyven* év óta *hamisan idézik*." (50. old.)

Nem elég, hogy Marx negyven évig agyonhallgatta ezt az ő titkos Égeriáját[527], még hamisan is idézi! És nemcsak egyszer, hanem negyven év óta! És nemcsak Marx, hanem Engels is! Az elvetemültségnek micsoda előre megfontolt halmozása ez! Szegény Lujo Brentano, aki húsz év óta hiába akarsz felkutatni Marxtól egyetlen hamis idézetet, te, aki ebben a hajtóvadászatban nemcsak a saját ujjadat égetted meg, hanem hiszékeny cambridge-i barátodat, Sedley Taylort is a bajba rántottad[528] – kösd fel magad, Lujo, hogy ezt nem te találtad ki! És miben áll ez a rémséges, negyven éven át konokul folytatott és a tetejébe „jellemző" hamisítás, amely Engels rosszindulatú, ugyancsak negyvenéves közreműködése folytán bűnös összeesküvés jellegét ölti?

„. . . *hamisan idézik, amennyiben a mű első megjelenését 1827-re teszik*!"

És a könyv már 1824-ben megjelent!

„Jellemző", csakugyan – Menger úrra. De ez Marxnak és Engelsnek korántsem az egyetlen – ide figyelj, Lujo! – nem az egyetlen hamis idézete; ők a hamisan idézést úgy látszik iparszerűen – talán még vándoriparként is? – űzik. A „Filozófia nyomorúságá"-ban, mely 1847-ben jelent meg, Marx összecserélte *Hodgskint Hopkinsszal*, és negyven évvel utóbb (negyven éven alul nem is adják ezek a gonosz emberek) ugyanezt követi el Engels a „Nyomorúság" német fordításához írt előszavában.[529] Ilyen kifinomult érzékkel a sajtó- és tollhibák iránt, kétségkívül veszteség az emberiség számára, hogy a professzor úr nem lett nyomdai korrektor. De nem, vissza kell vonnunk a bókot. Menger úr korrektornak sem hasznavehető, mert ő is hamisan másol, vagyis hamisan idéz. És ez nemcsak angol, hanem német címek esetében is megtörténik vele. Így pl. utal „e mű Engels-féle fordítására", tudniillik a „Nyomorúság"-éra. A címlap tanúsága szerint azonban nem Engels volt a fordítója ennek az írásnak. Marx hopkinsos passzusát Engels a szóbanforgó előszóban *szószerint* idézi, tartozott tehát a tévedést veleidézni, ha nem akarta hamisan idézni Marxot. Ám ezek az emberek sehogy sem tudnak Menger úr kedvére tenni.

De elég volt ezekből a kicsinyességekből, amelyek között a mi jogfilozófusunk oly kedvteléssel kotorászik. „Jellemző" erre az emberre és egész fajtájára, hogy ő, aki ezt az egész irodalmat egyáltalában csak Marxból ismerte meg – egyetlen angol írót sem idéz, akit már Marx ne idézett volna, kivéve talán Hallt és olyan világszerte ismert

* – nagyobb érték – *Szerk.*

** – többletérték; értéktöbblet – *Szerk.*

embereket, mint Godwin, Shelley apósa –, hogy kötelességének tartja kimutatni, ő két vagy három könyvvel többet ismer, mint Marx „negyven évvel ezelőtt", 1847-ben. Aki csupán a Marx által idézett művek címeivel a zsebében és a British Museum nyújtotta mai segédforrásokkal és lehetőségekkel semmilyen más felfedezést nem bír tenni e szakmában, mint hogy Thompson „Distribution"-ja 1824-ben jelent meg és nem 1827-ben, annak bibliográfiai tudományával igazán nincs mit dicsekednie.

Ami korunk egynémely más társadalmi reformeréről elmondható, az áll Menger úrra is: nagy szavak, de a tettek – ha egyáltalában vannak – semmik. Megígéri annak kimutatását, hogy Marx plagizátor, és bebizonyítja, hogy az „értéktöbblet" *szót* már Marx előtt használták, ha más értelemben is!

És így van ez Menger úr jogász-szocializmusával is. Az előszóban Menger úr kijelenti, hogy a „szocializmus jogi feldolgozásában" „*korunk* legfontosabb jogfilozófiai feladatát" látja. „Helyes megoldása lényegesen hozzá fog járulni ahhoz, hogy jogrendünk elengedhetetlen megváltoztatásai békés reformok útján menjenek végbe. Csak amikor a szocialista eszmék józan jogi fogalmakká változtak át, akkor lesznek képesek a gyakorlati államférfiak felismerni, meddig menően kell a hatályos jogrendet a szenvedő embertömeg érdekében átformálni." Ennek az átváltoztatásnak akar nekilátni azzal, hogy a szocializmust mint jogrendszert ábrázolja.

És hová lyukad ki a szocializmusnak ez a jogi feldolgozása? A „Befejező megjegyzések" szerint: „Bizonyára kétségtelen, hogy olyan jogrendszer kialakítására, amely teljesen ezen alapvető jogeszmék" (1. és 2. számú alapjog) „jegyében fogant, csakis a *távoli jövőben kerülhet sor.*" (163. old.) Ami az előszó szerint „korunk" legfontosabb feladataként jelenik meg, az befejezésül a „távoli jövőre" halasztódik. „A szükséges változtatások" (a hatályos jogrendben) „hosszú történelmi fejlődés útján fognak bekövetkezni, hasonlóan ahhoz, ahogy mai társadalmi rendünk is az évszázadok folyamán bomlasztotta fel és rombolta le a feudális rendet *míg végül is csak egy lökésre volt szükség annak teljes kiküszöböléséhez.*" (164. old.) Ezt szépen mondta, de hol marad itt a jogfilozófia, ha a szükséges változtatásokat a társadalom „történelmi fejlődése" idézi elő? Az előszó szerint a jogászok azok, akik a társadalmi fejlődés útját előírják, most, amikor a jogászt már-már szaván fognák, elveszti bátorságát és történelmi fejlődésről dadog, amely mindent magától megcsinál.

„De vajon a mi társadalmi fejlődésünk valóban a teljes munkahozadékra való jog vagy a munkára való jog megvalósítása felé törekszik?" Menger úr kijelenti, hogy ezt ő nem tudja. Ilyen galádul odadobja most szocialista „alapjogait". De ha ezek az alapjogok még arra sem jók, hogy a kutyát a kemence mellől elcsalogassák, ha nem határozzák meg és nem valósítják meg a társadalmi fejlődést, hanem ez határozza meg és valósítja meg amazokat, mire való akkor ez a fáradság, hogy az egész szocializmust az alapjogokra redukálják? Mire való az a fáradság, hogy a szocializmusról lehántsák gazdasági és történelmi „sallangjait", ha utóbb meg kell tudnunk, hogy ezek a „sallangok" alkotják valóságos tartalmát? Miért csak befejezésül közlik velünk, hogy az egész vizsgálódásnak semmi teteje, mivel a szocialista mozgalom célját nem a szocialista eszméknek józan jogi fogalmakká változtatása révén, hanem csak a társadalmi fejlődés és e fejlődést hajtó okok tanulmányozása révén ismerhetjük meg?

Menger úr bölcsessége végül is ama kijelentésbe torkoll, hogy nem tudja megmondani, milyen irányban halad majd a társadalmi fejlődés, egy azonban biztos: nem szabad „mai társadalmi rendünk fogyatékosságait *mesterségesen* fokozni" (166. old.), és hogy lehetővé tegye e „fogyatékosságok" további fenntartását — a *szabadkereskedelmet* javasolja, valamint azt, hogy az állam és a közületek kerüljék a további *adósságcsinálást*!

Ezek a tanácsok jelentik Menger oly nagy hűhóval és öndicsőítéssel fellépő jogfilozófiájának egész kézzelfogható eredményét! Kár, hogy a professzor úr nem árulja el nekünk azt a titkot, hogy a modern államok és közületek hogyan boldogulhatnak „állami és közületi adósságok kontrahálása" nélkül. Ha netán birtokában van e titoknak, a világért se őrizze meg. Ez még simábbra egyengetné útját „felfelé", a miniszteri székbe, mintsem azt „jogfilozófiai" teljesítményei elérhetnék.

Bármilyen fogadtatásban részesüljenek is ezek „mértékadó körökben", mi mindenesetre úgy hisszük, biztosíthatjuk őt, hogy mind a jelen, mind a jövő szocialistái odaajándékozzák Menger úrnak összes alapjogait, vagy akár lemondanak minden kísérletről, hogy elvitassák tőle „teljes munkahozadékát".

Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy a szocialisták lemondanak *meghatározott jogi követelésekről*. Aktív szocialista párt, de bármiféle politikai párt, ilyenek nélkül lehetetlen. Egy osztály közös érdekeiből eredő igények csakis azáltal valósíthatók meg, hogy ez az osztály meghódítja a politikai hatalmat és igényeinek törvények formájában általános érvényt szerez. Minden harcoló osztálynak tehát igényeit *jogi követelések* alakjában programban kell megfogalmaznia. De minden osztály igényei változnak a társadalmi és politikai átalakulások folyamán, különböznek minden országban, annak sajátságosságaitól és társadalmi fejlettsége fokától függően. Ezért az egyes pártok jogi követelései, a végcélok minden egyezése mellett sem teljesen ugyanazok minden időben és minden népnél. Ezek változékony elemek és időről időre felülvizsgálják őket, mint ez a különböző országok szocialista pártjainál megfigyelhető. Ilyen felülvizsgálatok alkalmával a *tényleges viszonyokat* veszik számításba; viszont még egyik fennálló szocialista pártnak sem jutott eszébe, hogy programjából új jogfilozófiát alkosson, és alkalmasint a jövőben sem jut majd eszébe. Legalábbis annak, amit Menger úr e területen művelt, csak elriasztó hatása lehet.

Kis írásának ez az egyetlen használható oldala.

Juristen-Sozialismus

A megírás ideje: 1886 november–december eleje

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit", 1887, 2. sz.

Eredeti nyelve: német

Aláírás nélkül

4

Engels korrektúrái az Észak-Angliai Szocialista Föderáció programjához*[530]

Világ proletárjai, egyesüljetek!

Észak-Angliai Szocialista Föderáció (Alakult Northumberlandben, 1887 májusában)

ELVEK

Az Észak-Angliai Szocialista Föderáció azért alakult, hogy nevelje és szervezze a népet a munka gazdasági emancipációjának elérése céljából.

A Szocialista Föderáció teljes rokonszenvvel kíséri és segíti a bérmunkásoknak minden arra irányuló erőfeszítését, hogy a jelenlegi rendszerben jobb életfeltételeket érjenek el, ugyanakkor arra törekszik, hogy megszüntesse a tőkések és a földtulajdonosok osztályát, **valamint a bérmunkások osztályát** és a társadalom ⟨dolgozóit⟩ **a társadalom minden tagját** szövetkezeti közösségbe tömörítse.

Oly rendszer, melyben egy munkáltató osztály monopolizálja mindazokat az eszközöket, amelyek a gazdagság megszerzéséhez és megteremtéséhez szükségesek, és melyben egy bérmunkás osztály ⟨elsősorban⟩ e munkáltatók profitjáért kénytelen dolgozni, a zsarnokság és a rabszolgaság rendszere.

E két osztály ellentéte vad konkurrenciá⟨t hoz létre⟩**ban nyilatkozik meg** – a munkások közt a foglalkoztatásért, a tőkések közt pedig a piacokért. Ez ⟨osztálygyűlöletet és osztályviszályt szül⟩ **önmaga ellen megosztja a nemzetet, két ellenséges táborra szakítja** és elpusztítja a valódi függetlenséget, szabadságot és boldogságot.

A jelenlegi rendszer a henyélőknek jólétet és luxust, a munkásoknak robotot és szegénységet hoz, és mindenkinek lealacsonyodást; velejéig igazságtalan és fel kell számolni. **S fel is lehet számolni, most, amikor a munka termelékenysége olyan roppantul megnövekedett, hogy piacok semmiféle kiterjesztése sem**

---

* *Az Engels által törölt szavakat csúcsos zárójelbe helyezéssel, Engels betoldásait vastag betűs szedéssel jelöltük. – Szerk.*

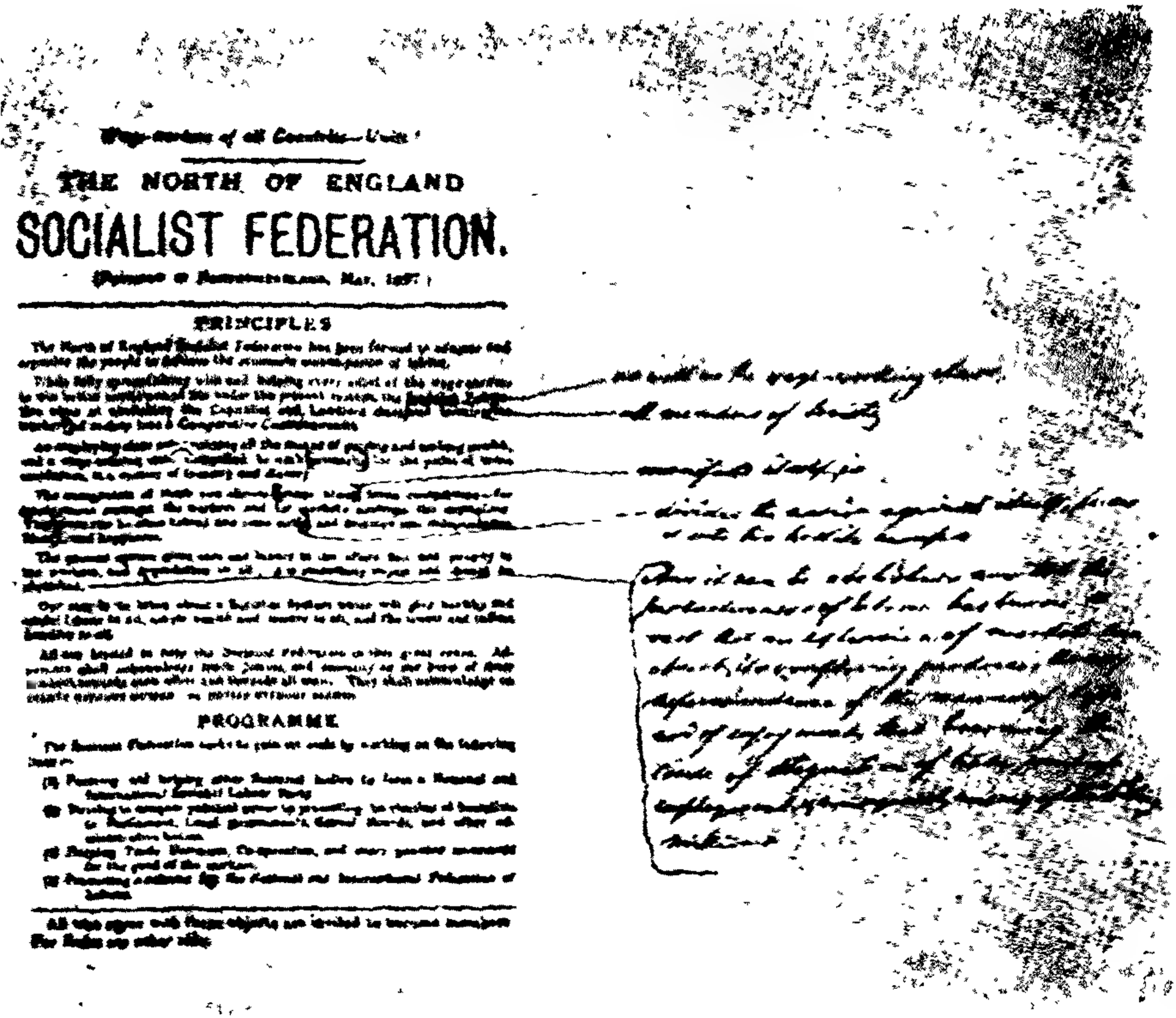

THE NORTH OF ENGLAND

SOCIALIST FEDERATION.

PRINCIPLES

PROGRAMME

Az Észak-Angliai Szocialista Foderáció
programjának levonata Engels korrektúráival

tudja a munka fölös termékét felszívni, s így éppen a létfenntartási és élvezeti eszközök fölös bősége válik a kereskedelmi pangás, a munkanélküliség és a robotoló milliók ebből következő nyomorúságának okozójává.

Célunk olyan szocialista rendszer létrehozása, amely mindenkinek egészséges és hasznos munkát, mindenkinek bőséget és szabad időt és mindenkinek legigazibb és legteljesebb szabadságot nyújt.

Felszólítunk mindenkit, legyen e nagy ügyben a Szocialista Föderáció segítségére. Azoknak, akik csatlakoznak hozzánk, az igazságot, az igazságosságot és az erkölcsiséget kell egymás és minden ember iránti magatartásuk alapjául elismerniök. El kell ismerniök, hogy NINCS JOG KÖTELESSÉG NÉLKÜL, NINCS KÖTELESSÉG JOG NÉLKÜL.[531]

A megírás ideje: 1887 június 14. és 23. között
Eredeti nyelve: angol

5

Engels interjúja a „New Yorker Volkszeitung"-nak[532]

Kérdés: Továbbfejlődik-e Angliában a szocializmus, vagyis az angol munkásszervezetek inkább magukévá teszik-e a gazdasági fejlődés szocialista bírálatát, mint régebben és – említésreméltó mértékben – a szocialista „végcélok" megvalósítására törekszenek-e?

Engels: Meglehetősen elégedett vagyok a szocializmus és a munkásmozgalom haladásával Angliában; ez a haladás azonban főként a *tömegek* proletár tudatának a fejlődésében áll. A hivatalos munkásszervezeteknek, a trade unionoknak, amelyeknél helyenként fennállt az a veszély, hogy reakcióssá válnak, úgy kell a többiek után sántikálniok, mint az osztrák Landsturmnak.

Kérdés: Mi a helyzet e tekintetben Írországban? Van ott – a nemzeti kérdésen kívül – olyasmi, ami szocialista szempontból reményt keltő?

Engels: Írországtól tisztán szocialista mozgalom hosszabb ideig nem várható. Az emberek először kis parasztgazdák szeretnének lenni, s ha már azzá lettek, akkor jön a jelzálog és megint tönkreteszi őket. Ez azonban nem ok arra, hogy ne segítsünk nekik megszabadulni a földtulajdonosoktól, vagyis hogy ne segítsük elő áttérésüket egy félfeudális állapotról egy kapitalista állapotra.

Kérdés: Hogyan viszonyulnak az angol munkások az ír mozgalomhoz?

Engels: A tömegek az írek *mellett* vannak. A szervezetek – mint a munkások arisztokráciája egyáltalában – Gladstone-nal és a liberális burzsoákkal tartanak és nem mennek tovább náluknál.

Kérdés: Mi a véleménye Oroszországról? Vagyis mennyiben módosította azt a nézetét – melyet Ön és Marx körülbelül hat évvel ezelőtt, az én* akkori londoni tartózkodásom idején kinyilvánítottak –, hogy azon időszak nihilista-terrorista sikerei következtében valószínűleg Oroszországból fog kiindulni a lökés egy európai forradalmi mozgalomhoz?

Engels: Egészében véve még mindig az a véleményem, hogy egy forradalom vagy akár csak valamiféle nemzetgyűlés összehívása Oroszországban az európai politikai

* F. T. Cuno. – *Szerk.*

helyzet egész alakját forradalmasítaná. De ez ma már nem a legközelebbi lehetőség. Van erre már egy másik Vilmosunk*.

Arra a kérdésre, hogyan jellemezné a mai európai helyzetet, Engels így válaszolt: Hét hét óta nem volt európai újság a kezemben, tehát nincs módom jellemezni semmit, ami odaát zajlik.

A beszélgetés ezzel véget ért.

A megjelenés helye: „New Yorker Volkszeitung",
1888 szeptember 20. (226.) sz.
Eredeti nyelve: német

* II. Vilmos. – *Szerk.*

6

Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus

„Felelet a »Justice«-nak"[533]

1889 március 16-i számában a „Justice", a *„szociáldemokrácia lapja"*, a fenti kongresszussal kapcsolatban támadja a – mint kifejezi magát – „hivatalos német szociáldemokraták" (bárkik legyenek is azok) magatartását általában és a „német szociáldemokrácia hivatalos lapját" – amin a londoni „Sozialdemokrat" értendő – különösen.

A „Sozialdemokrat" nem „hivatalos" lap többé, amióta a német birodalmi bíróság egy végzésével lehetetlenné tette német elvtársaink számára, hogy ilyen lapjuk legyen, ha nem akarnak „titkos szövetkezés" tagjaiként büntetés alá esni.[534] Ettől a pillanattól kezdve a lap nem is azt mondja magáról, hogy „*a* szociáldemokráciának" „*a* lapja", hanem egyszerűen úgy nevezi magát – és ez is akar lenni –, hogy a „német ajkú szociáldemokrácia lapja". Ennek ellenére a „Sozialdemokrat" büszke arra, hogy a német szociáldemokrácia teljes bizalmát élvezi, egy olyan pártét, amelynek erejét az 1887-es választásokon szerzett 770 000 szavazat csak részben fejezte ki.

A „Justice" megjegyzi,

> „hogy a német szociáldemokraták nemcsak Nagy-Britanniában, hanem Amerikában is ártanak ügyünk propagandájának azzal, hogy újságaikat olyan nyelven nyomtatják, amelyet tízezer ember közül ha egy ért meg körülöttük. Jóllehet, legalábbis az Egyesült Államokban, kénytelenek angolul megtanulni. De ez még nem elég, kínosan ügyelnek arra, hogy csupán saját nemzeti klubjaikat látogassák."

Ez a szemrehányás egyenesen hallatlan. A „Justice" szerint a külföldön élő németeknek tehát fel kellene adniok anyanyelvüket, a honfitársaik közötti propaganda egyetlen eszközét, hogy pusztán függelékévé váljanak annak a mozgalomnak, amely az illető országban véletlenül létezik, akármilyen is az.

A „Sozialdemokrat" német lap, a német anyanyelvűek számára írják. Példányszámának kilenctizede közvetlenül Németországba megy. Véletlenül Angliában jelenik meg, mert egy kényszertörvény, amely rosszabb, mint az, amelyet Anglia alkalmaz Írországgal szemben, szükségessé teszi, hogy külföldön jelenjék meg, és mert a svájci szövetségi tanács, Bismarck nyomásának engedve, a lap egész szerkesztőgárdáját kiutasította Svájcból.

A „Londoner Freie Presse"[535] német nyelvű helyi lap. Már több mint három éve

áll fenn, ami elegendő bizonyítéka annak, hogy szükségletet elégít ki. Egyébként bízzuk csak rá, hogy önmagáért maga emeljen szót.

Tegyék ezt a német-amerikaiak is. A „Justice" által a fejükhöz vágott vádak jellemzésére azonban le kell itt szögezni, hogy az Amerikai Szocialista Munkáspártnak[369], noha eredetileg kizárólag és most is még többségében németekből áll, számos nemnémet szekciója van: angol-amerikai, szláv, skandináv stb., hogy sok német lapon kívül, amelyeket teljesen vagy majdnem teljesen e párt tart fenn, kiad egy angol lapot is, a „Workmen's Advocate"-ot[536], és fedezi ennek még tetemes deficitjét is (lásd a New York-i „Sozialist" 1889 március 2-i számában a nemzeti végrehajtó bizottság jelentését), hogy anyagi eszközeiből az angol-amerikai munkások egyik agitátorának – Garside professzornak – a költségeit is előteremti, és hogy Amerikában el kell tűrnie azt a szemrehányást, hogy tagjai csak egy idegen, betolakodott csoportot alkotnak, mely beavatkozik az amerikai viszonyokba, bár semmi köze hozzájuk és nem is érti őket. Ezt szajkózzák róluk, mit sem törődve azzal, hogy ezek a német-amerikaiak vagy amerikai állampolgárok, vagy szándékuk azokká válni és Amerikában letelepedni. Ha azok a németek, akik majdnem mindnyájan csak ideiglenesen tartózkodnak Angliában, követnék a „Justice" útmutatásait és angol lapokat adnának ki angol olvasók számára, aktívan részt vennének az angolok közötti nyilvános agitációban, beleavatkoznának az angol politikába, teljesítenék az angolok összes kötelességeit és követelnék az angolok összes jogait, akkor ugyanezt a vádat vágnák az arcukba, többek között, meglehet, a „Justice" is.

Ami azt a megállapítást illeti, hogy az amerikai németek „kénytelenek angolul megtanulni", erre csak azt mondhatom: bárcsak így lenne. Sajnos erről szó sincs.

De ahol csak voltak német szocialisták, igenis állíthatják, hogy képességeik határain belül tevékenyen és sikeresen kivették részüket a szocialista agitációból. A szociáldemokrácia sem Amerikában, sem Svájcban, sem Európa keleti és északi részén nem foglalná el mai pozícióját, ha nem támogatta volna az illető országokban tartózkodó németek tevékenysége. A német szocialisták mindenütt és mindenkor az elsők voltak, akik a különböző nemzetek szocialistáit kapcsolatba hozták egymással, és 1840-ig visszamenőleg a Német Munkás Művelődési Egylet[240] (most 49, Tottenham Street, Tottenham Court Road) volt az első nemzetközi szocialista egylet. Ha a „Justice" nem ismerné ezeket a tényeket, a nemzetközi rendőrség és a nemzetközi tőke nagyon is jól ismeri. Ha valahol külföldi szocialistákat zaklatott, üldözött, kiutasított a kontinens rendőrsége, akkor négy eset közül háromban németekről volt szó, és az a törvényjavaslat, amelyet most a külföldi szocialisták bevándorlásának megakadályozására az amerikai Kongresszus elé terjesztettek, főképpen a németek ellen irányul.

A „Justice" így folytatja:

„Szóljunk most a küszöbönálló kongresszusról. Az 1886-os párizsi kongresszuson, ahol a németek képviselve voltak, és az 1888-as londoni kongresszuson egyhangúlag megbízták a posszibilista pártot, hogy szervezze meg az 1889-es kongresszust. Abban az időben a legkisebb ellenvetést sem tették... Ezért józan ésszel azt remélte volna az ember, hogy az utóbbi évek összes szánalmas személyi keserűségein

túltették magukat. A német szociáldemokraták hivatalos lapja azonban ennek ellenére attól az időtől fogva mostanáig szakadatlanul ócsárolta és becsmérelte a posszibilistákat, és a támadások azzal végződtek, hogy összeült egy caucus" (angol megjelölés olyan politikai bizottságokra, amelyek bitorolják megbízatásukat) „február 28-án a »Recht voor Allen«[537] irodájában és emlékezetünkbe idézi azokat a nyomorúságos intrikákat, amelyek a régi »Internacionálét« széttörték. E héten a »Sozialdemokrat« ismét munkához látott és a New York-i »Sozialist«-ból idéz egy támadást francia elvtársaink ellen – jó »zsíros disznóság« ez, valóban. Bizonyára helyes lenne, ha Rackow elvtársunk és minden független német szociáldemokrata szövetkeznék velünk arra a becsületes kísérletre, hogy véget vessünk ennek a kicsinyes és rosszindulatú civakodásnak és machinációnak."

Hogy mindezt megérthessük, ahhoz elengedhetetlen a francia szocialista mozgalom 1871-ig terjedő történetének némi ismerete. A francia szocialisták, akiket az 1871-es Kommün földre tiport, lassanként összeszedték magukat és 1879-ben ismét a nyilvánosság elé léptek a marseille-i kongresszuson, ahol munkáspárttá szerveződtek; 1882-ben, a St. Etienne-i kongresszuson azonban szakadásra került a sor. Mindegyik frakció a francia munkáspártnak nevezte magát (parti ouvrier), de legjobban azok a nevek különböztetik meg őket, amelyekkel kölcsönösen felruházták egymást: tudniillik posszibilisták és marxisták. Rajtuk kívül fennállt még a blanquisták csoportja is, akik fenntartották különszervezetüket, noha általában először a munkáspárttal, a szakadás után pedig az úgynevezett marxistákkal tartottak. E különféle szekciók mindegyike hatókörén belül ismét csak számos szakegyesületet (chambres syndicales) és más munkásegyletet számlált. Egészben véve a posszibilisták Párizsban voltak a legerősebbek, míg vidéken majdnem egyedül az úgynevezett marxisták uralkodtak a terepen. A frakciókat elválasztó differenciák lényegének taglalásába most nem mélyedek el. Elég sajnálatos, hogy vannak ilyenek. Ám sem az angol szocialistáknak, akik maguk is különféle csoportokra oszlanak, sem a német szocialistáknak, akik csak 1875 óta egyesültek, nincs joguk az egység hiányát a franciák szemére vetni.

Hogy Franciaország egyetlen valóságos munkáspártjaként érvényesüljenek, a posszibilisták nemzetközi konferenciák és kongresszusok rendezésére vetették magukat. Ilyen összejövetel volt 1883-ban Párizsban, majd egy második (melyen a külföldiek közül főként angol trade unionisták jelentek meg) 1884-ben, egy harmadik 1886-ban, amelyen más nemzetek néhány képviselője is részt vett. Ezen a konferencián határozatot hoztak, hogy 1889-ben Párizsban nemzetközi kongresszust kell tartani, amelynek szervezésével a posszibilistákat bízták meg. De Grimpe, a *német küldött*, és éppígy Ausztria képviselője *nem szavazta meg ezt a határozatot*. És egy ilyen konferenciának, melyen a posszibilistákon és az angol trade unionistákon kívül csak néhány belga, egy ausztráliai, egy német, egy londoni német egylet küldöttje, egy svéd és egy osztrák vett részt, ez a határozata mindenesetre csupáncsak óhaj-értékű lehet. Hogy e konferencia határozatait maguk a résztvevők milyen kevéssé tekintették kötelezőnek, azt bebizonyították az angol trade unionisták, akik Hullban tartott kongresszusukon több ilyen határozatot kifejezetten elvetettek.

1887 szeptemberében a svájci St. Gallenban a német szociáldemokrácia kongresszust tartott. Ezen többek között határozatot hoztak, amely szerint 1888-ban nemzetközi munkáskongresszust hívnak össze. Amikor azonban ugyanebben az időben a trade unionisták összehívták a londoni kongresszust, a német munkáspárt kész volt saját kongresszusát elejteni, feltéve, hogy részt vehet – egyszerűen részt vehet! – a Londonban összeülő kongresszuson.

Kongresszusi meghívójukban a trade unionok kijelentették, hogy csak *kimutathatóan fennálló* munkásegyletek *valódi* küldöttei vehetnek részt a kongresszuson. De a jelenlegi németországi kényszertörvények mellett minden szakegyesület egyszerűen már azzal, hogy megválaszt és Londonba küld egy delegátust, kitenné magát annak, hogy a kormány azonnal feloszlatja és vagyonát elkobozza. A szakegyleti bizottság által megformulázott feltételnek egyszerűen az volt a célja, hogy minden német küldöttet kirekesszenek a kongresszusról. A német munkáspárt A. Bebelt, jól ismert képviselőnket a Birodalmi Gyűlésben, küldte Londonba, s e sorok írója* kísérte. Bebel felkereste a parlamenti bizottságnak[538] és a szakszervezetek londoni központi tanácsának a titkárságait és tárgyalt a Szociáldemokrata Föderáció[539] és a Szocialista Liga[540] képviselőivel. Hosszabb levelezés következett, melynek során a németek a részvételi feltételek megváltoztatását igyekeztek elérni. A parlamenti bizottság döntését azonban fenntartották, és a kongresszus ajtaját előre megfontolt szándékkal becsapták az orrunk előtt. Erre pártunk vezetősége bejelentette tiltakozását az ilyenfajta kongresszus ellen.

A kongresszus lezajlott. A munkásosztály mozgalmának történetében nem volt még kongresszus, amely ennyire megalázó feltételek között ült volna össze. Minden megelőző munkáskongresszus adott a szuverenitására. Az összehívóknak előzetes intézkedéseket kellett tenniök, de mindegyik küldött felemelhette szavát ezellen, és azután a kongresszus meghozta a mérvadó döntést. Ám ezúttal a részvételi feltételeket, a napirendet, az ügyrendet, egyszóval mindent előre megszabott a parlamenti bizottság, a szocialistaellenes londoni szakszervezeti tanács e szocialistaellenes szerve. A kongresszus szocialista küldöttei ennek ellenére alávetették magukat e megalázó feltételeknek, mert különben a szakszervezeti tanács, amely a helyiséget bérelte, kiutasította volna őket, és mert – joggal – fontosabbnak tartották a világ tudomására hozni egy erős szocialista kisebbség létezését az angol szakszervezeteken belül. De a küldöttek kötelessége lett volna tiltakozni, és ezt elmulasztották.

Efféle kongresszus határozatait még a résztvevők is aligha tekinthetik kötelezőknek, és tulajdonképpeni egybehívója, a parlamenti bizottság sem vállalja őket, hiszen a kisujját sem hajlandó mozdítani bármelyiknek a végrehajtása érdekében. (A p. b. jelentése, 1888 november, 2. old.[541]) Hogy e határozatok kötelezőek lennének azokra, akik nemcsak nem voltak képviselve, hanem akiket szándékosan kirekesztettek, és akik tiltakoztak ellene, az egyszerűen bárgyúság. Ezzel mit sem törődve, a kongresszus elhatározta, hogy 1889-ben Párizsban nemzetközi kongresszus üljön össze, és megbízta a párizsi posszibilistákat a kongresszus megszervezésével.

* E. Bernstein. – *Szerk.*

Míg a londoni kongresszus ülésezett, a franciaországi úgynevezett marxistákkal kapcsolatban álló francia szakegyletek megtartották bordeaux-i kongresszusukat és ugyancsak elhatározták, hogy 1889-ben nemzetközi munkáskongresszust rendeznek Párizsban. A bordeaux-i kongresszus egyik delegátusát kiküldték a londoni kongresszusra, de az már csak a végén lehetett jelen.

Továbbá. A francia posszibilisták saját nemzeti munkáskongresszusukat a múlt év decemberében Troyes-ba hívták össze. De a troyes-i szervező bizottság – saját embereik – kötelességének tartotta, hogy erre a kongresszusra Franciaország *valamennyi* szocialista és munkásegyletének küldötteit meghívja. Erre a posszibilisták cserbenhagyták saját kongresszusukat, melyet az ő távollétükben az úgynevezett marxisták és blanquisták tartottak meg, akik megerősítették az 1889-ben Párizsban tartandó nemzetközi kongresszusra vonatkozó bordeaux-i határozatot. És ezt egyszerűen önvédelemből tették, mert nagyon is jól tudják: azzal, hogy a londoni kongresszus a posszibilistákra bízta az *általa* elhatározott párizsi kongresszus szervezését, ezzel ténylegesen, ha tudtán kívül is, előkészítette mindazon francia munkások kirekesztését, akik nem állnak a posszibilisták befolyása alatt.

Ilymódon tehát két, egymással konkurráló kongresszusnak kellett volna 1889-ben Párizsban összeülnie. És ha a „Justice" teljesen el is hallgatta olvasói előtt azt a tényt, hogy a francia munkásság számos jelentős frakciója ült össze 1888 őszén Bordeaux-ban és Troyes-ban (Bordeaux-ban 63 küldött 250 helyi szakszervezetet képviselt, többek között marseille-i, lille-i, lyoni, roubaix-i szakszervezeteket; Troyes-ban 36 küldött 327 különféle szervezetet, helyi szak- és szocialista egyleteket) és olyan kongresszus megtartásáról hozott határozatot, amelyen ők is képviseltethetik magukat, úgy a német szociáldemokrata párt mégis tudomást szerzett erről a tényről. Ezért a németek kötelességüknek tartották minden tőlük telhetőt megtenni annak megakadályozására, hogy két konkurrens kongresszust tartsanak – amelyek ellenségesen szembenállnak egymással és mindegyik kudarccal végződnék –, és annak biztosítására, hogy a két csonka kongresszust egy valódi kongresszussá lehessen összeolvasztani.

E célból a német Birodalmi Gyűlés szocialista frakciója, amely egyben a német párt vezetősége is, nemzetközi konferenciát javasolt, amelyre meghívta a francia szocialisták *mindkét* frakcióját és mindazokat a nem-német szocialista szervezeteket, melyekkel kapcsolatot tart és levelezésben áll. Ez a konferencia február 28-án ült össze Hágában (Hollandia), és én is ott voltam – persze nem mint küldött, hanem csupán mint szemlélő. Franciaország mindkét pártját meghívták, de a posszibilisták elutasították a részvételt. A marxisták Lafargue-ot küldték el. Jelen voltak még: két német (Bebel és Liebknecht), két holland (Croll és Domela Nieuwenhuis), két belga (Anseele és Volders), két svájci (Reichel és Scherrer).

Mindenekelőtt három kérdést kellett megoldani. Először az egységes kongresszus érdekében teendő lépéseket, másodszor olyan részvételi feltételek kidolgozását, amelyek lehetetlenné teszik bármely olyan csoport kirekesztését, amelynek méltányos igénye van a részvételre, és harmadszor a kongresszus szuverenitásának biztosítását saját belügyeit illetően. A posszibilisták ugyanis már a trade unionok parlamenti bizottságának nyomdokába léptek és előre kidolgoztak egy ügyrendet, amely kötelező

lett volna a kongresszus számára. Ez nemcsak a már teljesen kész napirendet, hanem többek között azt az előírást is magában foglalta, hogy nem a kongresszus a maga összességében, hanem minden egyes nemzetiség vizsgálja meg a hozzá tartozó küldöttek megbízóleveleit, és döntsön azok érvényességéről. Akár elfogadja később a kongresszus ezt a napirendet és sajátlag a mandátumvizsgálatnak ezt a módját, akár nem, mindenesetre nem szabad kétséget hagyni a kongresszus ama joga felől, hogy elfogadja vagy elvesse őket. Annál is inkább, mert a mandátumvizsgálatnak a posszibilisták által előírt módja ténylegesen rájuk bízta, hogy csak azokat a francia küldötteket engedjék be, akiket maguk választanak. Emlékezzünk csak arra, hogy milyen közel voltak különböző angol szocialista küldöttek a londoni kongresszuson ahhoz, hogy az ügyrendi bizottság, amelyben az angol trade unionok többségben voltak a külföldiekkel szemben – kizárja őket. Ráadásul a posszibilistáknak éppen Párizsban volt a legtöbb hívük, és amellett szándékukban állt a párizsi községtanácstól 50 000 frank hozzájárulást is kérni a kongresszus költségeihez, amely összeg felett ők rendelkeznének.

Ezért a hágai konferencia egyhangúlag a következő határozatot hozta:

„Az alulírottak felkérik Franciaország Szocialista Munkásainak Föderációját" (ez a posszibilista párt hivatalos neve), „hogy az 1888-as londoni kongresszustól nyert megbízatás alapján Franciaország és más országok szocialista és munkásszervezeteivel közösen hívja össze a párizsi nemzetközi kongresszust.

Ezt az összehívást, melyet a munkás- és szocialista szervezetek minden képviselőjének alá kell írnia, a lehető leggyorsabban tudomására kell hozni Európa és Amerika munkásainak és szocialistáinak. Az összehívás jelentse ki:

1. hogy a párizsi nemzetközi kongresszus 1889 július 14-től 21-ig ülésezik;
2. hogy nyitva áll a különböző országok munkásai és szocialistái előtt, az illető ország politikai törvényeinek megfelelő részvételi feltételek alapján;
3. hogy a kongresszus a mandátumvizsgálat és a napirend megállapítása tekintetében szuverén.

Az előzetes napirend a következő legyen:

a) Nemzetközi munkástörvényhozás; a munkanap törvényes szabályozása (nappali munka, éjszakai munka, pihenőnapok, a felnőtt férfiak, a nők, a gyermekek munkája).
b) A gyárak és műhelyek, valamint a háziipar felügyelete.
c) E rendszabályok kivívásának eszközei és útjai.

Hága, 1889 február 28.

Németország küldöttei:		*A. Bebel, W. Liebknecht*
Svájc	„	*A. Reichel, H. Scherrer*
Hollandia	„	*F. D. Nieuwenhuis, L. Croll*
Belgium	„	*Ed. Anseele, J. Volders*
Franciaország	„	*Paul Lafargue"*

Ilymódon a konferencia a posszibilistáknak minden elképzelhető engedményt megtett. A londoni határozat szerint francia riválisaik kizárásával, rájuk bízta a kongresz-

szus előkészítését és megszervezését. Mindössze annyit kívánt tőlük, hogy közösen megbeszélt meghívást bocsássanak ki, amelyet minden más érdekelt párt képviselőinek is alá kell írniok, és amely leszögezi 1. a kongresszus időpontját, 2. az általános részvételi feltételeket és 3. a kongresszus szuverenitását a napirendje és az ügyrendje tekintetében. Ez a közös meghívási forma, mivelhogy kötelez minden szervezetet, mely azt aláírja, a legjobb, sőt az egyetlen mód a kongresszus valóban általános és nemzetközi jellegének biztosítására. A javasolt részvételi feltételek megakadályozták, hogy megismétlődjék a németországi, ausztriai és oroszországi küldöttek botrányos kizárása, aminek következtében a londoni kongresszus korunk proletármozgalmának csupán oly tökéletlen képét nyújthatta. Az a követelmény, hogy kifejezetten biztosítsák a kongresszus szuverenitását saját belügyeit illetően, azért vált szükségessé, mert a parlamenti bizottság annak idején precedenst próbált teremteni, és a posszibilisták utánuk csinálták ezt. Csak azt kívánta, ami magától értetődő volt, és a posszibilistákat a londoni kongresszuson rájuk ruházott jogcímek legkisebbikétől sem fosztotta meg. Hiszen a londoni kongresszus nem akart és nem is tudott jogot formálni arra, hogy a világon bárkit is teljhatalommal ruházzon fel jövendő kongresszusokat kötelező szabályok kibocsátására.

Hogy a hágai határozatot nem a londoni kongresszussal dacosan szembehelyezkedve fogalmazták meg, azt bizonyítja az a tény, hogy két küldött, aki egyetértett vele és aláírta – a *genti Anseele* és a *hágai Croll* – 1888-ban nemcsak küldöttként volt jelen Londonban, hanem a külföldi napi elnök funkcióját is betöltötte. Kiderül továbbá e határozatból, hogy mind a németek, akiket kirekesztettek a londoni kongresszusról, mind azok a franciák, akiknek nem volt ott képviseletük, készek voltak a posszibilistákat meghagyni mindazon meghatalmazások birtokában, amelyekkel a londoni kongresszus felruházta és felruházhatta őket. Kívánságuk egyes-egyedül az volt, hogy saját részvételük is hasonló feltételek között biztosíttassék, és hogy a párizsi kongresszus, ha már összeült, végérvényesen határozhasson saját belügyeiről. És azért, mert a hágai konferencia ilyen békülékeny szellemben merészelt eljárni, a „Justice" „caucusnak" nevezi!

A posszibilisták félrelökték a feléjük nyújtott kezet. Azt megengedik, hogy a külföldi szocialisták képviselői velük együtt aláírják a meghívó körleveleket, de hogy akár egyetlen nem az ő soraik közé tartozó francia szocialista is aláírja, azt már nem. Eszerint arra tartanak igényt, hogy ők legyenek Franciaország *egyetlen* szocialista testülete, és követelik, hogy mi külföldiek mint ilyet ismerjük őket el. Sőt mi több, nem akarnak abba belemenni, hogy a kongresszus mint testület maga szabja meg a mandátumvizsgálat módját – a posszibilisták által jó előre közzétett szabályok és rendelkezések már megvannak, és a kongresszusnak engedelmesen le kell nyelnie őket.

Ilyen körülmények között szertefoszlottak azok a remények, melyek szerint a múlt novemberben Londonban elhatározott és a posszibilistákra bízott kongresszus több lesz puszta látszatkongresszusnál. Már csak annak kell kiderülnie, hogy a maguk részéről mihez kezdenek a Hágában képviselt csoportok; azt mindenesetre elhatározták, hogy közösen járnak el.

A Sozialdemokrat"-ról azt állítja a „Justice", hogy a londoni kongresszus óta

„szakadatlanul ócsárolta és becsmérelte a posszibilistákat", és minden független német szociáldemokratához fordul, hogy „szövetkezzék velünk arra a becsületes kísérletre, hogy véget vessünk ennek a kicsinyes és rosszindulatú civakodásnak és machinációnak".

A „Justice" éveken át a maga módján bírálta a német szociáldemokraták beszédeit és cselekedeteit, a „Sozialdemokrat" azonban mégsem emelt panaszt sem „ócsárlás és becsmérlés", sem „kicsinyes és rosszindulatú civakodás és machináció" miatt. Mi, németek megszoktuk, hogy leplezetlen kritikát gyakoroljunk mind saját pártunkon belül, mind a proletármozgalom többi nemzetiségi csoportjaival szemben. Nagyon is jól tudjuk, nem érheti nagyobb szerencse ellenségeinket, mint ha ez a mozgalom kölcsönös tömjénező társasággá vagy kölcsönös biztosító társasággá alakul agitátorok számára. Éppen ezért nem vagyunk olyan túlérzékenyek, hogy a „Justice" támadásait ne tudnók szemrebbenés nélkül elviselni. Viszont nem is azért jöttünk Angliába, hogy feladjuk a bírálat jogát, amelyet még egy Bismarckkal szemben is fenntartottunk, és amelyet dicsőséges forradalmak révén biztosított az angol nép, és joggal büszke erre. Élni fogunk tehát azzal a szabadsággal, hogy ahol ezt szükségesnek tartjuk, nyíltan megmondjuk véleményünket a francia és – igen – az angol szocialisták „civakodásairól és machinációiról" is.

A posszibilisták egy idő óta olyan politikai magatartást tanúsítottak, mely a legkevésbé sem biztosította számukra más országok szocialistáinak általános helyeslését; de a legutóbbi párizsi választási hadjárat idején tanúsított magatartásukra már igazán nincs mentség. Azzal az ürüggyel, hogy a köztársaságot meg kell menteni Boulangertól, a burzsoá republikanizmus legkorruptabb elemeivel szövetkeztek, az opportunistákkal[254], akik tíz évig szipolyozták Franciaországot, hogy meggazdagodjanak. Egy kormánypárti jelölt mellett agitáltak és rá is szavaztak, egy tőkés szeszgyáros, „egy hitvány jelölt, a francia John Jameson" („Justice", 1889 január 19.) mellé álltak, és amikor mindkettővel, Boulanger-val *és* Jacques-kal szembeállítottak egy szocialista munkást, Boulét, aki a legutóbbi nagy földmunkássztrájkot szervezte, a burzsoá kórussal együtt kiáltották: „Jaj csak ne legyen szakadás a nagy republikánus pártban!" – holott ez ugyanaz a jelszó, amelyet Angliában a nagy liberális párt nem is egyszer hangoztatott a „Justice" jelöltjei ellen. Mintha nem hatásosabban harcolnának Boulanger ellen akkor, ha a munkásoknak módjukban áll saját képviselőjükre szavazni, ahelyett, hogy olyan alternatíva elé állítják őket, hogy vagy Boulanger-ra szavaznak, vagy ama tőkések egyik képviselőjére, akiknek mohósága Franciaország egész gazdagságának megkaparintására (amint azt Hyndman úr a „Justice" 1889 február 2-i számában igen jól bemutatta) tette csak azzá Boulanger-t, amivé lett.

Hogy igazságot szolgáltassunk a „Justice"-nak: ő nem védte a posszibilistáknak ezt a magatartását, sem „némileg aggályos szövetségüket a burzsoá párttal" („Justice", január 28.), viszont azt sem mondta meg olvasóinak, hogy a posszibilisták lapja, a „Parti ouvrier"[542] a boulanger-isták elleni buzgalmában lármásan kényszerrendszabályokat követelt e „szörnyűséges sajtószabadság"* ellen és fellépett a gyülekezési

* „Nem szabad felhagynunk annak hangoztatásával, hogy jelenlegi válságos helyzetünk-

szabadság ellen. A „Justice" ezt és a munkásjelöltért vívott harcot, valamint azt a tényt, hogy ez utóbbi mindezek ellenére 17 000 szavazatot kapott, erőnek erejével igyekezett eltitkolni olvasói elől. És mivel mi a posszibilistáknak erről a gyalázatos viselkedéséről nyíltan megmondjuk a véleményünket, ócsárlással és becsmérléssel, rosszindulatú civakodással és machinációval vádol bennünket egy olyan lap, amely saját posszibilista barátai viselkedését maga sem meri megvédeni.

A dolog úgy áll, hogy a posszibilisták pillanatnyilag a szó szoros értelmében kormánypárt – *miniszteriális szocialisták* – és kiélvezik e helyzetük jótéteményeit. Miközben a bordeaux-i kongresszust betiltották a hatóságok és szétkergette a rendőrség, s csak úgy tudták mégis megtartani, hogy egy szomszédos községben, amelynek maireje* forradalmi érzelmű, a városházában hajlékra talált; miközben a troyes-i kongresszust ismételten megrohanta a rendőrség, hogy megakadályozza a vörös zászló kitűzését – mindezt a posszibilisták lapjaikban nem rosszallották, sőt meg sem említették –, ezek az „igen tiszteletre méltó" szocialisták a párizsi Charles Warren bizalmasai. Nemcsak hogy nem tiltakoztak, hanem egyenesen tapsoltak, amikor a párizsi hatóságok betiltották a független szocialisták és szakegyletek által kezdeményezett tüntetést a nyolcórás munkanapért.

Ilyenformán, ha odáig jut a dolog, az idén két kongresszust tartanak majd Párizsban – az egyiket nemcsak a rendőrség védelme, hanem egyenest a pártfogása alatt. Ezt a kongresszust a kormány, a département-hatóság, a párizsi községtanács egyaránt ajnározni fogja, ünnepelni és ünnepélyesen megvendégelni. Része lesz mindazokban a kedvezésekben, amelyekkel a burzsoá köztársaság hivatalos külföldi vendégeit elárasztják.

A másikat kerülni fogják a republikánus előkelőségek, szigorúan figyelik majd a hatóságok és jószerivel örülhet, ha rábízzák, hogy maga gondoskodjék magáról. Mert ha esetleg angolok is felkeresik, megeshetik velük, hogy Párizs kellős közepén hirtelen megint a Trafalgar Square-en találják magukat.

Der Internationale Arbeiterkongress von 1889
„Eine Antwort an die Justice"
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1889 március 30., április 6. (13., 14.) sz.
Eredeti nyelve: német
Aláírás: E. Bernstein

---

ben *ezt a sajtószabadságot el kell fojtani.*" „Parti ouvrier", 1889 március 18. (Igazán a legjobb nap erre-.[543]) – *Bernstein jegyzete.*

* – polgármestere – *Szerk.*

7

[Levél a „Labour Elector" szerkesztőségének[544]]

Látván, hogy Önök állandó érdeklődést tanúsítanak azok iránt a kérdések iránt, amelyek a küszöbönálló nemzetközi munkáskongresszussal kapcsolatosak, remélem megengedik egy franciának és a franciaországi úgynevezett marxista szervezet (Agglomération Parisienne) egyik tagjának, hogy néhány szót mondjon, válaszképpen egy körlevélre, amelyet a Párizsi Munkatőzsde bulletinjében tettek közzé és angolul megjelentetett a „Justice" április 27-i száma.

A Párizsi Munkatőzsde ma teljes egészében posszibilista intézmény. A posszibilisták a párizsi városi tanács opportunista[254] és radikális[258] tagjai segítségével kerítették hatalmukba, és minden olyan szakszervezetet, amely nyíltan szembe mer szállni a posszibilista elvekkel és taktikákkal, azonnal kizárnak. Ezért a fent említett körlevél, noha 78 párizsi nevében bocsátották ki, olyan posszibilista termék, mintha maga a posszibilista bizottság bocsátotta volna ki.

Ez a körlevél felszólítja „Franciaország valamennyi munkásszervezetét, tekintet nélkül arra, hogy nézete republikánus vagy szocialista színezetű-e", hogy vegyen részt a posszibilista kongresszuson. Nos, ez elég jól hangzik. És minthogy a mi szekciónk, a francia szocialisták szekciója, teljesen kiűzte a posszibilistákat a vidékről, annyira, hogy nem mertek Troyes-ban, saját kongresszusukon részt venni, mihelyt hallották, hogy mi ott jelen lehetünk, és minthogy a mi szervezeteink a vidéken sokkal nagyobb létszámúak, mint az összes posszibilista szervezetek Franciaországban együttvéve, nem kétséges, hogy még ezen a posszibilista kongresszuson is a francia küldöttek többségével rendelkeznénk, ha becsületes alapon biztosítva lenne a képviselet. De éppen ez a bökkenő. A posszibilista bizottság egy sor rendelkezést hozott a kongresszusra vonatkozóan, de erről a legfontosabb pontról sohasem volt szó. Senki sem tudja, vajon egy-egy csoport egy, két vagy több küldöttet küldjön-e, illetve vajon a küldöttek számát az egyes csoportok taglétszáma szerint határozzák-e meg. De minthogy a posszibilisták elismerten a legerősebbek Párizsban, minden csoport nevében két vagy három küldöttet küldhetnek, mi viszont, amilyen egyenesek vagyunk, csak egyet küldünk. Ők annyi küldöttet gyárthatnak, amennyit csak akarnak. Párizsban ott vannak a kezük ügyében, csak ki kell őket nevezni. S így e látszólagos becsületesség ellenére, a kongresszus francia szekcióját tömör posszibilista klikké változtathatják, amely úgy bánhat velünk, ahogy akar, ha nem fellebbezhetünk a kongresszushoz.

Csupán ebből az okból nem mondhatnánk le arról, hogy a kongresszus szuverén

legyen minden belügyét illetően, ha ugyan erről az első és legalapvetőbb elvről egyáltalában le lehetne mondani. Azt hiszem, Londonban még nem felejtették el egészen, hogy a múlt év novemberében a parlamenti bizottság nagyon világosan kifejtette, hogy ők bérelték a helyiséget, s hogy a kongresszust ott csak megtűrik – és mi nem akarjuk, hogy ez Párizsban megismétlődjék.

A megírás ideje: 1889 április vége

A megjelenés helye: „The Labour Elector",
I. évf. 18. sz., 1889 május 4.

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: Charles Bonnier

8

Nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1889 július 14–21

Felhívás Európa és Amerika munkásaihoz és szocialistáihoz[545]

1888 októberében Bordeaux-ban nemzeti kongresszus zajlott le, amelyen több mint 200 munkásszindikátusi kamara és szakcsoport volt képviselve. E kongresszus határozatot hozott, amely szerint a kiállítás idején nemzetközi kongresszust tartanak Párizsban.

Hasonló határozatot hozott az 1888 decemberében Troyes-ban összeült nemzeti kongresszus is, amelyen a franciaországi szocialista párt összes frakciói képviseltették magukat.

A bordeaux-i kongresszus által kinevezett nemzeti tanácsot és a troyes-i kongresszus által kinevezett végrehajtó bizottságot megbízták, lépjenek egymással érintkezésbe, hogy közösen megszervezzék a nemzetközi kongresszust és frakciókülönbségre való tekintet nélkül hívják meg arra Európa és Amerika összes munkásait és szocialistáit, akik a munka emancipációjára törekednek. Ez meg is történt.

[1889] február 28-án Hágában nemzetközi konferenciát tartottak, amelyen Németország, Svájc, Belgium, Hollandia és Franciaország szocialista pártjai küldötteikkel képviseltették magukat. Anglia és Dánia Szocialista Ligája kimentették magukat és előre bejelentették, hogy csatlakozni fognak a hozott határozatokhoz.

A hágai konferencia elhatározta:

1. A párizsi nemzetközi kongresszus 1889 július 14-től 21-ig ülésezik.

2. A kongresszus nyitva áll a különböző országok munkásai és szocialistái előtt, az illető ország politikai törvényeinek megfelelő részvételi feltételek alapján.

3. A kongresszus a mandátumvizsgálat és a napirend megállapítása tekintetében szuverén.

Az előzetes napirend a következő legyen:

a) Nemzetközi munkástörvényhozás; a munkanap törvényes szabályozása (nappali munka, éjszakai munka, pihenőnapok, a felnőtt férfiak, a nők, a gyermekek munkája).

b) A gyárak és műhelyek, valamint a háziipar felügyelete.

c) E rendszabályok kivívásának eszközei és módjai.

Ehhez mérten, hogy a bordeaux-i és a troyes-i kongresszus által ránk ruházott megbízásnak, valamint a hágai konferencián hozott határozatoknak eleget tegyünk:

1. Összehívjuk Párizsba a nemzetközi kongresszust, mely 1889 július 14-től 21-ig tartandó meg.

2. Napirendje a hágai konferencia által megállapított napirend.

3. Meghívjuk Európa és Amerika szocialista és munkásszervezeteit erre a kongresszusra, melynek az a feladata, hogy megteremtse az alapját a két világ összes munkásai és szocialistái szövetségének.

Párizsban végrehajtó bizottságot létesítettünk, amely a nemzetközi kongresszus végleges megszervezésével, valamint a külföldi küldöttek fogadásának előkészítésével foglalkozik.

Testvéri üdvözletünket küldjük a világ munkásainak és szocialistáinak.

Éljen a munkások nemzetközi emancipációja!

A bordeaux-i nemzeti tanács nevében:
R. Lavigne főtitkár
16, Rue Sullivan

A troyes-i végrehajtó bizottság nevében:
G. Batisse főtitkár

A párizsi végrehajtó bizottság:
A párizsi szindikátusi kamarák föderációja nevében:
Boulé, Besset, Féline, Monceau, Roussel

A párizsi szocialista szervezetek nevében:
Vaillant, Guesde, Deville, Jaclard, Crépin, Lafargue

A párizsi községtanács szocialista csoportja nevében:
Daumas, Longuet, Chauvière, Vaillant, községi tanácsosok

A képviselőkamara szocialista csoportja nevében:
Ferroul, Planteau, képviselők

Címek:
Belföldi ügyek titkára: *Besset*, Bureau de la Cordonnerie, Bourse du Travail, Paris, Rue J.-J. Rousseau
Külföldi ügyek titkára: *Paul Lafargue*, Le Perreux, Paris, Banlieue

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1889 május 11. (19.) sz.

9

Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus

II

Felelet a „Szociáldemokrata Föderáció kiáltványá"-ra[546]

Ez a kiáltvány, amely a „Justice" 1889 május 25-i számában jelent meg, azt állítja, hogy a fent nevezett kongresszusról „meztelen igazságokat" ad a világ tudtára. Azok, akik felelősnek tartják magukat e „meztelen igazságokért", a következők: „A Szociáldemokrata Föderáció Nemzetközi Bizottsága" és „A Szociáldemokrata Föderáció Főtanácsa". Arról nem értesülünk, hogy kik azok a személyek, akikből e két testület áll. Neveket nem közölnek. S ez elég különös, tekintve, hogy a szerzők vég nélküli panaszokat hangoztatnak a hágai „titkos caucus-t*" illetően, amelynek tagjai sohasem titkolták nevüket a közönség előtt. De a Szociáldemokrata Föderáció tanácsa vagy bizottsága, úgy látszik, olyasmi, amit ész fel nem foghat. Egyesek talán még emlékeznek rá, hogy 1888 október 23-án a Szociáldemokrata Föderáció Főtanácsa hét szavazattal kettő ellenében élesen megbírálta Hyndman urat, amiért „prostituálta" a „Justice"-t; e határozatot Hyndman úr rendkívül megvetően kezelte („Justice", 1888 október 27.), kierőszakolt határozatnak nevezte, és nem sokkal ezután ugyanolyan nagy vagy még nagyobb többséggel az ellenkezőjére változtatta. Ezek után nem csoda, hogy ugyanez a Főtanács nem közöl neveket, még azt is megkockáztatva, hogy őt magát „titkos caucus-nak" nevezik; ezek után valóban nem sokat számít, vajon közlik-e a neveket vagy sem.

A kiáltvány így kezdődik:

„Az a határozat, amelyet franciaországi szocialista elvtársaink egy csoportja, másokkal, akik nem szocialisták, együttműködve hozott, mely szerint kongresszust kell tartani Párizsban, szembeállítva azzal, amelyet a posszibilista párthoz tartozó elvtársaink hívtak össze és szerveznek, azt követeli, hogy a Szociáldemokrata Föderáció, amely Nagy-Britannia messze legnagyobb és leghatalmasabb szocialista szervezete, leszögezze az igazságot."

Hogy melyek azok a pártok, „akik nem szocialisták", azt ugyanúgy homály fedi, mint azoknak a nevét, akik ezt állítják. Ennélfogva lehetetlen megvizsgálni, mennyi-

* *V. ö. 470. old. – Szerk.*

ben „meztelen igazság" ez vagy sem. De ilyen állítás, amely ha nem rágalmazásnak szánták, egyáltalában semmit sem jelent, eléggé meglepően hangzik egy olyan szövetség szerveinek a szájából, amely támadásban és védekezésben szoros szövetségese azoknak a posszibilistáknak, akik sohasem tudtak összehozni egy kongresszust azok segítsége nélkül, „akik nem szocialisták". Első, 1883-ban megtartott párizsi konferenciájukon külföldről majdnem kizárólag az angol trade unionisták vezetői vettek részt, Broadhurst úr személyes vezetésével; és Broadhurst úr el volt ragadtatva az ott tartott beszédektől és az ott hozott határozatoktól. Második konferenciájukon is nagyrészt ugyanaz az elem volt jelen, az 1888-as londoni kongresszust pedig ténylegesen a szakszervezeti kongresszus parlamenti bizottsága hívta össze, amely mint azt mindenki tudja, „nem szocialista", hanem épp az ellenkezője.

De hagyjuk ezt. A szerzők felhasználják az alkalmat, hogy emlékeztessenek minket arra, miszerint a Szociáldemokrata Föderáció „Nagy-Britannia messze legnagyobb és leghatalmasabb szocialista szervezete". Ezt a tájékoztatást immár majd hat esztendeje hétről hétre megismétlik a „Justice" minden egyes számában, és mégis vannak, akik annyira elvetemültek, hogy kételkednek a Szociáldemokrata Föderáció nagyságában és hatalmában, sőt, azt állítják, hogy nagyságának és hatalmának ez a bizonygatása, gyakoriságát, hevességét és erőszakosságát tekintve, pontosan olyankor és olyan arányban is nő, amikor és amilyen arányban a Szociáldemokrata Föderáció valóságos nagysága és ereje fogyóban van. Rámutatnak arra a tényre, hogy a „Justice" az év végén teljes felével csökkentette a terjedelmét, „csupán az ünnepekre", amely ünnepek azonban még nem múltak el, és vannak olyanok, akik értenek hozzá és azt állítják, hogy a lap példányszáma 4000-ről kerek egyharmadára csökkent, hogy vannak olyan szekciók, ahol még formálisan sem tartanak soha összejövetelt, és vannak nagy ipari városok, ahol soha a lap egyetlen példányát sem olvassák. És némely jelentések, például a boltoni szekcióra vonatkozó („Labour Elector", 1888 május 28.) — nem névtelen jelentés, mint ez a mi kiáltványunk, hanem nyolc tag írta alá — erősen hajlanak arra, hogy ezeket az állításokat megerősítsék. Bármit hozzanak is fel annak a hadicselnek a javára, amely abban áll, hogy az ember túlozza saját erejét az ellenség előtt, érdemét illetően nem lehet véleménykülönbség, ha arra használják, hogy port hintsenek a szövetségesek és az elvtársak szemébe. És nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy Diogenész lámpásával kell keresni az Egyesült Királyságban olyan embert, akit megtéveszt a Szociáldemokrata Föderációnak ez a szokásos hencegése.

Sajnálom, hogy így kell beszélnem egy olyan szervezetről, amely sok jót tett, amely sokkal több jót tehetne, és amelyben kitűnő elemek vannak. De amíg megengedi, hogy így „főnökösködjenek felette", mint most, soha nem lesz még csak az árnyéka sem annak, aminek mondja magát.

A szerzők továbbá azt állítják, semmi erőfeszítést nem sajnáltak megegyezés létrehozására, de mivel ez hasztalan volt, most arra szorítkoznak, „hogy ismertessék a meztelen tényeket, amelyek soha nem voltak vitásak". E meztelen tények száma tizennégy.

1. A franciaországi posszibilista pártot ... a párizsi nemzetközi szakszervezeti kongresszus 1886-ban felhatalmazta, hogy 1889-re nemzetközi munkáskongresz-

szust hívjon össze Párizsba. A németeket ezen az 1886-os párizsi kongresszuson Grimpe képviselte."

E „meztelen tény" valóban nem vitás, eltekintve attól, hogy ezt az 1886-os gyűlést annak idején egyszerűen „konferenciának" titulálták; hogy nagyobb tekintélyt kölcsönözzenek neki, most szabályos „kongresszussá" változtatták. Valamint kihagyták azt a fontos dolgot, hogy Grimpe *nem* szavazta meg ezt a határozatot, ezért a konferencián való jelenlétét semmiképpen sem lehet úgy értelmezni, hogy „a németek" jóváhagyták a posszibilistáknak adott megbízást.

2. Az angol trade unionok parlamenti bizottsága rendkívül méltánytalanul és igazságtalanul kirekesztette a németeket és az osztrákokat az 1888-ban megtartott londoni nemzetközi szakszervezeti kongresszuson való képviseletből. Erre a németek csonka kongresszusnak nyilvánították a kongresszust, és Bebel, Liebknecht meg mások, akik a jelenlegi rivális párizsi kongresszust szervezik, felszólították az összes többi nemzetiségűeket, hogy ne vegyenek részt a londoni kongresszuson, mert őket onnan kirekesztették."

Eddig rendben.

3. „Mindamellett az 1888-as londoni nemzetközi szakszervezeti kongresszust megtartották, s az nagyon eredményes volt. A parlamenti németek speciális franciaországi szövetségeseit, az úgynevezett marxistákat vagy guesde-istákat Farjat képviselte. Ez a kongresszus *egyhangúlag* felhatalmazta a posszibilistákat, hogy hívjanak össze és készítsenek elő 1889-re egy nemzetközi munkáskongresszust Párizsba. Farjat a többiekkel együtt feltette a kezét e határozat mellett, a belgák, akiket Anseele képviselt, és a holland küldött* csatlakoztak, ennek ellenére Anseele és Croll elmentek a hágai caucus-ra!"

Nem pontos az az állítás, hogy Farjat képviselte „az úgynevezett marxistákat vagy guesde-istákat". Farjat-t a francia szakszervezeti kongresszus küldte, amely néhány nappal a londoni kongresszus előtt nyílt meg Bordeaux-ban. A 250 helyi szakszervezet, amelyet Bordeaux-ban 63 küldött képviselt, csak akkor nevezhető „marxistának vagy guesde-istának", ha e névvel jelölik mindazokat a francia munkásokat, akik nem posszibilisták. Ez a bordeaux-i kongresszus is egyhangúlag elhatározta, hogy „1889-re összehív és előkészít egy nemzetközi munkáskongresszust Párizsba"; ezt néhány nappal azelőtt tette, hogy a londoni kongresszus meghozta határozatát. De minthogy a posszibilisták a Bordeaux-ban képviselt személyeket külön-külön és együttvéve visszautasították és ellenségként kezelték, soha nem fordulhatott meg az agyukban, hogy ugyanezeket a posszibilistákat hatalmazzák fel e kongresszus egybehívására; ezért azt mondani, hogy „Farjat feltette a kezét e határozat mellett", egyszerűen képtelenség – ugyanolyan képtelenség, mint az az állítás, hogy a „marxistákat" kötelezi Farjat-nak ez a szavazata, melyet soha nem adott le; ha leadta volna, az csak tévedésből történhetett volna, s így még azt sem kötelezhette, aki leadta.

* C. Croll. – *Szerk.*

Az, hogy Anseele és Croll, akik megszavazták a fent említett londoni határozatot, mégis „elmentek a hágai caucus-ra", valóban rendkívül érthetetlennek fog tűnni mindazok előtt, akik beérik kiáltványunk „meztelen igazságaival" és „nem vitás tényeivel". De az e válaszhoz csatolt függelék* meg fogja mutatni, hogy Anseele és Croll nemcsak azt tartották szükségesnek, hogy elmenjenek Hágába, hanem azt is, hogy teljesen hátat fordítsanak a posszibilista kongresszusnak és az ellenkongresszus összehívását támogassák, és nem csupán Anseele és Croll, hanem más londoni küldöttek is és velük együtt az európai szocializmus képviselőinek óriási többsége. A kiáltvány „meztelen igazságai" régóta ismeretesek voltak mindnyájuk előtt, és mégis, az emberi természetben rejlő komiszság olyan, hogy ők kénytelen voltak olyan következtetésre jutni, amely teljesen az ellenkezője volt annak, amelyet a Szociáldemokrata Föderáció orgánumai oly szíves buzgalommal adtak elő.

4. „E két egymást követő megbízás alapján eljárva, a posszibilisták, akik messze a legerősebb szocialista párt Franciaországban, Párizsban (ahol 50 000 szavazatot kaptak) és a vidéken egyaránt, tartozó kötelességük szerint hozzáfogtak, hogy 1889 júliusának végére nemzetközi munkáskongresszust hívjanak össze és szervezzenek."

A posszibilisták a községi választásokon *valóban* kaptak mintegy 50 000 szavazatot, amelyek közül sok ellenfeleiké, a kollektivistáké (az úgynevezett marxistáké) volt, akik elég nagyvonalúak voltak ahhoz, hogy ahol csak lehetett, eltekintsenek a szekció-nézeteltérésektől. De azt mondani, hogy a posszibilisták „messze a legerősebb szocialista párt Franciaországban, Párizsban és a vidéken egyaránt", ez meztelen valótlanság. A posszibilisták még Párizsban is, amely közismerten az ő erődjük, jókora tért vesztettek, amióta nyílt szövetséget kötöttek nemcsak a polgári radikálisokkal, hanem az opportunistákkal is – a tőzsdespekulánsok pártjával, akik Franciaországban a jelenlegi hivatalos korrupció megtestesítői. Az a tény, hogy a posszibilisták a Boulanger elleni harc ürügyén éppen azokkal az emberekkel szövetkeztek, akiknek hivatali vétkei egyedül eredményezték Boulanger népszerűségét, s akik miatt valamennyi osztályból száz meg százezren kiáltották: „Inkább Boulanger, inkább az ördög maga, mint ez a vérszopó korrupciós rendszer!" – ez a tény túl sok volt igen sok őszinte követőjüknek; és amikor a januári választásokon a burzsoá Jacques-ot támogatták (aki a községtanácsban állandóan ellene szavazott minden olyan határozatnak, amely a munkásosztálynak kedvezett) és ténylegesen a munkásosztály jelöltje, Boulé ellen harcoltak, akkor mindinkább megmutatkoztak soraikban az elégedetlenség jelei. Egyik szónokuk, Reties, akit, amikor egy gyűlésen Jacques-ot védte, egyes munkások, Boulé hívei, közbekiáltásokkal piszkáltak, végül dühösen elhagyta az emelvényt és ezt kiabálta: „Igen! Jacques-ra fogok szavazni, de bosszút állok azokon, akik erre a gyalázatra rávettek!" És Boulé, a posszibilisták fanatikus oppozíciója ellenére, valóban megkapta 18 000 munkás szavazatát.

Ezek után nem csoda, ha a posszibilista párt Párizsban a szétesés jeleit mutatja.

* *V. ö. 496–497. old. – Szerk.*

Április 16-án a küldöttek tanácsa, csupán két küldött tiltakozásával szemben, kizárta a párizsi XIV. kerület csoportját; de amikor április 23-án Allemane azt kívánta, hogy két tagot kötelezzenek bizonyos levelek átadására, amelyek különben kellemetlenségeket szerezhetnének egyes vezetőknek, az indítványt huszonhat csoport tényleg megszavazta. De tizenöt csoport tiltakozott és három tartózkodott, és ennek következtében a XIII. kerület legfontosabb szervezetei elhagyták a föderációt, kijelentvén, hogy „Ferry, Clemenceau és Ranc szövetségeseinek nincs többé joguk ahhoz, hogy egy olyan párthoz tartozónak vallják magukat, amely az osztályharcban találja meg gyökereit. Cserbenhagyták a pártot azzal, hogy elárulták a munkásosztállyal szemben vállalt kötelezettségeiket; nem mások ők ma, mint a polgárság uralmának támaszai." És noha ez csak a kezdet, nem kétséges, hogy még Párizsban is súlyosan megrendült a posszibilista vezetők uralma.

Ami a vidéket illeti, nemcsak nem „meztelen igazság", sem „nem vitás tény", hanem egyszerűen nevetséges állítás azt mondani, hogy a posszibilisták ott „messze a legerősebbek". Franciaország minden nagy városában és ipari központjában a szocialista szervezetek kívül állnak a föderációjukon és ellenségesek vele szemben. Például Lyon (5 szocialista városi tanácsos), Marseille (1 szocialista département-tanácsos), Roubaix (2 városi tanácsos), Armentières (5 városi tanácsos), Montluçon (2 városi tanácsos), Commentry (az egész városi tanács és a polgármester szocialista),Calais (2 városi tanácsos), Lille (4000 szocialista nem-posszibilista szavazat a legutóbbi községi választáson), Bourges, Vierzon, Roanne, Bordeaux, Narbonne, Alais stb. E városi és département-tanácsosok közül egyik sem posszibilista. Mindezek a városok vitathatatlanul ellenfeleik kezében vannak, ami a szocialista és munkásszervezeteket illeti.

Valójában a posszibilisták néhány évig nem mertek mutatkozni a vidéken. 1887-ben, hogy olyan helyet találjanak, ahol eredményesen megtarthatják országos kongresszusukat, az Ardennekben egy félreeső kis várost kellett kiszemelniök, amelyet a legtöbb ember nem találna meg a térképen; és a múlt évben, amikor Troyes-ba hívták egybe kongresszusukat, ahol úgy vélték, biztosak lehetnek a munkások helyi képviseletében, a helyi bizottság kijelentette, hogy a kongresszus ezúttal ténylegesen, nem pedig látszólag lesz nyitva Franciaország minden szocialista és munkásszervezete előtt. Amikor a posszibilista nagyfejűek Párizsban látták, hogy ez komolyan van gondolva, *inkább lemondtak saját kongresszusukról*, semhogy találkozzanak a kollektivistákkal és a blanquistákkal, akik ekkor Troyes-ba mentek és megtartották a kongresszust, amelyet a posszibilisták hívtak egybe, de odahagytak, és amelyet valójában elhódítottak tőlük.

Tehát az a „meztelen igazság", hogy a posszibilisták messze a legerősebbek, ugyanannyit ér, mint a kiáltvány harsány trombitaszava a Szociáldemokrata Föderáció nagyságáról és hatalmáról.

De akár erősek voltak, akár nem, „tartozó kötelességük volt a kongresszust összehívni Párizsba".

Ez felveti a kérdést, meddig terjed a posszibilisták hatásköre ebben a vonatkozásban.

Az 1886-os párizsi konferencián nemzetközileg olyan kevesen vettek részt – olyan

messze volt a képviseleti jellegtől –, hogy határozata legfeljebb óhajnak számít; a legjobb esetben is csak azokra lehet kötelező, akik megszavazták, vagyis a posszibilistákra és az angol trade unionistákra. Az utóbbiak a következő, Hullban tartott soros kongresszusukon sutba dobták a párizsi határozatokat. Tehát mindössze annyi marad meg, hogy a posszibilisták 1886-ban, Párizsban felhatalmazták önmagukat, hogy 1889-re kongresszust hívnak össze Párizsba.

Most térjünk rá a londoni kongresszusra.

A londoni kongresszus nem volt általános munkáskongresszus, hanem a trade unionok kongresszusa volt, amelyet a trade unionok hívtak össze, és amely a trade unionistákon kívül elvben mindenkit kizárt. Hogy egy ilyen kongresszus határozatai hogyan lehetnének kötelezőek azokra a munkásokra, akik nem trade unionisták, vagy a szocialistákra egészében, az számomra titok. Egy trade unionista kongresszus összehívhat egy másik trade unionista kongresszust, de azon túl semmit. Amikor munkáskongresszust hívott össze, túllépte hatáskörét; azért, hogy ezt tette, minden rokonszenvünk az övé lehet, mivel ez győzelem az ósdi trade unionista előítéletek felett; de akkor is tény, hogy az egybehívás túlment a kongresszus illetékességén és ezért csak óhaj erejével bír.

Kétségtelen, hogy a bordeaux-i kongresszus is csupán szakszervezeti kongresszus volt; és ennyiben az a határozata, hogy egy nemzetközi munkáskongresszust hívjon össze, ugyanolyan mértékben hatálytalan. De ezt a határozatot azután decemberben a troyes-i szocialista kongresszus jóváhagyta, amelynek határozatai ellen a posszibilisták semmi jogon nem emelhetnek kifogást, mert ők maguk hívták össze, és ha távol maradtak, az a saját hibájuk.

Hogy a németországi és ausztriai küldöttek szántszándékos kirekesztése – ezek az országok körülbelül annyi szocialistát ölelnek fel, mint Európa többi része együttvéve – a kongresszust csonka kongresszussá tette, „meztelen igazság" és valóban „nem vitás tény"; még a kiáltvány sem vitatja, csak felpanaszolja, hogy a németek így nevezték – nevén nevezték a gyereket.

Amellett ez a csonka kongresszus (amelynek kisebbsége egyébként nagy szolgálatot tett Angliában a szocialisták ügyének) kényszer hatására cselekedett. Amikor az angol shiptonista trade unionok és a szocialisták közt az első komoly egyenetlenségre került sor, a shiptonisták, magának Shiptonnak a szájával, kijelentették, ha ez így megy tovább, bezárják a kongresszust; s hogy ehhez megvan a hatalmuk, mert ők bérelték a helyiséget. Ilyenformán a szocialistákkal kezdettől fogva éreztették, hogy ők az ír tenant-at-willek[547] helyzetében vannak és hogy az ő shiptonista landlordjuk kész volt előzési hatalmát használni, ha kell, a királynő fegyveres erői segítségével.

A szocialisták alkalmazkodtak, és az akkori körülmények közt helyesen cselekedtek; elmulasztották azonban egy formális tiltakozás benyújtását, s ez hiba volt. De még nem felejtették el, milyen bánásmódnak tették ki magukat a túlságosan nagy bizalom következtében, és, mint azt a függelék mutatja, el vannak rá szánva, hogy ez ne történhessék meg újra.

Akkor a parlamenti bizottság egy sor szabályt és rendelkezést készített elő a kon-

gresszus részére, azt remélve, hogy azokkal elhallgattatják és féken tartják a szocialistákat. Mandátumvizsgálat, ügyrend, a szavazás módja, valójában az egésznek a lefolyása előre le volt rögzítve a shiptonisták által, és az azonnali elűzés terhe mellett mindezt rákényszerítették a kongresszusra. A londoni kongresszus nem cselekedett szabadon, nem szabadabban, mint a munkás, aki munkaszerződést köt a tőkéssel, vagy az ír bérlő, aki bérbe vesz három vagy négy acre-t az uzsoraáron bérbeadó landlordtól és vagy el kell fogadnia annak feltételeit, vagy éhen kell vesznie. Eléggé szégyenletes, hogy egy ilyen feltételek mellett tartott kongresszus szerepelhet a munkásosztály mozgalmának történetében; de hogy még egy kongresszus üljön össze ugyanilyen vagy hasonló feltételek mellett – soha!

Ennek ellenére a kongresszus szocialista kisebbsége úgy befűtött a shiptonista többségnek, hogy a parlamenti bizottságnak elege volt belőle. Nyilvánosan papírrongyként kezelték a kongresszusi határozatokat és mindenekelőtt a párizsi kongresszusra vonatkozó határozatot.

Tehát az a megbízás, amelyet a londoni kongresszus a posszibilistáknak adott, kifogásolható volt, 1. mert azt egy trade unionista kongresszus adta, amely nem volt jogosult arra, hogy a trade unionokon kívül álló munkásokat vagy általában szocialistákat kötelezzen; 2. mert a londoni kongresszus a németek stb. kizárásával csonka kongresszus lett; 3. mert nem cselekedhetett szabadon; 4. mert ugyanazok az emberek, akik összehívták a kongresszust és többségét alkották, elsőnek utasították vissza a megbízatást.

Soha nem mentem volna bele ebbe a vitába, ha a posszibilisták és a Szociáldemokrata Föderáción belüli szövetségeseik nem dörgölték volna állandóan az orrunk alá a londoni kongresszus megbízatását, mint valami szent és sérthetetlen dolgot. Hogy ez a megbízás mindenek felett áll; hogy magától értetődően hatálytalanítja a bordeaux-i kongresszus előző határozatát, amelyet azóta a troyes-i kongresszus jóváhagyott; hogy nemcsak azokat kötelezi, akik ott voltak és megszavazták, hanem azokat is, akik nem voltak ott, sőt azokat is, akiket szándékosan kirekesztettek. S ha ilyen igényeket támasztanak, akkor kötelességünkké válik valóságos értékük megvizsgálása.

Tulajdonképpen a londoni megbízást, noha lényegében érvénytelen volt, noha nyilvánvaló pofon volt a többi francia szocialistának és a bordeaux-i kongresszusnak, pofon, amelyet valójában tudtukon kívül adtak a legtöbben azok közül, akik megszavazták –, e megbízást, ahogy azt látni fogjuk, a legnagyobb figyelemmel kezelték azok, akik nem vettek részt a megtárgyalásában, és végső soron gyakorlatilag mindenki elfogadta volna, ha maguk a posszibilisták nem jártak volna el annyira gátlástalanul.

Az első körlevél, amellyel a posszibilisták a kongresszust összehívták, mutatta, hogy nemcsak nem nehezteltek az eljárás miatt, amellyel a parlamenti bizottság béklyóba verte a londoni kongresszust, hanem ezt az önkényes cselekedetet határozottan *precedensnek* tekintették és ugyanolyan meghatalmazást követeltek maguknak, mint amilyet a parlamenti bizottság bitorolt. Előírták az ügyrendet, a szavazás módját és a mandátumvizsgálatot, melyet is minden nemzetiségnél külön-külön kellene elvégezni. Egy szót sem szóltak arról, hogy mindez csak ideiglenes és a kongresszus jóváhagyásától függ.

A londoni kongresszus nem ruházhatott a posszibilistákra olyan meghatalmazást, amellyel ő maga nem rendelkezett. Egy kongresszus sem hozhat olyan határozatokat, amelyeket egy következő kongresszus ne vonhatna vissza. Ennélfogva a londoni kongresszusnak nem volt joga felhatalmazni a posszibilistákat olyan szabályok és rendelkezések megállapítására, amelyek kötelezik a párizsi kongresszust. Nem is tett ilyesmit. De a posszibilisták igényt tartottak erre a jogra. A posszibilistáknak ez a szégyenletes igénye váltotta ki az összes ezután következő nézeteltéréseket és vitákat, és mivel nem voltak hajlandók világos és félreérthetetlen szavakkal lemondani erről az igényükről, ez idézte elő a szakítást és a két kongresszust. Az európai szocialisták többsége nem hajlandó másodszor – és ezúttal nyitott szemmel – bemenni a csapdába.

Tehát ami vitás, az nem annyira a londoni megbízás – ezen könnyen túltette volna magát az ember –, mint inkább az, ahogyan a posszibilisták felhasználták, az az igényük, hogy törvényeket csináljanak, amelyek kötelezőek a kongresszusra, és így a parlamenti bizottságnak a londoni kongresszuson elkövetett önkényes cselekedetét precedenssé tegyék, amelyet minden eljövendő kongresszusnak el kell fogadnia.

5. „Ezellen tiltakoztak a marxisták, jóllehet Farjat szavazata kötötte őket, és rávették a németeket, hogy tiltakozzanak, mert mint mondották, a posszibilisták ki akarják rekeszteni ellenfeleiket és a kongresszust saját céljaikra akarják felhasználni. Ezt a vádat emelték, noha a posszibilisták még soha nem rekesztettek ki egyetlen szocialista szekciót egyetlen előző kongresszusról sem, és soha egy jottányi bizonyíték sem merült fel, amely azt mutatná, hogy ez alkalommal ez volt a szándékuk. A meghívások valamennyi szocialista testületre kiterjedtek."

E „meztelen igazság" legfontosabb részét már megcáfoltuk. De az az állítás, hogy „a posszibilisták még soha nem rekesztettek ki egyetlen szocialista szekciót egyetlen előző kongresszusról sem, és soha egy jottányi bizonyíték sem merült fel, amely azt mutatná, hogy ez alkalommal ez volt a szándékuk", ez vagy elképesztően tudatos valótlanság, vagy annak bizonyítéka, hogy szerzőink olyan dolgokról beszélnek, amelyeket illetően a legboldogabb tudatlanságban élnek. A (franciaországi) centrum föderációjának harmadik regionális kongresszusán, 1882 májusában, a posszibilisták kijelentették, hogy a kongresszus nyitva van minden szocialista előtt. De amikor harminc kollektivista (úgynevezett marxista) küldött, e kijelentésre támaszkodva, megjelent, könyörtelenül kiutasították őket, azzal a nevetséges kifogással, hogy a „Fédération du Centre" név felvételével tisztességtelen versenyt kezdtek a posszibilista Union Fédérative-val. És amikor 1887-ben ennek az Unionnak a nyolcadik regionális kongresszusán megjelent tizenkét kollektivista küldött, ama folyvást hangoztatott állítás értelmében, hogy minden szocialistát meghívnak, a posszibilisták kifütyülték és lehurrogták őket, és el kellett hagyniok a kongresszust, a posszibilisták pedig határozatot hoztak, hogy „a marxistákat soha nem szabad beengedni egyetlen kongresszusukra sem". Sőt mi több, 1888-ban, amikor fenyegetett, hogy a helyi bizottság, amely a troyes-i országos posszibilista kongresszus megszervezésével volt megbízva, valóra váltja a valamennyi szocialista bebocsátásáról szóló örökös szólamot, a posszibilisták,

amint láttuk, inkább otthagyták saját kongresszusukat, semhogy eltűrjék kérkedő bizonykodásuk végrehajtását.

Ezek után nem csoda, ha a kollektivisták meg voltak győződve, hogy „a posszibilisták ki akarják rekeszteni őket és a kongresszust saját céljaikra akarják felhasználni".

6. „Mindenesetre, Lafargue, Guesde és más marxisták, a Reichstag-párt németjeivel és barátaikkal egyetértésben cselekedve, konferenciát hívtak össze Nancyba. E konferenciára a posszibilistákat utolsónak hívták meg és csupán egy héttel a konferencia megtartása előtt."

A nancyi konferenciát a németek hívták össze, nem Lafargue, aki, éppen ellenkezőleg, kifogásolta mind az időt, mind a helyet, és mindent elkövetett, hogy megakadályozza létrejöttét, ami sikerült is neki. A posszibilistákat nem „utolsónak hívták meg", hanem ugyanakkor, mint a többieket. Ilyenformán a 6. számú „meztelen igazság" hazugságok szövedéke; de még ha minden igaz lenne is, mit bizonyítana?

7. „A tervezett nancyi konferenciát nem tartották meg, de helyette konferenciát hívtak össze Hágába. A posszibilistákat erre a konferenciára is utolsónak hívták meg. A meghívásra válaszképpen leveleket írtak, amelyekben több nagyon fontos kérdést tettek fel. E levelekre sohasem érkezett válasz, és a konferenciát haladéktalanul megtartották az ő részvételük nélkül."

Ezúttal is hazugság az az állítás, hogy a posszibilistákat utoljára hívták meg. Ugyanakkor hívták meg őket, mint a többieket; e kérdésben, bármily lényegtelen is önmagában, külön vizsgálatot folytattunk. A konferenciát február 28-ra hívták egybe, és a posszibilistáknak február 17-én, országos bizottságuk ülésén, már kezükben volt nemcsak a meghívó, hanem Liebknecht válasza is a „több nagyon fontos kérdést" tartalmazó leveleikre, amelyekre a kiáltvány szerint „sohasem érkezett válasz". Ők maguk azt állítják, hogy Liebknecht „nem válaszolt a konferencia napirendjére vonatkozó kérdésükre".* Értesülésem szerint Liebknecht közölte velük, hogy erre majd magán a konferencián kapnak választ. A posszibilistáknak nyilván kedvükre való lett volna hosszadalmas levelezésbe kezdeni az előzetes feltételekről és így kitolni a konferenciát egészen a kongresszus utánig. De nem lehetett kedvükre azoknak, akik komolyan azon voltak, hogy egy valamennyi párt szempontjából egyaránt becsületes megegyezésre jussanak. Akárhogy is, erre a posszibilisták otthon maradtak, és távollétük következtében a konferenciát tényleg az ő részvételük nélkül kellett megtartani.

8. „Ezt a konferenciát anélkül tartották meg, hogy azon jelen lett volna egyetlen megbízott is Nagy-Britanniából, Olaszországból, Spanyolországból és több más országból. A Szociáldemokrata Föderációt még csak nem is értesítették arról, hogy a konferenciát össze fogják hívni. Csak azokat hívták meg, akikről ismeretes volt, hogy ellenségesen állnak szemben a posszibilistákkal. Lafargue maga volt Franciaország egyetlen megbízottja, noha éveken át tartó elkeseredett személyi viszálya

* Lásd hivatalos lapjuk, a „Prolétariat"[548] február 23-i számát. – *Bernstein jegyzete.*

volt a posszibilistákkal! A konferencia teljes jegyzőkönyvi jelentéseit sem akkor, sem azóta nem tették közzé."

9. „Az ilyen konferencia, mint ez, nyilvánvalóan nem volt más, mint egy caucus, amelyet, attól tartunk, nem jó céllal hívtak össze. Kitűnő elvtársunk, Domela Nieuwenhuis a Szociáldemokrata Föderációhoz írt levelében – mély sajnálattal kell elmondanunk – azt állítja, hogy ezt a konferenciát *titkosnak* szánták."

Mivel a hágai konferenciát németek hívták egybe, ők azokat a külföldi szocialistákat hívták meg, akikkel levelezésben álltak: a hollandokat, a belgákat, a dánokat, a svájciakat, és két francia pártot, amelyek közt közvetíteniök kellett. A Szocialista Ligát, W. Morris személyében, Lafargue hívta meg, és a posszibilisták ugyanígy meghívhatták volna a Szociáldemokrata Föderációt; mindenesetre itt Londonban senki sem tudta, kit hívtak meg és kit nem, illetve kinek volt joga valakit meghívni. Nem igaz az a kijelentés, hogy csak azokat hívták meg, akikről tudták, hogy ellenségesen állnak szemben a posszibilistákkal. A belgák éveken át baráti kapcsolatban voltak velük, és az elmúlt húsvétkor, országos kongresszusukon bebizonyították, hogy korántsem hajlandók olyasmit tenni, ami nekik esetleg nem tetszik.[549] És kétségtelenül nem álltak velük szemben ellenségesen a hollandok, a dánok és a svájciak, még kevésbé „volt ismeretes" ez. Ha Lafargue történetesen egyedül képviselte Franciaországot, ezért csak a posszibilisták hibáztathatók, akik nem fogadták el a meghívást. Nem igaz, hogy Lafargue „éveken át tartó elkeseredett viszálya a posszibilistákkal" személyi viszály volt. Lafargue, Guesde, Deville és egy nagy csoport szocialista és szakszervezet különvált a párt többségétől, mert az utóbbiak elvetették a párt programját és jobbnak látták, ha egy olyan pártot alapítanak, amelynek *egyáltalában nincs programja*.

Az egyetlen igaz tény a 8. és a 9. paragrafusokban az, hogy a konferencia „titkos" volt, amennyiben nem volt nyilvános. A nyilvánosságot és a sajtót kétségtelenül nem hívták meg. Ha a jegyzőkönyvi jelentések „titkosak" voltak a posszibilisták számára, úgy egyszerűen azért, mert ők jobbnak tartották, ha nem vesznek részt. De a konferencia határozatait azzal a kifejezett szándékkal hozták, hogy közöljék őket velük, és Volders haladéktalanul közölte is őket. Mi marad akkor ebből a „titkos" konferencia miatti kötekedő dohogásból, mikor ez a konferencia mindenesetre feleannyira sem volt „titkos", mint annak a két titokzatos testületnek az összejövetelei, amelyek a kiáltványért felelősek? Nemcsak a határozatok ismeretesek a világ előtt, amennyiben érdeklik a nyilvánosságot, hanem a küldöttek neve is. Nyilván igen nevetséges eljárás lett volna, ha meghívják a sajtó képviselőit egy olyan konferenciára, amely közvetíteni igyekszik két szembenálló szocialista csoport között.

10. „E caucus, amely zárt ajtók mögött ülésezett, egy sor olyan határozatot hozott, amelyek ellen nem emelhető komoly kifogás. Mindamellett Volderst elküldték Párizsba, hogy e határozatokat rákényszerítse a posszibilistákra, mintha azok egy ökumenikus tanács döntései lennének, és Bernstein Londonban ugyanilyen hangnemben írt. A német vezetők levelei, amelyeket remélhetőleg nem leszünk kénytelenek nyilvánosságra hozni, ugyancsak nagyon keserű és önkényes hangnem-

ben íródtak, és rivális kongresszussal fenyegetőznek, ha parancsaikat nem hajtják végre azonnal."

A klikk-konferenciára és titkos caucus-ra vonatkozó összes sötét inszinuációk után az olvasó joggal várhat néhány megdöbbentő leleplezést ama szégyenletes gaztettekről és szörnyű bűnökről, amelyeket elkövetett az összeesküvők e gyűlése, melyet, „attól tartunk, nem jó céllal hívtak össze". És mi az eredmény? A hágaiak „egy sor olyan határozatot hoztak, amelyek ellen nem emelhető elvben komoly kifogás"! Vajon a nemzetközi bizottság és a Szociáldemokrata Föderáció Főtanácsa minden érzékét elvesztette a nevetséges iránt?

Szerzőink megpróbálnának a lehető leggyorsabban elsiklani e határozatok felett. Hiszen sokkal több engedményt tartalmaznak, mint amennyit a posszibilistáknak valaha is joguk volt várni. A németek, akiket kirekesztettek a londoni kongresszusról, a francia kollektivisták, akikről e kongresszus nem vett tudomást, egyaránt felajánlották, *hogy elfogadják a londoni mandátumot*, megengedik, hogy érvénytelenítsék a bordeaux-i és a troyes-i határozatokat, a posszibilisták kezében hagyják a kongresszus összehívását és szervezését, feltéve, hogy a posszibilisták világosan és félreérthetetlenül feladnak minden olyan igényt, hogy kötelező szabályokat írjanak elő e kongresszusnak és azt „saját céljaikra használják fel". Mindenesetre figyelemreméltó beismerés, hogy *még a kiáltvány sem tud kivetnivalót találni a hágai határozatokban.*

Óh! de nem maguk a határozatok rosszak, hanem az a mód, ahogyan a posszibilistákra kényszerítették őket. És itt megint kezdődik a mese. Volderst azért küldték, „hogy e határozatokat rákényszerítse a posszibilistákra". Volders, akit azért küldtek, mert valamennyi hágai küldött közül ő volt az, aki a legszenvedélyesebben pártjukat fogta! Ami azt illeti, amit „Bernstein írt", az rajta kívül senkire sem kötelező, ahogy azt a kiáltvány szerzőinek már tudniok kellene. És bár nincs jogom az ő nevükben beszélni, mégis biztos vagyok benne, hogy a „német vezetők" nem fognak megtagadni, ha felszólítom a Szociáldemokrata Föderációt és párizsi szövetségeseiket, hogy tegyenek közzé bármely levelet, amit tőlük kaptak.

A hágai határozatok a világ színe előtt vannak, és a posszibilistákkal közölték, hogy ha nem fogadják el e határozatokat, a konferencián képviselt szervezetek egy másik kongresszust fognak összehívni, amely csak az lehet, amelyet Bordeaux-ban és Troyesban határoztak el. Ez talán nagyon „keserűnek és önkényesnek" tűnt a posszibilisták szemében, de ez volt az egyetlen mód, hogy észhez térítsék őket, ha ez egyáltalában lehetséges.

És most jön a java – a kiáltvány igazi Koh-i-noorja.

11. „A posszibilisták mindamellett valójában elfogadtak minden így hozott és eléjük terjesztett határozatot."

12. „E jóváhagyás és ama tény ellenére, hogy a posszibilisták által egybehívott kongresszus szuverén és mindig az is lett volna a saját ügyrendje felett, annak ellenére, hogy bármelyik fél minden vitás ügyet az egész kongresszus elé terjeszthet döntés és rendezés végett, a hágai caucus hívei most egy másik kongresszust hívtak össze Párizsba."

A hágai küldöttek kijelentették, hogy két feltétellel hajlandók csatlakozni a posszibilista caucus-hoz: az első az, hogy a posszibilistáknak Franciaország és más országok munkás és szocialista szervezeteivel egyetértésben kell összehívniok a kongresszust, s e szervezetek küldötteinek a posszibilistákkal együtt kell aláírniok a meghívást. Ezt a feltételt mármost a posszibilisták egyszerűen visszautasították; bárki más aláírhatja, de a rivális francia szekciók közül egy sem. Ha a kiáltvány szerzői ezt nem tudják, forduljanak a „Justice" szerkesztőjéhez*, aki erről tökéletesen tájékozva van.

A második feltétel az volt, hogy a kongresszus a mandátumvizsgálat és napirend megállapítása tekintetében legyen szuverén. A posszibilisták ezt sem fogadták el soha, sem „valójában", sem másképp. Először előírták, hogy a mandátumvizsgálatot minden nemzetiségnél külön-külön kell elvégezni. Amikor a másik fél kijelentette, hogy az e pontra vonatkozó döntést a kongresszus egésze részére kell fenntartani, a posszibilisták azt válaszolták, hogy kivételes esetek a kongresszus elé utalhatók; egy szó magyarázat sincs arra vonatkozóan, hogy milyen eseteket kell kivételesnek tekinteni. Nem, ők továbbra is alkudoznak, hogy milyen jogai legyenek a kongresszusnak és milyenek nem, és csak amikor a „rivális kongresszust" összehívó körlevél már a kezükben van, látják végre, hogy kénytelenek világosan és megannyi szóval leszögezni, hogy valahányszor egy nemzetiség kétségbe von valamely mandátumot, a kongresszushoz kell fordulni. Ha ezt idejekorán elismerik, akkor a legfőbb nehézséget illetően megegyezés jöhetett volna létre; most már persze késő.

Ugyanilyen köntörfalazást folytattak a napirenddel kapcsolatban. Nem úgy tekintették magukat, mint akiknek az a feladatuk, hogy a kongresszus munkájának a megkönnyítése végett előzetes intézkedéseket és javaslatokat dolgozzanak ki, amelyeket azután a kongresszus jóváhagy vagy sem. Ellenkezőleg, úgy viselkedtek, mint ha az elkövetkező kongresszus felett titokzatos és gyakorlatilag korlátlan hatalommal rendelkeznének, melynek egy részéről szívességből hajlandók lennének lemondani, hogy külföldi szervezeteket lekötelezzenek, melyektől cserébe elvárják, hogy elismerjék megmaradó igényüket a kongresszus feletti hatalomra. Nézzük csak akár legutolsó, május 13-i határozataikat, amikor az ellenkongresszust összehívó körlevél már a kezükben volt. (Lásd „Justice", május 25.). Itt egyre-másra alkudoznak a dánokkal az ügyrendről, mintha akár nekik, akár a dánoknak joguk lenne dönteni olyasmiről, ami kizárólag a kongresszus hatáskörébe tartozik. És kegyesen elfogadják az angol Trade Union Protest Committee-nek azt a javaslatát, hogy tűzzenek napirendre egy sor szabályt a jövőbeli kongresszusok egybehívása és szervezése tárgyában. Amire a „Justice" naivul hozzáteszi, hogy ha lenne is még panasz, „német és másmilyen elvtársaink most az egyszer elnézhetik". „Csak most az egyszer" gyertek be a mi utcánkba, legközelebb már kedvetekre cselekedhettek – nagyon csábító ajánlat valóban, de sajnálatos módon ezt a játékot a múlt évben megpróbálták Londonban, és „most az egyszer" ez túl sok volt.

Egy szó elég lett volna a posszibilisták részéről, hogy egyezséget hozzanak létre: az az egy szó, hogy „ideiglenes", a „kongresszus jóváhagyásától függő", ha azt beiktat-

* H. M. Hyndman. – *Szerk.*

ják minden szabályukba és rendelkezésükbe. De éppen ez volt az, amit semmiféle erőfeszítéssel nem lehetett tőlük megkapni, és így a második kongresszus szükségességgé lett mindazok számára, akik nem óhajtották, hogy másodjára is shiptonizálják őket.

Miután e vita nagy része a „Justice" hasábjain folyt, azok az emberek, akik a Szociáldemokrata Föderáció nevében kijelentik, amit a 12. paragrafus leszögez, vagy nem olvasták saját hivatalos lapjukat, vagy olyasmit mondanak, amiről tudják, hogy ellenkezik a tényekkel.

13. „Éppen arra az időpontra hívták össze ezt a kongresszust, amikorra a poszszibilisták által egybehívott kongresszust kitűzték, jóllehet Hágában egyhangúlag olyan határozatot hoztak, amelyben teljesen alkalmatlan és kedvezőtlen időpontnak ítélik július végét ahhoz, hogy egyáltalában munkáskongresszust tartsanak Párizsban; annak ellenére továbbá, hogy Anseele a Szociáldemokrata Föderációhoz intézett levelében kijelentette, hogy amennyiben egy második kongresszust tartanak, az szeptemberben lesz, Liebknecht pedig azt mondta, vagy ebben az évben, vagy a következőben tartják meg."

Eszerint a hágai küldöttek, úgy látszik, pozitív és kötelező ígéretet tettek a posszibilistáknak, hogy kongresszusukat nem júliusban tartják, hanem „szeptemberben", illetve „vagy ebben az évben, vagy a következőben". Nos, július harmadik hete kétségtelenül „ebben az évben" van, és így most legalábbis Liebknecht feddhetetlen. Gúnyt űznénk olvasóinkkal, ha e gyerekes panaszokról vitába bocsátkoznánk. Kijelenthetem azonban, hogy a július 14-től 21-ig terjedő időt elsősorban a franciák egyöntetű kívánságára választották, és másodsorban azért, mert a két kongresszus egymás mellé ültetése az egyetlen még nyitva álló út ahhoz, hogy létrehozzák a két kongresszus egyesülését, ha ilyesmi lehetséges.

14. „A hágai caucus és a párizsi rivális kongresszus fő kezdeményezői Lafargue, Guesde, Eleanor Marx-Aveling asszony (akinek nővére, Karl Marx leánya, Lafargue-hoz ment nőül), Bernstein (a »Sozialdemokrat« szerkesztője), Bebel és Liebknecht. Friedrich Engels tökéletesen egyetért az eljárásukkal."

Itt végül – és végre! – van valami igaz ebben az utolsó „meztelen igazságban". Nem vitás tény, hogy Eleanor Marx-Aveling asszony nővére Karl Marx leánya és Lafargue-hoz ment nőül; bár ahogy ezt szerzőink fogalmazzák, majdhogynem úgy fest, mintha Lafargue asszony Karl Marx leánya lenne, nővére meg nem. És habár megint meztelen valótlanság azt mondani, hogy Bernstein vagy bárki más Londonban bármilyen módon „kezdeményezője" volt a hágai konferenciának, melynek összehívásához és összeállításához abszolúte semmi közük sem volt, ámde, úgy hiszem, a fent említett személyek közül senki sem fogja vitatni, hogy ők kezdeményezték „a párizsi rivális kongresszust" – de csak azóta cselekedtek így, amióta a posszibilisták viselkedése elkerülhetetlenné tett ilyen eljárást. A kiáltvány szerzőinek tudniok kell, hogy E. M.-Aveling asszony és Bernstein április elején felkeresték Hyndman urat, mihelyt a „Justice" hangja valamivel kevésbé „keserű" és „személyes" lett, és meg-

próbálták őt rávenni, legyen segítségükre a fennálló nehézségek enyhítésében s hogy Hyndman úr ezt meg is ígérte.

A kiáltvány alján ezt a kis jegyzetet találjuk:

„Elrendeltetett a fentiek lefordítása több európai nyelvre és szétosztása valamennyi országban."

A függelék végén levő aláírások mutatják, hogy az ügyet gyakorlatilag tárgyalták majdnem valamennyi európai országban. A kontinensen a szocialisták nagy többsége a kollektivisták és a blanquisták által összehívott kongresszus mellett és a posszibilisták által összehívott ellen határozott. Anglia az egyetlen ország, ahol a szocialisták és a munkások véleménye általában még megoszlik. Ennélfogva ezt a választ nem fogják lefordítani egyetlen más nyelvre sem.

Összefoglalva:

1. 1889-re két kongresszust hívtak össze Párizsba; az egyik az, amelyet az 1888 október–novemberben megtartott bordeaux-i francia szakszervezeti kongresszus hívott egybe és a troyes-i francia szocialista kongresszus jóváhagyott. A másik az, amelyet körülbelül egy héttel később a londoni nemzetközi szakszervezeti kongresszus hívott össze, és amelyet a posszibilisták szerveznek.

2. A kettőnek az egyesítése nagyon kevés nehézségbe ütközött volna, ha a posszibilisták a legelső meghívó leveleikben nem követeltek volna maguknak olyan hatalmat, amilyennel a londoni kongresszus maga sem rendelkezett és ennélfogva nem is ruházhatott rájuk; hatalmat a kongresszus belügyeinek szabályozására, arra, hogy előre megszabják a mandátumvizsgálat módját, a napirendet, az egész ügyrendet; tulajdonképpen ugyanazt a hatalmat, amelyet a parlamenti bizottság követelt és gyakorolt a londoni kongresszuson.

3. Mivel a posszibilisták akkori és jelenlegi eljárása teljesen lehetetlenné tette a francia szocialisták többi szekcióinak, hogy csatlakozzanak az általuk összehívott kongresszushoz, a német szocialista Reichstag-képviselők megpróbáltak közvetíteni a két párt között, olyan más nemzeti munkáspártok vezető férfiainak segítségével, amelyekkel levelezésben álltak. Ezért került sor a hágai konferenciára (február 28.), amelynek határozatai ellen még a mi kiáltványunk szerint sem „emelhető elvben komoly kifogás".

4. E határozatokkal teljes egészében elfogadták és jóváhagyták azt a megbízást, amelyet a londoni kongresszus a posszibilistáknak adott, azzal a feltétellel, hogy az utóbbiak mondjanak le arról az igényükről, hogy az elkövetkező kongresszus felett hatalmat gyakoroljanak. A belgák, a hollandok, a németek, a svájciak, sőt a nemposszibilista franciák is kijelentették, hogy hajlandók elmenni a posszibilisták által egybehívott kongresszusra, feltéve hogy egy *szabad* kongresszusra jönnek. Tehát csak egy feltételt szabtak, de ez olyan feltétel volt, amelynek magától értetődőnek és soha nem vitatottnak kellett volna lennie.

5. A posszibilisták ennek ellenére elutasítják e határozatok elfogadását, és további körlevelekben csupán szóbeli engedményeket tesznek, amelyek a valóságban egyáltalában semmit nem jelentenek. A fődolgot – a kongresszus szuverenitását minden bel-

ügy tekintetében – nem ismerik el; tárgyalások folynak, minden eredmény nélkül, április végéig.

6. Végül, mivel a posszibilisták nem voltak hajlandók világos és kötelező feleletet adni, amely biztosítja, hogy nem ismétlődik meg az a botrányos bánásmód, amellyel összehívói a londoni kongresszust kezelték, a francia kollektivisták, több nemzeti szervezet hozzájárulásával, július 14-re egybehívják a Bordeaux-ban és Troyes-ban megszavazott kongresszust.

7. A szocialista szervezeteknek és Európa reprezentatív szocialistáinak nagy többsége egyetértett ezzel a kongresszussal, ahogy azt a függelék mutatja, mert nem akarta a világnak másodszor is egy olyan munkáskongresszus látványát nyújtani, amelyet csak megtűrnek, és amelyet az összehívói által rákényszerített szabályok kötnek.

A londoni megbízást, amelyet a hágai konferencia elfogadott, maguk a posszibilisták tépték darabokra, amikor ürügyül használták fel arra, hogy az elkövetkező kongresszusnak nemcsak a szervezését, hanem ellenőrzését és irányítását is követeljék.

És most bátorkodom megjegyezni a kiáltvány szavaival:

„Elvtársak és polgártársak, Önök előtt állnak a tények. Önöknek kell gondoskodniok arról, hogy ügyüknek, a világ munkásai ügyének ne okozzanak kárt tudatosan azok, akiknek a szocializmus érdekében elsőként kellene elfojtaniok személyi féltékenykedéseiket."

A „Sozialdemokrat" irodája
114, Kentish Town Road, N. W.

1889 június 1.

The International Workingmen's Congress of 1889
II. A Reply to the „Manifesto
of the Social Democratic Federation"

A megjelenés helye: London 1889

Eredeti nyelve: angol

Aláírás: E. Bernstein

10

Közlemény a nemzetközi szocialista munkáskongresszus összehívásáról[550]

Európa és Amerika munkásai. és szocialistái!

A bordeaux-i munkáskongresszus, melyen Franciaország különféle ipari központjaiból 200 szindikátusi kamara képviseltette magát, és a troyes-i kongresszus, melyre 300 munkásegylet és szocialista csoport delegálta képviselőit, akik Franciaország munkásosztályának és forradalmi szocializmusának többségét képviselték, azt a határozatot hozták, hogy a világkiállítás idejére nemzetközi kongresszust hívnak össze Párizsba, mely az egész világ munkásai előtt nyitva áll.

Ezt a határozatot Európa és Amerika szocialistái örömmel üdvözölték, boldog elégtétellel töltötte őket el, hogy összegyűlhetnek és megfogalmazhatják a munkásosztály követeléseit a nemzetközi munkástörvényhozás kérdésével kapcsolatban, melyet a kormányok képviselőinek szeptemberben Bernben tartandó konferenciáján fognak majd megvitatni.

A tőkések meghívják a gazdagokat és hatalmasokat a világkiállításra, hogy megtekintsék és megcsodálják a munkások műveit, azokét a munkásokét, akiket a legóriásibb gazdagság közepette, aminővel emberi társadalom valaha rendelkezett, nyomorúságra ítéltek. Mi, szocialisták, akik a munka felszabadítására, a bérrabszolgaság eltörlésére és olyan társadalmi állapot megteremtésére törekszünk, amelyben minden munkásnak – nemére és nemzetiségére való tekintet nélkül – joga van a mindnyájuk közös munkájával létrehozott gazdagságra, meghívjuk a valóságos termelőket, jöjjenek el július 14-i találkozónkra Párizsba.

Meghívjuk őket, hogy megszilárdítsák a testvériség kötelékét, mely megerősíti harcukban a világ proletárjait és így sietteti az új világ beköszöntét.

Világ munkásai, egyesüljetek!

Az amerikai aláírásokat, valamint azokét, akik a meghívást elfogadták, de még nem érkeztek meg, egy későbbi körlevélben tesszük közzé.

Felkérjük a küldötteket, hogy érkezésüket legalább egy héttel a kongresszus megnyitása előtt jelezzék, hogy a szervező bizottság megtehesse a szükséges intézkedéseket elszállásolásukra (lakás és étkezés) és gondoskodhassék fogadásukról a pályaudvaron.

Az aláírások a következők:

Ausztria. A szocialista munkáspárt nevében: J. Popp, V. Adler, E. Kralik, A. Zinnram, N. Hoffmann, A. Kreutzer, J. Winzig, G. Popper (Bécs), J. Mackart, H. Flöckinger, K. Sams (Innsbruck), A. Weiguny, J. Siegl (Linz), A. Friemel, V. Wiener, T. Heinz, A. Boček (Stájerország), K. Schneeweiss, A. Sobotka, A. Klofáč, J. Hybeš (Brünn), V. Šturc, F. Došek, T. Němeček (Prága), T. Zedníček, R. Zahálka (Prossnitz), A. Gerin, C. Ucekar, J. Lax (Trieszt), J. Daniluk (Lemberg), T. Adenau (Klagenfurt), E. Rieger (Bratzan), J. Zimmermann (Jägerndorf).

Belgium. A genti szocialista munkáspárt nevében: E. Anseele, E. van Beveren.

Franciaország. A franciaországi szindikátusi kamarák és munkásegyletek föderációja nevében: R. Lavigne. A franciaországi szocialista föderáció nevében: G. Batisse.

Nagy-Britannia. R. B. Cunninghame Graham, a parlament tagja. A Szocialista Liga nevében: William Morris, F. Kitz. A munkás választási szövetség nevében: W. Parnell (titkár), G. Bateman, H. Champion, Tom Mann. Az ayrshire-i bányászszövetség nevében: J. Keir Hardie.

Németország. A németországi szociáldemokrata munkáspárt nevében: Bebel, Frohme, Grillenberger, Harm, Kühn, Liebknecht, Meister, Sabor, Singer, Schumacher, a Birodalmi Gyűlés tagjai.

Hollandia. A németalföldi szociáldemokrata munkáspárt nevében: Domela Nieuwenhuis, Croll.

Olaszország. A forradalmi szocialista szervezetek nevében: Amilcare Cipriani.

Lengyelország. S. Mendelson, a „Walka Klas" (Osztályharc) című folyóirat nevében; W. Anielewski, a varsói munkásbizottság nevében.

Portugália. A szocialista munkásegylet nevében: Carvalho.

Oroszország. Sztyepnyak.

Spanyolország. A spanyol szocialista munkáspárt nevében: Pablo Iglesias, F. Diego.

Svájc. Brandt, a Grütli-egylet[551] alelnöke. A svájci szociáldemokrata párt nevében: A. Reichel, A. Steck.

Bekanntmachung über die Einberufung
des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses

A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat",
1889 június 1. (22.) sz.

Eredeti nyelve: (francia, angol és) német

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A „Kommunista Párt kiáltványá"-nak (v. ö. 4. köt. 437–470. old.) 1883-as, harmadik német kiadása már a „Kommunista Kiáltvány" címet viselte; az elnevezésről v. ö. 4. köt. 340. jegyz. – *1*

[2] Weerthről 1856-ban bekövetkezett halála után Marx is írni akart, de ezt az akkori németországi sajtóviszonyok lehetetlenné tették. A 80-as években Engels számos cikket írt azzal a céllal, hogy figyelmet ébresszen a német munkásmozgalom forradalmi múltja iránt; ezek közé tartozik ez a Weerthről szóló megemlékezés is, amely a „Sozialdemokrat" részére készült. – „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia központi lapja; a szocialista-törvény (v. ö. 224. jegyz.) idején jelent meg, 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban, 1880-ig Vollmar, 1881-től Bernstein szerkesztésében. Marx és Engels kapcsolatot tartottak a lappal és nagy befolyásuk volt a szerkesztésére; Engels a lap munkatársa volt. – *3*

[3] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, Marx szerkesztésében 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig adták ki Kölnben. A szerkesztőség tagjai voltak még Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Bürgers. A „Neue Rheinische Zeitung", mint a demokrácia proletár szárnyának harcos orgánuma, a néptömegek nevelője lett, a vezércikkeket általában Marx és Engels írták. A lap elszánt és következetes magatartása, harcos internacionalizmusa és politikai leleplező cikkei már megjelenésének első hónapjaiban ellenséges hajszára indították a feudális-monarchista és a polgári-liberális sajtót; a porosz kormány üldözte a lapot és szerkesztőit; az üldözés az 1848 november–decemberi poroszországi ellenforradalmi fordulat után még fokozódott. 1849 májusában, amikor az ellenforradalom általános támadásba lendült, a porosz kormány, miután előzetesen már megtagadta Marxtól a porosz állampolgárságot, parancsot adott az országból történő kiutasítására. Ez a körülmény és a lap többi szerkesztője ellen indított eljárások arra kényszerítették a szerkesztőséget, hogy szüntesse be a lap kiadását. – *4*

[4] Weerth pamfletja névtelenül, tárcasorozatként jelent meg a „Neue Rheinische Zeitung"-ban 1848 augusztus, szeptember, december és 1849 január folyamán. – *4*

[5] A majna-frankfurti német nemzetgyűlésbe a különböző német államokban 589 képviselőt választottak, azzal a feladattal, hogy kidolgozzák az össznémet alkotmányt; 1848 máj. 18-án a megnyitásra 384 képviselő gyűlt össze a Szent Pál-templomban. A képviselők között 122 közigazgatási tisztviselő, 95 igazságügyi tisztviselő, 103 tudós, 81 ügyvéd, 21 lelkész, 17 gyáros és kereskedő, 15 orvos, 12 tiszt, 40 földbirtokos volt, munkás és kisparaszt egy

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

sem. A liberális többség megalkuvása és a kispolgári balszárny következetlensége miatt a gyűlés nem tudott Németország egységes központi politikai szervévé válni, hanem hatalom nélküli vitaklub lett. 1849 jún. 18-án württembergi ellenforradalmi csapatok szétkergették az – időközben Stuttgartba költözött – nemzetgyűlést. – *4*

[6] Az őskereszténység iránt Engels már 1841-től kezdve érdeklődött; más írásaiban is foglalkozik vele, pl. „Bruno Bauer és az őskereszténység" (v. ö. 19. köt.) és „Az őskereszténység történetéhez" (v. ö. 22. köt.). A Jelenések Könyvéről szóló tanulmányt a „Progress" részére írta. – „Progress" – angol tudományos, politikai és irodalmi havi folyóirat, 1883-tól 1887-ig jelent meg Londonban; egy ideig közel állt a szocialistákhoz, munkatársai közé tartozott Eleanor Marx és Edward Aveling is. – *7*

[7] Tübingeni iskola – Biblia-kutatási és -kritikai irányzat, kezdeményezője Baur tübingeni professzor volt a XIX. sz. első felében. Törekvése az volt, hogy a bibliai szövegeknek racionalista értelmezést adjon, és a kinyilatkoztatás helyett a tanok történelmi hitelére hivatkozott. – *7*

[8] Sztoikusok – görög filozófiai irányzat; nevét onnan nyerte, hogy alapítója, Zénón az athéni sztoa poikilében (festett csarnokban) tanított. A sztoikusok morálfilozófiája a római birodalom korszakában közkeletű magatartás-filozófiává laposodott, melynek fő tanításai közé tartozott az önmegtagadás, a sorsba való beletörődés, a rosszal való szembeszegülés elvetése, a testietlen lényegű lélek kultusza. – *8*

[9] V. ö. Eirénaiosz, V. könyv 28–30. fej. – *10*

[10] Erről v. ö. részletesebben: „Az őskereszténység történetéhez", III. fej. (22. köt.). – *11*

[11] A cikket Engels Marx halálának első évfordulójára írta a „Sozialdemokrat" részére. – *13*

[12] Code Napoléon – szorosabb értelemben a francia polgári törvénykönyv, amely eredetileg Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) – 1804-ben lépett életbe, majd 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A Code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. – A Code Napoléon kifejezést Engels összefoglaló értelemben is használja, értve rajta az egész napóleoni jogalkotást: a szorosabban vett Code Napoléonon kívül a büntetőtörvénykönyvet (Code pénal, 1810), valamint a polgári perrendtartást (Code de procédure civile, 1806), a kereskedelmi törvénykönyvet (Code de commerce, 1807) és a büntetőperrendtartást (Code d'instruction criminelle, 1808); v. ö. még 20. köt. 73., 74. jegyz. – *15*

[13] Az 1794-es Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (A porosz államok általános országos joga) – a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a büntető-, egyház-, állam- és közigazgatási jognak az összefoglalása; a feudális elemeket konzerváló és a bürokratikus önkénynek kedvező jogrendszer. Lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. – *16*

[14] Schlöffelt a szerkesztése alatt álló „Volksfreund" 1848 ápr. 19-i számában megjelentetett két cikkért, amelyek a dolgozó tömegek jogainak védelmében léptek fel, bíróság elé állították lázadásra való felbujtás vádjával és hathavi várfogságra ítélték. – *16*

[15] „Kreuzzeitung" – hivatalos nevén „Neue Preussische Zeitung" – német napilap, 1848-tól 1938-ig jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok

érdekeit képviselte. „Kreuzzeitung"-nak azért nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *17*

[16] A berlini porosz nemzetgyűlés („kiegyező-gyűlés") 1848 máj. 22-én ült össze; a gyűlés elfogadta azt a formulát, amelynek alapján összehívták, ti. hogy „a koronával egy alkotmányban kiegyezzen", és ezzel lemondott a népszuverenitás elvéről. Az 1848 novemberi ellenforradalmi fordulat után a gyűlést szétkergették (v. ö. még 423. jegyz.). – *17*

[17] V. ö. a „Neue Rheinische Zeitung" cikksorozatait a frankfurti és a porosz nemzetgyűlésről; e cikkek nagy részét Marx írta (v. ö. 5. és 6. köt.); v. ö. még Engels: „Forradalom és ellenforradalom Németországban", XV. fej. (8. köt. 80. old.). – *18*

[18] V. ö. pl. „Letartóztatások"; „Neue Rheinische Zeitung", 1848 júl. 5. (5. köt. 154–156. old.), és „A »Neue Rheinische Zeitung« rágalmai", uo., 1848 dec. 14. (6. köt. 120. old.). –*18*

[19] „Népbarát" („Ami du peuple") – Marat ön-elnevezése és a forradalom alatt kiadott napilapjának címe. – *18*

[20] V. ö. „A júniusi forradalom"; „Neue Rheinische Zeitung", 1848 jún. 29., júl. 1., 2. (5. köt. 123–126., 134–141. old.). – *18*

[21] 1848 febr. 24-én döntötték meg Franciaországban Lajos Fülöp monarchiáját. – A franciaországi februári forradalom után I. Miklós cár részleges mozgósítást rendelt el az európai forradalom elleni támadás előkészítésére. – *19*

[22] Wolff „Schlesische Milliardé"-ja 1849 márc. 22. és ápr. 25. között jelent meg a „Neue Rheinische Zeitung"-ban; 1886-ban Engels bevezetésével (v. ö. 228–237. old., valamint 262. jegyz.) külön brosúrában újra kiadták; v. ö. még Engels cikkét: „Wilhelm Wolff" (19. köt. 49–86. old.). – *19*

[23] V. ö. Marx: „Bérmunka és tőke" (6. köt. 386–412. old.). – *19*

[24] V. ö. „Köln munkásaihoz"; „Neue Rheinische Zeitung", 1849 máj. 19. (6. köt. 506. old.). – *20*

[25] „Kölnische Zeitung" – német napilap, e címmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kölnben; a 30-as években és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; 1842–43-ban dühödt ellenfele volt a „Rheinische Zeitung"-nak, 1848–49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak; a forradalom után a rajnai porosz burzsoázia megalkuvó politikájának képviselője. – *20*

[26] 1849 jún. 11-én Ledru-Rollin indítványt terjesztett be a törvényhozó gyűlésen, mely szerint Louis Bonaparte elnököt és miniszтereit az alkotmány megsértésének vádjával bíróság elé kell állítani, amiért Róma ellen bevetették a hadsereget. Miután a nemzetgyűlés többsége elvetette az indítványt, a hegypárt jún. 13-án tömegtüntetést szervezett, tiltakozásul az alkotmánysértés ellen. A tüntetést a kormánycsapatok szétverték, a hegypárt tekintélyes vezetőit megfosztották mandátumuktól és megtorló rendszabályokat foganatosítottak ellenük. (V. ö. még Marx: „Osztályharcok Franciaországban", II. fej.; lásd 7. köt. 32–60. old.) – Hegypárt (Montagne) – az 1848-as törvényhozó gyűlés kispolgári radikális frakciója (elnevezését a nagy forradalom konventjének hegypártjától kapta). – *20 212*

[27] Engels részvételéről az 1849-es baden–pfalzi felkelésben v. ö. Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" (7. köt. 105–190. old.). – *20*

[28] „A család, a magántulajdon és az állam eredete" kérdéskörét eredetileg Marx maga akarta feldolgozni; fennmaradtak az 1880–81-ben Morgan „Ancient Society"-jához kapcsolódva készített részletes jegyzetei. (E mintegy 190 nyomtatott oldalnyi terjedelmű kézirat szövegkiadására még nem került sor; orosz fordítása megjelent 1941-ben a Szovjetunióban az „Arhiv Marxa i Engelsa" IX. köteteként.) Marxot halála megakadályozta a terv valóra váltásában; a feladat Engelsre maradt. Engels a mű megírásához felhasználta Marx jegyzeteit, valamint saját görög, római, óír, ógermán történelmi tanulmányait (pl. „A Mark", „A németek őstörténetéhez", „A frank korszak"; v. ö. 20. köt. 611–624. old, 19. köt. 349–393., 394–438. old.). Eredetileg azt tervezte, hogy a „Neue Zeit"-ben (v. ö. 163. jegyz.) teszi közzé a munkát, de végül – a szocialista-törvény alatt álló Németország sajtóállapotai miatt – úgy döntött, hogy Zürichben jelenteti meg. (Lehetséges, hogy a könyvet Stuttgartban, Dietznél nyomatták illegálisan, és a zürichi kiadó neve csak konspiratív okokból került a kötetre.) Az első, 1884-es kiadás németországi terjesztését a hatóságok megakadályozták; a második és a harmadik kiadást (1886 és 1889) már sikerült legálisan Stuttgartban megjelentetni. 1885-ben megjelent lengyel, román és olasz, 1888-ban dán nyelven is; az olasz és a dán kiadást Engels maga gondozta. Az első német kiadásból szerb fordítás is készült (évszáma nem ismeretes). 1890-ben, a negyedik kiadás előkészítése során az újabb kutatások, mindenekelőtt M. Kovalevszkij munkássága alapján Engels számos változtatást és kiegészítést eszközölt a szövegen és új előszót írt a kötethez (v. ö. 431–441. old.); a negyedik kiadás 1891 novemberében jelent meg Stuttgartban (a címlapon 1892-es évszámmal), v. ö. még 514. jegyz. Engels életében még két kiadás jelent meg (ötödik 1892, hatodik 1894); ezek a negyedik kiadás változatlan utánnyomásai voltak. A negyedik német kiadásból készült az 1893-as francia kiadás (Laura Lafargue fordításában és Engels szerkesztésében), az 1893-as bolgár, az 1894-es spanyol és orosz fordítás (az utóbbi Engels első kötete volt, amely Oroszországban legálisan jelent meg). Első angol kiadására 1902-ben került sor; azóta számos új kiadásban megjelent. – Közlésünk alapjául az 1891-es negyedik kiadás szolgál; az első német kiadás eltéréseit lábjegyzetekben közöljük. Az idézeteket egybevetettük az eredeti forrásokkal, de a tömörítéseket, kihagyásokat általában csak ott jelöltük, ahol maga Engels jelölte őket. – *21*

[29] Morgan: „Ancient Society", 19. old. – *27*

[30] Pueblo (szószerint nép, település, helység) – egy Új-Mexikóban (a mai Egyesült Államok délnyugati és Mexikó északi részén) letelepült indián törzs-csoportnak és településeinek spanyol neve; a pueblo-indiánok egymás mellé és fölé összeépített házakból álló hatalmas, gyakran több ezer ember befogadására képes épületkomplexusokban éltek. – *29*

[31] V. ö. MacLennan: „Primitive Marriage" és „Studies in Ancient History"; az utóbbi kötet a „Primitive Marriage"-et is tartalmazza. Engels a negyedik kiadás sajtó alá rendezése során az utóbbi munka 1886-ban megjelent új kiadását használta. – *33*

[32] Morgan: „Ancient Society", 435. old. – *33*

[33] V. ö. Bachofen: „Das Mutterrecht". – *34*

[34] Giraud-Teulon: „Les origines du mariage et de la famille", XV. old. – *35*

[35] Letourneau: „L'évolution du mariage et de la famille", 41. old. – *36*

[36] Giraud-Teulon könyvének függelékében, 518. old. – *36*

[37] Westermarck „The History of Human Marriage", 70–71. old. – *38*

[38] Marxnak ez a levele nem maradt fenn; a levelet Engels az 1884 ápr. 11-én Kautskyhoz írt levelében is említi. – *39*

[39] A „Nibelungenlied" középfelnémet hősi eposz. Ma ismeretes formáját valószínűleg a XIII. század elején nyerte. Első része germán mitológiai elemek feldolgozása: a sárkányölő Siegfried története, a Nibelungok (törpék nemzetsége) kincsének megszerzése, Siegfried házassága a burgund Kriemhilddel. A második rész Kriemhild Attilával kötött házasságát és Siegfried haláláért a burgundokon állott véres bosszúját beszéli el. – R. Wagner a „Ring der Nibelungen" c. operatrilógiájához szövegkönyvvé dolgozta át a Nibelungenlied számos részletét. – *39*

[40] R. Wagner: „Die Walküre", II. felv. – *39*

[41] Az „Edda" skandináv mitikus és mondai tárgyú dalok gyűjteménye; a XIII. századból származó kéziratot 1643-ban fedezte fel Brynjólfur Sveinsson izlandi püspök; ez a „régebbi Edda" vagy „verses Edda". Fennmaradt továbbá egy értekezés a szkáldok költészetéről, amelyet a XIII. század elején Snorri Sturluson költő és krónikás állított össze, ez az „újabb Edda". Az „Edda" dalai bemutatják az északi germán társadalmat a nemzetségi rend felbomlásának és a népvándorlásnak a korában; a germán mítoszok és hősmondák témáit dolgozzák fel. – *39*

[42] Az „Ögisdrekka" vagy „Lokasenna" („Loki perpatvara") a „verses Edda" egyik éneke. A germán mítosz szerint a tengeristen **egyszer** nagyszerű lakomát rendezett az isteneknek, amelyen Loki isten általános perpatvarba került istentársaival. – Az idézet a 32. és a 36. strófából való. – *39*

[43] Ázák és vánák – isten-nemzetségek a skandináv mitológiában. – *39*

[44] Az „Ynglinga Saga" félig mitikus, félig történeti elbeszélés; Snorri Sturluson izlandi költő „Heimskringla" c., a XIII. sz. első felében keletkezett művének első darabja. – *39*

[45] „Ynglinga Saga", 4. fej. – *39*

[46] Morgan: „Ancient Society", 425. old. – *40*

[47] V. ö. Bachofen: „Das Mutterrecht", XXIII., 385. old. stb. – *42*

[48] Caesar: „Commentarii de bello Gallico", V. könyv 14. fej. – *42*

[49] Ausztráliai osztályrendszer – a legtöbb ausztráliai bennszülött törzs két vagy négy házassági osztályra oszlott; valamely osztály férfitagjai csak egy meghatározott másik osztály nőtagjaival léphettek házasságra és további szabályok határozták meg a házasságból született gyermekek osztályhoztartozását; v. ö. még alább 43–46. old. – *42*

[50] Morgan: „Systems of Consanguinity and Affinity". – *43 77*

[51] V. ö. L. Fison és A. W. Howitt: „Kamilaroi and Kurnai". – *44*

[52] Morgan: „Ancient Society", 459. old. *47*

[53] Idézi Morgan: „Ancient Society", 455. old. A. Wright levelének teljes szövegét közzétette az „American Anthropologist" c. amerikai folyóirat, Menasha (Wisconsin), 1933. évi 1. száma, 138–140. old. (A folyóiratban a levél keltezése 1874 máj. 19., szemben Morgan 1873-as keltezésével.) – *48*

[54] Bancroft: „The Native Races of the Pacific States of North America", I. köt. 352–353. old. – *49*

[55] Szaturnáliák – hétnapos örömünnep, amelyet Saturnus isten tiszteletére ültek az ókori Rómában; különösen a rabszolgák ünnepe volt, akiket ilyenkor megajándékoztak, asztalhoz ültettek, sőt kiszolgáltak. A szaturnáliák idején korlátozatlan nemi érintkezés volt. – *49*

[56] A katalóniai parasztfelkelés után V. Ferdinánd közvetítőként lépett fel a parasztság és a nemesség között; a parasztoknak bizonyos engedményeket tettek, a király 1486 ápr. 21-i guadeloupei döntése kimondta a jobbágyság megváltásos megszüntetését és a „visszás szokások" (első éj joga, házasulandóktól kikövetelt ajándékok stb.) tilalmát. – *51*

[57] Morgan: „Ancient Society", 465–466. old. – *55*

[58] Uo., 470. old. – *56*

[59] V. ö. Kovalevszkij: „Pervobitnoje pravo", I. közlemény. Moszkva 1886, valamint az általa felhasznált forrásokat, elsősorban Orhanszkij (1875) és Jefimenko (1878) publikációit. – *57*

[60] Jaroszlav „Pravdá"-jának nevezik a „Russzkaja pravda" – a XI–XII. sz.-ban keletkezett orosz törvénygyűjtemény – legkorábbi változatának első részét. – *57*

[61] Dalmát törvények – a XV – XVII. sz.-ban a dalmáciai Poljicában hatályos törvények gyűjteménye. – *57*

[62] Heusler: „Institutionen des deutschen Privatrechts", II. köt. 271. old. – *57*

[63] Nearkhoszt idézi Sztrabón: „Geógraphia", XV. könyv 1. fej. – *57*

[64] Calpullis – házközösség-féle a mexikói indiánoknál a spanyol hódítás idején; egy-egy ilyen szervezet tagjait közös leszármazás fűzte össze és közösen birtokolták földjüket, melyet sem elidegeníteni, sem örökösök között felosztani nem lehetett. – *57*

[65] Zurita munkáját „Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne etc." címmel első ízben közzétette Ternaux-Compans: „Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique", XI. köt. 50–64. old. – *57*

[66] Cunow: „Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaften"; „Das Ausland", 1890 okt. 20., 27., nov. 3. – „Das Ausland. Überschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde" – német újság; 1828-tól 1893-ig jelent meg, 1873-tól Stuttgartban; kezdetben napi-, majd 1853-tól hetilap. – *57*

[67] V. ö. Code Napoléon, 230. cikkely. – *59*

[68] V. ö. „Odüsszeia", I. ének 356–359. sor: „Menj csak vissza s ügyelj a magad dolgára szobádban: / rokka legyen gondod s a szövőszék, szolgáleánynak / ossz munkára parancsot. A szó meg a férfiaké lesz, / és legelőbb az enyém, aki úr vagyok ebben a házban." – *59*

[69] Schoemann: „Griechische Altertümer", I. köt. 268. old. – *60*

[70] Helóták (helótészek, heilótészek, heilószok) – Dél-Peloponnészosznak a bevándorolt spártaiak (spartiaták) által leigázott őslakói. A helóták állami rabszolgák voltak; tartoztak a földeket megművelni és a termés felét beszolgáltatni. Gyakori felkeléseiket a rabszolga-

tartók vérbe fojtották, sőt a felkelések megelőzésére és a spártai ifjaknak öldöklési gyakorlatul évenként rendszeresen mészárlást rendeztek soraikban. – *60*

[71] Wachsmuth: „Hellenische Altertumskunde", II. rész II., 77. old. – *60*

[72] Ganümédész – Trosz király fia, mindenek között a legszebb ifjú, kit Zeusz elragadott a földről és örök élettel felruházván pohárnokává tette. – *61*

[73] V. ö. Marx és Engels: „A német ideológia" (3. köt. 31–32. old.). – *62*

[74] Morgan: „Ancient Society", 504. old. – *62*

[75] Hierodulék – templomi rabnők az ókori Görögországban és a görög kolóniákon; sok helyütt, elsősorban a kisázsiai városokban és Korinthoszban, a templomi prostitúciót szolgálták. – *62*

[76] Tacitus: „De origine et situ Germanorum", 18–19. fej. – *64*

[77] V. ö. Ammianus: „Res gestae", és Prokopiosz: „Hai kath' hauton hisztoriai". – *65*

[78] V. ö. Fourier: „Théorie de l'unité universelle"; „Oeuvres complètes", IV. köt. 120. old. – *66*

[79] „Gutrun" („Gudrun", „Kudrun") – középfelnémet hősi eposz. Ősi északi germán mondák alapján 1240 táján Ausztriában keletkezett. Egyetlen, jóval későbbi írásbafoglalását 1817-ben találták meg. – *72*

[80] Maine: „Ancient Law", 170. old. – *73*

[81] Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa", 1. fej. (v. ö. 4. köt. 442–452. old.). – *73*

[82] Morgan: „Ancient Society", 491–492. old. – *76*

[83] Uo., 85–86. old. – *81*

[84] Uo., 115. old. – *83*

[85] V. ö. Maurer: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung", „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland", „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland", „Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland", „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland". – *86*

[86] Semleges nemzet – így nevezték a francia gyarmatosítók a XVII. sz.-ban az Erie-tó északi partján élő (az irokézekkel rokon) törzsek hadiszövetségét, amely semleges maradt az irokézek és a huronok közötti háborúkban. – *87*

[87] A zulu törzsek, akiket 1879 januárjában az angol csapatok megtámadtak, Cetewayo vezetésével egy fél éven át fegyveres ellenállást tanúsítottak. Teljesen csak 1887-ben kerültek angol uralom alá, miután az angolok kihasználták az általuk szított zulu belháborút. – A núbiaiak, arabok és más szudáni néptörzsek felszabadító háborúja 1881-ben kezdődött, Mohammed Ahmed próféta (a „Mahdi", „Megmentő") vezetése alatt. 1883–84-ben Szudánnak majdnem egész területéről kiűzték az angol hódítókat és önálló államot alakítottak. Az angolok csak 1899-re tudták megint megszilárdítani uralmukat. – *87*

[88] Grote: „History of Greece", III. köt. 54–55. old. – *90*

[89] Démoszthenész az Eubulidész elleni beszédében beszél arról a régi szokásról, hogy a közös temetkezőhelyeken csak vérrokonokat helyeznek el. – *90*

[90] Dikaiarkhosz munkája nem maradt fenn; az idézetként fennmaradt passzust v. ö. Wachsmuth: „Hellenische Altertumskunde", I. rész I., 312. old. – *91*

[91] Becker: „Charikles, Bilder altgriechischer Sitte", II. rész 447. old. – *91*

[92] Grote: „History of Greece", III. köt. 66. old. – *92*

[93] Uo., 60. old. – *92*

[94] Uo., II. köt. 58–59. old. – *93*

[95] „Iliasz", II. ének 362–363. sor. – *93*

[96] Fustel de Coulanges: „La cité antique", III. könyv 1. fej. – *93*

[97] Dionüsziosz: „Rhómaiké arkhaiologia", II. könyv 12. fej. – *94*

[98] Aiszkhülosz: „Hepta epi Thébasz", 1005–1025. sor. – *94*

[99] Schoemann: „Griechische Altertümer", I. köt. 27. old. – *94*

[100] Morgan: „Ancient Society", 248. old. – *95*

[101] „Iliasz", II. ének 204–206. sor. – *96*

[102] V. ö. pl. „Odüsszeia", XIV. ének 402. sor, XVII. ének 442. sor, ill. VIII. ének 43. sor. – *96*

[103] Thuküdidész: „Szüngraphé peri tu polemu tón Peloponnészión kai Athénaión", I. könyv 13. fej. – *96*

[104] Arisztotelész: „Politika", III. könyv 14. fej. – *96*

[105] V. ö. Morgan: „Ancient Society", II. rész 7. fej. – *96*

[106] „Fegyverben álló nép" – hivatalosan használt szólam Poroszország fegyveres erőinek megjelölésére. – *98*

[107] Az athéni polgárok negyedik osztályának tagjai, a szabad, de birtoktalan thészek több forrás szerint Ariszteidész óta (i. e. V. sz.) tölthettek be közhivatalt. – *104*

[108] A metoikoszokról van szó; ezek Athénban állandóan letelepült külföldiek voltak, többnyire kézműves és kereskedelmi tevékenységet folytattak. Személyileg szabadok voltak, de nem voltak polgárjogaik, hivatalt nem tölthettek be, népgyűléseken nem vehettek részt és nem lehetett földtulajdonuk; fejadót kellett fizetniök és csak a teljes jogú polgárok közül kikerülő ún. védelmezőjük közvetítésével fordulhattak a városi hivatalokhoz. – *105*

[109] Az athéni démosz i. e. 510–507-ben Kleiszthenész vezetésével felkelt a régi nemesség uralma ellen; a felkelés győzedelmeskedett és Kleiszthenész törvényei teljesen kiküszöbölték a nemzetségi berendezkedés maradványait. – *105*

[110] Morgan: „Ancient Society", 271. old. – *105*

[111] Peiszisztratosz, egy elszegényedett arisztokrata-nemzetség sarja i. e. 560-ban magához ragadta a hatalmat Athénban és diktatúrát gyakorolt a kis- és középbirtokos nemesség érdekében; noha kétszer is elűzték, sikerült az uralmát megint megszilárdítania és 527-ben bekövetkezett halála után fiára, Hippiaszra is átörökítenie. A diktatúrát 510-ben buktatta meg Kleiszthenész felkelése (v. ö. 109. jegyz.). – *107*

[112] A Tizenkéttáblás Törvény a római törvények legrégibb összefoglalása; első megszövegezését az i. e. V. század második negyedében dolgozták ki és fogadták el a plebejusok harcának eredményeképpen (eredetileg tíz, majd tizenkét táblán jegyezték fel a törvényszöveget); a táblák az egész későbbi római jog (különösen a magánjog) kiindulópontjául szolgáltak. A táblák szövege nem maradt fenn; egyes részleteit a kommentátorok idézeteiből ismerjük. – *108*

[113] A teutoburgi erdőben semmisítették meg i. sz. 9-ben a felkelő germánok Hermann (Arminius) cheruszk törzsfőnök vezetésével Varus római helytartó három legióját; a vereség után Varus öngyilkos lett. A teutoburgi csatát a XIX. sz. elejétől a német nemzeti nagyság jelképének tekintették. – *109*

[114] Appius Claudius i. e. 451–450-ben tagja volt a törvények feljegyzésére választott tíztagú bizottságnak (decemviri legibus scribendis; v. ö. még 112. jegyz.); a decemvireknek consuli hatalmuk volt. Appius Claudius 450-ben újjáalakította a testületet és bejuttatta a saját embereit, majd a decemvirek törvényes megbízatásának lejárta után bitorló módon kezében tartotta a hatalmat és rémuralmat vezetett be. A plebejusok felkelése még ugyanabban az évben megdöntötte a decemvirek uralmát; Appius Claudius hatalombitorlás és nemi erőszak miatt börtönbe került és ott öngyilkos lett. – *109*

[115] Róma és Karthágó között három nagy háború folyt le (pún háborúk). Az első pún háború (264–241) után Karthágó kénytelen volt átengedni Rómának Siciliát és a környező kisebb szigeteket; a másodikban (218–201) elvesztette a flottáját és valamennyi Afrikán kívüli birtokát (Hispaniát, a mai Baleári-szigeteket stb.) és nagy hadisarcot kellett fizetnie; a harmadik pún háborúban (149–146) a rómaiak megsemmisítették a karthágóiak államát és Karthágó városát lerombolták. – *109*

[116] Huschke: „De privilegiis Feceniae Hispalae senatusconsulto concessis (Liv. XXXIX, 19)"; idézi Lange: „Römische Altertümer", I. köt. 195. old. – *113*

[117] V. ö. Mommsen: „Römische Geschichte", I. köt. I. könyv 6. fej. – *114*

[118] Walesnek az angolok általi meghódítása 1283-ban fejeződött be; a tartomány a XVI. sz. közepéig megőrzött bizonyos autonómiát. – *117*

[119] Engels 1869–70-ben egy Írország történetével foglalkozó munkán dolgozott (a mű töredékben maradt kéziratát v. ö. 16. köt. 423–463. old.); a kelta történelem feldolgozása során Engels tanulmányozta az ó-walesi törvényeket is. – *117*

[120] V. ö. „Ancient Laws and Institutes of Wales", I. köt. 93. old. – *118*

[121] 1891 szeptemberében Engels utazást tett Skóciában és Irországban. – *119*

[122] A Skót Felföld lakói 1745-ben felkeléssel válaszoltak az elnyomásra és a földjeikről való tömeges elkergetésre. A skót nemesség egy része, amely érdekelt volt a feudális-patriarchális clan-rendszer fenntartásában és támogatta a megdöntött Stuart-dinasztia trón-

követelését, kihasználta a felföldiek elégedetlenségét. A felkelés deklarált célja az volt, hogy trónra ültessék Károly Edvárdot, II. Jakab unokáját. A felkelés leverése következtében a clan-rendszer teljesen felbomlott a Skót Felföldön és fokozott mértékben folytatódott a skót parasztok elűzése földjeikről. – *119*

[123] Morgan: „Ancient Society", 357–358. old. – *120*

[124] Beda: „Historia ecclesiastica gentis Anglorum", I. könyv 1. fej. – *120*

[125] Caesar: „Commentarii de bello Gallico", VI. könyv 22. fej. – *120*

[126] Alemann népjog – az alemannok (az V. sz.-tól kezdve a mai Svájc, Elzász és Délnyugat-Németország területén élt néptörzs) szokásjogának a VI. sz. vége és a VIII. sz. között keletkezett írásbafoglalása. – *120*

[127] V. ö. az alemann népjogban foglalt 81. (84.) törvényt. – *120*

[128] Hildebrand-ének (Hildebrandslied) – töredékesen fennmaradt ófelnémet hősköltemény a VIII. századból. – Az idézet az ének 9. sorából való. – *121*

[129] Tacitus: „De origine et situ Germanorum", 7. fej. – *122*

[130] Uo., 8. fej. – *122*

[131] Argonautészok (Az Argó hajósai) – mondabeli görög hajósok, akik Iaszón vezetésével Argó nevű hajójukon Kolkhiszból hazahozták az aranygyapjút. – *122*

[132] Völuspâ – a „régebbi Edda" (v. ö. 41. jegyz.) egyik éneke. – Az idézet az ének 44. strófájából való. – *123*

[133] V. ö. Bang: „Vøluspaa og de Sibyllinske Orakler", és Bugge: „Studier over de Nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse". – *123*

[134] A germán és gall törzsek Civilis vezette felkelése 69-ben tört ki és 70-ig (egyes források szerint 71-ig) tartott; kiváltó okai és rómaiak által elrendelt adóemelések és sorozások, valamint a hivatalnokok önkényeskedései voltak. A felkelés kiterjedt Gallia és a római uralom alatt álló germán területek nagy részére; kezdeti sikerek után azonban több katonai vereséget szenvedtek és végül kénytelenek voltak Rómával békét kötni. – *124*

[135] Tacitus: „De origine et situ Germanorum", 15. és 25. fej. – *124*

[136] Uo., 19. fej. – *124*

[137] Caesar: „Commentarii de bello Gallico", IV. könyv 1. fej. – *125*

[138] Tacitus: „De origine et situ Germanorum", 26. fej. – A passzus értelmezéséhez v. ö. Marx 1868 márc. 25-i levelét Engelshez. – *125*

[139] Codex Laureshamensis – a VIII. sz. második felében Worms közelében alapított lorschi kolostor okiratmásolati könyve, amely a XII. sz.-ban készült és a kolostor régi kiváltság- és adománylevéleinek stb. szövegét tartalmazza; a könyv az egyik legfontosabb dokumentuma a VIII–IX. sz.-i paraszti és feudális tulajdonviszonyoknak. – *126*

[140] Plinius: „Historia Naturalis", XVIII. könyv 17. fej. – *126*

[141] Tacitus: „De origine et situ Germanorum", 11. fej. – *127*

[142] Uo., 7. fej. – *127*

[143] Uo., 14. fej. – *128*

[144] Caesar: „Commentarii de bello Gallico", IV. könyv 15. fej. – *130*

[145] Plinius: „Historia Naturalis", IV. könyv 14. fej. – *130*

[146] Liutprand: „Antapodosis", VI. könyv. 6. fej. – *133*

[147] Salvianus: „De gubernatore Dei", V. könyv 8. fej. – *134*

[148] Beneficium (szószerint: jótétemény) – földjuttatási forma, amely a VIII. sz. első felében általánossá vált a frank birodalomban. A beneficiumként juttatott földet a rajta élő függő parasztokkal együtt élethossziglani haszonélvezetre adták a kedvezményezettnek bizonyos, elsősorban katonai szolgálatok teljesítésének feltételével. A beneficium visszavonható volt, ha haszonélvezője elhanyagolta kötelezettségeit; a juttató vagy a kedvezményező halála esetén visszaszállt a tulajdonosra, ill. örököseire. A beneficium az idők során mindinkább örökhűbérré vált. V. ö. még Engels: „A frank korszak" (19. köt. 394–438. old.). – *135*

[149] Gau-grófok – a frank birodalom Gaujainak (körzeteinek) élére állított királyi hivatalnokok, akik szolgálatukért Gaujuk királyi bevételeiből egyharmadot, valamint hűbérbirtokot kaptak. 887-től hivataluk örökletessé vált; idővel szuverén hűbérurakká váltak. – *136*

[150] Irminon telekkönyve (polyptichonja) – a Saint-Germain-des-Prés kolostor birtokainak és jobbágyainak jegyzéke, melyet a IX. sz.-ban állított össze Irminon apát. – A telekkönyvet Engels valószínűleg P. Roth: „Geschichte des Benefizialwesens", 378. old., alapján idézi. – *136*

[151] Litusok – robot- és adóköteles félszabad parasztok a Merowingok és Karolingok idején. – *136*

[152] Angariák – szekeres- és gyalogszállítási közmunkakötelezettségek Rómában a császárság idején. – *137*

[153] Commendatio – megállapodás, amelyben valaki egy nagyobb hatalmú személy védelme alá helyezi magát és ezért meghatározott kötelezettségeket vállal (katonai és egyéb szolgálattételt teljesít, átengedi a földjét védurának és hűbérbe kapja tőle). A Commendatio a VIII–IX. sz.-ban tömeges méreteket öltött Nyugat-Európában, a parasztok nagy része (akiket helyzetük és gyakran közvetlen kényszer késztetett erre) elvesztette személyi szabadságát és a kisebb földtulajdonosok függőségbe kerültek a nagyuraktól, a feudális hierarchia kiterjeszkedett és megszilárdult. – *138*

[154] Fourier: „Théorie des quatre mouvements"; „Oeuvres complètes", 1. köt. 220. old. – *139*

[155] Hastings mellett győzte le 1066 okt. 14-én Hódító Vilmos Harald angolszász királyt; e győzelmével Anglia urává lett. – *144*

[156] Molière: „George Dandin", 1. felv. 9. szín. – *148*

[157] Dithmarschen – a mostani Schleswig-Holstein délnyugati részén elterülő vidék. Az ókorban szászok lakták; a VIII. sz.-ban Nagy Károly meghódította és attól kezdve különböző egyházi és világi feudálisok birtokában volt. A XII. sz. közepétől kezdve a dithmarscheniak (nagyrészt szabad parasztok) egyre nagyobb önállóságot szereztek és a XIII. sz. elejétől a XVI. sz. közepéig ténylegesen független közösséget alkottak, amely eredményesen ellenállt a dán királyok és a holsteini hercegek leigázási kísérleteinek. A XIII. sz. táján a helyi nemesség mint társadalmi réteg megszűnt létezni, Dithmarschen önigazgató parasztközösségek rendszere lett; a főhatalmat a XIV. sz.-ig a szabad földtulajdonosok országgyűlése gyakorolta, majd ennek helyébe képviseleti rendszer lépett. 1559-ben II. Frigyes dán király, valamint János és Adolf holsteini hercegek egyesült erővel leverték és felosztották Dithmarschent; az önigazgatás számos maradványa fennmaradt egészen a XIX. sz. második feléig. – *150*

[158] Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts", 257., 360. §. – *150*

[159] A bismarcki nemzet német birodalma (Deutsches Reich Bismarckscher Nation) – utalás a német-római birodalom teljes nevére: A Német Nemzet Római Birodalma (Römisches Reich Deutscher Nation). – *152*

[160] A töredék valószínűleg „A család, a magántulajdon és az állam eredete" megírása során keletkezett; tartalmilag a IX. fejezet egyik passzusához kapcsolódik (v. ö. 149–150. old.). – *158*

[161] Az előzetes megjegyzést Engels a „Bérmunka és tőke" (v. ö. 6. köt. 386–412. old.) 1884-ben megjelent különkiadásához írta; szövegét Engels beleiktatta az 1891-es kiadáshoz írt bevezetésébe (v. ö. 22. köt.) is. – *159*

[162] A brüsszeli Német Munkásegyletet (Deutscher Arbeiterverein) 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a német forradalmi munkások legális központjává vált és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a flamand és vallon munkásegyletekkel. Leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Demokrata Társaság (v. ö. 245. jegyz.). megalapításában. Nem sokkal az 1848-as francia februári forradalom után, amikor tagjainak többségét a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította, az egylet tényleges működése lehetetlenné vált. – *159*

[163] Az előszót Engels a „Filozófia nyomorúsága" (v. ö. 4. köt. 59–174. old., valamint uo. 47. jegyz.) 1885 januárjában megjelent első német kiadásához írta; Engels ellenőrizte a fordítást is és számos lábjegyzetet fűzött a szöveghez. Az előszó 1885 januárjában megjelent a „Neue Zeit"-ben is, „Marx és Rodbertus" címmel. – „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1923-ig jelent meg Stuttgartban, 1890 októberéig havonként, attól kezdve hetenként. Szerkesztője 1917 októberéig Kautsky, majd Cunow volt. 1885-től 1894-ig Engels számos cikket írt a folyóiratba, tanácsokkal és bírálatokkal kísérte a folyóirat tevékenységét. Engels halála után a folyóirat mindinkább opportunista irányzatúvá vált; az első világháborúban centrista álláspontot foglalt el. – *160*

[164] Marx: „Proudhonról"; „Sozialdemokrat", 1865 febr. 1., 3., 5. (v. ö. 16. köt. 22–28. old.); a cikket Marx Proudhon halála alkalmából Schweitzernek, a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének felkérésére írta. – „Der Sozialdemokrat" – a lassalleánus Általános Német Munkásegylet orgánuma, 1864 dec. 15-től 1871-ig jelent meg, eleinte heti háromszor, 1865-től napilap; 1864–65-ben Schweitzer szerkesztésében. (Az 1865 júl. 1-i számtól kezdve a lap címe „Sozialdemokrat".) A lap a Proudhonról szóló cikken kívül közölte az alapító üzenetet és a „Tidmann úr" c. ódán népdal Engels-féle fordítását. Marx és Engels, más

németországi sajtószerv híján, Schweitzer felkérésére vállalták a közreműködést a lapban a lap programját ismertető prospektus alapján, amelyet Schweitzer 1864 novemberében megküldött nekik, és amely nem tartalmazott lassalleánus tételeket. Nem-hivatalos formában Wilhelm Liebknecht is részt vett a lap szerkesztésében. V. ö. még 165. jegyz. – *160*

[165] A szakító nyilatkozatot (v. ö. 16. köt. 73. old., valamint uo. 72. jegyz.) Marx és Engels 1865 február végén küldték el a „Sozialdemokrat"-nak és több más német lapnak; miután más lapok közölték a nyilatkozatot, márc. 3-án a „Sozialdemokrat" is leközölte. A „Sozialdemokrat" szerkesztőségéhez fűződő viszonyukat illetően v. ö. még Marxnak a „Berliner Reform" 1865 márc. 19-i számában megjelent nyilatkozatát (16. köt. 80. old., valamint uo. 84. jegyz.). – *160*

[166] A „Tőke" II. könyvének előszavában (24. köt. 3–21. old.). – *160*

[167] V. ö. Rodbertus 1871 nov. 29-i levelét R. Meyerhez, „Briefe und sozialpolitische Aufsätze", I. köt. 134. old., és 1875 márc. 14-i levelét J. Zellerhez, „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", Tübingen, 1879, XXXV. évf. 219. old. – *160*

[168] Rodbertus: „Soziale Briefe an von Kirchmann", 54. old. – *161*

[169] V. ö. a „Source and Remedy of the National Difficulties" c. 1821-ben megjelent névtelen iratot, valamint ennek értékelését a „Tőke" II. könyvének előszavában (24. köt. 14–16. old.). – *161*

[170] Marx: „A filozófia nyomorúsága", I. fej. 2. § (4. köt. 94. old.; v. ö. még uo. 54., 55. jegyz.). – *162*

[171] A szakaszbeosztás csak Ricardo „Principles"-ének 1819-es, II. kiadásától kezdve van meg; Marx és Engels többnyire az 1821-ben megjelent III. kiadást használták. – *164*

[172] V. ö. Rodbertus: „Der Normalarbeitstag"; „Berliner Revue", 1871 szept. 16., 23., 30.; a cikk ugyanez évben Berlinben külön brosúraként is megjelent. – *165*

[173] Elsősorban Th. Kozakról és A. Wagnerről van szó, akik 1884-ben megjelentették Rodbertus „Das Kapital. Vierter sozialer Brief an von Kirchmann"-ját és bevezetést, ill. előszót írtak hozzá. – *165*

[174] Engels a „Filozófia nyomorúsága" 1885-ös kiadásához I. függelékként csatolta a „Politikai gazdaságtan bírálatához" Grayvel foglalkozó részletét (v. ö. 13. köt. 59–61. old.). – *165*

[175] Rodbertus: „Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände", 61. old. – *165*

[176] V. ö. A. Wagner előszavát Rodbertus „Kapital"-jához, VII–VIII. old.: „Rodbertus itt az elvont gondolkodás olyan erejét mutatja, mely csak a legnagyobb szellemeknek sajátja." – *165*

[177] Rodbertus: „Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände", 62. old. – *165*

[178] Az 1871-es német Birodalmi Büntetőtörvénykönyv 110. §-a 200 tallérig terjedhető pénzbüntetéssel vagy 2 évig terjedhető börtönnel rendeli büntetni azt a személyt, aki írásbeli közszemlére tétel útján törvényekkel vagy jogérvényes rendeletekkel szembeni engedetlenségre hív fel. – *171*

[179] A „Filozófia nyomorúsága" második francia kiadását Laura Lafargue készítette elő; megjelentetésére csak 1896-ban került sor. – *171*

[180] Ez a befejezetlen írás valószínűleg 1884 végén keletkezett, a „Német paraszthábo rú" tervezett új kiadásával kapcsolatban; Engels feltehetőleg a bevezetés vagy bevezető fejezet egyik részének szánta. (Nyilván hasonló összefüggésben készült a 182–183. oldalon levő vázlat, v. ö. még 196. jegyz.) Az átdolgozás tervéről v. ö. még Engels ez időben írt leveleit, elsősorban Sorgéhoz írt 1884 dec. 31-i levelét (v. ö. 36. köt.). Más teendői miatt Engels az átdolgozást nem tudta elvégezni, sem ekkor, sem a 90-es években, amikor újra visszatért tervéhez. – A töredék első szövegkiadása 1941-ben Moszkvában jelent meg az Idegennyelvű Irodalmi Kiadónál. – *173*

[181] A „Ludwigslied" egy IX. sz. végi ismeretlen költő ófelnémet (rajnai-frank) epikus költeménye, III. Lajos nyugatfrank királynak a normannok felett aratott 881-es saucourt-i győzelmét énekli meg. – *176*

[182] A Német Lajos keletfrank király és Kopasz Károly nyugatfrank király, valamint vazallusaik által 842-ben Strasbourg-ban egymásnak tett hűségeskü szövege mind ófelnémet; mind ófrancia nyelven fennmaradt. – *176*

[183] Elba menti szlávok – nyugati szláv törzsek egy csoportja, amely az Elba és az Odera között települt le. Az Elba menti szlávok ellen a német hűbérurak a X. sz.-tól kezdve állandóan hadat viseltek és a XII. sz.-ban az Elba menti szlávok állhatatos védekezése ellenére teljesen elfoglalták területüket; a szláv lakosságot részben kiirtották, részben leigázták és erőszakosan germanizálták. – *176*

[184] A középfrank állam, más néven Lotaringia a Schelde, a Rajna, a Meuse és a Saône közötti területen alakult ki, amelyet I. Lothar császár (róla kapta nevét az ország) a fiára, II. Lotharra hagyott. II. Lothar 870-ben bekövetkezett halála után Lotaringiát körülbelül a nyelvi határ mentén megosztották II. Lothar testvérei, Német Lajos és Kopasz Károly között. – *176*

[185] Az angol–francia százéves háborúban (1337–1453) aratott angol győzelmekről van szó. – *179*

[186] Az osztrák Habsburg-házból származó I. Albrecht német császár nem volt hajlandó elismerni azokat a kiváltságokat, amelyeket elődje, Nassaui Adolf adott a svájci kantonoknak. A XIV–XV. sz. folyamán a svájciaknak sikerült szétverniök az osztrák feudális urak seregeit és megerősíteni a (formálisan csak a Német Császárságnak alávetett) önálló államiságukat. – *179*

[187] Legmélységesebb nemzeti lealacsonyodás – a napóleoni háborúk ideje; v. ö. 340. jegyz. – *180*

[188] Az északnyugat-franciaországi Crécynél zajlott le 1346 aug. 26-án a százéves háború egyik legnagyobb csatája; az angol csapatok, melyeknek magva a szabad parasztokból toborzott gyalogság volt, súlyos vereséget mértek a főként fegyelmezetlen lovagságból álló francia seregre. – *180*

[189] 1815 jún. 18-án a Wellington és Blücher által vezényelt angol–holland–porosz haderők Waterloonál véres küzdelem után megverték I. Napóleon csapatait. Ez a vereség egyben a napóleoni francia birodalom végét jelentette. – *180 234*

[190] A spanyol királyság 1479-ben jött létre Aragónia és Kasztília egyesüléséből. – *180*

[191] Burgundia a IX. sz.-ban alakult ki Kelet-Franciaországban a Szajna és a Loire felső folyásának területén, majd nagy kiterjedésű területeket (Franche-Comté, Észak-Francia-

ország egy része, Németalföld) kebelezett be és a XIV–XV. sz.-ban hatalmas önálló feudális állammá vált, amely hódító háborúkat folytatott és szembeszegült a francia királyság centralizációs törekvéseivel. IX. Lajos francia királynak sikerült koalícióra lépnie a svájciakkal és a lotaringiaiakkal Burgundia ellen; 1474–77-ben a koalíció seregei szétverték Merész Károly burgund király seregét és őt magát is megölték a nancyi csatában (1477); Merész Károly birtokait felosztották IX. Lajos és Habsburg Miksa között. – *180*

[192] Itália politikai szétforgácsoltságát és belső harcait kihasználva VIII. Károly francia király 1494-ben betört Itáliába és elfoglalta a Nápolyi Királyságot. A rákövetkező évben az itáliai államok koalíciója I. Miksa német császár és II. Ferdinánd spanyol király támogatásával kiűzték az országból. Az ezt követő 55 esztendőben Itália ismételten francia, spanyol és német hódítók betöréseinek színterévé vált, akik egymással és az itáliai államokkal harcoltak a félsziget feletti hatalomért. – *180*

[193] A franciaországi reformáció: a hugenotta mozgalom. – *180*

[194] A rózsák háborúi a York- és Lancaster-dinasztia harcai 1455 és 1485 között az angol trónért. A York-ház címerében fehér, a Lancaster-házében piros rózsa volt. York körül a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia nagy hűbérurai, a lovagok és a városi polgárok csoportosultak; Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háború a Lancaster-házból származó VI. Henrik idején kezdődött és a York-házi III. Richárd bukásával végződött; 1485-ben VII. Henrik személyében a trónra a Tudorok új dinasztiája került, amely megteremtette Angliában a feudális abszolutizmust. – *181*

[195] Lengyelország és Litvánia egyesítésére először 1385-ben történt kísérlet a két állam között alkotott Krakkói Unióval, melynek fő feladata a mind támadóbban fellépő Német Lovagrend (v. ö. 263. jegyz.) elleni közös védekezés volt. A XV. sz. közepéig az unió több ízben felbomlott, de mindig megújították; az unió védelmi szövetségből mindinkább a lengyel és a litván hűbérurak elnyomó szövetsége lett az ukrán és a belorusz nép ellen. 1569-ben létrejött a Lublini Unió, amelyben Lengyelország és Litvánia a litván belső autonómia fenntartásával egy állammá egyesült. – *181*

[196] A vázlat a „Német parasztháború" tervezett új kiadásához keletkezett (v. ö. 180. jegyz.); feltehetőleg a bevezetés vagy bevezető szakasz tervezete. – *182*

[197] Interregnum – az 1254-től, a Hohenstaufen-ház kihalásától 1273-ig, Habsburg Rudolf német császárrá választásáig állandó feudális viszálykodások között eltelt időköz. – *182*

[198] A cikk megírásával körülbelül egyidejűleg Engels levelet írt Lafargue-hoz, melyben röviden vázolja a cikk gondolatmenetét. E levél alapján Guesde szerkesztőségi cikket írt a „Cri du peuple" c. francia szocialista napilap 1885 jan. 31-i számában; a cikkben idéz Engels leveléből is, Engels megnevezése nélkül, megemlítve, hogy a levél Londonból „nagy társadalmi harcaink egyik veteránjától" származik. – *184*

[199] A Poroszország és Oroszország közötti 1885 januári megállapodás kölcsönös kötelezettséget vállal azon személyek kiadatására, akiket az uralkodóval vagy családja valamely tagjával szembeni bűncselekménnyel vagy dinamit jogtalan előállításával, illetve tárolásával vádolnak. – *184*

[200] „The Pall Mall Gazette" – angol estilap, 1865-től 1920-ig jelent meg Londonban; első szerkesztője F. Greenwood; a 60-as években konzervatív irányzatú; 1870 júliusától 1871 júniusáig kapcsolatban áll Marxszal és Engelsszel; 1871 június végén csatlakozik a polgári sajtónak az Internacionálé elleni hadjáratához. – *184*

[201] O. A. Novikova orosz publicista, aki 1876–77 folyamán Londonban működött és jó kapcsolatokat létesített az angol liberális párt vezető köreivel, Gladstone közreműködésével nagy kampányt indított azellen, hogy a konzervatív Disraeli-kormány Törökország oldalán belépjen az Oroszország elleni háborúkba; ez szerepet játszott abban, hogy az 1876–78-as háborúkban Anglia végül is nem vett részt. – *184*

[202] Schinderhannes (Sintérjankó) – Johann Bückler (1777–1803) rheinhesseni haramiavezér csúfneve. – *185*

[203] A cikket Engels eredetileg angolul írta a „Commonweal" részére, majd saját német fordításában adta oda a „Neue Zeit"-nek. A cikk szövegét Engels később beiktatta a „Munkásosztály helyzete" 1887-es amerikai kiadásának függelékébe (v. ö. 240–245. old.), valamint az angliai és második német kiadás előszavába (v. ö. 22. köt.). Közlésünk a „Neue Zeit"-ben megjelent szövegre támaszkodik. – „The Commonweal" – angol hetilap, 1885-től 1891-ig és 1893-tól 1894-ig jelent meg Londonban; a Szocialista Liga Lapja. Engels 1885–86-ban néhány cikket közölt a lapban. – *187*

[204] V. ö. „The Quarterly Review", London, 1843, LXXI. évf. 273. old. – *187*

[205] Népcharta (People's Charter) – a chartisták követeléseit tartalmazó, a mozgalom nevét adó okirat, amelyet 1838 máj. 8-án tettek közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot (megjelent W. Lovett és F. Place nevén). Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás; a választókerületek kiegyenlítése; a képviselőjelöltek vagyoni cenzusának eltörlése; napidíj fizetése a képviselőknek. (V. ö. még 2. köt. 413–414. old.) – Nemzeti Charta-szövetség (National Charter Association) – a chartisták egyesülete, 1840 júliusában alakult Manchesterben a szétszórt helyi egyesületek összefogásából. A 40-es évek elején mintegy 40 000 tagot számlált; fő követelése a charta elfogadása volt. Az Alsóház 1839-ben és 1842-ben elvetette a charta elfogadását követelő petíciókat. 1847–48-ban a chartisták újabb tömegmozgalmat vezettek a charta elfogadására. A chartizmus 1848-as veresége után (v. ö. 206. jegyz.) a szövetség hanyatlásnak indult és az 50-es években beszüntette tevékenységét. – *187*

[206] 1848 ápr. 10-én a chartisták Londonban tömegtüntetést szerveztek. A tervek szerint a tüntetőknek a parlamenthez kellett volna vonulniok, hogy petíciót adjanak át, melyben a Népcharta elfogadását követelik. A kormány a tüntetést betiltotta s megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont össze Londonban. A chartista vezetők, akik közül sokan ingadoztak, a tüntetés lefújása mellett határoztak. Az akció sikertelenségét a reakciós erők a munkások és a chartisták elleni megtorló intézkedésekre használták fel; a chartista mozgalom ezt a vereséget nem tudta többé kiheverni. – *187*

[207] A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-törvény) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832 jún. 7-én erősítette meg a király. A törvény megszüntetett ötvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókerületet (azelőtt volt olyan vidéki kerület, amelyben 12 lakos választott egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt) és megadta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 £ föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földtulajdonos és finánctőkéscsal, amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc főereje volt, nem kapott szavazati jogot. – *187*

[208] A gabonatörvények, amelyeket 1815-ben az akkori nagy földtulajdonosok érdekében alkottak, korlátozták, ill. megtiltották a gabonabehozatalt Angliába. A Nemzeti Gabona-

törvény-Ellenes Liga (National Anti-Corn-Law League), amelyet Cobden és Bright gyárosok alapítottak 1838-ban Manchesterben, teljes kereskedelmi szabadságot követelt és harcolt a gabonatörvények eltörléséért; a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földtulajdonos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. E harc eredményeként a gabonatörvények eltörlésére vonatkozó javaslatot 1846 jún. 26-án elfogadták. – *187 240 398*

[209] Az 1867-es parlamenti reform csökkentette a grófsági választásokon a bérlők vagyoni cenzusát, a városokban választójogot kapott minden háztulajdonos, házbérlő és lakásbérlő, aki legalább egy éve helybenlakó és legalább 10 £-et fizet; a szakmunkások egy része is választójogot kapott. Ezáltal a választójogosultak száma több mint kétszeresére növekedett. A reformot a munkások tömegmozgalma kényszerítette ki, melynek megszervezésében az Internacionálé Főtanácsának nagy szerepe volt. – Az 1884-es parlamenti reformot elsősorban a falusi tömegek követelései kényszerítették ki; a reform a vidéki választókerületekben is ugyanolyan feltételek mellett adott választójogot, mint az 1867-es reform a városokban. Az 1884-es reform sem adott választójogot a mezőgazdasági proletariátusnak, a városi szegénység széles rétegeinek és a nőknek. – *189*

[210] British Association for the Advancement of Science (Brit társulat a tudomány előmozdítására) – 1831-ben alakult, ma is fennálló társaság; évenként tartott gyűléseinek anyagait évi jelentések formájában közzétette. – *191*

[211] V. ö. „Report of the Fifty-Third Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883", 608–609. old. – *191*

[212] A brosúra a „Sozialdemokratische Bibliothek" c. sorozat második füzeteként jelent meg; teljes címe: „Karl Marx a kölni esküdtek előtt. A rajnai demokraták bizottsága ellen fegyveres ellenállásra való felhívás miatt indított per." A brosúra a „Neue Rheinische Zeitung" (v. ö. 252. jegyzet) 1849 febr. 19., 25., 27., 28-i számában a perről (v. ö. még 216. jegyzet) megjelent újságtudósítást tartalmazza. – *193*

[213] A felhívást v. ö. 6. köt. 29. old. – *193*

[214] „Porosz csúcs" vagy „porosz él" („preussische Spitze") – a németországi porosz hegemónia-törekvések elnevezése; a kifejezés IV. Frigyes Vilmos 1848 márc. 20-i kijelentésére megy vissza, mely szerint ő kész arra, hogy „Németország megmentése érdekében az összhaza élére" álljon. – *194 347*

[215] A „Neue Rheinische Zeitung" elleni sajtóper tárgyalását 1849 febr. 7-én tartották. A kölni esküdtbíróság előtt vádlottakként a lap főszerkesztője, Marx, szerkesztője, Engels és felelős kiadója, Korff állottak. A vád tárgyát a „Neue Rheinische Zeitung" 1848 júl. 5-i „Letartóztatások" c. cikke képezte (v. ö. 5. köt. 154–156. old.), amely állítólag megsértette Zweiffel főügyészt és megrágalmazta a csendőröket. Noha a lap ellen már 1848 júl. 6-án megindították az eljárást, a tárgyalást csak dec. 20-ra tűzték ki, majd még ezt a terminust is kitolták febr. 7-re. Marx és Engels védője Schneider II. ügyvéd volt, Korffé Hagen ügyvéd. Az esküdtbíróság felmentette a vádlottakat, amit a közönség nagy örömmel fogadott. (V. ö. még 5. köt. 185–188. old. és 5. köt. 3., 4., 6., 9., 14. melléklet.) – *194*

[216] A demokraták rajnai kerületi bizottsága (v. ö. 6. köt. 43. jegyz.) elleni per tárgyalását 1849 febr. 8-án tartották. A kölni esküdtbíróság előtt vádlottakként Karl Marx, Karl Schapper és Schneider II. ügyvéd állottak. A vád tárgyát a kerületi bizottságnak az adómegtagadásról szóló 1848 nov. 18-i felhívása képezte (v. ö. 6. köt. 29. old.), amellyel állítólag felkelésre izgattak. Az esküdtbíróság felmentette a vádlottakat. (Marxnak a bíróság előtt tartott beszédét v. ö. 6. köt. 230–246. old.) – *194*

[217] „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német napilap, 1856-tól (e címmel 1866-tól) 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban; kispolgári demokrata irányzatú. – *195*

[218] Bismarck 1866-ban, a porosz–osztrák háború után megfosztotta trónjától a hannoveri királyt, a hesseni választófejedelmet és a nassaui herceget; államaikat, valamint Schleswig-Holsteint és Majna-Frankfurt szabad birodalmi várost és más területeket Poroszország az 1866 szept. 20-i törvénnyel bekebelezte. A háború eredményeként széthullott a Német Szövetség (v. ö. 220. jegyz.) és Bismarck létrehozta az Északnémet Szövetséget (Norddeutscher Bund), amely 19 német államot és 3 szabad birodalmi várost egyesített Poroszország vezetése alatt; 1870-ben bekerült a szövetségbe Bajorország, Baden, Württemberg és Hessen-Darmstadt a szövetségen kívül maradt. Az Északnémet Szövetség 1866 aug. 18-tól 1870 dec. 31-ig állt fenn (v. ö. még 222. jegyz.) – *195*

[219] A Nemzeti Liberális Párt (Nationalliberale Partei) 1866 őszén, a haladópártban (v. ö. 465. jegyz.) bekövetkezett szakadás után alakult. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeinek kedvéért feladták a politikai uralomra irányuló követeléseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak a német államok porosz vezetés alatt történő egyesítését tekintették. Németország egyesítése után a nemzeti liberálisok végérvényesen a nagyburzsoáziának a felsőbbség iránt rendíthetetlenül lojális pártjává lettek. – *195 378*

[220] A Német Szövetség (Deutscher Bund), amelyet 1815 jún. 8-án létesítettek a bécsi kongresszuson elfogadott szövetségi szerződéssel (Bundesakte), kezdetben 35, később 28 német fejedelemséget és 4 szabadvárost ölelt fel; 1866-ig állt fenn (v. ö. 218. jegyz.). A szövetség nem szüntette meg Németország feudális szétforgácsoltságát. 1866-ig Ausztria és Poroszország állandóan vetélkedett a vezető szerepért a kisállami Németországban. – *195 336*

[221] 1866 ápr. 8-án Poroszország és Olaszország titkos szövetséget kötött, melyben Olaszország kötelezte magát, hogy amennyiben három hónapon belül Poroszország és Ausztria hadiállapotba kerül, hadat üzen Ausztriának. – 1865 szeptemberében Bismarck és III. Napóleon között, 1866 márciusában von der Goltz porosz nagykövet és III. Napóleon között megbeszélések folytak, melyek során a porosz kormány igyekezett Franciaország semlegességét biztosítani az Ausztria elleni tervezett háborúban és azt a benyomást kelteni, hogy Poroszország erőit súlyosan kimerítő háborúra számít; célzások történtek arra, hogy Poroszország esetleg hajlandó lesz arra, hogy bizonyos területi engedményeket tesz Belgium és Luxemburg, valamint saját rajnai birtokai rovására. – 1866 júliusában Szilézián az osztrák seregből porosz fogságba esett magyar katonákból magyar légiót állítottak fel, vezényletével magyar emigráns tiszteket (Klapka stb.) bíztak meg. – Hannover, Hessen és Nassau stb. bekebelezéséről v. ö. 218. jegyz. – *196 359*

[222] Az Északnémet Szövetség alkotmányát 1867 áprilisában fogadta el a szövetség alkotmányozó Birodalmi Gyűlése. Az alkotmány biztosította Poroszország hegemóniáját; a porosz király lett a szövetség elnöke és a szövetségi hadsereg főparancsnoka, valamint a külpolitika irányítója. A Birodalmi Gyűlést általános szavazati jog alapján választották, de az általa elfogadott törvény csak a – reakciós erőkből összetevődő – Szövetségi Tanács jóváhagyása és elnöki megerősítés után léptek hatályba. Az Északnémet Szövetség alkotmánya szolgált később a német birodalmi alkotmány alapjául. – Szászországot, amely a háborúban Ausztria oldalán vett részt, a háború után kényszerítették az Északnémet Szövetségbe való belépésre és a szövetségi alkotmány elfogadására. – *196 359*

[223] A Tilsitben 1807 júliusában egyfelől Franciaország, másfelől Oroszország és Poroszország között megkötött béke értelmében Oroszország (amely 1806-tól kezdve részt vett a Napóleon-ellenes koalícióban) szövetségre lépett Franciaországgal, csatlakozott a kontinentális rendszerhez (az Anglia elleni blokádhoz) és hozzájárult, hogy Napóleon nagy

területeket kapjon a porosz monarchiából, további porosz területeket pedig Oroszország számára biztosítottak; Oroszország határán felállították a Varsói Nagyhercegséget. – *196*

[224] A szocialista-törvényt („Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen") Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. A szociáldemokráciát törvényen kívül helyezték, a munkásújságokat (több mint ötvenet) beszüntették, a munkásegyleteket betiltották és a pénzüket elkobozták; a gyűléseket a rendőrség feloszlatta; a törvény módot adott arra, hogy „ostromállapotot" hirdessenek. Tömeges letartóztatások történtek. A párt illegálisan folytatta munkáját. A munkásosztály fokozódó nyomása végül kikényszerítette a törvény eltörlését 1890 okt. 1-én. (A törvényről v. ö. pl. Engels: „Bismarck és a német munkáspárt"; 19. köt. 315–317. old.). – *196 388*

[225] 1776 júl. 4-én a philadelphiai II. kontinentális kongresszuson fogadták el a 13 északamerikai angol gyarmat küldöttei a Jefferson által megszövegezett Függetlenségi Nyilatkozatot. – *197*

[226] A Porosz Lovagrend országa (a későbbi Kelet-Poroszország) az 1466-os thorni béke értelmében lengyel hűbérbe került; az ország 1618-ban a brandenburgi választófejedelemre szállt, aki mint porosz herceg 1657-ig Lengyelország hűbérese maradt. A svéd–lengyel háborúban a választófejedelem a svédek oldalára állt; az 1660-as olivai békében Lengyelországnak le kellett mondania Kelet-Poroszország feletti hűbérúri jogairól. – *197*

[227] 1801 októberében Franciaország és Oroszország titkos megállapodást kötött, amely a francia érdekeknek megfelelően megváltoztatta a Rajna-vidék politikai térképét; 112 német államot megszüntettek és (a Rajna balpartján a franciák által elfoglalt területekért nyújtott kárpótlás címén) nagyrészt a franciáktól teljes függőségben levő Bajorországhoz, Württemberghez és Badenhoz, valamint Poroszországhoz csatoltak. A megállapodást a regensburgi Birodalmi Gyűlés által 1801 októberében megválasztott ún. birodalmi választmánnyal legalizáltatták; a birodalmi választmány hosszas tanácskozások után francia és orosz nyomásra 1803 febr. 25-én elfogadta az ilyen értelmű döntést. – *197 339*

[228] Bajorországot és Württemberget, amelyek részt vettek a harmadik koalíció elleni háborúban Franciaország oldalán, az 1805 dec. 26-án Franciaország és Ausztria között kötött pozsonyi békében független királyságoknak ismerték el; Baden, amely szintén Franciaország mellé állt, 1806-ban független nagyhercegség lett. – *198*

[229] Lichnowski a frankfurti nemzetgyűlésen 1848 augusztusában ezt a fordulatot használta: „A történelmi jog számára semmilyen dátum nincs." („Für das historische Recht gibt es *keinen* Datum *nicht*.") A németben indokolatlan kétszeres tagadás és a hibásan ragozott névelő nagy derültséget keltett és a (különben is elég értelmetlen) fordulatot szállóigévé tette. (V. ö. még 5. köt. 336. old.) – Schnapphahnskiról v. ö. 4. old. – *198*

[230] Marx válaszát (v. ö. 19. köt. 108–113. old.) Engels Danyielszon tanácsára küldte meg a „Szevernij Vesztnyik"-nek; a folyóirat nem közölte (csak 1886-ban jelent meg a genfi „Vesztnyik Narodnoj Voli"-ban és 1888 októberében a „Jurigyicseszkij Vesztnyik"-ben). – „Szevernij Vesztnyik" – orosz irodalmi, tudományos és politikai folyóirat, 1885-től 1898-ig jelent meg Pétervárott; liberális irányzatú. A 80-as évek végén cikkeket közölt Lafargue-tól és más nyugat-európai szocialistáktól; 1891-től az orosz szimbolisták lapjává vált és miszticizmust prédikált. – *199*

[231] A tanulmányt Engels bevezetésül írta a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" (v. ö. 8. köt. 389–452. old.) 1885 végén Hottingen-Zürichben megjelent harmadik kiadásához; ez a kiadás a bevezetésen és a „Leleplezések" szövegén kívül tartalmazza még a „Vogt úr"

4. mellékletét (v. ö. 14. köt. 598–605. old.), Marx utószavát a második német kiadáshoz (v. ö. 18. köt. 537–539. old.), valamint a központi vezetőség 1850 márciusi és júniusi üzenetét a Kommunisták Szövetségéhez (v. ö. 7. köt. 236–245., 298–304. old.). – Engels tanulmánya 1885 novembere folyamán a „Sozialdemokrat"-ban is megjelent. – *200*

[232] Wermuth és Stieber könyvének első része rendőri használatra „történeti áttekintést" ad a munkásmozgalomról s az első rész függelékeként közli a Kommunisták Szövetségének a rendőrség kezébe került néhány dokumentumát; a második rész egy „feketelistát" tartalmaz, a munkásmozgalommal vagy a demokrata mozgalommal összeköttetésben álló személyek életrajzi adataival. – *200*

[233] Babouvisták – Babeuf követői, a XVIII. sz. végén Babeuf által kezdeményezett egyenlősítő kommunista szervezkedés tagjai. – *201*

[234] 1839 máj. 12-én az (1837 óta fennálló) Évszakok Társasága által szervezett forradalmár munkások felkelést robbantottak ki Párizsban; a felkelés nem támaszkodott széles tömegbázisra és vereséget szenvedett a hadsereg és a nemzeti gárda csapataitól. – *201*

[235] Schappert az 1839 máj. 12-i felkelés után elfogták, hét hónapig börtönben tartották, majd kiutasították Franciaországból; Bauer folytatta a forradalmi munkát Párizsban, majd 1842-ben letartóztatták és szintén kiutasították. – *201*

[236] G. Büchner költő a hesseni parasztok között folytatandó forradalmi propaganda érdekében Weidig lelkésszel, a hesseni liberálisok vezetőjével együtt politikai szervezkedést kezdeményezett; tevékenységük szervezeti formájaként 1834-ben megalakították az Emberi Jogok Társaságát. „Békét a kunyhóknak, háborút a palotáknak!" – volt Büchner jelszava. A mozgalmat a kormány már csírájában elfojtotta. – *201*

[237] 1833 ápr. 3-án mintegy 50 főnyi, főként radikális diákokból álló csoport megrohamozta a majna-frankfurti főőrséget és a rendőrőrszobát, hogy ezzel jelt adjanak a Szövetségi Gyűlés elleni támadásra és a németországi forradalom megkezdésére. A rosszul előkészített és előre elárult vállalkozást a katonai erők meghiúsították. – *201*

[238] 1834 februárjában Mazzini kísérletet tett arra, hogy az „Ifjú Itália" tagjaiból és más nemzetiségű forradalmi emigránsokból szervezett csapattal Svájcból betörjön a Piemonthoz tartozó Szavojába és ott népi felkelést indítson az egységes és köztársasági Itáliáért. A Ramorino vezénylete alatt benyomuló forradalmi csoportot a piemonti csapatok szétverték; a Svájcba visszamenekülő forradalmárokat a svájci hatóságok lefegyverezték. – *201*

[239] Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. A német szövetségi államok minisztereinek 1819 augusztusi karlsbadi konferenciáján Metternich osztrák kancellár szorgalmazására több határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napóleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódásnak és a nemzeti és demokratikus mozgalmaknak a felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felügyeletét, a diákegyesületek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és könyvekre, és központi vizsgáló bizottságot hívtak létre az ún. demagóg üzelmek felderítésére. Hasonló szellemben rendelkezett az 1832-es demagógtörvény (Demagogengesetz) is. – *201*

[240] A londoni Német Munkás Művelődési Egyletet 1840 febr. 7-én alapították K. Schapper, J. Moll, H. Bauer, valamint az Igazak Szövetségének más tagjai. Az egyletben az Igazak Szövetségének, illetve a Kommunisták Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet. 1847-ben, úgyszintén 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az

egylet munkájában. 1850 szept. 17-én Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az egyletből, mert a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének Marx és Engels vezette többsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich–Schapper-frakció) közötti harcban az egylet az utóbbiakat támogatta. – Az 50-es évek végétől Marx és Engels ismét részt vettek az egylet tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával az egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. Az egylet 1918-ig állt fenn, akkor az angol kormány feloszlatta. – *202 469*

[241] „Vorwärts!" – hetenként kétszer megjelenő német lap, Párizsban adták ki 1844 januárjától decemberig. Marx befolyása alatt 1844 nyarától az újság mindinkább kommunista jelleget öltött, és élesen bírálta a poroszországi állapotokat. Marx és Engels több cikket írtak a lapba (v. ö. 1. köt. 392–408. és 550–591. old.). A porosz kormány kérésére a Guizot-kormány 1845 januárjában Marxot és az újság több más munkatársát kiutasította Franciaországból; az újság ezután megszűnt. – *203*

[242] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Magában foglalta Marx írásait: „A zsidókérdéshez" és „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés", valamint Engels írásait: „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" és „Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«", továbbá leveleket Marxtól, Rugétól, Bakunyintól és Feuerbachtól. Ezenkívül írásokat tartalmazott még Rugétól, Hesstől, Heinétől, Herweghtől és Bernaystól. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge között kiéleződő elvi nézeteltérés volt. – *205*

[243] „Deutsche Brüsseler Zeitung" – hetenként kétszer megjelenő német lap, 1847 januárjától 1848 februárjáig adták ki Brüsszelben a német demokrata politikai emigránsok. Szerkesztője, A. Bornstedt eleinte igyekezett a lapban közös nevezőre hozni valamennyi radikális és demokratikus irányzatot. Marxnak és Engelsnek, valamint társaiknak befolyására azonban az újság 1847 nyarától kezdve mindinkább forradalmi demokratikus és kommunista eszmék hirdetőjévé vált. Marx és Engels közvetlen munkatársi részvétele a lapnál 1847 szeptemberében kezdődött, 1847 végén gyakorlatilag ők irányították az újság szerkesztését és az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szövetsége lapjává tették. (Marx és Engels cikkeit v. ö. 4. köt. 35–37., 55–58., 182–235., 280–284., 298–313., 319–347., 373–379., 395–407., 420–421., 471–495., 505–507. old.) – *206*

[244] „The Northern Star" – angol hetilap, a chartisták központi lapja, 1837-től 1852-ig jelent meg, előbb Leedsben, majd 1844 novemberétől Londonban, különféle alcímekkel. Az újság alapítója és első szerkesztője F. O'Connor volt, a 40-es években J. Harney is szerkesztette. 1845 szeptemberétől 1848 márciusáig Engels a lap munkatársa volt. (Engels cikkeit v. ö. 2. köt. 524–547. old., 4. köt. 16–17., 21–34., 175–181., 288–297., 370–372., 380–386., 389–392., 411–417., 508–512. old.) – *206*

[245] Az Association démocratique (Demokrata Társaság), belgiumi nemzetközi egyesület, 1847 szeptemberében alapították Brüsszelben haladó polgári és kispolgári demokraták, valamint – elsősorban emigráns német – proletár forradalmárok; Marx és Engels tevékeny szerepet játszott a társaság megalapításában. 1847 nov. 15-én Marxot alelnökké választották, az elnök L. Jottrand lett. A társaság a nemzetközi demokratikus mozgalom egyik legfontosabb központjává lett. Az 1848-as francia februári forradalom idején a társaság proletár szárnya küzdött a belga munkások felfegyverzéséért és megindította a harcot a demokratikus köztársaságért. Marx 1848 márciusi kiutasítása után és a társaság legkövetkezetesebb elemeinek rendőri üldöztetése közepette azonban a belga polgári demokraták nem tudták a dolgozók monarchia-ellenes harcát irányítani; a társaság ettől kezdve csak korlátozott, merőben helyi tevékenységet folytatott és 1849-ben már ténylegesen megszűnt működni. – *206 398*

[246] „La Réforme" – francia napilap, 1843-tól 1850-ig jelent meg Párizsban, Ledru-Rollin és Flocon szerkesztésében; demokratikus köztársaságpárti újság. A lap körül tömörülő kispolgári demokrata republikánusok vezetője Ledru-Rollin, a hozzájuk csatlakozó kispolgári szocialistáké pedig Louis Blanc volt. 1847 októberétől 1848 januárjáig Engels cikkeket írt a lapba. – *206*

[247] „Der Volkstribun" – amerikai német hetilap, „igazi szocialista" irányzatú; 1846 jan. 5-től dec. 31-ig jelent meg New Yorkban Kriege szerkesztésében. – *207*

[248] „A Kommunista Párt követelései Németországban"-t Marx és Engels 1848 márc. 21. és 29. között, közvetlenül a német forradalom kitörése után írta Párizsban, a Kommunisták Szövetsége programjaként. 1848 március végén röplap formájában nyomatták ki, amelyet átadtak a Kommunisták Szövetsége Németországba visszatérő tagjainak, április elején pedig a következő demokrata lapokban jelent meg: „Berliner Zeitungshalle", „Mannheimer Abendzeitung", „Trier'sche Zeitung" és „Deutsche Allgemeine Zeitung". Szept. 10. előtt újranyomták Kölnben röplapként, s a kölni Munkásegylet tagjai a Rajna-tartomány számos városában terjesztették. Néhány jelentéktelen stiláris változtatástól eltekintve, e röplap szövege csak a 10. pontban különbözik a március–áprilisban közzétett szövegtől. 1848 végén a „Követelések" Lipcsében Weller kiadásában egy politikai röplapgyűjteményben is megjelent rövidített formában. – Engels a „Követelések"-et csak kivonatosan idézi. – *210*

[249] A Német Munkások Klubját (Klub der deutschen Arbeiter) 1848 márc. 8–9-én hozták létre Párizsban a Kommunisták Szövetségének vezetői. A klubban Marxé volt a vezető szerep. A klub fő feladata az volt, hogy a párizsi német munkásoknak megmagyarázza a proletariátus taktikáját a polgári demokratikus forradalomban: fellépett a polgári és kispolgári demokraták nacionalista propagandája és ama kalandor tervük ellen, hogy az emigránsok felfegyverzett önkéntes-légiókkal betörjenek Németországba; azt tanácsolta a munkásoknak, hogy tartsák távol magukat a légiótól, és vegyenek részt a francia munkások osztályharcában, ill. a németországi helyzet megérlelődésével egyenként térjenek haza forradalmi propagandát folytatni. – *211*

[250] A drezdai fegyveres felkelés 1849 máj. 3-tól 8-ig tartott. A felkelés indítóoka az volt, hogy a szász király vonakodott a birodalmi alkotmányt elismerni, továbbá, hogy a hírhedten reakciós Zschinskyt miniszterelnökké nevezte ki. A burzsoázia és a kispolgárság a felkelésben alig vett részt; a barikádokon a munkások harcoltak. A felkelést Tzschirner, Bakunyin és mások vezették. A drezdai barikádharcosok segítségkérésére a lipcsei kispolgári demokraták bőbeszédű nyilatkozatokkal válaszoltak. A lipcsei városi tanács és a polgárőrség nemcsak vonakodtak a drezdai felkelők segítségére sietni, hanem kegyetlenül leverték a lipcsei munkások és kézművesek felkelését, akik megpróbálták megakadályozni a lipcsei helyőrség egyes csapattesteinek Drezdába küldését. – *212*

[251] Sonderbundnak eredetileg a reakciós svájci kantonoknak a 40-es években kötött különszövetségét nevezték, v. ö. 352. jegyz. Marx és Engels gyakran nevezték Sonderbundnak a munkásmozgalom fő irányvonalával szemben szervezkedő szektaszerű csoportosulásokat, elsősorban a Kommunisták Szövetsége 1850 szept. 15-i szakadása után önállóan szervezkedő Willich–Schapper-csoportot. – *212 215*

[252] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, melyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" folytatása volt. 1850 márciusától novemberig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták, borítólapján New Yorkot is feltüntették, mert Marx és Engels azt remélték, hogy kelete lesz az amerikai német emigránsok körében. A folyóirat

azt a feladatot tűzte maga elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonja az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározza az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozza a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – W. Wolffot, J. Weydemeyert és G. Eccariust – is bevonták a munkába. Egyebek között megjelent a folyóiratban Marxtól az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", Engelstől „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" és „A német parasztháború", valamint több más munka. A folyóirat a németországi rendőri megtorlások és a pénzhiány miatt kénytelen volt beszüntetni megjelenését. – *214*

[253] Engelsnek ez az írása – részlet egy Lafargue-hoz írt levélből – „A helyzet" szerkesztőségi címmel jelent meg a „Socialiste" 1885 okt. 17-i számában, a következő bevezető sorokkal: „F. Engels egy levélben, melyet egyikünkhöz intézett, oly világosan és helyesen fejtegeti azt a helyzetet, amelybe az október 4-i választások folytán kerültünk, hogy ezért kötelességünknek tartjuk, hogy e fejtegetést – magánjellege ellenére – megismertessük olvasóinkkal." V. ö. még 219. old. – „Le Socialiste" – francia hetilap, 1885-től jelent meg Párizsban Guesde szerkesztésében, 1902-ig a munkáspárt, majd a szocialista párt lapja; a 80–90-es években Engels a lap munkatársa volt. – *217*

[254] Opportunistáknak nevezték Franciaországban a mérsékelt polgári republikánusokat. Az opportunisták pártja 1879-ben kormányra került, de kormányzása idején választóinak nagy részét elvesztette, mert kizárólag a nagyburzsoázia érdekeit képviselte, ígéreteit (a szenátus eltörlése, állam és egyház szétválasztása, progresszív jövedelmi adó bevezetése) nem teljesítette, népszerűtlen gyarmatosító kalandokba bocsátkozott (Indokínában), növelte az adókat, deficitessé tette a költségvetést; számos vezető politikusuk kétes pénzügyi spekulációkba és korrupciós ügyekbe bonyolódott. (V. ö. még 258. jegyz.) A monarchisták a választási hadjárat során mindezt kihasználták és a választások első fordulójában, 1885 okt. 4-én többséget szereztek. (V. ö. még 257. jegyz.) – *217 475 477*

[255] A három monarchista csoport: az orléanisták, a bonapartisták és a legitimisták (bourbonisták). – *217*

[256] „A köztársaságok legjobbikának" nevezte 1830-ban a párizsi községtanács jelentése a júliusi monarchiát. – *217*

[257] A választások első fordulójában, okt. 4-én a legtöbb választókerületben egyik jelölt sem kapta meg a szükséges számú szavazatot; a második fordulóban e választókerületek nagy többsége republikánus jelöltet választott. Végeredményben 372 republikánus és 202 monarchista került be a képviselőkamarába. – *218*

[258] Radikálisok – a mérsékelt republikánusok (opportunisták) pártjából kivált csoport a 80–90-es években; a radikálisok fenntartották azokat a republikánus követeléseket, amelyeket az opportunisták kormányzásuk idején nem valósítottak meg: a szenátus eltörlését, állam és egyház szétválasztását, progresszív jövedelmi adó bevezetését stb.; követelték a munkanap megrövidítését, hadirokkant-járadék folyósítását és számos más szociális intézkedést. A radikálisok vezetője Clemenceau volt. 1901-ben a radikális csoport párttá szerveződött és főként a középrétegek és a kispolgárság érdekeinek képviseletében lépett fel. – *218 477*

[259] A „Tőke" szóbanforgó angol fordítását H. M. Hyndman készítette John Broadhouse álnéven; a fordítás első részlete (az 1. fejezet egy része) a „To-Day" 1885 októberi számában jelent meg. Hyndman a fordítást Engels kritikájának megjelenése után is folytatta; 1889 májusáig a „To-Day"-ben megjelentette az első hét fejezetnek és a 8. fejezet nagy részének fordítását. – *220*

[260] „To-Day" – angol havi folyóirat, 1883 áprilisától 1889 júniusáig jelent meg Londonban, 1884 júliusától 1886-ig Hyndman szerkesztésében; szocialista irányzatú. – *220*

[261] A lábjegyzetekben első helyen az angol szöveg fordítását adjuk, második helyen szögletes zárójelben pedig a „Tőke" (német eredetiből fordított) magyar szövegét. – Az Engels által itt megadott angol fordítások nem teljesen egyeznek az Engels szerkesztésében később, 1887-ben kiadott angol fordítás szövegével; ezeket az eltéréseket azonban nem jeleztük. – *222*

[262] Ez a tanulmány a második része Engels bevezetésének Wolff „Schlesische Milliardé"-jához (v. ö. 22. jegyz.); a bevezetés első része Engels „Wilhelm Wolff" c. cikkének (v. ö. 19. köt. 49–86. old.) rövidített változata. – *228*

[263] A Német Lovagrendet a harmadik keresztes hadjárat idején, 1190-ben alapították Palesztinában. A rend Németországban és más országokban számos birtokot ragadott magához. 1211-ben Erdélyben telepedett meg, de amikor itt önálló államot akart alapítani, II. Endre magyar király 1225-ben kiűzte a rendet. 1226-ban a Balti-tenger partvidékére költözött és meghódította Kelet-Poroszországot, a szláv őslakosságot kiirtotta, illetve leigázta, s a területet a Lengyelország, Litvánia és az orosz fejedelemségek elleni támadások támaszpontjául használta fel. 1237-ben egyesült a német „kardtestvérek" rendjével, amely ebben az időben igázta le a livonokat, észteket és a letteket. 1242-ben Alekszandr Nyevszkij vlagyimiri nagyfejedelem a Csud- (Pejpusz-)tó jegén vívott csatában súlyos vereséget mért a Német Lovagrend seregeire. A rend a XIV. sz. közepén ért el hatalmának tetőpontjára; azután hanyatlásnak indult, 1410-ben, a grunwaldi ütközetben az Ulászló lengyel király vezette lengyel–litván–orosz seregektől döntő vereséget szenvedett, 1466-ban pedig Lengyelország hűbéresévé lett. – *229*

[264] Parasztbérlők (Zinsbauern) – személyükben szabad függőparasztok, akik örökletes földparcellájukért meghatározott pénz- vagy természetbeni szolgáltatással (bérrel) tartoztak. – *230*

[265] A harmincéves háború (1618–48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feudálisok: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek, másfelől a protestáns országok: Csehország, Dánia, Svédország, a protestáns német fejedelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. – *231 339*

[266] Jénánál a porosz hadsereg 1806 okt. 14-én döntő vereséget szenvedett, melynek következtében Poroszország kénytelen volt kapitulálni a napóleoni Franciaország előtt; a vereség megmutatta a Hohenzollern-monarchia teljes társadalmi és politikai korhadtságát. – *231*

[267] Kertescséplők (Dreschgärtner) – függőparasztok Németország több vidékén, elsősorban Sziléziában, akik a földesúrtól egy parcellát és házacskát kaptak és csekély pénz- vagy természetbeni díjazásért főként cséplési munkákat (Druscharbeiten) végeztek. – *232*

[268] Házaszsellérek (Häusler) – függőparasztok, akik a földesúrtól házacskát és hozzá tartozó kis telket kaptak, mely azonban nem volt elegendő önfenntartásukhoz, és ezért napszámosmunkát kellett vállalniok a földesúrnál. – *232*

[269] Telepes napszámosok (Instleute) – olyan napszámosok, akik több évre kötött munkaszerződés alapján a földesúr földjén dolgoztak s erre az időre lakást, saját használatra egy kis földparcellát és igen csekély pénz- és természetbeni díjazást kaptak. – *232*

[270] A kapitulárék (capitularia) a frank királyok törvény-rendelkezései, amelyekben (az érvényben levő germán szokásjogokkal szemben) lefektették a feudális birodalom követelményeit. – *232*

[271] Az állam pénzbevételeinek és a hadsereg újonctoborzásainak biztosítására II. Frigyes számos törvényt bocsátott ki a parasztelűzések ellen; e törvényeket legnagyobbrészt nem hajtották végre. – *233*

[272] 1848 márc. 18-án a porosz katonaság rálőtt a királyi palota előtt békésen tüntető berlini tömegre. Ez fegyveres barikádharcot robbantott ki, amely azzal végződött, hogy a csapatokat kivonták Berlinből. Több száz lakos elesett, sokan megsebesültek. A forradalmár munkások és kézművesek megszállták a palotát és márc. 19-én reggel arra kényszerítették a királyt, hogy a palota erkélyére kilépve levett kalappal tisztelegjen az elesettek előtt. Ezzel kezdődött az 1848-as németországi forradalom. – *233*

[273] A mollwitzi csatában győzték le 1741 ápr. 10-én II. Frigyes csapatai az osztrák seregeket az osztrák örökösödési háborúban. – *233*

[274] Sedannál volt 1870 szept. 1-én és 2-án a porosz–francia háború döntő ütközete; a francia sereg vereséget szenvedett és Franciaország fegyverletételre kényszerült. – *233 366*

[275] V. ö. „Sammlung der für die Königlichen Preussischen Staaten erschienenen Gesetze und Verordnungen von 1806 bis zum 27sten Oktober 1810", Berlin 1822, 170–173. old. – *233*

[276] Az 1808 febr. 14-i, 1809 márc. 27-i és ápr. 8-i és 1810 jan. 9-i meghagyások (v. ö. „Sammlung", 189–193., 552–555., 557–561., 626–629. old.); az 1809 ápr. 8-i meghagyás kijelenti, hogy az örökletes személyi függőség eltörlése nem jelenti a parasztok feudális kötelezettségeinek megszüntetését. – *233*

[277] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1811", 281–299. old. – *233*

[278] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1816", 154–180. old. – *234*

[279] A hétéves háború (1756–63) mindenekelőtt az európai államok két koalíciója, az angol–porosz és a francia–orosz–osztrák koalíció között folyt. Egyik fő oka Anglia és Franciaország vetélkedése volt a gyarmati főhatalomért. A két hatalmi csoport közötti harcok elsősorban amerikai és ázsiai területeken, valamint a tengeren folytak. Az európai hadszíntéren kezdeti porosz sikerek után 1857-től az oroszok sorozatos győzelmeket arattak Poroszországban. A hétéves háború következtében Franciaország majdnem minden indiai birtokát elvesztette; Anglia gyarmati hatalma nagyon megnövekedett; Oroszország megerősödve került ki a háborúból; Ausztria és Poroszország lényegében megtartották korábbi határaikat. – *234*

[280] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1821", 77–83. old. – *234*

[281] Ackernahrung (önfenntartó szántógazdaság) – olyan paraszti gazdaság, amelynek kiterjedése és felszereltsége biztosította a parasztcsalád megélhetését anélkül, hogy a gazda

kiegészítésül idegen birtokon dolgoznék vagy maga foglalkoztatna idegen munkaerőt. – *234*

[282] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1845", 502–505., 682–684. old. – *234*

[283] Az „intelligencia állama" – Poroszországra (magasztalóan és gúnyosan egyaránt) alkalmazott kifejezés; eredete Hegel 1816 okt. 28-án a heidelbergi egyetemen tartott megnyitó beszéde a történetfilozófiai előadásokhoz, melyben arról szólt, hogy a porosz államnak sajátossága, hogy az intelligencián alapul. – *234*

[284] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1848", 276–279. old. – *235*

[285] V. ö. pl. Engels előszavát Marxnak 1849-ben a kölni esküdtek előtt mondott beszédeihez, 193–195. old.; a berlini gyűlésről v. ö. még 16. jegyz. – *235*

[286] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1848", 427–441. old. – *236*

[287] V. ö. „Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. 1850", 77–111. old. – *236*

[288] A porosz Második Kamara mezőgazdasági bizottságának jelentése a feudális terhek megváltására vonatkozó törvény tervezetéről; „Stenographische Berichte über die Verhandlungen der durch die Allerhöchste Verordnung vom 30. Mai 1849 einberufenen Zweiten Kammer", 59. ülés, 1849 nov. 23. – A törvényt 1850 márc. 2-án bocsátották ki. – *236*

[289] Meitzen első táblázata az 1816 és 1848 közötti, második táblázata az 1816 és 1865 közötti megváltások adatait közli. – *237*

[290] Louis Bonaparte, aki 1848 dec. 10. óta a Francia Köztársaság elnöke volt, 1851 dec. 2-án államcsínyt hajtott végre, feloszlatta a törvényhozó gyűlést és az államtanácsot, kihirdette a hadiállapotot; számos képviselőt letartóztattatott, a szocialisták és a republikánusok vezetőit kiutasította az országból. 1852 jan. 14-én új alkotmányt léptetett életbe, amely minden hatalmat a köztársasági elnök kezébe adott. 1852 dec. 2-án, az államcsíny évfordulóján, Louis Bonaparte III. Napóleon néven kikiáltatta magát a franciák császárává. – *238*

[291] A tanulmányt Engels a „Munkásosztály helyzete" (v. ö. 2. köt. 211–473. old.) amerikai angol kiadásának előkészítése során írta a kötet elő- vagy utószava gyanánt. Miután a kötet megjelenése erősen elhúzódott, Engels új előszót írt (v. ö. 240–245. old.) és ezt a tanulmányt függelékként csatolta a kiadáshoz. Szövegét 1892-ben bedolgozta az angliai és a második német kiadás előszavába (v. ö. 22. köt.). – *240*

[292] Truck-rendszer, shoppage-rendszer – a munkabérre adott áruelőleg (áruban-fizetés) rendszere, melyet kiterjedten alkalmaztak angol tőkés vállalkozók, elsősorban a szénbányatulajdonosok; a munkás a hónap végén kapta meg a bérét, s hónap közben többnyire áruk alakjában előlegeket kapott a tőkéstől; ezeket az előlegeket gyakran a „bolt" (shop, vagyis magának a vállalkozónak a szatócsüzlete) nyújtotta, s az árukat a munkásnak a piaci árnál magasabban számították fel. 1831-ben törvénnyel megtiltották e rendszer alkalmazását, de számos gyáros ennek ellenére még sokáig fenntartotta. V. ö. még Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (2. köt. 373–375. old.) és Marx: „A tőke", I. könyv 13. fej. (23. köt. 429–439. old.). – *241 417*

[293] A tízórás törvényt (Ten Hours' Bill), amely a fiatalkorúak és nők munkanapját (bizonyos megszorításokkal) tíz órára korlátozta, több mint fél évszázadig folyó harc után a parlament 1847 jún. 8-án fogadta el. – *241*

[294] Kis-Írországnak nevezték Manchester egyik nyomornegyedét. V. ö. Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (2. köt. 272–273. old.). – *242*

[295] Seven Dials – londoni munkásnegyed és tér a városközpont közelében. – *242*

[296] V. ö. „Report of the Royal Commission on the Housing of the Working Classes. England and Wales", 1885. – *242*

[297] V. ö. Shakespeare: „Henry IV", I. rész II. felv. 4. szín. – *242*

[298] Cottage-rendszer – a gyáros által fenntartott munkáslakások rendszere, melyek bérét a munkabérből levonták. V. ö. Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában" (2. köt. 375–376. old.) és Marx: „A tőke", I. könyv 21. fej. (23. köt. 539. old.). – *243*

[299] 1886 jan. 22-től febr. 26-ig több mint 10 000 pennsylvaniai bányász sztrájkolt béremelésért és a munkafeltételek megjavításáért; a sztrájk részleges győzelemmel végződött. – *243 319*

[300] Az észak-angliai bányászok 1844-es sztrájkjáról v. ö. 2. köt. 435–441. old. – *243*

[301] A levelet Engels a francia szocialisták kívánságára írta, akik megkérték, hogy a Párizsi Kommün 15. évfordulója alkalmából nyilvánosan fejezze ki velük való szolidaritását. A „Socialiste" a levelet „Engels levele" szerkesztőségi cím alatt közölte. – *246*

[302] Az 1885 júliusában a mérsékelt polgári republikánusok kezdeményezésére bevezetett új választási rendszer – az addigi rendszerrel szemben, amelyben minden választókerület egy-egy képviselőt választott – département-onként összevont választókerületeket létesített, amelyekben a szavazás a pártok jelöltlistáira történt. Ez a rendszer 1889-ig volt érvényben. – *247*

[303] A „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" 1886 elején íródott és először a „Neue Zeit" (v. ö. 163. jegyz.) IV. évfolyamának 4–5. számában jelent meg 1886-ban, majd átnézett különkiadásban, Engels bevezető megjegyzésével bővítve, a stuttgarti J. H. W. Dietz kiadónál 1888-ban (második kiadása pedig 1895-ben). E kiadások függelékben közlik Marx Feuerbach-téziseit is (v. ö. 306. jegyz.). A „Ludwig Feuerbach" megjelent szövegén kívül fennmaradt még egy négyoldalas kéziratrészlet, amely eredetileg a II. fejezethez tartozott és a 268. oldalon levő 1. bekezdés után következett; a szöveg végleges kidolgozása során Engels ezt a részletet kiemelte a kéziratból és más fejtegetésekkel helyettesítette, a kiemelt részletet pedig a „Természet dialektikája" anyagaihoz csatolta (v. ö. 20. köt. 473–476. old.). A „Ludwig Feuerbach" még Engels életében megjelent oroszul, előbb kivonatosan a pétervári „Szevernij Vesztnyik" 1889-es évfolyamában, majd 1892-ben teljes szöveggel Plehanov fordításában; ugyanebben az évben megjelent bolgár fordításban is, majd 1894-ben a párizsi „Ere nouvelle" 4–5. számában megjelent Laura Lafargue Engels által átnézett francia fordítása. Engels halála után a „Ludwig Feuerbach" igen nagy számú kiadásban megjelent. – Közlésünk alapjául az 1895-ös stuttgarti kiadás szolgált. – *249*

[304] Marx és Engels: „A német ideológia"; v. ö. 3. köt. 11–538. old. (valamint uo. 2. jegyz.) – a „Német ideológia" anyagai közé tartozott még a „Német szocializmus versben és

prózában" és az „Igazi szocialisták"; v. ö. 4. köt. 195–279. old. (valamint uo. 95. és 141. jegyz.). – *253*

[305] Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához", Előszó; v. ö. 13. köt. 7. old. – *253*

[306] A téziseknek az 1888-as kiadás függelékében közölt szövegén Engels néhány fogalmazási változtatást eszközölt; a Feuerbach-tézisek marxi szövegét és engelsi szövegváltoztatásait v. ö. 3. köt. 7–10. old. (valamint uo. 1. jegyz.). – *254*

[307] V. ö. Heine: „Zur Geschichte der Religion und der Philosophie in Deutschland", Harmadik Könyv: „Filozófiai forradalmunk bevégeztetett. Nagy körének Hegel volt a lezárója." – *255*

[308] V. ö. Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts", Előszó, és „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften", 6. §. – *255*

[309] V. ö. Hegel: „Enzyklopädie", 147. §. – *256*

[310] V. ö. uo., 142. §, Pótlás. – *256*

[311] Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer). – *256*

[312] „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" – a baloldali hegeliánusok irodalmi és filozófiai folyóirata; e címmel 1841 júliusától 1843 januárjáig jelent meg (napi kiadásokban) Drezdában, Arnold Ruge szerkesztésében; azelőtt, 1838 januárjától 1841 júniusáig, „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst" címmel jelent meg Halléban, Ruge és Echtermeyer együttes szerkesztésében. A szerkesztőségnek a poroszországi Halléból Szászországba való áthelyezését és a folyóirat nevének megváltoztatását a porosz területen fenyegető betiltás idézte elő. De 1843 januárjában így is betiltotta a szász kormány, és a Szövetségi Gyűlés határozatával a betiltást Németország egész területére kiterjesztették. – *260*

[313] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan. 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Az újság munkatársai közé bevontak néhány baloldali hegeliánust is. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve főszerkesztője volt a lapnak. A „Rheinische Zeitung" Engels néhány cikkét is közölte. Marx szerkesztősége alatt a lap egyre határozottabban forradalmi demokrata jelleget öltött. A „Rheinische Zeitung"-nak ez az irányzata, melynek népszerűsége Németországban egyre növekedett, nyugtalanította a kormányköröket és dühödt hajszát váltott ki a lap ellen a reakciós sajtóból. 1843 jan. 19-én a porosz kormány rendeletileg 1843 ápr. 1-i hatállyal betiltotta a lapot és addig is kettős cenzúra alá vetette. Minthogy a „Rheinische Zeitung" részvényesei mérsékelni akarták az újság hangját, Marx 1843 márc. 17-én bejelentette kilépését a szerkesztőségből; a lapot azonban ez már nem mentette meg. – Marxnak és Engelsnek a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent cikkeit v. ö. 1. köt. 28–199. és 453–466. old. – *260*

[314] V. ö. Bruno Bauer: „Kritik der Geschichte der Offenbarung" és „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker". – *261*

[315] V. ö. Max Stirner: „Der Einzige und sein Eigentum". – *261*

[316] Marx és Engels: „A szent család"; v. ö. 2. köt. 1–210. old. – *261*

[317] „Igazi szocializmus" – kispolgári szocialista politikai és irodalmi irányzat, a 40-es években keletkezett Németországban; a szocializmust homályos szeretet-tanok hirdetésével, osztályharc nélkül vélte elérhetőnek. Marx és Engels számtalanszor bírálták; v. ö. pl. „A német ideológia" II. kötet, „Körlevél Kriege ellen", „Német szocializmus versben és prózában", „Az igazi szocialisták", „A Kommunista Párt kiáltványa" III. fej. 1. c.; v. ö. 3. köt. 449–538. old., 4. köt. 1–15., 195–235., 236–279., 463–466. old. – *262*

[318] V. ö. Everard Ferdinand im Thurn: „Among the Indians of Guiana". – *263*

[319] A Neptunus bolygót 1846 szept. 23-án fedezte fel Johann Galle – a Leverrier-től ugyanaznap kapott levél alapján – a berlini csillagda távcsövével. – *265*

[320] Idézve Karl Grün könyve alapján: „Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung", II. köt. 308. old. – *266*

[321] Deizmus – filozófiai-teológiai tan, mely elveti istennek mint személyiségnek az eszméjét, de a világ személytelen végokaként elfogad egy istent. A feudális világnézet uralma idején sokszor a materializmus és ateizmus burkolt formája volt. Később a polgári ideológusok azon törekvéseinek palástjává vált, hogy a vallást konzerválják és csak a legésszerűtlenebb és hitelüket vesztett egyházi dogmákat és szertartásokat hagyják el. – *270*

[322] V. ö. Biblia, János Jel. 2, 16. – *270*

[323] Szállóige Joachim Lorenz Evers „Menschenbestimmung" c. verséből. – *270*

[324] Reformisták (réformistes) – a „Réforme" (v. ö. 246. jegyz.) körül tömörülő republikánus demokraták és kispolgári szocialisták. – *273*

[325] V. ö. Hermann Kopp: „Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit" és Marcellin Berthelot: „Les origines de l'alchimie". – *273*

[326] Robespierre a forradalom idején kísérletet tett arra, hogy bevezesse a „legfelsőbb lény" az ész vallását. – *274*

[327] V. ö. Feuerbach: „Zur Moralphilosophie". – *275*

[328] V. ö. Hegel: „Grundlinien der Philosophie des Rechts", 139–140. §. – *275*

[329] V. ö. Feuerbach: „Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae". – *275*

[330] „Sadowai iskolamester" – az 1866-os porosz–osztrák háborúban Sadowánál aratott porosz győzelem (v. ö. 443. jegyz.) után a porosz és poroszbarát sajtóban elterjedt szólam, mely azt akarta kifejezésre juttatni, hogy a győzelem a kiváló porosz iskolarendszernek tulajdonítható. A fordulatot Oskar Peschel, az „Ausland" (v. ö. 66. jegyz.) c. hetilap szerkesztője röppentette fel e lap 1866 júl. 17-i számában megjelent cikkében: „Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte" („A legújabb hadtörténelem tanulságai"). – *277*

[331] Rhadamanthüsz – Zeusz fia, Minósz testvére; szigorú igazságossága miatt a boldogok szigetének (mások szerint az alvilágnak) bírája. – *277*

[332] A „Dogmatik" Strauss „Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft"-jának második része. – *279*

[333] V. ö. pl. Hegel: „Die Phänomenologie des Geistes", VII. B. – *285*

[334] V. ö. Appianosz: „Emphülia". – *289*

[335] Nicaeai (nikaiai) zsinat – a római katolikus egyház első világzsinata, melyet Constantinus hívott egybe 325-ben. A zsinat kidolgozta a valamennyi keresztényre kötelező hitvallás első alakját, s ennek el nem ismerése a felségárulás büntetése alá esett. – *290*

[336] Albigensek – a XII. és XIII. sz.-ban Dél-Franciaországban és Észak-Olaszországban igen elterjedt vallási szekta, amelyet központjáról, Albi délfrancia városról neveztek el. Az albigensek, akik felléptek a pápa világi hatalma, az egyházi hierarchia és fényűzés ellen, vallási formában a városi kézművesek és kereskedők feudalizmus elleni tiltakozását fejezték ki. Csatlakozott hozzájuk a délfrancia nemesség egy része is, amely az egyházi birtokokat akarta szekularizálni. III. Ince pápa 1209-ben keresztes háborút hirdetett ellenük. A két évtizedig tartó véres háborúban az albigenseket kiirtották. – *290*

[337] Az 1688–89-es, ún. dicsőséges forradalom 1688-ban megdöntötte II. (Stuart) Jakabot és 1689-ben III. Vilmos néven az angol trónra ültette Orániai Vilmos németalföldi helytartót, véget vetett a forradalmak korszakának, megszilárdította az alkotmányos monarchiát és létrehozta az arisztokrácia és a nagyburzsoázia osztálykompromisszumát, szabad utat nyitva a tőkés fejlődésnek. – *291*

[338] 1685-ben XIV. Lajos hatálytalanította az 1598-ban kibocsátott nantes-i ediktumot, amely állampolgári jogokat és bizonyos korlátok között szabad vallásgyakorlatot biztosított a hugenottáknak (francia kálvinistáknak); a hugenották százezerszám hagyták el Franciaországot, az ottmaradóknak meg kellett tagadniok vallásukat. – *292*

[339] Kisnémet birodalom – az 1871-ben porosz hegemónia alatt (Ausztria nélkül) létrejött német birodalom. – *292*

[340] „Németország a mélységes lealacsonyodásában" („Deutschland in seiner tiefen Erniedrigung") – eredetileg Johann Philipp Palm német könyvkereskedő 1806-ban Nürnbergben névtelenül megjelent brosúrájának címe, amely miatt a szerzőt a francia megszálló hatóságok agyonlövették. A brosúra címe szállóigévé vált a napóleoni háborúk idején uralkodó német közállapotok jellemzésére. – *293*

[341] Engels a nyilatkozatot előre elküldte Sorgénak azzal a kéréssel, hogy amennyiben McEnnis interjúja megjelenik, Sorge tegye közzé a nyilatkozatot valamelyik amerikai szocialista lapban. – „New Yorker Volkszeitung" – német nyelvű amerikai napilap, 1878-tól 1932-ig jelent meg; szocialista irányzatú. – *294*

[342] A Freycinet-kormány (1886 jan. 7.–dec. 3.) nagyrészt polgári radikálisokból és mérsékelt republikánusokból tevődött össze; az előző kormányok idején a radikálisok általában ellenzékben voltak. – *295*

[343] 1886 január végétől június közepéig a dél-franciaországi Decazeville-ben a bányászok – mintegy kétezren – sztrájkot folytattak az aveyroni bányatársaság által alkalmazott kíméletlen kizsákmányolási módszerek ellen; a kormány csapatokat küldött Decazevillebe. A sztrájk nagy visszhangot keltett az országban; a küldöttkamarában a képviselők egy kis csoportja szervezett harcot kezdett a munkásérdekek védelmében. – *295*

[344] 1886 máj. 2-án egy küldöttkamarai pótválasztáson Párizsban E. Roche szocialista jelölt 100 795 szavazatot kapott. – *295*

[345] A cikk Engels 1886 okt. 25-én Lafargue-hoz írt levelének a „Socialiste" szerkesztősége által némileg átdolgozott és rövidített változata. A „Socialiste"-on kívül megjelent német fordításban a New York-i „Sozialist" 1886 nov. 20., 27. és dec. 4-i számában és rövidítve a „Sozialdemokrat" 1886 dec. 12-i számában, román fordításban pedig a iași „Revista Socială" 1886 decemberi 2. számában. – *296*

[346] Az 1878 márc. 3-án Oroszország és Törökország között kötött San Stefano-i békeszerződés az 1877–78-as orosz–török háborúban aratott orosz győzelem eredményeként jött létre és jelentősen növelte Oroszország befolyását a Balkánon. A szerződés éles tiltakozást váltott ki Angliából és Ausztria–Magyarországból, akiket Németország is hallgatólagosan támogatott. Oroszország rákényszerült arra, hogy a szerződést felülvizsgálat céljából egy Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország, Anglia, Olaszország és Törökország részvételével összehívandó nemzetközi kongresszus elé terjessze. E kongresszus 1878 jún. 13-tól júl. 13-ig ülésezett Berlinben; a kongresszus döntései alapján megkötötték a berlini békét, melynek értelmében a San Stefano-i szerződésben az autonóm Bulgáriának juttatott területet igen számottevően csökkentették, Bulgária déli területeiből megalakították Kelet-Rumélia autonóm tartományt, amely Törökország főhatósága alatt maradt, a Montenegrónak juttatott területet is csökkentették; a berlini béke jóváhagyta a San Stefano-i szerződés azon rendelkezését, amely kimondja Besszarábia 1856-ban Oroszországtól elvett részének visszaadását és szentesítette Bosznia és Hercegovina annektálását Ausztria–Magyarországhoz. – *296*

[347] Az 1794-es lengyel nemzeti felkelés leverése után 1795-ben végrehajtották Lengyelország (harmadik) felosztását Oroszország, Ausztria és Poroszország között. Oroszország litván, belorusz és ukrán területeket kapott, Poroszország kapta a tengerparti részt, Nagy-Lengyelországot, Mazovia egy részét Varsóval stb., Ausztria pedig Nyugat-Ukrajnát és Kis-Lengyelország egy részét. 1814–15-ben a bécsi kongresszus döntései alapján az orosz birodalom keretei között létrehozták a Lengyel Királyságot, amely magában foglalta azoknak a területeknek egy nagy részét is, amelyek az 1795-ös felosztás során Ausztriának és Poroszországnak jutottak. – *296*

[348] A 70-es években Anglia és Franciaország, kihasználva Egyiptom gazdasági nehézségeit, pénzügyi ellenőrzésük alá vonták Egyiptomot; az egyiptomiak harcot kezdtek a külföldi tőke behatolása ellen és nemzeti függetlenségük védelmében. 1882-ben Anglia katonailag megszállta Egyiptomot és gyakorlatilag gyarmattá változtatta. – *297*

[349] Az 1866-os porosz–osztrák háború fő hadszíntere Csehországban volt. – Kelet-Rumélia 1885 szeptemberében bekövetkezett Bulgáriához csatolása után Szerbia az osztrák–magyar kormány biztatására területi követelésekkel lépett fel Bulgáriával szemben; az ellentétek háborúvá fajultak, melynek első hónapjában (1885 novemberében) a bolgár csapatok vereséget mértek a szerb hadseregre és benyomultak Szerbia területére. Ausztria–Magyarország nyomására azonban Bulgária megállította csapatait; 1886 márc. 3-án Bukarestben megkötötték a békét az egyesült Bulgária határainak elismerése alapján. – *298*

[350] A Krímből visszatérő III. Sándor cár 1886 máj. 13-i moszkvai fogadásán Alekszejev, Moszkva polgármestere, üdvözlő beszédében kijelentette: „Megerősít bennünket hitünkben, hogy Krisztus Keresztje fenn világol a Szent Zsófián" (ti. a konstantinápolyi Hajia Szophia templomon). – *299*

[351] Miután Battenberg orosz nyomásra lemondott a bolgár trónról és megalakult a régensség, a cári kormány 1886 szeptemberében Bulgáriába küldte hadibiztosként N. W. Kaulbars tábornokot az orosz befolyás helyreállítására és egy orosz trónkövetelő megválasztásának biztosítására. Kaulbars küldetése kudarcot vallott; ebben szerepet játszott a nyugat-euró-

pai hatalmak, mindenekelőtt Anglia magatartása. Novemberben Kaulbarst visszahívták; egyidejűleg a cári kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával. – *300*

[352] Sonderbund (különszövetség) – a hét gazdaságilag legelmaradottabb svájci katolikus kanton 1843-ban kötött reakciós szövetsége; célja a haladó polgári átalakulások megakadályozása, valamint az egyház és a jezsuiták kiváltságainak megvédelmezése volt. Amikor a polgári liberálisok és radikálisok a legtöbb kantonban és ennélfogva a Szövetségi Gyűlésben (Tagsatzung) is túlsúlyra kerültek, különféle reformokat fogadtak el, és végül 1847 júliusában a Szövetségi Gyűlés határozatot hozott a Sonderbund feloszlatásáról. Ezt a Sonderbund nem ismerte el, és november elején csapataival megtámadta a többi kantont. Nov. 23-án a szövetségi kormány csapatai megverték a Sonderbundot; a győzelem után 1848-ban Svájc egy új alkotmány elfogadásával államszövetségből szövetségi államá alakult át. A reakciós katolikus körök még a Sonderbund veresége után is többször megpróbáltak a parasztság elmaradott, konzervatív részére támaszkodva szembeszegülni a liberális reformokkal és egyes kantonokban újból uralomra jutni. – *304*

[353] 1848 ápr. 12-én Badenban a kispolgári demokrata Hecker és Struve vezetésével republikánus felkelés robbant ki, a felfegyverzett republikánusok Svájc felől törtek be; április végén a kezdettől fogva rosszul szervezett felkelést leverték. – *304*

[354] A „birodalmi alkotmány-hadjáratról" van szó, amelyet a frankfurti nemzetgyűlés által 1849 márc. 28-án elfogadott birodalmi alkotmány elismertetéséért indítottak. Az alkotmányt a legtöbb nagy német állam (Poroszország, Szászország, Bajorország, Hannover stb.) kormánya vonakodott elismerni. A tömegek viszont a birodalmi alkotmányban látták a forradalom egyetlen még meg nem semmisített vívmányát. 1849 május–júniusában a Rajna-tartományban, Drezdában, Badenban és a Pfalzban fegyveres harcok törtek ki; a felkelések élén kispolgári demokraták álltak. A frankfurti nemzetgyűléstől a felkelők nem kaptak támogatást, a vezetőkben sok volt a határozatlanság és az ingadozás, a megmozdulások spontán és elszigetelt jellegűek voltak. A mozgalmat július közepén kegyetlenül leverték. V. ö. még Engels írásait (aki a harcokban személyesen is részt vett): „A német birodalmi alkotmány-hadjárat"; lásd 7. köt. 105–190. old. és „Forradalom és ellenforradalom Németországban", XVII–XIX. fej.; lásd 8. köt. 86–98. old. – *305 329*

[355] 1849 jún. 5-én a Brentano-kormány kapitulációs politikájával és a jobboldaliaknak a kormányzatba való beszivárgásával szembeforduló badeni demokraták azt indítványozták Brentanónak, terjessze ki a forradalmat Baden és a Pfalz határain túlra is és egészítse ki a kormányt radikális tagokkal. Brentano elutasító válasza után június 6-án fegyveres demonstráció fenyegetésével kíséreltek meg hatni a kormányra, a kormány azonban a polgárőrség és más fegyveres csapatok segítségével kapitulációra kényszerítette őket. – *305 329*

[356] Hanaui tornászok – a Hanaui Tornászegylet tagjaiból alakult önkéntes osztag, amely részt vett az 1849-es badeni felkelésben. – *305*

[357] 1864 szept. 28-án a londoni St. Martin's Hallban nagy nemzetközi munkásgyűlést tartottak; a gyűlést a londoni trade unionok vezetősége és párizsi proudhonista munkások egy csoportja készítette elő; angol és francia munkásokon kívül részt vettek a gyűlésen a Londonban élő kontinentális munkások képviselői, valamint a kispolgári és forradalmi demokrata emigráció vezető személyiségei is. A gyűlésen elhatározták a Nemzetközi Munkásszövetség megalakítását. – *307*

[358] „Der Vorbote" – svájci német havi folyóirat, 1866-tól 1871-ig jelent meg Genfben; az Internacionálé svájci német szekcióinak hivatalos folyóirata. Felelős szerkesztője J. Ph. Becker volt. A folyóirat általában Marx és a Főtanács vonalát követte, rendszeresen kö-

zölte az Internacionálé okmányait és tudósított a különböző országok szekcióinak munkájáról. – *307*

[359] Az Alliance de la Démocratie Socialiste (A Szocialista Demokrácia Egyesülése) 1868 októberében Genfben alakult meg Bakunyin vezetésével, mint az anarchisták nemzetközi szervezete. Követelték az osztályok egyenlősítését és minden államforma megsemmisítését; tagadták a munkásosztálynak a politikai hatalom meghódításáért vívandó harcát. Az anarchisták programja elsősorban Svájc, Olaszország és Spanyolország iparilag kevéssé fejlett vidékein talált támogatásra. – Az Alliance 1868-ban és 1869-ben felvételét kérte a Nemzetközi Munkásszövetségbe; 1869-ben a Főtanács beleegyezett az Alliance befogadásába, ha feloszlik mint önálló nemzetközi szervezet. Az Alliance vezetői ezt elfogadták, de titokban továbbra is fenntartották önálló szervezetüket és harcot indítottak a Főtanács ellen, az Internacionálé vezetésének megszerzéséért. Mindenekelőtt a marxi államelmélet, a proletárdiktatúra programja, az önálló politikai munkáspártok megteremtése és megszilárdítása és a demokratikus centralizmus elve ellen léptek fel; akcióikat a Párizsi Kommün bukása után még nagymértékben fokozták. 1872-ben a hágai kongresszus nagy többséggel kizárta az Internacionáléból Bakunyint és Guillaume-ot, az alliance-isták vezetőit. (Marxnak és Engelsnek az Alliance elleni harcáról v. ö. 16–18. köt.) – *307*

[360] A svájci Jura bakunyinista szervezeteiről v. ö. pl. 17. köt. 394–396., 442–447. old. – *307*

[361] „Der Volksstaat" – a Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) lapja, 1869 okt. 2-től 1876 szept. 29-ig jelent meg Lipcsében (eleinte kétszer, 1873 júliusától háromszor hetenként). Forradalmi irányzata miatt állandó üldöztetésnek volt kitéve a rendőrség és a kormány részéről; a szerkesztőség összetétele a letartóztatások miatt gyakran változott. A fő irányítás W. Liebknecht kezében volt; közreműködött a szerkesztésben Bebel is mint a „Volksstaat" kiadó vezetője. Marx és Engels kezdettől fogva a lap munkatársai voltak, tanácsokkal látták el és kritizálták szerkesztését. – A gothai kongresszus határozata alapján 1876 okt. 1-től a „Volksstaat" és a lassalleánus „Neuer Sozialdemokrat" megszűnt és helyettük megjelent a „Vorwärts" mint a német szociáldemokrácia központi lapja. A szocialista-törvény hatálybalépésével 1878 okt. 27-én a lap megszűnt. – *310*

[362] Az 1871 máj. 10-én megkötött frankfurti békeszerződés értelmében Franciaország 5 milliárd frank hadisarcot fizetett Németországnak. – *310*

[363] Mülbergernek hat cikke jelent meg aláírás nélkül, „Die Wohnungsfrage" címmel a „Volksstaat"-ban, az 1872 febr. 3-i, 7-i, 10-i, 14-i, 21-i és márc. 6-i számában. – *311*

[364] Mülberger Engels cikkére írt válasza „Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A. Mülberger)" címmel a „Volksstaat" 1872 okt. 26-i számában jelent meg. – *311*

[365] A Nueva Federación Madrileñeát (új madridi föderáció) 1872 júl. 8-án alapították az „Emancipación" szerkesztőségének tagjai, miután az anarchista többség kizárta őket a madridi föderációból, amiért az „Emancipación" leleplezéseket közölt a titkos Alliance spanyolországi tevékenységéről. Az új föderáció megalakításában és munkájában nagy része volt Lafargue-nak. Miután a spanyol föderális tanács megtagadta az új föderáció felvételét, az új föderáció a Főtanácshoz fordult, amely 1872 aug. 15-én elismerte az új föderációt a tudományos szocializmus alapjára helyezkedett, harcolt az anarchizmus befolyása ellen és egy önálló proletárpárt megteremtéséért küzdött; tagjai az 1879-ben megalakított szocialista munkáspárt fő szervezői voltak. – *312*

[366] Az Eifel-vidék nagy tőzeges lápok és pusztaságok között elterülő, mezőgazdálkodásra kevéssé alkalmas földjét technikailag elmaradott kisgazdaságok művelték; a rendszeresen

ismétlődő rossz termések a kisparasztokat nagy nyomorba döntötték. 1882-ben több egymás utáni rossz termés, valamint a mezőgazdasági termékek árának esése miatt éhínség tört ki az Eifel-vidéken. – *314*

[367] Az előszót Engels a „Munkásosztály helyzete" 1887 májusában megjelent amerikai kiadásához írta; az előszó szövegét „A munkásmozgalom Amerikában" címmel, Engels saját német fordításában, közölte a „Sozialdemokrat" 1887 jún. 10-i és 17-i száma, majd francia fordításban is megjelent a „Socialiste" 1887 júl. 9-i, 16-i és 23-i számában; német és angol nyelven különlenyomat is készült. – Még az amerikai kiadás megjelenése előtt Engels tudta és beleegyezése nélkül német fordítás készült az előszóból és 1887 áprilisában megjelent a „New Yorker Volkszeitung"-ban. Engels e fordítással nem volt megelégedve és tiltakozott az illetéktelenül történt közlés ellen. – *319*

[368] „Time" – angol havi folyóirat, 1879-től 1891-ig jelent meg Londonban; szocialista irányzatú. – *319*

[369] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt 1876-ban alakult meg az Internacionálé amerikai szekcióinak és néhány más szocialista szervezetnek philadelphiai egyesítő kongresszusán. A párt tagságának nagy része új emigráns volt (főként németek), akiknek nem volt szoros kapcsolatuk az Amerikában született munkássággal. A párt programja a szocializmus megteremtése volt, de – nagyrészt lassalleánusokból álló, reformista – vezetősége szektás módon elzárkózott az amerikai proletariátus tömegszervezeteitől, s a párt nem tudott forradalmi marxista tömegpárttá válni. A párt marxista szárnyának vezetője Sorge volt. – *319 469*

[370] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt végrehajtó bizottsága azzal gyanúsította Avelinget, hogy amikor 1886 szeptember–decemberében feleségével és W. Liebknechttel együtt agitációs körúton volt az Egyesült Államokban, hamis költségszámlákat mutatott be a végrehajtó bizottságnak. Engels többhónapos levélváltást folytatott az ügyben (v. ö. 36. köt.) és segített Avelingnek a vádak megcáfolásában. – *319*

[371] 1886 máj. 1-én az Egyesült Államokban több napos általános sztrájk kezdődött a nyolcórás munkanapért; a sztrájk kiterjedt a legfontosabb ipar iközpontokra (New York, Philadelphia, Chicago, Louisville, Saint-Louis, Milwaukee, Baltimore). Mintegy 200 000 munkás kivívta munkanapjának megrövidítését. A vállalkozók ellentámadással feleltek: máj. 4-én Chicagóban provokátorok bombát dobtak a rendőrök közé; ez ürügyet adott a rendőrségnek arra, hogy fegyveres erővel lépjen fel a munkások ellen és több száz személyt letartóztasson. A chicagoi munkásmozgalom vezetőit bíróság elé állították, négyüket 1887 novemberében felakasztották, a többi ítélet is igen súlyos volt. A következő években a vállalkozóknak sikerült a sztrájk vívmányait megint semmivé tenni. E sztrájk emlékére határozta el az 1889-es párizsi nemzetközi munkáskongresszus, hogy május elsejét a munka nemzetközi ünnepeként minden évben megünnepli. – *319*

[372] 1886 őszén a New York-i községtanácsi választások előkészítése során a munkásosztály politikai akcióinak összehangolása céljából megalakították az Egyesült Munkáspártot. A párt megalakításának kezdeményezője a New York-i Központi Munkásegyesülés (a New York-i szakszervezetek 1882-ben alakult egyesülése) volt; New York mintájára számos más városban is hasonló egyesült pártokat alakítottak. A New York-i, chicagoi és milwaukeei választásokon a munkásság új pártjai jelentős sikereket értek el: New Yorkban H. George, az Egyesült Munkáspárt jelöltje a főpolgármesteri tisztségre elnyerte a szavazatok 31%-át; Chicagóban a munkáspárt egy jelöltje bekerült az állami törvényhozó gyűlés szenátusába és kilenc jelöltje a képviselőházába (az Egyesült Államok Kongresszusába küldendő jelölt megválasztásához 64 szavazat hiányzott); Milwaukeeban polgármesterré választották a munkáspárt jelöltjét, egy jelöltet megválasztottak az állami szená-

tusba, hatot az állami képviselőházba és egyet az Egyesült Államok Kongresszusába. – *320*

373 A Munka Lovagjainak Nemes Rendje (Noble Order of the Knights of Labor) – amerikai munkástársaság, mely 1869-ben alakult meg Philadelphiában titkos társaságként és 1878-tól kezdve legális szervezetként működött. A rend főként tanulatlan munkásokat tömörített, közöttük sok négert. Célja szövetkezetek alakítása és a kölcsönös segítség megszervezése volt. A rend vezetősége ellenezte a munkásosztály részvételét a politikai küzdelemben és osztályegyüttműködést hirdetett; 1886-ban megtiltotta a rend tagjainak a sztrájkban való részvételt. Ennek ellenére a rend sok szervezete és legtöbb tagja részt vett a sztrájkokban. A továbbiakban a rend mindinkább elvesztette befolyását a munkástömegekre és a 90-es évek végén végképp feloszlott. – *322*

374 A levelet Engels annak a bizottságnak írta, amely a Franciaországban élő külföldi szocialisták szervezeteinek megbízásából 1887 febr. 19-re nemzetközi ünnepséget hívott össze, tiltakozásul a fegyverkezési verseny és a Németország és Franciaország közötti háborús készülődés ellen. Az ünnepségen német, skandináv, lengyel és orosz szocialista emigránsok vettek részt. Engels levelét az ünnepségen felolvasták; szövegét a „Socialiste"-on kívül közölte a „Sozialdemokrat" 1887 márc. 11-i és a New York-i „Sozialist" 1887 márc. 19-i száma is. A levélhez fennmaradt egy kéziratos fogalmazvány-részlet is. – *327*

375 Borkheim brosúráját Engels kezdeményezésére adták ki a „Sozialdemokratische Bibliothek" XXIV. kötetként. Engels bevezetésének második fele a „Sozialdemokrat" 1888 jan. 15-i számában is megjelent, „Mi vár Európára" címmel. – *329*

376 A berlini munkások és kézművesek, felháborodva azon, hogy a porosz nemzetgyűlés megtagadta a forradalmat, 1848 jún. 14-én ostrommal elfoglalták a hadszertárat, hogy fegyveresen védhessék a kiharcolt vívmányokat. De a szervezetlen tömeget a katonaság és a polgárőrség hamarosan visszaszorította és lefegyverezte. A hadszertár-ostrom vezetőit, továbbá Natzmer századost, aki katonáit kivonultatta a hadszertárból, és főhadnagyát, Techow-t később egy hadbíróság több évi várbörtönre ítélte. – *329*

377 1848 szeptember végén republikánus felkelés tört ki Badenban a Svájcból odaérkezett G. Struve vezetésével. A felfegyverzett badeni demokraták és a helyi polgárőrség hatalmára támaszkodva Struve kikiáltotta a német köztársaságot. Néhány nap múlva a badeni kormánycsapatok leverték a felkelést, Struvét és sok társát elfogták és bebörtönözték. – *329*

378 „Kénesbanda" – egy az 1848–49-es forradalom veresége után Svájcba menekült német fiatalokból álló tréfás kis társaság neve; Vogt a „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«" c. brosúrájában ezzel az ijesztő nevű – a proletár forradalmi mozgalomtól teljesen távol álló – társasággal azonosította a „Marx-pártot". (V. ö. Marx: „Vogt úr", I.; 14. köt. 326–335. old.) – *330 365*

379 1860 februárjában Marx információkat kért Borkheimtől a genfi „Kénesbandáról"; Borkheim febr. 12-i válaszlevelét Marx felhasználta a „Vogt úr"-ban (v. ö. 14. köt. 327–331. old.). – *331*

380 Borkheimnek Szerno-Szolovjevics írásából készült fordítása „Unsere russischen Angelegenheiten. Antwort auf den Artikel des Herrn Herzen: »Die Ordnung herrscht!« (»Kolokol«, Nr. 233)" címmel jelent meg 1871-ben Lipcsében; a brosúrához Borkheim bevezetést írt. – *331*

381 „Die Zukunft" – német napilap, a Néppárt lapja. 1867-ben Königsbergben, 1868-tól 1871-ig Berlinben jelent meg; polgári demokrata irányzatú. A lap közölte a „Tőke" első

kötetének előszavát és megjelentetett, bár megcsonkítva, egy Engelstől származó recenziót is a „Tőké"-ről. – *331*

[382] E. von Höpfner: „Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der preussischen Armee nach den Quellen des Kriegsarchivs bearbeitet". – *332*

[383] A Schleswig-Holsteinnek Dániától való elszakadásáért vívott háború 1848 márciusában kezdődött és megszakításokkal 1850 júliusáig tartott. Amikor Schleswig-Holstein népe a franciaországi februári forradalom és a németországi márciusi forradalom hatása alatt felkelt a dán uralom ellen, a megalakult ideiglenes kormány a német Szövetségi Gyűléshez fordult, amely Poroszországot hatalmazta fel a Dánia elleni hadviselésre. A porosz kormány azonban csupán látszatháborút folytatott, a porosz csapatok a schleswig-holsteini hadsereget minduntalan cserbenhagyták. 1848 aug. 26-án Poroszország Dániával Malmöben fegyverszünetet kötött; a fegyverszünet lejárta után, 1849 áprilisától, a hadműveletek váltakozó szerencsével továbbfolytatódtak, amíg azután Poroszország újabb árulással 1849 júl. 10-én ismét fegyverszünetet, majd 1850 júl. 2-án békét kötött Dániával Németország nemzeti érdekei ellen. A schleswig-holsteiniek saját erejükből folytatták a háborút, de hadseregük az idstedti csatában vereséget szenvedett, s ezzel az ellenállás véget ért. 1850 őszén Kurhessenben felkelés tört ki. A németországi hegemóniáért vetélkedő Poroszország és Ausztria kölcsönösen elvitatták egymástól a kurhesseni belügyekbe való beavatkozásnak és a felkelés leverésének „jogát". A hesseni választófejedelem Ausztriához és a Szövetségi Gyűléshez fordult támogatásért, noha Kurhessen az Északi Unióhoz tartozott. Az osztrák csapatok bevonultak Kurhessenbe; erre Poroszország mozgósított és szintén csapatokat küldött. Nov. 8-án jelentéktelen csetepaté zajlott le Bronzellnál a porosz és az osztrák csapatok között. Poroszország katonai szervezete gyengének bizonyult, az orosz diplomácia Ausztriát támogatta, s Poroszországnak engednie kellett. 1850 májusában és októberében Varsóban a cár kezdeményezésére konferenciák folytak Oroszország, Ausztria és Poroszország részvételével az Ausztria és Poroszország közti hatalmi vetélkedés tárgyában. A cár döntőbíróként lépett fel és kényszerítette Poroszországot, mondjon le arról az igényéről, hogy a német államokat saját hegemóniája alatt egyesíti. Nov. 29-én Olmützben Ausztria és Poroszország megállapodást írt alá, melyben Poroszország lemond hegemónia-igényeiről és kijelenti, hogy belép a helyreállított Német Szövetségbe. – *332 336 352*

[384] Az 1866-os porosz–osztrák és az 1870–71-es porosz–francia háborúban. – *333*

[385] 1886 végén Engels azt tervezte, hogy az „Anti-Dühring" három erőszak-elméleti fejezetét, valamint a „Morál és jog. Örök igazságok" és a „Morál és jog. Egyenlőség" fejezeteket (v. ö. 20. köt. 85–95. és 96–106. old.) átdolgozva egy brosúrát állít össze az erőszak-elméletről; később úgy döntött, hogy a brosúrába az „Anti-Dühring"-ből csak az erőszak-elméleti fejezeteket veszi fel és kiegészíti az anyagot egy negyedik fejezettel, amely Németország 1848 és 1888 közötti történelmének példáján szemlélteti az elméleti fejezetek következtetéseit. A brosúrát „Az erőszak szerepe a történelemben" címmel akarta kiadni. A negyedik fejezeten 1887 vége felé kezdte el a munkát, de 1888 márciusában más elfoglaltságai miatt félretette és többé nem vette elő. Engels hagyatékában megmaradt egy „Erőszak-elmélet" feliratú borítékban az „Anti-Dühring" említett három fejezetének kiemelt szövege, a negyedik fejezetből elkészült kézirat, az előszó tervezete, a negyedik fejezet tagolása, a fejezet megíratlan befejező részének tagolása, valamint a 70–80-as évek német történelmére vonatkozó időrendi feljegyzések (elsősorban Bulle „Geschichte der neuesten Zeit"-jének 1888-ban megjelent II. kiadása alapján). – A negyedik fejezetből elkészült részt, az előszó vázlatát és az előmunkálatok néhány részletét E. Bernstein közzétette a „Neue Zeit" XIV. évfolyama 1. kötetének 22–26. számában, 1895–96-ban, „Erőszak és gazdaság az új Német Birodalom létrehozásában" címmel. Bernstein szétfagolta a kéziratot, alcímeket iktatott be és egyebekben is önkényes változtatásokat eszkö-

zölt a szövegen. (A bersteini szöveg alapján több fordítás jelent meg: 1896-ban a „Devenir social"-ban – a három erőszak-elméleti fejezettel együtt – francia fordítás; 1899-ben Rómában olasz fordítás; 1898-ban a pétervári „Naucsnoje obozrenyijé"-ben nem-teljes orosz fordítás.) – Közlésünk alapjául a fennmaradt engelsi kéziratok szolgáltak; a negyedik fejezet kéziratának néhány oldala (valószínűleg Bernstein hibájából) elveszett, ezt a részt (v. ö. 369–375. old.) a „Neue Zeit"-ben megjelent szöveg alapján közöljük. – *335*

[386] Az 1814 szept. 18. és 1815 jún. 9. között lefolyt bécsi kongresszuson Napóleon legyőzői találkoztak össze győzelmük kiaknázására. A kongresszus célja – bár a nemzetek felszabadítását hirdette – a francia forradalom előtti feudális-reakciós rendszer visszaállítása volt; Franciaországot visszaszorították 1792-es határai közé. A francia gyarmatokat Anglia kapta meg. Németország és Itália szétdaraboltságát, Lengyelország felosztását, Magyarország leigázását a kongresszus megerősítette. – *335*

[387] A „bolond esztendőnek" („tolles Jahr") nevezték reakciós német írók és történészek 1848-at; a kifejezés eredetileg L. Bechsteintől származik, aki 1833-ban ilyen címmel regényt írt az 1509. évi erfurti zavargásokról. – *336*

[388] Az illetőségi törvények szabályozták a lakosok letelepülési és lakhatási jogait, valamint a szegénysorsúak igényeit a községük által nyújtandó anyagi támogatásra. – *337*

[389] „Hazafias fantáziák" („patriotische Phantasien") – eredetileg J. Möser reakciós német közíró 1775–78-ban megjelent könyvének címe. – *337*

[390] Porosz tallér (preussischer Taler) – 1750-ben Poroszországban bevezetett és a XIX. sz. első felében az északnémet és néhány szomszédos államban használatos pénzegység; az 1857-es érmetörvényig volt érvényben. A különböző államokban különbözőképpen oszlott ezüstgarasokra, krajcárokra és pfennigekre. – Aranytallér (Taler Gold) – Bréma szabadváros pénzegysége, ahol valamennyi többi németországi pénzrendszertől eltérően 1872-ig fenntartották az aranyalapot; megfelelt kb. 3,11 aranymárkának. – „Új kétharmados" tallér (Taler „Neue Zweidrittel") – Hannoverban, Mecklenburgban, Poroszországban és néhány más északnémet államban a XIX. sz. közepéig használatos ezüstérme (eredetileg $^2/_3$ tallér értékű); megfelelt kb. 2,34 aranymárkának. – Bankómárka (Mark Banco) – Hamburgban használatos nagykereskedelmi pénzelszámolási egység; 1873-ig volt érvényben. – Folyómárka (Mark Kurant) – a XVII. sz.-tól kezdve így nevezték a $^1/_2$ márkánál kisebb értékű ezüstpénzt, szemben az aranypénzzel, a kis váltópénzzel és a papírpénzzel. – Húszforintláb (Zwanzigguldenfuss) – pénzrendszer, melyben az érmeegységet 20 forint, ill. $13^1/_3$ tallér értékű színezüstből verték; 1748-ban vezették be Ausztriában és valamivel később Bajorországban, Szászországban, valamint különböző nyugat- és délnémet államokban. – Huszonnégyforintláb (Vierundzwanzigguldenfuss) – az előbbihez hasonló, de 24 forintos alapon álló pénzrendszer; 1776-ban vezették be Bajorországban, Badenban, Württembergben és más délnémet államokban. – *337*

[391] A wartburgi ünnepélyt 1817 okt. 18-án rendezte a német egységért lelkesedő diákság a reformáció 300. és a lipcsei csata 4. évfordulójára. – *338*

[392] E. Hinkel „Jugendmut und -kraft" c. dalából. – *338*

[393] A hambachi ünnepséget 1832 máj. 27-én tartották a hambachi kastélyban (bajor Pfalz), résztvevői a német liberális és radikális polgárság képviselői voltak; a szónokok a németeket egységre hívták fel a német fejedelmek ellen a polgári szabadságjogokért, az alkotmányos változásokért vívott harcban. A német Szövetségi Gyűlés megtorlásul teljes egészében megszüntette a sajtó- és gyülekezési szabadságot. – *338*

[394] Hoffmann von Fallersleben „Lied der Deutschen"-jéből („Deutschland, Deutschland über alles . . ."), amelyet 1841-ben írt a német szétforgácsoltság elleni tiltakozásul; később német nemzeti himnusz és a német sovinizmus harci dala lett. – *338*

[395] V. ö. E. M. Arndt: „Des Deutschen Vaterland". – *338*

[396] Az 1779 máj. 13-án egyfelől Ausztria, másfelől Poroszország és Szászország között kötött tescheni béke zárta le az 1778–79-es bajor örökösödési háborút. Poroszország és Ausztria néhány bajor területdarabot kapott, Szászországot pénzzel kártalanították. Oroszország, a békeszerződés kezdeményezője, közvetítőként lépett fel a hadviselő felek között és Franciaországgal együtt a szerződés szavatolója lett, miáltal gyakorlatilag jogot kapott német államok ügyeibe való beavatkozásra. – A vesztfáliai békéről v. ö. 265. jegyz. – *339*

[397] Az osztrák örökösödési háborúban (1740–48) több európai ország, elsősorban Poroszország ki akarta harcolni igényét a Habsburg-tartományokra és nem ismerték el Mária Terézia trónutódlási jogát, aki a fiúutód nélkül elhalt VI. Károlyt követte az uralkodásban. Poroszország szövetségese volt Franciaország, Bajorország és 1742-ig Szászország, mely azután átállt az osztrák táborba. Anglia Ausztria oldalára állt; katonailag és politikailag támogatta Ausztriát Szardínia, Hollandia és Oroszország is. II. Frigyes a háború során kétszer is, 1742-ben és 1745-ben különbékét kötött Ausztriával. A háború eredményeképpen II. Frigyes megkapta Ausztriától az általa 1740-ben meghódított Sziléziát; a többi Habsburg-tartomány Mária Teréziáé maradt. – *339*

[398] A Reichstag (Birodalmi Gyűlés), a Német Nemzet Szent Római Birodalmának az egyes német államok képviselőiből összetevődő legfőbb szerve 1663-tól kezdve mindenkor Regensburgban ülésezett; 1803 februárjában a regensburgi Reichstagon fogadták el a „birodalmi választmány döntését", v. ö. 227. jegyz. – *339*

[399] „Országgyarapító" („Mehrer des Reiches") – eredetileg a német császárok címe; 1806-ig a német császár hivatalos címe „Isten Kegyelméből Római Császár, mindenkoron Országgyarapító" volt. – *340*

[400] 1859 márc. 3-án Párizsban Oroszország és Franciaország titkos szerződést írt alá az azon esetben tanúsítandó magatartást illetően, ha háború törne ki egyfelől Franciaország és Szardínia, másfelől Ausztria között; Oroszország jóindulatú semlegességet ígért, Franciaország vállalta, hogy napirendre tűzi az 1856-os párizsi békeszerződésben foglalt, Oroszország Fekete-tengeri szuverenitását korlátozó cikkelyek revízióját. Oroszország megtartotta a szerződést; III. Napóleon, miután az itáliai háborúban (v. ö. 407. jegyz.) ezt kihasználta, megszegte ígéreteit, s ez a francia–orosz viszony megromlásához vezetett. – *341*

[401] Louis-Napoléon előszeretettel nevezte és neveztette magát a „társadalom megmentőjének"; 1851 dec. 2-ról v. ö. 290. jegyz. – *341*

[402] A carbonarók (szénégetők) a XIX. sz. elején alakult titkos politikai társaság Itáliában, a nemzeti egységért, függetlenségért és szabadelvű államiformokért szállt síkra. 1831-es itáliai tartózkodása idején Louis Bonaparte csatlakozott a társasághoz és egy rövid ideig részt vett tevékenységében. Császárrá koronázása után a carbonarók több merényletet kíséreltek meg ellene mint áruló ellen (így pl. az Engels-szövegben alább említett Orsini). – *341*

[403] Louis Bonaparte 1834-ben a berni kanton tüzérezredének századosa volt. – *341*

[404] Louis Bonaparte 1848-ban angliai tartózkodása alatt önként jelentkezett special constablenek (az angol rendőrség polgári személyekből álló tartaléka), és e minőségében részt vett pl. az 1848 ápr. 10-i chartista tüntetés szétverésében. – *341*

[405] A „nemzetiségi elv" a második császárság egyik hivatalos propaganda szólama volt, amely hódító politikájának és külpolitikai kalandjainak igazolására, valamint az elnyomott és széttagolt nemzetek törekvéseinek e politika érdekében való kihasználására szolgált. (V. ö. még pl. 13. köt. 237–277., 473–477., 491–497. old., 14. köt. 430–477., 509–550. old.) – *341*

[406] Az 1801 febr. 9-én Franciaország és Ausztria között megkötött lunéville-i különbéke elismerte a Rajna balpartjának, Belgiumnak és Luxemburgnak Franciaországhoz történt csatolását, továbbá az 1795–98-ban francia uralom alatt létrehozott Batáviai, Helvét, Liguriai és Ciszalpin Köztársaságokat. – *341*

[407] A franciák és piemontiak háborúja az osztrákok ellen 1859 ápr. 29-től júl. 8-ig tartott. III. Napóleon, aki itáliai területeket akart szerezni és egy „lokalizált" háborúval a bonapartista kormányzat belső helyzetét megszilárdítani, mint Itália „felszabadítója" indította meg a háborút, azt ígérve, hogy Itália „felszabadul egészen az Adriáig". A háború forradalmasító következményeitől megrettenve III. Napóleon néhány győzelem után júl. 8-án fegyverszünetet ajánlott Ferenc Józsefnek. A két császár júl. 11-én Villafrancában megállapodott az előzetes békefeltételekben (a végleges békeszerződéseket nov. 10-én Zürichben írták alá). A háború eredményeképpen Szavoja és Nizza Franciaországhoz került, Lombardia egyesült Szardíniával, Velence osztrák uralom alatt maradt. V. ö. még Marx és Engels egyidejű írásait; lásd 13. köt. 177–215., 223–227., 237–297., 305–459., 473–477., 553–589. old. – *342*

[408] Bázeli béke – a Franciaország és Poroszország között 1795 ápr. 5-én megkötött különbéke. Poroszország ezzel kivált az első franciaellenes koalícióból; ennek oka részben francia győzelmek, részben a koalíción belül, főként Ausztria és Poroszország között támadt súrlódások voltak. – *343 369*

[409] A „szabad kéz politikájának" nevezte 1895-ben von Schleinitz porosz külügyminiszter Poroszországnak az itáliai háborúval kapcsolatos külpolitikáját; ez hivatalos magyarázat szerint abban állt, hogy Poroszország a harcoló felek egyikéhez sem csatlakozik, de semlegességet sem tanúsít. – *343*

[410] Société générale du crédit mobilier (Általános ingóhiteltársaság) – francia részvénybank, 1852-ben alapították a Péreire fivérek; az 1852 nov. 18-i dekrétum törvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelközvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítása volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria–magyarországi, svájci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrása az általa alapított részvénytársaságok értékpapírjaival folytatott tőzsdespekuláció volt. A bank szoros kapcsolatban állt III. Napóleon kormányával és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. (Marx 1856–57-ben több cikket írt a bank spekulációs üzleteiről a „People's Paper"-be és a „New York Daily Tribune"-ba; v. ö. 12. köt. 17–34., 187–194., 273–276. old.) – *343*

[411] Rajnai Szövetség (Rheinbund) – dél- és nyugat-németországi államok szövetsége, amely 1806 júliusában jött létre I. Napóleon védnöksége alatt; kezdetben 16 állam vett részt benne, később Ausztria és Poroszország kivételével valamennyi német állam. 1813-ban, Napóleon németországi vereségei után a Rajnai Szövetség széthullott. – *343*

[412] Ausztria 1805 júliusi vereségével és a Rajnai Szövetség megalakulásával a német birodalom teljesen széthullott; 1806 augusztusában I. Ferenc osztrák császár lemondott a Né-

met Nemzet Szent Római Birodalma császárának címéről és a német birodalom formálisan is megszűnt létezni. – *344*

[413] A Német Szövetségnek a francia határon levő erődeiben a helyőrséget a szövetség nagyobb államainak, elsősorban Ausztriának és Poroszországnak a hadserege adta. – *347*

[414] A „március utáni kormány" Schwarzenberg herceg kormánya, amely az 1848 márc. 13-i bécsi népfelkeléssel megkezdődött forradalom letörése után, 1848 novemberében alakult. – *347*

[415] 1863 augusztusában Ferenc József Majna-Frankfurtba kongresszusra hívta a német fejedelmeket, hogy megtanácskozzák az Ausztria által beterjesztett szövetségi reform-tervet, melynek lényege az osztrák hegemónia biztosítása volt. Vilmos nem volt hajlandó részt venni a kongresszuson, néhány kisebb állam sem adta meg a szükséges támogatást az osztrák tervekhez, s így a kongresszus eredménytelenül zárult. – *347*

[416] „Reálpolitikának" nevezték – hívei és ellenfelei egyaránt – a 70-es években Bismarck politikai gyakorlatát. – *348*

[417] 1796 aug. 5-én Poroszország és Franciaország titkos szerződést kötött, melynek értelmében a porosz király bizonyos területi kártalanítások ígérete ellenében elismerte a Francia Köztársaság jogát a (francia csapatok által megszállt) Rajna-balparti területekre, amelyeknek nagy része korábban a birodalmi német püspökfejedelemségek birtokában volt. A birodalmi választmány döntése szerint (v. ö. 227. jegyz.) Poroszország kártalanítás gyanánt megkapta Münster szekularizált püspökséget és néhány más nyugat-németországi területet. – *348*

[418] Az 1805-ben alakult harmadik franciaellenes koalíció (Anglia, Ausztria, Oroszország, Svédország, Nápoly) és Franciaország közötti ellenségeskedések kezdetén Poroszország kinyilvánította semlegességét és nem csatlakozott a koalícióhoz. 1805 novemberében Potsdamban megállapodást kötött Oroszországgal, amelyben kötelezte magát arra, hogy a Franciaország és a koalíció közötti közvetítési kísérletek eredménytelensége esetén harcolni fog a napóleoni Franciaország ellen. 1805 dec. 15-én pedig megállapodást kötött Franciaországgal, mely szerint néhány kisebb területi engedmény ellenében megkapja a Hannoveri Választófejedelemséget. A Napóleon nyugat- és dél-németországi uralmának kiharcolása után megalakult negyedik koalíció (Anglia, Oroszország, Svédország) csatlakozásra és a háborúba való belépésre kényszerítette Poroszországot; a porosz hadsereg 1806 okt. 14-én Auerstedtnél és Jénánál (v. ö. 266. jegyz.) megsemmisítő vereséget szenvedett. – *348*

[419] A preussisch-deutscher Zollverein (Porosz-Német Vámegylet) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834 jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség 17 más államából, melyekhez később a legtöbb német állam csatlakozott; a Vámegylet több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria, a szabad Hansavárosok és néhány délnémet állam kívül maradt a Vámegyleten. – *349 406*

[420] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. Az állandó hadsereg bevezetésével előbb elvesztette jelentőségét, de a napóleoni háborúk idején kifejlesztették a Landwehr-rendszert a katonailag kiképzett hadkötelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A porosz Landwehr-rendszert Scharnhorst 1813 márc. 17-i tervezete szerint építették ki. Két korosztályra oszlott: 26–32 és 32–39 évesek; az utóbbiakat helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. – *350*

[421] Kultúrharc (Kulturkampf) – a liberálisoktól származó megjelölés azokra a rendszabályokra, amelyeket a 70-es években a Bismarck-kormány a világi kultúráért folytatott harc jelszavával foganatosított. Az intézkedések mindenekelőtt a katolikus egyház és a Centrumpárt ellen irányultak, amelyek kifejezésre juttatták a poroszországi és délnyugat-németországi katolikus területeken jelentkező szeparatista és poroszellenes törekvéseket. A katolicizmus elleni harc a porosz uralom alatt álló lengyel területek lakosságát sújtó nemzeti elnyomás fokozását is szolgálta, valamint azt a célt, hogy a vallási szenvedélyek felszításával megossza a munkásságot és letérítse az osztályszervezkedés és az osztályharc útjáról. A 80-as évek elején Bismarck ezeknek az intézkedéseknek a legnagyobb részét visszavonta, mert szükségesnek tartotta az összes reakciós erők tömörítését a rendkívülien erősödő munkásmozgalommal szemben. (V. ö. még 476. jegyz.) – *350*

[422] A Tschech polgármesterről szóló dal 1844-ben keletkezett. Tschech, aki 1841-ig Storkow polgármestere volt, 1844 júl. 26-án két lövést adott le IV. Frigyes Vilmosra, de célt tévesztett. – A von Droste-Fischering bárónőről szóló dal 1845-ben keletkezett. A dal parodizálta a trieri „szent köntöst" (Jézus állítólagos köntöse; a trieri székesegyházban őrzött ereklye), amelyhez ebben az időben nagy zarándoklatokat szerveztek. – *350*

[423] 1848 novemberében ellenforradalmi államcsínyt hajtottak végre Poroszországban; IV. Frigyes Vilmos elmozdította a Pfuel-kormányt és megbízta a nyíltan ellenforradalmi Brandenburg–Manteuffel-kormányt; nov. 9-én a berlini porosz nemzetgyűlést (v. ö. 16. jegyz.) „legfelsőbb üzenettel" elnapolták és Berlinből kitelepítették Brandenburg városkába, majd végképp feloszlatták és dec. 5-én kihirdették az „oktrojált alkotmányt" (Verfassungsurkunde für den preussischen Staat – Alkotmányokirat a porosz állam számára). Ez kimondja, hogy „a törvényhozó hatalmat a király közösen gyakorolja a két kamarával", „a végrehajtó hatalom" „egyedül a királyt" illeti; a két kamarába történő választások közvetettek voltak; a kamarák tagjai tartoztak a királynak „hűség- és engedelmességi esküt" tenni. Az alkotmányban azonban még voltak bizonyos demokratikus vívmányok, elsősorban az általános választójog. Ez 1849 januárjában, a második kamara, azaz a képviselőház választásakor a polgári liberálisok győzelméhez vezetett, akik kritikájukkal kellemetlen perceket okoztak a királynak. IV. Frigyes Vilmos 1849 április végén feloszlatta a második kamarát és 1849 máj. 30-án új, háromosztályos választójogi törvényt adott ki, amely magas vagyoni cenzuson és a különböző rétegek egyenlőtlen képviseletén alapult. Ilymódon sikerült olyan parlament megválasztását elérni, amely többségében szolgai módon behódolt neki. E szervilis többségre támaszkodva 1850 jan. 31-én még reakciósabb alkotmányt fogadtatott el. 1850 novemberében megalakult és 1858 novemberéig hivatalban maradt a Manteuffel-kormány, amely szélsőreakciós kurzust valósított meg Poroszországban. – *351*

[424] IV. Frigyes Vilmos gyógyíthatatlan elmebetegsége miatt 1857-ben testvérét, Vilmos porosz herceget kinevezték a király helyettesévé és 1858 októberében régenssé. 1861 januárjában, IV. Frigyes Vilmos halála után Vilmos régensherceget I. Vilmos néven porosz királlyá koronázták. – *351*

[425] Vilmos porosz herceg 1858 októberében, régensherceggé történt beiktatásakor „liberális" politikai irányt hirdetett meg, leváltotta a Manteuffel-kormányt és mérsékelt liberálisokat nevezett ki. A polgári sajtó ezt az irányzatot fellengzősen „Új Éraként" magasztalta. Valójában Vilmos politikája csupán a porosz monarchia és a junkerok hatalmi pozícióinak megszilárdítását szolgálta, ennek érdekében próbált megegyezni a gazdaságilag megerősödött burzsoázia vezetőivel. A burzsoázia, amikor a várt reformok egyike sem valósult meg, elutasította a katonai reformtervezetet. Az ebből keletkezett 1862-es alkotmány-konfliktus és Bismarck 1862 szeptemberi hatalomra jutása véget vetett az „Új Érának". – *351*

[426] Hüllők – a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírók és újságok. A kifejezést először Bismarck használta 1869 jan. 30-án a képviselőházban a kor-

mány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban visszájára fordult, amint azt Bismarck is kénytelen volt 1876 febr. 9-én a Reichstagban elismerni. – *352*

[427] A porosz képviselőház polgári liberális többsége 1860 februárjában nem volt hajlandó elfogadni a hadseregátszervezés tervét, melyet Roon hadügyminiszter terjesztett be. Nem sokkal ezután azonban a kormány elérte, hogy a burzsoázia megszavazza „a hadsereg további hadi készültségéhez és fokozott harcképességéhez" szükséges összeget, ami a tervezett átszervezés kezdetét jelentette. A kamarák liberális többsége 1862 márciusában nem volt hajlandó engedélyezni a katonai kiadásokat, a kormány erre válaszul feloszlatta a Landtagot és megkezdte a hadügyi reform végrehajtását anélkül, hogy az ehhez szükséges pénzt a Landtag megszavazta volna. A konfliktus csak 1866-ban ért véget, amikor a porosz burzsoázia az osztrákokon aratott porosz győzelem nyomán behódolt Bismarcknak. – *352*

[428] V. ö. Waldersee: „Die Methode zur kriegsgemässen Ausbildung der Infanterie". – *352*

[429] 1852 máj. 8-án Oroszország, Ausztria, Anglia, Franciaország, Poroszország, valamint Svédország és Dánia Londonban szerződést írt alá a dán királyság trónutódlási rendjéről; a szerződés alapjául a Poroszország kivételével ugyanezen államok részvételével Londonban tartott konferencia 1850 aug. 2-i jegyzőkönyve szolgált, amely kimondotta a dán korona birtokai oszthatatlanságának elvét, beleértve (az ugyanakkor a Német Szövetséghez tartozó) Schleswiget és Holsteint. A londoni jegyzőkönyv a cárt legitim dán trónkövetelőnek tekintette (mint az Oroszországban III. Péter néven uralkodott Károly Péter Ulrik holstein-gottorpi herceg utódát); a cár azonban lemondott jogairól Keresztély schleswig-holstein-sonderburg-glücksburgi herceg javára, akit is VII. Frigyes utódává nyilvánítottak. A cárok fenntartották dániai trónigényüket a glücksburgi dinasztia megszakadása esetére. Holstein megmaradt a Német Szövetségben és ugyanakkor Dániához csatolták; Schleswig dán birtok lett, de elvben bizonyos autonóm jogokat kapott. 1855 okt. 2-án a dán kormány új alkotmányt léptetett életbe, amely, a londoni jegyzőkönyv határozmányaival ellentétben, Schleswiget és Holsteint mindennemű autonómiától megfosztotta. Német nyomásra 1858-ban a dán kormány kijelentette, hogy az alkotmány hatályát nem terjeszti ki Holsteinre, feltéve, hogy Holstein megfelelő mértékben hozzájárul a dán nemzeti kiadásokhoz; Schleswig semmiféle autonómiát nem kapott. 1863 nov. 13-án a dán parlament új alkotmánytörvényt fogadott el, amely Schleswiget formálisan is Dánia részévé tette. (V. ö. még 434. jegyz.) – *353*

[430] A Német Nemzeti Egyletet (Deutscher Nationalverein) 1859 szept. 15–16-án alapították Majna-Frankfurtban, a német államok liberális burzsoáziája képviselőinek kongresszusán. Az egylet szervezői azt a célt tűzték maguk elé, hogy Ausztria kivételével egész Németországot egyesítik Poroszország hegemóniája alatt. A Német Nemzeti Egylet 1867-ben feloszlott. – *353*

[431] Célzás Louis Bonaparte könyvére: „Des idées Napoléoniennes"; ez a program-irat a bonapartizmust mint az erőszak útján megvalósuló szabadság evangéliumát magasztalja. – *354*

[432] 1863 febr. 8-án Pétervárott Bismarck kezdeményezésére Gorcsakov orosz külügyminiszter és von Alvensleben porosz kormányképviselő megállapodást írt alá, melynek értelmében közös csapatmozdulatokat folytatnak a lengyel nemzeti felkelés ellen és a szerződő felek csapatai átléphetik egymás államhatárait a felkelők üldözése során. Poroszország már a szerződés aláírása előtt megszállta a határt, hogy megakadályozza a felkelők átjutását porosz területre. A megállapodás végül is nem került ratifikálásra, de a porosz kormánnyal való együttműködés így is megkönnyítette a cári kormánynak a lengyel felkelés leverését. – *356*

[433] Ausztria a dán háborúkban (v. ö. 383. jegyz.) a dán monarchiát támogatta; 1850 júliusában, miután a schleswig-holsteini csapatok súlyos vereségeket szenvedtek, békére kényszerítette Poroszországot Dániával, 1850–51 telén pedig elérte, hogy osztrák és porosz csapatokat küldjenek Holsteinbe a schleswig-holsteini hadsereg lefegyverzésének meggyorsítására. – *356*

[434] VII. Frigyes dán király halála után, 1864 jan. 16-án Ausztria és Poroszország ultimátumot intézett a dán kormányhoz, az 1863-as alkotmány (v. ö. 429. jegyz.) hatálytalanítását követelve. Dánia elutasította az ultimátumot; háborúra került sor, amely 1864 júliusában a dán hadsereg vereségével végződött. A háborúban Franciaország és Oroszország a német fél iránt jóindulatú semlegességet tanúsított. Az 1864 okt. 30-án Bécsben megkötött béke Schleswiget és Holsteint közös osztrák–porosz birtokká nyilvánította; az 1866-os háború után a területet Poroszországhoz csatolták. – *356*

[435] Az Oroszország és Dánia által 1851 jún. 5-én aláírt varsói jegyzőkönyv, valamint az 1852 máj. 8-i londoni jegyzőkönyv (v. ö. 429. jegyz.) szabályozták a dán korona birtokainak (beleértve Schleswiget és Holsteint) trónöröklési rendjét. – *357*

[436] A mexikói intervenció (1861–67) – Anglia, Franciaország és Spanyolország fegyveres beavatkozása azzal a céllal, hogy Juárez progresszív kormányát megdöntsék és a mexikói köztársaságot az európai nagyhatalmak gyarmatává változtassák. Terveik szerint Mexikót felvonulási területnek akarták felhasználni az amerikai polgárháborúba való beavatkozáshoz és a rabszolgatartó államok támogatásához, azonban hamarosan ellentétek támadtak a hatalmak között. Ennek következményeként Anglia és Spanyolország 1862 áprilisában visszavonták csapataikat. A francia intervenciósok folytatták hódító hadműveleteiket és – miután 1863 nyarán elfoglalták México Cityt – 1864-ben proklamálták a mexikói császárságot III. Napóleon védencével, Miksa osztrák főherceggel az élén. Mexikó népe Juárez vezetésével bátran és kitartóan harcolt a francia intervenciósok ellen és döntő vereséget mért rájuk, úgyhogy 1867 márciusában a francia intervenciósok kénytelenek voltak elhagyni Mexikót. Miksa a köztársaságiak fogságába került s a haditörvényszék ítélete alapján június 19-én agyonlőtték. A mexikói kaland sikertelenségéhez hozzájárult az is, hogy a nemzetközi helyzet az északi államok polgárháborús győzelmei következtében alapvetően megváltozott, s hogy az intervenció Franciaországban fölöttébb népszerűtlen volt. – *357*

[437] „Friss és vidám háború" – H. Leo reakciós német történész és publicista által – a „Volksblatt für Stadt und Land" 1853 júniusi számában – használt kifejezés; a militarista-soviniszta agitáció kedvelt lelkesítő szólamává vált. – *358*

[438] Az Ausztria elleni 1866-os háború diplomáciai előkészítése során, 1866 március elején von der Goltz párizsi porosz nagykövet elérte, hogy III. Napóleon kijelentse: egy Ausztria elleni háború esetén jóindulatú semlegességet tanúsítana Poroszország iránt és Franciaországnak adandó területi kompenzációk fejében támogatná Poroszországnak az északnémet államok egyesítése során a vezető szerepre támasztott igényét. Egyidejűleg Berlinben Bismarck tárgyalásokat folytatott Govone olasz tábornokkal Olaszország és Poroszország magatartásának összeegyeztetéséről egy Ausztria elleni háború esetén. Bismarck, aki számított arra, hogy Govonéval folytatott megbeszélésének tartalma III. Napóleon tudomására jut, kifejezésre juttatta: nem volna kifogása azellen, hogy átengedje Franciaországnak a Rajna és a Moselle közötti német területet, amennyiben Franciaország nem akadályozza egy Ausztria elleni porosz–olasz szövetség létesítését. A Govonéval folytatott tárgyalások ápr. 8-án egy titkos támadó és védelmi szövetség megkötésével végződtek; a megállapodás kimondta, hogy az Ausztria feletti győzelem esetén Velencét Olaszországhoz csatolják (v. ö. még 448. jegyz.). – *359*

[439] 1866-os német polgárháború – a porosz–osztrák háború. Ebben Ausztria oldalán részt vett Szászország, Hannover, Bajorország, Baden, Württemberg, Kurhessen, Hessen-Darmstadt és a Német Szövetség más tagállamai; Poroszország oldalán részt vett Mecklenburg, Oldenburg és néhány más északnémet állam és szabadváros. – *359*

[440] 1866 júniusában Ausztria panaszt emelt a Szövetségi Gyűlésen, hogy Poroszország megsértette a Schleswig és Holstein közös igazgatására vonatkozó megállapodást (v. ö. 434. jegyz.). Bismarck megtagadta, hogy alávesse magát a Szövetségi Gyűlés határozatának; ezért a Szövetségi Gyűlés Ausztria javaslatára hadat üzent Poroszországnak. A porosz katonai sikerek miatt a Szövetségi Gyűlés kénytelen volt átköltözni Majna-Frankfurtból Augsburgba, majd 1866 aug. 24-én végképp beszüntetni tevékenységét. – *359*

[441] „Ansprache an die Einwohner des glorreichen Königreichs Böhmen"; „Königlich Preussischer Staatsanzeiger", 1866 júl. 11. – *359*

[442] 1866 szeptemberében a porosz Landtag 230 szavazattal 75 ellenében elfogadta a Bismarck által beterjesztett indemnitási javaslatot, amely felmentést adott a kormánynak az alkotmány-konfliktus (v. ö. 427. jegyz.) idején folytatott költségvetés nélküli kormányzás felelőssége alól. Az alkotmány-konfliktus a polgári ellenzék teljes kapitulációjával végződött. – A haladópártról v. ö. 465. jegyz. – *361*

[443] Az 1866 júl. 3-án Königgrätz mellett, Sadowa falu közelében vívott csatában az osztrák sereg döntő vereséget szenvedett a poroszoktól; a csata eldöntötte a porosz–osztrák háború kimenetelét. – *361*

[444] „The Manchester Guardian" – angol napilap, 1821-től jelenik meg; a szabadkereskedők, majd a liberális párt lapja. 1959 óta „The Guardian" címmel jelenik meg. – *362*

[445] A Vámparlament a Vámegylet (v. ö. 419. jegyz.) legfelső szerve; tagjai voltak az Északnémet Reichstag képviselői és Bajorország, Baden, Württemberg és Hessen küldöttei; működését a Poroszország és a délnémet államok között 1867 júl. 8-án megkötött szerződés szabályozta. Kizárólagos feladata a kereskedelmi és vámpolitikai kérdésekkel való foglalkozás volt, de Bismarck igyekezett a Vámparlament tevékenységét politikai kérdésekre is kiterjeszteni, ami a délnémet képviselők makacs ellenállásába ütközött. – *362*

[446] Majnai választóvonal – az Északnémet Szövetség és a délnémet államok közötti határvonal. – *363*

[447] A Luxemburgi Grófság uralkodócsaládjából kerültek ki (rövid megszakításokkal) 1308-tól 1437-ig a német birodalom császárai; a Luxemburg-dinasztiáé volt 1310-től 1437-ig a cseh és 1387-től 1437-ig a magyar korona is. – *363*

[448] Az 1866 okt. 3-án Bécsben Ausztria és Olaszország között megkötött békeszerződés értelmében Olaszország megkapta Velencét; A Dél-Tirolra és Trieszt̀re támasztott olasz igényeket azonban nem teljesítették. – *364*

[449] „Földrajzi fogalom" – szállóigévé vált fordulat Metternich osztrák kancellárnak 1847 aug. 6-án Apponyi gróf párizsi nagykövethez intézett táviratából, amelyben azt írja: „Itália földrajzi név". A fordulatot Metternich később Németországra is alkalmazta. – *364*

[450] A luxemburgi kérdéssel foglalkozó londoni konferencia, amelyen Ausztria, Oroszország, Poroszország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg képviselői

vettek részt, 1867 máj. 7-től 11-ig ülésezett az angol külügyminiszter elnökletével. A máj. 11-én aláírt szerződés kinyilvánította Luxemburg semlegességét az aláíró hatalmak garanciája mellett; Luxemburg hercegének címe továbbra is a németalföldi királyt illette. Poroszországnak haladéktalanul ki kellett vonnia helyőrségét a luxemburgi erődből, Franciaországnak pedig le kellett mondania Luxemburg annektálásáról. – *364*

[451] 1876 aug. 6-án Spichernnél és Woerthnél a németek megvertek néhány francia csapattestet; e kezdeti győzelem megkönnyítette a német támadó hadmozdulatok kibontakozását, a francia alakulatok szétaprózását és egyenkénti megverését. – *366*

[452] 1870 szept. 4-én a sedani vereség hírére Párizsban forradalmi tömegfelkelésre került sor. Megdöntötték a második császárságot és kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság élére álló kormánynak (a „nemzeti védelem kormányának") első elnöke Párizs parancsnoka, Trochu lett; a kormányba mérsékelt republikánusokon kívül monarchisták is kerültek; döntő befolyást gyakorolt a kormányra Thiers, az orléanisták vezetője. A kormány a néptömegektől való félelmében a poroszokkal szemben kapituláns politikát folytatott. – *366*

[453] Szabadcsapatosok (franktirőrök; francs-tireurs) – kisebb-nagyobb önkéntes fegyveres csoportok, akik a Franciaországba behatoló ellenséggel szemben fejtenek ki ellenállást. Először a XVIII. és XIX. sz. fordulóján harcoltak szabadcsapatosok a franciaellenes koalíciók inváziós csapatai ellen. 1867-ben szabadcsapatos-társaságok alakultak. A porosz–francia háború idején a kormány fegyverkezésre és harcra szólította a szabadcsapatosokat. A reguláris francia hadsereg szétverése, ill. ostromzár alá vétele után a szabadcsapatosok száma ugrásszerűen megnőtt. A német seregek rendkívül könyörtelenül bántak el a kezükbe került szabadcsapatosokkal. (V. ö. még 17. köt. 151–154., 182–185. old.) – *367*

[454] Az 1813 ápr. 21-i „Verordnung über den Landstrum" előírta civilruhás szabadcsapatososztagok megalakítását a napóleoni hadsereg hátországában és oldalaiban folytatandó partizánharcra. (V. ö. még 17. köt. 154., 184–185. old.) – *367*

[455] 1871 jan. 15-től 17-ig Héricourt-nál (Belfort közelében) a német csapatok visszavonulásra kényszerítették a Bourbaki parancsnoksága alatt álló francia Keleti Hadsereget, amely a Vogézekig előnyomult, azzal a szándékkal, hogy elvágja a Párizst ostromló német sereg fő összeköttetési vonalát; Bourbaki hadserege a svájci határra szorult és svájci területre lépett, ahol is internálták. J. Favre, a nemzeti védelem kormányának képviselője már a Keleti Hadsereg visszavonulása közben, jan. 28-án aláírta Bismarckkal a megállapodást a fegyverszünetről és Párizs kapitulációjáról. – *368*

[456] 1848 márc. 18-án a porosz katonaság rálőtt a királyi palota előtt békésen tüntető berlini tömegre. Ez fegyveres barikádharcot robbantott ki, amely azzal végződött, hogy a csapatokat kivonták Berlinből. Több száz lakos elesett, sokan megsebesültek. A forradalmár munkások és kézművesek megszállták a palotát és márc. 19-én reggel arra kényszerítették a királyt, hogy a palota erkélyére kilépve levett kalappal tisztelegjen az elesettek előtt. – *368*

[457] Az 1871 jan. 28-án aláírt fegyverszüneti és kapitulációs megállapodás után többé nem újultak fel az ellenségeskedések Franciaország és Poroszország között; a francia kormány febr. 26-án elfogadta a Bismarck által diktált előzetes békefeltételeket. A végleges békeszerződést máj. 10-én kötötték meg Majna-Frankfurtban; ennek értelmében Elzászt és Lotaringia keleti részét Németországhoz csatolták, Franciaország ötmilliárd frank hadisarcot tartozott fizetni Németországnak, egyes északkeleti francia területek tartós német megszállás alatt maradtak. – *369*

[458] A harmincéves háborút lezáró, 1648 okt. 24-i vesztfáliai béke értelmében Elzász és Lotaringiának egy része, amely addig a Habsburgoké volt, Franciaországé lett. Strasbourg

(Strassburg) a német birodalomé maradt. 1681 szept. 30-án XIV. Lajos parancsára francia csapatok megszállták Strasbourg-t; a Fürstenberg püspök vezette strasbourg-i katolikus párt üdvözölte a város Franciaországhoz csatolását és gondoskodott róla, hogy a franciák a városban ne ütközzenek ellenállásba. – *369*

[459] Az 1679–80-ban XIV. Lajos által létrehozott visszacsatolási kamarák (chambres de réunion) feladata volt, hogy jogilag és történelmileg indokolják és igazságosnak tüntessék fel Franciaországnak a szomszédos államok egyik-másik részére, főként a Rajna balpartjára támasztott területi igényeit. A visszacsatolási kamarák ítéletei alapján került sor e területek katonai megszállására és annektálására. – *369*

[460] Az 1735 okt. 3-án Ausztria és Franciaország között kötött bécsi előzetes békemegállapodás lezárta az 1733–35-ös lengyel örökösödési háborút. A háborúban Oroszország és Ausztria a szász választófejedelem – 1734-től III. Ágost lengyel király – jelöltségét támogatta; Franciaország XV. Lajos apósát, S. Leszczyńskit akarta a trónon látni. A megállapodásban XV. Lajos lemondott apósa trónigényéről és számos más engedményt is tett az osztrák Habsburgoknak; cserébe Leszczyński megkapta Lotaringiát, Ferenc István, Lotaringia addigi uralkodója pedig kárpótlásul megkapta Toszkánát. Kikötötték, hogy Leszczyński halála után Lotaringia a francia koronára száll. Az előzetes békemegállapodás határozmányait az 1738-as bécsi szerződés végérvényesen rögzítette. – *370*

[461] A lombardiai erődnégyszög: Peschierából, Mantovából, Veronából és Legnagóból állt. Az osztrákok az 1848-as forradalom után az akkori haditechnika követelményeinek megfelelően átépítették az erődrendszert. (V. ö. még Engels: „Itália osztrák marokban" és „A Pó és a Rajna"; 13. köt. 209–215. és 237–277. old.) – *372*

[462] 1888 febr. 6-i Reichstag-beszédében az új véderőtörvény vitájában Bismarck ragaszkodott a hadsereg létszámnöveléséhez; nem tagadta, hogy egy németellenes francia–orosz szövetség a lehetségesnek a birodalmába tartozik, és magasztalta III. Sándor cár Németországgal kapcsolatban folytatott politikáját, szembeállítva azt az orosz sajtóban folyó németellenes kampánnyal. – *372*

[463] 1886–87 telén Bismarck a német–francia kapcsolatok romlására hivatkozva és a soviniszta sajtónak a „háborús veszélyt" falra festő cikkezésétől támogatva azt követelte a Reichstagtól, hogy törvényt szavazzon meg a hadsereg igen számottevő erősítéséről és a katonai költségvetés jóváhagyásáról a következő hét évre. A képviselők többsége elvetette Bismarck tervezetét és a hadsereg megerősítését szolgáló intézkedéseket legfeljebb három évre előre volt hajlandó megszavazni. A Reichstagot feloszlatták; az 1887 febr. 21-én megtartott új választásokon a Bismarck-barát pártok: az ún. „kartellbe" tömörült konzervatívok, birodalmi-pártiak (szabad-konzervatívok) és nemzeti liberálisok (v. ö. 467., 219. jegyz.) többséget kaptak. Az új Reichstag elfogadta Bismarck tervezetét. – *374*

[464] Az 1873-as krachhal befejeződött Németországban az úgynevezett gründolásnak, a fékevesztett tőzsdei manővereknek és spekulációknak az 1870–71-es német–francia háború után megkezdődött időszaka. – *376*

[465] A haladópárt 1861 júniusában alakult; legismertebb személyiségei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch stb. voltak. A haladópárt követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, egy össznémet parlament egybehívását, valamint egy erős liberális kormány megalakítását, mely a képviselőháznak tartozik felelősséggel. A népi forradalomtól való félelmében nem támogatta az alapvető demokratikus követeléseket – az általános választójog, az egyesülési, a gyülekezési és a sajtószabadság követelését. 1866-ban a haladópárt jobbszárnya különvált Nemzeti Liberális Párt (v. ö. 219. jegyz.) néven; ez teljesen behó-

dolt a Bismarck-kormánynak. 1884-ben a haladópárt a nemzeti liberálisok balszárnyával „német szabadelvű párttá" egyesült. – *377*

[466] A német szociáldemokrata mozgalom két pártja: az 1863-ban alapított lassalleánus Általános Német Munkásegylet (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein) és az 1869-ben Eisenachban alapított Szociáldemokrata Munkáspárt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei). A lassalleánus párt reformista alapon állt, elvetette a gazdasági és szakszervezeti harcot és Bismarckkal keresett közös politikai platformot; az eisenachiak a marxista elmélet alapjára helyezkedtek és csatlakoztak az Internacionáléhoz. Az Általános Német Munkásegylet haladó elemei a munkásmozgalom tapasztalatai alapján fokozatosan elszakadtak a lassalleánus dogmáktól; 1875-ben a gothai kongresszuson a két irányzat Németországi Szocialista Munkáspárt (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands) néven egy párttá egyesült; az egyesülés lényegében az eisenachiak irányvonalának elismerése alapján jött létre, de az egyesülési kongresszuson elfogadott program számos engedményt tett a lassalleánus nézeteknek (v. ö. még Marx: „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához"; 19. köt. 13–30. old.). – *377*

[467] A konzervatív párt az 1848-as porosz nemzetgyűlés monarchista csoportjának szélsőjobbszárnyából alakult ki; a porosz junkerok, a katonai kamarilla, a főhivatalnokok és a luteránus klérus pártja volt. Az Északnémet Szövetség megalakítása után és a német birodalom egyesítése utáni első években a Bismarck-kormány jobboldali ellenzékeként lépett fel, nehogy Poroszország „felolvadjon" Németországban. (V. ö. még *463.* jegyz.) 1866-ban levált a konzervatívokról a „Birodalmi Párt" („szabad-konzervatívok"), akik a nagybani mezőgazdálkodók és az iparmágnások Bismarck politikáját fenntartás nélkül támogató részét képviselték. – *378*

[468] A délnémet államokkal (Baden, Hessen, Bajorország, Württemberg) 1870 novemberében kötött szerződések kimondják ezen államok csatlakozását az Északnémet Szövetséghez. A szerződések előirányozták az Északnémet Szövetség alkotmányának olyan értelmű megváltoztatását, mely szerint a szövetséghez csatlakozó tagállamok valamivel nagyobb mérvű önállóságot kapnak. A délnémet államoknak e szerződésekben biztosított jogait belefoglalták az 1871 ápr. 16-án elfogadott birodalmi alkotmányba. Bajorország és Württemberg többek között különadót vethetett ki a sörre és a pálinkára és bizonyos önállósága volt a postai és távírószolgálat irányításában; Bajorország ezenkívül külön katonai és vasúti igazgatással rendelkezett. – *380*

[469] Az Északnémet Szövetség alkotmánya értelmében a Szövetségi Tanács tagjait a szövetséghez csatlakozott államok kormányai nevezték ki; a Szövetségi Tanácsnak joga volt törvényeket hozni és végrehajtásukat ellenőrizni. – *380*

[470] A szóbanforgó ülnökbíróságokat vagy esküdtbíróságokat (Schöffengerichte) néhány német államban az 1848-as forradalom után, egész Németországban 1871-ben vezették be; kisebb súlyú bűnügyekben ítélkeztek. A bíróságok egy szakbíróból és két ülnökből álltak. Az esküdtek nemcsak a bűnösség kérdésében döntöttek, hanem részt vettek a büntetés kiszabásában; ítélethozataluk ellen helye volt jogorvoslatnak. Ülnök lehetett minden olyan személy, aki 30. életévét betöltötte, legalább kétévi egyhelybenlakással és kimutathatóan biztos vagyoni helyzettel rendelkezett. – *383*

[471] Az 1794-es „Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten" (A porosz államok általános országos joga) – a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a büntető-, egyház-, állam- és közigazgatási jognak az összefoglalása; a feudális elemeket konzerváló és a bürokratikus önkénynek kedvező jogrendszer. Lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. – *384*

[472] 1888 márciusában a Salisbury-kormány törvényjavaslatot terjesztett be a helyi igazgatás reformjáról; a javaslatot augusztusban a parlament megszavazta. A reform értelmében a sheriff feladatait a választott községi tanácsok vették át, amelyek illetékesek voltak az adóbehajtás, a helyi költségvetés stb. kérdéseiben. – *385*

[473] 1870 szept. 20-án az Olasz Királyság csapatai bevonultak az addig pápai uralom alatt álló Rómába. Okt. 2-án az Egyházi Államban népszavazást tartottak, amelyen az elsöprő többség az Olaszországhoz való csatlakozás mellett szavazott. Ezután királyi dekrétummal kihirdették Róma Itáliához csatlakozását, s ezzel megszűnt a pápa világi hatalma és befejeződött Olaszország egyesítése. Az 1871-es törvény a pápa állami szuverenitását csak a Vatikánra, Lateránra és a városon kívüli pápai rezidenciára vonatkozólag ismerte el. A pápa válaszképpen kiátkozta a Róma bevételéért felelős személyeket, elutasította az 1871-es törvényt és önmagát „Vatikán foglyává" nyilvánította. A pápa és az olasz kormány közötti konfliktus hivatalosan csak az 1929-ben a Mussolini-rendszerrel való megegyezéssel ért véget. – *386*

[474] A lengyelek és az elzásziak kis Reichstag-képviselőcsoportjai, valamint a Hannoverban 1866 után megszerveződött „Német-Hannoveri Jogpárt" hívei azt követelték, hogy állítsák vissza a Hannoveri Királyságot a welf dinasztia alatt, amely 1866-ig, Hannover Poroszországba való bekebelezéséig Hannoverban uralkodott. – *386*

[475] 1876–77 folyamán Bismarck becsületsértési pert indított több – Bismarck politikáját jobbról támadó – konzervatív újságíró és politikus ellen, akik a sajtóban leleplezték, hogy Bismarck tőzsdespekulációs és gründolási tevékenységet folytatott. – *388*

[476] Canossa-járásnak nevezik eredetileg IV. Henrik német császár 1077-ben az egyházból való kiközösítésének visszavonásáért végzett megalázkodó zarándoklatát az észak-itáliai Canossa városba, ahol is mezítláb és térdre borulva kellett könyörögnie VII. Gergely pápa előtt. – Itt a Canossa-járás azokra az igen messzemenő engedményekre céloz, amelyeket Bismarck 1878 és 1887 között, a „kultúrharc" (v. ö. 421. jegyz.) kudarca után tett a klerikális köröknek és XIII. Leó pápának. Bismarck 1872 májusában, a katolikus egyházzal való konfliktus első időszakában kijelentette a Reichstag előtt: „Canossába pedig nem megyünk"; a 70-es években viszont, amikor rászorult a Centrum-párt támogatására (saját korábbi támasza, a nemzeti liberálisok pártja mindinkább vesztett befolyásából) és a pápa kegyeit kereste, szinte valamennyi katolikusellenes törvényét visszavonta és a katolikusellenes politika fő képviselőit visszalépésre kényszerítette. – *389*

[477] Szeptennátus (szószerint: hét évre szóló) – első ízben Bismarck 1874-ben a Reichstag elé terjesztett katonai törvényjavaslatát nevezték így, melyet a Franciaország részéről fenyegető „háborús veszély" Németország-szerte harsogott jelszavával támasztott alá. Bismarck azt kívánta, hogy a német hadsereg békelétszámát emeljék 401 000 főre és szavazzák meg a katonai költségvetést hét évre. A törvényjavaslatot elfogadták. (Egy későbbi hasonló törvényjavaslatról v. ö. 463. jegyz.) – *390*

[478] „The Red Republican" – chartista hetilap, J. Harney adta ki 1850 júliusától novemberéig; a 21–24. számban jelent meg a „Kommunista Párt kiáltványá"-nak (rövidített) fordítása. – *391*

[479] Bevan beszéde a trade unionok 1887. évi swanseai kongresszusán hangzott el; a beszédet ismerteti a „Commonweal" 1887 szept. 17-i száma. – *392*

[480] „Woodhull & Claflin's Weekly" – amerikai angol hetilap, 1870-től 1876-ig jelent meg New Yorkban, a feminista V. Woodhull és T. Claflin szerkesztésében; 1872-ig az Internacionálé amerikai 12. szekciójának lapja (1872 márciusában ezt a szekciót kizárták az

Internacionáléból). A „Kiáltvány" (rövidített) fordítása a lap 1871 dec. 30-i számában jelent meg. – *392*

[481] „Le Socialiste" – amerikai francia hetilap, 1871 októberétől 1873 májusáig jelent meg New Yorkban; 1871 decemberétől 1872 októberéig az Internacionálé egyesült államokbeli francia szekciójának lapja; támogatta az Észak-Amerikai Föderáció polgári és kispolgári elemeit, majd a hágai kongresszus után szakított az Internacionáléval. A „Kiáltvány" (rövidített) fordítása a lap 1872 január–februári számaiban jelent meg. – *392*

[482] „Kolokol" – orosz forradalmi demokrata folyóirat, 1857-től 1865-ig jelent meg Londonban, majd Genfben Herzen és Ogarjov szerkesztésében orosz nyelven, ill. 1868–69-ben francia nyelven orosz mellékletekkel Herzen kiadójánál, a „Szabad Orosz Nyomdá"-nál (melynek kiadótulajdonosa 1867-től kezdve Herzen munkatársa, Csernyeckij volt). A „Kiáltvány" orosz fordítása 1869-ben jelent meg Genfben, a „Szabad Orosz Nyomda" kiadásában. – *392*

[483] Később, „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" utószavában (v. ö. 22. köt.) Engels Plehanovot jelöli meg fordítóként; a „Kiáltvány" 1900-as orosz kiadásában Plehanov is önmagát jelöli meg mint a „Kiáltvány" orosz fordítóját. – *392*

[484] A dán fordításról („Det Kommunistiske Manifest", Koppenhága 1885) és a benne található kihagyásokról és pontatlanságokról v. ö. még Engels előszavát a „Kiáltvány" negyedik német kiadásához (v. ö. 4. köt. 572–574. old., ill. 22. köt.). – *395*

[485] A francia fordítás a „Socialiste" 1885 aug. 29–nov. 7-i számaiban jelent meg, majd 1886-ban Mermeix könyvében: „La France socialiste. Notes d'histoire contemporaine". – *395*

[486] A „Kiáltvány" spanyol fordítása megjelent a „Socialista" (v. ö. 508. jegyz.) 1886 július–augusztusi számaiban, majd pedig külön brosúrában („Manifiesto del Partido Communista", Madrid 1886). – *395*

[487] Ezt a nézetet Marx és Engels a 40-es évektől kezdve ismételten kifejtették; itteni megfogalmazását v. ö. a Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzatával (16. köt. 12. old., ill. 17. köt. 406. old.). – *395*

[488] Marxnak a szabadkereskedelemről 1848 jan. 9-én tartott brüsszeli beszédének (v. ö. 4. köt. 422–435. old.) angol fordítását F. Kelley-Wischnewetzky készítette; a fordítást Engels átnézte. A kötet Engels előszavával 1888 szeptemberében jelent meg a bostoni Lee and Shepard kiadónál. Engels előszava már augusztusban megjelent a New York-i „Labor Standard"-ben, valamint már korábban, Engels saját német fordításában, „Védővám és szabadkereskedelem" címmel a „Neue Zeit" 1888 júliusi számában; az előszó befejező része megjelent a New York-i „Sozialist" 1888 okt. 27-i számában is. – *398*

[489] A brüsszeli szabadkereskedelmi kongresszusról v. ö. még Engels: „A közgazdasági kongresszus" és „A brüsszeli szabadkereskedelmi kongresszus" (4. köt. 280–284. és 288–297. old.). – *398*

[490] Marx: „A tőke", I. köt., 24. fej. 6. (23. köt. 707. old.). – *398*

[491] „Nyilvánvaló rendeltetés" („manifest destiny") – a XIX. sz.-i amerikai terjeszkedési politika képviselőinek az amerikai elhivatottságot kifejezésre juttató politikai szólama; először J. O'Sullivan használta a „U. S. Magazine and Democratic Review" 1845 július–augusztusi számában. – *402*

[492] Parliamentary train (parlamenti vonat) – egy 1844-es parlamenti határozat alapján rendszeresített harmadosztályú vonatok neve; a határozat szerint minden vasúttársaság tartozott minden vonalán naponta legalább egy ilyen vonatot közlekedtetni legalább 12 mérföldes óránkénti sebességgel és legfeljebb 1 pennys mérföldenkénti menetdíjjal. – *403*

[493] W. Huskisson, aki 1823-tól kereskedelemügyi miniszter volt, számos intézkedést vitt keresztül az elavult vámrendszer újjászervezésére: eltörölték vagy csökkentették egyes nyersanyagok, élelmicikkek és más áruk behozatali vámjait, a gabona addigi védővámja helyett mozgó skála vámot vezettek be, amely emelkedett a belföldi árak csökkenésével és csökkent az emelkedésükkel. – *405*

[494] A Peel-kormány 1842-ben új vámtarifát vezetett be, amely általánosan csökkentette a behozatali vámtételeket. – *405*

[495] 1878 októberében Reichstag-képviselők egy csoportja nyilatkozatot dolgozott ki a behozatali vámok felemelésének szükségességéről. Decemberben Bismarck beterjesztette saját első reformtervezetét az e célra alakult bizottságnak. A végső tervezet 1879 májusában került a Reichstag elé és júl. 12-én fogadták el. Az új vámtarifa jelentősen emelte a vas, a gépek, a textiláruk, a gabona, az állatok, a zsiradékok, a len, a fa stb. behozatali vámját. – *407*

[496] Cobden-szerződés – 1860 jan. 23-án Anglia és Franciaország kereskedelmi szerződést kötött; Anglia részéről a tárgyalásokat R. Cobden vezette. A szerződésben Franciaország feladta addigi védővámpolitikáját és kötelezte magát arra, hogy az áruérték 30%-át meg nem haladó vámokat vet ki; cserébe jogot kapott arra, hogy termékeinek legnagyobb részét vámmentesen vihesse be Angliába. A szerződés a szabadkereskedelem híveinek győzelme volt; a szerződés eredményeképpen beáramló angol áruk fokozták a francia piacon a konkurrenciát, ami a francia ipari tőkések egy nagy részében elégedetlenséget keltett. – *409*

[497] A Standard Oil Companyt 1870-ben alapította Ohio államban J. D. Rockefeller 1 000 000 $ alaptőkével. A társaság nagybani spekulációt folytatott és a 70-es évek folyamán szinte teljesen monopolizálta az Egyesült Államok olajtermelését és olajszállítását. 1882-ben a társaság tröszttté alakult és immár 75 000 000 $ össztőke felett rendelkezett. A továbbiak során a Standard Oil az egyik leghatalmasabb tőkés világmonopóliummá fejlődött. – *410*

[498] Az amerikai cukortröszt (Cukorfinomító Üzemek Társasága) 1887-ben alakult; 1891-ben átszervezték Amerikai Cukorfinomító Társasággá. Fennállása első éveiben szinte az egész amerikai cukoripart monopolizálta; később erős konkurrens társaságok alakultak, de ezeket a tröszt részben ellenőrzése alá vonta, részben együttműködött velük, és mindmáig a legnagyobb vállalkozás maradt ebben az iparágban. – *410*

[499] Manchester-iskola – a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló közgazdasági irányzat a XIX. sz. első felében. Agitációjuk központja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabonatörvény-Ellenes Ligát (v. ö. 208. jegyz.). A 40–50-es években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak; belőlük alakult az angol liberális párt balszárnya. – *410*

[500] V. ö. Horatius: „Carmina", III. könyv I., 40. sor. – *412*

[501] A töredéket Engels 1888 szeptember második felében írta a „City of New York" gőzös fedélzetén (a hajó levélpapírjára), mikor Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling és K. Schorlemmer társaságában visszatérőben volt amerikai útjáról. Engels úgy tervezte,

hogy útirajzokat jelentet meg Amerikáról, amelyekben bemutatja az ország társadalmi és politikai életét; szándékát azonban nem valósította meg. – *414*

[502] A cikk szövege részlet Engels leveléből, amelyet J. Keir Hardie-hoz, a londoni „Labour Leader" szerkesztőjéhez írt. Hardie a lap „Jegyzetek a bányászokról" c. rovatában közölte Engels írását, a következő bevezető sorokkal: „Friedrich Engels úr, a munkásmozgalom kiváló történésze és a nagy Karl Marxnak egész életén át barátja, a következő érdekes jegyzetet küldi nekem a sztrájkról." – A Ruhr-vidéki bányászsztrájk 1889 máj. 4-én kezdődött a gelsenkircheni bánya- és iparvidéken, néhány napon belül kiterjedt a dortmundi bányakerület valamennyi bányájára és a XIX. sz. legnagyobb németországi sztrájkjává nőtt. Máj. 12. és 14. között a sztrájkolók száma már 90 000 körül volt. A sztrájkolók egy része a szociáldemokraták befolyása alatt állt; a sztrájk fő követelései a munkabéremelés és a nyolcórás munkanap voltak. A tőkések ígéreteivel sikerült a sztrájkfrontot megingatni; a munkások máj. 18. után munkába álltak. Mindjárt első nap kiderült, hogy a bányatulajdonosok nem akarják betartani ígéreteiket; a sztrájk újra kezdődött, s a bányászok képviselőinek máj. 24-i értekezlete 69 szavazattal 48 ellen a sztrájk folytatása mellett döntött. A bányatulajdonosok ismételten kötelezettséget vállaltak, hogy teljesítik máj. 18-i ígéreteiket *és nem folyamodnak megtorlásokhoz. Június elején a sztrájk véget ért;* utána azonban a munkások követeléseit gyakorlatilag csak kis részben teljesítették. A sztrájk jelentős mértékben hozzájárult az eredménytelennek bizonyult szocialista-törvény eltörléséhez és Bismarck bukásához. – *417*

[503] A Ruhr-vidéki bányászsztrájk *méreteitől megrettenve a kormány színleg közvetítő* álláspontra helyezkedett és azt ajánlotta a bányatulajdonosoknak, hogy tegyenek engedményeket. Liberális Reichstag-képviselők egy csoportja a kormány támogatásával kieszközölte, hogy máj. 14-én II. Vilmos császár fogadjon egy háromtagú bányászküldöttséget. Az akció célja az volt, hogy akadályozzák a szociáldemokrata befolyás növekedését a bányászok között és a bányászok forradalmasodását. – *417*

[504] A sztrájkmozgalom május közepén a rendszabályozások és üldöztetések ellenére Németország más részeire is átterjedt. Felső- és Alsó-Sziléziában máj. 14. és 24. között a bányászok nagyobb része, mintegy 20 000 munkás sztrájkolt; Szászországban 10 000 munkás; a Saar-vidéken máj. 14. és 16. között előbb csak *néhány üzem lépett sztrájkba, máj. 23-án* már 12 000 munkás hagyta abba a munkát; a wurmi bánya- és iparvidéken már korábban 8000 munkás sztrájkolt. A csehországi Kladno-kerületben is nagy bányászsztrájk volt máj. 24-én. Május végén számos más szakma munkásai is sztrájkoltak, pl. Berlinben máj. 25-én kb. 20 000 kőműves, másutt vasutasok, szobafestők, ácsok stb. – *418*

[505] Posszibilisták – reformista áramlat a francia munkásmozgalomban a francia munkáspárt 1882-ben bekövetkezett szakadása után; vezetői Brousse és Malon voltak. Nevüket onnan kapták, hogy propagandájuk szerint a „lehetségesre" („possible") törekedtek. V. ö. még 469–470., 475–476., 484–486. old. – A Nemzetközi Munkásszövetség feloszlása utáni időkben nem létezett nemzetközi munkásszervezet; a marxizmus befolyása azonban növekedett a munkások körében, és fokozódott a törekvés a nemzetközi együttműködésre. A német szociáldemokrácia 1887-es St. Gallen-i kongresszusa határozatot hozott egy nemzetközi munkáskongresszus összehívására. Ugyanakkor a posszibilisták, akik a nemzetközi együttműködésre irányuló törekvést fel akarták használni arra, hogy a nemzetközi munkásmozgalom irányítását saját kezükbe vegyék, az angliai Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 539. jegyz.) támogatásával elérték, hogy egy úgynevezett munkás-világkongresszus megbízza őket nemzetközi munkáskongresszus egybehívásával 1889-re. A marxisták nagy munkát végeztek, hogy megakadályozzák a posszibilista befolyás növekedését és kezükben tartsák a kezdeményezést az új Internacionálé megalakításában. A marxista pártok képviselőinek 1889 februárjában Hágában összeült konferenciáján elhatározták, hogy 1889 júl. 14-től 20-ig nemzetközi szocialista kongresszust tartanak Párizsban. A posszibi-

listák erre azzal válaszoltak, hogy ellenkongresszust hívtak össze ugyanerre az időpontra. A posszibilista kongresszuson csak csekély számú külföldi küldött vett részt, ezek is részben fiktív szervezetek képviselői voltak. A két kongresszus egyesítésére irányuló kísérletek kudarcot vallottak, mert a posszibilisták a marxista kongresszusi küldöttek mandátumainak újólagos felülvizsgálatát követelték. V. ö. még 469–495. old. – *420*

[506] „The Star" – angol napilap, 1888-tól jelent meg Londonban; a Liberális Párt lapja, eleinte közel állt a Szociáldemokrata Föderációhoz. – *420*

[507] A Tooley Street-i három szabó a hagyomány szerint emlékiratot intézett az Alsóházhoz, amely e szavakkal kezdődött: „Mi, Anglia népe . . ." – *421*

[508] „El Socialista" – spanyol hetilap, 1885-től jelent meg Madridban; a spanyolországi Szocialista Munkáspárt lapja. – *421*

[509] Karlisták – az abszolút monarchiának Don Carlos spanyol trónkövetelőt, VII. Ferdinánd öccsét támogató reakciós, klerikális hívei. A katonaságra és a klérusra és egyes vidékek elmaradt parasztságára támaszkodva polgárháborút robbantottak ki (1833–40), amely a feudális, katolikus és a polgári, liberális elemek közötti harccá fejlődött és az 1834–43-as harmadik polgári forradalomhoz vezetett. 1872–76-ban, amikor a karlisták Don Carlos utódját trónra ültették, ismét polgárháborúra került sor, amelyben szintén megverték őket. – *421*

[510] A cikk szövege részlet Engels egyik leveléből, amelyet valószínűleg Eleanor Marxhoz írt; a „Labour Elector" 1889 aug. 31-i számában a következő bevezető sorokkal jelent meg: „Néhány hasonló jellegű levelet tettünk közzé kedden, augusztus 27-én megjelent negyedik számunkban; ezek közül lenyomatjuk a következőt, amelyet *F. Engels* írt egy barátjának, s amely érdekelheti olvasóinkat." Engels írása német fordításban megjelent a „New Yorker Volkszeitung" 1889 szept. 25-i és a „Berliner Volkstribüne" 1889 okt. 26-i számában. – A londoni dokkmunkássztrájk 1889 aug. 12-től szept. 14-ig tartott; mintegy 30 000 dokkmunkás és több mint 30 000 más szakmabeli munkás vett részt benne, jórészt szakképzetlen és szervezetlen munkások. A sztrájk fő követelései a munkabérek emelése és a munkafeltételek javítása voltak. A sztrájk támogatására mintegy 50 000 £-et fizettek be a sztrájkalapba, ebből az ausztráliaiak egymaguk 30 000 £-et. A sztrájk nagymértékben hozzájárult a munkásosztály szervezeti megerősödéséhez: megalakult a dokkmunkásszövetség és szervezetet alakított vagy szervezetbe lépett igen sok addig szervezetlen munkás; a trade unionok taglétszáma az 1889-es 860 000-ről 1890-ben közel 2 000 000-ra növekedett. – *423*

[511] Dante: „La Divina Commedia", Pokol, III. ének 9. sor. – *423*

[512] A cikk a „Sozialdemokrat"-on kívül megjelent a bécsi „Arbeiterzeitung" 1889 okt. 11-i számában és (jelentéktelen szerkesztőségi változtatásokkal, „Amit a burzsoázia nem képes és a proletariátus képes" címmel) a „Berliner Volkstribüne" 1889 okt. 26-i számában, angol fordításban (csekély rövidítéssel) a „Labour Elector" 1889 okt. 12-i számában, valamint más németországi és amerikai újságokban. 1890-ben orosz nyelven is megjelent a Munka Felszabadítása csoport Genfben kiadott „Szocial-Demokrat" c. folyóiratának 1. számában. – *424*

[513] 1889 szept. 22-én a francia küldöttkamarai választások első fordulójában a republikánusok együttesen 215, a különböző monarchista csoportosulások (legitimisták, bonapartisták, boulanger-isták) 140 mandátumot kaptak. – *424*

[514] Az előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" (v. ö. 28. jegyz.) 1891 novemberében (a címlap szerint 1892-ben) Stuttgartban J. H. W. Dietznél megjelent, negyedik

kiadáshoz íródott; cikként is megjelent „A család őstörténetéhez" címmel a „Neue Zeit"-ben (v. ö. még 22. köt.). – *433*

[515] Erinnüszök vagy Erinüszök – a bosszúállás, megtorlás és lelkifurdalás istennői a görög mitológiában; észbontóan iszonyatos nőalakok, akik a halálon túlig üldözik áldozatukat. – *434*

[516] Aiszkhülosz: „Oreszteia", 605. sor. – *435*

[517] Lopatyin beszélgetése Engelsszel 1883 szept. 19-én folyt le; Lopatyin a beszélgetésről másnap számolt be levélbelileg Osanyinának, a Narodnaja Volja végrehajtó bizottsága tagjának. A levélrészletet Lopatyin kezdeményezésére, Engels jóváhagyásával közzétették az 1893-ban Genfben megjelent, „Osznovi tyeoretyicseszkovo szocializma i jich prilozsenyije k Rossziji" c. kötetben. – *445*

[518] A Narodnaja Volja végrehajtó bizottsága II. Sándor cár megölése után kilenc nappal, 1881 márc. 22-én (10-én) levelet írt az új cárnak, III. Sándornak. E levélben a végrehajtó bizottság kijelentette, hajlandó abbahagyni a terrorista tevékenységet azzal a feltétellel, hogy a cár általános amnesztiát hirdet a politikai foglyok részére és beleegyezik általános népképviseleti választások megtartásába általános választójog alapján, korlátozatlan sajtó-, szólás- és gyülekezési szabadság és szabad választási programok mellett; a végrehajtó bizottság továbbá kijelentette, hogy e jövendő népképviselet döntéseinek aláveti magát. – *446*

[519] Ilyen megjegyzést tett Marx pl. akkor, amikor a francia marxisták a posszibilisták elleni harcuk során szektás hibákba estek; Engels 1890 okt. 27-én, Lafargue-hoz írt levelében, így idézi Marx akkori szavait: „Én mindössze annyit tudok, hogy *én* nem vagyok marxista." – *446*

[520] Lafargue 1885-ben a nemzetközi szocialista mozgalom kiemelkedő képviselőinek életrajzát ismertető tanulmánysorozatot kezdeményezett; ennek keretében a „Socialiste" közölte Engels életrajzát. A kötetünkben megjelentetett részlet ennek az életrajznak a második közleménye, amely 1885 nov. 21-én jelent meg a lapban; e részlet alapjául Engels levele szolgált, amelyet 1885 okt. 14-én írt Lafargue kérésére. – *447*

[521] A cikk Menger „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag" c. könyve ellen irányul. Engels szükségesnek tartotta a Menger állításai és nézetei elleni fellépést, de nem akart a saját nevén kritikát írni róla, nehogy ezzel reklámot biztosítson Mengernek. Ezért azt javasolta, hogy a „Neue Zeit" szerkesztőségi cikkben foglalkozzék Menger könyvével, vagy pedig Kautsky, a „Neue Zeit" szerkesztője jelentessen meg recenziót róla; a Kautsky által közzéteendő kritika elméleti részét azonban Engels maga akarta megfogalmazni. A munkát betegsége miatt nem tudta teljesen befejezni, s ezért Engels útmutatásai alapján Kautsky fejezte be Engels kéziratát. Az eredeti kézirat nem maradt fenn, és ezért nem állapítható meg pontosan, hogy a cikk szövegéből mi származik Engelstől, és mi Kautskytól. A cikk a „Neue Zeit"-ben aláírás nélkül jelent meg; a „Neue Zeit" 1905-ben megjelent „Mutató"-ja Engelst és Kautskyt jelöli meg szerzőként; a cikk francia fordítását 1904-ben a „Mouvement socialiste" Engels neve alatt közölte. – *449*

[522] Marx: „Osztályharcok Franciaországban", II. fej.; v. ö. 7. köt. 38–39. old. – *454*

[523] V. ö. Schiller: „Die Worte des Glaubens". – *455*

[524] E címmel jelent meg 1831 márc. 7-én a „Globe"-ban Enfantin cikksorozatának egyik cikke; a teljes cikksorozat 1830 novemberétől 1831 júniusáig jelent meg a „Globe"-ban,

majd 1831-ben „Economie politique et politique" címmel külön kötetben. – „Le Globe" – francia napilap; 1824-től 1832-ig jelent meg Párizsban; alapította Dubois és Leroux, munkatársai voltak Rémusat, Mignet, Duvergier de Hauranne stb.; filozófiai, politikai és irodalmi kérdésekkel foglalkozott, doktrinér irányzatú volt; 1831 jan. 18-tól a saint-simonista iskola lapja, M. Chevalier, Carnot, Barrault, Duveyrier szerkesztésében. – *456*

525 V. ö. Marx: „A filozófia nyomorúsága", I. fej. 2. §; v. ö. 4. köt. 101. old. – 1849 jan. 31-én Proudhon St. Denis-ben, Párizs egyik elővárosában megalapította a Banque du Peuple-t (Népbank). Kamatmentes hitel nyújtása volt a feladata; célja a burzsoázia és a proletariátus Proudhon prédikálta összeműködésének elősegítése lett volna. A bank április elejéig állt fenn és voltaképpen csak papíron létezett. – *456*

526 V. ö. Ricardo: „On the Principles of Political Economy and Taxation", V. fej.; 1817-es kiad. 90–115. old. – *460*

527 Égeria (Egeria) – bölcs erdei nimfa, Numa Pompilius római király tanácsadója. – *461*

528 L. Brentano „Wie Karl Marx Zitiert?" címmel 1872 márc. 7-én névtelen cikket tett közzé a „Concordiá"-ban, a német gyárosok szövetségének lapjában. Brentano azzal vádolta Marxot, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenetében (v. ö. 16. köt. 5. old.), majd később a „Tőke" I. kötetében (v. ö. 23. köt. 609. old.) Gladstone 1863 ápr. 16-i alsóházi beszédét hamisan idézte: önkényesen kiegészítette egy mondattal, mely szerint Gladstone elismerte, hogy Anglia gazdagságának növekedése teljesen a vagyonos osztályokra korlátozódik. (A szóbanforgó mondat a „Times", a „Morning Star", a „Daily Telegraph" és más londoni lapok ápr. 17-én megjelent parlamenti tudósításaiban megvan, de a félhivatalos „Hansard"-tudósításból Gladstone kihagyatta a mondatot.) Brentano névtelen cikkére Marx máj. 23-án válaszolt, majd Brentano viszontválaszára júl. 28-án újra válaszolt a „Volksstaat" szerkesztőségéhez írt levélben („Volksstaat", 1872 jún. 1-i és aug. 7-i sz.; v. ö. 18. köt. 80–83., 98–105. old.). 1883 nov. 29-én a „Times"-ban S. Taylor, a cambridge-i egyetem közgazdászprofesszora megismételte Brentano vádjait (és meg is nevezte Brentanót, mint a „Concordia"-beli cikkek szerzőjét). Neki Eleanor Marx válaszolt a „To-Day" 1884 februári és (S. Taylor újabb cikke után) márciusi számában. V. ö. még Engels előszavát a „Tőke" I. kötetének negyedik német kiadásához (23. köt. 33–37. old.) és Engels 1891-ben megjelent brosúráját: „A Brentano contra Marx" (22. köt.). – *461*

529 Engels a „Filozófia nyomorúsága" 1892-ben megjelent, második német kiadásában Hopkinst Hodgskinra és Thompson könyvének megjelenési évét 1827-ről 1824-re igazította; a kötethez írt bevezető megjegyzésében (v. ö. 4. köt. 562. old., valamint 22. köt.) említést tesz ezekről a változtatásokról. – A szóba jöhető könyvek adatai: Th. Hopkins: „Economical Enquiries", London 1822; Th. Hodgskin: „Popular Political Economy", London 1827; a zavar nyilvánvalóan e művek összekeveréséből származott. Marx egykorú jegyzetfüzetének könyvfelsorolásában Hodgskin könyve szerepel. – Menger állítása szerint („Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag", 50. old.) Marx *John* Hopkins (Jane Marcet) angol írónővel keveri össze Hodgskint; ez nem helytálló. – *461*

530 Az Észak-Angliai Szocialista Föderáció programját Engels J. L. Mahon angol szocialista munkásvezető kérésére korrigálta; v. ö. még Engels 1887 jún. 22-i levelét Mahonhoz. – Észak-Angliai Szocialista Föderáció (The North of England Socialist Federation) – az 1887 február–júniusi nagy bányászsztrájk idején, ápr. 30-án vagy máj. 1-én Northumberlandben megalakult munkásszervezet; megszervezői (Mahon, Binning, Donald és mások) munkások, a Szocialista Liga (v. ö. 540. jegyz.) tagjai voltak. A föderáció 1887-ben nagyarányú tevékenységet folytatott a northumberlandi munkások, elsősorban a bányá-

szok körében, de eredményeit nem tudta megszilárdítani és rövid idő múlva megszüntette tevékenységét. – *464*

[531] V. ö. a Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetét és Szervezeti Szabályzatát (v. ö. 16. köt. 13. old., valamint uo. 15. jegyz.). – *465*

[532] Az interjút Engels 1888 szept. 19-én, amerikai utazásának (v. ö. 501. jegyz.) végén adta a „New Yorker Volkszeitung" munkatársának, Th. Cunónak. Engels titokban tartotta, hogy Amerikában tartózkodik, többek között azért, mert nem kívánt találkozni az amerikai német szocialistákkal, és mert meg akarta kímélni magát a sajtótudósítóktól; Jonas, a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője azonban megtudta, hogy Engels New Yorkban van, és elküldte hozzá a lap munkatársát. Az interjú szövegét közölte a lap másnapi száma. A „Volkszeitung" nem kérte ki Engels jóváhagyását, de Engels nem is tiltakozott a szövegközlés ellen. Az interjút okt. 13-án közölte a „Sozialdemokrat" is. – *466*

[533] A röpiratot Engels felkérésére Bernstein fogalmazta, Engels szerkesztette; angol nyelven külön brosúrában jelent meg Londonban, majd német fordításban a „Sozialdemokrat"-ban Bernstein aláírásával. – „Justice" – angol hetilap, 1884-től 1925-ig jelent meg Londonban; a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 539. jegyz.) lapja. – *468*

[534] A birodalmi törvényszék megerősítette azokat az ítéleteket (pénz- és börtönbüntetések), amelyeket a freibergi tartományi törvényszék szabott ki 1886 aug. 4-én német szociáldemokrata vezetők egy csoportjára (Bebel, Auer, Frohme stb.) azzal az indokolással, hogy a vádlottak egy „titkos szövetséghez" tartoznak, amennyiben terjesztették a „Sozialdemokrat"-ot, melynek alcíme „A német szociáldemokrácia központi lapja" volt; az ítéletek alapjául a szocialista-törvény (v. ö. 224. jegyz.) szolgált. A birodalmi törvényszék megerősítő határozata után a Reichstag szociáldemokrata frakciója helyesebbnek tartotta, hogy a jövőben a „Sozialdemokrat"-ot ne hivatalos pártlapként adják ki; 1886 nov. 5-től a lapot „A német ajkú szociáldemokrácia lapja" alcímmel jelentették meg. E döntéssel Engels is egyetértett. – *468*

[535] „Londoner Freie Presse" – német nyelvű hetilap, 1886-tól 1890-ig jelent meg Londonban (1887 őszéig „Londoner Arbeiterzeitung" címmel); a londoni német emigránsok lapja. – *468*

[536] „Workmen's Advocate" – amerikai angol hetilap, 1885-től 1891-ig jelent meg New Yorkban; a Szocialista Munkáspárt lapja. – *469*

[537] „Recht voor Allen" – holland újság, 1879-től jelent meg Amszterdamban Domela Nieuwenhuis szerkesztésében; szocialista irányzatú. – *470*

[538] Parlamenti bizottság (Parliamentary Committee) – az angol trade unionok kongresszusának végrehajtó szerve; 1871-től kezdve minden évi kongresszuson újjáválasztották és a kongresszusok közötti időben a trade unionok központi vezető szervének funkcióit töltötte be; megbízatása kiterjedt a trade unionok képviselőjelöltjeinek kijelölésére, a trade unionok érdekeiben beterjesztett törvényjavaslatok támogatására, valamint a trade unionok évi kongresszusainak előkészítésére. A parlamenti bizottságban döntő befolyásuk volt a munkásarisztokráciára támaszkodó konzervatív, reformista vezetőknek. 1921-ben a parlamenti bizottság helyett létrehozták a trade unionok brit kongresszusának főtanácsát. – *471*

[539] Szociáldemokrata Föderáció (Socialist Democratic Federation) – 1884 augusztusában alapított angol szocialista szervezet, amely a legkülönbözőbb szocialista irányzatú, nagyrészt értelmiségi elemeket egyesített. A föderáció vezetésében döntő szavuk volt a Hynd-

man vezette reformistáknak; a föderáció forradalmi marxista szárnya fellépett a reformisták politikája ellen és a munkástömegekkel való széleskörű kapcsolatok kialakításáért küzdött. 1884 őszén szakításra került sor és a balszárny önálló szervezetbe – a Szocialista Ligába – tömörült. A szakítás után a reformisták befolyása még inkább erősödött, de a tömegek baloldali hangulatának hatására a föderációban minduntalan újabb baloldali, forradalmi, az opportunista vezetéssel elégedetlen csoportok keletkeztek. – *471*

[540] Szocialista Liga (Socialist League) – a Szociáldemokrata Föderációból kivált baloldali szocialisták által 1884 decemberében megalakított szocialista szervezet; megalakítói közé tartozott Eleanor Marx, Edward Aveling, E. Belfort Bax, W. Morris stb. A ligában eleinte a forradalmi szocialistáknak volt döntő befolyásuk, de nemsokára túlsúlyba kerültek az anarchista elemek és a forradalmi szocialisták nagy része kilépett; 1889-ben a liga szétHullott. – *471*

[541] A parlamenti bizottságnak az 1888. évi nemzetközi londoni munkáskongresszus eredményeiről szóló jelentése kétségbe vonja a kongresszus azon határozatának célszerűségét, melynek értelmében 1889-ben Párizsba új nemzetközi munkáskongresszus hívandó össze. – *471*

[542] „Parti ouvrier" – francia napilap, 1888 márciusától jelent meg Párizsban; a posszibilisták lapja. – *475*

[543] 1871 márc. 18-án kiáltották ki a Párizsi Kommünt. – *476*

[544] A levelet Engels kérésére a nemzetközi szocialista kongresszus előkészületeivel kapcsolatban éppen Londonban tartózkodó Ch. Bonnier küldte el a „Labour Elector" szerkesztőségének. Engels Laura Lafargue-hoz írt 1889 máj. 7-i leveléből kitűnik, hogy Bonnier levelét Engels fogalmazta. – *477*

[545] A felhívás megszövegezését többedmagával Lafargue végezte; a szöveget 1889 máj. 6-án Lafargue megküldte Engelsnek, aki is teljes mértékben egyetértett vele, lefordította németre és közreműködött az angol és a német szöveg kiadásában. Az angol nyelvű szöveg megjelent külön röplapként, valamint a „Labour Elector" máj. 18-i és a „Commonweal" máj. 25-i számában; német nyelven a felhívás megjelent Engels fordításában a „Sozialdemokrat" máj. 11-i és Liebknecht fordításában a „Berliner Volksblatt" máj. 10-i számában – *547*

[546] A röpiratot Engels felkérésére Bernstein fogalmazta, Engels szerkesztette; angol nyelven külön brosúrában jelent meg Londonban, függelékként vele együtt jelent meg az „Közlemény a nemzetközi szocialista munkáskongresszus összehívásáról" (v. ö. 496–497. old., valamint 550. jegyz.). Bernstein német szövegét közölte a „Sozialdemokrat" 1889 márc. 30-i és ápr. 6-i száma; jún. 15-én a „Sozialdemokrat" szemelvényeket közölt az Engels által szerkesztett szöveg alapján és ugyanaznap szemelvényeket közölt e szövegből a „Labour Elector" is. – *481*

[547] Tenant-at-will – olyan földbérlő, akinek bérletét a tulajdonos bármikor felmondhatja. – *486*

[548] „Prolétariat" – francia hetilap, 1884 áprilisától 1890 októberéig jelent meg Párizsban; a posszibilisták hivatalos lapja. – *489*

[549] A belgiumi munkáspárt az 1889 áprilisában tartott országos kongresszuson úgy határozott, hogy küldötteket meneszt mind a marxisták, mind a posszibilisták által összehívott kongresszusra. – *490*

[550] A közlemény megszövegezését többedmagával Lafargue végezte; a szöveget 1889 máj. 14-én Lafargue megküldte Engelsnek, aki néhány változtatást eszközölt rajta. Az értesítés 1889 júniusában külön röplapként megjelent Párizsban francia és Londonban angol nyelven; német szövegét közölte a „Sozialdemokrat" jún. 1-i és a „Berliner Volksblatt" jún. 2-i száma; angol szövege ezenkívül megjelent a „Commonweal" jún. 8-i számában, valamint a Szociáldemokrata Föderáció kiáltványára adott választ tartalmazó röpirat függelékében (v. ö. 546. jegyz.). Az aláírásokat a „Sozialdemokrat"-ban megjelent szöveg szerint közöljük; a korábban megjelent szövegekben az aláírások egy része (a közben csatlakozóké) még hiányzik; a francia szövegben Frankel Leó aláírása is szerepel. – *496*

[551] Grütli-egylet (Grütliverein) – munkások és iparosok felvilágosítására 1838-ban alakult svájci kispolgári reformista szervezet; 1901-ben egyesült a svájci szociáldemokrata párttal és 1925-ben teljesen feloldódott benne. – A „Grütli" elnevezés a szervezet svájci nemzeti jellegét hangsúlyozza. A hagyomány szerint ugyanis a három svájci őskanton: Schwyz, Uri és Unterwalden képviselői 1307-ben találkoztak a Grütli (Rütli) mezején és esküvel fogadtak egymásnak örök hűséget az osztrák uralom elleni közös harcban. – *497*

Engels életének és tevékenységének adatai

(1883 május – 1889 december)

1883

május–december Engels folytatja Marx kézirati hagyatékának feldolgozását. Elsősorban a „Tőke" kéziratával foglalkozik, jegyzeteket készít. Ezenkívül kiválasztja az újrakiadásra szánt műveket és rendezni kezdi Marx levélváltását.

május 1 F. A. Sorgéhoz Hobokenba írt levelében Engels közli, hogy a legjobb londoni fényképésznél több fényképnagyítást rendelt meg Marxról, s ezeket felajánlja neki, aminthogy felajánlotta Liebknechtnek és Bernsteinnek is.

május 10 Engels levelet ír Bebelhez, amelyben részletesen elemzi és bírálja a német szociáldemokrácián belüli opportunista tendenciákat, erélyes harcra buzdítja az opportunisták ellen; megállapítja, hogy a szakítás velük elkerülhetetlen lesz, ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy ezt a szakítást nem szabad erőltetni. Engels a többi között ezeket írja: „A szocialista-törvény idején minden szakadást szerencsétlenségnek tartanék, hiszen ez elvág bennünket valamennyi eszköztől, hogy a tömegekkel megértessük magunkat. Persze, ránk kényszeríthetik, s akkor szembe kell nézni a tényekkel."

május vége Engels megírja G. Weerthről szóló cikkét, amely jún. 7-én jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban.

június–október közepe Engels a „Tőke" első kötete harmadik német kiadásának korrektúráján dolgozik: ezt Marx már nem tejezhette be.

június első fele Hogy a „Tőke" első kötetének angol kiadását siettesse, Engels a londoni P. Kegan & Co. kiadóval tárgyal; fordítóként egyik barátját, S. Moore angol jogászt, az Internacionálé egykori tagját javasolja. Erről jún. 2-án Laura Lafargue-ot is értesíti, akivel különben is élénk levelezésben áll, különösen amióta Paul Lafargue hathónapos börtönbüntetését tölti Párizsban „összeesküvésre és polgárháborúra való bujtogatás" vádja miatt.

június 12–augusztus 27 Mivel Lassalle tanítása, hogy a munkásosztállyal szemben minden más osztály egyetlen reakciós tömeget alkot, még mindig él a német szociáldemokrácia bizonyos köreiben, Engels számos levélben fejti ki a párt vezetőinek e nézetek helytelenségét. Szól a munkásosztály szövetségeseinek kérdéséről, s javasolja, hogy ki kell használni az uralkodó osztályok különböző rétegei közötti ellentéteket. Közvetlen célként a német polgári köztársaság megteremtését jelöli meg.

június második fele Engels átnézi a „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. műve olasz fordítását, s elismerőleg nyilatkozik az olasz szocialista P. Martignetti fordítói munkájáról; a brosúra júliusban kerül kinyomatásra Beneventóban.

június 28 Engels megírja a „Kommunista Kiáltvány" Zürichben megjelenő harmadik német kiadásának előszavát.

augusztus közepe–október eleje G. Deville francia szocialista elkészítette a „Tőke" első kötetének rövidített fordítását. Engels aug. 12-i levelében megköszöni Deville-nek a kézirat megküldését; a későbbiekben részletesen tanulmányozza a kéziratot. (V. ö. pl. Engels leveleit Laura Lafargue-hoz szept. 19-én, okt. 3-án és okt. 15-én, K. Kautskyhoz 1884 jan. 9-én és elsősorban Lavrovhoz 1884 febr. 5-én; az utóbbiban ezt írja: „Deville elküldte nekem kéziratát átnézés végett. Beteg lévén, az elméleti részre szorítkoztam, amelyben csak néhány helyesbítendő dolgot találtam. De a leíró rész nagyon is gyorsan készült; először is néhol érthetetlen annak, aki nem olvasta az eredetit, másodszor pedig igen gyakran úgy közli Marx következtetéseit, hogy teljesen elhallgatja azokat az egyedüli feltételeket, amelyek közt e következtetések igazak; s így a szöveg néhol többé-kevésbé hamis benyomást kelt. Felhívtam erre a figyelmét, de túlságosan siettek a könyv kiadásával."

augusztus 17–szeptember 14 Engels Eastbourne-ben (Anglia déli tengerpartján) üdül és a „Tőke" korrektúra-íveit olvassa.

augusztus vége Engels hozzáfog a „Tőke" első kötete angol fordítása első fejezeteinek szerkesztéséhez; ezen a munkán, egyéb feladatai közben, kb. három évig dolgozik.

augusztus 30 Engels levelet ír Bebelhez, amelyben egyebek között az angol szocialista mozgalomról is beszámol. Pozitívnak tartja, hogy a H. M. Hyndman vezette Szociáldemokrata Föderáció kénytelen a marxista elméletet elismerni. Megjegyzi azonban, hogy a föderáció elszigetelődött azoktól a munkástömegektől, amelyek a liberális burzsoázia befolyása alatt állnak, s hogy e befolyás gazdasági alapja Anglia ipari és kereskedelmi monopolhelyzete, mely lehetővé teszi a munkásosztály bizonyos részének rendszeres korrumpálását. „Nehogy azt gondold, hogy itt valamiféle igazi proletármozgalom létezik. Tudom, Liebknecht szeretné ezt önmagával és az egész világgal elhitetni, de erről szó sincs. A most tevékenykedő elemek fontossá lehetnek, amióta elméleti programunkat elfogadták, s ezzel bázisra tettek szert; ámde csak akkor, ha itt spontán mozgalom tör ki a munkások között... És valóban általános munkásmozgalom itt... csak akkor jöhet létre, ha a munkások megérzik, hogy Anglia világmonopóliuma megtört." – Ugyanebben a levelében megírja Bebelnek azt is, hogy a „Tőke" első kötetének harmadik német kiadása, az év végéig megjelenik. A második kötetet illetően ezt írja: „Mihelyt visszaérkezem, komolyan nekifogok a második kötetnek, és az pogány munka lesz. Teljesen kidolgozott részek mellett más részek merőben vázlatosak; mintegy két fejezet kivételével az egész – piszkozat. A bizonyító idézetek rendezetlenek, halomba vannak hányva, s pusztán a későbbi kiválogatás céljából vannak összegyűjtve. Ráadásul a csakis *általam* – méghozzá fáradsággal – olvasható kézírás."

szeptember második fele Engels hozzáfog a „Tőke" második kötetének megszerkesztéséhez, nyomdai előkészítéséhez. Majdnem két esztendeig szinte kizárólag ennek a munkának szenteli idejét: összehasonlítja a kézirat különböző megfogalmazásait, összeállítja a végleges szöveget stb.

szeptember 19 és 23 G. A. Lopatyin orosz forradalmi narodnyik két ízben is meglátogatja Engelst Londonban. Első találkozásukról Lopatyin részletesen tájékoztatja M. N. Osanyina orosz forradalmárnőt a szept. 20-án kelt levelében. A látogatásról Engels is megemlékezik a Laura Lafargue-hoz írt szept. 19-i levelében.

október–december 17 Engels betegeskedik; orvosi kezelésben részesül.

kb. október Engels előkészíti „Mark" c. művének a parasztok között terjesztendő új kiadását; ez röpiratként novemberben jelenik meg „A német paraszt. Mi volt? Mi most? Mi lehetne?" címmel Zürichben.

október közepe F. Lessner levélben kéri Engelst, küldjön neki néhány példányt a „Tőke" első kötetéből, hogy azt a londoni német munkások körében terjeszthesse.

kb. október vége–kb. november közepe V. I. Zaszulics orosz forradalmárnő értesíti Engelst, hogy Genfben megalakult a Munka Felszabadítása orosz marxista csoport, s megküldi neki e szervezet első röplapját, mely programba veszi a „Modern szocializmus könyvtára" kiadását. Egyben érdeklődik Engelsnél, hogy keresett-e már orosz fordítót a „Tőke" második kötetéhez, mert ha nem, akkor genfi orosz emigránsok (a Munka Felszabadítása csoport tagjai) nagyon érdeklődnének a fordítás iránt. Ugyanebben a levélben elküldi Engelsnek a „Bérmunka és tőke" Genfben megjelent orosz fordítását. Közli azt is, hogy az általa oroszra fordított „Szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" már nyomdában van. (E mű 1884-ben jelent meg Genfben.) – Nov. 13-án kelt, igen meleg hangú válaszlevelében Engels azt írja V. I. Zaszulicsnak, hogy egyelőre alig-alig tud valamennyi kérdésére felelni: a „Tőke" második kötetének német nyelvű kiadása nagyon elhúzódik; orosz fordító személye eddig még nem került szóba érdemlegesen. Az oroszországi viszonyokkal kapcsolatban megjegyzi: „A politikai helyzet Oroszországban annyira feszült, hogy a válság egyik napról a másikra kitörhet. Még azt is lehetségesnek tartom, hogy a sajtószabadságot hamarabb küzdik ki Oroszországban, mint Németországban."

november 7 Engels megírja a „Tőke" első kötete harmadik német kiadásának előszavát.

1883 december–1884 október Engels megszerkeszti a „Filozófia nyomorúsága" első német fordítását, előszót és lábjegyzeteket ír hozzá.

december vége Engels elküldi M. M. Kovalevszkijnek a „Szocializmus fejlődése" októberben megjelent harmadik német kiadását.

1884

január–augusztus eleje Engels továbbra is figyelemmel kíséri az angliai szocialista mozgalmat; szoros kapcsolatban áll Eleanor Marx-Avelinggel és annak férjével, Edward Avelinggel, E. Belfort Baxszel stb. Egyetért a vezető angol szocialistákkal abban, hogy harcolnak a szektás és opportunista irányzat ellen, melynek fő képviselője Hyndman, aki Engels szerint tősgyökeres konzervatív, veszedelmes soviniszta, de eszes történető. Számos ország szocialistáit tájékoztatja az angliai helyzetről, jelzi, hogy az objektív körülmények egyre inkább kedveznek a munkások közötti agitációnak, s ezért az angol szocialisták legfontosabb feladata, hogy helyreállítsák a szoros kapcsolatot a munkástömegekkel.

január–március Engels folytatja Marx kézirati hagyatékának és könyvtárának rendezését.

január első fele Engels elolvassa Bebel „Die Frau und der Sozialismus" (A nő és a szocializmus) c. könyvét; jan. 18-án ír róla Bebelnek.

január 28 L. Krzywicki lengyel szocialista jan. 23-ról kelt levelére válaszolva, Engels beleegyezését adja a „Tőke" tervezett lengyel kiadásához.

január 28–március 3 Jan. 28-án Engels a Párizsban élő P. L. Lavrovhoz egyebek között a következőket írja: „Éppen azzal foglalkozom – egészségem végre megengedi –, hogy Marx hátrahagyott könyveit rendezzem. Köztük ráakadtam egy egész orosz könyvtárra, amelyet Marx Danyielszonnak köszönhetett, s amelyben nagyon fontos anyagok találhatók Oroszország jelenlegi szociális helyzetéről; szinte minden megvan benne, ami megjelent. Az én koromban és a munkával való túlterheltségem miatt nincs módomban, hogy elölről kezdve folytassam Oroszország alapos tanulmányozását, amiben, sajnos, a halál megakadályozta barátunkat. Ezért arra gondoltam, s Tussy [Eleanor Marx-Aveling] véleménye megegyezik ezzel, hogy ezeket a könyveket kötelességünk az Ön rendelkezésére bocsátani. Önnek mint az orosz emigráció elismert vezetőjének és mint az elhunyt régi barátjának, bizonyára mindenkinél inkább joga van erre a könyvgyűjteményre, melynek létrejöttében Ön és oroszországi barátaink is szeretettel közreműködtek. Használja fel őket akár személyes céljaira, akár arra, hogy az orosz forradalmi emigráció könyvtárának magvát képezze... Csak azokat fogom megtartani, amelyekből Marx kivonatokat készített, néhány más könyvvel együtt, amelyekre a „Tőke" második kötetéhez szükségem lehet." Márc. 3-i levelében Engels jelzi, hogy Lavrov részére elküldött Párizsba egy láda könyvet.

február–március Engels Marx 1861–63-as kéziratait tanulmányozza, ezek alkotják az első rendszeresen kidolgozott vázlatot a „Tőke" valamennyi könyvéhez; a kéziratok nagy része történelmi-kritikai anyag („Értéktöbblet-elméletek").

február Engels elhárítja H. Nonne párizsi német emigráns kísérletét, hogy megnyerje őt az általa tervezett – Engels előtt úgyszólván ismeretlen személyeket felsorakoztató – nemzetközi szervezetnek. (V. ö. Engels 1884 febr. 26-i levelét Nonnénak.) Nonnét később leleplezték német kormányügynökként.

február első fele Marx kézirati hagyatékában Engels 1881–82-ből származó feljegyzéseket talál Lewis H. Morgan „Ancient Society"-járól. A feljegyzések részletesebb tanulmányozása után elhatározza, hogy feldolgozza az anyagot és egyfelől Marx feljegyzéseire, másfelől a Morgan által közölt tényekre támaszkodva tanulmányt ír az ősközösség történetéről, a magántulajdon és az állam keletkezéséről.

február eleje Nyomni kezdik a „Tőke" első kötetének harmadik német kiadását.

február közepe–március eleje Engels megírja „Marx és a »Neue Rheinische Zeitung« 1848–1849" c. cikkét, amely márc. 13-án jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban. Továbbra is élénk figyelemmel kíséri a harcot, amelyet a német munkásosztály a szocialistatörvény feltételei közepette folytat. Véleményét a nemzetközi munkásmozgalom több vezetőjének is kifejti (így pl. J. Ph. Beckerhez febr. 14-én Genfbe, F. A. Sorgéhoz márc. 7-én Hobokenba küldött levelében); helyesli e küzdelmet és annak eredményeit. Beckerhez írt levelében a többi között ezt olvashatjuk: „Egyébként nem is állunk olyan rosszul az agitációval Németországban... A rendőrség a mieinknek egészen kiváló teret nyitott: a mindenütt

jelenvalo és szakadatlan harcot magával a rendőrséggel. Ez mindenfelé és állandoan folyik, nagy sikerrel, sot, ami a legjobb, nagy humorral. A rendőrseget legyózik és – ráadásul kinevetik. Ezt a harcot a jelenlegi korulmények kozott a leghasznosabbnak tartom, mert mindenekelott ébren tartja hainkban az ellenseg megveteset . . E harc eredménye lesz, hogy amint vegre enged a nyomás (es ez bekovetkezik azon a napon, melyen Oroszországban megkezdodik a tánc) már nem százezreket mondhatunk a magunkénak, hanem milliókban fogunk számolni. Az ún vezetok kozott sok rohadt akad, de tomegeinkben feltétlenul bízom "

február vége–marcius eleje Paul Lafargue elokészíti a „Filozofia nyomorúsága" második francia kiadását. Ezzel kapcsolatban Engels levelezést folytat Eleanor Marx-Aveling-gel, Laura Lafargue-gal stb. Febr. 21-én ezt írja Laurának: „Mellékelten az elozo a »Misère«-hez – magától a Szerencsentol! Bernstein ujrafelfedezte ezt a régi cikket, amelyet azonnal lefordítottam." Engels itt Marx J. B. v. Schweitzerhez írt, az 1865-os „Sozialdemokrat"-ban megjelent levelere („P.-J. Proudhonról") utal.

kb. február 20 Engels levelet kap F. A. Sorgétól, amelyben egyebek kozott tájékoztatja ót az amerikai munkásmozgalomrol és kozli vele, hogy J. Dietzgen hamarosan kivándorol Amerikába. Betegsege miatt Engels csak márc. 7-én kuld részletes, sokfele témat (egyebek kozott a francia munkásmozgalmat is) erinto válaszlevelet, amelynek vegen felhívja Sorge figyelmet Morgannak „Ancient Society" c. konyvere, azzal a megjegyzéssel, hogy Morgan *„Marx történelemelméletét egészen onallóan ujrafelfedezte*, s ebból kommunista vegkovetkezteteseket von le a mára".

február vége–március eleje Engels egyre behatobban foglalkozik Morgan „Ancient Society"-jával. – Folytatja Marx konyvtárának, kéziratainak stb. rendezését (amiben nagy segítségere van Helene Demuth is) es elkuldi Marx konyvei kozul a francia nyelvueket Lafargue-éknak Párizsba.

március A „Tóke" második kotetének kiadásáról tárgyalásokat folytat Otto Meissner hamburgi kiadoval.

kb. március 5 G. Grossnak, a becsi egyetem magántanárának kérésére Engels néhány adatot kozol vele Marxról ahhoz az életrajzvázlathoz, mely az „Allgemeine Deutsche Biographie" számára készul.

március 2–6 V. I. Zaszulics március 2-an Genfből engedelyt kér Engelstől az orosz forradalmi emigráció nevében a „Filozofia nyomorusága" orosz fordítására. Engels hozzájárul ehhez, leveléhez mellekel egy masolatot arról a levélről, amelyet Marx 1877-ben irt az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének, de nem kuldott el, s most a kezirati ugyiratokból elokerult. Marx e levele 1886-ban jelenik meg, Zaszulics forditasaben, az illegalis „Vesztnyik Narodnoj Voli"-ban. – A „Filozofia nyomorúsága" elso orosz kiadása ugyancsak 1886-ban jelenik meg Genfben.

március 7 Engels tájékoztatja Sorgét az angliai és franciaországi szocialista mozgalom helyzetérol.

március 24 Bernsteinhez írt levelében Engels eszrevételeket tesz az angol, francia, német munkásmozgalomrol stb., biralja, hogy a „Sozialdemokrat" márc. 20-i vezercikkében Bernstein pontatlanul értelmezi a „demokrácia" fogalmát. „Ez a fogalom változason megy át a mindenkori demosszal, s ezert egyetlen lépéssel sem segít előre minket. Amit mondani kellett volna, nezetem szerint, a ko-

vetkező: a politikai hatalom megragadásához a proletariátusnak is szüksége van demokratikus *formákra*, ám ez számára, mint minden politikai forma, csak eszköz."

március vége–május 26 Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művén dolgozik.

április 2–18 Lafargue-ék részletesen beszámolnak Engelsnek a francia munkáspárt roubaix-i kongresszusáról (1884 márc. 29–ápr. 7), mely egyhangúlag jóváhagyta az 1880-ban elfogadott programot. Engels ezt a francia munkásmozgalom jelentős sikerének tekinti és ápr. 18-án gratulál P. Lafargue-nak a kongresszus eredményéhez.

április 7–11 Ápr. 7-én Bernstein közli Engelsszel, hogy elküldte neki az „Anti-Dühring" egy példányát, figyelmeztetésül, hogy esedékes volna a mű második kiadásának előkészítése. Ápr. 11-i levelében Engels azt válaszolja, hogy bár eszébe sem jutott újranyomásra gondolni, de ez mégis inyére van, „annál is inkább, mert most mindenfelől arról értesülök, hogy e dolog, különösen Oroszországban is, számomra egészen váratlan hatást váltott ki. A jelentéktelen ellenféllel való polémia unalmassága tehát mégsem állta útját ama kísérletnek, hogy enciklopedikus áttekintést nyújtson a filozófiai, a természettudományi és a történelmi problémákról való nézeteinkről."

május Engels továbbra is figyelemmel kíséri a francia munkáspárt tevékenységét; P. Lafargue-hoz intézett leveleiben számos tanácsot ad a párt vezetőinek, hogy milyen taktikát alkalmazzanak a posszibilistáknak a pártból kivált opportunista csoportjával szemben a Párizsban máj. 4-én megtartandó választásokon, és javasolja, hogy saját jelöltekkel lépjenek fel.

május eleje Engels kitűnőnek tartja azokat az előadásokat, amelyeket P. Lafargue és G. Deville rendeznek vasárnaponként a francia munkáspárt köreiben. (Lafargue előadássorozatának címe: Karl Marx gazdasági materializmusa, Deville előadássorozata a „Tőké"-vel foglalkozott.) Azt a tanácsot adja Lafargue-nak, hogy a második előadásban foglalkozzék részletesebben a darwinizmussal és a belőle folyó következtetésekkel.

május 22 „A család, a magántulajdon és az állam eredete" első nyolc fejezetének elkészülte után Engels elküldi a kéziratot Zürichbe. Bernsteinhez és Kautskyhoz írt kísérőlevelében figyelmezteti őket, hogy művének legális kiadása a saját szerzőségével Németországban lehetetlen, s választ kér arra, hogy Stuttgartban akarják-e kinyomatni álnéven, vagy pedig inkább Zürichben.

május 23 előtt Engelst felkeresi P. Singer; megbeszélésük folyamán Engels azt tanácsolja a német szociáldemokrácia vezetőinek, hogy az októberben esedékes birodalmi gyűlési választásokon ne zárkózzanak el más ellenzéki pártokkal való átmeneti megegyezések elől, amennyiben ezek nem járnak elvi engedményekkel és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy több szociáldemokrata képviselő jusson be a Reichstagba.

május 26 Engels befejezi „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. munkáját

május 29–június 4 S. Borkheim meghívására Engels Anglia déli partvidékén, Hastingsban vendégeskedik.

június Marx „Bérmunka és tőke"-jének új kiadásához Engels átnézi a szöveget és rövid előszót ír hozzá. A brosúra október folyamán jelenik meg Zürichben.

június 5–6 Mivel a német szociáldemokrácia köreiben, különösen a Reichstag-frakcióban egyre aktívabbá válnak az opportunisták (W. Blos, B. Geiser stb.), Engels levélben figyelmezteti Bebelt és a párt más vezetőit, hogy határozottan utasítsanak vissza minden támadást és különösen a „Sozialdemokrat"-ot védjék meg. Javasolja azonban, hogy az amúgyis elkerülhetetlen végleges szakítást ne siettessék, hanem inkább az opportunisták fokozatos elszigetelésére és a pártból való eltávolításukra törekedjenek.

június 21–26 Engels ágyban fekvő beteg; a „Tőke" második kötetén dolgozik. Kautskyhoz levelet ír, amelyben Rodbertusszal és Kautsky Rodbertus-kritikájával foglalkozik.

június 26 J. E. Papric Londonban tartózkodó orosz emigránsnőhöz írt levelében Engels védelmébe veszi Papriccal szemben Csernisevszkijt, Dobroljubovot és az orosz irodalom egész történelmi és kritikai iskoláját, amely „toronymagasan felette áll mindannak, amit e műfajban Németország és Franciaország a hivatalos történelemtudomány területén alkotott".

július 16 Engels meglátogatja a Sztyepnyak álnéven szereplő S. M. Kravcsinszkij orosz narodnyik forradalmárt.

július vége–október 3 „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének korrektúráján dolgozik.

augusztus 1–11 Lafargue kérésére Engels elolvassa P. Leroy-Beaulieu „Collectivisme"-jét, amely a marxi gazdaságtan cáfolására íródott, valamint Lafargue-nak e könyvet bíráló kéziratát, s megírja Lafargue-nak megjegyzéseit a kéziratról. Lafargue válaszcikke, Engels megjegyzéseinek figyelembevételével, 1884 novemberében jelent meg a „Journal des Economistes"-ban.

augusztus eleje J. Ph. Becker tájékoztatja Engelst a svájci munkásmozgalomról; közli, hogy az anarchisták befolyása csökkent.

kb. augusztus 5–szeptember 1 Engels Worthingben, Anglia déli tengerpartján üdül.

szeptember 13–augusztus 20 A genfi lengyel szociáldemokrata emigránscsoport kérésére Engels hozzájárulását adja, hogy „A család, a magántulajdon és az állam eredeté"-t lengyelre fordítsák. Azt kéri augusztus közepén írt levelében Maria Jankowska-Mendelsonowa (S. Leonowicz) lengyel újságírónőtől, hogy a fordítás ne jelenjék meg a német kiadás elterjesztése előtt, nehogy Németországban betiltás veszélyének tegyék ki a német kiadást.

szeptember Engels elolvassa a „Neue Welt" néhány számát és kifogásolja B. Geisernek és W. Blosnak a lapban közölt primitív-vulgáris filozófiai és történelmi cikkeit. – A „Neue Zeit" szerkesztőségi cikkben foglalkozik Engels nyomdában levő új könyvével és részleteket közöl „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. könyvének előszavából.

szeptember eleje–közepe L. Gronlund amerikai szociálreformer „The Co-operative Commonwealth" c. könyvének elolvasása után Engels igen kritikusan nyilatkozik e műről, melyet Sorge küldött meg neki. (Így pl. a Bernsteinhez Zürichbe írott szept. 13-i levelében ezt mondja róla: „Marx elméletének kifejtése eléggé lapos, de a filiszternek érthető... Marxot nem idézi, csupán ennyit mond: *ilyen nemes zsidók, mint Marx és Lassalle*! Ó, jaj!") – Foglalkozik K. Schramm „K. Kautsky és Rodbertus" c. cikkének kéziratával is, amely védelmébe veszi

Rodbertust a marxista kritikával szemben; azt javasolja Kautskynak, hogy válaszcikkét az eredeti kéziratnál jóval élesebb hangon fogalmazza meg.

október Engels nagy figyelemmel kíséri a német belpolitikai helyzetet és a szociáldemokrata párt tevékenységét, különös tekintettel a közeledő birodalmi gyűlési választásokra. Állandó kapcsolatot tart Bebellel, Liebknechttel és a szociáldemokrácia más vezetőivel. Leveleiben különösen azt hangsúlyozza, hogy a német szociáldemokrácia választási győzelme milyen jelentős lenne az egész nemzetközi munkásmozgalom számára, s figyelmeztet arra, hogy a jelenlegi körülmények között elkerülhetetlen az opportunista elemek beszivárgása a Reichstag-frakcióba, de ezek ellen határozott harcot kell folytatni.

október 2 A választási előkészületek során a „Szialdemokrat" részletet közöl „A család, a magántulajdon és az állam eredeté"-ből, amely a proletariátus forradalmi harca szempontjából foglalkozik az általános választójoggal.

kb. október 3 Zürichben megjelenik „A család, a magántulajdon és az állam eredete".

október 11–15 Engels elküldi új műve példányait Bebelnek, J. Ph. Beckernek, Lavrovnak és más szociáldemokratáknak. – A könyv elküldésekor, okt. 15-én a többi között ezt írja J. Ph. Beckerhez Bebelről: „A legvilágosabb koponya az egész német pártban, s egyben ízig-vérig megbízható és megtéveszthetetlen." – Beszámol Eleanor Marx és Edward Aveling házasságáról és más családi, személyes dolgokról.

október 23 Engels befejezi az előszót Marx a „Filozófia nyomorúsága" c. művének első német kiadásához, amely 1885 januárjában jelenik meg Stuttgartban. Az előszót „Marx és Rodbertus" címmel a „Neue Zeit" is közli 1885 januárjában.

október 28–29 Engels értesíti az angol és a francia munkásmozgalom egyes vezetőit a lezajlott birodalmi gyűlési választásokon elért szociáldemokrata sikerekről. Bebelhez írt okt. 29-i levelében örömmel üdvözli a választási győzelmekről küldött sürgönyét, s kifejti, hogy ez újabb lendületet ad majd a francia, az angol, az amerikai stb. munkásmozgalomnak.

kb. október 30–december 30 Engels levélváltást folytat, majd megállapodik P. Martignetti olasz szocialistával „A család, a magántulajdon és az állam eredete" olasz fordításának kiadásáról.

november 8–18 A birodalmi gyűlési választások további értékelése során Engels több levelet intéz a német szociáldemokrácia vezetőihez. A választások eredményében bizonyítékát látja annak, hogy helyes forradalmi taktikájukkal, a szocialistatörvény ellenére jelentősen megszilárdították helyzetüket a munkások körében és számos más réteghez is közelférkőztek. Javasolja, hogy a Birodalmi Gyűlés szónoki emelvényéről következetesen bírálják a kormányzatot és az uralkodó osztályokat, hogy rendszeresen javasoljanak törvénytervezeteket a munkásosztály érdekében és semmiféle elvi engedményt ne tegyenek a frakcióba bekerült opportunista elemeknek.

november 12 Engels hozzáfog a „Tőke" második kötete harmadik részének végleges megszerkesztéséhez.

november vége–december Engels teljes erővel támogatja a forradalmi erők harcát az angol Szociáldemokrata Föderációnak Hyndman irányítása alatt álló opportunista vezetése ellen. Szoros kapcsolatot tart evégett nemcsak Eleanor Marxszal és férjével, Avelinggel, hanem Baxszel, W. Morris szocialista költővel és J. Lincoln

Mahon munkással is. Helyesli, hogy az ő irányításukkal a tagok többsége decemberben – tiltakozásul Hyndman és híveinek politikája ellen – kilépjen a Föderációból és megalakítsa új szervezetét, a Szocialista Ligát.

december 11–30 Singerrel folytatott beszélgetéseiben, úgyszintén Bebelhez és Liebknechthez írt leveleiben Engels igen elítélőleg nyilatkozik a szociáldemokrata Reichstagfrakció ama döntéséről, hogy nem fogják ellenezni a magán-hajóstársaságok támogatását indítványozó kormányjavaslatot, hiszen ezzel a német uralkodó osztályok gyarmati politikáját támogatják. Engels a következő taktikát tanácsolja: kössék a javaslat megszavazását a kormány számára elfogadhatatlan feltételekhez, s ezt használják ki a népellenes politika leleplezésére. Ilyen feltételnek tartja például, hogy törvényjavaslatot nyújtanak be nagybirtokok bérbeadásáról földmunkásszövetkezetnek, amelyeket az állam támogat anyagilag. Efféle törvényjavaslatnak nagy propaganda jelentősége van, ha meg akarják nyerni maguknak a mezőgazdasági munkásokat és a kisparasztokat.

1884 vége Engels a „Német paraszthábor" c. írása újrakiadásának gondolatával foglalkozik, s ehhez további részleteket ill. új előszót vázol fel. Más, halasztthatatlan munkák miatt a kéziratot befejezetlenül félreteszi.

1885

január–február 4 Florence Kelley-Wischnewetzky az amerikai kiadás számára angolra fordítja a „Munkásosztály helyzeté"-t; Engels a fordítás egy részét átnézi.

január Engels előkészíti az „Anti-Dühring" második német kiadását.

január vége Engelsnek a „Császári Orosz Valóságos Titkos Dinamittanácsosok" c. cikke jan. 29-én megjelenik a „Sozialdemokrat"-ban, majd jan. 31-én ugyanezt a témát tárgyalja a „Cri du peuple"-ben Guesde vezércikke, annak a levélnek felhasználásával, melyet Engels Lafargue-hoz kb. jan. 25-én írt.

február–június eleje Engels a „Tőke" második kötetének korrektúráján dolgozik.

február 4 Liebknechthez írt levelében Engels nehezményezi, hogy „a párt kispolgári eleme egyre inkább felszínre tör. Marx nevét lehetőleg el akarják hallgatni. Ha ez így folytatódik, kettészakad a párt, ezt elhiheted. Te mindent azzal indokolsz, hogy a Nyárspolgár Urakat nem kell fejbeverni. De akadnak pillanatok, amikor ez szükséges, s ha nem történik meg, túlságosan elbizakodottá lesznek."

február közepe–március eleje Engelsnek az „Anglia 1845-ben és 1885-ben" c. cikke (a „Munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásának tervezett előszava) márciusban megjelenik a „Commonweal" 2. számában és a „Neue Zeit" 6. számában.

február 11 Danyielszon kérésére Engels megígéri, hogy elküldi neki a „Tőke" második kötetének korrektúra-íveit, hogy ezzel is meggyorsítsa az orosz fordítást. Ugyanebben a levélben megköszöni Danyielszonnak, hogy rendelkezésére fogja bocsátani Mr. Williams (Marx egy időben Williams álnéven levelezett Danyielszonnal) nála levő leveleit.

február 23 Engels befejezi a „Tőke" második kötete utolsó részének kéziratát és elküldi a kiadónak.

február vége Engels hozzákezd a „Toke" harmadik kötete kéziratának sajtó alá rendezéséhez, ez a munkája mintegy tíz évet vesz igénybe. Összerendezi a feljegyzéseket, Marx utalásai alapján felépíti a könyv szerkezetét, kidolgozza a csak vázlatos részeket, teljesen új kutatásokat is folytat, amelyekkel kiegészíti a kapitalizmus legújabb gazdasági jelenségeiről szóló fejezeteket, először és utószót ír hozzá, s megszerkeszti a végleges szöveget. (Később, 1885 jún. 3-án a többi közt ezt írja Sorgehoz: „A harmadik könyv szaporán halad, de még soká fog tartani, ez nem is baj, az embereknek előbb meg kell emészteniök a második kötetet. A második kötet nagy családdást fog kelteni, mert merőben tudományos és nem sok agitatív anyag van benne. Ezzel szemben a harmadik újabb villámcsapás lesz, mert elsőnek tárgyalja összefüggésében az egész tőkés termelést, és felboritja az egész hivatalos polgári gazdaságtant.")

március eleje–március 26 Aveling, Engels javaslatára és segítségével, válaszcikket közöltet a „Sozialdemokrat" marc. 26-i számában, amelyben megcáfolja C. Varenholznak ugyancsak a „Sozialdemokrat"-ban megjelent, Hyndmant védelmező és az angol munkásmozgalom eseményeit eltorzító nyílt levelét.

április–június Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete"-nek Martignetti-féle olasz fordítását szerkeszti. A német szocialdemokrácia vezetőihez írt leveleiben és nehányukkal folytatott személyes beszélgetéseiben felháborodottan tiltakozik a szocialdemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának viselkedése miatt, nagyon határozottan javasolja elvbarátainak, hogy őrizzék meg a „Sozialdemokrat" függetlenségét, következetesen harcoljanak az opportunisták ellen és őrizzék meg a forradalmi irányvonalat.

április V. I. Zaszulics elküldi Engelsnek Plehanov „Nasi raznoglasziya" (Nézeteltéréseink) c. új könyvét és kéri, mondjon véleményt róla. Engels ápr. 23-i válaszleveleben azt írja, hogy bár meg nem volt ideje az egészet áttanulmányozni, de annyit már most is mondhat, nagyon örül és óriási haladásnak tartja, hogy Oroszországban egyre gyarapodik a marxizmus híveinek száma, mert ez fontos szerepet fog játszani a forradalmi mozgalom továbbfejlődésében. A továbbiakban azt fejtegeti, hogy „amit az oroszországi helyzetről tudok vagy tudni velek, arra a feltételezésre késztet, hogy közeledik az ottani 1789. A forradalomnak bizonyos időpontban ki *kell* törnie, s bármelyik napon kitörhet."

május–november Engels az „Anti-Dühring" második német kiadásának korrektúráján dolgozik.

május 5 Engels befejezi a „Tőke" második kötetének előszavát, amelyet így keltez: „1885 május 5-én, Marx születésnapján". Ebben többek között visszautasítja a német katedraszocialistáknak azt a vádját, hogy Marx Rodbertustól plagizált, és kimutatja Rodbertus nézeteinek tudománytalanságát.

május 15 Bernsteinhez, a „Sozialdemokrat" szerkesztőjéhez küldött levelében Engels azt írja, hogy „pillanatnyilag sok minden ellenünk fordult", az opportunizmus elleni harc taktikájában azt tanácsolja, hogy mindenekelőtt az elméleti álláspontot kell fenntartani, a pozíciókat – nevezetesen a sajtóban – megvédelmezni és „offenzív visszavágásokkal egybekötött defenzívát" folytatni.

május vége–június Engels a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" harmadik német kiadásának korrektúráján dolgozik, Marx könyvének ez az újranyomása 1885-ben Engels előszavával jelenik meg.

kb. június 13 Engels megígéri a „Neue Zeit" szerkesztőségének, hogy a marxizmus filozófiai forrásainak tisztázására cikket ír Feuerbachról; ígéretét később a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" c. művében váltja valóra.

június 16 A zürichi német szociáldemokrata kiadó vezetőjének, H. Schlüternek kérésére Engels hozzájárul, hogy kiadják Marx mindazon írásait, más dokumentumokkal együtt, amelyek a „Neue Rheinische Zeitung" stb. elleni 1849-es perekre, valamint az 1852-es kölni kommunista-perre vonatkoznak. Egyben megígéri azt is, hogy az egyenként kiadandó brosúrákhoz előszókat fog írni.

július–szeptember közepe Engels szerkeszti a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" francia fordítását és levelezést folytat a fordítóval, E. Fortinnal arról, hogy közölhető-e a mű a „Socialiste"-ban. A könyv francia nyelvű kiadására csak 1891-ben kerül sor.

július 1–október 15 Engels előszót ír a „Karl Marx a kölni esküdtek előtt" c. brosúrához. A brosúra Engels előszavával október elején jelenik meg Zürichben; az előszót rövidített szöveggel a „Sozialdemokrat" okt. 15-i száma is közli.

július 10 előtt Megjelenik a „Tőke" második kötete.

július második fele Engels befejezi a „Tőke" harmadik kötetéhez tartozó kéziratok rendezését.

augusztus 14–szeptember 14 Engels Jersey szigetén üdül; az „Anti-Dühring" második kiadásának korrektúráit olvassa.

kb. augusztus 21–augusztus 25 Danyielszon értesíti Engelst, hogy a „Tőke" második kötetének orosz fordítása elkészült, de Engels előszaván a cenzúra miatt törléseket kellett eszközölni. – Danyielszon tanácsára Engels elküldi a „Szevernij Vesztnyik" szerkesztőségének Marx egyik kiadatlan levelét.

szeptember 25 Engels befejezi az „Anti-Dühring" második német kiadásának előszavát.

október–november Engelsnek a „Hogyan nem szabad Marxot fordítani" c. cikke megjelenik a „Commonweal"-ban. – Előszót ír Marx „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. pamfletja harmadik német kiadásához, s ezt „A Kommunisták Szövetsége történetéhez" címmel november folyamán folytatásokban közli a „Sozialdemokrat" is.

október 8–17 Engels okt. 8-án Bernsteinhez, 12-én Lafargue-hoz írt levelében elemzi a francia politikai helyzetet. A „Sozialdemokrat" okt. 15-i számának vezércikke, névaláírás nélkül, kivonatokat közöl a Bernsteinhez szóló levélből, a „Socialiste" pedig okt. 17-én közzéteszi a Lafargue-hoz szóló levél egy részét „A helyzet" címmel.

október 10–november 24 Engels megírja a „Porosz parasztok történetéhez" c. értekezését, mely egyik részét alkotja annak az előszónak, amelyet Engels W. Wolff „Die schlesische Milliarde" c. brosúrájához írt. A brosúrát Engels kezdeményezésére állították össze Wolffnak a „Neue Rheinische Zeitung"-ban megjelent cikksorozatából és 1886-ban jelentették meg Zürichben.

október közepe Engels olvassa a „Kommunista Kiáltvány" Laura Lafargue által készített francia fordítását, amelyet augusztus óta közöl folytatásokban a „Socialiste". Laurának írt leveleiben észrevételeket tesz a fordítással kapcsolatban. Laura Lafargue fordítása, az Engels által javasolt változtatások figyelembevételével,

Mermeix „La France Socialiste" (A szocialista Franciaország) c. könyve függelékeként is megjelent 1886-ban.

október második fele–december Az európai helyzet növekvő ellentmondásait tanulmányozva, Engels megállapítja, hogy Bismarck, aki támogatja a német bankárok által a cári kormányzatnak nyújtott kölcsönöket, provokátori szerepet játszik: egyrészt elősegíti a háborús konfliktust a Balkánon, másrészt erősíti a cárizmust a forradalmi mozgalom elleni harcban. Tanulmányaiból anyagokat küld Liebknechtnek, aki felhasználja őket a Birodalmi Gyűlésen mondott beszédében.

október 21–31 Engelsnek a „Socialiste" szerkesztőségéhez küldött helyreigazító levelét (az okt. 17-én megjelent levélkivonattal kapcsolatban) okt. 31-én teszi közzé a lap.

október 28 Bebelhez írt levelében Engels többek között elemzi Anglia gazdasági helyzetét és munkásmozgalmát. Megállapítja, hogy a szakképzett munkásokat egyesítő régi trade unionok lényegében reakciós szerepet játszanak; egyúttal bírálja a Szociáldemokrata Föderáció vezetőit szektásságuk, a tömegektől való elszakadásuk miatt. – A francia szocialistáknál az elméleti érettség hiányát kifogásolja, meggyőződése azonban, hogy a francia munkások egyre inkább felzárkóznak a szocialista mozgalomhoz, mégpedig abban a mértékben, melyben nyilvánvalóvá válik a polgári pártok tehetetlensége. „A párizsi munkásokban . . . megvan az a helyes ösztön, hogy mindig a *számbajöhető* legradikálisabb pártot támogassák."

november–december eleje Engels G. Adler „Die Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland" (Az első németországi társadalompolitikai munkásmozgalom története) c. könyvének elolvasása után kritikai megjegyzéseket fűz hozzá, különös tekintettel arra, hogy Adler meghamisítja a Kommunisták Szövetségének történetét és Marx tevékenységét. Tanácsokat ad Kautskynak a könyv bírálatához; Kautsky recenziója, melyben felhasználta ezeket az útmutatásokat, 1886 február folyamán jelenik meg a „Neue Zeit"-ben.

november 13 Engels Danyielszonhoz írt levelében megköszöni a Marx leveleiről küldött kivonatokat; közli, hogy megkísérelné Marx levelezésének tudományosan jelentős részét összegyűjteni, ebből pedig a legfontosabbak közé tartoznak a Danyielszonhoz szóló levelek.

november 14–21 A Lafargue kérésére közölt életrajzi adatok egy része alapján megjelenik – névtelenül – a „Socialiste" nov. 21-i számában „Az 1849 májusi felkelés" c. cikk; ez a lapban közölt Engels-életrajz második része.

november 17 Bebelhez küldött levelében Engels figyelmeztet arra, hogy a szocialistáknak kötelessége a fenyegető európai háború ellen küzdeni, megjegyzi azonban, hogy amennyiben az uralkodó osztályok mégis kirobbantanák a háborút, ez csak siettetné a kapitalizmus összeomlását.

november 26 Engels levelet ír Minna Kautsky írónőnek (K. Kautsky anyjának) Párizsba; ebben bírálatot mond az írónő „Die Alten und die Neuen" (A régiek és az újak) c. regényéről. Megemlíti, hogy „az irányköltészetnek mint olyannak korántsem vagyok ellensége. . . . A modern oroszok és norvégok, akik kitűnő regényeket írnak, mind irányzatos költők. Az irányzatnak azonban, úgy vélem, magából a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia anélkül, hogy kifejezett utalás történne rá, és a költő nem köteles a művében rajzolt társadalmi összeütközések eljövendő történelmi megoldását az olvasó kezébe adni."

kb. december 2 Zürichben megjelenik az „Anti-Duhring" második kiadása.

december 7–17 Bernsteint mint a „Sozialdemokrat" szerkesztőjét tájékoztatja Engels arról; hogy Hyndman titkos pénzeket kapott a Konzervatív Párttól a novemberi parlamenti választásokhoz; ennek kitudódása nagy felháborodást váltott ki az angol Szociáldemokrata Foderáció helyi szervezeteinek vezető köreiben. Engels levelét, az e tárgyban kuldott tobbi anyaggal együtt, szerkesztőségi cikként kozli a „Sozialdemokrat" dec. 17-i száma. – Ugyanerről Engels Lafargue-ot is tájékoztatja.

1886

január Danyielszon tájékoztatja Engelst Oroszország gazdasági helyzetéről. – Liebknecht kérésére Engels néhány tanácsot ad az opportunizmus elleni harc kérdéseiben, mind a publicisztikai tevékenységére, mind pedig birodalmi gyűlési beszédeire vonatkozóan.

január 7–február 25 Engels „A munkásosztály helyzete" angol fordítását szerkeszti (amely 1887 májusában jelenik meg New Yorkban). A konyvhoz írt fuggelék magában foglalja az „Anglia 1845-ben és 1885-ben" c. cikket is.

január közepe–február 12 Engels kozli bírálatát a „Sozialdemokrat" szerkesztőségével Schramm „Rodbertus, Marx, Lassalle" c. brosúrájáról; megjegyzéseit a lap felhasználja az „Ein moralischer Kritiker und seine kritische Moral" (Egy morális kritikus és kritikai morálja) c. szerkesztőségi cikksorozatban (jan. 21–febr. 12.), amely Schramm és az „államszocializmus" más ideológusai ellen, valamint Rodbertus és Lassalle dicsőítői ellen irányult.

január 20–23 Bebelhez írt, sokféle tárgyat felolelő levelében, Engels a tobbi kozött a dolgozó parasztságnak mint szovetségesnek a megnyeréséről is szól. Említést tesz a termeloszovetkezetekkel kapcsolatos birodalmi gyűlési javaslatról, amelyet továbbra is, másképp is szorgalmazni kell, mert „gyakorlatilag tulajdonképpen keresztulvihető, de a mienken kívul egyetlen párt sem foghat hozzá". Ugyanebben a levélben javasolja, hogy Bebel kísérje el Liebknechtet amerikai agitációs korutjára, amelyet 1886 augusztusára tervez. „Te és Liebknecht egyutt kepviselitek a pártot kulfoldon, s így egyikőtok sem nélkulözhető." (Bebel végul is nem utazhatott el; Liebknecht egyedul ment.)

január vége Moore és Aveling kéziratban elkuldik Engelsnek a „Tőke" első kötete angol fordításának teljes szövegét. – Danyielszontól megkapja a „Tőke" második kotete nemrég kiadott orosz fordítását.

február 4 Engels válaszol F. Domela Nieuwenhuis néhány kérdésére a „Szocializmus fejlődése" holland fordításával kapcsolatban. Kozli Nieuwenhuisszel, hogy nagy élvezettel olvasta a holland kérdésekről szóló konyvét, és Hollandia történelmi fejlődési sajátosságaként említi a bürokratikus igazgatási apparátus hiányát.

február 8–15 Sorgéhoz. Bebelhez és másokhoz írt leveleiben Engels ismét élesen bírálja Hyndmant és a Szociáldemokrata Föderáció más vezetőit, mert a munkanélkulieknek a foderáció részvételével szervezett febr. 8-i londoni nagygyűlésén deklasszált elemek provokációs beszédeket tartottak, s ezeket Hyndman még bátorította.

február közepe A francia munkásmozgalom új fellendülésével kapcsolatban (melynek fokmérője a decazeville-i bányászsztrájk volt) Engels üdvözli E. Basly, L.-Z. Camélinat és A. Boyer munkásképviselőket, akik erélyesen kiálltak a sztrájk mellett, szakítottak a polgári radikális képviselőfrakcióval és lerakták a munkásképviselők önálló frakciójának alapjait a küldöttkamarában. Mindezt a forradalmi szocialisták figyelemreméltó sikerének tekinti, s úgy látja, hogy a francia munkások kezdenek megszabadulni a radikálisok befolyásától.

február 25–augusztus 5 Engels a „Tőke" első kötete angol fordításának kéziratát szerkeszti. Munkájában támaszkodik azokra a feljegyzésekre, amelyeket Marx 1877-ben az első amerikai fordítási kísérlettel kapcsolatban készített.

március közepe Lafargue-hoz írt leveleiben Engels buzdítja a francia marxistákat, hogy folytassák harcukat a proletariátus forradalmi elemeinek egyesítéséért; javasolja, hogy igyekezzenek a posszibilistákat elszigetelni és a munkásosztály egysége ellen folytatott tevékenységüket leleplezni. A munkásmozgalom nagy győzelmének tartja, hogy a küldöttkamarát sikerült a munkásképviselőknek – a decazeville-i bányászsztrájkkal kapcsolatban – olyan határozatra kényszeríteniök, mely felhívja a kormányzatot a munkásérdekek figyelembevételére. Bebelnek elküldi a munkásképviselők által mondott beszédek szövegét.

március 15–27 Engelsnek a Párizsi Kommün 15. évfordulójáról a francia szocialisták felkérésére írt levele megjelenik a „Socialiste" márc. 27-i számában.

március vége Engels megköszöni V. I. Zaszulicsnak, hogy megküldte a „Filozófia nyomorúsága" orosz kiadását, amely Zaszulics fordításában jelent meg.

március 31–április Miután Bismarck a márc. 31-i birodalmi gyűlési beszédében Marx „növendékének" nevezte K. Blindet (aki 1866-ban merényletet követett el Bismarck ellen), Engels cáfolatot tétet közzé Laura Lafargue-gal és Eleanor Marx-Avelinggel. Marx leányainak négy pontba foglalt rövid, de igen ironikus nyilatkozata ápr. 15-én jelenik meg a „Sozialdemokrat"-ban és ápr. 24-én a „Socialiste"-ban.

április eleje Engels egyetért azokkal a beszédekkel, amelyeket Bebel és Liebknecht a Birodalmi Gyűlésen (a szocialista-törvény meghosszabbításáról szóló vita folyamán) mondottak, mert úgy látja, hogy kellő visszautasításban részesítették a kormányt és a reakciós képviselőket. Megállapítása szerint más országok munkásosztályának harca, főképp pedig a franciaországi események forradalmasító hatást gyakorolnak a német szociáldemokráciára.

április–május A „Neue Zeit"-ben megjelenik Engels „Ludwig Feuerbach"-ja.

április–július Engels betegeskedik. Mint J. Ph. Beckerhez júl. 9-én írt levelében megemlíti, „három hónapja ismét megrokkantam, 2–300 lépésnél többet képtelen vagyok megtenni, s mindenféle orvosoktól függök".

április közepe–július 8 Engels interjút ad McEnnis amerikai újságírónak; az interjúról eltorzított beszámoló jelenik meg a „Missouri Republican"-ben. Engels nyilatkozatot tesz közzé a „New Yorker Volkszeitung" július 8-i számában, amelyben tiltakozik a vele folytatott interjú meghamisítása ellen.

április vége–szeptember Engels nagy figyelemmel kíséri az amerikai munkástömegek harcát a nyolcórás munkanapért: a máj. 1-i munkabeszüntetést, a chicagoi, philadelphiai, bostoni, New York-i stb. tüntetéseket és gyűléseket. Bebelhez, Sorgéhoz és más vezető szocialistákhoz írt leveleiben nagy nemzetközi jelentőséget tulai-

donít az Egyesült Államok proletariátusa e megmozdulásainak, s úgy látja, hogy a hibák (az anarchisták nagy befolyása, a világos program és pontosan körvonalazott célok hiánya, a tudományos szocializmus csekély elterjedtsége stb.) együttjárnak a mozgalom kezdeti szakaszával, s csak a későbbi harcban küzdhetők le.

április 29–május 12 Sorgéhoz és Liebknechthez küldött leveleiben Engels, az angol munkásmozgalomról szólva, arról ír, hogy a Szociáldemokrata Föderációból kivált Szocialista Liga képtelen volt tömegpárttá válni, és hogy vezetői, Morris és Bax szemlátomást az anarchisták befolyása alatt állnak.

május eleje Engels jelentős sikernek látja, hogy Párizsban a máj. 2-i választásokon a szocialista jelölt igen sok szavazatot kapott, s Lafargue-hoz és Liebknechthez írt leveleiben ezt úgy értékeli, hogy a munkások egyre inkább elszakadnak a polgári radikálisoktól. – Elküldi Martignettihez a „Neue Zeit" azon számait, melyekben a „Ludwig Feuerbach" megjelent, valamint a saját előszavával ellátott W. Wolff-féle brosúrát is.

május 22 Engels a Swan Sonnenschein, Lowrey & Co. londoni kiadóval a „Tőke" első kötete angol fordításának kiadásáról tárgyal.

május vége–június 3 Engels a „Munkásosztály helyzete" amerikai kiadásának korrektúráját olvassa.

kb. június 25–július 7 Engels Eastbourne-ben gyógykezelteti magát, ahol K. Schorlemmer meglátogatja.

augusztus–november Engels a „Tőke" első kötete angol kiadásának korrektúráján dolgozik.

augusztus 7–szeptember 4 Engels ismét Eastbourne-ben üdül; néhány napig ott vendégeskedik nála Liebknecht is.

augusztus második fele–október Engels az európai nagyhatalmak ellentéteinek éleződéséből (a cári Oroszország és Ausztria–Magyarország versengése a Balkánon, a revansizmus növekedése Franciaországban, a német uralkodó osztályok agresszív törekvései, Anglia hódító politikája a Közel- és Távol-Keleten) arra következtet, hogy összeurópai háború veszélye áll fenn. Az ilyen háború, mely a sovinizmus és a nacionalizmus felszításával jár, súlyos csapást mér ugyan a nemzetközi munkásmozgalomra, de egyúttal szükségszerűen megérleli a forradalmi helyzetet Európában és főként Oroszországban. (A Bernsteinhez okt. 9-én küldött levelében pl. ezt írja: „Mihelyt azonban Oroszországban kitör a forradalom, akkor csinálhatnak az urak, amit akarnak.")

augusztus 18 Bebelhez írt levelében Engels a többi között megemlíti, hogy az amerikaiak bekapcsolódása a mozgalomba és a francia munkásmozgalom újjáéledése világtörténelmi jelentőségű eseményei ennek az évnek. Az angliai helyzetről azt írja: „Még csak azt sem mondhatjuk, hogy, mint Owen idején, létezik egy szocialista *szekta*. Ahány fő, annyi szekta. A Szociáldemokrata Föderációnak legalább van programja és bizonyos fegyelme, de semmi hátvédje a tömegekben. A vezetők a legstréberebb politikai kalandorok, lapjuk, a »Justice« egyetlenegy roppant hazugság... A liga válságban van." Ugyanebben a levélben Németországgal kapcsolatban azt írja, hogy „e pillanatban az uralkodó klikknek mindkét keze tele van munkával. Az öreg Vilmos halálával a bizonytalanság és az ingadozás periódusa köszöntött be számukra ... innen a hirtelen üldözési dühük, amit még élez az a dühük is, hogy egész eddigi munkájuk ellenünk tökéletesen sikertelen volt."

augusztus 20 Engels hozzájárul, hogy H. Schlüter új kiadásban megjelentesse „A lakáskérdéshez" c. cikksorozatát. Egyúttal újranyomásra javasolja az 1885 decemberében meghalt S. Borkheim „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten. 1806—1807" (Emlékeztetésül a német hurráhazafiaknak) c. brosúrájának újrakiadását is, amelyhez, előszó gyanánt, megírná Borkheim életrajzát.

augusztus 29 Engels egy napra megszakítja eastbourne-i üdülését, hogy Londonban találkozzék Liebknechttel, aki útban van az Egyesült Államokba. – Ugyanaznap összetalálkozik a chartista mozgalom veteránjával, J. Harneyval is.

szeptember 5–13 Engels több ízben meglátogatja a Szocialista Liga vezetőit, Baxet és Morrist, megtárgyalja velük a Liga belső helyzetét.

kb. szeptember 5–11 Engels K. Kautsky „Karl Marx' ökonomische Lehren" (Karl Marx gazdasági tanai) c. könyvének kéziratát olvassa; megjegyzéseket fűz hozzá.

szeptember 17–kb. 27 J. Ph. Becker Engelsnél vendégeskedik.

október 2 Laura Lafargue-hoz írt levelében Engels egyebek között megemlíti: „Félek, hogy Paul túlbecsüli a párizsi ítélet jelentőségét, ha tünetnek tekinti arra, hogy az ipari burzsoázia hozzáférhető a szocialista eszmék számára." (Arról a perről van szó, amelyet J. Guesde, P. Lafargue, E. Susini és Louise Michel ellen indítottak a kormányzat és a nagybankok közötti kapcsolat leleplezése miatt, s amelyben szept. 24-én felmentették a vádlottakat.) „Az uzsorások és az ipari tőkések közötti harc a burzsoázián belüli harc – jóllehet kétségtelenül karjainkba kerget bizonyos számú kispolgárt . . . de azt sohasem remélhetjük, hogy a kispolgárok tömege mellénk áll. Nem is szólva arról, hogy ez korántsem kívánatos. . . Németországban túl sok is van belőlük, s éppen ők akadályozzák ballasztként a párt előnyomulását."

október 8–9 Engels javasolja Bebelnek és a német szociáldemokrácia más vezetőinek, hogy a párt támogassa anyagilag J. Ph. Beckert, ez lehetővé tenné, hogy megírja visszaemlékezéseit, amelyek igen fontosak a forradalmi mozgalom története számára.

október 23 Bebelhez írt levelében Engels helyesli a szociáldemokrata Reichstag-frakció nyilatkozatát, hogy a rendőruralom közepette a „Sozialdemokrat" nem szerepel többé hivatalos pártlapként, mert ez nemcsak megkönnyíti a frakció legális tevékenységét, hanem a „Sozialdemokrat" is kedvezőbb körülmények között harcolhat az opportunizmus ellen.

október 25–november 6 Engelsnek „Európa politikai helyzete" c. cikke megjelenik a „Socialiste" nov. 6-i számában.

november–december eleje Engels a „Jogász-szocializmus" c. cikkén dolgozik, de nem fejezi be. A cikket Kautsky kiegészíti és aláírás nélkül megjelenteti a „Neue Zeit" 1887 februári számában.

november 5 Engels befejezi a „Tőke" első kötete angol kiadásának előszavát.

november második fele Számos tekintélyes külföldi szocialistához írt leveleiben Engels elemzi az angol munkásmozgalom helyzetét. A munkásoknak, különösen a munkanélkülieknek elégedetlensége nőttön-nő. A Szociáldemokrata Föderáció, melynek soraiban egészséges proletárerők vannak, még az opportunista vezetés

ellenére is novelhetné tekintélyét a munkások körében. Ezzel szemben a Szocialista Liga egyre inkább a gyakorlati harctól elszakadó szektás szervezetté válik.

november vége–december Sorgéhoz és másokhoz küldött leveleiben Engels az amerikai munkásmozgalom új jelenségeivel foglalkozik: a „Munka Lovagjai" rend nagy taglétszámnövekedésével, a New York-i Egyesült Munkáspárt létrejöttével, a munkásjelöltek választási sikerével egyes államokban. Hangsúlyozza, hogy a munkásosztály harcának ilyen viharos fellendülése kezdetben hiányzik az elméletileg megalapozott szocialista program, s ezért a tudományos szocializmus terjesztése fontos feladattá válik. Egyúttal bírálja a szinte teljes egészében német kivándorlókból álló Észak-Amerikai Szocialista Munkáspártot, mert nem azonosítja magát az amerikai munkások gyakorlati harcával. Szerinte az Egyesült Államok szocialistáinak arra kell törekedniök, hogy megteremtsék az amerikai proletariátus össznemzeti politikai pártját, mégpedig úgy, hogy ne szigetelődjenek el a tömegmozgalmak már meglevő formáitól.

kb. december 1887 március Engels H. Schluter „Die Chartistenbewegung in England" (A chartista mozgalom Angliában) c. brosúrájának régebben hozzá eljuttatott kéziratát olvassa; összeállítja a chartista mozgalom kronológiáját, Schluter kéziratát helyenként átírja és kiegészíti. A brosúra 1887 október elején jelenik meg Zürichben névtelenül.

december 5–10 Az Egyesült Államokba való elutazásuk előtt Engels vendégül látja Liebknechtet és feleségét.

december 6 Singer meglátogatja Engelst.

december 9 A J. Ph. Becker halálakor írt megemlékezés dec. 17-én megjelenik a „Sozialdemokrat"-ban és némi rövidítéssel 1887 jan. 1-én és 8-án a New York-i „Sozialist"-ban.

kb. december 23 –1887 január közepe Engels vendégül látja Londonban Paul és Laura Lafargue-ot.

1887

január–július Engelsnek kötőhártya-gyulladás miatt csak korlátozott mértékben szabad írnia-olvasnia.

január eleje Londonban megjelenik a „Tőke" első kötetének angol fordítása.

január 10–március eleje Engels befejezi a „Lakáskérdéshez" c. cikksorozata második kiadásának előszavát, amely jan. 15-én és 22-én megjelenik a „Sozialdemokrat"-ban és március első felében különlenyomatként is.

január 26–július Engels befejezi a „Munkásosztály helyzete" amerikai kiadásának előszavát. A könyv május elején jelenik meg New Yorkban; az előszót lefordítja németre és „A munkásmozgalom Amerikában" címmel jún. 10-én és 17-én közzéteszi a „Sozialdemokrat"-ban; ugyanezen címmel angol és német nyelven különlenyomatként július folyamán New Yorkban is megjelenik.

február–június Engels élénk levelezést folytat Sorgéval és más szocialista vezetőkkel, hogy megcáfolja az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt által Edward Aveling

ellen terjesztett rágalmakat. Avelinget azzal vádolták ugyanis, hogy az Egyesült Államokban tett körutazásakor (melynek folyamán előadásokat tartott a tudományos szocializmusról) hamis elszámolások alapján utaltatott ki magának pénzeket az Észak-Amerikai Munkáspárt végrehajtó bizottságával.

február eleje Engels az „Európa politikai helyzete" c. cikkének a „Revista Socială"-ban megjelent fordítását olvassa; közben a román nyelvvel is foglalkozik.

kb. február 12–19 Megkapja Danyielszontól Szaltikov-Scsedrin „Szkazki" (Mesék) c. könyvét. Ennek vételét febr. 19-i levelében köszöni meg, s egyben jelzi azt is, hogy elküldte Danyielszonnak a „Tőke" első kötete angol fordítását. Magáról a „Tőké"-ről Engels a többi között ezt írja Danyielszonnak: „Úgy hiszem, jó munkát végez, ha bemutatja hazája közönségének, hogyan kell alkalmazni szerzőnk elméletét *az ottani* körülményekre. De talán jobb lenne várnia, mint Ön mondja, a mű befejezéséig. A földjáradékról szóló fejezet, bár a szerző még az előtt írta, hogy tanulmányozta az orosz gazdasági viszonyokat, s ezért nem foglalkozik benne e viszonyokkal, mégis rendkívülozhetetlen az Ön számára. A harmadik kötetet előveszem, mihelyt elvégeztem néhány más felgyülemlett munkát; három szakasz kivételével a nagyobbik rész csaknem nyomdakész."

február 13–március Engels levelet ír a hadikészülődések elleni párizsi nemzetközi ünnepély szervező bizottságához; a levelet febr. 19-én az ünnepélyen felolvassák, febr. 26-án közli a „Socialiste" és német fordításban márc. 11-en a „Sozialdemokrat", márc. 19-én pedig a New York-i „Sozialist".

február 24 – március 19 Laura Lafargue-hoz, Sorgéhoz és másokhoz írt leveleiben Engels elemzi a febr. 21-i birodalmi gyűlési választások eredményét, amelyeken a párt, a rendőrterror ellenére, jelentősen megnövelte szavazatait és igazolta a munkásokra gyakorolt növekvő befolyását.

március–1888 január Engels átnézi és helyesbíti a „Kommunista Kiáltvány" S. Moore által készített angol fordítását; néhány lábjegyzettel is kiegészíti.

március 4 A „Sozialdemokrat" közli Engels „Anti-Duhring"-jének egyik részletét. „Hogyan keletkezett az egyenlőség-eszme" címmel.

március 10–12 „Kedves Laurám", írja Engels márc. 10-én, „örvendetes újságok. A »Tőke« első [angol] kiadásának 500 példányából mintegy 450 már elfogyott, s a második kiadás előkészületben van. Amennyire megítélhetem, a példányok fele Amerikába ment, s ott a második kiadás még mindig nagyon keresett lesz." Erről, más hírekkel együtt, márc. 12-én tájékoztatja a börtönben ülő Bebel feleségét, Julie Bebelt is.

március második fele–május Engels támogatja azt az agitációs tevékenységet, amelyet az Aveling-házaspár folytat London munkásnegyedeiben, különösen az East End radikális munkásklubjaiban, ahol erősen érvényesül a liberálisok befolyása. Az ilyen agitációt egy igazi munkáspárt előkészítésének tekinti.

március 18 A Párizsi Kommün évfordulóján Engels a következő szavakkal köszönti a francia munkáspárt párizsi szervezetét: „London, március 18. Polgártársak! Teljes szívemből együtt ünneplem Önökkel március tizennyolcadikát. F. Engels." Az üdvözlet megjelenik a „Socialiste" márc. 26-i számában.

kb. március vége Engels átnézi „A család, a magántulajdon és az állam eredete" dán fordítását

április 10–kb. április 23 Engels tiltakozik a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségénél, hogy a lap ápr. 10-i számában hozzájárulása nélkül hibás német fordításban közzétették a „Munkásosztály helyzete" amerikai kiadásának előszavát.

április 24 Engels megköszöni Danyielszonnak a rendelkezésére bocsátott újabb Marx-leveleket.

április vége–május eleje Engels leveleket vált José Mesa spanyol szocialistával, aki beszámol az anarchizmus spanyolországi befolyásának csökkenéséről és a szocialista mozgalom erősödéséről. Elküldi Engelsnek a madridi „Socialista"-nak azokat az 1886-os számait, melyekben a „Szocializmus fejlődése" első spanyol fordítása megjelent.

május eleje New Yorkban megjelenik „A munkásosztály helyzete" első angol fordítása.

június 4–7 Sorgéhoz és Laura Lafargue-hoz írt leveleiben Engels beszámol a Szocialista Liga máj. 29-én Londonban tartott konferenciájáról, ahol felülkerekedtek az anarchista elemek és olyan határozat született, mely mindenfajta parlamenti tevékenységet elítél. Engels úgy véli, hogy ilyen körülmények között a marxisták, élükön Edward Avelinggel és Eleanor Marx-Avelinggel, kénytelenek lesznek kilépni a ligából, amely most már csak fékezi a munkások tömegmozgalmát.

június 14–23 Engels korrektúrákat ír az Észak-Angliai Szocialista Föderáció programjához; J. L. Mahonhoz írt jún. 22-i és 23-i levelében elküldi a program kiigazított szövegét és megjegyzéseket fűz a programhoz.

június 24 Közli G. J. Harneyval, hogy szándékában áll megírni Marx életrajzát.

július Engels átnézi azt az életrajzot, melyet róla Kautsky az 1888-as „Österreichischer Kalender" (Osztrák Kalendárium) számára írt; néhány helyesbítést és kiegészítést eszközöl. – Olvassa Schlüter „Chartistenbewegung"-jának levonatait.

július 23–szeptember 2 Engels Eastbourne-ben üdül. Augusztus elején vendégül látja E. B. Baxet.

augusztus második fele A szerző kérésére Engels olvassa Kautsky „Thomas Moore und seine Utopie" (Thomas Moore és utópiája) c. könyvének levonatait; megjegyzéseket fűz hozzá.

szeptember 3 Lopatyin halálának hírére (utóbb álhírnek bizonyult) Engels közli Lavrovval, hogy megemlékezést akar írni Lopatyinról a „Sozialdemokrat"-ban.

szeptember közepe Engels, miután értesült arról, hogy H. George követelésére az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspártot kizárták New York állam Egyesült Munkáspártjából, Sorgéhoz és Florence Kelley-Wischnewetzkyhez írt leveleiben kifejti, hogy George szakítása a szocialistákkal kedvezően fog hatni az Egyesült Államok munkásmozgalmára, hiszen az Egyesült Munkáspárt polgári reformista párttá válása leleplezi George-ot a munkások előtt. „Az, hogy George kidobta a szocialistákat", írja szept. 15-én Kelley-Wischnewetzkynek, „nézetem szerint szinte meg nem érdemelt szerencse volt... George mint az egész munkásmozgalom zászlóvivője veszélyt jelentett; George, mint a george-isták feje, hamarosan csak a múlté lesz, szektavezetővé válik, amilyenek ezrével találhatók Amerikában."

október második fele Bebel Engelsnél vendégeskedik.

november vége–december eleje Engels tárgyalásokat folytat Reeves londoni kiadóval a „Munkásosztály helyzete" amerikai kiadásának terjesztéséről Angliában és az amerikai kiadás előszavának angliai kulonlenyomatáról.

december–1888 január Engels románul tanul.

december eleje Engels elkuldi a „Ludwig Feuerbach" kéziratát, valamint Marx 1845-ös Feuerbach-téziseit (mint konyvének fuggelékét) J. H. W. Dietz kiadónak.

december 7 Schluter javaslatára Engels hozzájárul ahhoz, hogy „Friedrich Engels kisebb cikkei 1871–1875-ből" címmel gyujtemenyt állitsanak ossze. Kiadására azonban nem kerul sor.

december 15 Engels befejezi Borkheim brosúrájához irt eloszavát. 1888 júniusában az előszót kulonlenyomatként kiadják Zurichben.

december vége–1888 március Engels hozzákezd „Az erőszak szerepe a történelemben" címmel tervezett brosúrája negyedik fejezetének kidolgozásához. Ezt a munkát, más elfoglaltsága, kulonosen a „Tőke" harmadik kotetének szerkesztése miatt, már nem fejezhette be.

december 29 Engels adatokat kozol Kautskytól kapott felvilágosítások alapján Lafarguegal H. Oberwinder osztrák lassalleánus politikai múltjáról, aki később Bismarck fizetett ugynokeként lepleződottle.

1888

január–március Szemének gyongesége miatt Engels ismét kénytelen korlátozni munkaidejét és levelezését. – „Az erőszak szerepe a történelemben" c. brosúrájának kidolgozása kozben Bulle „Geschichte der neuesten Zeit. 1815–1885" (A legujabb kor története) c. konyvének negyedik kotetét olvassa és időrendi kivonatot készit belőle az 1871 utáni német történelemről.

január–február Engels továbbra is nagy figyelemmel kíséri a háborús veszélyekkel terhes európai nemzetkozi helyzetet.

január 2–4 Megrendeli I. A. Keussler orosz kozgazdász Pétervárott megjelent „Zur Geschichte und Kritik des bauerlichen Gemeindebesitzes in Russland" (Az oroszországi paraszti kozségi birtoklás történetéhez és kritikájához) c. négykotetes művét.

január 4 Nădejde román szocialistához irt levelében Engels orommel állapitja meg, hogy Romániában terjed a marxizmus elmélete, s figyelmeztet arra, mennyire fontos, hogy a nemzetkozi politikában az európai szocialista pártok egységes álláspontot képviseljenek. Kifejti, hogy a cárizmus forradalmi megdontése lokést fog adni a forradalmi eseményeknek Németországban, Ausztriában és az egész világon. A levelet a „Contemporanul" 8. száma kivonatosan kozli.

január 30 Engels megirja a „Kommunista Kiáltvány" 1888-as angol kiadásának előszavát.

február 13–25 Engels a „Kiáltvány" angol kiadásának levonatait olvassa.

február 21 Engels megírja az előszót a „Ludwig Feuerbach" különkiadásához, amely május elején jelenik meg Stuttgartban.

február vége Engels megszervezi K. Pfänder özvegyének és leányának anyagi támogatását.

március 19 Lafargue-hoz írt levelében Engels elemzi az I. Vilmos halála után Németországban kialakult helyzetet; Lafargue az „Intransigeant" márc. 26-i számában közzétett cikkében felhasználja a kapott információkat.

április 9–szeptember Engels korrigálja Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. írásának Florence Kelley-Wischnewetzky által készített angol fordítását. Az amerikai kiadás számára előszót ír, ezt lefordítja németre és „Védővám és szabadkereskedelem" címmel júliusban közzéteszi a „Neue Zeit"-ben. Angol eredetiben az előszó a „Labour Standard"-ben augusztus folyamán, az amerikai kiadásban pedig szeptember folyamán jelenik meg.

április eleje Margaret Harknessnak küldött levelében Engels megköszöni, hogy megküldte „City Girl" (Nagyvárosi leány) c. regényét, amelyet, írja, „a legnagyobb élvezettel és mohósággal olvastam végig. Valóban egy kis remekmű... Ha valamit is bírálhatok benne, az talán csak az, hogy az elbeszélés mégsem elég realisztikus. A realizmus felfogásom szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül a tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását... Eszem ágában sincs hibáztatni, hogy nem hétpróbás szocialista regényt írt ... a szerző szociális és politikai nézeteinek magasztalására. Egyáltalában nem erre gondoltam. Minél jobban rejtve maradnak a szerző nézetei, annál jobb a műnek. Sőt az a realizmus, amelyre célzok, még a szerző nézeteinek ellenére is megnyilatkozhat." E megállapítására példának hozza fel Balzacot, akit a realizmus legnagyobb mesterének tart.

április 16 Liebknechthez írt levelében Engels ellenzi a német szociáldemokráciának azt a kezdeményezését, hogy (a St. Gallen-i kongresszus határozata értelmében) 1888-ban nemzetközi munkáskongresszust hívjanak össze Londonba. Egyrészt nem tartja célszerűnek, hogy a szocialista-törvény körülményei közepette ilyen kongresszust a német szociáldemokrácia kezdeményezzen, másrészt London sem a megfelelő hely erre, mert Anglia munkásainak nincs szocialista tömegpártjuk. A kongresszust szerinte a francia szocialistáknak kellene összehívni az 1789-es forradalom százéves évfordulójának megünneplésére, ez adna neki valóban szocialista jelleget.

május–július közepe Lafargue-hoz írt leveleiben Engels kifejti azokat a veszélyeket, amelyet a G. Boulanger tábornok, egykori hadügyminiszter köré csoportosuló revansista elemek aktivizálódása jelent. Ezt a mozgalmat sovinisztának, a bonapartizmus egyik válfajának jellemzi, s megbírálja, hogy Lafargue és a francia szocialista munkáspárt más vezetői helytelenül értelmezik Boulanger bizonyos sikereit. Elszánt, leleplező harcot javasol Boulanger-nak és híveinek demagóg jelszavaival szemben.

július 6–augusztus eleje Engels németre fordítja Shelley néhány versét az Aveling-házaspár „Shelley als Sozialist" (Shelley mint szocialista) c. cikke számára, amely decemberben jelenik meg a „Neue Zeit"-ben.

augusztus 8–17 Engels Avelingék és K. Schorlemmer társaságában amerikai körútra indul; a „City of Berlin" gőzösön hajózik Londonból New Yorkba.

augusztus 17–szeptember 19 Engels útitársaival együtt bejárja az Egyesült Államokat és Kanadát; néhány napot Sorgénál tölt New Yorkban, majd vonaton Bostonba utazik. Bostonban és környékén (Cambridge, Concord stb.) kb. egy hétig tartózkodik. Bostonból vonattal a Niagara-vízesésekhez mennek, ott kb. öt napig időznek; majd áthajóznak az Ontario-tavon és a Szent Lőrinc-folyón Montrealig, felkeresik Torontót, Port Hope-ot és Kingstont; utána vonaton vissza az Egyesült Államokba (Plattsburg); majd az Adirondack-hegységen keresztül folytatják útjukat; végül a Champlain- és George-tavon gőzhajóval Albanybe mennek s innen a Hudson-folyón visszatérnek New Yorkba.

szeptember 19 Engels interjút ad Th. Cunónak. Beszélgetésük szövege szept. 20-án jelenik meg a „New Yorker Volkszeitung"-ban és okt. 13-án a „Sozialdemokrat"-ban.

szeptember 19–29 New Yorkból hazautaztában Engels a „City of New York" fedélzetén hozzákezd útibenyomásainak feljegyzéséhez a „Neue Zeit" számára, de írásának csak az első része készül el.

október–1889 január eleje Engels nyomdakész állapotba hozza a „Tőke" harmadik kötetének első szakaszát, véglegesíti szerkezetét és egyes fejezeteinek címét, Marx feljegyzései alapján megszerkeszti az 1., 2. és 3. fejezetet. A 4. fejezet szövegét önállóan kell megírnia, mert ennek csak a címe maradt fenn.

október–december Lafargue-hoz írt leveleiben Engels keményen bírálja egyes szocialistáknak azon törekvéseit, hogy választási blokkot alkossanak Boulanger híveivel; továbbra is hangsúlyozza, hogy a francia párt vezetőinek nyíltan és elvileg kell fellépniök ezzel az irányzattal szemben, amely ellensége a proletariátus törekvéseinek.

november 17 M. Barry tájékoztatja Engelst a londoni úgynevezett munkás-világkongresszusról, amely határozatot hozott, hogy 1889 nyarára nemzetközi munkáskongresszust hív össze Párizsba, s ennek megszervezésével az opportunista francia posszibilistákat bízta meg.

november vége–december A Lafargue-házaspár részletesen tájékoztatja Engelst a francia szakegyletek-nek a marxisták vezetésével megtartott bordeaux-i kongresszusáról. Ezen – a posszibilisták szervezte kongresszussal szemben – a szakegyletek határozatot hoztak, hogy ők fogják megszervezni 1889 július folyamán Párizsban a nemzetközi munkáskongresszust; Lafargue-ék beszámolnak a posszibilistáknak arról a szándékáról, hogy megnyerjék a német szociáldemokratákat a saját kongresszusuknak. Engels dec. 4-én válaszol Lafargue-nak és taktikai tanácsokkal látja el.

1889

január 5 Bebelnek írt levelében Engels a két nemzetközi kongresszus egyidejű összehívásával foglalkozik. A posszibilisták, mondja Engels „eladták magukat a jelenlegi kormányzatnak, utazási és kongresszusi költségeiket, újságaikat a titkos alapból fedezik". Határozott álláspontja az, hogy a német szociáldemokraták szakítsanak a posszibilistákkal és csakis a francia marxisták által szervezett kongresszuson vegyenek részt.

január 14 Engels javasolja a francia marxistáknak, hogy jelenjenek meg a német szociáldemokraták által Nancyba összehívott előkészítő-konferencián, amelyre az

összes szocialista pártok, a posszibilisták is, meghívást kaptak. Ettől a konferenciától várja, hogy megteremti a feltételeket a két csonkakongresszus egyesítéséhez, egy valódi nemzetközi szocialista munkáskongresszus megteremtéséhez, a posszibilisták leleplezéséhez és elszigeteléséhez.

január 28 „Előre látom", írja Engels Kautskyhoz, „hogy a legkedvezőbb esetben is még nagyon sokáig kímélnem kell a szememet... Ezzel legalábbis egy pár évre ki van zárva annak lehetősége, hogy magam mondjam tollba a »Tőke« negyedik könyvének [„Értéktöbblet-elméletek"] kéziratát. – Másrészt gondoskodnom kell arról, hogy nemcsak ezt, hanem Marx többi kéziratát is a jovőben nélkülem is fel lehessen használni. Ez csak úgy lehetséges, ha olyan embereket, akik szükség esetén helyettesíthetnek engem . . . betanítok ennek a hieroglíf-írásnak az olvasására. Erre pedig csak téged és Edét [Bernstein] használhatlak." Ugyanezen levél utóiratában üdvözolteti mindazokat, akik újévre gratuláltak neki, „kulonosen pedig Frankelt. Úgy látszik, hogy ott megint jól fellendültetek."

február 10 Elkészült a „Tőke" harmadik kötetének több mint egyharmada; Engels nyomdakész állapotba hozta a negyedik szakasz kéziratát.

február 11 Engels tájékoztatja Laura Lafargue-ot a posszibilisták arra irányuló kísérleteiről, hogy Hyndman támogatásával rábírják a német szociáldemokratákat a posszibilista kongresszuson való részvételre.

február 14–20 Kautsky „Klassengegensatze von 1789" (1789-es osztályellentétek) c. cikkének levonatait olvassa; febr. 20-i levelében észrevételeket tesz a szerzőnek. Kautsky cikke a „Neue Zeit"-ben jelenik meg.

február második fele Engels tevékenyen részt vesz a szocialista pártok képviselőinek (az eredetileg tervezett Nancy helyett Hágában tartandó) konferenciáját előkészítő munkában.

március–július 14 Nehogy az opportunista elemek (a francia posszibilisták és az angol Szociáldemokrata Föderáció vezetői) magukhoz ragadják a vezetést a nemzetközi munkásmozgalomban, Engels a legfontosabb feladatnak tartja a francia marxisták által összehívott kongresszus jó előkészítését. Evégett kiterjedt levelezést folytat számos ország tekintélyes szocialista funkcionáriusaival. Leleplezi a posszibilistákat és szövetségeseiket, megbírálja egyes német, holland, belga és más szocialisták békülékenységét, valamint a francia marxistákat is, akik szektás felfogásukból kiindulva, nem ismerik fel, hogy rugalmas taktikát kell folytatniok.

március 17–22 Engels megszerkeszti a Bernstein által megszövegezett „Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. Felelet a »Justice«-nak" c. röpiratot, mely angolul külön brosúrában kb. márc. 23-án, németül a „Sozialdemokrat"-ban márc. 30-án és ápr. 6-án jelenik meg.

április vége–május 4 Ch. Bonnier aláírásával a „Labour Elector" máj. 4-i számában megjelenik egy a lap szerkesztőségéhez intézett levél, melynek tényleges szerzője Engels.

május 7–10 Engels megkapja Lafargue-tól a párizsi nemzetközi szocialista munkáskongresszusra szóló meghívást, melyet a francia szocialista és munkásszervezetek intéztek Európa és Amerika valamennyi munkásához és szocialistájához. Lefordítja németre és gondoskodik angolra fordításáról is. A meghívót számos német és angol szocialista újság közli.

május második fele–június eleje Engels elolvassa és korrigálja a szervezo bizottság nevében megfogalmazott „Kozlemény a nemzetkozi szocialista munkáskongresszus összehívásáról" c. felhívást, intézkedik tobb nyelvre való lefordításáról, kinyomatásáról, terjesztéséről és megszerzi hozzá számos ország szocialistáinak aláírását.

május vége–június Engels megszerkeszti a Bernstein által megszovegezett második, „Az 1889. évi nemzetkozi munkáskongresszus. Felelet a »Szociáldemokrata Foderáció kiáltványá«-ra" c. ropiratot, mely angolul jún. 8-án jelenik meg kulonbrosúrában. – Levelet ír J. Keir Hardie-nak, a „Labour Leader" szerkesztőjének az 1889-es Ruhr-vidéki bányászsztrájkról; a levél cím nélkul megjelenik a folyóirat júniusi számában.

július 17 Sorgéhoz írt levelében Engels beszámol a 14-e óta ulésező párizsi munkáskongresszusról (amely a II. Internacionálé letrehozójává lett). „Kongresszusunk ragyogó sikerrel ulésezik. 358 kuldott tegnapelőttig, és még mindig jonnek újak Tobb mint fele kulfoldi, koztuk 81 német... Az első helyiség már első napon, a második már a második napon kicsinek bizonyult, harmadikat keresnek. Az ulésezések ... teljesen nyíltak, mégpedig a németek egyhangú kívánságára, – ez az egyetlen biztosítek a spiclikkel szemben. Egész Europa képviselve van... A posszibilisták és a Szociáldemokrata Foderáció intrikája, hogy megkaparintsák a vezető pozíciót Franciaországban, illetve Angliában, mindenesetre tokéletesen megbukott."

kb. augusztus 8–kb. szeptember 6 Engels Eastbourne-ben udul.

augusztus 10 Engels kozzéteszi a „Labour Elector"-ban „A posszibilisták megbízólevelei" c. cikkét.

augusztus vége–október eleje Lafargue részletesen tájékoztatja Engelst a francia politikai helyzetről, a szocialisták tevékenysegéről, a kuszobonálló kuldottkamarai választásokról stb. Válaszleveleiben Engels kifejti azt a meggyőződését, hogy Boulanger és hívei a választásokon meg fognak bukni. Javasolja a francia szocialistáknak, hogy onálló irányvonalat képviseljenek, és pénzugyi támogatást szervez részukre.

augusztus vége–szeptember Számos levelben foglalkozik a londoni dokkmunkások sztrájkjával. Laura Lafargue-hoz augusztus 27-en pl. azt írja, hogy „ezt az egész sztrájkot a *mi* embereink, Burns és Mann szervezik, a Hyndman-félék sehol sem találhatók". Egy valószínuleg Eleanor Marx-Avelingnek kuldott leveléből a „Labour Elector" reszletet kozol aug. 31-én, a „Szocialdemokrat" szerkesztőjéhez írt leveleból pedig kivonatok szerepelnek a lap aug. 31-i számának vezércikkében.

kb. szeptember 6 Liebknecht és Singer meglátogatják Engelst Londonban.

szeptember második fele–október Engels előkészíti a „Tóke" első kotetének negyedik német kiadását; felulvizsgálja az osszes idézeteket, kijavítja a pontatlanságokat es a sajtóhibákat, néhány további magyarázó jegyzetet ír.

szeptember vége –október eleje Engels „A burzsoázia lekoszonése" cimmel cikket ír; a cikket okt. 5-én kozli a „Szocialdemokrat".

október–december Engels támogatja az Aveling-hazaspar és más angol szocialisták tevékenységét a londoni szakképzetlen munkások korében. Az angol munkásmozgalom új

szakaszának tekinti, hogy sikerül bevonni ezeket a rétegeket a sztrájkharcokba, beszervezni őket az új trade unionokba, amelyek a régiekkel ellentétben már nem elsősorban a munkásarisztokrácia szervezetei.

október 8–29 Laura Lafargue-hoz írt leveleiben Engels értékeli a szept. 22-i és okt. 6-i választások eredményét. „A szocialisták vereségéről", mondja, „tökéletesen egyezik a véleményünk. De én számítottam erre – sőt sokkal rosszabbra is –, míg párizsi barátaink csodára számítottak, ami persze nem következett be. A jelenlegi körülmények között meg vagyok elégedve az eredménnyel. Hogy hat vagy hét emberünk bekerült . . . és kb. 120 000 szavazatot kaptunk, több, mint amennyire számítottam." Lényegesnek Engels azt tartja, hogy a marxisták kétszer annyi szavazatot kaptak, mint a posszibilisták, Boulanger hívei pedig teljes vereséget szenvedtek.

november Engels ismét a „Tőke" harmadik kötetének sajtó alá rendezésével foglalkozik; tanulmányozza a benne tárgyalt problémák gazdaságtani irodalmát.

december 4 Engels útmutatásokat ad V. Adlernek G. Avenel „Anacharsis Cloots" c. művének fordításához és átdolgozásához.

december 7 Sorgéhoz írt levelében többek között megemlíti, hogy az osztrák munkásmozgalomban sikeresen dolgoznak a marxisták és az anarchisták befolyása gyors ütemben csökken. A levél végén beszámol arról, hogy szeme javul, s a tél elmúltával megint könnyebben dolgozhat majd.

december 18 G. Trier dán szocialistához írt levelében Engels kifejti a proletárpárt taktikáját; a proletariátus csak úgy szabadulhat fel, ha megteremti „öntudatos osztálypártját". Ideiglenes együttműködés más pártokkal, egyes akciókban, megengedhető, ha ez „közvetlenül előnyös a proletariátusnak", vagy a „gazdasági fejlődést és a politikai szabadságot" segíti elő, de „nem teszi kérdésessé a párt proletár osztályjellegét". Nem ért tehát egyet Trier álláspontjával, aki elvileg minden együttműködést elvet más pártokkal. „Eléggé forradalmár vagyok ahhoz, hogy ezt az eszközt ne vessem el . . . olyan körülmények között, amikor ez az előnyösebb." Ugyanakkor elítéli a dán szociáldemokrata párt reformista többségének azt az eljárását, hogy Triert és az egész forradalmi kisebbséget kizárta a pártból. „Hozzátartozik minden párt életéhez és fejlődéséhez . . . hogy mérsékeltebb és szélsőségesebb irányzatok . . . megküzdjenek benne. . . A munkásmozgalom a fennálló társadalom legélesebb kritikáján alapul, kritika az életeleme. . . Hát csak azért követeljük a szabad szólást másoktól magunknak, hogy saját sorainkban ismét eltöröljük?"

december 24 Natalie Liebknechthez (W. Liebknecht felesége) írt levelében Engels a többi között megemlíti, hogy Eleanor Marx-Aveling milyen óriási munkát végez az angol munkásmozgalomban, sztrájkok szervezésében stb., különösen a nőmunkások között. A levélben beszámol az egész családról, barátokról stb.

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ADLER, Victor (1852–1918) – osztrák szociáldemokrata; 1889–95 kapcsolatban áll Engelsszel; később a II. Internacionálé opportunista szárnyának egyik vezetője. – *420–421 497*

AGASSIZ, Louis-Jean-Rodolphe (1807–1873) – svájci zoológus és geológus; reakciós, a „kataklizma-elmélet" képviselője, antidarwinista. – *50*
– *A Journey in Brazil* (Brazíliai utazás), Boston–New York 1868. – *50*

AISZKHÜLOSZ (i. e. 525–456) – görög drámaíró. – *59 94 434–435*
– *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* (Heten Thébai ellen). – *94* (98)
– *Ἱκέτιδες* (Oltalomkeresők). – *94*
– *Ὀρέστεια* (Oreszteia). – *434–435* (516)

ALBEDYLL, Emil von (1824–1897) – német tábornok. – *418*

ALBRECHT, I. (kb. 1250–1308) – osztrák herceg; német király 1298–1308. – *179* (186)

ALBRECHT, Karl (1788–1844) – német kereskedő; „demagóg üzelmekért" 6 évre ítélték; 1841-ben Svájcban telepedett le, s ott a weitlingi utopikus kommunizmushoz közelálló vallásos-misztikus tanokat terjesztett. – *207*

Alexandrosz *lásd* Sándor, Nagy

ALLEMANE, Jean (1843–1935) – francia nyomdász, kispolgári szocialista; a Párizsi Kommünben való részvételéért kényszermunkára ítélték, 1880-ban amnesztiát kapott; a 80-as években posszibilista, 1890-től az anarchoszindikalisták vezetője; az első világháború idején visszavonult a politikától. – *485*

»*L'Ami du peuple*« (A Népbarát), Párizs. – *18* (19)

AMMIANUS MARCELLINUS (kb. 332–kb. 400) – római történetíró. – *65 84*
– *Res gestae* (Történelem). – *65 84* (77)

ANAKREÓN (i. e. kb. 570–485) – görög költő. – *71*

ANAXANDRIDASZ (Anaxandridész) (i. e. VI. sz.) – spártai király i. e. 560-tól; Arisztón társuralkodója. – *60*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ANAXIMANDROSZ, milétoszi (i. e. kb. 500–428) – görög filozófus. – *460*

Ancient Laws and Institutes of Wales (Wales régi törvényei és intézményei), I. köt., 1841. – *118* ([120])

ANIELEWSKI, Władysław (1864–1898) – lengyel kőműves, szocialista; 1888-ban tagja a „Proletariat" pártja varsói munkásbizottságának; 1890-ben forradalmi tevékenységéért letartóztatták; szibériai száműzetésben halt meg. – *497*

Annual Report of the Secretary of the Treasury on the State of the Finances for the Year 1887 (A pénzügyminiszter évi jelentése a pénzügyek állapotáról 1887-re), Washington 1887. – *404–405*

ANSEELE, Eduard (1856–1938) – belga szocialista, reformista; a belga szocialista párt egyik alapítója és vezetője; később a II. Internacionálé opportunista szárnyához tartozott. – *472–474 483–484 493 497*

APPIANOSZ (Appianus), alexandreiai (II. sz.) – római történetíró. – *289*

– *'Εμφύλια* (Polgárháborúk). – *289* ([334])

APPIUS CLAUDIUS (megh. i. e. kb. 448) – római államférfi, i. e. 471, 451 consul; 451–449 decemvir, a Tizenkéttáblás Törvény egyik szerzője; diktatúrára törekedett. – *109* ([114])

ARISZTEIDÉSZ (i. e. kb. 540–467) – athéni politikus és hadvezér; mérsékelt demokrata. – *104* ([107])

ARISZTÓN (i. e. kb. VI. sz.) – spártai király i. e. 574–520; Anaxandridasz társuralkodója. – *60*

ARISZTOPHANÉSZ (i. e. kb. 445–kb. 385) – görög vígjátékíró. – *60*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *96*

– *Πολιτικά* (Politika). – *96* ([104])

ARNDT, Ernst Moritz (1769–1860) – német romantikus író, történész és filológus, a Napóleon elleni küzdelmek aktív résztvevője, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép), alkotmányos monarchista. – *338*

– *Des Deutschen Vaterland* (A német ember hazája). – *338* ([395])

ARTAXERXÉSZ – három perzsa király neve az i. e. V–IV. sz.-ban. – *114*

AUERSWALD, Hans Adolf Erdmann von (1792–1848) – porosz tábornok, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal), a frankfurti szeptemberi felkeléskor Lichnowski herceggel együtt megölték. – *4*

AUGUSTENBURG, Frederik (1829–1880) – Schleswig-Holstein-Sondenburg-Augustenburg hercege, 1852-től schleswig-holsteini trónkövetelő; VIII. Frigyes néven Schleswig-Holstein uralkodóhercege 1863–1880. – *357*

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – római császár i. e. 27–i. sz. 14. – *11 109 130*

»*Das Ausland. Überschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete de Natur-, Erd- und Völkerkunde*« (A Külföld. A természet-, föld- és népisme területén végzett legújabb kutatások áttekintése), Stuttgart. – *57* ([66 330])

AVELING, Edward (1851–1898) – angol szocialista; Eleanor Marx férje. – *319* ([6 540])

– és Eleanor MARX-AVELING: *The Labour Movement in America* (Az amerikai munkásmozgalom); „Time", 1887 márc.–jún. – *319*

B

BABEUF, François-Noël (Gracchus) (1760–1797) – francia forradalmár, utopikus kommunista, az „Egyenlők" összeesküvésének megszervezője. – *201 454* (233)

BACHOFEN, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jogász és történész. – *34–35 39 42–43 49–51 54 75 433–440*

– *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt etc.* (Az anyajog. Vizsgálódás az ókori világ nőuralmáról stb.), Stuttgart 1861. – *34 42 50–51 434–435* (33 47)

BAILLY, Jean-Sylvain (1736–1793) – francia csillagász; 1789–91 Párizs polgármestere, girondista; 1791-ben lövetett a Mars-mezei tüntetőkre; 1793-ban kivégezték. – *18*

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, az 1848-as német forradalom részvevője; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. – *261 279 311 331 392* (359)

BANCROFT, Hubert Howe (1832–1918) – amerikai történész és etnográfus. – *38 49 141*

– *The Native Races of the Pacific States of North America* (Észak-Amerika Csendes-óceán parti államainak bennszülött fajai), Lipcse 1875. – *38 49 51 141* (54)

BANG, Anton Christian (1840–1913) – norvég teológus; a skandináv mitológiával és a kereszténység norvégiai történelmével foglalkozott. – *123*

– *Vøluspaa og de Sibyllinske Orakler* (A Völuspâ és a sibyllai jóslatok), Krisztiánia (Oslo) 1879 [1880]. – *123* (133)

BARBES, Armand (1809–1870) – francia forradalmár, kispolgári demokrata; a júliusi monarchia idején az Évszakok Társasága nevű titkos szervezet egyik vezetője, 1839-ben felkelési kísérletben való részvételért életfogytiglanra ítélték; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, Ledru-Rollin politikáját támogatta; az 1848 máj. 15-i események résztvevőjeként megint életfogytiglanra ítélték, 1854-ben amnesztiát kapott és emigrált. – *201*

BATTENBERG, Alexander (1857–1893) – a hesseni herceg fia; I. Sándor néven bolgár cár 1879–1886. – *296–300* (351)

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. –*261–262 279*

– *Kritik der Geschichte der Offenbarung* (A Kinyilatkoztatás történelmének kritikája), Berlin 1838. – *261* (314)

– *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája), Lipcse 1841 – Braunschweig 1842. – *261* (314)

BAUER, Heinrich – német cipész, az Igazak Szövetségének egyik vezetője; a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1851-ben Ausztráliába emigrált. – *201–202 210 213–215* (240)

BAUR, Ferdinand Christian (1792–1860) – német protestáns teológus, a „tübingeni iskola" megalapítója. – 7 (7)

BAYLE, Pierre (1647–1706) – francia szkeptikus filozófus. – *292*

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. – *361 471–473 483 493 497*

BECK, Alexander – német szabómester, az Igazak Szövetségének tagja; később kapcsolatot tartott a Kommunisták Szövetségével. – *203*

BECKER, August (1814–1871) – német publicista, weitlingiánus; Weitling letartóztatása (1842) után a svájci kommunista kézművesmozgalom irányítója; részt vett az 1848–49-es német forradalomban; az 50-es évek elejétől az Egyesült Államokban működött. – *202*

BECKER, Hermann Heinrich (1820–1885) – német jogász és publicista; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság tagja, 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, 1852-ben a kölni kommunista-per egyik vádlottja; később nemzeti liberális, Dortmund és Köln főpolgármestere. – *215*

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő; az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom aktív résztvevője; a 60-as években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője; az 1865-ös londoni konferencia és az Internacionálé valamennyi kongresszusának küldötte; Marx és Engels híve. – *304–309 329–330*

BECKER, Wilhelm Adolf (1796–1846) – német történetíró, archeológus. – *61 91*
– *Charikles. Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntnis des griechischen Privatlebens* (Khariklész. Képek az ógörög szokáserkölcsről. A görög magánélet pontosabb ismeretéhez), Lipcse 1840. – *61 91* (91)

BEDA Venerabilis (Tiszteletreméltó) (kb. 673–735) – angolszász szerzetes, történetíró és természettudós. – *120*
– *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Az angolok nemzetségének egyházi történelme). – *120* (124)

BENARY, Franz Ferdinand (1805–1880) – német orientalista és bibliakutató. – *10–11*

BENEDETTI, Vincent, comte de (1817–1900) – francia diplomata; 1864–70 berlini nagykövet. – *365*

BERENDS, Julius (szül. 1817) – berlini nyomdatulajdonos, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (baloldal). – *17*

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat" szerkesztője; Engels halála után revizionista, a II. Internacionálé opportunista szárnyának egyik vezetője. – *398 471 476 481 489–493* (533 546)

BERTHELOT, Pierre-Eugène-Marcellin (1827–1907) – francia kémikus; polgári politikus. – *273*
– *Les origines de l'alchimie* (Az alkímia eredete), Párizs 1885. – *273* (325)

BESANT, Annie (1847–1933) – angol kispolgári radikális politikus, átmenetileg a szocialista mozgalomhoz csatlakozott; a 80-as években a Fabiánus Társaság és a Szociáldemokrata Föderáció tagja; részt vett a tanulatlan munkások trade unionjainak szervezésében. – *420*

BEVAN – angol munkásmozgalmi vezető; a swanseai trade unionok tanácsának elnöke. – *392*

Biblia. – *6–12 270* (322)

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – porosz politikus; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben; 1862–71 miniszterelnök; 1871–90 birodalmi kancellár. – *60 152–153 184 189 195–196 198 216 246 296 299–303 344 353–382 385 388–390 419 468 475* (218 219 221 224 416 425 432 440 442 455 463 477)

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *212 214 273* (246)

BLANQUI, Louis-Auguste (1805–1881) – francia forradalmár, titkos társaságok alapítója, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezetője; utopikus kommunista, életéből 36 évet börtönben töltött. – *201*

BLEICHRÖDER, Gerson von (1822–1893) – berlini német bankfőnök; Bismarck magánbankára és nem-hivatalos pénzügyi tanácsadója. – *153 355 359*

Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III.

BORKHEIM, Sigismund Ludwig (1825–1885) – német újságíró, demokrata; részt vett az 1849-es badeni–pfalzi felkelésben, majd emigrált; 1851-től kereskedő Londonban; baráti viszonyban volt Marxszal és Engelsszel; *lásd még* Szerno-Szolovjevics. – *329–332* (380)
– *Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten. 1806–1807* (Emlékeztetésül a német hurráhazafiaknak. 1806–1807), Fr. Engels bevezetésével, Zürich 1888. – *329 332*

BORN, Stephan (Simon Buttermilch) (1824–1898) – német szedő; az Igazak Szövetségének és a Kommunisták Szövetségének tagja, részt vett az 1848–49-es német forradalomban; később polgári radikális újságíró és irodalomtörténész-professzor Svájcban, majd Londonban. – *212*

BORNSTEDT, Adalbert von (1808–1851) – német publicista, kispolgári demokrata; kezdetben porosz katonatiszt, majd kivándorlása után (1830) a porosz kormány titkos ügynöke, kalandor; 1847–48 a „Deutsche Brüsseler Zeitung" kiadója és szerkesztője, tagja a Kommunisták Szövetségének, a párizsi Német Demokrata Társaság egyik vezetője; 1848 márciusában kizárták a Szövetségből szabadcsapatok szervezése miatt; a forradalom idején a porosz csapatok fogságába került, a börtönben megőrült. – *210*

BOUGEART, Alfred (1815–1882) – francia történész és baloldali publicista. – *18*
– *Marat, l'Ami du peuple* (Marat, a Népbarát), Párizs 1865. – *18*

BOULANGER, Georges-Ernest-Jean-Marie (1837–1891) – francia tábornok; 1886–87 hadügyminiszter; revansista propagandával és demagógiával katonai diktatúrára törekedett. – *302 475 484*

BOULÉ – francia kőfaragó, blanquista; 1889 januárjában szocialista képviselőjelölt. – *475 480 484*

BOURBAKI, Charles-Denis Sauter (1816–1897) – görög származású francia tábornok; 1853–56 részt vett a krími háborúban, 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok, 1870–71-ben a porosz–francia háborúban hadtestparancsnok, majd a Keleti Hadsereg parancsnokaként vereséget szenved. – *368* (455)

BOURBONOK – uralkodóház Franciaországban 1589–1792, 1814–1815 és 1815–1830; Spanyolországban 1701–1808, 1814–1868 és 1874–1931; Nápoly–Szicíliában 1735–1860, Parmában 1748–1859. – *286*

BÖNING, Georg (kb. 1788–1849) – német katonatiszt; részt vett a Napóleon elleni háborúkban, majd a görög szabadságharcban, 1849-ben a badeni–pfalzi felkelésben egy önkéntes-légió parancsnoka; a felkelés leverése után kivégezték. – *305*

BÖRNSTEIN, Arnold Bernhard Karl (1808–1849) – kispolgári demokrata, a párizsi német emigráció önkéntes-légiójának egyik vezetője; részt vett az 1848 áprilisi badeni felkelésben. – *210*

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német szociáldemokrata, az eisenachiak egyik vezetője; 1877–79 Reichstag-képviselő. – *197*

BRANDENBURG, Friedrich Wilhelm, Graf von (1792–1850) – porosz tábornok, 1848 nov.–1850 nov. az ellenforradalmi kormány miniszterelnöke. – *193 235–236* (423)

BRANDT, Paul (1852–1910) – svájci publicista; 1889-ben a Grütli-egylet alelnöke. – *497*

BRAY, John Francis (1809–1895) – angol–amerikai közgazdász; Owen követője, chartista. – *162 166*
– *Labour's Wrongs and Labour's Remedy; or the Age of Might and the Age of Right* (A munka bajai és a munka gyógyszere; vagy a hatalom kora és a jog kora), Leeds 1839. – *162*

BRENTANO, Lorenz Peter (1813–1891) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a badeni ideiglenes kormány elnöke; a badeni felkelés leverése után Svájcba, majd Amerikába emigrált. – *305 329*

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német közgazdász, katedraszocialista. – *190 461*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabonatörvény-Ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter; a 60-as évektől a liberális párt balszárnyának vezetője. – *187* (208 499)

Broadhouse *lásd* Hyndman

BROADHURST, Henry (1840–1911) – angol építőmunkás, szakszervezeti vezető, reformista; 1880-tól a parlament tagja, 1886-ban belügyminiszter-helyettes. – *482*

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1854–1912) – francia orvos, kispolgári szocialista; részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrációban élt; csatlakozott az anarchistákhoz; 1879-ben belépett a francia munkáspártba; a posszibilisták egyik vezetője. – *446*

BUGGE, Elseus Sophus (1833–1907) – norvég filológus, a skandináv mitológiával és irodalommal foglalkozott. – *123*

– *Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns Oprindelse* (Tanulmányok a nord isten- és hősmondák eredetéről), Krisztiánia (Oslo) 1881–89. – *123* (133)

BURROWS, Herbert (1845–1922) – angol tisztviselő, polgári radikális, majd szocialista; a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója; részt vett a tanulatlan munkások trade unionjainak szervezésében. – *420–421*

BÜCHNER, Georg (1813–1837) – német forradalmi demokrata újságíró, költő; 1834-től emigráns. – *201* (236)

BÜCHNER, Ludwig (1824–1899) – német fiziológus és filozófus, vulgáris materialista. – *266*

BÜCKLER, Johann (Schinderhannes, Sintérjankó) (1777–1803) – rajna–hesseni haramiavezér. – *185* (202)

BÜRGERS, Heinrich (1820–1878) – német publicista; 1842–43 a „Rheinische Zeitung" munkatársa; 1848-ban a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1852-ben a kölni kommunista-per egyik fővádlottjaként 6 évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális. – *15 215*

C

CABET, Etienne (1788–1856) – francia jogász és publicista, utopikus kommunista. – *395 454*

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *30–31 42 82 118 120 125–130 438*

– *Commentarii de bello Gallico* (Feljegyzések a galliai háborúról). – *42 120 125 130 438* (48 125 137 144)

CALIGULA, Cajus Caesar Augustus Germanicus (12–41) – római császár 37–41. – *11*

CALVIN, Jean (1509–1564) – svájci vallásreformátor. – *73 291–292*

CAMPHAUSEN, Ludolf (1803–1890) – német bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1847-ben az Egyesült Landtag tagja; 1848 márc.–jún. porosz miniszterelnök. – *350*

CARVALHO (1862–1919) – portugál író és újságíró, szocialista. – *497*

CAVOUR, Camillo Benso, conte di (1810–1861) – olasz politikus, liberális monarchista; 1852–59 és 1860–61 szardíniai miniszterelnök; a Szavojai-dinasztia alatt „felülről" egyesítette Itáliát; 1861-ben az egységes Olaszország első miniszterelnöke. – *344*

CHAMPION, Henry Hyde (1857–1928) – angol szociálreformer; a Szociáldemokrata Föderáció tagja, a „Labour Elector" szerkesztője; 1887-ben a konzervatívokkal való választási együttműködés miatt kizárták, a 90-es évektől Ausztráliában élt és részt vett az ottani munkásmozgalomban. – *497*

CHAUVIERE, Emmanuel-Jean-Jules (1850–1910) – francia publicista, blanquista; részt vett a Párizsi Kommünben; 1888-tól a párizsi községtanács tagja. – *480*

CIPRIANI, Amilcare (1844–1918) – olasz szocialista; a 60-as években Garibaldi híve; részt vett a Párizsi Kommünben. – *497*

CIVILIS, Julius Claudius (I. sz.) – a batáv törzsek vezére; 69–70 a germán és a gall törzsek Róma elleni felkelésének vezetője. – *124* (134)

CLAUDIUS, Tiberius, Drusus Nero Germanicus (i. e. 10–i. sz. 54) – római császár 41–54. – *11*

CLAUDIUSOK – római patrícius nemzetség. – *109*

CLAUSEWITZ, Karl von (1780–1831) – porosz tábornok, katonai író. – *332*

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a 80-as évektől a radikális párt vezetője; 1906–09, 1917–20 miniszterelnök; imperialista politikát folytatott. – *217 219 485*

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabona-törvény-Ellenes Liga egyik vezetője, a parlament tagja. – *409* (208 496 499)

»*The Commonweal*« (A Közjó), London. – *187 245 295* (203 545)

Coulanges *lásd* Fustel de Coulanges

CRAWFORD, Emily (1831–1915) – angol újságírónő; több angol lap párizsi tudósítója. – *362*

CREPIN, Georges – francia újságíró; 1889-ben a francia munkáspárt nemzeti tanácsának tagja. – *480*

CROLL, Cornelius (1857–1895) – holland újságíró, szociáldemokrata. – *472–474 483–484 497*

CUNNINGHAME-GRAHAM, Robert Bontine (1852–1936) – skót író, arisztokrata származású; a 80–90-es években részt vett a szocialista és munkásmozgalomban; a parlament tagja; később fontos szerepet játszott a skót nemzeti mozgalomban. – *497*

CUNO, Theodor Friedrich (1847–1934) – német szocialista; az I. Internacionálé tagja; a milánói szekció megszervezője; az 1872-es hágai kongresszus után emigrált az Egyesült Államokba, s ott vezető szerepet játszott a Munka Lovagjai mozgalmában. – *466*

CUNOW, Heinrich Wilhelm Karl (1862–1936) – német történész, szociológus és etnográfus, szociáldemokrata; a 80–90-es években marxista nézeteket vallott, később revizionista, az első világháború alatt szociálsoviniszta. – *57*

CUVIER, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, baron de (1769–1832) – francia zoológus, anatómus és paleontológus; az összehasonlító anatómia megalapítója; a „kataklizma-elmélet" álláspontján állt. – *34*

D

DANIELS, Roland (1819–1855) – német orvos; 1850-től a Kommunisták Szövetsége kölni központi vezetőségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja; az esküdtszék felmentette; Marx és Engels barátja. – *215*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő.
– *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). – *423* (511)

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természetkutató. – *1 268 282 396 439 460*

DAUMAS, Augustin-Honoré (szül. 1826) – francia gépészmunkás és politikus, szocialista; a 70–80-as években a küldöttkamara, majd a szenátus, 1889-ben a párizsi községtanács tagja. – *480*

de Coulanges *lásd* Fustel de Coulanges

DÉMOSZTHENÉSZ (i. e. 348–322) – görög politikus, szónok; a makedón uralom ellenzője, az athéni demokrácia híve. – *90* (89)
– *Πρὸς Εὐβουλίδην* (Eubulidész ellen). – *90* (89)

DESCARTES, René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és természetkutató. – *265–267*

»*Deutsche Brüsseler Zeitung*« (Brüsszeli Német Újság). – *206* (243)

»*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*« (Német Tudományos és Művészeti Évkönyvek), Lipcse. – *260* (312)

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *205* (242)

DEVILLE, Gabriel (szül. 1854) – francia publicista, szociáldemokrata; a „Tőke" első könyvét népszerűen ismertető munka szerzője; a XX. sz. elején visszavonult a munkásmozgalomtól. – *480 490*

DIDEROT, Denis (1713–1784) – a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopedisták vezetője, harcos materialista és ateista. – *270*

DIEGO, Francisco – spanyol szocialista, a spanyolországi szocialista munkáspárt nemzeti bizottságának tagja. – *497*

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – német könyvkiadó, szociáldemokrata; 1881-től Reichstag-képviselő. – *433* (514)

DIETZGEN, Josef (1828–1888) – német tímármunkás, szocialista; autodidakta filozófus. – *281*
– (Névtelenül:) *Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Dargestellt von einem Handarbeiter. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft* (Az emberi fejmunka lényege. Ismerteti egy kétkezi munkás. A tiszta és gyakorlati ész egy újólagos kritikája), Hamburg 1869. – *281*

DIKAIARKHOSZ (i. e. IV. sz.) – görög tudós, Arisztotelész tanítványa. – *91* (90)

DIODÓROSZ SZIKELIOSZ (Diodorus Siculus) (i. e. kb. 80–29) – görög történész. – *122 130*
– *Βιβλιοθήκη ἱστορική* (Történelmi könyvtár). – *122 130*

DIOGENÉSZ, szinópéi (i. e. kb. 412–kb. 323) – görög filozófus, a cinikus iskola egyik megalapítója. – *482*

DIONÜSZIOSZ, halikarnasszoszi (i. e. I. sz.–i. sz. I. sz.) – görög származású római történész. – *94*
– *Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία* (Római régiségtörténet). – *94* (97)

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, tory; a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *296* (201)

DUREAU de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777–1857) – francia költő és történész. – *115*

– *Economie politique des Romains* (A rómaiak politikai gazdasága), Párizs 1840. – *115*

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *387*

E

ECCARIUS, Johann Georg (1818–1889) – német szabó, publicista, londoni emigráns; az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének tagja; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik vezetője; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864–72 a Főtanács tagja, 1867–71 főtitkára, 1870–72 Amerika ügyeivel megbízott titkár, az Internacionálé minden konferenciájának és kongresszusának küldötte; később csatlakozott az angol trade unionok reformista szárnyához. – *208*

Edda. – *39* (41 42 44 45)

EDMONDS, Thomas Rowe (1803–1889) – angol közgazdász, biztosítóintézeti igazgató; ricardiánus szocialista. – *161*

– *Practical Moral and Political Economy, or the Government Religion and Institutions, most conducive to Individual Happiness and to National Power* (Gyakorlati erkölcsi és politikai gazdaságtan, vagy az egyéni boldogságot és a nemzeti hatalmat leginkább előmozdító kormányzat, vallás és intézmények), London 1828. – *161*

E(H)RHARD, Johann Ludwig Albert (szül. kb. 1820) – német kereskedelmi alkalmazott, a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, az esküdtszék felmentette. – *215*

EIRÉNAIOSZ (kb. 130—kb. 202) – görög egyházatya, 177-től Lyon püspöke. – *10–11*

– *Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* (A hamis néven nevezett gnószisz leleplezése és cáfolata). – *10* (9)

EISENBART (Eysenbarth), Johann Andreas (1661–1727) – német szemorvos és sebész; csodadoktor. – *169*

ELSNER, Karl Friedrich Moritz (1809–1894) – német publicista és politikus, radikális; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években a „Neue Oderzeitung" egyik szerkesztője. – *17*

ENFANTIN, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin) (1796–1864) – francia mérnök, utopikus szocialista, Saint-Simon egyik legközelebbi tanítványa; a saint-simonista iskola egyik vezetője. – *456*

– (Névtelenül:) *Les oisifs et les travailleurs. Fermages, loyers, intérêts, salaires* (A henyélők és a dolgozók. Bérletek, bérleti díjak, kamatok, bérek); „Economie politique et politique" („Politikai gazdaság és politika"), Párizs 1831. – *456*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *1–2 4–5 15 20 25 41 62 119 156 191 196 200 205 207 209–210 253 279 294 308 312 331 343 370 387 391 402 414 433 445 447 466 493* (2 3 6 11 27 38 119 121 148 162 198 215 231 240 248 261 367 533)

– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England etc.* (A munkásosztály helyzete Angliában stb.), Lipcse 1845. – *1 240–245 319* (292 294 298)

–*The Condition of the Working Class in England in 1844 etc.* (A munkásosztály helyzete Angliá-

ban 1844-ben), ford. Fl. Kelley-Wischnewetzky, New York–London 1888. – *240 319 396*
– *Zur Wohnungsfrage* (A lakáskérdéshez), különlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1872 [-73]. – *310-311*
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása), Lipcse 1878. – *387* (315)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Hottingen-Zürich 1882. – *337*
– *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato etc.* (A család, a magántulajdon és az állam eredete stb.), ford. P. Martignetti, Benevento 1885. – *433*
– *Originea familiei, proprietatei private și statului* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), ford. J. Nădejde; „Contemporanul", Iași 1885–86. – *433*
– *Familjen, Privatejendommens og Statens Oprindelse* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), ford. G. Trier, Koppenhága 1888. – *433*
– *lásd még* Marx

ESPINAS, Alfred-Victor (1844–1922) – francia filozófus és szociológus, evolucionista. – *36*
– *Des sociétés animales* (Az állati társadalmakról), Párizs 1877. – *36*

EURIPIDÉSZ (i. e. kb. 480–406) – görög drámaíró. – *60*

EVERS, Joachim Lorenz (1758–1807) – német költő és színdarabíró.
– *Menschenbestimmung* (Az ember rendeltetése). – *270* (323)

EWERBECK, August Hermann (1816–1860) – német orvos és író, az Igazak Szövetsége párizsi csoportjának vezetője, majd a Kommunisták Szövetségének tagja; 1844–51 szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1850-ben kilép a Szövetségből, majd Amerikában és ismét Franciaországban él. – *206 215*

F

FABIUSOK – római patrícius nemzetség. – *113*

FAIRCHILD, Charles Stebbins (1842–1924) – amerikai jogász és pénzember; 1887–89 pénzügyminiszter. – *404*

Fallersleben *lásd* Hoffman von Fallersleben

Die Falschmünzer oder die Agenten der russischen Regierung (A pénzhamisítók vagy az orosz kormány ügynökei), Genf 1875. – *185*

FARJAT, Gabriel – francia szövőmunkás, szocialista; a francia munkáspárt egyik alapítója, 1886-ban a franciaországi szakszervezetek nemzeti föderációjának főtitkára. – *483 488*

FERDINÁND, V. (Katolikus) (1452–1516) – Kasztília királya 1474–1504, régense 1507–1516; II. Ferdinánd néven Aragónia királya 1479–1516, Szicília királya 1486–1516; III. Ferdinánd néven Nápoly királya 1504–1516. – *51* (56)

FERENC, I. (1768–1835) – osztrák császár 1804–1835, magyar király 1792–1835; II. Ferenc néven német-római császár 1792–1806. – *344*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár 1848–1916, (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1849 és 1849–1916. – *347* (407 415)

FERGUSON, Adam (1723–1816) – skót történetíró, erkölcs- és társadalomfilozófus; A. Smith tanítója. – *226*
– *An Essay on the History of Civil Society* (Tanulmány a polgári társadalom történetéről), Edinburgh 1767. – *226*

FERROUL, Joseph-Antoine-Jean-Frédéric-Ernest (18[illegible]3–1921) – francia orvos, politikus és újságíró, szocialista; 1888-tól a küldöttkamara tagja. – *480*

FERRY, Jules-François-Camille (1832–1893) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 Párizs polgármestere, a nemzeti védelem kormányának tagja, 1880–81, 1883–85 miniszterelnök. – *217 485*

FEUERBACH, Ludwig (1804–1872) – német materialista filozófus. – *253–254 261–262 265–279*

– *Das Wesen des Christentums* (A kereszténység lényege), Lipcse 1841. – *261–262*

– *Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae* (Töredékek filozófiai életpályám jellemzéséhez); „Sämtliche Werke" („Összes művei"), II. köt., Lipcse 1846. – *275*

– *Zur Moralphilosophie* (A morálfilozófiához); uo. – *275–276* (327)

– *Grundsätze der Philosophie. Notwendigkeit einer Veränderung* (A filozófia alapelvei. Változás szükségessége); Karl Grün: „Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung" („Ludwig Feuerbach a levélváltásában és hagyatékában, valamint filozófiai jellemfejlődésében"), Lipcse–Heidelberg 1874. – *266 269* (320)

FISON, Lorimer (1832–1907) – angol etnográfus, Ausztrália-kutató; 1863–71, 1875–84 misszionárius a Fidzsi-szigeteken és 1871–75, 1884–88 Ausztráliában, az ausztráliai néprajz megalapozója; 1871-től tudományos munkásságát A. W. Howitt-tal együtt folytatta. – *44–45*

– és A. W. HOWITT: *Kamilaroi and Kurnai. Group-Marriage and Relationship, and Marriage by Elopement* (Kamilaroi és Kurnai. Csoportházasság és rokonság, valamint szöktetéses házasság), Melbourne–Sydney–Adelaide–Brisbane 1880. – *44* (51)

FLOCON, Ferdinand (1800–1866) – francia politikus és publicista, kispolgári radikális, a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – *211* (246)

FOULD, Achille (1800–1867) – francia bankár és politikus, orléanista, majd bonapartista; 1848–49 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja; 1849–52, 1861–67 pénzügyminiszter, 1852–1860 a császári udvartartás minisztere. – *355*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utopikus szocialista. – *66 139 156 440 450*

– *Théorie des quatre mouvements et des déstinées générales* (A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete) (1808); „Oeuvres complètes" („Összes művei"), II. kiad. I. köt., Párizs 1841. – *139 156* (154)

– *Théorie de l'unité universelle* (Az egyetemes egység elmélete) (1822); „Oeuvres complètes" („Összes művei"), II. kiad. II–V. köt., Párizs 1841. – *66* (78)

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti Újság és Kereskedelmi Lap). – *195* (217)

FREEMAN, Edward Augustus (1823–1892) – angol történész, liberális. – *26*

FREILIGRATH, Ferdinand (1810–1876) – német forradalmár költő; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a Kommunisták Szövetségének tagja; az 50-es évektől kispolgári radikális. – *6 215*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *5 197 233–234 339 348 354* (271 273)

Frigyes, VIII. *lásd* Augustenburg

FRIGYES, VII. (1808–1863) – dán király 1848–1863. – *356* (434)

FRIGYES VILMOS (1620–1688) – brandenburgi választófejedelem 1640–1688. – *197 354*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *233 255 258 348 352*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *260 368* (214 422 423 424)

FROHME, Karl Franz Egon (1850–1933) – német publicista; a 70-es években lassalleánus, majd a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője; 1881-től Reichstag-képviselő. – *497*

FUSTEL DE COULANGES, Numa-Denis (1830–1889) – francia történész, az ókorral és Franciaország középkori történelmével foglalkozott. – *93*

– *La cité antique. Etude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome* (Az ókori város. Tanulmány Görögország és Róma vallásáról, jogáról, intézményeiről), Párizs–Strasbourg 1864. – *93* (96)

G

GAJUS (II. sz.) – római jogtudós, a római jog egyik rendszerezője. – *55*

GALBA, Servius Sulpicius (i. e. kb. 5–i. sz. 69) – római császár 68–69. – *11*

GALLE, Johann Gottfried (1812–1910) – német csillagász, 1846-ban észlelte a Neptunus bolygót. – *265* (319)

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata, szabadságharcos hadvezér. – *196 307 342 372*

GEORGE, Henry (1839–1897) – amerikai publicista és közgazdász, polgári reformista; propagálta a föld nacionalizálását mint a tőkés társadalom ellentmondásainak megoldását; befolyása alá akarta vonni az amerikai munkásmozgalmat is. – *321–323*

GERGELY, tours-i (Gregor Turonensis, Georgius Florentius) (kb. 540–kb. 594) – teológus és történész, 573-tól Tours püspöke. – *124*

– *Historia Francorum* (A frankok története) – *124*

GERVINUS, Georg Gottfried (1805–1871) – történetíró és irodalomtörténész, liberális; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép). – *349*

GFRÖRER, August Friedrich (1803–1861) – német protestáns teológus és történész, a „tubingeni iskola" tagja. – *7*

GIERS, Nyikolaj Karlovics (1820–1895) – orosz diplomata; 1863-tól teheráni, 1869-től berni, 1872-től stockholmi követ; 1875–82 a külügyminiszter munkatársa; 1882–95 külügyminiszter. – *299–300*

GIFFEN, Sir Robert (1837–1910) – angol közgazdász és statisztikus, a „Journal of the Statistical Society" kiadója; 1876–97 a kereskedelemügyi minisztérium statisztikai osztályának vezetője. – *190*

GIRAUD-TEULON, Alexis (szül. 1839) – svájci francia őstörténész – *35 58*

– *Les origines de la famille. Questions sur les antécédents des sociétés patriarcales* (A család eredete. A patriarchális társadalmak előzményeinek kérdései), Genf–Párizs 1874. – *439–440*

– *Les origines du mariage et de la famille* (A házasság és a család eredete), Genf–Párizs 1884. – *35–36 440* (34 36)

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus és író, tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1843–45 kereskedelemügyi, 1845–46 gyarmatügyi,

1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter; 1868–74, 1880–85, 1886, 1892–94 miniszterelnök. – *95 184 297 466* ([201])

– *Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age* (A világ ifjúsága. A hőskor istenei és emberei), London 1869. – *95*

»*Le Globe*« (A Földgömb), Párizs. – *456* ([524])

Glücksburg *lásd* Keresztély

GODWIN, William (1756–1836) – angol író és publicista, racionalista, Malthus ellenfele; az anarchizmus előfutára. – *456 462*

GOEGG, Amand (1820–1897) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az emigrációban a Béke- és Szabadságliga egyik vezetője; hazatérése után a 70-es években szociáldemokrata. – *214*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *6 39 259 268 373*

– *Faust.* – *256* ([311])

– *Der Gott und die Bajadere* (Az isten és a bajadér). – *39*

GOULD, Jay (1836–1892) – amerikai tőkés, vasúti nagyvállalkozó. – *354*

GOVONE, Giuseppe (1825–1872) – olasz tábornok és politikus; 1848–49, 1859, 1866 részt vett az Ausztria elleni háborúkban; 1869–70 hadügyminiszter. – *359–360* ([438])

GRAY, John (1798–1850) – angol közgazdász, utopikus szocialista, Owen követője; a „munkapénz" elméletének hirdetője. – *165–166 170 172*

– *The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange* (A társadalmi rendszer. Értekezés a csere elvéről), Edinburgh 1831. – *165 172*

GRILLENBERGER, Karl (1848–1897) – német munkás, majd publicista, szociáldemokrata; 1881-től Reichstag-képviselő; a 90-es években reformista. – *497*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; testvérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a történeti-összehasonlító nyelvtudomány és a germán nyelvészet egyik megalkotója, német mesék kiadója. – *121*

GRIMPE, Hermann (1855–1907) – német asztalos, szociáldemokrata; a 70-es évek végétől emigráns Franciaországban. – *470 483*

GROTE, George (1794–1871) – angol ókortörténész. – *90–93*

– *A History of Greece, from the Earliest Period to the Close of the Generation Contemporary with Alexander the Great* (Görögország története, a legrégibb korszaktól a Nagy Sándor korában élő nemzedék letűntéig) (1846–56), London 1869. – *90–93* ([88 92 93 94])

GRÖBEN, Karl Graf von der (1788–1876) – porosz tábornok, hadtestparancsnok; részt vett az 1849-es badeni felkelés leverésében; 1854-től a porosz főrendiház tagja. – *305*

GRÜN, Karl (Ernst von der Haide) (1817–1887) – német kispolgári publicista, a 40-es években az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; 1848–49-ben kispolgári demokrata; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal). – *262*

– *Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung* (Ludwig Feuerbach a levélváltásában és hagyatékában, valamint filozófiai jellemfejlődésében), Lipcse–Heidelberg 1874. – *266 269* ([320])

GUESDE, Mathieu-Basile (Jules) (1845–1922) – francia politikus, először polgári republikánus, majd a 70-es évek első felében az anarchistákhoz csatlakozott, 1879-ben a francia munkáspárt egyik alapítója; a marxizmus propagálója és a francia szocialista mozgalom

forradalmi szárnyának vezetője; az első világháborúban szociálsoviniszta. – *480 489–490 493* (198)

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1832–37 közoktatásügyi miniszter; 1840 londoni nagykövet; 1840–47 külügyminiszter; 1847–48 miniszterelnök. – *286*

GUSZTÁV, I., Wasa (1496–1560) – svéd király 1523–1560. – *182*

Gutrun (Kudrun). – *72* (79)

H

HABSBURGOK (1780-tól Habsburg-Lotaringiaiak) – osztrák főhercegi, majd császári család, német-római császárok (megszakításokkal) 1273–1806, magyar királyok 1437–1918, spanyol királyok 1507–1700, portugál királyok a spanyol ágból 1580–1598, toszkánai nagyhercegek 1765–1859, mexikói császár 1864–1867. – *19* (186 265)

HALL, Charles (kb. 1745–kb. 1825) – angol közgazdász, utopista szocialista. – *456 461*

HANSEMANN, David Justus Ludwig (1790–1864) – német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848 márc.–szept. porosz pénzügyminiszter. – *350*

HARDIE, James Keir (1856–1915) – angol bányász, majd publicista, reformista; 1888-tól a Skót Munkáspárt, 1895-től a Független Munkáspárt vezetője, a Labour Party egyik vezető személyisége. – *497*

HARM, Friedrich (1844–1905) – német kereskedő, szociáldemokrata; 1884-től Reichstag-képviselő. – *497*

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője; a „Northern Star", a „Red Republican" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *206 391*

HARRING, Harro Paul (1798–1870) – német író, költő, kispolgári radikális; 1828-tól (megszakításokkal) emigránsként élt különféle európai államokban. – *207*

HARTMANN, Lev Nyikolajevics (1850–1908) – orosz narodnyik forradalmár; 1879-ben részt vett a II. Sándor cár elleni merényletben; Franciaországba, Angliába, végül 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *184*

HAUPT, Hermann Wilhelm (szül. kb. 1831) – német kereskedelmi alkalmazott, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista-per egyik vádlottja; letartóztatásakor elárulta a kölni központi vezetőséget; szabadlábra helyezése után Brazíliába menekült. – *215*

HÄUSSER, Ludwig (1818–1867) – német történész és politikus, liberális. – *349*

HECKER, Friedrich Franz Karl (1811–1881) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament tagja, a badeni áprilisi felkelés egyik vezetője; Svájcba, majd Amerikába emigrált és ezredesként az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban. – *304* (353)

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *150 253–270 274–275 279–289* (283)

– *Phänomenologie des Geistes* (A szellem fenomenológiája), kiadta J. Schulze; „Werke" („Művei") [I. kiad.], II. köt., Berlin 1832. – *270 259 285* (333)

– *Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya), kiadta L. von Henning; uo., III–V. köt., Berlin 1833–34. – *258–259 280*

– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften etc.* (A filozófiai tudományok enciklopédiája stb.), kiadta L. von Henning; uo., VI–VII. köt., Berlin 1833. – *255–256* (308 309 310)

– *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.), kiadta E. Gans; uo., VIII. köt., Berlin 1833. – *150 255 258–259 275* (158 308 328)

– *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Előadások a filozófia történetéről), kiadta E. Gans; uo., IX–XI. köt., Berlin 1837. – *259*
– *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (Előadások a vallás filozófiájáról), kiadta Ph. Marheineke; uo., XII–XV. köt., Berlin 1840. – *259*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *4 6 255 371*
– *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum* (Atta Troll. Nyáréji álom). – *4*
– *Zur Geschichte der Religion und der Philosophie in Deutschland* (A vallás és a filozófia történetéhez Németországban) (1834). – *255* (307)

HENRIK, IV. (1553–1610) – francia király 1589–1610. – *369* (476)

HERODES (Nagy) (i. e. kb. 73–4) – Palesztina királya i. e. 37–4. – *114*

HÉRODOTOSZ (i. e. kb. 484–kb. 425) – görög történetíró. – *42 60*
– *Ἱστορίη* (Történelem). – *60*

HERRFURTH, Ernst Ludwig (1830–1900) – porosz politikus; 1888–92 belügyminiszter. – *418*

HERWEGH, Georg Friedrich (1817–1875) – német forradalmár költő. – *210*

HERZEN, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – orosz forradalmi demokrata filozófus, publicista és író; 1847-től emigráns; a „Kolokol" és a „Poljarnaja Zvezda" szerkesztője és kiadója. – *331 392*

HEUSLER, Andreas (1834–1921) – svájci jogtudós. – *57*
– *Institutionen des deutschen Privatrechts* (A német magánjog intézményei), Lipcse 1886. – *57* (62)

Hildebrandslied. – *121 144* (128)

HINKEL, Karl (1793–1817) – német költő.
– *Jugendmut und -kraft* (Ifjúi kedv s erő). – *338* (392)

HIRSCHFELD, Karl Ulrich Friedrich Wilhelm Moritz von (1791–1859) – porosz tábornok; a badeni felkelés ellen harcoló egyik hadtest parancsnoka. – *305*

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *265*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, ricardiánus szocialista. – *461*
– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni Gépészek Intézetében), London 1827. – *461*

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, August Heinrich (1798–1874) – német költő és filológus.
– *Das Lied der Deutschen* (A németek dala). – *338* (394)

HOHENSTAUFENOK – németországi uralkodóház, német-római császárok 1138–1254. – *182 338* (266)

HOHENZOLLERN, Leopold, herceg (1835–1905) – 1870-ben spanyol trónkövetelő. – *365* (266)

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház, nürnbergi várgrófok 1191–1415, brandenburgi választófejedelmek 1415–1701, porosz királyok 1701–1918, német császárok 1871–1918. – *19 344*

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.). – *6 31 59 93–96*

HOPKINS, Thomas (XVIII—XIX. sz.) – angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője. – *161 461*

– *Economical Inquiries relative to the Laws which regulate Rent, Wages and the Value of Money* (Gazdasági vizsgálódások azon törvényeket illetően, amelyek a járadékot, a béreket és a pénz értékét szabályozzák), London 1822. – *161*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő. – *6 412* ([500])

HOWITT, Alfred William (1830–1908) – angol etnográfus; 1862–1901 gyarmati tisztviselő Ausztráliában; *lásd még* Fison. – *45*

HÖPFNER, Friedrich Eduard Alexander von (1797–1858) – porosz tábornok, katona szakíró. – *332*

– *Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der preussischen Armee nach den Quellen des Kriegsarchivs bearbeitet* (Az 1806-os és 1807-es háború. Adalék a porosz hadsereg történetéhez, a Hadiarchívum forrásai alapján feldolgozva), II. kiad., Berlin 1855. – *332* ([382])

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász. – *265*

HUSCHKE, Georg Philipp Eduard (1801–1886) – német jogász és író; a római jog történetével foglalkozott. – *113*

HUSKISSON, William (1770–1830) – angol politikus, tory; 1823–27 kereskedelemügyi miniszter. – *405* ([493])

HYBES, Josef (1850–1921) – cseh szövőmunkás, majd publicista, szocialista; 1897–1917 az osztrák képviselőház tagja; a csehszlovák kommunista párt egyik alapítója. – *497*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; az első világháború-ban szociálsoviniszta; 1916-ban imperialista háborús propagandája miatt kizárták a brit szocialista pártból; John Broadhouse álnéven lefordította angolra a „Tőke" első kötetének egy részét. – *220–227 475 481 492–494* ([259])

I

IGLESIAS Posse, Pablo (1850–1925) – spanyol nyomdász, publicista; 1871–72 az I. Internacionálé spanyol föderális tanácsának tagja, 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője, 1872–73 az új madridi föderáció tagja; harcolt az anarchista befolyás ellen; 1879-ben részt vett a Spanyolországi Szocialista Munkáspárt alapításában; később e párt reformista szárnyának egyik vezetője. – *497*

Ἰλιάς (Iliasz). – *31 59 93–96* ([95 101])

IM THURN, Everard Ferdinand (1852—1932) – angol gyarmati tisztviselő, utazó és antropológus. – *263*

– *Among the Indians of Guiana; being Sketches, chiefly Anthropologic, from the Interior of British Guiana* (A guayanai indiánok között; főként antropológiai jellegű vázlatok Brit Guayana belsejéből), London 1883. – *263* ([318])

Irenaeus *lásd* Eirénaiosz

IRMINON (megh. kb. 826) – benedekrendi szerzetes, 812–17 a Párizs melletti saint-germain-des-prés-i kolostor apátja. – *136* ([150])

IVÁN, III., Vasziljevics (Nagy) (1440–1505) – moszkvai nagyherceg 1462–1505. – *181*

J

JACLARD, Charles-Victor (1843–1903) – francia publicista, blanquista, a 70-es évek elejétől az Internacionálé tagja, Marx híve; a Párizsi Kommun idején a nemzeti gárda központi bizottságának tagja és egyik légiójának parancsnoka; a Kommun leverése után emigrált Svájcba, majd Oroszországba; az 1880-as amnesztia után hazatért és folytatta politikai tevékenységét. – *480*

JACOBI, Abraham (1830–1919) – nemet orvos, a Kommunisták Szovetségének tagja; a kolni kommunista-per egyik vadlottja, az eskudtszek felmentette, de felségsértésért bortonben tartották; 1853-ban Angliába, majd az Egyesult Államokba emigrált s ott az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban, 1885–89 a New York-i Orvostudományi Akadémia elnoke; a marxizmus propagálója. – *215*

JACQUES, Edouard-Louis-Auguste (szul. 1828) – francia vállalkozo es politikus, mérsékel republikánus; 1871-tól a párizsi kozségtanács tagja. – *475 484*

JAROSZLÁV (Bolcs) (978–1054) – kijevi nagyfejedelem 1019–1054. – *57* (60)

JÓZSEF, II. (1741–1790) – Mária Terézia fia, tarsuralkodó 1765–1780, osztrák csaszár es (koronázatlanul) magyar király 1780–1790. – *344*

JULIUSOK – római patrícius nemzetség – *120*

»*Justice*« (Igazságosság). – *468–477 481–482 492–493* (533)

JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60–kb. 140) – római szatírakolto – *6*

– *Satirae* (Szatírák). – *6*

K

KÁLNOKY Gusztáv (1832–1898) – osztrák–magyar politikus, 1880–91 péterváry nagykovet, 1881–95 a császári minisztertanács elnoke és kulugyminiszter. – *300*

KAMENSZKIJ, Gavriil Pavlovics (1824–1898) – orosz kozgazdász, a cári kormány kulfoldi ugynoke; 1872-ben egy svájci torvényszék pénzhamisításért távollétében bortonbuntetésre ítélte – *185*

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozofus – *256 265–269 277*

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768-tól, római császár 800–814. – *136 182 232* (157)

KÁROLY, VIII. (1470–1498) – francia király 1483–1498. – *180* (192)

KÁROLY (Merész) (1433–1477) – burgundi fejedelem 1467–1477. – *177* (191)

KÁROLY LAJOS JÁNOS (1771–1847) – osztrak főherceg, tábornagy; 1796, 1799, 1805, 1809 főparancsnok a Franciaország elleni háborúkban, 1805–09 hadugyminiszter. – *370*

KAULBARS, Nyikolaj Vaszilijevics, báro (1842–1905) – orosz tábornok; 1886 a cári kormány megbízottja Bulgáriában. – *300* (351)

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata, 1883–1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; a marxizmus propagálója, később a centrizmus fő ideológusa. – *398* (39)

KAYE, Sir John William (1814–1876) – angol gyarmati tisztviselő és iro, etnográfus és hadtorténész; 1858–74 az Indiaugyi Minisztérium politikai és titkos ugyosztályának vezetője; *lásd még* Watson. – *42*

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859–1932) – amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista; a „Munkásosztály helyzete" fordítója. – *319 396* (488)

KERESZTÉLY, glücksburgi herceg (1818–1906) – 1852-től dán trónörökös; IX. Keresztély néven dán király 1863–1906. – *336* (429)

KINKEL, Gottfried (1815–1882) – német költő és publicista, kispolgári demokrata; az 1849-es badeni–pfalzi felkelés résztvevője; a porosz bíróság életfogytiglani várbörtönre ítélte; a fogságból megszökött és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik vezetője lett. – *214*

KLAPKA György (1820–1892) – magyar honvédtábornok; 1848 okt.–dec. a temesközi sereg táborkari főnöke, 1849-ben a felső-magyarországi hadsereg parancsnoka, 1849 jún.–szept. a komáromi vár parancsnoka; majd Törökországba emigrált, később Itáliában és Svájcban élt; 1866-ban a porosz–osztrák háborúban a poroszok oldalán harcoló magyar légió parancsnoka; a kiegyezés után hazatért és országgyűlési képviselő lett. – *196 359*

KLEIN, Johann Jakob (szül. kb. 1818) – német orvos, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista-per egyik vádlottja, az esküdtszék felmentette; a 70-es évek elején részt vett a német munkásmozgalomban. – *215*

KLEISZTHENÉSZ (i. e. VI. sz. vége) – athéni politikus. – *105* (109 111)

KOLB, Georg Friedrich (1808–1889) – német publicista és statisztikus, polgári demokrata. – *407*

– *Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerzustands- und Staatenkunde* (A népességtani és államtudományi összehasonlító statisztika kézikönyve), VII. kiad., Lipcse 1875. – *407*

»*Колоколъ*« (Harang), London, majd Genf. – *392* (482)

KOPERNIKUSZ (Kopernik; Coppernicus) Nicolaus (1473–1543) – lengyel csillagász; a heliocentrikus felfogás kidolgozója és ezzel a tudományos asztronómia megteremtője. – *265*

KOPP, Hermann Franz Moritz (1817–1892) – német kémikus és kémiatörténész. – *273*

– *Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte* (Az alkímia a régebbi és újabb korban. Kultúrtörténeti adalék), Heidelberg 1886. – *273* (325)

KORFF, Hermann – porosz katonatiszt, demokrata; politikai meggyőződése miatt eltávolították a hadseregből; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" felelős kiadója; később Amerikába emigrált. – *194*

KOSSUTH Lajos (1802–1894) – a magyar liberális nemesi mozgalom vezetője; 1848-ban az első független magyar kormány pénzügyminisztere, szeptembertől az Országos Honvédelmi Bizottmány feje; 1849 áprilisában Magyarország kormányzó-elnöke; a forradalom bukása után Törökországba emigrált, majd Angliában, Amerikában s utóbb Olaszországban élt. – *214*

KOTZEBUE, August Friedrich Ferdinand von (1761–1819) – német színműíró; az orosz cár ügynöke, a liberális mozgalmak ellensége. – *308*

KOVALEVSZKIJ (Kovalevsky), Makszim Makszimovics (1851–1916) – orosz etnográfus, társadalomtörténész és jogász. – *56–57* (28)

– *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété* (A család és a tulajdon fejlődési eredeteinek táblája), Stockholm 1890. – *55–56 117 125*

– *Род* (Nemzetség); „*Первобытное право*" („Őstársadalmi rend"), I. füzet, Moszkva 1886. – *56–57 121* (59)

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *20 220 367* (25)

KRALIK-HABAKUK, Emil – osztrák publicista, szociáldemokrata. – *497*

KRAVCSINSZKIJ, Szergej Mihajlovics (Sztyepnyak) (1851–1895) – orosz író és publicista, a 70-es években forradalmi narodnyik; 1878-ban Pétervárott merényletet követett el a csendőrség főnöke ellen, utána emigrált és 1884-től Angliában élt. – *184 497*

KREUTZER, Anton (1851–1929) – osztrák pék, szociáldemokrata. – *497*

Kreuzzeitung *lásd* Neue Preussische Zeitung

KRIEGE, Hermann (1820–1850) – német újságíró, a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottságnak és az Igazak Szövetségének tagja, ennek kiküldötteként 1845-ben New Yorkba utazott; 1846-ban kiadta a „Volkstribun"-t; „igazi szocialista" nézeteket vallott, majd nyilvánosan szakított a kommunizmussal és a demokrata párthoz csatlakozott, s mint ilyen vett részt a német forradalomban; utána visszatért Amerikába, lapszerkesztő lett; 1850-ben megőrült. – *206–207*

KROPOTKIN, Pjotr Alekszejevics herceg (1842–1921) – orosz forradalmár, földrajztudós és utazó; az anarchizmus vezető ideológusa, a marxizmus ellenfele; 1876–1917 emigrációban élt. – *184*

KUHLMANN, Georg (szül. 1812) – német kalandor; prófétaként lépett fel a svájci német kézművesek előtt és az „igazi szocializmust" prédikálta; később kiderült, hogy az osztrák kormányzat szolgálatában álló provokátor. – *207*

KÜHN, Hermann August (1846–1916) – német szabó, szociáldemokrata; 1889-től több ízben Reichstag-képviselő. – *497*

L

»*The Labour Elector*« (A Munkásválasztó), London. – *423 477 482* (510 544 546)

»*The Labour Leader*« (A Munkásvezető), London. – *417* (502)

Lafargue, Laura *lásd* Marx, Laura

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista; az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866–69 Spanyolország ügyeivel megbízott titkár; részt vett az Internacionálé franciaországi, spanyolországi és portugáliai szekcióinak megalapításában; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a francia munkáspárt egyik alapítója; Marx és Engels híve, 1868-tól Marx veje. – *472–473 480 489–490 493 496* (198 545 550)

LAFAYETTE (La Fayette), Marie-Joseph-Paul Motier, marquis de (1757–1834) – francia tábornok és politikus; részt vett az amerikai függetlenségi háborúban; 1789-ben a párizsi nemzetőrség parancsnoka, 1791-ben lövetett a Mars-mezei tüntetőkre, 1792-ben külföldre szökött; 1830-ban Lajos Fülöp egyik trónra juttatója. – *18*

LAJOS, XI. (1423–1483) – francia király 1461–1483. – *180*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *292 369 375* (338 459)

LAJOS FÜLÖP, Orléans hercege (1773–1850) – francia király 1830–1848. – *201 217 219* (21)

LAJOS FÜLÖP ALBERT, Orléans hercege, Párizs grófja (1838–1894) – Lajos Fülöp francia király unokája; 1842–48 trónörökös; 1861–62 az amerikai polgárháborúban az északiak oldalán harcolt; az orléanisták tronkövetelője. – *301*

LAMARCK, Jean-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet, chevalier de (1744–1829) – francia természetkutató; az első átfogó fejlődéselmélet megalkotója, Darwin előfutára. – *268*

LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de (1790–1869) – francia költő, történész és politikus; a 40-es években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány külügyminisztere és tulajdonképpeni feje. – *211*

LANGE, Christian Konrad Ludwig (1825–1885) – német filológus és történész. – *113*
– *Römische Altertümer* (Római régiségek), Berlin 1856. – *112–113* (116)

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, részt vett az 1848–49-es forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója, támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *155 392*
– *Das System der erworbenen Rechte etc.* (A szerzett jogok rendszere stb.), Lipcse 1861. – *155*

LATHAM, Robert Gordon (1812–1888) – angol orvos, nyelvész és etnográfus. – *436*
– *Descriptive Ethnology* (Leíró néprajz), London 1859. – *437*

LAVIGNE, Raymond-Félix (1851–1930) – francia publicista, szocialista; a francia munkáspárt tagja; 1888-tól a franciaországi szakszervezetek nemzeti föderációjának titkára. – *480 497*

LEDRU-ROLLIN, Alexandre-Auguste (1807–1874) – francia ügyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetője; a „Réforme" szerkesztője; 1848-ban az ideiglenes kormány belügyminisztere és a végrehajtó bizottság tagja; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja (hegypárti); az 1849 jún. 13-i tüntetés után Angliába emigrált; 1870-ben visszatért, 1871-ben a nemzetgyűlés tagja; a német békeszerződés elleni tiltakozásul lemond. – *214* (26 246)

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kölni kommunista-perben 3 évi várbörtönre ítélték; 1856-ban Londonba emigrált, részt vett az Internacionálé minden kongresszusán és konferenciáján, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, a brit föderális tanácsnak, egyik alapítója az angol Független Munkáspártnak; Marx és Engels híve. – *208 215*

LETOURNEAU, Charles-Jean-Marie (1831–1902) – francia szociológus és etnográfus. – *35–38*
– *L'évolution du mariage et de la famille* (A házasság és a család fejlődése), Párizs 1888. *35–36* (35)

LEVERRIER (Le Verrier), Urbain-Jean-Joseph (1811–1877) – francia csillagász és matematikus, 1846-ban Arago kezdeményezésére (Adamstól függetlenül) kiszámította a még ismeretlen Neptunus pályáját. – *265* (319)

LEVI, Leone (1821–1888) – angol polgári közgazdász, statisztikus és jogász. – *190*

LICHNOWSKI, Felix Maria, Fürst von (1814–1848) – porosz katonatiszt, sziléziai nagybirtokos; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal), a frankfurti szeptemberi felkeléskor megölték. – *4 198* (229)

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista; a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848–49-es forradalom résztvevője, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba; az I. Internacionálé tagja és a Német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; Marx és Engels híve. – *331 361 472–473 483 489 493 497*

LIPÓT (1790–1852) – badeni nagyherceg 1830–1852. – *447*

LIUTPRAND (Luitprand) (kb. 920–kb. 972) – longobárd származású teológus és történetíró; 961-től cremonai püspök. – *133*
– *Antapodosis.* – *133* (146)

LIVIUS, Titus (i. e. 59–i. sz. 17) – római történetíró. – *111 113*
– *Rerum Romanorum ab Urbe condita libri* (Könyvek a rómaiak viselt dolgairól a Város alapításától kezdve). – *111 113*

LOCHNER, Georg (szül. kb. 1824) – német asztalos; a Kommunisták Szövetségének és a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, 1864–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, küldött az 1865-ös és 1871-es londoni konferencián; Marx és Engels híve. – *208*

»*Londoner Freie Presse*« (Londoni Szabad Sajtó). – *468–469* ([535])

LONGOSZ (Longus) (III. sz.) – görög író. – *71*
– *Δάφνις καὶ Χλόη* (Daphnisz és Khloé). – *71*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkára, 1867-ben küldött a lausanne-i, 1868-ban a brüsszeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián és 1872-ben a hágai kongresszuson; 1870–71 részt vett Párizs védelmében, a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után emigrált Angliába; később csatlakozott a posszibilistákhoz; 1872-től Marx veje. – *480*

LOPATYIN, German Alexandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász, forradalmár; Csernisevszkij tanítványa, Londonban Marx köréhez tartozott; 1870-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja; a „Tőke" első kötetének orosz fordítója, munkáját letartóztatása után N. F. Danyielszon folytatta. – *445–446*

Louis-Napoléon *lásd* Napóleon, III.

LUBBOCK, Sir John (1899-től lord Averbury) (1834–1913) – angol biológus, darwinista, etnológus és régész. – *437–439*
– *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man* (A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota), London 1870. – *437 439*

Ludwigslied. – *176* ([181])

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor ú val szemben szövetkezett a katolikus ellenforradalommal; a Biblia fordítója. – *73 291*

LUXEMBURG-ház – német uralkodócsalád; német-római császárok (megszakításokkal) 1308–1437, cseh királyok 1310–1437, magyar királyok 1387–1437. – *363* ([447])

M

MACAULAY, Thomas Babington, Lord, Baron of Rothley (1800–1859) – angol történész és politikus, whig; a parlament tagja. – *196*

MACFARLANE, Helen – angol újságírónő, chartista lapok munkatársa; a „Kommunista Párt kiáltványa" első angol fordítója. – *391*

MacLennan *lásd* McLennan

MAINE, Sir Henry James Sumner (1822–1888) – angol jogász és jogtörténész. – *73*
– *Ancient Law: its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas* (Ősi törvény: a társadalom korai történetével való kapcsolata és modern eszmékhez való viszonya) (1861), III. kiad., London 1866. – *73* ([80])

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista; a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; küldött az 1866-os genfi kongresszuson; az 1871-es versailles-i nemzetgyűlés tagja, majd lemondott mandátumáról; tagja a nemzetőrség központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek; a Kommün leverése után emigrált Olaszországba, majd Svájcba, ahol az anarchistákhoz csatlakozott; később a posszibilisták egyik vezetője. – *446*

»*The Manchester Guardian*« (A Manchesteri Figyelő). – *362* ([444])

MANN, Thomas (Tom) (1856–1941) – angol gépészmunkás, szakszervezeti vezető; 1885-től a Szociáldemokrata Föderáció, 1893-tól a Független Munkáspárt funkcionáriusa; az

első világháborúban internacionalista; 1920-tól a Kommunista Párt tagja, a Vörös Szakszervezeti Internacionálé egyik megalapítója. – *497*

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805–1882) – porosz reakciós politikus; 1848–50 belügyminiszter, 1850–58 miniszterelnök és külügyminiszter. – *193 235–236 351* (123)

MARAT, Jean-Paul (1743–1793) – francia természettudós és publicista; a francia forradalomban a jakobinusok egyik legkövetkezetesebb vezetője. – *18* (19)

MARX, Eleanor (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya; részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban; 1884-től Dr. E. Aveling felesége; *lásd még* Aveling. – *319 493* (6 540)

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *207*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). – *1 4 5 13 15 18 25 33 39 42 55 62 88 91 96 146 159 162 165 171 189 193 199–200 205–211 214 220–227 238–239 253–254 279 307 372 391–398 445–446 456 466* (3 11 28 38 162 215 231 248 519)

– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik etc.* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája stb.), Majna-Frankfurt 1845. – *261 278* (316)

– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak a „Nyomorúság filozófiája"-ra), Brüsszel 1847. – *160 162 165 172 313 456 461* (174)

– *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends"* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhonnak a „Nyomorúság filozófiája"-ra), Stuttgart 1885. – *160–161 398* (160)

– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. – *1–2 13–14 73 200 207 209 212 312 325–326 391–392 395–397* (1 81 478)

– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke); „Neue Rheinische Zeitung", 1849 ápr. 5–11. – *19 159* (23)

– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája) (1852), III. kiad., Hamburg 1883. – *238–239*

– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunistaperről), Bázel 1853. – *200 214–215* (231)

– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet, Berlin 1859. – *162 165 172 253* (174 305)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálatához), I. köt. (1867), III. kiad., Hamburg 1883. – *25 140 160–161 172 220–227 244 312 317 322 377 397* (259 261 292 298 528)

– (Névtelenül:) *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Workingmen's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete) (1871), II. kiad., 1871. – *397*

MARX, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya; a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól P. Lafargue felesége. – *493* (28 544)

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. – *86 123 125*

– *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt* (Bevezetés a Mark-, telek-, falu- és városberendezkedés és a közhatalom történetéhez), München 1854. – *86* (85)

– *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (A Mark-berendezkedés története Németországban), Erlangen 1856. – *86* (85)

– *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland* (A jobbágytelkek, a paraszttelkek és a telekberendezkedés története Németországban), Erlangen 1862–63. – *86* (85)

– *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (A faluberendezkedés története Németországban), Erlangen 1865–66. – *86* (85)
– *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* (A városberendezkedés története Németországban), Erlangen 1869–71. – *86 123* (85)

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormányának elnöke; 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia központi bizottságának egyik szervezője; 1864-ben megkísérelte befolyása alá vonni az I. Internacionálét, majd 1871-ben szembefordult vele. – *201 204 214* (238)

MCENNIS – amerikai újságíró. – *294*

MCLENNAN, John Ferguson (1827–1881) – skót jogász és történész. – *33 47 58 79 117 436–440*
– *Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies* (Kezdetleges házasság. Vizsgálódás a házassági szertartásokban a rablásos forma eredetéről), Edinburgh 1865. – *33 436–438* (31)
– *Studies in Ancient History, comprising a Reprint of „Primitive Marriage etc."* (Őstörténeti tanulmányok; tartalmazza a „Kezdetleges házasság stb." újranyomását), London 1876; új kiad. 1886. – *436–438* (31)

MEISTER, Heinrich Ernst August (1842–1906) – német szivarkészítő, szociáldemokrata; 1884-től Reichstag-képviselő. – *497*

MEITZEN, August (1822–1910) – német közgazdász és mezőgazdasági statisztikus. – *235–237*
– *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866* (A porosz állam földje és mezőgazdasági viszonyai az 1866 előtti területi kiterjedés szerint), Berlin 1868–71. – *235–237* (289)

MENDELSON, Stanisław (1857–1913) – lengyel publicista, szocialista; 1892-ben a Lengyel Szocialista Párt egyik alapítója; a 90-es évek közepén eltávolodott a munkásmozgalomtól. – *497*

MENGER, Anton (1841–1906) – osztrák jogász, egyetemi tanár. – *451–463*
– *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* (A teljes munkahozadékra való jog, történeti ábrázolásban), Stuttgart 1886. – *451–463* (521 529)

MENKE, Heinrich Theodor von (1819–1892) – német földrajztudós; átdolgozta K. v. Spruner történelmi atlaszát; *lásd még* Spruner. – *176*

MENTEL, Christian Friedrich (szül. 1812) – német szabó; az Igazak Szövetségének és később a Kommunisták Szövetségének tagja; Amerikába emigrált. – *203*

METTERNICH-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773–1859) – osztrák politikus és diplomata; 1809–21 külügyminiszter; 1821–48 kancellár; a Szent Szövetség egyik megszervezője. – *364* (449)

MIEROSŁAWSKI, Ludwik (1814–1878) – lengyel forradalmár, történész; az 1830–31-es és 1846-os lengyel felkelés résztvevője, az 1848-as poseni és az 1849-es szicíliai felkelés katonai vezetője; 1849-ben a badeni–pfalzi forradalmi hadsereg főparancsnoka; az 1863–64-es lengyel felkelés idején a lengyel nemzeti kormány diktátora, a felkelés leverése után emigrált Franciaországba. – *305–306*

MIGNET, François-Auguste-Marie (1796–1884) – francia történetíró, liberális. – *286*

MIHAJLOVSZKIJ, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok kiemelkedő ideológusa, a marxizmus ellenfele; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatsztvo" szerkesztője. – *199*

MIKLÓS, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. - *336 339–340*

MILDE, Karl August (1805–1861) – német kartongyáros, liberális; az Egyesült Landtag tagja, 1848-ban a porosz nemzetgyűlés képviselője és elnöke (jobboldal), jún.–szept. kereskedelmi miniszter. – *350*

MIRBACH, Otto von – volt porosz tüzértiszt, kispolgári demokrata; az 1849-es májusi felkelés idején Elberfeld katonai parancsnoka, a felkelés leverése után emigrált. – *447*

»*Missouri Republican*« (Missouri-i Republikánus), St. Louis. – *294*

MOLESCHOTT, Jakob (1822–1893) – holland származású fiziológus, vulgáris materialista filozófus; német, svájci és olasz tanintézetekben tanított. – *266–267*

MOLIERE (Jean-Baptiste Poquelin) (1622–1673) – francia vígjátékíró.
– *George Dandin, ou le mari confondu* (George Dandin vagy a talajavesztett férj). – *148* (156)

MOLL, Joseph (1812–1849) – német órás, az Igazak Szövetségének és a Kommunisták Szövetségének vezető tagja; 1848 júl.–szept. a kölni Munkásegylet elnöke; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; 1849-ben elesett a badeni–pfalzi felkelésben. – *202 208 210 213* (240)

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német ókortörténész. – *91 110–114*
– *Römische Forschungen* (Római kutatások), II. kiad., Berlin 1864. – *110–111*
– *Römische Geschichte* (Római történelem) (1854), V. kiad., Berlin 1868–69. *114* (117)

MOORE, Samuel (kb. 1830–1912) – angol bíró, az I. Internacionálé tagja; a „Kommunista Párt kiáltványá"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója; Marx és Engels barátja. – *397*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész – *21 25–47 62 76–81 86 92 95–98 105 112–113 120 124 140 150 157 433 437–441*
– *League of the Ho-Dé-No-Sau-Nee or Iroquois* (A ho-dé-no-sau-nee-k vagy irokézek ligája), Rochester 1851. – *437*
– *Systems of Consanquinity and Affinity of the Human Family* (Az emberi család vérségi és rokonsági rendszerei), Washington 1871. – *43 77 438* (50)
– *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig), London 1877. – *25 27 33 40 48 55–56 62 76 80–83 95–96 105 120 157 439–440* (28 29 32 46 52 53 57 58 74 82 83 84 100 105 110 123)
– *Die Urgesellschaft. Untersuchungen über den Fortschritt der Menschheit aus der Wildheit durch die Barbarei zur Zivilisation* (Az őstársadalom. Vizsgálódások az emberiség haladásáról a vadságból a barbárságon át a civilizációhoz), ford. W. Eichhoff, K. Kautsky közreműködésével, Stuttgart 1891. – *439–440*

MORNY, Charles-Auguste-Louis-Joseph, duc de (1811–1865) – Louis Bonaparte féltestvére, francia pénzember és politikus, bonapartista; 1849–51 a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny egyik szervezője; 1851 dec.–1852 jan. belügyminiszter; 1854–56 és 1857–65 a Törvényhozó Testület elnöke; 1856–57 pétervári nagykövet. – *354*

MORRIS, William (1834–1896) – angol költő, író és művész; 1884–89 a Szocialista Liga egyik vezetője; a 80-as évek végén csatlakozott az anarchistákhoz. – *490 497* (540)

MOSZKHOSZ (i. e. II. sz.) – görög költő. – *71*

MÖSER, Justus (1720–1794) – német politikai író és történész, reakciós.
– *Patriotische Phantasien* (Hazafias fantáziák), Berlin 1775–78. – *337* (389)

MÜLBERGER, Artur (1847–1907) – német orvos és publicista, proudhonista. – *311*

– (Névtelenül:) *Die Wohnungsfrage* (A lakáskérdés), I–VI.; „Der Volksstaat", 1872 febr.–márc. – *311* (363)
– *Zur Wohnungsfrage* (*Antwort an Friedrich Engels von A. Mülberger*) (A lakáskérdéshez (A. Mülberger válasza Friedrich Engelsnek)); „Der Volksstaat", 1872 okt. 26. – *311* (364)

N

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *15 16 59 79 197–198 233 272 301 335 339 343–344 348 383* (223 386 411 418)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *5 189 196 297–298 307 339–344 353–360 363–367 372 375* (26 221 290 400 401 402 407 410 438)
– (Napoléon-Louis BONAPARTE:) *Des idées Napoléoniennes* (Napóleoni eszmék), Párizs 1839. – *354* (431)

NEARKHOSZ (i. e. kb. 360–312) – Nagy Sándor hajóhadának tengernagya; leírta a makedón flotta i. e. 326–324-es indiai és mezopotámiai expedíciójának történetét. – *57* (63)

NERO, Claudius Caesar Germanicus (37–68) – római császár 54–68. – *10–12*

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin. – *17 195* (15)

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *4–6 13–20 159 194 211 236 448* (3 17 18 20 22 24 25 215)

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New York. – *214* (252)

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Idő), Stuttgart. – *160 253–254 369 398–405 408 433 451* (163 303)

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *294 466* (341)

NIEBUHR, Barthold Georg (1776–1831) – német ókortörténész és diplomata. – *91 93 114 150*
– *Römische Geschichte* (Római történelem), III. kiad., Berlin 1828. – *114*

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846–1919) – a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1888-tól parlamenti képviselő; a 90-es évektől anarchista. – *472–473 490 497* (537)

»*The Northern Star*« (Észak Csillaga), London. – *206* (244)

NOTHJUNG, Peter (kb. 1823–1880) – német szabó; a Kommunisták Szövetsége és a kölni Munkásegylet tagja; 1852-ben a kölni kommunista-per egyik vádlottja, 6 évre ítélték. – *215*

NOVIKOVA, Olga Alekszejevna (1840–1925) – orosz újságírónő, emigráns Angliában; a 70-es években bizalmas orosz kormánymegbízatásokat teljesített Gladstone mellett. – *184* (201)

O

OBORSKI, Ludwik (1787–1873) – lengyel katona, forradalmár; az 1830–31-es lengyel felkelés résztvevője, majd emigráns Londonban, a Fraternal Democrats tagja; 1848-ban vezető szerepe volt a poseni felkelésben; 1849-ben hadosztályparancsnok a badeni–pfalzi forradalmi hadseregben, később az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. – *330*

ODOVAKAR (Odoaker) (kb. 434–493) – a nyugat-római császár szolgálatában álló germán hadvezér; 476-ban megdöntötte Romulus Augustus császár uralmát. – *128*

'Οδύσσεια (Odüsszeia). – *59 96* (68)

OLGA (megh. 969) – kijevi nagyhercegnő; 945-től, férje, Igor halála után, fia, Szvjatoszlav Igorjevics kiskorúsága idején kormányozta az államot. – *120*

ORLEANS-OK – a Bourbonok ifjabb ága; a francia trónon 1830–1848. – *301–302*

ORSINI, Felice (1819–1858) – olasz polgári republikánus; 1858-ban Párizsban sikertelen merényletet követett el III. Napóleon ellen; kivégezték. – *342* (402)

OSANYINA, Marija Nyikolajevna (szül. Olovenyikova) (1853–1898) – orosz forradalmárnő a Narodnaja Volja végrehajtó bizottságának tagja; 1882-ben Párizsba emigrált. – *445–446*

OTHO, Marcus Salvius (32–69) – római politikus; Lusitania helytartója; 69 januárjában a Galba kormányzata elleni felkelést kihasználva praetorianus-összeesküvést szervezett és Galba megöletése után császárrá kiáltatta ki magát; 69 áprilisában katonai vereséget szenvedett a polgárháborús küzdelmekben és öngyilkos lett. – *11*

OTTO, I. (912–973) – német király 936–973, német-római császár 962–973. – *182*

OTTO, Karl Wunibald (szül. 1810) – német kémikus; 1848–49 a Kommunisták Szövetsége és a kölni Munkásegylet tagja; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, 5 évi várbörtönre ítélték. – *215*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utopikus szocialista. – *192 450*

P

PALGRAVE, Robert Harry Inglis (1827–1919) – angol bankár és közgazdász; 1877–83 az „Economist" kiadója. – *191*

»*The Pall Mall Gazette*« (Pall Mall Újság), London. – *184* (200)

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1809–28 hadügyi államtitkár, 1830–34, 1835–41 és 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *340 356*

PARE, William (1805–1873) – angol műbútorasztalos, szakszervezeti funkcionárius és közgazdász, owenista. – *458*

PARNELL, William – angol asztalos, szakszervezeti funkcionárius. – *497*

»*Parti ouvrier*« (Munkáspárt), Párizs. – *475–476* (542)

PEEL, Sir Robert, Jun. (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter, 1834–35, 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *405* (494)

PEISZISZTRATOSZ (i. e. kb. 600–527) – athéni türannosz (megszakításokkal) i. e. 560–527. – *107* (111)

PERSIUS Flaccus, Aulus (34–62) – római szatirikus költő. – *8*
– *Satirae* (Szatírák). – *8*

PERSZEUSZ (i. e. 212–166) – makedón király i. e. 179–168. – *130*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *460*

PEUCKER, Eduard von (1791–1876) – porosz tábornok, 1848–49 a frankfurti birodalmi kormány hadügyminisztere, 1849-ben az ellenforradalmi csapatok parancsnoka a badeni–pfalzi forradalmi hadsereg ellen. – *305–306*

PFÄNDER, Karl (kb. 1818–1876) – német munkás, miniatúra-festő; az Igazak Szövetségének tagja, a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik alapítója; a Kommunisták

Szövetsége központi vezetőségének, majd 1864–67 és 1870–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx és Engels híve. – *208*

PHILÓN, alexandreiai (Philo Judaeus) (i. e. kb. 20–i. sz. 54) – a zsidó-alexandriai vallásos filozófia fő képviselője. – *8*

PIUS, IX. (1792–1878) – római pápa 1846–1878. – *305*

PLANTEAU, François-Edouard (szül. 1838) – francia politikus, radikális; 1885-től a küldöttkamara tagja; 1887–89 szocialista, 1889-től boulanger-ista. – *480*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – görög idealista filozófus. – *6*

PLINIUS Secundus, Cajus, Sen. (23–79) – római tudós, köztisztviselő és katona. – *126 130* – *Historia Naturalis* (Természettörténet). – *126 130* (140 145)

PLUTARKHOSZ (kb. 46–kb. 125) – görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus. – *60*

POPP, Julius (1849–1902) – osztrák cipész, szociáldemokrata. – *497*

»*Progress*« (Haladás), London. – *7* (6)

PROKOPIOSZ, kaiszareiai (megh. 562) – bizánci történetíró; 527-től Beliszariosz oldalán részt vett a vandálok és perzsák elleni háborúkban. – *65*
– *Αἱ καθ' αὐτὸν ἱστορίαι* (Korabeli történelem). – *65*

»*Le Prolétariat*« (A Proletariátus), Párizs. – *489* (548)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *160–166 170 212 311–313 454–455*
– *Système des contradictions économiques, ou philisophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), Párizs 1846. – *160 455–456*

PUTTKAMMER, Robert Victor (1828–1900) – porosz reakciós politikus; 1881–88 belügyminiszter; a szocialista-törvény idején a szociáldemokraták üldözésének szervezője. – *351*

Q

»*The Quarterly Review*« (Negyedévi Szemle), London. – *187* (204)

QUIN(C)TILIUS Varus, Publius (i. e. kb. 53–9) – római politikus és hadvezér; elesett a teutoburgi csatában. – *109* (113)

QUINTILIUSOK – római patrícius nemzetség. – *109*

R

RACINE, Jean (1639–1699) – francia drámaíró. – *373*

RACKOW, Heinrich – német dohányárus, szociáldemokrata; 1879-től emigráns Londonban. – *470*

RANC, Arthur (1831–1908) – francia politikus és publicista, mérsékelt polgári republikánus; a küldöttkamara, majd a szenátus tagja. – *485*

»*Recht voor Allen*« (Jogot Mindenkinek), Amszterdam. – *470* (537)

»*The Red Republican*« (A Vörös Republikánus), London. – *391* (478)

»*La Réforme*« (A Reform), Párizs. – *206* (246 324)

REGNAULT, Elias-Georges-Soulange-Oliva (1801–1868) – francia publicista és történész, állami tisztviselő. – *185*

– *Histoire politique et sociale des principautés Danubiennes* (A dunai fejedelemségek politikai és társadalmi története), Párizs 1855. – *185*

REICHEL, Alexander (1853–1921) – svájci ügyvéd, szociáldemokrata. – *472–473 497*

REIFF, Wilhelm Joseph (szül. kb. 1824) – a Kommunisták Szövetsége és a kölni Munkás-egylet tagja, később a Munkás Művelődési Egylet titkára; 1850-ben kizárták a Kommunisták Szövetségéből; a kölni kommunista-per egyik vádlottja, 5 évre ítélték. – *215*

RENAN, Joseph-Ernest (1823–1892) – francia idealista filozófus és történész. – *7 212 279*

Report of the Fifty-Third Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883 (Jelentés a Tudomány Előmozdítására Alakult Brit Szövetség ötvenharmadik gyűléséről; tartatott Southportban 1883 szeptemberében), London 1884. – *191* (211)

Report of the Royal Commission on the Housing of the Working Classes. England and Wales (A dolgozó osztályok lakásviszonyait vizsgáló királyi bizottság jelentése. Anglia és Wales), 1885. – *242* (296)

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai Újság – politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *260 349* (313)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *161–164 171 399 460*

– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről), London 1817; III. kiad., London 1821. – *161–164 171 460* (171 526)

RICHELIEU, Armand-Jean du Plessis, duc de (1585–1642) – francia politikus és bíboros; 1624–42 XIII. Lajos főminisztere; a Francia Akadémia alapítója. – *369*

RIEGER, Eduard (szül. 1869) – német újságíró, szociáldemokrata. – *497*

ROBESPIERRE, Maximilien-Marie-Isidore de (1758–1794) – francia forradalmár politikus, a jakobinusok vezetője; 1793–94 a forradalmi kormány feje. – *274* (326)

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés balközépének vezetője; Az Auerswald-kormányban kultuszminiszter; a porosz junker „államszocializmus" teoretikusa. – *160–171 457 460*

– *Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände* (Államgazdasági állapotaink megismeréséhez), Neubrandenburg–Friedland 1842. – *160–161 165 171* (175 177)

– *Soziale Briefe an von Kirchmann* (Szociális levelek von Kirchmannhoz), Berlin 1850–51. – *161* (168)

– *Das Kapital. Vierter sozialer Brief an von Kirchmann* (A tőke. Negyedik szociális levél von Kirchmannhoz), Berlin 1884. – *165* (173 176)

– *Der Normalarbeitstag* (A normálmunkanap); „Berliner Revue", 1871 szept. 16., 23., 30. – *165* (172)

– *Briefe und sozialpolitische Aufsätze* (Levelek és szociálpolitikai cikkek), kiadta R. Meyer, Berlin. – *160* (167)

– [*Levél J. Zellerhez, 1875 márc. 14.*;] „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", Tübingen 1879. XXXV. évf., 219. old. – *160* (167)

ROTTEK (Rotteck), Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775–1840) – német történész, liberális. – *350*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *270*

ROUSSEL, Ferdinand (szül. 1839) – francia szabó és szakszervezeti funkcionárius, szocialista. – *480*

RÖSER, Peter Gerhard (1814–1865) – német szivarkészítő; 1848–49 a kölni Munkásegylet alelnöke; 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per egyik fővádlottja, 6 évre ítélték; később lassalleánus. – *215*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélik, 1830-ban szabadul, 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *214*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52 és 1865–66 miniszterelnök, 1852–53 és 1859–65 külügyminiszter, 1854–55 a titkos tanács elnöke. – *356*

S

SABOR, Adolf (1841–1907) – német tanító, szociáldemokrata; 1884-től Reichstag-képviselő. – *497*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1706–1825) – francia utopikus szocialista. – *450 455*

SALVIANUS (kb. 390–484) – hitszónok és történész; Marseille püspöke. – *134 137*
– *De gubernatore Dei* (Isten kormányzójáról). – *134* (147)

SAND, Karl Ludwig (1795–1820) – német diák; részt vett a liberális mozgalomban; Kotzebue megölése miatt kivégezték. – *308*

SÁNDOR, I. (1777–1825) – orosz cár 1801–1825. – *335 368*

SÁNDOR, I. (bolgár cár) *lásd* Battenberg

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *300 356 358*

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *296–302 372 445–446* (350)

SÁNDOR, Nagy (i. e. 356–323) – makedón király i. e. 336–323. – *57*

SAUSSURE, Henri de (1829–1905) – svájci természettudós és utazó. – *35*

SAX, Emil (1845–1927) – osztrák polgári közgazdász. – *311*
– *Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform* (A dolgozó osztályok lakásviszonyai és reformjuk), Bécs 1869. – *311*

SCHAPPER, Karl (kb. 1812–1870) – német forradalmár, az Igazak Szövetsége és a Kommunisták Szövetsége vezető tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" korrektora, 1849 febr.–máj. a kölni Munkásegylet elnöke; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Willichhel együtt a Marx-ellenes frakció vezetője, majd szakított a frakciózással és újra csatlakozott Marxhoz; 1865-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. – *193–194 201–202 206 210–215* (216 235 240)

SCHERRER, Heinrich (1847–1919) – svájci ügyvéd, szociáldemokrata. – *472–473*

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő és történész. – *269–270*
– *Die Worte des Glaubens* (A hit szavai). – *455* (523)

Schinderhannes *lásd* Bückler

SCHLOSSER, Friedrich Christoph (1776–1861) – német polgári történész, liberális demokrata, a felvilágosodás eszméinek híve. – *349*

SCHLÖFFEL, Gustav Adolf (kb. 1828–1849) – német diák és újságíró, forradalmár; részt vett az 1848–49-es németországi és magyarországi forradalomban; elesett. – *16* (14)

SCHNEIDER II., Karl – német ügyvéd, demokrata; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság elnöke, a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni biztonsági bizottságnak tagja; 1849-ben Marx és Engels védője a „Neue Rheinische Zeitung" elleni perben; védőügyvéd a kölni kommunista-perben. – *193–194* (215 216)

SCHOEMANN (Schömann), Georg Friedrich (1793–1879) – német filológus, történész. – *60 94*

– *Griechische Altertümer* (Görög régiségek). Berlin 1855–59. – *60 94 95* (69 99)

SCHULZE-Delitzsch, Franz Hermann (1808–1883) – német közgazdász és politikus, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép), 1849-ben a második kamara tagja, a forradalom után szövetkezeti rendszerével akarta ellensúlyozni a forradalmi munkásmozgalmat; a Nemzeti Egylet egyik alapítója, a 60-as években a haladópárt egyik vezetője. – *17*

SCHUMACHER, Georg (szül. 1844) – német tímár, majd vállalkozó, szociáldemokrata; 1872-ben a solingeni szekció küldötte az Internacionálé hágai kongresszusán; 1884–98 Reichstag-képviselő; a szociáldemokrácia opportunista szárnyához tartozott; 1898-ban átállt a liberálisokhoz és ezért kizárták a szociáldemokrata pártból. – *497*

SCHURZ, Karl (1829–1906) – német kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a badeni–pfalzi felkelésben; 1850-ben megszöktette Kinkelt a börtönből; Svájcba, majd 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; a polgárháború résztvevője; később az Egyesült Államok madridi követe, szenátor és 1877–81 belügyminiszter. – *213*

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1833–1875) – német ügyvéd és publicista, lassalleánus; 1865–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke; a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; Bismarck politikájának támogatója a munkásmozgalomban; 1872-ben leleplezték a kormánnyal való kapcsolatait és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *160*

»*Science*« (Tudomány). – *293*

SCOTT, Sir Walter (1771–1832) – angol költő és író. – *120*

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4–i. sz. 65) – római filozófus, sztoikus. – *8*

SERVIUS Tullius (i. e. 578–534) – a hagyomány szerint Róma hatodik királya. – *115*

SHELLEY, Percy Bysshe (1792–1822) – angol forradalmár költő. – *462*

SHIPTON, George – angol munkásmozgalmi vezető, reformista; 1871–96 a londoni szaktanács titkára. – *486*

SINGER, Paul (1844–1911) – német szociáldemokrata; 1887-től a pártelnökség tagja, 1890-től elnöke; 1884-től Reichstag-képviselő; fellépett a revizionizmus ellen. – *497*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *460–461*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *399 450 457 460*

SMITH, Adolph (Smith Headingley) – angol újságíró, szocialista; 1871-ben csatlakozott az Internacionálé Főtanácsával szemben ellenséges Section française de 1871-hez; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció tagja; közel állt a francia posszibilistákhoz; támadta a marxistákat. – *420*

SOBOTKA, Aloys – cseh takács, majd publicista, szociáldemokrata. – *497*

»*El Socialista*« (A Szocialista), Madrid. – *421* (508)

»*Le Socialiste*« (A Szocialista), New York. – *392* (481)

»*Le Socialiste*« (A Szocialista), Párizs. – *217 219 395* (253)

SOETBEER, Georg Adolf (1814–1892) – német közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus. – *382*

SOULOUQUE, Faustin (kb. 1782–1867) – 1847–49 Haiti elnöke; I. Faustin néven császár 1849–1859. – *5*

The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy. A Letter to Lord John Russell (A nemzeti nehézségek forrása és orvossága, a politikai gazdaságtan elveiből levezetve. Levél Lord John Russellhoz), London 1821. – *161* (169)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *160* (164 165)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich, majd London. – *2–3 6 13 332 468 470 474–475 495* (2 11)

»*Der Sozialist*« (A Szocialista), New York. – *469–470*

SPRUNER von Merz, Karl (1803–1892) – német történetíró és kartográfus. – *176*

– és H. Th. von MENKE: *Handatlas zur Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit* (Közép- és újabbkori történelmi kéziatlasz), III. kiad., Gotha 1874. – *176*

»*The Star*« (A Csillag), London. – *420* (506)

STARCKE, Karl Nikolai (1858–1926) – dán származású filozófus és szociológus. – *253–255 265–266 269–272 275–276*

– *Ludwig Feuerbach*, Stuttgart 1885. – *253–255 265–266 269–272*

STECK, A. – svájci ügyvéd, szociáldemokrata. – *497*

STEIN, Julius (1813–1889) – német tanár és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a második kamarában képviselő (szélsőbal). – *17*

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német rendőrtanácsos; 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke; *lásd még* Wermuth. – *200 209*

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806–1856) – német idealista filozófus, a kispolgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. – *261 279*

– *Der Einzige und sein Eigentum* (Az egyetlen és a tulajdona), Lipcse 1845. – *261* (315)

STOECKER, Adolf (1835–1909) – német lelkész, reakciós politikus; 1878-ban a Konzervatív Párt szélsőjobbszárnyához közelálló Keresztény-Szociális Párt megalapítója és vezetője; antiszocialista és antiszemita; 1881-től Reichstag-képviselő. – *384*

STRAUSS, David Friedrich (1808–1874) – német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *7 261–262 279*

– *Das Leben Jesu* (Jézus élete), Tübingen 1835–36. – *261–262 279*

– *Die christliche Galubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft* (A keresztény hittan a történeti fejlődésében és a modern tudománnyal folytatott harcában), Tübingen–Stuttgart 1840–41. – *279* (332)

STRUVE, Gustav von (1805–1870) – német ügyvéd és publicista, kispolgári demokrata; az 1848-as forradalom résztvevője, a badeni forradalmi kormány tagja; Angliába, majd Amerikába emigrált és ott az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban; a vegetarianizmus apostola. – *329* (353 377)

ŠTURC, Václav (1858–1939) – cseh öntőmunkás, majd újságíró, szociáldemok rata. – *497*

SUGENHEIM, Samuel (1811–1877) – német történetíró. – *51*
– *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts* (A jobbágyság és a függőség megszüntetésének története Európában a tizenkilencedik század közepe tájáig), Szentpétervár 1861. – *51*

SYBEL, Heinrich von (1817–1895) – német történész és politikus, nemzeti liberális; porosz soviniszta; a porosz állami levéltárak igazgatója. – *357*

SZAVOJAIAK – olasz uralkodócsalád; szavojai grófok 1032–1416, hercegek 1416–1713, piemonti hercegek 1419–1713, szicíliai király 1713–1720, szárd királyok 1720–1861, olasz királyok 1861–1946. – *343–344*

SZERNO-SZOLOVJEVICS, Alekszandr Alekszandrovics (1838–1869) – orosz forradalmi demokrata, Csernisevszkij követője; a 60-as évek elején részt vett az oroszországi mozgalmakban, majd Genfbe emigrált; az Internacionálé tagja, részt vett a svájci munkásmozgalomban. – *331*
– *Unsere russischen Angelegenheiten. Antwort auf den Artikel des Herrn Herzen etc.* (Orosz ügyeink. Válasz Herzen úr cikkére stb.), ford. S. L. Borkheim, Lipcse 1871. – *331* (380)
»*Северный Вестник*« (Északi Hírnök), Szentpétervár. – *199* (230)

SZOLÓN (i. e. kb. 638–kb. 558) – athéni államférfi és költő; vagyoni cenzuson alapuló alkotmányt vezetett be. – *92 100–104 115 155*

SZTRABÓN (i. e. kb. 63–i. sz. kb. 20) – görög geográfus és történész. – *57*
– *Γεωγραφικά* (Földrajz). – *57* (63)

Sztyepnyak *lásd* Kravcsinszkij

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *26 30–31 64 84 122–130 438*
– *Historiae* (Történelem). – *10*
– *De origine et Situ Germanorum* (A germánok eredetéről és településéről). – *26 30–31 122–128 438* (76 129 130 135 136 138 141 142 143)

Talmud. – *12*

TARQUINIUS Superbus (i. e. 534–kb. 509) – a hagyomány szerint Róma hetedik (utolsó) királya. – *114 116*

TAYLOR, Sedley (XIX. sz. második fele–XX. sz. eleje) – angol publicista, a szövetkezetek propagálója. – *461*

THEODORICH (Theoderich, Dietrich, Detre) – három gót király neve az V–VI. sz.-ban. – *114*

THEOKRITOSZ (i. e. kb. 305–kb. 250) – hellenisztikus görög költő. – *71*

THIERRY, Jacques-Nicolas-Augustin (1795–1856) – francia történész, liberális. – *286*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnök; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *286 368 375*

THILE, Karl Hermann von (1812–1889) – porosz diplomata; 1862–71 helyettes államtitkár a porosz külügyminisztériumban, 1871–73 államtitkár a német birodalom külügyi hivatalában. – *365*

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) – ír földtulajdonos, közgazdász; Owen követője, ricardiánus szocialista. – *161*

– *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness etc.* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot stb.), London 1824; új kiad., kiadta W. Pare, London 1850. – *161 458–459 462*

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 471 v. 460–kb. 400) – athéni történetíró. – *96*

– *Συγγραφὴ περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* (A peloponnészosziak és athéniak háborújának leírása). – *96* (103)

Thurn *lásd* Im Thurn

TIBERIUS, Claudius Nero (i. e. 42–i. sz. 37) – római császár i. sz. 14–37. – *11*

»*Time*« (Idő), London. – *319* (368)

»*To-Day*« (Ma), London. – *220* (260)

TSCHECH, Heinrich Ludwig (1789–1844) – német tisztviselő, demokrata; 1832–41 Storkow polgármestere; IV. Frigyes Vilmos elleni merénylete miatt kivégezték. – *350* (422)

TUDOROK – angol uralkodóház 1485–1603. – *181* (194)

TYLOR, Sir Edward Burnett (1832–1917) – angol antropológus, etnológus, egyetemi tanár. – *434*

– *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization* (Kutatások az emberiség őstörténete köréből és a civilizáció fejlődéséről), London 1865. – *434*

U

ULFILAS (Ulfila, Wulfila) (kb. 311–kb. 383) – nyugati gót püspök; a Biblia gót nyelvre fordítója. – *114*

V

VAILLANT, Edouard (1840–1915) – francia orvos, blanquista; a Párizsi Kommün tagja, 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, küldött az 1871-es londoni konferencián; amikor a hágai kongresszus a Főtanács székhelyét New Yorkba helyezte át, kilépett az Internacionáléból; a francia szocialista párt egyik alapítója; később reformista, az első világháborúban szociálsoviniszta. – *480*

VANDERBILTEK – amerikai pénz- és iparmágnások. – *242 354*

Varus *lásd* Quin(c)tilius Varus

VELEDA (I. sz.) – a brukter törzs papnője és prófétanője; részt vett a Civilis-féle felkelésben. – *124*

VENEDEY, Jakob (1805–1871) – német radikális politikus és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); később liberális. – *200*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg, régensherceg 1858–1861; porosz király 1861–1888; német császár 1871–1888. – *351 368 390* (424 425)

VILMOS, II. (1859–1941) – német császár 1888–1918. – *417–419 467*

VILMOS, III. (1817–1890) – holland király 1849–1890. – *363*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár, 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrált, Genfben egyetemi tanár; III. Napóleon titkos ügynöke. – *266 330–331*

– *Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung* (Perem az „Allgemeine Zeitung" ellen), Genf 1859. – *330*

VOLDERS, Jean (1855–1896) – belga publicista, szocialista; a belga munkáspárt egyik alapítója. – *472–473 490–491*

Der Volksstaat. Organ der sozialdemokratischen Arbeiterpartei und der internationalen Gewerksgenossenschaften« (A Népállam. A szociáldemokrata munkáspárt és a nemzetközi szakszervezetek lapja), Lipcse. – *310–311 331–332* (361)

„*Der Volkstribun. Organ des jungen Amerika*« (A Néptribun. Az ifjú Amerika lapja), New York. – *207* (247)

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író és történész; felvilágosító, deista filozófus. – *270 292*

»*Der Vorbote. Politische und sozialökonomische Monatsschrift*« (Az Előőrs. Politikai és társada lomgazdasági havi folyóirat), Genf. – *307* (358)

»*Vorwärts! Pariser deutsche Zeitschrift*« (Előre! Párizsi német folyóirat). – *203* (241)

Völuspâ. – *123* (132)

W

WACHSMUTH, Ernst Wilhelm (1784–1866) – német történész; az ókorral és Európa történetével foglalkozott. – *60 91*

– *Hellenische Altertumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates* (Hellén ókortudomány az állam nézőpontjából), Halle 1826–30. – *60 91* (71 90)

WAGNER, Adolph (1835–1917) – német vulgáris közgazdász, katedraszocialista. – *165*

WAGNER, Richard (1813–1883) – német zeneszerző és drámaíró; kezdetben forradalmár, majd reakciós irracionalista és a bismarcki Németország apológétája. – *39*

– *Der Ring der Nibelungen* (A Nibelung-gyűrű). – 39 (89)

WAITZ, Georg (1813–1886) – német történész; a középkori német történelemmel foglalkozott. – *125*

– *Deutsche Verfassungsgeschichte* (Német alkotmánytörténet), Kiel 1844. – *125*

WALDERSEE, Friedrich Gustav, Graf von (1795–1864) – porosz tábornok és katonai szakíró; 1854–58 hadügyminiszter. – *352* (428)

– *Die Methode zur kriegsgemässen Ausbildung der Infanterie etc.* (A gyalogság hadikiképzésének módszere stb.), Berlin 1848; II. kiad., Berlin 1860. – *352* (428)

WARREN, Sir Charles (1840–1927) – angol hadmérnök, gyarmati tisztviselő; 1886–88 a londoni rendőrség főnöke; az 1887 nov. 13-i munkásfelvonulás vérbefojtója. – *476*

WATSON, John Forbes (1827–1892) – angol orvos, gyarmati tisztviselő; 1858–79 az indiai múzeum igazgatója Londonban. – *42*

– és J. W. KAYE: *The People of India etc.* (India népe stb.), London 1868. – *42*

WEERTH, Ferdinand (1774–1836) – német lelkész; Georg Weerth apja. – *4*

WEERTH, Georg Ludwig (1822–1856) – német forradalmár, költő és publicista; a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" tárcaszerkesztője; Marx és Engels barátja. – *3–6 338* (3)

– (Névtelenül:) *Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski* (A híres Schnapphahnski lovag élete és tettei); „Neue Rheinische Zeitung", 1848 aug., szept., dec., 1849 jan. – *4* (4)

WEIGUNY, Anton (1851–1914) – osztrák szabó, majd publicista, szociáldemokrata; 1907-től a képviselőház tagja. – *497*

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utopikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *161 202–207 213–215 395*

– *Garantien der Harmonie und Freiheit* (A harmónia és szabadság garanciái), Vevey 1842. *203*

– *Das Evangelium des armen Sünders* (A szegény bűnös evangéliuma), II. kiad., Birsfeld 1846. – *207*

WELCKER, Karl Theodor (1790–1869) – német jogász és publicista, liberális; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép); 1848 októberében birodalmi biztos Ausztriában. – *350*

WELLINGTON, Arthur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, 1827–28, 1842–52 hadseregfőparancsnok; tory politikus, 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter; támogatta Peelt. – *179 368* (189)

WERMUTH – hannoveri rendőrfőnök, a kölni kommunista-perben a vád egyik tanúja. – *200 209*

– és W. STIEBER: *Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts* (A tizenkilencedik század kommunista összeesküvései), Berlin 1853–54. – *200 209* (232)

WESTERMARCK, Edward Alexander (1862–1939) – finn származású etnográfus és szociológus. – *35–38 49*

– *The History of Human Marriage* (Az emberi házasság története), London–New York 1891. – *35 38 49–50* (37)

WILLICH, August (1810–1878) – porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt kilépett a katonai szolgálatból; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben egy szabadcsapat parancsnoka a badeni–pfalzi felkelésben; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Schapperral együtt a Marx-ellenes frakció vezetője; 1853-ban emigrált az Egyesült Államokba; az amerikai polgárháborúban az északiak egyik tábornoka. – *20 213–215 305 448*

WILSON, Daniel (szül. 1840) – francia politikus, mérsékelt republikánus; 1871-től nemzetgyűlési képviselő; J. Grévy köztársasági elnök veje; pénzügyi manipulációkba bonyolódott; 1887–88 vád alá helyezték rendjelek árusítása miatt. – *217*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a demokraták rajnai kerületi bizottságának és a kölni bizottságnak tagja; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" I. kötetét. – *5 19–20 208 110 212 228 235–236*

– *Die schlesische Milliarde* (A sziléziai milliárd); „Neue Rheinische Zeitung", 1849 márc.–ápr.; [új kiad.] Hottingen-Zürich 1886. – *19 228 235–236* (22 262)

WOLFRAM VON ESCHENBACH (kb. 1170–kb. 1220) – középfelnémet epikus költő. – *65*

»*Woodhull & Claflin's Weekly*« (Woodhull és Claflin hetilapja), New York. – *392* (480)

»*Workmen's Advocate*« (Munkások Ügyvédje), New York. – *469* (538)

WRIGHT, Arthur (1803–1875) – amerikai hittérítő; 1831–75 a szenekák között élt, szótárba foglalta nyelvüket. – *48*

Z

ZASZÚLICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, narodnyik, majd részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában; Marx néhány munkáját lefordította oroszra; levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztőbizottságának; 1903 után mensevik. – *392*

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktyionovics (1822–1907) – orosz vulgáris közgazdász és publicista, az állami bank vezetője; cikket írt Marx „Tőké"-je ellen. – *199*

»*Die Zukunft*« (A Jövő), Königsberg, majd Berlin. – *331* (382)

ZURITA, Alonso de (XVI. sz. közepe) – spanyol gyarmati tisztviselő Közép-Amerikában. – *57*

– *Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête etc.* (Tudósítás az új-spanyolországi főnökök különböző osztályairól, a lakosok törvényeiről, szokásairól, a hódítás előtt és után kivetett adókról stb.); „Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique" („Útleírások, beszámolók és eredeti emlékiratok Amerika felfedezése történelmének szolgálatára"), közzétette H. Ternaux-Compans, XI. köt., Párizs 1840. – *57* (65)

Tartalom

Előszó a huszonegyedik kötethez V

Előszó a „Kommunista Párt kiáltványá"-hoz, az 1883-as német kiadáshoz 1

Georg Weerth 3

A Jelenések Könyve 7

Marx és a „Neue Rheinische Zeitung" 1848–1849 13

A család, a magántulajdon és az állam eredete 21

Az 1884-es, első kiadáshoz 25

I. Történelemelőtti kultúrfokok 27

II. A család 32

III. Az irokéz nemzetség 77

IV. A görög nemzetség 90

V. Az athéni állam keletkezése 98

VI. Nemzetség és állam Rómában 108

VII. A nemzetség a keltáknál és a németeknél 117

VIII. A németek államalakítása 130

IX. Barbárság és civilizáció 140

Az emberi társulásokról 158

Előzetes megjegyzés Marx „Bérmunka és tőké"-jének különkiadásához 159

Előszó a „Filozófia nyomorúsága" 1885-ös német kiadásához 160

A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről 173

A „Paraszthábor"-hoz 182

Császári Orosz Valóságos Titkos Dinamittanácsosok 184

Anglia 1845-ben és 1885-ben 187

Előszó a „Karl Marx a kölni esküdtek előtt"-höz 193

A „Szevernij Vesztnyik" szerkesztőjének 199

A Kommunisták Szövetsége történetéhez 200
A helyzet 217
A „Socialiste" szerkesztő bizottságának 219
Hogyan nem szabad Marxot fordítani 220
A porosz parasztok történetéhez 228
Előszó a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-hoz, a harmadik kiadáshoz 238
Függelék a „Munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadásához 240
A Párizsi Kommün tizenötödik évfordulójára 246
Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége 249
I. 255
II. 263
III. 272
IV. 279
Nyilatkozat a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségének 294
Az üveggyári munkások sztrájkja Lyonban 295
Európa politikai helyzete 296
Johann Philipp Becker 304
Előszó a „Lakáskérdéshez" 1887-es, második kiadásához 310
Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához 319
Levél a párizsi nemzetközi ünnepség szervező bizottságához 327
Bevezetés S. Borkheim „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten"-jához 329
Az erőszak szerepe a történelemben 335
Előszó-vázlat az „Erőszak szerepé"-hez 387
Az „Erőszak szerepe" negyedik fejezetének tagolása 388
Az „Erőszak szerepe" negyedik fejezete befejező részének tagolása 389
Előszó a „Kommunista Párt kiáltványa" 1888-as angol kiadásához .. 391
Előszó Marx szabadkereskedelemről tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához 398

Amerikai útijegyzetek 414
A Ruhr-vidéki bányászsztrájk 417
A posszibilisták megbízólevelei 420
A londoni dokkmunkások sztrájkja 423
A burzsoázia leköszönése 424

Mellékletek

I. Előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" 1891-es, negyedik kiadásához 431
Az 1891-es, negyedik kiadáshoz 433
II. Feljegyzések és dokumentumok 443
1. G. A. Lopatyinnak M. N.-hez írt leveléből 445
2. Az 1849 májusi felkelés 447
3. Jogász-szocializmus 449
4. Engels korrektúrái az Észak-Angliai Szocialista Föderáció programjához ... 464
5. Engels interjúja a „New Yorker Volkszeitung"-nak 466
6. Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. Felelet a „Justice"-nak 468
7. Levél a „Labour Elector" szerkesztőségének 477
8. Nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1889 július 14–21 479
9. Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. Felelet a „Szociáldemokrata Föderáció kiáltványá"-ra 481
10. Közlemény a nemzetközi szocialista munkáskongresszus összehívásáról ... 496

Függelék

Jegyzetek 501
Életrajzi adatok 558
Mutató 583

Képmellékletek

A „Kommunista Kiáltvány" 1883-as német kiadásának címlapja XVI/1

„A család, a magántulajdon és az állam eredete" első kiadásának címoldala 22/23

„A család, a magántulajdon és az állam eredete" negyedik kiadásának címoldala, Kovalevszkijnak írt ajánlással 23

A „Ludwig Feuerbach" 1888-as kiadásának címoldala 251

Az „Erőszak szerepe a történelemben" kéziratának egyik oldala .. 345

A „Kommunista Párt kiáltványa" 1888-as angol kiadásának címlapja 393

Az Észak-Angliai Szocialista Föderáció programjának levonata Engels korrektúráival 464/465

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

70/1142. Franklin Nyomda Budapest. Felelős vezető: Vértes Ferenc igazgató

HIBAIGAZÍTÓ

Oldal	Sor	*A szövegben:*	*Helyesen:*
4.	37.	bajárta	bejárta
33.	*37.*	vallási	vallási,
42.	10.	és	is
127.	19.	véget	végett
169.	39.	*engls jegyzete.*	— *Engels jegyzete.*
193.	28.	egyesületeindk	egyesületeinek
196.	17.	következményeiket, is	következményeiket is,
214.	34.	általuk	általunk
216.	13.	mit	mi
311.	10.	lakáskérdés"	lakáskérdést"
359.	29.	legénységének	legénysége
360.	25.	hozzá;	hozzá,
376.	27.	endülésben	lendülésben
377.	12.	egyetlen	egyetlen,
460.	41.	Sismo	Sismondi
462.	26.	rendet	rendet,
476.	35.	erre-.	erre.
482.	41.	1. A franciaországi	1. „A franciaországi
483.	9.	2. Az angol	2. „Az angol
510.	23.	és rómaiak	a rómaiak
516.	13.	Lapja	lapja
529.	23.	lény"	lény",
533.	35.	Madrilñeát	Madrileñát
556.	32.	az ,,Közle-	a ,,Közle-
561.	23.	„Tőke"	»Tőke«
562.	13.	Szerencsentől!	Szerecsentől!
575.	45.	fordítását	fordítását.
584.	37.	*de Natur-*,	*der Natur-*,
598.	9.	katona	katonai
599.	12.	mérsékel	mérsékelt,
601.	39.	tronkövetelője	trónkövetelője
616.	16.	társada	társada-